

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

ROMA-BİZANS DÖNEMİNDE ANKARA
(SİYASÎ, FİZİKÎ, İDARÎ, SOSYO-EKONOMİK
ve DİNÎ YAPI)

HASAN AKYOL

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET ÇELİK

MANİSA
2014

ÖZET

Ankara çevresinde tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşim gören bazı yerler bulunmakla birlikte Ankara şehrindeki ilk yerleşimin, mevcut tarihî ve arkeolojik çalışmalar ışığında Frigler döneminde başladığı görülmektedir. Frigler döneminde Hacı Bayram Tepesi merkezli yerleşim, Galat döneminde kaleye kaymış ve Roma hâkimiyetine giren şehir kaleden aşağı düzlüğe doğru yayılmıştır.

Ankara, Roma hâkimiyetinden Türk hâkimiyetine kadar olan tarihî süreçte birçok önemli siyasî ve askerî olaylara sahne olmuştur. Şehrin konumu ve şehirden geçen yollar bu durumun önemli bir sebebidir.

Ankara'nın idarî olarak Roma hâkimiyetinden Türk hâkimiyetine kadar önemli bir merkez olduğu görülmektedir. Ankara'nın idarî merkez olduğu alan, zaman içinde değişikliğe uğramasına rağmen şehrin idarî merkez oluşu pozisyonu kesintisiz olarak devam etmiştir. Ankara XII. yüzyıla kadar sırasıyla Galatia Eyaleti, Galatia Prima Eyaleti, Opsicion Theması ve Bucallerian Theması'na merkezlik yapmıştır. Bu durum şehirde yerel yöneticilerin yanında eyalet/thema yöneticilerinin bulunmasını da sağlamıştır.

Bugün Ankara'da mevcut olmayan birçok yapı adı veya yapılara dair işaretler kaynaklarda mevcuttur. Roma-Bizans Ankara'sında halk, toplumsal olarak tabakalar halinde yaşamışlar ve şehrin asilleri ve zenginleri şehirde gerekli olan kamu işlerini üstlenmiştir.

Ankara'da dinî açıdan paganist dönemin oldukça hareketli oluşu, şehirde tapınım ve saygı gören kültürlerin çeşitliliğinden ve bu kültürel yapıların anlaşılabilirliği. Paganizm'den Hıristiyanlığa geçiş sürecinde Roma İmparatorluğunda yaşanan gelişmelerin mikro örnekleri Ankara'da görülmektedir. Roma-Bizans Ankara'sında Yahudilerin bulunduğu da mevcuttur. Şehrin Türk hâkimiyetine girmesinin ardından şehirde İslâmiyet yayılmış ve sonraki süreçte Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte, Hıristiyanlar ve Yahudiler şehirde beraber yaşamayı sürdürmüşlerdir.

ABSTRACT

Although there are some places which witnessed to the settlement from prehistoric period Ankara, it is seen that the first settlement in the city began at the Phrygian period in the lights of present historical and archaeological works. The settlement of Phrygian period which was Hacı Bayram Hill based, relocated in Galat time and formed around the castle, and at the Roman domination the city spread from castle towards down the plains.

Ankara has witnessed to many important political and military events in the historical process from Roman authority until the Turkish conquest. The location of the city and the roads passing through the city is a significant cause of this condition.

It seems that Ankara is an important center as administrative from Roman rule to the Turkish domination. Despite the region which Ankara was the administrative center, undergone a change over time, the administrative center position of the city continued without interruption. Until the twelfth century, Ankara has been the center of Galatia Province, Galatia Prima Province, Opsicion and Bucallerion Themes. This situation sustained the existence of the local administrators beside province/theme managers in the city.

The indications about many building name or buildings which is not existed today at Ankara are available in the sources. People in Roman-Byzantine Ankara socially lived in categories and riches and the nobles of the city assumed the necessary public affairs.

Ankara was quite active in pagan period at ecclesiastical angle. This condition is understood from diversity of prestigious cults and idols and the constructions belonging to this cults. The micro prototypes of evolutions which happened at Roman Empire during the transition period of Paganism to Christianity are seen at Ankara. Records about the presence of Jews in Roman-Byzantine Ankara is also available. After the city's entry into the Turkish domination Islam spread there and in the next period despite the generality of Muslims, they continued to live together with Christians and Jews in the city.

Doktora tezi olarak sunduğum “Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2014

Hasan AKYOL

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 22.11/2014 tarih ve 22/12 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Hasan AKYOL'un "Roma - Bizans Döneminde Ankara (Siyasi, Fiziki, İdari, Sosyo-Ekonomik ve Dini Yapı)" konulu tezi incelenmiş ve aday 10.12.2014 tarihinde saat 12.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

* Bu halde adaya 6 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
(Danışman)

ÜYE
Prof. Dr. Mustafa DAŞ

ÜYE
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU

ÜYE
Doç. Dr. Güray KIRPIK

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Şükran YAŞAR

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

Tez, mutlaka basılmalıdır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

ÖNSÖZ

Anadolu'da, tarihî süreç içerisinde birçok önemli şehir varlığını koruyamamıştır. Bu şehirlerin önemini kaybetmesi ve küçülmesi veya tekrardan yerleşim görmemelerinin doğal afetler, salgın hastalıklar, yol ağının değişimi veya istilalar gibi birçok nedeni vardır. Ankara şehri tarih içerisinde yaşadığı birçok salgın hastalık ve istilalara rağmen zaman zaman daralan veya genişleyen yerleşimiyle varlığını koruyabilmiştir. Bu yönüyle Ankara, Anadolu'nun en kadîm kentlerinden biridir. Anadolu tarihine yön veren başlıca şehirlerden biri olan Ankara'nın Ortaçağ'daki durumuna dair çalışmaların oldukça sınırlı oluşu, bizi bu konuda çalışmaya sevk etmiştir.

Ankara'nın Roma-Bizans döneminde siyasî, fizikî, idarî, sosyo-ekonomik ve dinî yapısını ayrı bölümler halinde incelemek, bizi birbirinden farklı türde ve dilde birçok kaynak kullanmaya sevketti.

Çalışmamız giriş bölümünü takip eden dört ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Ankara'nın coğrafi konumu ve topoğrafyası, Ankara Adı ve Şehrin Kuruluşu, Ankara ve çevresinin tarih öncesi çağlardan Roma hâkimiyetine kadar olan süreçteki genel durumu hakkında bir araştırma yaptık.

Birinci bölümde Roma-Bizans Ankara'sının siyasî yapısını, Augustus'tan Diocletianus'a, Diocletianus'tan Heraclius'a ve Heraclius'tan Türk Hâkimiyetine olmak üzere alt başlıklarda işledik. Bu alt başlıklandırmada şehri etkileyen önemli olaylar dikkate alınmıştır.

İkinci bölüm Şehrin Yerleşimi adını taşımakta olup, Şehrin Konumu ve Önemi, Şehrin Fizikî Yapısı alt başlıklarına ayrılmıştır. Roma-Bizans Ankara'sının siyasî olaylara paralel olarak geçirdiği alansal evreler ve şehirdeki yapılar bu bölümde araştırılmıştır.

Üçüncü bölümde şehrin idarî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın son bölümünde ise Roma-Bizans Ankara'sının dinî yapısı işlenmiştir.

Tezimizin Ekler kısmına Yazıtlar ve Sikkeler, Haritalar ile Arkeolojik buluntuların fotoğraflarını koyarak metni görsellerle de desteklemeyi uygun gördük.

Şehir yazıtlarının büyük çoğunluğu tarafımızdan yerlerinde fotoğraflanmış ve Türkçe çevirileriyle birlikte Ekler-A bölümüne konulmuştur.

Tezimizin yazımında kullandığımız kaynaklara Saha Çalışması ve Kütüphane çalışmasında ulaştık. Tezimizde kullandığımız oldukça çeşitli materyali TTK Kütüphanesi, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Ankara Millî Kütüphane, İzmir Millî Kütüphane, Ege Üniversitesi Kütüphanesi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi gibi kütüphanelerde çalışmak suretiyle temin ettik. Kaynaklara ulaşmamızda gösterdikleri kolaylık ve özverili çalışmaları dolayısıyla TTK Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü borç biliyorum.

Çalışmamızın Ankara Tarihi ve Anadolu şehir tarihi çalışmalarını destekleyici bir çalışma olduğu ve başkentimizin tarihinin geniş bir sürecini aydınlattığı kanaatindeyiz.

Roma-Bizans döneminde Ankara gibi geniş bir zamanı kapsayan ve kaynaklar açısından da hem kısır hem de çok çeşitli olan bir konunun seçiminde ve çalışmalarım sırasında beni cesaretlendiren ve çalışmamızın her aşamasında maddî – manevî desteklerini gördüğüm Danışman Hocam Prof. Dr. Mehmet ÇELİK'e çok teşekkür ediyorum.

Çalışmamızda kullandığımız Grekçe ve Latince kaynaklar ile yazıtların Türkçe çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen ve zaman ayıran Yunanca Hocam Sayın Songül DURAN hanımefendiye teşekkürü borç biliyorum.

Tez çalışmam sürecinde her zaman yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen eşim Müjgân, çocuklarım Duru İrem ve Eren Deniz'e de sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Hasan AKYOL

Manisa - 2014

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	İİİ
KAYNAKLAR	V-XXXİ
GİRİŞ.....	1
I. ANKARA'NIN COĞRAFİ KONUMU	1
II. ANKARA ADI VE ŞEHRİN KURULUŞU	3
III. ROMA HÂKİMİYETİ ÖNCESİNDE ANKARA	12

I. BÖLÜM

ROMA-BİZANS DÖNEMİNDE ANKARA (SİYASÎ YAPI)

I. AUGUSTUS'TAN DIOCLETIANUS'A ANKARA (M.Ö. I – M.S. III. YÜZYIL).....	91
1. Ankara'nın Galatia Eyaleti'nin Merkezi Oluşu.....	91
2. Augustus'tan Hadrianus'a Şehrin Gelişimi.....	95
3. Pax Romana ve Ankara	97
4. III. Yüzyıl Krizi ve Ankara.....	99
II. DIOCLETIANUS'TAN HERACLIUS'A ANKARA (III – VII. YÜZYIL).....	108
III. HERACLIUS'TAN TÜRK HÂKİMİYETİNE ANKARA (VII-XII. YÜZYIL).....	123
1. Bizans-Sasani Mücadelelerinde Ankara.....	125
2. Bizans-Emevi/Abbasi Mücadelelerinde Ankara	130
3. Emevî/Abbâsî Akınlarından Türk Hâkimiyetine Ankara	152

II. BÖLÜM

ŞEHRİN YERLEŞİMİ

I. ŞEHRİN KONUMU VE ÖNEMİ	162
1. Şehir Yerleşiminin Evreleri	163
2. Ankara'dan Geçen Yollar.....	167
II. ŞEHRİN FİZİKÎ YERLEŞİMİ	172
1. Kale ve Şehir Surları	172
1. 1. III. yüzyıl Surları.....	172
1. 2. Kale	174
2. İdarî, Dinî ve Sosyal Yapılar	179
2. 1. İdarî Yapılar.....	179
2. 2. Dinî Yapılar	183
2. 3. Sosyal Yapılar	201
3. İkamete Mahsus Mahaller	216
4. Mezarlıklar	220

III. BÖLÜM

ŞEHRİN İDARİ VE SOSYO-EKONOMİK YAPISI

I. İDARİ YAPI	224
1. Ankara Merkezli Bölgesel İdarenin Sınırları	224
2. Ankara'da Bulunan İdarî Kurumlar ve Memuriyetler	231
2. 1. Vali	231
2. 2. Vali Yardımcıları	234
2. 3. Procurator	234
2. 4. Koinon (Eyalet Meclisi)	235
2. 5. Boule ve Demos	237
2. 6. Synarchia	237
2. 7. Agoranomos	238
2. 8. Eirenarches	238
2. 9. Astynomos	238
2. 10. Phylarkhes	238
2. 11. Boulographos	239
2. 12. Politographos	239
II. SOSYAL HAYAT	240
1. Toplumsal Yapı	240
1. 1. Nüfus	240
1. 2. Sosyal Tabakalaşma	247
2. Eğlence ve Sosyal Etkinlikler	266
III. İKTİSADİ HAYAT	271
1. Şehir Ekonomisini Etkileyen Faktörler	271
1. 1. Olumlu Faktörler	271
1. 2. Olumsuz Faktörler	273
2. Ekonomik Yapı	274
2. 1. Üretim	274
2. 2. Ticaret	279
2. 3. Şehrin Gelir Kaynakları ve Para	285

IV. BÖLÜM

ŞEHRİN DİNİ YAPISI

I. PAGANİZM	289
II. HİRİSTİYANLIK	309
1. Hıristiyanlığın Doğuşu ve Yayılışı	309
2. Ankara'da Hıristiyanlık	313
III. YAHUDİLİK	344
SONUÇ	346
KAYNAKÇA	356
EKLER	397
A. YAZITLAR VE SİKKELER	398
B. HARİTALAR VE PLANLAR	443
C. KÜÇÜK BULUNTULAR VE FOTOĞRAFLAR	472

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ABB	: Ankara Büyükşehir Belediyesi
AMM	: Anadolu Medeniyetleri Müzesi
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
ATO	: Ankara Ticaret Odası
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
BIAA	: British Institute at Ankara
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CAH	: The Cambridge Ancient History
CFHB	: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CIG	: Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL	: Corpus Inscriptionum Latinarum
CMH	: The Cambridge Medieval History
CNI	: Carsten Niebuhr Institute
Çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DOP	: Dumbarton Oaks Papers
Ed.	: Editör
EÜ	: Ege Üniversitesi
Fig.	: Figür
GÜ	: Gazi Üniversitesi
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
JHS	: The Journal of Hellenic Studies

KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
Lev.	: Levha
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
öl.	: ölüm tarihi
p.	: page (sayfa)
Penn Museum	: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology
pp.	: Page to page (sayfadan sayfaya)
RECAM	: Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor
RHAM	: Roma Hamamı Açık hava Müzesi
res.	: Resim
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SPHS	: Society for The Promotion of Hellenic Studies
ss.	: Sayfadan sayfaya
süt.	: Sütun
TASK	: Tarih, Arkeoloji, Sanat ve Kültür Mirasını Koruma Vakfı
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TTAED	: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: Ve devamı
Vol.	: Volume (Cilt)
yy	: Yüzyıl

KAYNAKLAR

Ankara şehri kurulduğu zamanlardan günümüze bölge yerleşimleri içerisinde ön planda olan bir yerleşim görünümündedir. Tarihî süreçte Anadolu'nun hemen her yönünden gelen doğal yolların şehirde birleşmesi, O'nu doğal bir kavşak yapmıştır. Bu durum, bilinen ilk zamanlardan itibaren Ankara'nın çeşitli toplumlar ve kültürlerin yaşam alanı olmasını sağlamasının yanında; şehrin, çeşitli milletlerin mücadele alanı haline gelmesine de yol açmıştır. Bu özelliğiyle Ankara, birçok toplumun doğrudan veya dolaylı olarak temas kurduğu bir şehir olmuştur. Dolayısıyla Ankara şehrinin tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar da şehrin tarihî çeşitliliğiyle paralel olarak çeşitlilik arz etmektedir.

A. EPİGRAFİK KAYNAKLAR

Roma-Bizans dönemine ait bilgi veren tarihî malzemeler içerisinde yazıtlar önemli bir yer tutmaktadır. Zamanında bazı kamu binalarını süsleyen, şehirde adına heykel dikilen önemli kişilerin heykellerinin kaidelerini oluşturan, önde gelen kimselerin mezartaşları fonksiyonuna haiz olan ve şehirden hemen her yöne uzanmakta olan yollar üzerindeki mil taşı görevi gören Ankara kitabeleri, günümüzde çoğunluğu Roma Hamamı Açık Hava Müzesi'nde olmak üzere, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Bahçesinde sergilenmektedir. Ayrıca Kale surlarında ve Selçuklu dönemi camilerinin muhtelif yerlerinde de yapı malzemesi olarak kullanılmış halde bulunmaktadır. *Yazıtların Ecesi* olarak tanımlanan İmparator Augustus'un vasiyetinin (Res Gestae Divi Augusti)¹ bulunduğu Augustus Tapınağı da Roma tarihi açısından önemli bir epigrafik hazineyi barındırmaktadır. Belirtildiği üzere, Ankara'da Selçuklu-Beylikler dönemi yapılarında da epigrafik malzemenin devşirme olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu camilerden Alaeddin Camii, İbadullah Camii ve Ahi Şerafeddin Türbesi girişlerindeki kitabeler dikkat çekmektedir. Ankara'da tarihî şehrin hemen her köşesinde bir yazıtla karşılaşılmaktadır. Meselâ, 2013 yılı Ramazan Ayı'nda, (bu tarihte türbe restorasyonda idi.) Ahi Şerafeddin

¹ Augustus'un icraatlarının anlatıldığı Monumentum Ancyranum'un çevirisi için bkz. Augustus, **Monumentum Ancyranum Ankara Anıtı**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009.

türbesinin bahçe zemininde zemin kaplaması olarak kullanıldığından, okunamayacak kadar aşınmış olan birkaç mezar taşı kitabesiyle karşılaştık. Yine daha önceden yazıtlarla ilgili bazı eserlerde işlenen bir mezar taşı kitabesi de günümüzde Kınacızadeler Konağı bahçesinde üzerindeki su tulumbası, at arabası tekeri ve çiçeklerle birlikte süs aracı olarak kullanılmaktadır (bkz. Ek-A54). Günümüzde şehrin birçok yerinde dağınık halde bulunan yazıtlardan başka, bugün mevcut olmayan bazı yazıtların varlığını da geç dönem (XVI-XX. yüzyıllar arası) seyyahlar vasıtasıyla biliyoruz. Yazıtların günümüzde orijinal yerlerinde bulunmaması, şehirde Roma-Bizans döneminde var olan yapıların ve mahallelerin (phylelerin) yerlerinin tespitini güçleştirmektedir.

Ankara yazıtları dil bakımından Grekçe ve Latince'dir. Ankara, Roma idaresi altında Grek kültürünün hâkim olduğu bir şehir olmasına rağmen yazıtların % 22'si Latince'dir.² Latince yazıtların yüksek oranda oluşu, Ankara'da bulunan resmî görevliler ile ilgilidir.

Ankara şehir tarihinin en önemli kaynaklarından olan şehir yazıtları hakkında ilk kayıtları, XVI. yüzyıldan itibaren Ankara'ya gelen seyyahların kayıtlarından öğrenmekteyiz. Ankara yazıtları hakkında yapılan ilk çalışmalar arasında *Corpus Inscriptionum Graecarum* ve *Corpus Inscriptionum Latinarum* adlı yazıt kataloglarını sayabiliriz.³ Ankara yazıtlarının yorumlanarak kaydedildiği önemli bir çalışma, Emin Bosch'un *Quellen Zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum* adlı eseridir.⁴ Eserde Hellenistik dönemden I. Constantinus dönemine kadar geniş bir zamanı kapsayan 373 şehir yazıtı işlenmiştir. Stephen Mitchell editörlüğünde hazırlanan *RECAM II The Ankara District The Inscriptions of North Galatia* adlı eserde Ankara çevresinde bulunan 528 yazıt işlenmiştir.⁵ Stephen Mitchell ve David French tarafından hazırlanan *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra), Vol I From Augustus*

² Stephen Mitchell, "Roma Döneminde Ankyra: Epigrafik Kültür", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, s. 523.

³ **Corpus Inscriptionum Graecarum**, Ed. A. Boeckh, Berolini, 1828-1877; **Corpus Inscriptionum Latinarum**, Academiae Litterarum Regiae Borussicae, C. III, Ed. Theodorus Mommsen, 1873.

⁴ M. E. Bosch, **Quellen Zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum**, TTK Yayınları, Ankara, 1967.

⁵ **RECAM II The Ankara District The Inscriptions of North Galatia**, Ed. Stephen Mitchell, BIAA Yayınları, BAR International Series, 1982.

to the end of the third century AD, adlı eserde birçoğu daha önce işlenmiş olan 315 yazıt bulunmaktadır.⁶ Ankara yazıtları ile ilgili bazı makalelerin yanında David French tarafından hazırlanmış olan *Roman, Late Roman and Byzantine Inscriptions of Ankara a Selection* adlı yazıt seçkisi de önemli çalışmalardan sayılabilir.⁷

Ankara tarihinin karanlık noktalarına ışık tutması dolayısıyla bahsettiğimiz epigrafik kaynaklardan önemli ölçüde yararlandık. Şehir tarihiyle doğrudan ilgili olan bazı kitabeleri yerlerinde görerek fotoğraflayıp, çalışmamızın Ekler-A bölümünde Türkçe çevirileriyle birlikte sunduk.

B. NÜMİZMATİK KAYNAKLAR

Ankara şehrinin tarihî zenginliğini gösteren önemli kaynaklardan biri de Ankara şehir sikkeleridir. Ankara, Orta Anadolu'da adına sikke basılan nadir kentlerden biridir. Ankara Galat ve Roma sikkeleri, Ankara'nın tarihî serüvenini anlamada önemli bir ana kaynaktır. Ankara sikkeleri üzerinde barındırdığı ibareler ve tasvirlerle Ankara'nın dönemsel kültürünü göstermektedirler. Ankara sikkelerinde bulunan ibarelerden Ankara'nın Galatia Eyaleti'ndeki idarî fonksiyonunu anlamamızın yanında, Ankara şehir sikkelerinin arka yüzlerinde bulunan tasvirler sayesinde de Ankara'da tapınım/saygınlık gören kültleri de tespit edebiliyoruz. Ankara şehir sikkelerinin arkalarında bulunan tasvirlerin başlıcaları arasında: Tanrı Men, Amazon, Demeter, Zeus, Tykhe, Asklepios, Hygieia, Asklepios ve Hygieia, Afrodit, Artemis, Athena, Maenad, Sarapis, Leto-Apollon-Artemis, Kybele, Dionysos, Romus ve Romulus, İmparator, Nemesis, Hecate, Lejyon kartalı, Zeus Aetophorus, Nike, Triptolemos, Hades-Sarapis, Hermes, tapınaklar, kura vazoları ve gemi çapası bulunmaktadır.

Ankara şehir sikkelerinin bulunduğu önemli çalışmalardan biri, Warwick Wroth tarafından hazırlanan *Catalogue of The Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria* adlı eserdir. Eserde 16 adet Galatia Krallığı'na ait sikke ve 47 adet Roma dönemi Ankara şehir sikkesi tanıtılmaktadır.⁸ Çalışmamızda Ankara şehir sikkeleriyle

⁶ Stephen Mitchell, David French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra) Vol. I From Augustus to the end of the third century AD*, Verlag C. H. Beck München, 2012.

⁷ David French, *Inscriptions of Ankara*, AMM Yayınları, Ankara, 2003.

⁸ Warwick Wroth, *Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria*, London, 1899.

ilgili önemli ölçüde yararlandığımız bir çalışma da Melih Arslan tarafından hazırlanmış olan *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri* adlı çalışmadır. Eserde 13 adet Galatia Krallığı ve 392 adet Ankyra sikkesi olmak üzere toplam 405 sikkenin katalog bilgileri ve resimleri bulunmaktadır.⁹ Ayrıca Ankara sikkelerinden bazı örnekler de Anadolu Medeniyetler Müzesi Ankara Seksiyonunda sergilenmektedir. Bu sikkelerden bazı örnekleri konuyla ilişkili olarak Ekler-A bölümünde gösterdik.

C. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR

Ankara şehri, üzerinde farklı medeniyetleri barındıran kadîm bir kent oluşu dolayısıyla, birçok arkeolojik yapı tabakasına sahip bir şehirdir. Şehirde büyük istilâlar ve felaketler de arkeolojik olarak izler bırakmıştır. Şehir ve çevresinde bulunan tarih öncesi yerleşimler ve tarihî yerleşimlerin tespitinde kazı ve yüzey araştırmalarının önemi büyüktür. Ankara’da yapılan arkeolojik çalışmalar XX. yüzyılın başlarında başlamıştır. Bu kapsamda R. C. Thompson, Makridi, R. Oğuz Arık, H. Zübeyir Koşay, İ. Kılıç Kökten, Mahmut Akok gibi ilk dönem arkeologlarınca yapılan kazıların sonuçları tarafımızdan incelenmiştir. Çalışmalarla ilgili raporlara Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından basılan *Kazı Sonuçları Toplantıları* ve *Araştırma Sonuçları Toplantıları* eserlerinden ulaşılabilmektedir. Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantılarının yanında *Maarif Vekâleti Mecmuası*, *Belleten*, *Türk Arkeoloji Dergisi* ve *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* ile *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY)* adlı çalışmalar da Ankara arkeolojisi hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. 1986 yılından itibaren Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin çıkarmaya başladığı *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllıkları* da Ankara tarihi ve arkeolojisiyle ilgili önemli çalışmaları bünyesinde toplamıştır. Bahsettiğimiz yayınlardan başka Ankara’nın Roma dönemi yapılarının işlendiği diğer bir arkeolojik eser de Kutalmış Gökay, Musa Kadioğlu ve Stephen Mitchell tarafından hazırlanan *Roma Döneminde Ankyra* adlı çalışmadır.¹⁰ Bu çalışmadan Roma dönemi

⁹ Melih Arslan, *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri*, ATO Yayınları, Ankara, 2004.

¹⁰ Musa Kadioğlu, Kutalmış Gökay, Stephen Mitchell, *Roma Dönemi’nde Ankyra*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Ankarasının sınırları ve barındırdığı yapılar kapsamında tezimizde faydalandık. Arkeolojik çalışmalar günümüze kadar sürmüş olup halen devam etmektedir.

D. BASILI KAYNAKLAR

Roma-Bizans döneminde doğrudan Ankara'yı konu edinen kaynak kitap bulunmamakla birlikte, kaynaklar Ankara'dan değişik vesilelerle bahsetmektedir. Ankara ile ilgili bilgiler kaynak eserlerde dağınık halde bulunmakta olup şehirle ilgili bilgi veren basılı kaynaklar şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Roma-Bizans Kaynakları

Roma ve Bizans yazarları tarafından kaleme alınan eserlerde Ankara, istilalar, isyanlar, imparatorluk ziyaretleri... gibi çeşitli vesilelerle konu edinilmektedir. Tezimizde kullandığımız Roma-Bizans kaynaklarının doğrudan Ankara ile ilgili olanlarını Genel Tarih ve Coğrafya Eserleri, Kilise Tarihleri, Vitalar(Hagiografi) şeklinde sınıflandırdık.

a. Genel Tarih ve Coğrafya Eserleri

Polybius, M.Ö. 203-120 yılları arasında yaşamış Yunan tarihçisi olup, Hellenistik dönemi anlatan bir eser yazmıştır. Polybius'un eserinin *The Histories* adıyla W. R. Paton tarafından Loeb serisi kapsamında İngilizce çevirisini çalışmamızda kullandık.¹¹ Eser, Galatlar ve Galat-Roma ilişkileri hakkında önemli bilgiler içermesinin yanında dönemin siyasî ve sosyal havasını da yansıtması bakımından önemlidir.

M. Tullius Cicero, M.Ö. 106-43 yılları arasında yaşamış devlet adamı, hatip, şair ve filozof yönleri olan Romalı yazarın *Deiotarus'u Caesar'a Karşı Savunma* adıyla Leyla Özbay tarafından Türkçeye çevirilen eserinde Galat Kralı Deiotarus ve Galat dönemi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.¹² Bu dönemde Ankara'nın kuzeyinde bulunan Blukion ve Peion kalelerinde de bizzat kalan Cicero'nun bu yerleşimlerle ilgili bilgileri bizim için önemlidir.

Titus Livius, yaklaşık M.Ö. 59-M.S. 17 yıllarında yaşamış Romalı tarihçi olup, Roma'nın kuruluşundan Augustus'un hakimiyeti boyunca geniş bir zamanı

¹¹ Polybius, **The Histories**, İngilizceye Çev. W.R. Paton, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1922.

¹² Cicero, **Deiotarus'u Caesar'a Karşı Savunma**, Çev. Leylâ Özbay, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994.

kapsayan bir Roma tarihi yazmıştır. Livius'un eseri, Loeb Classical Library serisinde *History of Rome/Ab Urbe Condita* adıyla B. O. Foster tarafından İngilizceye çevrilmiştir.¹³ Eser, Galatlar, Galatların Ankara'ya gelişi ve Roma-Galat mücadeleleri hakkında geniş bir bilgi kaynağıdır.

Strabon, M.Ö. 64-M.S. 21 yılları arasında yaşamış ve *Geographumena* (Coğrafya) adlı 17 kitaplık bir coğrafya eseri yazmıştır. Çalışmamızda, XII, XIII ve XIV. kitaplar için Adnan Pekman'ın çevirisinden¹⁴; bu kitabın kışında kalan kitaplar için ise Bohn's Classical Library tarafından *Geography* adıyla İngilizce basımından yararlandık.¹⁵ Strabon'un Galatia ve Ankara hakkında naklettiği bilgiler, tezimiz için oldukça önemlidir.

Diodorus of Sicily, M.Ö. I. yüzyılda yaşamış bir Yunan yazarıdır. *Bibliotheke Historike* (Tarih Kitaplığı) eseri Roma-Galat ilişkileri ve Ankara bağlamında önem arz etmektedir. *Bibliotheke Historike*, C. H. Oldfather tarafından İngilizceye çevrilmiştir.¹⁶

Tacitus, 56-117 yılları arasında Roma'da yaşamış hatip, avukat, senatör ve tarihçidir. Tacitus'un *The Histories* ve *The Annals* adlı İngilizceye çevrilmiş eserlerinden¹⁷ Roma eyaletleri ve Augustus dönemi kayıtlarını tezimizle ilgili olarak kullandık.

Quintus Curtius Rufus, I. yüzyılda yaşamış ve on kitaptan oluşan Büyük İskender'in hayatını işleyen latince bir eser yazmıştır. Rufus'un eserinin W. M. Henry Crosby tarafından *Life and Exploits of Alexander the Great* adıyla İngilizce çevirisi çalışmamızda kullanılmıştır.¹⁸ Rufus'un, İskender'in Ankara'ya gelişi hakkındaki kayıtları önemlidir.

¹³ Livius, **History of Rome/Ab Urbe Condita**, İngilizceye Çev. B.O. Foster, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1998.

¹⁴ Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

¹⁵ Strabon, **Geography**, Bohn's Classical Library, London, 1854.

¹⁶ Diodorus of Sicily, **Bibliotheke Historike**, İngilizceye Çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1947

¹⁷ Tacitus, **The Histories**, İngilizceye Çev. Clifford H. Moore, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1980; **The Annals**, İngilizce'ye Çev. A. J. Woodman, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge, 2004.

¹⁸ Quintus Curtius Rufus, **Life and Exploits of Alexander the Great**, Haz. W.M. Henry Crosby, London, 1854.

Memnon, M.Ö. 364-M.S. 47 yıllarını kapsayan *Herakleia Pontike Tarihi* adlı bir eser yazmıştır. Memnon'un Herakleia Pontike Tarihi adlı eseri, IX. yüzyılda yaşamış Konstantinopolis patriarkhes'i Photios'un *Bibliotheka* adlı eserinde yaptığı özet sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. *History of Heracleia* adlı İngilizce çevirisi bulunan eserin Murat Arslan tarafından *Herakleia Pontike Tarihi* adıyla bir Türkçe çevirisi de mevcuttur.¹⁹ Memnon'un eseri Galatlar, Galatların Anadolu (Ankara)'ya gelişleri konularında bilgiler barındırmaktadır.

Arrianus, I-II. yüzyıllarda yaşamış Yunan yazarın yedi kitaptan oluşan ve *İskender'in Seferleri* adıyla Meriç Mete tarafından Türkçeye çevrilen eserinde²⁰ İskender'in Ankara'ya gelişi bahsi Ankara tarihi açısından önemlidir.

Plutarkhos, tarih, din, ahlâk, felsefe, tıp, edebiyat...gibi birçok alanda çok sayıda eser vermiş ilkçağ Yunan yazarlarından olup 46/50-120/155 yılları arasında yaşamıştır. O'nun eserlerinden *Moralia*, *Lives* ve *İskender* eserlerinden tezimizde faydalandık.²¹ İskender adıyla Kastaş Yayınevi tarafından hazırlanan eserden Büyük İskender'in Asya seferi ve Gordion'a gelişi; diğer eserlerinden Galatlar ve Roma-Galat ilişkileri bahislerinde faydalandık.

Appian, I-II. yüzyıllarda yaşamış bir Yunan devlet adamı ve tarihçisi, 24 kitaptan oluşan Roma Tarihi eserinin yazarıdır. Grekçe yazdığı eserin E. H. Warmington editörlüğünde, Loeb Classical Library serisinde basılan *Roman History* adlı çevirisini²² tezimizde Galat-Roma ilişkileri ve Ankara bağlamında kullandık.

Pausanias, II. yüzyılda yaşamış bir Yunan gezgin ve coğrafyacısı olup *Periegesis tes Hellados* (Yunanistan'ın Tasviri) adlı on ciltlik bir eser kaleme almıştır. Tezimizde Pausanias'ın çalışmasının W. H. S. Jones tarafından *Description of Greece*, adlı İngilizce çevirisini kullandık.²³ Eserin I. Kitabı *Attika* bahsinde Ankara

¹⁹ Memnon, **History of Heracleia**, Online edition (attalus.org); **Herakleia Pontike Tarihi**, Çev. Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.

²⁰ Arrianus, **İskender'in Seferleri**, Çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul, 2005.

²¹ Plutarkhos, **Büyük İskender Hayatı ve Savaşları**, Çev. Vahdet Gültekin, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2001; **Moralia**, İngilizceye Çev. F. C. Babbitt – W. C. Helmbold, C. I-XIV, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, New York, 1928-1967; **Lives**, Vol. II, İngilizceye Çev. Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1968.

²² Appian, **Roman History**, Ed. E. H. Warmington, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1972.

²³ Pausanias, **Description of Greece**, Çev. W. H. S. Jones, C. 1, London, 1918.

ile ilgi önemli bilgiler bulunmaktadır. Pausanias'ın naklettiği Galatların Ankara'ya yerleşmesi, Ankara'da Zeus Tapınağı'nın bulunması ve şehrin Frig Kralı Midas tarafından kurulması bilgileri çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Cassius Dio, II-III. yüzyıllarda yaşamış Romalı yazar, birtakım eksikliklerle birlikte günümüze kadar ulaşan ve 80 kitaptan oluşan genel bir Roma Tarihi yazmıştır. Cassius Dio'nun özellikle kendi dönemiyle ilgili verdiği bilgiler önemlidir. Tezimizde *Roman History* adıyla The Loeb Classical Library serisi içerisinde Earnest Cary tarafından İngilizceye çevrilen baskıyı kullandık.²⁴ Cassius Dio'nun kayıtları, tezimizin Galat Krallığı, Galat-Roma ilişkileri ve Galatia'nın Roma eyaletine dönüşmesi, Roma-Part/Sasani ilişkileri bağlamında kullanılmıştır.

Eutropius, IV. yüzyılda yaşamış bir pagan tarihçidir. *Braviarium* adlı on kitaptan oluşan Latince bir Roma tarihi özeti yazmıştır. İmparator Valens'e sunulan eser, Roma'nın kuruluşundan 364 yılına kadarki Roma tarihini bir özetidir. Eserin, Çiğdem Menzilioğlu tarafından Latineden Türkçeye *Roma Tarihinin Özeti* adıyla yapılan çevirisini²⁵ çalışmamızda kullandık. Eserden genel Roma tarihi ve Roma-Galat, Roma-Sasani ilişkileri ve Ankara bağlamında faydalandık.

Himerius, yaklaşık 315-386 yılları arasında yaşamış pagan bir eğitimcidir. Söylevlerinden (oration) 24'ü tam olarak; 12'si de fragmanlar şeklinde günümüze kadar ulaşmış olup Ankaralı aristokrat ailelerin bazılarının çocuklarını okutmuş olması O'nu Ankara tarihi açısından önemli bir kaynak yapmaktadır. Himerius'un söylevleri *Man and the Word, The Orations of Himerius* adıyla Robert J. Penella tarafından İngilizce olarak yayınlanmıştır.²⁶ Himerius'un zamanın Ankara'sı hakkında verdiği bilgiler önemlidir.

Ammianus Marcellinus, 322-400 yılları arasında yaşamış, Antakya doğumlu Romalı tarihçidir. 31 kitaptan oluşan *Res Gestae* adlı Latince bir tarih kitabı yazmıştır. Loeb serisinde *History* adıyla John C. Rolfe tarafından yapılan İngilizce çevirisini

²⁴ Cassius Dio, **Roman History**, İngilizceye Çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1970.

²⁵ Eutropius, **Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti**, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

²⁶ Himerius, **Man and the Word, The Orations of Himerius**, Ed. Robert J. Penella, University of California Press, London, 2007.

tezmizde kullandık.²⁷ Marcellinus'un eserinden Roma-Sasani ilişkileri, Julianus'un Ankara'ya gelişi, Jovianus'un Ankara'da imparator ilan edilişi ve Dadastana'da ölümü, Ankara'da bulunan Valentinianus'un imparator seçilmesi konularında faydalandık.

Tabula Peutingeriana, geç antik çağdan kalma bir Roma haritası olup, üzerinde yollar, şehirler ve mesafeler konulmuştur.²⁸ *Tabula Peutingeriana* incelendiğinde şehirlerin üç kategoride işlendiği görülür. Birinci kategoride imparator ve taht ile süslenen Roma, Constantinopolis ve Antiocheia; ikinci kategoride kuleler ve surlarla çevrili olarak resmedilen Ankara, Nicaea (İznik), Nikomedia (İzmit), Thessalonica (Selanik), Ravenna ve Aquila (L'Aquila); üçüncü kategoride ise genellikle iki kuleyle gösterilen Gangaris (Çankırı), Amaseia (Amasya), Pompeiopolis (Taşköprü), Smyrna (İzmir), Ephesum (Efes), Miletum (Milet), Sinope (Sinop), Trapesunte (Trabzon), Amurio (Amorium/Emirdağ), Calcedonia (Kadıköy), Antandros (Altınoluk), Pergamo (Bergama), Philadelfia (Alaşehir), Pesinunte (Pessinus/Balıhisar), Tavio (Tavium/Büyüknefes)...vb. gibi birçok şehir işaretlenmiştir. *Tabula Peutingeriana*, Ankara'nın erken Bizans dönemindeki önemini göstermesi açısından önemlidir. Haritanın Ankara'yı gösteren parçasını ekler bölümünde dercettik.

Zosimus, İmparator Anastasius I. (491-518) döneminde yaşamış ve Grekçe *Nea Historia* adlı altı kitaptan oluşan bir eser yazmıştır. Eser Augustus döneminden başlayıp 410 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır. *Zosimus*'un tarihi *New History* adıyla Ronald T. Ridley tarafından İngilizceye çevrilmiştir.²⁹ Eserden Gotların Galatia'yı istilasını, Roma-Sasanî ilişkileri, Tedmür Kraliçesi Zenobia'nın Ankara'yı işgali, Julianus'un Sasanîler üzerine seferi konularında faydalandık.

Expositio Totius Mundi et Gentium, 459/460 yıllarında ticarî-coğrafi bir eserdir. Eserde Asya, Avrupa ve Mısır'a kadar Kuzey Afrika hakkında ticaret, üretim ve insan yaşamındaki farklılıklar işlenmektedir. Çalışmamızda Giacomo

²⁷ Ammianus Marcellinus, **History**, İngilizceye Çev. John C. Rolfe, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1935.

²⁸ **Tabula Peutingeriana**, Ed. Conradi Milleri, Bibliotheca Augustana ca. 250, 1887/88.

²⁹ *Zosimus*, **New History**, İngilizceye Çev. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, 1982.

Lumbroso'nun 1903 yılında hazırladığı Latince neşirden yararlandık.³⁰ Eserin Galatia Eyaletinin ekonomisiyle ilgili verdiği bilgiler çalışmamız için önem taşımaktadır.

Stephanus Byzantinus, VI. yüzyılda I. Justinianus döneminde yaşamış bir yazardır. Hazırladığı ansiklopedik coğrafya sözlüğünün Ankara maddesinde şehrin kuruluşuna dair bilgiler bulunmaktadır. O, şehrin kuruluşuna dair bilgilerin kaynağı olarak aslen Mısırlı bir rahip ve âlim olan, Ptolemaioslar döneminde uzun süre Anadolu'nun güneybatısında Karia'da Aphrodisias'ta yaşamış ve *Karia Tarihi* adlı bir eser yazan Apollonius'u göstermektedir. Apollonius'un Karia Tarihi adlı eseri günümüze ulaşmamış olmakla beraber, eserdeki Ankara'nın kuruluşuna dair rivayet, Stephanus Byzantinus vasıtasıyla bize intikal etmiştir. Çalışmamızda eserin Thomas de Pinedo tarafından hazırlanan *De Urbibus et Populis* adlı Latince neşirden yararlandık.³¹

Ioannes Malalas, VI. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir kronik yazardır. Malalas'ın 18 kitaptan oluşan Grekçe kroniği, yaratılıştan Justinianus I. (527-565) döneminin sonuna kadarki olayları konu edinmiştir. Kronik, *The Chronicle* adıyla E. Jeffreys, M. Jeffreys ve R. Scott tarafından İngilizceye çevrilmiştir.³² Eserde Augustus'un Ankara'yı alışı, Ankara adı ve İdarî düzenlemeler konularında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Procopius, 500-565 yılları arasında yaşamış Bizans tarihçisidir. *Justinianus'un Savaşları*, *Justinianus'un Binaları* ve *Gizli Tarih* adlı eserler yazmıştır. Justinianus'un Savaşları için *History of the Wars* adıyla H. B. Dewing tarafından hazırlanan İngilizce çeviriyi; Justinianus'un Binaları için *The Buildings* adıyla H. B. Dewing tarafından hazırlanan İngilizce çeviriyi; Gizli Tarih için de *Bizans'ın Gizli Tarihi* adıyla Orhan Duru tarafından hazırlanan Türkçe çeviriyi kullandık.³³ Procopius'un eserlerinde Ankara tarihi açısından önemli bilgiler bulunmaktadır.

³⁰ **Expositio Totius Mundi et Gentium**, Haz. Giacomo Lumbroso, 1903.

³¹ Stephani Byzantii, **De Urbibus et Populis**, Haz. Thomas de Pinedo, Amsterdam, 1678, "Ancyra" maddesi.

³² Ioannes Malalas, **The Chronicle**, İngilizceye Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne, 1986.

³³ Procopius, **History of the Wars**, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London-New York, 1914; **The Buildings**, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, 1940; **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Hieroclis, VI. yüzyılda yaşamış bir Bizans coğrafyacısıdır. *Hieroclis*, *Synecdemvs* adlı eserinde Bizans'ın yönetim birimlerini ve şehirlerini listeler halinde işlenmiştir. Grekçe olan eserde şehirlerin başında eyaletlerin isimleri ve valilerin ünvanlarının verilişi eseri Bizans idarî yapısı konusunda değerli kılmaktadır. Eser, VI. yüzyıl Bizans idarî yapısı içerisinde Ankara'dan Galatia Prima eyaletinin başkenti olduğunu ve valisinin *consularis* ünvanına haiz olduğunu kaydetmektedir. Eserin A. Bvrckhardt tarafından hazırlanan Grekçe nüshasını çalışmamızda kullandık.³⁴

George Synkellos, VIII-IX. yüzyıllarda yaşamış bir Bizans kronik yazarıdır. Eserini 808-810 yıllarında yazmıştır. Kronik, *The Chronography* adıyla William Adler ve Paul Tuffin tarafından İngilizceye çevrilmiştir.³⁵ Eser, Roma-Sasani ilişkileri ve Galatia'da Goth istilası dönemlerinin genel havasını yansıtmaya ve açısından önemlidir.

Theophanes, 752-818 yılları arasında yaşamış kronik yazarı bir rahiptir. Dünya kroniği mahiyetindeki eserini 810-814 yılları arasında yazmıştır. *Kronographia* adıyla bilinen eser, Diocletianus (284-305)'un tahta çıkışıyla başlamakta olup, V. Leon'un imparator oluşunun (813) hemen sonrasında sona ermektedir. *Theophanes*'in eseri, *The Chronicle* adıyla Cyril Mango ve Roger Scott tarafından İngilizceye çevrilmiştir.³⁶ Çalışmamızda eserden Jovianus'un Ankara'dan ayrılıp ölümü, Pavlikanlar, Sasanilerin Ankara'yı istilâsı kapsamında faydalanılmıştır.

Genesios, X. yüzyıl kronik yazarı olan Joseph Genesius'un kroniği *On The Reigns of The Emperors*, adıyla Anthony Kaldellis tarafından İngilizceye çevrilmiştir.³⁷ Eser, 814 – 886 yılları arasını kapsar. Çalışmamızda eserden, Ankara'nın 872 yılında Pavlikanların reisi Crysocheir tarafından işgali bahsinde yararlanılmıştır.

³⁴ *Hieroclis*, *Synecdemvs*, Ed. A. Bvrckhardt, Lipsiae: Aedibvs B. G. Tevbneri, 1893.

³⁵ George Synkellos, **The Chronography**, Çev. William Adler, Paul Tuffin, Oxford University Press, Oxford, New York, 2002.

³⁶ *Theophanes Confessor*, **The Chronicle**, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997.

³⁷ *Genesios*, **On The Reigns of The Emperors**, İngilizceye Çev. Anthony Kaldellis, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, 1998.

Agapius (Mahbûb) b. Konstantinos el-Menbicî (öl. 941'den sonra), Melkî piskoposu Agapius, hilkatten başlayıp zamanına kadar olan olayları kapsayan *Kitabu'l-Unvân* adlı Arapça bir dünya tarihi yazmıştır. Eserin 776 yılına kadar olan bölümü günümüze ulaşmıştır. Alexandre Vasiliev tarafından neşredilen eser,³⁸ Ankara'nın 622 yılında Sasaniler tarafından işgali hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla çalışmamız açısından önem taşımaktadır.

Constantine Porphyrogenitus, 905-959 yılları arasında yaşamış ve 913-959 yılları arasında Bizans İmparatoru olmuştur. *De Administrando Imperio* adlı imparatorluğun yönetim kitabını yazmıştır. Eser, X. yüzyıl Bizans idarî yapısı hakkında önemli bir kaynaktır. Eserin *De Administrando Imperio* adıyla R. J. H. Jenkins tarafından hazırlanan İngilizce çevirisi bulunmaktadır.³⁹ Bu kaynaktan çalışmamızda, Goth istilas ve Ankara'nın yeni eyalet düzeninde (thema) Bucallerian eyaletinin/themasının merkezi oluşu bahsinde yararlandık.

Georges Cedrenus, XI. yüzyılın ortalarında Kısa Dünya Tarihi olarak tanımladığı bir eser hazırlayan Bizanslı Vekanüvistir. Çalışmamızda, eserin *Historiarum Compendium*, adlı Latince neşrini kullandık.⁴⁰ Eserden Bizans-Arap mücadeleleri ve Nicephoros'un kale surlarını tamiri, Bizans-Sasani İlişkileri ve Ankara'nın Sasani istilasına uğraması, Ankara kırsalındaki 1037 depremi gibi konularda faydalandık.

Nicephorus Bryennius, 1062-1137 yıllarında yaşamış Bizans generali, devlet adamı ve tarihçidir. 1070-1079 yılları arasını kapsayan bir Bizans tarihi yazmıştır. Eser, *Commentarii*, adıyla Augustus Meineke tarafından latince olarak neşredilmiştir. Eserin Bilge Umar tarafından *Tarihin Özü* adıyla hazırlanmış bir Türkçe çevirisi de bulunmaktadır.⁴¹ Eser, Türk hâkimiyetine geçmeden önce Alexios ve İsaakios'un faaliyetleri vesilesiyle Ankara'dan bahseden son Bizans kaynağıdır.

³⁸ Agapius (Mahboub) De Menbidj, **Kitab Al-Unvan**, C. 2, haz. Alexandre Vasiliev, Paris, 1909.

³⁹ Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, CFHB, Vol. I, Ed. Gy. Moravcsik, İngilizceye Çev. R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967.

⁴⁰ Georgius Cedrenus, **Historiarum Compendium**, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Vol. I, Bonnae, 1838.

⁴¹ Nicephorus Bryennius, **Commentarii**, Recognovit: Augustus Meineke, Bonnae, 1886; Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Anna Komnena, 1083-1153 yılları arasında yaşamış bir Bizans prensesi ve yazarı olup *Alexiad* adlı 15 kitaptan oluşan bir eser bırakmıştır. *Alexiad*, Bilge Umar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴² Eserde Ankara'nın 23 Haziran 1101 tarihinde Raymond de Toulouse idaresindeki Haçlılar tarafından geri alınışı anlatılmaktadır.

Albertus Aquensis (Albert d'Aix), Birinci Haçlı seferinin canlı tanığı olan Latin yazarın *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione*, adlı eseri Birinci Haçlı Seferini konu almaktadır. Eserini 1120-1158 yılları arasında yazan Aquensis, Haçlıların 1101 yılında Ankara'yı Türklerden geri almalarına değinmektedir. Eserin H. Hefe tarafından hazırlanmış bir Almanca çevirisi bulunmaktadır.⁴³

Ioannes Zonaras, Alexios I. Komnenos zamanında özel sekreterlik görevinde bulunmuş ve Alexius'un ölümünden sonra St. Glykeria Manastırı'na kapanarak ölümüne kadar kitaplarını yazmıştır. Eseri yaratılıştan Alexios'un ölümüne kadar (1118) olan zamanı içerir. Zonaras'ın eseri *History* adıyla Thomas M. Banchich ve Eugene N. Lane tarafından İngilizceye çevrilmiştir.⁴⁴ 18 kitaptan oluşan esrin 17. ve 18. eseri Bilge Umar tarafından *Tarihlerin Özeti* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁵ Çalışmamızda eserin İngilizce çevirisinden, Roma-Sasanî ilişkileri, Constantinus ve Jovianus'un ölümü bahislerinde faydalanılmıştır.

b. Kilise Tarihleri

Ankara'nın Hıristiyanlığın Anadolu'da yayıldığı ilk dönemlerden itibaren bu yeni inançtan etkilenmesi ve 314 konsili gibi imparatorluğun değişik bölgelerinden 18 piskoposun katıldığı bir konsile ev sahipliği yapması ve de Erken Kilise Tarihinde önemli roller oynayan önemli din adamları yetiştirmesi de şehrin kilise tarihlerinde anılmasını sağlamıştır. Kilise tarihlerinde azizler ve dini uygulamalar anlatılırken şehirle de ilgili bazı bilgiler ve ipuçları bulunmaktadır. Ankara tarihi ile ilgili bilgiler veren kilise tarihçileri ve eserlerini kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

⁴² Anna Komnena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.

⁴³ Albertus Aquensis, **Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione**, Almancaya Çev. H. Hefe, Geschichte des Ersten Kreuzzuges, Jena, 1923.

⁴⁴ Zonaras, **History**, İngilizceye Çev. Thomas M. Banchich, Eugene N. Lane, Routledge, London, New York, 2009.

⁴⁵ Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Eusebius, yaklaşık 275 yılında Caesarea (Filistin) kentinde doğmuş olup Caesarea kenti piskoposluğu yapmış ve İznik Konsiline de katılmış ve 339/40 yılında ölmüştür. Eusebius, *Kilise Tarihi*, *Constantinus'un Hayatı* ve *Kronik*⁴⁶ adlı eserler yazmıştır. Çalışmamızda Eusebius'tan Constantinus'un vefatı, Montanizm, Ankara Konsili (314), Arianusçular hakkındaki bahislerde yararlandık.

Athanasius, yaklaşık 296-373 yılları arasında yaşamış ve *Arianus'a Karşı Savunma* ve *Aryanların Tarihi* adlı eserler yazmıştır. Athanasius, Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki kristolojik tartışmaların göbeğinde ve ilk konsiller döneminin bir tanığı olarak eserlerini yazmıştır. Eserleri *Apologia Contra Arianos* ve *History of The Arians* adlarıyla İngilizceye çevrilmiştir.⁴⁷ Athanasius'un önemli eserlerini tezimizde İznik Konsili öncesi ve sonrası, Ankara Piskoposları, Ankaralı Marcellus ve Ankaralı Basileus arasındaki piskoposluk mücadelelerinin şehre etkisi konularında yararlandık.

Socrates Scholasticus, IV. ve V. yüzyıllarda yaşamış ve *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) adlı bir eser yazmıştır. Eser 305-439 yılları arasını kapsamaktadır. Socrates'in eseri, *Ecclesiastical History* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.⁴⁸ Çalışmamızda bu eserden, Hıristiyanlığın ilk dönemleri, İznik Konsili, Marcellus ve Basileus gibi Ankaralı piskoposlar ve faaliyetleri konularında faydalanılmıştır.

Epiphanius of Salamis, yaklaşık 310-403 yılları arasında yaşamış Salamis, Cyprus Piskoposu. Ortodoksluğun sıkı bir savunucusu olan Epiphanius'un *Panarion* adlı eseri *The Panarion*, adıyla Frank Williams tarafından İngilizceye çevrilmiştir.⁴⁹ Eser, Ankaralı Marcellus hakkında bazı kayıtlar içermektedir.

Palladius, 363/4 yılında Galatia'da doğmuş; Mısır, İskenderiye ve Roma'ya yolculuklar yapmıştır. Helenopolis ve Aspona piskoposlukları görevini yürüten Palladius, IV. yüzyılın sonlarında kendini monastik hayata adanmış ve önemli eseri

⁴⁶ Eusebios, **Kilise Tarihi**, Çev. Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011; **The Life of Constantine**, İngilizceye Çev. E. Cushing Richardson, Ed. Philip Schaff, Christian Classics Ethereal Library, New York, 1890; **Chronicle**, Online edition (tertullian.org), 2005.

⁴⁷ Athanasius, **Apologia Contra Arianos**, İngilizce'ye Çev. M. Atkinson, Archibald Robertson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 4, Ed. Philip Schaff, Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., 1892; **History of the Arians**, İngilizce'ye Çev. M. Atkinson, Archibald Robertson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 4, Ed. Philip Schaff, Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., 1892.

⁴⁸ Socrates Scholasticus, **Ecclesiastical History**, World Public Library Edition, 2010.

⁴⁹ Epiphanius of Salamis, **The Panarion**, Books II-III (Sects 47-80), İngilizce'ye Çev. Frank Williams, Brill, Leiden, 1994.

Lausiac History'i 419/20 yılında yazmıştır. Eser, *The Lausiac History*, adıyla İngilizceye çevrilmiştir.⁵⁰ Palladius'un eseri, Ankara'da manastır hayatı ve Ankaralı hayırseverlerin faaliyetlerini tanıklıkla anlatan bir kaynak olması dolayısıyla Ankara'nın dinî ve fizikî yapısı açısından önem arz etmektedir.

Philostorgius, IV-V. yüzyılda yaşamış Aryanist bir kilise tarihçisidir. Yazdığı kilise tarihinde aryanist bir bakışla ilk dönem kiliseleri bünyesindeki tartışmalara değinmektedir. Philostorgius'un kilise tarihi *Church History* adıyla Philip R. Amidon tarafından İngilizceye çevrilmiştir.⁵¹ Philostorgius'un kilise tarihinde Jovianus ve Ankara, Valentinianus ve Ankara, Ankara piskoposu Basileus hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Theodoretus, 393-458 yıllarında yaşamış bir kilise tarihçisi olup 5 kitaptan oluşan bir kilise tarihi yazmıştır. Theodoretus'un kilise tarihinin *A History of The Church* adıyla İngilizce çevirisini⁵² kullandık. Eser, Ankaralı Marcellus ile Ankaralı Basil arasındaki piskoposluk mücadelesi ve bu mücadelenin şehre etkisi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Sozomen, yaklaşık 400-450 yıllarında yaşamış bir kilise tarihçisidir. Onun kilise tarihi 312-425 yıllarını kapsamaktadır. Sozomen'in kilise tarihi *History of the Church*, adıyla İngilizceye çevrilmiştir.⁵³ Sozomen'in kilise tarihi Ankara Piskoposu Basileus'un faaliyetleri ve Novatianlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Evagrius Scholasticus, VI. yüzyıl Suriyeli bir kilise tarihçisi olup 6 kitaptan oluşan bir kilise tarihi yazmıştır. Onun kilise tarihi I. Efes Konsili (431) ile başlar ve İmparator Maurice'in saltanatının sonuna kadar olan olayları konu alır. Onun kilise tarihinin, *Ecclesiastical History* adıyla Michael Whitby tarafından yapılan İngilizce tercümesini kullandık.⁵⁴ Eserde V. yüzyıl Galatia'sının sosyo-ekonomik durumu hakkında fikir yürütmemizi sağlayan önemli bilgiler bulunmaktadır.

⁵⁰ Palladius, **The Lausiac History**, Ancient Christian Writers, Pulist Press, New Jersey, 1964.

⁵¹ Philostorgius, **Church History**, İngilizceye Çev. Philip R. Amidon, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007.

⁵² Theodoretus, **A History of The Church**, Samuel Bagster and Sons, London, 1843.

⁵³ Sozomen, **History of the Church**, Samuel Bagster and Sons, London, 1846.

⁵⁴ Evagrius Scholasticus, **Ecclesiastical History**, İngilizceye Çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2000.

c. Vitalar (Hagiografi)

Ankara, Hıristiyanlığın Anadolu’da yayılması sırasında önemli bir rol oynamış ve bu döneme damgasını vuran önemli din adamları yetiştirmiştir. Ankara’da ilk dönem Azizleri ve Martyr (şehit)’lerinin hayat hikâyelerini anlatan hagiografik yazılar, Azizlerin hayat hikâyelerini anlatırken, şehirdeki bazı mekânlar ve şehrin sosyo-ekonomik ve dinî yapısı hakkında da bilgiler aktarırlar. X. yüzyıla ait *Synaxaria*, azizler hakkında kısa bilgiler veren listeler halinde derlenen azizler listesidir. *Synaxaria*’da azizler, kendilerine ithaf edilen gün sırasına (yortu) göre listelenmişlerdir. Özellikle şehirle ilgili diğer kaynakların herhangi bir bilgi vermedikleri dönemlerde vitalar, şehir tarihi için bulunmaz kaynaklardır. Vitaların daha sonraki dönemlerde yazıya geçirilmiş olması, bunlara ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirmektedir. Ankara’nın ilk dönem Azizlerinin hikâyeleri, genellikle martyrlikle sonuçlanmış olup bu azizler hakkında bilgi veren vitalardan Vita St. Platonis, Vita St. Nilus, Vita St. Clement’den ve VI-VII. yüzyıl Ankarası için önemli bir aziz olan Syceonlu Theodore’nin hayat hikâyesinden yararlandık.⁵⁵

2. İslâmî Kaynaklar

İslâmî kaynaklarda Ankara’nın anılmaya başlamasının tarihi oldukça eskidir. Ankara’nın coğrafî açıdan başkent Konstantinople yolu üzerinde bulunması, Arap tacir ve başkente giden seyyahlarının uğrak yeri olmasını sağlamıştır. Ankara’nın İslâmî kaynaklarda ilk olarak anılması, Hâşim b. Abdümenâf’ın şehri ziyareti (467) vesilesiyledir. İslâmî kaynaklarda Ankara’nın ikinci anılışı, meşhur Arap şairi İmruülkays’ın ölüm yeri (540) oluşu dolayısıyladır. Daha sonra şehir, Emevi/Abbasi – Bizans mücadeleleri dolayısıyla kaynaklarda anılan bir yer olmuştur.

İbn Sa’d, (öl.845) *et-Tabakatü’l-Kübra* adlı önemli bir eser yazmıştır. *Tabakatü’l-Kübra*, İslâm Tarihi açısından önemli olduğu kadar Müslümanların temas

⁵⁵ Vita S. Platonis, **Patrologiae Cursus Completus**, Ed. J-P. Migne, Paris, 1899; Vita S. Nilus, **Patrologiae Cursus Completus**, Ed. J-P. Migne, Paris, C. 79, 1865; Vita S. Clementis için bkz. Hippolyti Delehaye, **Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae**, Bruxellis, 1902; Clement’in hayat hikâyesi için ayrıca bkz. <http://oca.org/saints/all-lives/2013/01/23>; Syceonlu Theodore’nin hayat hikâyesi için bkz., Elizabeth Dawes, Norman H. Baynes, **Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies Translated from the Greek**, Basil Blackwell-Alden Press, Oxford, 1948.

halinde bulunduğu coğrafyalar açısından da önem taşımaktadır.⁵⁶ Tabakatın Ankara ile olan ilişkisi, Hâşim'in Ankara'yı ziyaretinden bahsedilmesidir. Eserdeki kayıtlar sayesinde Arapların Ankara'ya ilgisinin çok erken zamanlar olduğu bilinmekle birlikte Hâşim döneminde varoluşuna bir delil getirilmiştir.

Halife b. Hayyât (öl. 854/5), önemli bir İslâm tarihçisi olup, *Tarihu Halife b. Hayyât* adıyla bilinen ve Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayıp 847 yılına kadar olan olayları barındıran bir tarih kitabı yazmıştır. Eser, Abdülhalik Bakır tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁷ Eserden genel hatlarıyla Emevî/Abbasi – Bizans Mücadeleleri ve Mu'tasım'ın Ankara'yı ele geçirmesi bahislerinde yararlandık.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud (öl. 897), dokuzuncu yüzyılın başlarında doğmuş, büyük İslâm tarihçilerindendir. Yazarın istifade ettiğimiz eseri *Fütûhu'l-Büldân*, Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁸ Eser, Hz. Peygamber'in Hayber şehrini fethiyle başlar ve Emevi Halifesi I. Velid (705-715) dönemindeki fetihlerle sona erer. Eserde, fetihler bölge bölge incelenir, her ülkenin fethileri kitaplara ve bölge halkının rivayetlerine dayanılarak anlatılır. Siyasî, idarî ve iktisadî konular hakkında bilgiler bulunmaktadır. Belâzurî'nin eserinden, Arap-Bizans ve Arap-Sasani mücadeleleri ile Muaviye'nin Anadolu seferi bağlamında faydalandık.

İbn Hurdazbih, Ebu Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (820-912), İran'ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğü görevini yürütmüş, daha sonra Abbasi Halifesi Mu'temid'in nedimleri arasına girmiştir. Önemli bir coğrafyacı olan İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, adlı bir coğrafya eseri yazmıştır.⁵⁹ Bu kitabı yazarken Batlamyus'un eserinden, bulunduğu görev dolayısıyla posta idaresi defterlerinden, Hilafet Sarayı'nın arşivinden istifade etmiştir. Kitabı'l-mesâlik'i, tezimizde Emevî/Abbasi – Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun idarî yapısı ile İslâm ordularının Anadolu güzergâhı gibi konularda kullandık.

⁵⁶ İbn Sa'd, **Et-Tabakatü'l-Kübra**, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, t.y.

⁵⁷ Halife b. Hayyât, **Tarihu Halife b. Hayyât**, Çev. Abdülhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2008

⁵⁸ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

⁵⁹ İbn Hurdazbih, Ebu Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, **El-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâr Sâdır, Ofset Leiden, Beyrut, 1889, C. I, s. 98, Eserin Türkçe Çevirisi için bkz. İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008

Taberî, Ebû Cafer Muhammed Cerîr (840-922), İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli din âlimlerinden ve tarihçilerdendir. *Taberi Tarihi* olarak bilinen eserini 915 yılında tamamladı. Eserin Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim tarafından hazırlanan Kahire neşrini çalışmamızda kullandık.⁶⁰ Taberi Tarihi, yaratılıştan 915 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır. Taberi Tarihi, Roma-Sasanî mücadeleleri, Mu'tasım'ın Anadolu seferi, Mesleme b. Abdülmelik'in Anadolu seferi, Hasan el-Vasîf'in Anadolu seferi ve Harun er-Reşid'in Anadolu seferi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (öl. 956), önemli bir tarihçi ve coğrafyacıdır. Günümüze ulaşan eserleri tarihî ve coğrafi bilgiler barındırmaktadır. Mesudî birçok bölgeleri uzun seyahatler yaparak yakından tanımıştır. Çok seyahat etmesi O'nun tarihî coğrafya konusunda yetişmesini sağlamıştır. Mesudî'nin eserlerinden *Murûcü'z-zeheb ve ma'âdinü'l-cevâhir* adlı eserinin Ahsen Batur tarafından Türkçe çevirisini tezimizde kullandık.⁶¹ Eser, İslâmiyet öncesi milletlerin tarih ve coğrafyası ile 912 yılına kadar olan İslâm Tarihini içeren iki ana bölümden oluşur. Mesudî'nin Bizans-Sasani mücadeleleri ve Mu'tasım'ın Ankara'yı ele geçirmesiyle ilgili bahisler tezimiz açısından önem arz etmektedir.

İbn Havkâl, Ebu'l-Kâsım Muhammed en-Nasîbî (900-977), Aslen Nusaybinli olup, Bağdat'ta oturmuş ve ticaretle uğraşmıştır. 945-977 yılları arasında ticarî amaçlı bir gezi yapmış ve bu gezi sırasında ünlü coğrafyacı el-İstahrî ile de görüşmüş ve onun da tavsiyesiyle *Kitâb-ı Sûretu'l-Arz* adlı coğrafya eserini tamamlamıştır. Birçok haritaya da yer verilen eser, yeryüzünün fizikî coğrafyası hakkında bir mukaddime ile başlar ve Arap Yarımadası, Fars Denizi, Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Şam, Akdeniz, el-Cezîre, Fars, Kirman, Sind, Anadolu, Azerbaycan, Cibal, Kafkasya, Hazar Denizi ve Mâveraünnehir bölgelerini sırasıyla anlatır.⁶² İbn Havkâl'in eserinde bulunan Rum denizi haritasında, Ankara'nın merkezi olduğu Bucallerian teması'nın el-Buluklar olarak tasvir edilişi ve Ankara'nın bulunduğu konumun eserde işlenişi dolayısıyla eser, çalışmamız açısından önemli bir kaynaktır.

⁶⁰ Ebû Cafer Muhammed Cerîr Et-Taberî, **Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk**, (tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y.

⁶¹ Mesudî, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

⁶² İbn Havkâl, **Kitâb-ı Sûretu'l-Arz**, J. H. Kramers, Brill, Lübnan, 1938.

Makdisî, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-benâe'ş-Şâmî (947-990), İbn Havkal ile birlikte klâsik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. 988 yılında tamamladığı *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, adlı ünlü coğrafya kitabında⁶³ yedi iklime ayırdığı yeryüzü hakkında fizikî, ekonomik, politik ve sosyal bilgiler vermektedir. Eserde Malatya'dan Konstantinople'e giden askerî yol üzerinde Ankara da kaydedilmektedir.

Azimî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Halebî, (yaklaşık 1090-1163), Halep doğumlu olup şehrin ileri gelenlerinden bir aileye mensuptu. *Azimî Tarihi* olarak bilinen muhtasar İslâm Tarihi,⁶⁴ kronolojik bir dizilime sahip olup, 1143 yılına kadar gelmektedir. Eser oldukça muhtasardır. Çalışmamızda eserden Ankara'nın Selçuklu hâkimiyetine girişi bahsinde faydalandık.

İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed (1160-1233), büyük İslâm tarihçilerinden biri olup, tarih sahasında birçok eser yazmıştır. Bu eserlerinden en önemlisi ve çalışmamızda da kullandığımız eseri *el-Kâmil fî't-Târîh* adlı büyük İslâm tarihidir.⁶⁵ Eser yaratılıştan başlayarak, 1231 yılına kadar olan süreyi kapsar. El-Kâmil fî't-Tarih adlı eser, Emevî/Abbasî – Bizans mücadeleleri konusunda önemli bir ana kaynaktır. Tezimizde, kaynaktan bahsettiğimiz konuda ve bilhassa Mu'tasım'ın Anadolu seferi ve Ankara'yı ele geçirmesi kapsamında faydalandık.

Yakut el-Hamevî (1168-1229), İsmi Yakut, künyesi Ebu Abdullah, lakabı ise Şihabüddin olup, Asker bin Ebi Nasr İbrahim el-Hamevî adlı bir tüccarın terbiyesinde büyüdüğü için Hamevî ismiyle ünlü olmuştur. Rum bir ailenin çocuğu olduğundan Rumî diye de tanınır. Doğum yeri, kesin olarak bilinmemektedir. Yakut, birçok seyahatlere çıkmış ve bu seyahatlerinden edindiği bilgiler ve diğer eserlerden faydalanarak alfabetik bir tarih-coğrafya eseri yazdı.⁶⁶ Eserde Ankara ile ilgili de bir kısım bulunmaktadır.

Kazvinî, Zekeriyya İbn Muhammed bin Mahmud (yaklaşık 1202-1283), XIII. yüzyılın önemli astronomi, jeoloji ve coğrafya âlimidir. Coğrafya alanında 1275

⁶³ Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-benâe'ş-Şâmî el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim**, Brill, 1906.

⁶⁴ Azimî, **Azimî Tarihi**, Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, **El-Kâmil fî't-Târîh**, Dâr Sâdır, Beyrut, 1867.

⁶⁶ Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Dâr Sâdır, Beyrut, 1977.

yılında tamamladığı *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* adlı eser,⁶⁷ İran, Anadolu ve Ön Asya coğrafyaları hakkında bilgiler verdiği gibi tarihî olaylar hakkında da bilgiler içermektedir. Eser, Harun er-Reşid'in Ankara'yı alışı kaydını barındırması dolayısıyla Ankara tarihi açısından önem arz etmektedir.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud b. Muhammed, (XIII.yüzyılın ikinci yarısı-XIV. yüzyılın ilk çeyreği) Anadolu'nun İlhanlı hâkimiyetinde bulunduğu dönemde yaşamış bir tarihçi olup, eseri *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, İbn Bibi'nin eserinin bir tamamlayıcısı şeklindedir.⁶⁸ Eser, Ankara'nın Bizans'tan tekrar alınışı hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla çalışmamız açısından önem taşımaktadır.

Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddin İsmail b. Ali (1273-1331), şair, tarihçi ve çeşitli ilimlerde uzman bir âlimdir. Ebu'l-Fidâ'nın eserleri arasında, bizim de tezimizde kullandığımız eseri *Takvîmü'l-Büldân*,⁶⁹ bir coğrafya eseri olup 623 yerleşim merkezinden ve bu yerleşimlerin enlem-boylamlarından bahsetmektedir. 1321 yılında tamamlanan eserin Bilâd-ı Rum bahsinde Ankara 3. şehir olarak verilmektedir. Eserde verilen Ankara ile ilgili kısa bilgiyi, çalışmamızın Ankara Kalesi bahsinde kullandık.

Zehebî (1273-1347), Türk asıllı bir İslâm âlimidir. Tarih ve hadis ilimlerinde yetişmiş ve tarih, biyografi alanında çok sayıda eser bırakmıştır. Zehebî'nin eserlerinden *Düvelü'l-İslâm* adlı eserinden⁷⁰ Abdullah b. Salih'in Ankara'ya kadar olan seferi bahsinde yararlandık.

İbn Kesîr (1300-1373), önemli tarihçi ve hadisçilerden olup, zamanının İbn Teymiyye, el-Mizzî, ez-Zehebî gibi büyük âlimlerinden ders almış, müderrislik ve çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı 14 ciltlik büyük İslâm tarihi eseri⁷¹ yıllara göre düzenlenmiş olup, çalışmamızla ilgili oluşu, Emevî/Abbasî – Bizans mücadelelerini işleridir.

⁶⁷ Zekeriyya İbn Muhammed bin Mahmud El-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâr Sâdır, Beyrut, [t.y.].

⁶⁸ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

⁶⁹ Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, İntişarat-ı Bünyad Ferheng-i İran, 1999.

⁷⁰ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, Dâr Sâdır, Beyrut, 1999.

⁷¹ İbn Kesîr, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed (1332-1406), XIV. yüzyılın önemli düşünürü, devlet adamı ve tarihçisidir. Tarih alanında yazdığı en önemli eseri, *Kitabu'l-İber ve Dîvanu'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min Âsârihim* adlı 7 ciltlik eseridir.⁷² İbn Haldun bu eserinin birinci cildini oluşturan *Mukaddime* ile meşhurdur. Eserin 2, 3, 4 ve 5. ciltlerinde Arap, Fars, Yahudi, Eski Mısır, Türk ve Franklar gibi çeşitli milletler hakkında bilgiler vermektedir. Yine bu ciltlerden oluşan eserin ikinci bölümünde Emevî-Abbâsî dönemi hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Eserinin üçüncü bölümünü oluşturan 6 ve 7. ciltler, Berberîler ve Müslüman hanedanların tarihini içermektedir. Eser, çalışmamız açısından İmruü'l-Kays'ın Ankara'da vefatı dolayısıyla önem taşımaktadır.

İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf (1409-1470), Kahire doğumlu olup, zamanın ünlü âlimlerinden dersler almış ve Makrizî'nin etkisiyle tarih ilmine merak salmıştır. İbn Tağribirdî'nin en önemli eseri, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire* adlı tarihidir.⁷³ Eser, 641 yılında Mısır'ın fethiyle başlar ve 1467 yılına kadar gelir. Hükümdarlara göre tasniflenen eser, Mısır tarihiyle uğraşanların ana kaynağı olduğu kadar, çevre coğrafyalar için de ana kaynak niteliğindedir. Çalışmamızda eserden, Mu'tasım'ın Anadolu seferi ve Ankara'da Afşin ile buluşması bahsinde yararlandık.

3. Süryani Kaynakları

Tell Mahreli Pseudo-Dionysius Kroniği ya da *Zuqnin Kroniği* olarak bilinen Süryanice vekayineme,⁷⁴ 775 yılına kadar gelmekte olup Anadolu'nun dinî ve sosyal durumu hakkında önemli bilgiler vermesinin yanında, Emevi/Abbasi-Bizans mücadeleleri hakkında verdiği bilgiler de çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

846 Kroniği olarak da bilinen anonim Süryani kroniği de VIII. yüzyıl Anadolu tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Kronik, Edmund Wright Brooks tarafından

⁷² İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Dîvanu'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min Âsârihim*, Dâru'l-Kitâb el-Mısırî, Dâru'l-Kitâb el-Lübnânî, Kahire, Beyrut, 1999.

⁷³ Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf bin Tağribirdî el-Atabekî, *E'n-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

⁷⁴ *The Chronicle of Zuqnîn*, İngilizceye Çev. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Canada, 1999.

İngilizceye tercüme edilmiştir.⁷⁵ Bu kronik, Emevî-Bizans mücadeleleri hakkında bilgiler içermesi dolayısıyla çalışmamız açısından önem taşımaktadır.

Süryani Mihael (1126-1199), Malatya doğumlu olup, 1166 yılında Süryani Kilisesi Patrikliği makamına oturmuştur. Bir Süryani Patriği olan Mihael, yaratılıştan başlayan Süryani Kilisesi tarihi merkezli evrensel bir dünya tarihi yazmıştır. Vekayinâme'nin Türk Tarih Kurumunda bulunan Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesini çalışmamızda Robert Bedrosian tarafından İngilizce çevirisiyle de karşılaştırarak kullandık. 1195 yılına kadar olan olayların anlatıldığı vekayinâmeyi çalışmamızda, Ankara'nın Sasaniler tarafından 622 yılında işgali, Emevi/Abbasi-Bizans mücadelelerinde Ankara bahislerinde kullandık.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) İbnü'l-İbrî (1226-1286), önemli bir Süryani tarihçi olup 1226 yılında Malatya'da doğmuştur. Babası doktor olan Abu'l-Farac, babasının teşvikiyle küçük yaşta Arapça, Süryanice ve İbranice öğrenmiş ve daha sonra felsefe, İlahiyat, Matematik ve Tıp tahsili yapmıştır. Çeşitli bölgelerde piskoposluk ve daha başka dinî görevler üstlenmiş, 1286 yılında ölmüştür. Birçok önemli eserin sahibi olan Abu'l-Farac'ın orijinal adı *Kethabha Dhe-Makhtebhanuth Zabhne* adını taşıyan kroniği, Ömer Rıza Doğrul tarafından *Abû'l-Farac Tarihi* adıyla İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiştir.⁷⁶ Hilkatten 1284 yılına kadar olan olayları içeren bir dünya tarihi niteliğinde olan eser, çalışmamız açısından Sasani-Bizans, Emevi/Abbasi-Bizans ve Anadolu Selçuklu meliklerinin mücadeleleri kapsamında Ankara hakkında bilgi verdiği için önemlidir.

4. Ermeni Kaynakları

Sebeos, bir Ermeni piskoposu olup 660'lı yıllarda *Herakleios Tarihi* adlı bir tarih kaynağı yazmıştır. Emevîler dönemine kadar olan olaylar hakkında bilgi veren kaynağın ağırlık merkezini, İmparator Heraclius (610-641) ile Sasani hükümdarı Hüsrev II. (590-628) arasındaki mücadeleler teşkil etmektedir. Eser, *History*, adıyla Robert Bedrosian tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Eser, VII. yüzyıl Bizans-Sasani ilişkileri hakkında önemli bilgiler içermektedir.

⁷⁵ Edmund Wright Brooks, "A Syriac Chronicle of the year 846", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 51(1897), ss. 569-588.

⁷⁶ Gregory Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Ghewond (Leontios), Sebeos'un ardılı olarak Ermenistan tarihiyle ilgili bir eser hazırlamıştır. Robert Bedrosian tarafından *Ghewond's History* adıyla İngilizceye çevrilen eser, 632 yılından 788/789 yılına kadar gelmektedir. Grekçe ve Arapça eserlerden yararlandığı anlaşılan Ghewond'un eseri, Arap-Bizans mücadeleleri açısından önemlidir.

Urfalı Mateos Vekani-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli adıyla Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilen eser,⁷⁷ 952-1136 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Bu eserden, Ankara'nın 1101 Haçlı Seferinde yeniden Bizans'ın eline geçişi bahsinde faydalandık.

6. Seyahatnameler

Ankara'yı değişik sebeplerle geç dönemlerde de olsa ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde, şehrin Roma-Bizans dönemine ait bilgiler bulunmaktadır. Ankara'nın, sof üretiminde bölgesel ve uluslararası bir pazar haline geldiği XVI. yüzyılda yabancı seyyahların Ankara'ya geldikleri görülmektedir. Seyahatnameler, Ankara şehir ve kırsalı, Ankara'daki sosyal, ekonomik hayat, topoğrafya ve Ankara'da bulunan yapılar hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Seyyahlar ayrıca Ankara'da bulunan yazıtlardan Augustus tapınağının duvarındaki yazıt başta olmak üzere birçok yazıtı da kaydetmişlerdir. Bu yazıtlardan bazılarının günümüzde mevcut olmayışı, seyahatnamelerin değerini daha da artırmaktadır. Ankara'ya gelen bu seyyahlar ve seyahatnameleri kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

Ogier Ghiselin de Busbecq, Avusturya İmparatoru Ferdinand I'in elçisi olarak Ankara'yı 1555 yılında iki defa ziyaret etmiştir (28-30 Mart/9-11 Haziran 1555). Busbecq'in eseri dostu ve meslektaşı Macar asıllı diplomat Nicholas Michault'a yazdığı mektupların derlemesidir. Busbecq'in mektuplarını içeren eseri, *Türk Mektupları* adıyla Derin Türkömer tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Busbecq, mektuplarında Ankara'nın dönemsel yaşantısını vermesinin yanında Monumentum Ancyranum'u çalışarak Batı dünyasının yazıttan haberdar olmasını sağlamış ve Batılı araştırmacıların dikkatini Ankara'ya çekmiştir. Augustus Tapınağı, tiftik keçisi ve sof üretimi hakkında verdiği bilgileri tezimizde kullandık.

⁷⁷ **Urfalı Mateos Vekani-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Hans Dernschwam, Busbecq'in elçilik heyetinde O'nunla birlikte seyahat eden Dernschwam da seyahatini günlüğüne not etmiştir. Dernschwam'ın sehayati *Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatırası* (Serdengeçti) ve *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Yaşar Önen) adlarıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ankara ve kırsalının sosyal yaşantısı hakkındaki bilgilerinin yanısıra, şehrin topografyası ve şehirde bulunan yapılar hakkındaki bilgilerine de çalışmamızda yer verdik.

Evliya Çelebi, 1648 yılının ilkbaharında Ankara'da bulunmuştur. Evliya Çelebi, kendine has üslubuyla Ankara'nın sosyo-ekonomik ve dinî yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin 4. cildinde şehirle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda Evliya Çelebi'nin Kale ve Augustus Tapınağı ile ilgili verdiği bilgiler kullanılmıştır.

Joseph Pitton de Tournefort, 22 Ekim – 2 Kasım 1701 tarihlerinde Ankara'da bulunmuştur. *A Voyage into the Levant* adlı eserinin üçüncü cildinde Ankara hakkında kıymetli bilgiler ve gravürler bulunmaktadır. Eser, *Tournefort Seyahatnamesi* adıyla Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan tarafından Türkçeye çevrilmesine rağmen Ankara ile ilgili kısmının özet oluşu ve bazı gravürlerin bulunmayışı nedeniyle eserin İngilizce baskısından yararlandık. Tournefort'un Augustus Tapınağı, Julian Sütunu hakkında verdiği bilgiler ve eserine dercettiği gravürler oldukça değerlidir.

Paul Lucas, 1705 ve 1706 yıllarında Ankara'ya iki kez gelmiştir (26 Ağustos – 2 Ekim 1705 ve 26 Aralık 1705 – 15 Ocak 1706). Lucas'ın *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grece, l'Asie Mineure, la Macedonie et l'Afrique* adlı çalışmasının 2. cildinde Ankara ile ilgili gözlemlerin yanında bazı yazıtların kopyası da bulunmaktadır. Bu seyahatnamenin Augustus Tapınağı ile ilgili kayıtlarından çalışmamızda istifade ettik.

Richard Pococke, Orta Asya ve Anadolu'ya yaptığı geniş çaplı seyahatinin 3 Nisan – 29 Nisan 1740 tarihleri arasındaki bölümünü Ankara'da geçirmiştir. Pococke, *A Description of the East, and Some other Countries* adlı eserinin 2. cildinin 2. bölümünde Ankara ile ilgili geniş bilgi vermektedir. Çalışmamızda Pococke'nin şehrin sosyal yapısı, Augustus Tapınağı, Julian Sütunu, Roma Bendi ve St. Clemens hakkındaki kayıtlarından istifade ettik.

John Macdonald Kinneir, 21 – 23 Eylül 1813 tarihleri arasında Ankara'da bulunmuştur. Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the*

Years 1813 and 1814 with remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the ten thousand adlı eserinde başta Monumentum Ancyranum olmak üzere şehirde bulunan bazı yazıtlara yer vermiştir. Çalışmamızda Kinneir'in Augustus Tapınağı ve Roma hamamı hakkındaki kayıtlarını kullandık.

Charles Texier, 1834 yılında Ankara'da bulunmuş ve Ankara şehrinin tarihi ve yazıtları hakkında çalışmalar yapmıştır. Charles Texier'in eseri, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Üç ciltlik eserin ikinci ve üçüncü ciltlerinde Ankara ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Texier'in çalışmasından, çizimleriyle aktardığı Augustus Tapınağı, Kale ve Ankara'nın tarihine dair verdiği bilgiler kapsamında faydalanılmıştır.

John William Hamilton, 2 – 13 Eylül 1836 tarihleri arasında Ankara bulunmuş ve sosyo-ekonomik açıdan önemli bilgiler aktarmıştır. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* adlı iki ciltlik çalışmasından Kale ve yazıtlar bahsinde yararlandık.

Georges Perrot, Edmond Guillaume, Jules Delbet, Anadolu'ya yapılan arkeolojik bir gezi için gelmişler, 11 Ağustos – 29 Kasım 1861 tarihleri arasında Ankara'da bulunmuşlar ve gezi sonuçlarını *Exploration Archeologique de La Galatie et de La Bithynie, D'une Partie de la Mysie de la Phrygie de la Cappadoce et du Pont* adlı eserlerinde yayımlamışlardır. Arkeolog olmaları sebebiyle daha çok şehirdeki kalıntılar ve yazıtlarla ilgilenmişlerdir. Bu eserden Gâvurkale yerleşimi, tiyatro ve Augustus Tapınağı bahislerinde yararlanılmıştır.

William Francis Ainsworth, 1842 yılında Kraliyet Coğrafya Derneği'nin araştırma grubu sorumlusu olarak Ankara'da bulunmuştur. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* adlı çalışmasında Hıdırlık Tepedeki yapı, Ankara Keçisi, şehrin kırsalı, yollar ve adetler hakkındaki aktarımlarından çalışmamızda faydalandık.

Vital Cuinet, 1890 yılında yaptığı çalışmalar kapsamında Ankara'da da bulunmuş ve *La Turquie D'Asie* eserinin 4. cildinde şehrin tarihi ve XIX. yüzyıldaki idari yapı hakkında bilgi vermektedir. Ankara'nın siyasi tarihi hakkında verdiği bilgiler önemlidir.

Bu seyyahlardan başka Ankara'ya çeşitli amaçlar doğrultusunda gelen seyyahlar da vardır.

7. Destanlar

Kültür tarihinde önemli yeri olan destanlar, çoğunlukla tarihî gerçeklere dayandığından, destana konu olan olaylar, destan kahramanları ve olayların geçtiği mekânlar hakkında bazı bilgiler ve ipuçları sunmaktadırlar. Roma-Bizans Ankarası'nın son dönemlerini kapsayan üç önemli destan bulunmaktadır. Biri Bizans destanı, diğer ikisi Türk destanı olan bu destanlar, Emevi/Abbasi-Bizans ve Türk-Bizans mücadelelerini konu alırlar. Destanlarda dinî ve millî unsurlar ön plandadır. Ankara'nın adı geçen mücadelelerde kilit bir rol oynaması, şehri destanlarda anılan bir yer haline getirmiştir.

Digenes Akrites Destanı, kahramanı olan Basileos Digenes Akrites'in efsanevî faaliyetlerini aktarmaktadır. Arap-Bizans mücalelerini konu edinen destanın birçok versiyonları bulunmaktadır. Barış Baysal tarafından *Digenes Akrites Anadolu'nun Büyük Destanı* adıyla, destanın *Grottaferrata* ve *Escorial* versiyonları, Yunanca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Destandan Ankara Kalesi ve Emevi/Abbasi-Bizans mücadeleleri bahsinde faydalandık.

Battal Gazi Destanı, Anadolu'da teşekkül eden Türk destanlarının ilki olan Battal Gazi Destanı, konu olarak Türklerin Anadolu'ya hâkim oluşu öncesinde Arap-Bizans mücadelelerini kapsamasına rağmen, Türk millî muhayyilesiyle şekillendirildiğinden millî bir destan kimliği kazanmıştır. Battal Gazi, İslâmiyet'in yayılması için gösterdiği kahramanlıklar ve O'nun kahramanlıklarının Anadolu'da geçmesi O'nu adeta Türkleştirmiştir. Kendisinden sonra Anadolu coğrafyasında teşekkül eden Dânişmend Gazi Destanı ve Saltuk Gazi Destanı'na da kaynaklık etmiştir. Battal Gazi Destanında geçen olayların bir kısmının Ankara ve çevresinde geçtiği destandan yola çıkılarak söylenebilir. Tezimizde oldukça fazla versiyonları bulunan Battal Gazi Destanlarından Behçet Kemal Çağlar'ın *Battal Gazi Destanı* adıyla yayınladığı eseri kullandık. Destan, Emevi/Abbasi-Bizans mücadeleleri bahsinde önemli bilgiler vermektedir.

Dânişmend Gazi Destanı, Battal Gazi destanının bir devamı niteliğinde olan ve Anadolu'nun Türkleşmesi-İslâmlaşması temasını işleyen ve birçok versiyonları bulunan destanın Necati Demir tarafından *Dânişmend-nâme* adıyla yayınlanan versiyonunu çalışmamızda kullandık. Genelde Anadolu'nun Türkleşmesi-

İslâmlaşması işlenen eserde Ankara'nın ilk Türk hâkimiyetine girişi hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Ankara'nın ilk Türk hâkimiyetine girişi konusu daha önce karanlık bulunmaktaydı. Dânişmend-nâme'ye bakılmaksızın diğer kaynaklarla Ankara'nın Artuk Bey tarafından alınmış olabileceği söylenebiliyordu. Dânişmend-nâmedeki kayıtlar, Ankara'nın Artuk Bey tarafından alındığıyla ilgili önemli anlatılar barındırması dolayısıyla ilk Türk Ankara fatihinin Artuk Bey olduğu fikrimizi teyit etmektedir.

E. MODERN ARAŞTIRMALAR

Çalışmamızda birçok araştırma eserine başvurulmuş olup doğrudan Ankara ile ilgili olan araştırma eserlerinin bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Hamit Zübeyir Koşay, *Ankara Budun Bilgisi*; Şevket Aziz Kansu, *Eti Yokuşu Hafriyatı*; Muslihiddin Safvet, *Türkiye'nin Sıhî İctimai Coğrafyası Ankara Vilâyeti*; Afif Erzen, *İlkçağda Ankara*; Avram Galanti, *Ankara Tarihi*; Ernest Mamboury, *Ankara Guide Touristique*; Tuğrul Akçura, *Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*; Süavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, Ergi D. Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*; Beki L. Bahar, *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*; Toni M. Cross, Gary Leiser, *A Brief History of Ankara*; Abdülkerim Erdoğan, Gökçe Günel, Ali Kılıcı, *Tarih İçinde Ankara* adlı kitap çalışmalarının yanında *Ülkü, Anadolu, AÜDTCFD, Belleten, Antropoloji, TAD, TTAED, Kebikeç, Askerî Tarih Bülteni...* gibi süreli yayınlar içerisinde Ankara tarihiyle ilgili önemli makaleler bulunmaktadır. Ayrıca Türk Tarih Kongre Bildirileri, Ansiklopedi maddeleri ve Ulus gazetesindeki makaleler de önem taşımaktadır. Makaleler içerisinde genel olarak Ankara'yla ilgili önemli yazılar içerisinde Clive Foss, *Late Antique and Byzantine Ankara* ve Paul Wittek, *Orta Zamanlarda Ankara* adlı çalışmalar sayılabilir.

GİRİŞ

I. ANKARA’NIN COĞRAFÎ KONUMU

Tarihî olayların gerçekleştiği, her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân vardır. Bir medeniyetin gelişip yayılmasında veya dağılıp yok olmasında en önemli rol, zamanın doğal şartlarıdır. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan bir siyasî oluşumun gelişeceği kesindir. Bu yüzden coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplumların siyasî, ekonomik, dinî ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemiştir ve – eskisi kadar yoğun olmasa da – etkilemeye devam etmektedir. Her insan topluluğu ve yerleşimler dünya üzerinde bir yer işgal ederler. Diğer bir ifade ile insan topluluklarının hepsi bir coğrafi mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplumların maddî hayatlarına değişik biçimlerde etkili olmaktadır. Coğrafyanın insan ve cemiyet yapısı, karakteri ve tekâmülü üzerinde etkisi vardır. Çünkü insan da tabiatın bir parçasıdır ve ondan ayrı düşünülemez. Bu durumda tarihî olaylar, toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi mekânların, toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmalıdır.⁷⁸ Velhasıl, Bir şehrin veya bölgenin tarihî süreç içerisinde hak ettiği siyasî veya sosyal mevkii, coğrafi konumundan bağımsız değildir. Dolayısıyla Ankara’yı bilinen tarihî devirlerinden bu yana önemli bir merkez yapan unsurların başında coğrafi konumu gelir.

Ankara, İç Anadolu Bölgesi’nin kuzeybatısında, Yukarı Sakarya Bölümü’nde, 39°56’ kuzey paraleli ile 32°52’ doğu meridyeninin kesiştiği noktada bulunur. Doğuda Kırıkkale ve Kırşehir, batıda Eskişehir, kuzeyde Çankırı ve Bolu, güneyde ise Konya ve Aksaray illeriyle çevrili olup rakımı, 830-890 metre arasındadır. (bkz. Ek-B1)

Ankara, Orta Anadolu’yu çevreleyen şehirler kuşağına dâhil edilebilir. Anadolu’nun genel morfolojisi sonucunda, İç Anadolu ile bu bölgeyi denizden ve diğer bölgelerden ayıran sıradağlar arasında iskâna elverişli bir eşik kuşağının ortaya çıktığı görülür. Dağlardaki su birikiminden faydalanarak bozkırın kuraklığından

⁷⁸ Mustafa Öztürk, **Tarih Felsefesi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010, s. 145-147.

kurtulması, sıcak yaz aylarında yükseltisiyle serinlik sunması, düşmana karşı vatan savunmasını kolaylaştırması ve aynı zamanda dağların engebelik-tarıma elverişsiz topografyası dışında kalması nedenleriyle bu kuşak, üzerinde, tarih boyunca büyük şehirlerin (Hattuşas, Gordion, Ankara... gibi) kurulup gelişmesine imkân vermiştir. Şehirlerin kurulmasına imkân veren bu eşik kuşağı, aynı zamanda Anadolu'daki başlıca yollara da güzergâhlık etmiştir. Yolların geçişi ise, kuşağın yerleşmeye elverişliliğini arttırmıştır. Özellikle tarih boyunca Batı'yı Doğu'ya bağlayan ve Anadolu'yu baştanbaşa kat eden anayollar, Orta Anadolu bozkırının kuzeyinden ve güneyinden geçerek, hem bahsettiğimiz şehirler sisteminden faydalanmış hem de bu şehirleri beslemiştir.⁷⁹

Alp oluşum sistemi, Ankara çevresinde kırıklı bir yeryüzü kabuğu yaratmış ve morfolojik yapı; yükseltiler, dalgalı düzlükler ve alüvial düzlükler şeklinde günümüze ulaşmıştır. Tektonik hareketler, Ankara çevresinde Jeotermal enerji yönünden olumlu sonuçlar doğurmuş ve doğal zenginlikler açısından Ankara'yı bir kez daha değerli kılmıştır.⁸⁰ Bu özelliğinden dolayı Ankara'nın dört tarafından birbirinden şifalı sular ve kaplıcalar bulunmaktadır. Kızılcahamam Kaplıcaları, Ayaş İçme Suları ile Kaplıcası ve Karayakaya Kaplıcası, Beypazarı Dutlu Kaplıcası ve Vezirsuyu Gençlik İçmesi, Haymana Kaplıcası, Haymana Uyuz Kaplıcası, Seyhamamı Kaplıcası, Meşecik Kaplıcası, Malıköy Kaplıcası, Karahisar Hamamı Kaplıcası, Kokarca Kaplıcası, Uyuz Kaplıcası, Özköprü Kaplıcası, Ilıcaköy Kaplıcası, Kükürt Kaynağı, Gökler Madensuyu, Üçpınar Madensuyu, Oluklu Madensuyu, Sakarya Madensuyu, Kızılcahamam ve Beypazarı Madensuları, Ankara'nın bu özelliğinden kaynaklanan zenginliklerinin belli başlılarıdır. Bu şifalı sular jeotermal enerji kaynağı olarak da kullanılmaktadır. örneğin Kızılcahamam İlçesinde çıkan sıcak sular, jeotermal enerji kaynağı olarak da değerlendirilmektedir.

Ankara, yüksek ve kıraç Anadolu platosunda dört dağ ile çevrili bir çanak görünümündedir. Kuzeyde Karyağdı Dağı, doğuda İdris Dağı, güney-güneydoğuda Elma Dağı ve güneydoğu ve güneybatıda Çal Dağı Ankara'yı çevreler. Bu dağların

⁷⁹ Tuğrul Akçura, **Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1971, s. 9.

⁸⁰ İlhan Temizsoy, Berna Alpogut, "Ankara'nın Doğa Tarihinden Bir Kesit: Sinap Formasyonu Kazıları", **AMM 1996 Yıllığı**, S. XI, Ankara, 1997, s. 59.

arasında, şehrin güneybatısına doğru ilerleyen vadide üç nehir bulunur. Bunlardan Çubuk Çayı, İdris ve Karyağdı dağları arasından akar, Bent Deresi (Hatip Çayı), İdris ve Elma dağları arasından akar ve İncesu, Elma ve Çal dağları arasından akar. Bu çaylar Karyağdı ve Çal dağları arasında birleşerek batıda Sakarya nehrine katılan Ankara çayını oluştururlar.⁸¹

Ankara, coğrafi konumunun sunduğu imkânlar sayesinde kuruluşundan günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir.

II. ANKARA ADI VE ŞEHRİN KURULUŞU

Ankara şehrinin adının tarihî seyir içerisindeki serüveni, şehrin kuruluşu ve adının kaynağıyla ilgili birçok rivayetler, efsaneler ve varsayımlar vardır. Şehir, tarihî süreçte *Ankara* telaffuzu etrafında dönen birçok isimle anılmıştır. Bu isimler biçimsel olarak *Ankara* şekline yakın olmakla birlikte, birbirinden oldukça farklı anlamlar taşımışlardır. Grekçe *Anchor*, *gemi çapası*,⁸² Frig dilinin türediği Sanskritçede *Ankas*, *engebeli*, Farsçada *Engür*, *üzüm*, Yunancada *Angurika*, *koruk* demektir.⁸³ Çeşitli dillerdeki Ankara'ya ad olabileceği varsayılan sözcüklerin anlamlarını Ankara, coğrafi ve ekonomik özellikleriyle karşılamaktadır. Ancak bunlar kanaatimizce birer yakıştırmadır.

Ankara adının kaynağıyla ilgili rivayetler, tarih öncesi dönemin efsanelerine kadar dayanır. Ankara adının kaynağıyla ilgili ilkçağa ait eserlerde bazı bilgiler vardır. Şehrin adı, dönemin Grekçe metinlerinde *Ἀγκυρα*; Lâtinçe metinlerinde ise *Ancyra* olarak geçmektedir.⁸⁴ Bu kelime anlamsal olarak ilkçağ yazarları tarafından *gemi çapası* ile ilişkilendirilmektedir.⁸⁵ Roma döneminde basılan şehir sikkelerinde şehrin

⁸¹ Vedat İdil, **Ankara The Ancient Sites And Museums**, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 2001, s. 5.

⁸² **Liddell and Scott's Grek-English Lexicon**, Oxford University Press, Oxford, 2003, s. 5.

⁸³ Önder Şenyapılı, **Ne demek Ankara; Balgat niye Balgat!?**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 2.

⁸⁴ Bir Hıristiyan'ın Bordeaux'tan Jerusalem'e Hac yolculuğunda belirlediği rotada Ankara 49. konak yeri olup şehrin adı, ANKAΓΡΑ şeklinde geçmektedir. (Cornelia A. Noordegraaf, "A Geographical Papyrus", **Mnemosyne**, C. 6, Fasikül. 3, Brill, 1938, s. 275, 291)

⁸⁵ V-VI. yy kronikçilerinden Ioannes Malalas, Ankara adının Augustus Octavian tarafından şehre verildiğini aktarmaktadır. Ve Ankyra isminin şehre, Karadeniz (Pontic sea) ile Akdeniz (Levantine sea)'in ortasında bulunduğu için verildiğini söylemekle, şehrin adını denizle ilişkilendirmeye çalışmaktadır. (Ioannes Malalas, **The Chronicle**, İngilizceye Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott,

sembolünün gemi çapası olduğu görülür (bkz. Ek-A16). Stephanos Byzantios'un ansiklopedik coğrafya eserinde, Apollonius'a atfen şehrin kuruluşu ve adına dair bazı bilgiler verilmektedir. Bu kaynakta şehrin kuruluşu ve adı ile ilgili kayıt şöyledir:

“...Ankara, Galatya'nın bir şehridir. Ankara her ikisine (Galatya ve Frigya) de ait olduğundan olacak, bazıları Ankara'yı Frigya'ya ait bir şehir olarak anarlar. Strabon'un 12. kitabında anlattığına göre, Keltler memleketinden bu bölgelere gelen Galatlar üç kabileye ayrıldıkları gibi, memleketi de üçe böldüler. Apollonius Karia tarihinin 17. bölümünde Galatların hemen gelmez Mithradates ve Ariobarzanes ile birlikte Ptolemaios'un gönderdiği Mısırlıları denize kadar kovaladıklarını ve gemi çapalarını da aldıklarını bildirir. Zafer mükafatı olarak bir şehir kurmak ve gemi çapasına izafeten bu şehri adlandırmak için kendilerine arazi verilmiştir. Onlar üç şehir kurmuşlardır: harpte ganimet olarak alınan gemi çapasına izafeten adlandırdıkları Ankara, ikincisi kumandanlarına izafeten Pessinus ve Tavia'dır. Ankarahlılar, Ankyranos olarak bilinmektedir...”⁸⁶

Aslen Mısırlı bir kâhin ve âlim olan Apollonius, Ptolemaioslar döneminde uzun süre Anadolu'nun güneybatısında Karia'da Aphrodisias'ta⁸⁷ yaşamış ve *Karia Tarihi* adlı eserini yazmıştır. Bu eser günümüze ulaşmamış olmakla beraber eserdeki Ankara'nın kuruluşuna dair rivayet, Stephanus Byzantinus vasıtasıyla bize intikal etmiştir. Bu rivayetteki II. Ptolemaios'un Karadeniz'e bir deniz seferi düzenlemiş olması, mümkün görülebilir. Çünkü Mısırlıların Sinop ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı ve bu sırada Sinop, Pontus Kralları tarafından sürekli rahatsız edilmekteydi. Galatların Anadolu'daki yerleşim yerlerinin onlara çeşitli krallar

Melbourne, 1986, IX, 13); İslâm kaynaklarında şehrin adı, أنقرة veya أنكورية olarak geçmektedir. Kazvinî, Arap kaynaklarında أنقرة olarak geçen şehri, Acemlerin أنكورية şeklinde andıklarını kaydetmektedir. (Zekeriyya İbn Muhammed bin Mahmud El-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâr Sâdır, Beyrut, [t.y.] s. 506); XIII. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İbn Saîd el-Mağribî, Ankara'nın Mu'tasım tarafından fethinden bahsederken şehrin aynı zamanda Ammûriye olarak anıldığını kaydetmektedir. (Ebu'l-Hasan Ali b. Musa b. Saîd el-Mağribî, *Kitab el-Coğrafya*, C. 1, s. 59)

⁸⁶ Stephani Byzantii, *De Urbibus et Populis*, Haz. Thomas de Pinedo, Amsterdam, 1678, “Ancyra” maddesi, s. 13,14.

⁸⁷ Anadolu'nun Karia Bölgesi'nin kuzey-doğusunda, Tanrıça Aphrodite'e adanmış antik Roma kenti olup bugün, Aydın İli Karacasu İlçesine bağlı Geyre Köyü yakınında yer almaktadır.

tarafından verildiği görüşü de tarihsel gerçekliğe uymaktadır.⁸⁸ Heraclea Pontica (Karadeniz Ereğli)'nin yerlisi olan I. yy Grek tarihçisi Memnon'un eserinde de üç Galat kabilesinin Anadolu'ya geldiklerinde birer şehir kurdukları yönünde bir bilgi bulunmaktadır.⁸⁹ Ancak Ankara'nın kuruluşunun, bu seferden sonra Galatlar tarafından gerçekleştiği görüşü, Ankara'nın Galatlardan önce de var olduğu bilindiğinden, geçerlilik taşımamaktadır.

Ayrıca ilkçağda, *Ankara* adlı iki yer daha bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Manisa-Demirci yakınlarında (şimdiki Kiliseköy civarında) (bkz. Ek-B18), diğeri de Makedonya'da bulunmaktaydı.⁹⁰ İmparator Constantinus'un Sasani Kralı II. Şapur üzerine sefere çıktığında Libyssa (Gebze) ile Nicomedia (İzmit) arasındaki Ancyrona (Hereke)'da aniden hastalanarak öldüğünü Eusebius'tan öğreniyoruz.⁹¹ Buradaki Ancyrona da Ankara ile isim açısından aynıdır. Ankara'nın adının böyle bir tarihî efsaneyle ilişkilendirilmesi, özelde başkent Ankara için doğru kabul edilirse, genelde diğer Ankara adlı yerleşmeler için de bu hikâyeyi uyarlamak gerekmektedir.

⁸⁸ Murat Arslan, **Galatlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 59.

⁸⁹ Memnon, **History of Heracleia**, (attalus.org), XI, 7; Eserin Türkçe çevirisinde bu rivayet için bkz. Memnon, **Herakleia Pontike Tarihi**, Çev. Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007, XIX, 5.

⁹⁰ Makedonya'da bir Ankara'nın varlığını Livius'un kayıtlarından öğreniyoruz. (Livius, **History of Rome/Ab Urbe Condita**, İngilizceye Çev. B.O. Foster, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1998, XLIII. 20) Procopius, Justinianus'un Trakya'daki imar faaliyetlerinden bahsederken İmparatorun bu bölgede sayısız kaleler yaptığını zikreder ve kalelerin bir listesini verir. Bu listede Tuna Nehri Üzerindeki ve İç Bölgelerdeki Kaleler başlığı altında İç Bölgelerdeki Kalelerden biri de *Ancyriana* olarak verilmektedir. Dolayısıyla Makedonya'daki Ankara, Tuna Nehri kıyısında veya deniz kıyısında da değildir. İç kesimlerde olduğu bilinen bu yerleşimin tam yeri bilinmemektedir. (Procopius, **The Buildings**, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, 1940, VI/3.11, 20) Diğerinin yeri bilinmekte ve Strabon'un anlatılarından yola çıkarak bu küçük Frigya kentinin antik çağda önemli bir yerleşim olduğu görülmektedir: “*Ankyra Kalesi Tektosag'lara aittir ve burası Blaundos dolaylarındaki Lydia'ya doğru uzanan Phrygia kentiyle aynı ismi taşır*”, “*Rhyndakos Çayı bu bölgelerden geçer; bu çayın kaynakları Azanitis'tedir ve sonra Mysia Abrettene'de diğer ırmaklarla birlikte, Abaeitis'teki Ankyra'dan geçen Makestos'u alır...*” (Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, XII-5, 2, VIII-11); Afif Erzen, **İlkçağda Ankara**, TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 17; Bu Ankyra şehri adına para dahi basılmış (Sevim Buluç, “İlkçağda Ankara”, **Ankara Dergisi**, C. 1, S. 2, Mayıs 1991, s. 15) ve bu küçük kent adına onur yazıtı düzenlenmiştir. (bkz. Ek-A19); Ramsay, Hasan el-Vasîf'in geldiği Ankara şehrinin (776) Kappadokia'nın güneyinde bulunan başka bir Ankara olabileceğini iddia etmektedir. Bkz. W. M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Çev. Mihri Pektaş, MEB Yayınları, İstanbul, 1960, s. 395.

⁹¹ Eusebius, **The Life of Constantine**, İngilizceye Çev. E. Cushing Richardson, Ed. Philip Schaff, Christian Classics Ethereal Library, New York, 1890, I, 9, s. 658, 659; Eusebius (Jerome), **Chronicle**, Online edition (tertullian.org), 2005, s. 316.

Dolayısıyla Ankara adının daha genel bir kavram, olgu vs. karşılaması, daha uygun görünmektedir.

Makedonyalı Büyük İskender'in doğu seferinde Ankara'ya uğradığını ve burada Paflagonia elçileriyle görüştüğünü ve daha sonra Kapadokya'ya doğru ilerlediğini ilkçağ kaynaklarından öğreniyoruz.⁹²

Arrianus'ta bu konu ile ilgili geçen kayıt şöyledir:

“...Ertesi gün Galatya'da Ankyra'ya doğru yola çıktı. Orada Paflagonyalıların onunla dostluk ilişkileri içinde olma dileklerini ileten elçileri ile karşılaştı. Bunlar halklarının ona boyun eğdiğini bildirdiler ve ondan askerleri ile topraklarından geçmemesini istediler. İskender yanıt olarak onlara buyruklarını Frigya valisi Kalas'tan almalarını söyledi. Kendisi daha sonra Kappadokya'ya doğru yola çıktı ve orada Halys ırmağı tarafından sınırlanan tüm toprak ve ayrıca batısında ve kuzeyinde kalan büyük bir alan egemenliğini kabul etti...”⁹³

Arrianus'un Ankara'yı Galatya'da bir şehir olarak anması, onun yaşadığı devrin siyasî durumuyla ilgilidir. Zira İskender'in Anadolu'ya geldiği yıllarda Galatların, Anadolu ile bir alakaları yoktur. Bu bilgiye göre, Galatların Anadolu'ya geçiş tarihleri olan M.Ö. 278 tarihinden 55 sene önce M.Ö. 333'te İskender, Ankara'ya gelmiştir. Yani bu tarihte Ankara vardır. Dolayısıyla, Apolloniyos'un ve Memnon'un “Ankara'yı Galatların kurduğu” yönündeki rivayetleri gerçeği yansıtmamaktır.

Galatların Ankara'yı kurmadıkları, ancak istilâ ettiklerini söyleyebiliriz. Pausanias'ın kayıtları da bunu destekler mahiyettedir. Bu kaynağın şehrin kuruluşu ve adıyla ilgili rivayeti şöyledir:

“...Galatlar'ın büyük bir bölümü gemilerle Asia'ya geçtiler ve buradaki kıyıları yağmaladılar. Bir süre sonra Pergamon kenti halkı Galatlar'ı denizden iç bölgelere sürdü. Bunlar Gordios'un oğlu Midas'ın önceki tarihlerde kurmuş olduğu Phrygialılar'ın Ankyra kentini fethederek, şimdi Sangorios ırmağının öte yanındaki topraklara yerleşmişlerdir. Ve Midas'ın bulduğu çapa benim

⁹² Quintus Curtius Rufus, **Life and Exploits of Alexander the Great**, Haz. W.M. Henry Crosby, London, 1854, III. I. 3.

⁹³ Arrianus, **İskender'in Seferleri**, Çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul, 2005, II-4.

*zamanıma kadar Zeus tapınağında bulunuyordu. Bunun yanı sıra bu şehirde Midas kaynağı olarak bilinen su kaynağının Midas tarafından oluşturulduğunu söylerler... ”*⁹⁴

Pausanias'ın kaydına göre Ankara, Gordios'un oğlu Midas tarafından kurulmuştur ve bir Frig şehridir.⁹⁵ Yazar, Ankara adını yine *gemi çapası* ile ilişkilendirmektedir. Ona göre Kral Midas, gemi çapasının mucididir ve Midas'ın bulunduğu gemi çapası, Pausanias'ın zamanına kadar (M.S. II.yy) Zeus tapınağında mevcuttur. Afif Erzen'e göre, Pausanias'ın anlattıkları bir Frig efsanesi olup Kral Midas, Friglerin efsanevî atasıdır. Şehrin kuruluşunun Midas'a dayandırılması şehrin eskiliğini ve Friglerin de şehrin kuruluşu hakkında bilgi sahibi olmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla bu durum, şehrin Hitit döneminde de varlığına işaret etmektedir.⁹⁶

Şehirde yapılan arkeolojik kazılar şehrin Frigler dönemindeki varlığını kanıtlamaktadır. Daha önce değindiğimiz diğer Ankara isimli yerleşmelerin de Friglerin, Anadolu'ya göç yolu üzerinde oluşu, Ankara adının Friglerle ilgili olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Ankara isminin tarihi Hitit dönemine gitse de, şehirde yapılan kazılarda Hititlere ait bir bulguya rastlanmamıştır. Hitit metinlerinde geçen *Ankuwa* isminin Ankara olduğu bir dönem iddia edilmişse de, daha sonra bu ismin *Alişar* olabileceği anlaşılmıştır.⁹⁷ Hitit belgelerinde geçen Ankuwa, Ankrala, Ankuwash gibi benzer sözcüklerden biri, Ankara'yı temsil edebilirse de bu durum henüz ispatlanamamıştır.

⁹⁴ Pausanias, **Description of Greece**, Çev. W. H. S. Jones, C. 1, London, 1918, I- IV, 5.

⁹⁵ Ankara'nın Midas tarafından kurulan bir Frig şehri olduğu fikri Erken Bizans döneminde de yaşamaktadır. Vali Maximus'un kentte yaptığı yoğun imar faaliyetlerini övmek için Ankaralı bir hitabet öğretmeni tarafından yazılan mektupta: “Kente o kadar çok eser kazandırdınız ki, bundan böyle, Ankara Midas kenti olarak değil Maximus kenti olarak anılacaktır.” denmektedir. (S. Buluç, s. 20)

⁹⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 23.

⁹⁷ Ernest Mamboury, **Ankara Guide Touristique**, İstanbul, 1933, s. 53; Besim Darkot, “Ankara”, **İA**, MEB Yayınları, İstanbul, 1965, C. 1, s. 438; Erzen, **a.g.e.**, s. 24; Stefano de Martino, **Hititler**, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 34. Ankuwa'nın lokalizasyonu hakkında bir çalışma yapan Ahmet Ünal, Ankuwa'nın, kesin olmamakla birlikte, Yerköy civarında veya Yerköy'ün doğusundaki Delice Irmak-Boğazlayan Suyu vadisinde ve hatta Alişar bölgesindeki Kaynak Su vadisinde aranabileceğini ve Ankuwa'nın tam yerinin mevcut bilgiler ışığında tespitinin

Anadolu'daki birçok yer adının Orta Asya menşeli olduğunu ve dolayısıyla Ankara adının da Orta Asya/Türk kökenli olup, Milattan önceki zamanlarda Anadolu'ya Türkler tarafından verilmiş olabileceğine dair görüşler de vardır. Bu görüşe göre, Anadolu'ya 10.000 yıl önce gelmeye başlayan Türk ırkından olan İskitler ile, Etiler, Frigler, Liftler, Traklar, Hurriler, Komuklar, Mitanniler, Urartular, Partlar (Zazalar), Hunlar, Avarlar, Göktürkler, Sabirler, Hazarlar, Kıpçaklar, Taşoğuzlar Anadolu'ya yerleşmişler ve hüküm sürmüşlerdir. Orta Asya'da kaynağını Baykal Gölünden alan bir Angara nehri ve bu nehir kenarında kurulmuş olan bir Angara şehri vardır ki Ankara adı da bu Angara şehriden gelmiştir. (Orta Asya Türkçesinde Angara, *Sonsuzluk* anlamına gelmektedir.) Yine bu görüşü savunanlara göre, Ankara ile Angara halkı arasında birçok kültürel benzerlikler de vardır.⁹⁸

Bu görüşün en önemli savunucusu Ankara'nın başkent olmasını sağlayan Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk'ün Ankara adının kaynağıyla ilgili görüşlerini Yunan Başbakanı General J. Metaksas ve beraberindeki heyetle 19 Ekim 1937 Salı günü saat 17.00'daki görüşmelerinden biliyoruz. Bu görüşmede söz bir şekilde Ankara adının menşesine gelmiş ve Atatürk'le heyet arasında şu konuşmalar geçmiştir:

“ ...

- *Ekselans, Ankara adının nereden geldiğini bilir misiniz? Arzu ederseniz bunu bir haritada takip edelim. Daha iyi olur zannedirim.*”

Ve salonda hazır bulunanları ortadaki uzun masanın başına davetle aşağıda intizarda bulunan Yunan Heyetinin huzuruna çıkarılmasına müsaade buyurdu.

Mösyö Papadakıs, Mösyö Romanos, Mösyö Kustas, Başvekilin yaveri Binbaşı Mösyö Mobilis'ten mürekkebe olan bu heyette – ki sivilleri caketatay ve zabiti büyük üniforma giymişti – başvekil Mösyö Metaksas tarafından Reisicumhura takdim edildiler.

Reisicumhur bunlardan her birinin elini sıkmak suretiyle izhar buyurduğu iltifattan sonra onlara da, masa başında oturmalarına lütfen müsaade etti ve dedi ki:

mümkün olmadığını bildirmektedir. (Ahmet Ünal, “Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında”, **Bellekten**, C. XLV/2, S. 180, Ekim-1981, s. 455)

⁹⁸ Bilal Ak, “Ankara Adının Kaynağı ve Yeni Bir Yaklaşım”, **Türk Yurdu**, C. 22, S. 176 (Ankara Sayısı), Ankara, 2002, s. 60; Orhan Karaveli, **Bir Ankara Ailesinin Öyküsü**, Pergamon Yayınları, İstanbul, 1999, s. 70-75.

“Biz, siyasal konuşmamızı bitirdik. Şimdi biraz tarihten bahsedeceğiz. Mevzuumuz Ankara'nın adıdır. Bu Ankara adının nereden geldiğini bilir misiniz?”

Ve bilhassa eskiden Ankara'da Yunan elçiliği kâtibi olarak bulunmuş Mösyö Papadakis'e iltifatla:

“Siz ki evvelce de Ankara'da bulunmuştunuz, bu adın nereden geldiğini bilir misiniz? Sualini irad buyurdular ve Mösyö Metaksis'e teveccühle:

“İşte Ekselans, buradan geliyor” diye “Hand Atlas”taki Asya haritası üzerinde Başkal (Baykal) Gölü civarında bulunan “Ankara” adını gösterdiler.

Ve o ismin oradan buraya getirilmiş olması ihtimalinin pek kuvvetli bulunduğunu söylediler ve bu mülahazatını, tarihten akınlara ve göçlere tekabül eden zamanlarda gene Orta Asya'daki Seyhun ve Ceyhun nehirleri adlarının Adana havalisine Seyhan ve Ceyhan halinde nakledilmiş olması misaliyle teyit ettiler. Bu gibi misallerin Amerika'da, Afrika'da da bulunduğunu ilave ettiler. Bu şehre Ankara adı verilmesinin tarihi hakkında aydınlanmak isteyen Mösyö Papadakis'e Reiscumhur:

Kat'iyetle tespit edilemeyecek olan bu tarihin Eti'lerden de çok daha evvel, kablettarih (tarih öncesi) zamanlarda getirilmiş olması ihtimali bulunduğunu ve mesela on bin, on beş bin sene önce denilebileceği cevabını verdiler. Ve, ilk bakışta hayli mübalağalı gibi görülebilecek bu tarih rakamlarını izam edilmiş (büyütülmüş) zannetmemek lazım geldiğini, mesela bu cümleden olmak üzere geçen gün İngiltere'de bir hafriyat neticesinde meydana çıkarılmış olan eşyada yirmi beş otuz bin senelik tesbit edilmiş bulunduğunu bildiğini, bu eşyanın resimlerini bir İngiliz dergisinde gördüğünü ve alakadar alimin aynı nüshadaki ilmi makalesinden bu malumatı edindiğini; 5 ciltlik kitabında da Amerika'nın bundan elli bin sene önceki medeniyetinden deliller, resimler ve vesikalar göstererek bahsettiğini izah buyurdu.

“İşte Ankara'nın da böyle çok eski zamanda Orta Asya'dan gelme bir isme mâlik olduğu tahmini serdettirecek vesikanın, bu harita üzerindeki, bugün hala canlı (olan) adda bulunduğunu ilave etti...”⁹⁹

⁹⁹ “Balkan Paktı'nın Devamı, Savaş İhtimalleri ve Türk-Yunan Savunma İşbirliği Hakkında Yunanistan Başvekili Metaksas ile Görüşme”, **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C. 30, (1 Ekim 1937-10 Kasım 1938), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 57,58.

Türklerin Anadolu'ya ilk defa, genel kanaat olarak, Malazgirt ve sonrasında yerleştiği değil de Hititlerden daha önce Anadolu'da var oldukları ispatlanırsa, bu görüş de ispatlanmış olacaktır.

Ankara adının etimolojik kökeni olan “*Ank-*”, Frig dilinde, *kıvrım* veya *keskin dönemeç* anlamına gelmekte ve bu kökün manasından dolayı Ankara Kalesiyle Hatip Çayının oluşturduğu doğal görünümüne atıfta bulunmaktadır. Bu faraziyeye göre şehrin adı, *Ank* veya *Ankas* (kayalık vadi, dar boğaz) kelimesinden gelmiştir.¹⁰⁰ Ancak kentin coğrafi vaziyetiyle *Ankas* kelimesi arasında bir bağlantı kurmak şimdilik zayıf bir ihtimaldir. Zira Anadolu'da bu coğrafi vaziyete sahip birçok yer bulunmaktadır. Eğer bu coğrafi vaziyete sahip bölgelere Frigler bu adı vermiş olsalardı, Anadolu'da benzer coğrafi özellikleri gösteren yerler de aynı adla anılmış olmalıydı.

Ankara adının bir şahıstan veya eski Anadolu kültürlerinden kaynaklanmış olabileceği de düşünülebilir. Bu doğrultuda Anadolu Yer Tanrısı Men'in bir kült adından türetilmiş olabilir. Bununla ilgili Tanrı Men'in tasvirlerinde omuzları üzerindeki boynuz şekillerinin (bkz. Ek-C29) Ankyra sözcüğündeki *Ank* kökünün anlamı olan *çengel*, *kıvrıntı*, *bükük kol* anlamlarıyla bağlantılı olabileceği düşünülebilir.¹⁰¹ Men'in kentin çok eski bir tanrısı olması ve Augustus tapınağının da evveliyatında bir Men tapınağı oluşu, bu görüşü desteklemektedir.

Ankara adının ne zaman, kim tarafından verildiği bilinmemekle birlikte şehrin Paleolitik dönemden itibaren yerleşime sahne olduğu arkeolojik çalışmalardan ve yüzey araştırmalarından bilinmektedir. Ömer Çapar'a göre Ankara, Paleolitik dönemden beri yavaş yavaş büyümüş ve belki de Hitit öncesi dönemlerde bugünkü telaffuzuna yakın bir şekilde telaffuz edilmiştir. Nitekim Karura, Tarkondra, Kydrara vs. gibi Anadolu yerli dillerine ait yerleşim yeri adlarında olduğu gibi kent olasılıkla *Ankura* iken sonradan Grekleşerek *Ankyra* şekline sokulmuştur.¹⁰²

Bilge Umar'ın konu ile ilgili tahlilleri bizce dikkate değerdir:

¹⁰⁰ Mamboury, “Ankara Tarihin En Eski Şehirlerinden Biridir”, *Ulus*, 08.12.1941, s. 2; Saim Ali Dilemre, “Ankara'nın Adına Dair Eski Bir Efsane”, *Ulus*, 26.12.1941, s. 2; Dilemre, “Ankara'nın Adı”, *Ulus*, 27.12.1941, s. 2; Darkot, *a.g.m.*, s. 438; Erzen, *a.g.e.*, s. 22; Julian Bennet, “The Political and Physical Topography of Early Imperial Graeco-Roman Ancyra”, *Anatolica*, C. XXXII, 2006, s. 191.

¹⁰¹ Mamboury, *a.g.m.*, s. 2.

¹⁰² Ömer Çapar, “Ankara Adı ve Kentin Kuruluşu”, *Taş Devrinden Cumhuriyet'e Ankara*, 2009, s. 44, 45.

“...Helen ağzına böyle Ankyra biçiminde uydurulan adın aslı ve anlamı tartışmalıdır. Özellikle Hitit belgelerinde kent ve yöre adları arasında anılan Ankuruwa ile Ankuwa’dan biri Ankara adının öz biçimi miydi, tartışılıyor. Görünüşe bakılırsa o adlar, bir Anka kök sözcüğünden türetilmiştir ve Ankuruwa adını elde etmek için Anka’ya, önce ura sonra uwa eklenmiştir. (böyle idiyse Ankuruwa’nın anlamı “Yüce Anka tapınağı”dır; Ankuwa adını elde etmek için ise, Anka kök sözcüğüne yalnız uwa takısı eklenmiştir ve bu adın anlamı, “Anka’lık (yer)” yahut “Anka Yapısı (=Tapınağı)” olmaktadır.

Hitit belgelerinde anılan Ankuruwa, Ankuwa adlarından biri ya da her ikisi, Ankara kentinin adı mı idi, bilemiyoruz. Ancak, Helen ağzında Ankyra biçimine bürünen Anadolu adının aslının, hiç değilse o dönemde, Ankura yani Ank(a)-ura, “Yüce Anka” olduğunu güvenle söyleyebiliriz. Aynı Anka kök sözcüğünü, Angaros, Angora, Angouron adlarında görmüştük; Ankedoma, Ankhises, Ankira, Ankyra, Ankyron adlarında ve başa “Kutlu, Kutsal” anlamlarında Anadolu ön takının Kuwa yahut Suwa/Swa biçimlerinden birini almış olarak, Gangra (Çankırı), Sangarios gibi pek çok tarihsel ad içinde de göreceğiz.

Diğer Hint-Avrupa dilleri ile karşılaştırmalar yaparak, özellikle eski Helen dininin Ankos sözcüğüne bakarak, Anka kök sözcüğünün “iğri büğrü” buradan da “İğri vadi” anlamına geliyor olabileceği düşünülmüştür. Oysa Angaros’un, Angora’nın ve Ankyra’nın yöre topografyasını biliyoruz; bu topografyaların iğri vadiyle hiç ilgisi yoktur. Tersine çeşitli belirtiler, Anka’nın “Ana Tanrıça”nın adlarından biri olduğunu göstermektedir:

- a. Ankuruwa adı, ura ve uwa’nın bildiğimiz anlamları çerçevesinde, ancak “Yüce Anka Tapınağı” olarak yorumlanabiliyor.
- b. Ankara yöresinin, Ana Tanrıça tapkı bölgesi olduğu, o yörede bulunmuş, Phryg’ler dönemi yapıtı, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenen Ana Tanrıça heykelleriyle kanıtlanıyor.
- c. Yine bu yörede Sangarios (şimdi, Sakarya) adıyla karşılaşıyoruz. Bu ad, Luwi dilinin “kutlu, kutsal, iyi, güzel” anlamlarındaki Swa öntakısını öğrenince görebiliyoruz ki, pek güçlü olasılıkla S(wa)-Anka-(u)ra bölümlerinden “Kutlu Yüce Anka” anlamında olarak Sankara/Sangara biçiminde türetilmiş iken, Helen ağzında akarsu adları eril olacağından, -a ile bitemeyeceğinden, Sangarios edilmişti. Yine de bitişin –os değil –ios olması, bu ad’a Sanagara’sal anlamını yükler ve adın Sangara ile bağlantısını kanıtlar. Anadolu’da birçok ırmak, çıktığı yörenin baş tanrısının, tanrıçasının adıyla bağlantılı ad taşır.

Örneğin Madra yani Ma-(A)dra, Ma'nın Erkeği, Helen ağzında Maiandros yani Maia(A)ndros, Maia'nın Erkeği; bir diğer Madra ırmağı olan Ska-Madra, Helen ağzında Skamandros; Ma, keza Swa-Ma, Kutlu Ma, Helen ağzında Swa-Ma'nın çevirisiyle önce Eu-Ma, sonra Eumos, en sonunda Ermos/Hermos.

- d. *Ankhises adı dahi bize Anka'nın Ana Tanrıça olduğunu sezdiriyor.*
- e. *Ankyra yani Ank(a)-ura, Yüce Anka adındaki Anka bölümünün Ana Tanrıçayı anlatmakta olduğunu gösteren belirtilerden biri de, Simav yakınındaki Ankyra kentinin paraları üzerinde, arka yüzde, Ephesos Artemis'ine benzer bir tanrıçanın tapkı heykelini gösteren kabartmanın yer almasıdır... ”¹⁰³*

III. ROMA HÂKİMİYETİ ÖNCESİNDE ANKARA

Şehir ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalardan şehrin Paleolitik dönemden beri meskûn bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Ankara ve çevresi Paleolitik dönemden daha önce Miyosen'de (24-5 Milyon yıl önce) de çeşitli canlılara ev sahipliği yapmıştır.

Ankara çevresi fosilleri, bugün Afrika-Avrupa-Asya arasındaki köprü konumundan dolayı, her üç kıtada da yok olmuş hayvan türlerinin en zengin örneklerini oluşturmaktadır. Fosil yatakları daha çok Ankara'nın kuzey ve kuzeybatısında açığa çıkmış olup Sinaptepe (Kazan-Yassıören), İğbek (Çubuk) ve Delikayıncaftepe'de Anadolu'nun doğa tarihine ışık tutmak amacıyla Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır. 1955-1957 yıllarında yapılan Ankara çevresi fosil araştırmaları sırasında bir maymun fosili bulunmuş ve bu ilk primata fosiline *Ankarapithecus metesai* adı verilmiştir. (bkz. Ek-C1) 1980 yılında ikinci bir maymun fosili ve 1995 yılında da Delikayıncaftepe'de üçüncü bir maymun fosili bulunmuştur. Miyosen ortamında yaşamış bu üçüncü maymun fosili yapılan tarihlemeye göre 9-8 milyon yıl öncesine aittir.¹⁰⁴ Şevket Aziz Kansu 1936 yılında Ayaş ilçesi İlhançayı vadisi Ağilkaya'dan, Yenişehir Demirtepe'den ve

¹⁰³ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 74, 75.

¹⁰⁴ Temizsoy-Alpagut, **a.g.m.**, s. 58-61.

Kızılırmak vadisi-Karakeçili'den miyosen döneme ait fosiller bulunmuştur.¹⁰⁵ Ankara-Çankırı karayolu üzerinde, Kalecik ilçesine bağlı Çandır köyü yakınlarında Hırsızderesi mevkiindeki fosiller de Orta Miyosen'e tarihlenmektedir.¹⁰⁶

Paleolitik dönemde insanlar, değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı. Mesken olarak önceleri doğal yapıları (mağaralar, kaya altı sığınakları... vs.) daha sonraları ise açık havada dal, çalı-çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları çok ilkel barınakları kullanmışlardır. Sürekli oturulmayan bu barınaklar, besin kaynaklarının konumuyla ilgili olarak yer değiştirebilmekteydi. Üretim hakkında hiçbir bilgisi olmayan, tüketici durumda olan avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ilk insanlar, günlük yaşantılarını doğada bolca bulunan iri çakıl taşlarından kaba aletler yaparak kolaylaştırmaya çalışıyorlardı.¹⁰⁷

Anadolu'da paleolitik yerleşmelerin dağılışına baktığımızda yerleşmelerin dengeli bir dağılışa sahip olmadığı görülür. Orta Anadolu'da paleolitik buluntu alanları Ankara çevresi ile Nevşehir-Kayseri arasındaki sahada toplanmıştır. Paleolitik dönem Anadolu'sunda insan yaşantısına elverişli alanlardan birinin de Ankara ve çevresi olduğu görülür. Bu bölgeden ele geçirilen paleolitik aletler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi paleolitik aletlerinden teknik açıdan farklılıklar göstermektedir. Ankara buluntuları biraz daha kaba ve arkaik karakterler göstermektedir. Metin Kartal, bu duruma istinaden "Ankara buluntuları Güneydoğu Anadolu Bölgesi klasik iki yüzeylilerinden eski midir? Eğer eskiyse kökeni neresidir?" sorularını sorar.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Şevket Aziz Kansu, "1936 Yılında Ankara ve Yakınlarında Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Bir Not", **Ülkü**, S. 48, C. VIII, 1937, s. 482-485.

¹⁰⁶ Erksin Güleç, "1991 Yılı Çandır Kazıları", **XIV. KST I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 60.

¹⁰⁷ Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar**, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s. 11.

¹⁰⁸ Metin Kartal, "Yontmataş Buluntu Toplulukları Işığında Ankara: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz? Yeni Değerlendirmeler ve Sonuçlar", **Anadolu/Anatolia**, S. 28, 2005, s. 60.

Ankara ve çevresinde tespit edilen paleolitik buluntu yerlerini şu şekilde sıralayabiliriz: *Uzağıl Köyü*¹⁰⁹, *Maltepe*'de¹¹⁰, *Ziraat Enstitüsü*¹¹¹, *Gâvurkale*'de¹¹², *Çubuk suyu*¹¹³, *Etiyokuşu*'nun¹¹⁴, *Ergazi Köyü*¹¹⁵, *Tuz Gölü*'nün kuzey ve doğu sahilinin kuzeydoğu kıyısı¹¹⁶, *Güdül* ilçesinin hemen batısında Kirmir Çayı'na inen plato¹¹⁷, *Ludumlu Köyü (Beytepe)*¹¹⁸, *Hüseyingazi*¹¹⁹, *Gazi Eğitim Fakültesi civarı*¹²⁰, *Beynam Ormanı*¹²¹, *Bağlum-Çamlar*¹²², *Gölbaşı-Mogan Gölü*¹²³, *Akkaş ve*

¹⁰⁹ Kansu, **İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 216; Aynı yazar, **Eti Yokuşu Hafriyatı**, TTK Yayınları, Ankara, 1940, s. 1; **1973 İl Yıllığı**, Ankara Valiliği Yayınları, Ankara, 1973, s. 2; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, **TAY**, Ege Yayınları, İstanbul, 1996, C. 1, s. 435.

¹¹⁰ Kansu, **a.g.e.**, s. 1; Muzaffer S. Şenyürek, "Ankara civarında bulunan bir kaç Paleolitik alete dair bir not", **AÜDTCFD**, C. 2, S. 2, Ankara, 1944, s. 346; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 305.

¹¹¹ Nurettin Can Güleklî, **Ankara Tarih-Arkeoloji**, Doğu Matbaası, Ankara, 1948, s. 27.

¹¹² Kansu, **a.g.m.**, s. 487, 488; Kansu, **a.g.e.**, s. 2; Harmankaya, Tanındı, **a.g.e.**, s. 171.

¹¹³ Kansu, **a.g.e.**, s. 2; Aynı yazar, "Anadolu Paleolitikine Dair Bir Not", **Ülkü**, C. 12, S. 72, Şubat 1939, s. 477, 478.

¹¹⁴ Kansu, **a.g.e.**, s. 3; İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", **AÜDTCFD**, C. X, S. 3-4, 1952, s. 183; Kartal, **a.g.m.**, s. 52-54.

¹¹⁵ Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 147.

¹¹⁶ Kansu, "Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Araştırmaları", **Bellekten**, C. 3, S. 9, 1939, s. 96; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 431.

¹¹⁷ Kansu, "Türk Tarih Kurumunun Hafriyat ve İstikşafı", **Bellekten**, C. 2, S. 7/8, 1938, s. 496; Kökten, "Orta, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tarih Öncesi Araştırmaları", **Bellekten**, C. 10, S. 38, s. 224; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 187.

¹¹⁸ Kansu, "Anadolu...", s. 478; Şenyürek, **a.g.m.**, s. 348; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 297.

¹¹⁹ Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 209.

¹²⁰ Şenyürek, **a.g.m.**, s. 345, 346; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 173.

¹²¹ Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 69.

¹²² Ş. Aziz Kansu, Fikret Ozansoy, "Ankara Civarında Paleolitik Yeni Buluntular", **Türk Tarih Kongresi 4, Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1952, s. 383, 384; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 257.

¹²³ Kansu-Ozansoy, **a.g.m.**, s. 384; Harmankaya-Tanıdı, **a.g.e.**, s. 313.

*Gödekırı/Gökdere*¹²⁴, *Çeçtepe/Çeçtepe*¹²⁵, *İlhan Köyü*¹²⁶, *İn Önü*¹²⁷, *Karaköprü/Karaköy*¹²⁸, *Macunçay*¹²⁹, *Peçenek Köyü* ile *Dodurga köyleri* arası¹³⁰.

Ankara ve çevresinde adlarını verdiğimiz merkezlerde Paleolitik döneme ait birçok aletler bulunmuştur. Bu buluntulardan Ankara ve çevresinin Paleolitik çağda yerleşmeye sahne olduğu anlaşılmasına rağmen bu dönem insanının bizatihi kendisine ait bir kalıntıya henüz rastlanmamıştır.

Mezolitik dönem (Orta Taş Çağı), Paleolitik Çağın bir üst aşaması olup yaklaşık M.Ö. 10000-8000 yıllarına tarihlenmektedir. Mezolitik dönem (Orta Taş Çağı), Paleolitik'ten Neolitik'e geçişi hazırlayan bir süreç görünümündedir.¹³¹ Muhtemelen iklim değişmelerinden kaynaklanan sebeplerle Ankara ve çevresinde bu döneme ait buluntu yerleri Paleolitik buluntu yerleri kadar çeşitlilik göstermez. Bu dönemde Ankara, *Macunçay* mikrolitleriyle temsil edilmektedir.¹³² Bununla birlikte Neolitik dönemde Ankara ve çevresindeki prehistorik yaşam nispeten hareketlenmiştir.

İnsan kültür tarihinin en önemli aşamalarından biri, çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan Neolitik (Yeni Taş Çağı, Cilalı Taş Çağı) dönemdir. Bu dönem yaklaşık olarak M.Ö. 8000-5500 yıllarına tarihlenmektedir. İlk üretim çağı olarak da tanımlanan, insanların değişen iklim ve çevre şartlarına, teknolojilerini geliştirerek uyum sağladıkları bu çağ, insanlığın kültürel gelişimdeki en önemli süreci oluşturur. İnsanlar bu dönemde doğadaki bazı bitki ve hayvan

¹²⁴ Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", *AÜDTCFD*, C. 11, S. 2-4, 1953, s. 186,187; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 15.

¹²⁵ Kökten, *a.g.m.*, s. 186; Kökten, "Kuzey-Batı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler", *AÜDTCFD*, C. 9, S. 3, s. 212; Kansu-Ozansoy, *a.g.m.*, s. 382; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 103.

¹²⁶ Kökten, "1952...", s. 184-186; Kansu-Ozansoy, *a.g.m.*, s. 382; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 217.

¹²⁷ Fikret Ozansoy, "Ankara-Sarılar (İn Önü) Pleistosen Prehistorik Arkeoloji Zonu" *Antropoloji*, S. 6, (1971-1972), 1993, s. 191-195; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 219.

¹²⁸ Kökten, *a.g.m.*, s. 198; Kökten, "Kuzey-Batı...", s. 212, 213; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 243.

¹²⁹ Kansu-Ozansoy, *a.g.m.*, s. 387-390; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 299.

¹³⁰ Kökten, "1952...", s. 184-186; Harmankaya-Tanıdı, *a.g.e.*, s. 347.

¹³¹ Sevin, *a.g.e.*, s. 16.

¹³² Kansu-Ozansoy, *a.g.m.*, s. 390; Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2010, s. 185.

türlerini evcilleştirmişler, dolayısıyla üretim başlamıştır. Buna bağlı olarak avcı ve göçer olan insan, yerleşik bir yaşam düzenine ulaşmıştır.¹³³

Ankara şehir merkezinde bu döneme ait bazı buluntular ele geçmiş olmakla birlikte yerleşim, Kızılırmak kavsinin güneyinde yoğunlaşmış ve nehrin batısına pek geçmemiştir. *Ankara Kalesi, Hacettepe*¹³⁴, *Roma Tiyatrosu*¹³⁵, *Çatal Höyük II*¹³⁶, *Ayvaz Höyük II, Küçük Hüseyin Tepesi II*¹³⁷ yerleşimlerinde ele geçirilen birkaç buluntu dışında Ankara ve yakın çevresi bu dönemde buluntu vermemiştir.

İnsanların maden işlemeyi öğrendikleri ancak yontma taş endüstrilerinin de ağırlığını sürdürdüğü Kalkolitik dönem (Bakır-Taş Çağı) M.Ö. 5500-3000 yılları arasında tarihlenmektedir. Bu çağın en önemli özelliği bakır aletlerin giderek taş aletlerin yerini almaya başlaması ve kökleri Erken Neolitik Çağa uzanan boya bezemeli çanak çömleklerin yaygınlaşmasıdır. Tarımda ortaya çıkan yeniliklerle elde edilen büyük üretim artışı, bu çağın sosyal yapısını etkilemiştir. Tarım, kentleşmenin temellerini hazırlayan birikime ulaşmıştır. Tarımın yanı sıra ikinci önemli etken de çeşitli göçlerle gelen yeni kültürlerdir. Bu çağda yönetici, din adamı, zanaatkâr gibi meslek gruplarının yanında anıtsal mimari, savunma ve sulama sistemleri ve ticaret gelişmiştir.¹³⁸ Ankara ve yakın çevresinin neolitik dönemdeki hareketsizliği bu dönemde de devam etmiş olmakla birlikte, bu döneme ait bazı buluntulara *Ahlatlıbel Höyüğü*¹³⁹, *Karaoğlan Höyüğü*¹⁴⁰, *Ayvaz Höyük I* ve *Ayvaz Höyük II*¹⁴¹, *Beynam*

¹³³ Sevin, **a.g.e.**, s. 19.

¹³⁴ Güleklî, **a.g.e.**, s. 32.

¹³⁵ İnci Bayburtluoğlu, "Ankara Antik Tiyatrosu", **AMM 1986 Yıllığı**, Ankara, 1987, s. 15.

¹³⁶ Sachihiro Omura, "1991 Yılı İç Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", **X. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 374; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran, **TAY**, Ege Yayınları, İstanbul, 1997, C. 2, s. 91.

¹³⁷ Omura, "1993 Yılında İç Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", **XII. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 229, 231; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, s. 33.

¹³⁸ Sevin, **a.g.e.**, s. 73.

¹³⁹ Hamit Zübeyr Koşay, "Ahlatlıbel Hafriyatı", **TTAED**, S. II, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 12.

¹⁴⁰ Remzi Oğuz Arık, "Karaoğlan Höyüğü", **Bulleten**, C. 3, S. 9, 1939, s. 29; Afet İnan, "Ankara'nın Güney Kısmında Bir Tarih Gezisi", **AÜDTCFD**, C. 7, S. 4, 1949, s. 173.

¹⁴¹ Omura, **a.g.m.**, s. 229; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, C. 3, s. 371.

*Höyük*¹⁴², *Büyük Höyük*¹⁴³, *Çakmaklı*¹⁴⁴, *Çeltikli Höyük*¹⁴⁵, *Stıgırcıkçiftliği II*¹⁴⁶, *Totak*¹⁴⁷, *Elemenli Höyük*¹⁴⁸, *Karakuyu II*¹⁴⁹, *Yayla Höyüğü*¹⁵⁰, *Yüzükbaşı Öz Höyüğü*¹⁵¹, *Sancar Höyük*¹⁵², *Sincan Höyük*¹⁵³ ve *Dutluca Höyük*¹⁵⁴ yerleşimlerinde rastlanmıştır.

Buluntu yerlerinin dağılışımdan anlaşılacağı üzere Kalkolitik Çağ'da Ankara yerleşimleri, batıdaki birkaç höyük istisna, şehrin güneyine konumlanmıştır. Bu dönemde İç Anadolu'nun yerleşme yoğunluğu, Yukarı Sakarya havzası ile Kızılırmak kavsinin doğusunda görülmektedir. S. Omura, 1986-1993 yıllarında yaptığı yüzey araştırmalarının özetinde, Kızılırmak kavsinin içinde de herhangi bir Neolitik yerleşime rastlanmadığını, Kızılırmak kavsi ile Kızılırmak'ın güney ve batı bölgelerinde ele geçen Kalkolitik seramik arasında önemli farklılıklar olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁵

Kalay ve bakırın karışımından oluşan tunç, Kalkolitik dönemin sonunda görülür. Anadolu'da Tunç Çağı M.Ö. 3000'lere tarihlenir. Bu tarihlerde Anadolu'da tarih çağları henüz başlamamıştı.¹⁵⁶ Tunç Çağı (M.Ö. 3000-1200), Anadolu'da kendi içinde aletlerin teknolojisine göre üç döneme ayrılmaktadır. Bu dönemler: Ziraata dayalı köy yaşamının hâkim olduğu, dört tekerlekli arabanın kullanılmaya başlandığı Eski Tunç Çağı (İlk/Erken Tunç/Bronz-M.Ö. 3000-2500); bronz alet kullanımının yaygınlaştığı, bölgeler arası ticaret ve ekonominin geliştiği, çömlekçi çarkı

¹⁴² Omura, **a.g.m.**, s. 218.

¹⁴³ Omura, "1991...", s. 373; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, s. 403.

¹⁴⁴ Omura, "1993...", s. 218.

¹⁴⁵ Omura, **a.g.m.**, s. 229; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, s. 425.

¹⁴⁶ Omura, **a.g.m.**, s. 228.

¹⁴⁷ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, s. 751.

¹⁴⁸ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, s. 453.

¹⁴⁹ Omura, "1991...", s. 370.

¹⁵⁰ Omura, **a.g.m.**, s. 372.

¹⁵¹ Hüseyin Karaduman, "1986 Yılında Ankara Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **AMM 1986 Yıllığı**, Ankara, 1987, s. 38.

¹⁵² Arık, "Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor", **Bulleten**, C. VIII, S. 29-32, 1944, s. 346.

¹⁵³ Omura, "1994 Yılı İç Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", **XIII. AST**, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 249; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, **a.g.e.**, s. 689.

¹⁵⁴ Omura, **a.g.m.**, s. 249.

¹⁵⁵ Omura, **a.g.m.**, s. 244.

¹⁵⁶ Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Yayınları, Ankara, 1998, s. 11.

kullanımının yaygınlaştığı ve küçük şehir devletlerinin kurulmaya başlandığı Orta Tunç Çağı (M.Ö. 2500-2000); etrafı surlarla çevrili yerleşmelerin görüldüğü, savunma ihtiyacının büyük oranda doğduğu, alet yapımında demir madenin rol almaya başladığı, yazının kullanılmaya başlandığı ve Hitit İmparatorluğunun kurulduğu Geç Tunç Çağı(Son/Yeni Bronz-M.Ö. 2000-1200)'dır.¹⁵⁷ Anadolu'da Tunç çağını Yakınoğu'nun diğer bölgelerindeki Tunç çağı evresiyle ilişkilendirmek güçtür. Anadolu, 3. binyılda kısmen soyutlanmış bir dünya olarak kalmış ve çok sayıda kültür alanına bölünmüş durumdadır. Ama yine de Anadolu, bu dönem Yakınoğu toplumlarının çoğunu daha güçlü ve zengin elitler etrafında yapılanmış, daha ileri örgütlenme biçimlerine sürükleyen genel gelişme ve refah hareketine büyük ölçüde katılmıştır.¹⁵⁸

İlk Tunç Çağı(M.Ö.3000-2500)'nda, içinde tapınak ve yönetim yapıları bulunan, örgütlenmiş, müstahkem, bağımsız şehir devletleri ortaya çıkmıştır. Bu devrin başlarında tüketim fazlası besin üretilmesi ve daha büyük bir nüfusu besleme imkânının doğuşu, yerleşim birimlerinin de sayısını artırmıştır. Bu çağda toplumsal, dinî, teknik gelişmeler görülmektedir. Tunç madenin bulunup işlenmesiyle madencilikte de bir tekâmül görülmüştür. Çağın önemli teknolojik buluşu, öküzler tarafından çekilen dört tekerlekli arabadır. Mezarlarda ele geçirilen altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış hediyeler, toplumun gelişmişlik seviyesini gösterir. Ticaretin gelişmesi, doğu ve batı yönünde geniş bir ticaret ağının oluşmasını ve buna bağlı olarak da kültürel etkileşimin hızlanmasını sağlamıştır.¹⁵⁹ Bu çağda büyük yerleşme yerlerinin hemen hepsi surlar ile korunmaktaydı. Deniz ticaretinin gelişmesi doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasını, küçük köylerin kasabalaşmasını sağlamıştır. Kervan yolları üzerinde ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır. Doğu ile batı arasındaki kervan yolları, mevsimlere ve sosyal olaylara göre yer değiştirmiştir. Ticareti organize eden kişiler, muhtemelen toplumları nezdinde önemli hale gelerek, idareci seçkin sınıfa

¹⁵⁷ Sevin, **a.g.e.**, s. 77; Sevgi Aktüre, **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 98-100.

¹⁵⁸ J.Louis Huot, J.Paul Thalmann, Dominique Valbelle, **Kentlerin Doğuşu**, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 171.

¹⁵⁹ Abdülkerim Erdoğan, Gökçe Günel, Ali Kılıcı, **Tarih İçinde Ankara**, C. 1, ABB Yayınları, Ankara, 2008, s. 18.

dahil olmuşlardır. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir. Yönetici sınıf oluşmuş, bu sınıf muhtemelen hem askerî hem de dinî sınıfı temsil etmiştir. Tüm yerleşmelerde tapınak ya da tapınak işlevi gören yapılar inşa edilmiştir. Toplumsal sınıflar arasında doğal olarak askerî sınıf önem kazanmıştır. İş bölümüne yönelik sosyal sınıflar daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Bu evrede daha önceki evrenin dericilik, dokumacılık gibi zanaatlarının büyük bir değişime uğramadığı, bu dönem buluntularının Son Kalkolitik Çağ buluntularından farklı olmamasından anlaşılmaktadır. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir. Avcılık, Kalkolitik'te olduğu gibi, şahsen yürütülen, ailenin besin ekonomisine katkı amacıyla yapılan bir iş olmuştur. Mimari açıdan bakıldığında Neolitik-Kalkolitik Çağ mimari özelliklerinin devam ettiği görülür. İç Anadolu Bölgesinde Son Kalkolitik Çağ çanak-çömlek tipi devam etmiştir.¹⁶⁰ İlk Tunç Çağı Anadolu'su, Ankara'dan başka birkaç önemli merkezle temsil edilmektedir. Bu merkezler, Hatti ve Hitit kültürlerini yeşertecek olan Kızılırmak havzası ve bu kültür çevresinin Karadeniz'e kadar olan uzantıları, Yukarı Sakarya havzası, Çanakkale çevresi, İzmir çevresi ve Ege'ye dökülen ırmakların yukarı çığırları, Antakya çevresi, Gaziantep çevresi, Orta Fırat havzası, Keban Baraj Gölü havzası ve Van Gölü'nün doğu kıyılarıdır. Bunların dışında serpinti halinde bir İlk Tunç Çağı yerleşim dağılımı görülmektedir. Bu serpinti alanlarından önemlileri, Antalya, Konya, Mersin ve Erzurum civarı yerleşmeleridir. Saydığımız bu yerleşmelerin kökeni paleolitik çağa dayanmaktadır. Bu çağla birlikte Ankara ve çevresi, yeniden Paleolitik dönemdeki hareketliliğine kavuşmuştur.

Ankara çevresindeki İlk Tunç Çağı yerleşmelerini havzalar halinde izlediğimizde yerleşme yoğunluğu, paleolitik yerleşmelere paralel olarak, Sakarya havzasında, Kirmir Çayı havzasında, Çubuk Çayı havzasında, Ova Çayı havzasında ve Mogan-Eymir havzalarında görülür.¹⁶¹

Ankara ve yakın çevresindeki çalışmalarda bulunan İlk Tunç Çağı yerleşim yerleri şunlardır: *Demetevler-Yumurtatepe Tümülsü*¹⁶², *Ahlatlıbel Höyüğü*¹⁶³,

¹⁶⁰ Savaş Harmankaya, Burçin Erdoğan, **TAY**, C. 4a, TASK Yayınları, İstanbul, 2002, s. 10, 11.

¹⁶¹ Süavi Aydın ve diğerleri, **Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 41, 42.

¹⁶² Mehmetçik Kutkam, "Demetevler-Yumurtatepe Tümülsü 1987 Kazısı", **AMM 1987 Yıllığı**, Ankara, 1988, s. 12, 13.

¹⁶³ Koşay, **a.g.m.**, s. 3, 4, 11, 12; Harmankaya-Erdogan, **a.g.e.**, Ahlatlıbel.

*Asarcık Höyük/Ilıca*¹⁶⁴, *Etiyokuşu*¹⁶⁵, *Karaoğlan Höyüğü*¹⁶⁶, *Karayavşan Höyüğü*¹⁶⁷, *Koçumbeli yamaç yerleşmesi*¹⁶⁸, *Polatlı Höyüğü*¹⁶⁹, *Sarıyar/Sarıyer*¹⁷⁰, *Yassıhöyük/Gordion*¹⁷¹, *Adsız Höyük*¹⁷², *Asarkaya*¹⁷³, *Bağyeri*¹⁷⁴, *Ballıkuyumcu Höyük*¹⁷⁵, *Barcın Höyük*¹⁷⁶, *Bayramhöyüğü*¹⁷⁷, *Beynam-Höyük*¹⁷⁸, *Bitik Höyük*¹⁷⁹, *Çayırlı Höyük*¹⁸⁰, *Çerkes Höyük/Gökçe Höyük*¹⁸¹, *Dikmen Höyük*¹⁸², *Gubullu*

¹⁶⁴ Bkz. Winfried Orthmann, “Ausgrabungen in Ilıca 1963-1964”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. 13/1, 1964, ss. 107-113; Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Asarcık Höyük/Ilıca; Refakat Çiner, “Ilıca-Ayaş İskelet Kalıntılarının Tetkiki”, **Antropoloji**, S. 4, 1969, s. 195, 209.

¹⁶⁵ Kansu, **a.g.e.**, s. 7-12, 57-106; Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Etiyokuşu; H. H. Von Der Osten, “Anadolu’da Milattan Önce Üçüncü Binyıl”, **İkinci Türk Tarih Kongresi**, TTK Yayınları, İstanbul, 1943, s. 154.

¹⁶⁶ Arık, “Karaoğlan Höyüğü”, s. 27. Arık, “Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s. 47, 48, 59; Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Karaoğlan Höyüğü.

¹⁶⁷ Halil Hamdi Ekiz, “Etiyokuşu İdoller ve Karayavşan İdoller”, **25. AST**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.152; Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Karayavşan; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁶⁸ Burhan Tezcan, **1964 Koçumbeli Kazısı**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1966, s. 1-11; Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Koçumbeli.

¹⁶⁹ Seton Lloyd, Nuri Gökçe, “Excavations at Polatlı: A New Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia”, **AS**, Vol. I, BIAA Yayınları, London, 1951, s. 21-65; Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Polatlı.

¹⁷⁰ Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Sarıyar.

¹⁷¹ Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Yassıhöyük/Gordion.

¹⁷² Kökten, “Anadolu’da Yeni Yerleşme Yerleri”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s. 348; Harmankaya-Erdoğan, **TAY**, C. 4b, TASK Yayınları, İstanbul, 2002, Adsız Höyük (Ankara).

¹⁷³ Levent Egemen Vardar, Nalan Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzye Araştırması: Ankara İli 1996”, **XV. AST**, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 263.

¹⁷⁴ Omura, “1993...”, s. 223.

¹⁷⁵ Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Balıkuyumcu.

¹⁷⁶ Omura, “1994...”, s. 252.

¹⁷⁷ Omura, **a.g.m.**, s. 247.

¹⁷⁸ Omura, “1993...”, s. 218.

¹⁷⁹ Omura, “1994...”, s. 249.

¹⁸⁰ Omura, **a.g.m.**, s. 246.

¹⁸¹ Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Çerkeshöyük; Hayri Ertem, “1990 Yılı Yaz Aylarında Ankara Gölbaşı ve Haymana İlçe Sınırları İçinde Gerçekleştirilen Satın Araştırmaları”, **IX. AST**, Ankara, 1992, s. 586.

¹⁸² Tahsin Özgüç, “Beypazarı Çevresinden Getirilen Testi ve Damga Mühür”, **Bellekten**, C. IX, S. 33-36, 1945, s. 291, 292.

*Höyük*¹⁸³, *Yüzükbaşı Öz Höyüğü*¹⁸⁴, *Balçıkhisar I-II*¹⁸⁵, *Bostanhöyük*¹⁸⁶, *Hacılar Höyüğü*¹⁸⁷, *Halilören Höyük*¹⁸⁸, *Hasanoğlan / Çal Mevkii*¹⁸⁹, *Hırka Höyük*¹⁹⁰, *Külhöyük*¹⁹¹, *Mezarlık-Yukarı Hacıbekir*¹⁹², *Mezarlık-Katranlı*¹⁹³, *Sincanköy II*¹⁹⁴, *Uluköy*¹⁹⁵, *Yağlıören*¹⁹⁶, *Yayla*¹⁹⁷, *Yeşiltepe*¹⁹⁸, *Yukarı Harmanlar*¹⁹⁹, *Zelihan*²⁰⁰, *Zindantepe*²⁰¹, *Gökhöyük*, *Külhöyük-Büyük Camili*, *Kültepe-Deliler Çiftliği*, *Kale-Bağıcı*, *Gence*, *Kale-Çimşit*, *Höyük-Sofular*, *Eski Mezarlık-Akarca*, *Höyük-Yaylabağ*, *Samsanhöyük*, *Büyük Höyük-Samsantepesi*, *Höyük-Kerpiç*, *Özhöyük*, *Gökhöyük*, *Höyük-Çalış*, *Sığırcıkçiftliği II*, *Dikilitaş*, *Mezarlık-Bahçecik*, *Müslüm...v.b.*

Ankara ve civarındaki bu İlk Tunç Çağı yerleşimlerinin çokluğundan yola çıkarak bu dönemde Ankara ve çevresinin hareketli bir sosyal hayata sahne olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte saydığımız bu yerleşmeler içerisinde Alacahöyük gibi büyük ve gelişmiş kültürel düzeyde yerleşmeler yoktur. Buluntular genel olarak köy tipi yerleşme ve ekonomiye işaret etmektedir.

¹⁸³ Omura, **a.g.m.**, s. 246.

¹⁸⁴ Karaduman, **a.g.m.**, s. 38.

¹⁸⁵ Ertem, **a.g.m.**, s. 589, 590.

¹⁸⁶ Ertem, **a.g.m.**, s. 590.

¹⁸⁷ Omura, **a.g.m.**, s. 246.

¹⁸⁸ Arık, "Anadolu'da Yeni Yerleşme Yerleri", **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s. 346.

¹⁸⁹ Necati Dolunay, "Hasanoğlan İdolü", **V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1960, s. 80-86.

¹⁹⁰ Özgüç, **a.g.m.**, s. 289-291.

¹⁹¹ İlhan Temizsoy, Vahap Kaya, Nusret Çetin, "1998 Külhöyük Kazısı", **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, s. 6; Hikmet Denizli, Vahap Kaya, Nusret Çetin, "2005 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", **AMM 2005 Yıllığı**, Ankara, 2006, s. 12, 16; Temizsoy-Kaya-Çetin, "Külhöyük Kurtarma Kazıları", **AMM 1995 Yıllığı**, Ankara, 1996, s. 37, 38, 43.

¹⁹² Omura, "1993...", s. 216, 217.

¹⁹³ Omura, **a.g.m.**, s. 230.

¹⁹⁴ Arık, **a.g.m.**, s. 343; Harmankaya-Erdoğdu, **a.g.e.**, Sincanköy II.

¹⁹⁵ Tezcan, "Nallıhan-Beypazarı Çevresinden Getirilen Kulplar Hakkında", **Belleten**, C. XX, S. 79, 1956, s. 343, 344.

¹⁹⁶ Omura, "1992 Yılında İç Anadolu'da Yürütülen Yüzev Araştırmaları", **XI. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 318.

¹⁹⁷ Omura, "1991 ...", s. 372; Harmankaya-Erdoğdu, **a.g.e.**, Yayla.

¹⁹⁸ Omura, "1994 ...", s. 253.

¹⁹⁹ Omura, "1991 ...", s. 366; Harmankaya-Erdoğdu, **a.g.e.**, Yukarı Harmanlar.

²⁰⁰ Omura, "1993 ...", s. 228, 229.

²⁰¹ Omura, "1992 ...", s. 320, 321; Harmankaya-Erdoğdu, **a.g.e.**, Zindantepe.

Asur Ticaret Kolonileri Çağında Friglere Ankara

Türkiye için Tarih Öncesi, İlk Tunç Çağı'yla sona erer. Orta Tunç Çağı ilk tarihî döneme rastlar. Dolayısıyla Türkiye'de ilk yazılı belgeler bu döneme aittir. Yazılı belgelerden öğrendiğimize göre İç Anadolu Bölgesinin yerlilerine verilen ad, Hatti'dir. Bu ilk yazılı belgeler, çivi yazılı tabletlerdir. Büyük çoğunluğu Kayseri'nin yaklaşık 20 km kuzeydoğusundaki Kültepe'de bulunmuştur.

M.Ö. 2000'den hemen sonra Asur şehri ile İç Anadolu'nun her biri birer prens tarafından yönetilen şehir devletleri arasında ticari koloni ağı kuruldu. Asurlu tüccarların ekonomik faaliyetleri Asur şehri tarafından yakından takip ediliyordu. Aile şirketlerine ait olan bir karumda Asur şehriyle sıkı bir bağ kuran tüccarlar, onların yardımcıları ve ticaret malları kervanlarla taşınmaktaydı. Asur ile İç Anadolu arasındaki kervan trafiğinin, iklimden dolayı kışın durmuş olduğu düşünülebilir. Mallar, bir kervanda iki yüz kadar olan ve belirli ağırlıkta yük taşıtılan siyah eşeklerle taşınıyordu. Yerel prensler, kervanlardan, güvenliklerini sağlama karşılığında geçiş ücreti alıyorlardı. Tüccarlar hem yerel prenslere hem de Asur şehrine muayyen bir vergi veriyorlardı. Asurlular, Mezopotamya'dan Anadolu'ya tekstil malzemesi ve tunç üretiminde hayati önemi olan kalay madenini getiriyorlardı. Bu mallar karşılığında da Anadolu'dan altın, gümüş ve bakır alıyorlardı. Asurlu tüccarlar ayrıca, Orta Anadolu'daki şehirler arasındaki ticarî değişimi de üstlenmişlerdi. Bu iç ticaretin başlıca malları; tahıl, bakır ve yün idi.²⁰² (bkz. Ek-B3)

Anadolu tarihinin, yaklaşık M.Ö. 1950-1750 yılları arasına tarihlenen dönem, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" olarak bilinir.²⁰³

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait buluntuların Kızılırmak'ın batı bölgelerinde aniden azaldığı görülmektedir. Bu durumun bir devamı olarak Eski Hitit buluntuları da Kızılırmak kavsi içinde yoğunlaşmış ve Kızılırmak'ın batısında bu buluntulara rastlanamamıştır. Dolayısıyla Kızılırmak kavsi ile Ankara'nın da bulunduğu batı bölgeleri arasında önemli kültürel farklılıklar vardır.²⁰⁴ Ankara ve

²⁰² Toni M. Cross, Gary Leiser, **A Brief History of Ankara**, Indian Ford Press, Vacaville, California, 2000, s. 27-30; Gojko Barjamovic, **A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period**, CNI Publications, Copenhagen, 2011, s. 2.

²⁰³ Bahar, **a.g.e.**, s. 211.

²⁰⁴ Omura, "1994 ...", s. 244, 245.

çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen Kültepe-Karum II ve Ib katları boyalı seramiğine rastlanmamıştır. Bu seramiğin örneklerine sadece Kızılırmak kavsi içinde ve Tuz Gölü yataklarındaki bazı höyüklerde rastlanmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen bu seramiğin yayılış alanı, Kayseri Ovası ve Kızılırmak kavsinin kuzeybatısına doğru uzayan geniş bölgedir. Bu yayılım alanı ile, Asurlu tüccarların ekonomik etkinliklerinin uzanım sahası arasında bir bağlantı kurulabilir.²⁰⁵ Bu durum, Asurlu tüccarların etkinlik sahasının Ankara'ya kadar ulaşmadığını gösterir. Ancak Haymana bölgesinin tarihsel olarak Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda önemli bakır ticareti merkezlerine yakın bir yer olabileceği bildirilmektedir.²⁰⁶ Bu olguyu, 1992 yılında Anadolu Medeniyetleri tarafından yapılan Külhöyük²⁰⁷ kurtarma kazısında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonlarına ait bir temel buluntusu ve yine bu çağa ait seramik parçaları desteklemektedir.²⁰⁸ Ayrıca Karakeçili ile Köprükölü arasındaki Çeşnigir köprüsünün batı ayağında yer alan Kapalıkaya yerleşmesi, Kültepe'deki III-Ib tabakalarıyla benzerdir. Burası, çok nadir olan, Kızılırmak'tan batıya geçiş noktalarından biridir. (bkz. Ek-B4) Asurlu tüccarlar bu geçidi batıdaki bakır kaynaklarına ulaşmak için kullanmış olmalıdırlar.²⁰⁹

İlk Tunç Çağı'nın Asur Ticaret Kolonileri Çağı'yla sona ermesiyle birlikte, İç Anadolu'da Orta Tunç Çağı başlar. Bu bölgede Orta ve Son Tunç Çağı, genellikle Hititlerle simgelenir. Son Tunç Çağı höyüklerinin çoğunda Orta Tunç Çağı buluntularının da olması, Hitit çağındaki sürekliliğin bir göstergesidir. Ancak Ankara çevresinde Orta Tunç Çağı höyükleriyle belirgin Hitit höyüklerini ayırt etmek gerekmektedir. Hitit keramiği ve mimarisi bulunan yerler, bölgemizde az sayıdadır. Bu durum, Hitit döneminde Ankara'nın doğrudan doğruya Hitit hâkimiyetine girmediği şeklinde yorumlanabilir. Orta ve Son Tunç Çağı yerleşimlerinden Hitit

²⁰⁵ Omura, **a.g.m.**, s. 257.

²⁰⁶ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 48.

²⁰⁷ Haymana İlçesi, Oyaca Kasabası içerisinde yer alan höyük, Oyaca'ya 7 km uzaklıkta, Boyalık köy yolunun güneyindedir. Ankara'ya uzaklığı 55 km'dir.

²⁰⁸ Doğu Mermerci, "Oyaca Kasabası Külhöyük 1992 Kurtarma Kazısı", **AMM 1992 Yıllığı**, Ankara, 1993, s. 4, 5.

²⁰⁹ Barjamovic, "Sites, routes and geography in Central Anatolia", **Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday**, Ed. I. Singer, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, Tel Aviv, 2010, s. 20.

buluntularına rastlanmayanlarında bile, Hitit etkisinin varlığı gözlemlenmektedir. Bu durumda Ankara'nın, Hitit başkentiyle batı Anadolu arasında bir bağlantı noktası teşkil etmesi, etkili olmalıdır.²¹⁰

Menşei ve Anadolu'ya geliş tarihleri hakkında çeşitli görüşler bulunan Hititlerin, Hint-Avrupa menşeli bir kavim olduğu ve M.Ö. 1660-1190 tarihleri arasında Anadolu'da hüküm sürdüğü kabul edilmektedir.²¹¹ İç Anadolu maddi kültür belgelerinin sürekliliği, Hint-Avrupa menşeli grupların Anadolu'ya İlk Tunç Çağı'nda küçük gruplar halinde nüfuz ettiklerini doğrulamaktadır. Ancak, Anadolu'daki Hititlerin Anadolu dışındaki kültürü hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hititlere özgü karakteristik bir veriye geliş coğrafyaları olarak düşünülen yerlerde rastlanılmamış, ayrıca Anadolu'nun kültürel gelişiminde Hint-Avrupalıların yazılı belgelerle saptandığı tarihlerde veya birkaç yüzyıl öncesinde göçe işaret edecek bir kesinti ya da değişim izleri mevcut değildir. Diğer taraftan maden sanatını geliştirenler dışarıdan gelenler ise, bunu kanıtlayan buluntuların yoğunlukla Anadolu dışında bulunması gerekmektedir. Ancak bunu kanıtlayacak veriler şimdilik mevcut değildir.²¹²

Hititler, Anadolu'ya geldiklerinde, Anadolu'da M.Ö. 3.binin ortalarından itibaren Anadolu'da bulunan, küçük beylikler peyderpey Hititlerin hâkimiyetini kabul etmeye başlamışlardır. Bu dönemde daha çok İç Anadolu'da bulunan Hattiler, büyük nüfus çoğunluğuna sahiplerdi.²¹³ M.Ö. 3. bin yıldan Hititlere kadar Anadolu'da Hattilerin, Hurrilerin, Luwilerin yaşadıkları ve bunların Anadolu'nun yerli halkı olduğu düşünülmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu, birçok beylik arasında paylaşılmış bir siyasi vaziyete sahipti. İç Anadolu'nun topografyasından kaynaklanan bölünmüşlük, İç Anadolu'nun kültürel ve sosyal bakımdan bölünmesine de sebep olmuştur. Bu heterojen yapı, prehistorik dönemlerde özellikle seramiklerin bölgesellik bakımdan çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. MÖ 3. binyılın sonu ve özellikle MÖ 2. binyılın başından itibaren özellikle yazılı kaynaklardan anlaşılan etnik, kültürel

²¹⁰ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 48.

²¹¹ Akurgal, **a.g.e.**, s. 55.

²¹² Ali Dinçol, "Hititler Son Tunç Çağı", **Arkeo-Atlas**, S. 3, İstanbul, 2004, s. 23.

²¹³ Hasan Tahsin Uçankuş, **Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 366.

ve dinsel çeşitlilik bu coğrafi durumun bir göstergesidir.²¹⁴ Bu beyliklerden bazılarının adları; Hattuşa, Kuşşara, Mama, Neşa (Kaneş), Puruşanda, Zalpa...vd.'dir. Orta Anadolu'daki bu şehir devletleri veya beylikler, bir federasyon şeklinde örgütlenerek Hitit devletini kurmuşlardır. Bu örgütlenmenin en önemli özelliği, büyük kralla birlikte, başlangıçta bir *Asiller Meclisi*'nin bu ilk siyasî organizasyonu kurmada ve yöneticilerin seçiminde söz sahibi oluşudur.²¹⁵ Hititler, Anitta'yla başlayan ve I. Hattuşili ile devam eden dönemde, yayılcı bir politika izlemişler, M.Ö. XIV. yüzyıla gelindiğinde, ticaret yollarını denetim altında bulundurmalarından dolayı çok geniş bir coğrafyaya egemen olmuşlardır.

Konum itibariyle Hitit başkenti Hattuşa'ya yaklaşık 150 km uzaklıkta bulunan Ankara'nın Hitit dönemindeki siyasî vaziyeti hakkında herhangi bir belge-bilgi ele geçmemiştir. Şehrin kuruluşu bahsinde işlediğimiz gibi şehrin kuruluşunun Hititler ve belki de daha öncesine gitmesi muhtemeldir. Hititlerin, önemli yolları ve geçiş noktalarını kontrol kapasitesi bulunan Ankara'yı ve kalesini kullanmış olmaları tahmin edilebilir. Ancak yapılan çalışmalarda, Ankara merkezde bir Hitit yerleşmesine veya yerleşme işaretine rastlanmamakla birlikte, şehrin yakın çevresinde birçok Hitit yerleşmesine ve eserlerine rastlanmıştır.

Ankara ve çevresinde bulunan başlıca Orta, Son Tunç Çağı/Hitit dönemi yerleşmeleri şunlardır:

*Çayırılı Höyük*²¹⁶ İlk, Orta ve Son Tunç Çağında ve Demir Çağında iskân edilen bir yerleşmedir.²¹⁷

*Karacaören*²¹⁸ höyüğü eteklerindeki yerleşim alanlarıyla birlikte büyükçe bir yerleşim alanıdır. Höyüğün üstünde ve eteklerinde yapılan yüzey araştırmalarında çok miktarda İlk Tunç Çağı ve Eski Hitit Çağı seramiği toplanmıştır. Çanak-çömlek buluntuları arasında yayvan gaga ağızlı kaplara, ağız kenarları içe ve dışa dönük tabak

²¹⁴ Andreas Schachner, "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri*, C. XI'den ayrı basım, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 26.

²¹⁵ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 366.

²¹⁶ Gölbaşı İlçesi'ne bağlı Çayırılı Köyü'nün 500 m. güneydoğusundadır.

²¹⁷ Omura, **a.g.m.**, s. 246.

²¹⁸ Haymana-Polatlı karayolu üzerindeki Karacaören Köyü'nün bitişiğindedir.

ve vazolara, küp ağızlarına ait parçalar vardır. Buluntular iyi fırınlanmış ve perdahlanmış olup siyah ve bordo renktedir.²¹⁹

*Çakal Höyük*²²⁰ Von der Osten, 1927 yılı araştırmalarında rastladığı yerleşim yerinde toplanan çanak-çömlek parçalarına göre, burasının bir Hitit yerleşimi olduğunu ileri sürmüştür.²²¹

*Hacılar Höyük*²²² tepesinde mimari kalıntılar bulunan bir Orta ve Son Tunç Çağı yerleşmesidir. Höyük, Demir Devrinde de Tunç Çağı kadar yoğun olmamakla birlikte iskân edilmiştir.²²³

*Kültepe-İkizce Höyük*²²⁴ Doğu-batı yönünde 125 m, kuzey-güney yönünde 165 m genişliğinde olup yüksekliği 25 m'dir. Höyük, su kaynakları açısından zengin olup doğusunda bir çay ve bir çeşme vardır. Günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. S. Omura tarafından derlenen çanak-çömlek parçalarına göre, burası İlk, Orta ve Son Tunç Çağları ile Demir Çağı'nda iskân edilmiştir.²²⁵

*Esenler Höyük*²²⁶ doğu-batı yönünde 76 m, kuzey-güney yönünde 138 m genişliğinde, 14 m yüksekliğindedir. Kaçak kazı izleri görülen höyükte, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları bulunmuştur.²²⁷

*Paşatepesi*²²⁸ doğu-batı yönünde 115 m, kuzey-güney yönünde 193 m genişliğinde, yaklaşık 17 m yüksekliğinde büyükçe bir yerleşmedir. İlk Tunç Çağı'ndan Klasik Çağ'a kadar yerleşim görmüş olan tepede Orta ve Geç Tunç Çağı'na ait buluntular derlenmiştir.²²⁹

*Datçabelen*²³⁰ doğu-batı yönünde 60 m, kuzey-güney yönünde 115 m genişliğinde, yüksekliği 18 m olan bir yerleşimdir. Kuzey kısmında mimari kalıntılar

²¹⁹ Ertem, **a.g.m.**, s. 589.

²²⁰ Von der Osten'in Ankara-Köprükoy yolu üzerinde konumlandığı bu yerleşim, günümüzde Gölbaşı İlçesi'ne bağlı Oğulbey Mahallesi olmalıdır.

²²¹ Osten, **Explorations in Hittite Asia Minor**, The University of Chicago Press, 1927, s. 77.

²²² Gölbaşı İlçesi'nin batısında Hacılar Köyü'nün 1 km. doğusundadır.

²²³ Omura, **a.g.m.**, s. 246.

²²⁴ Höyük, Haymana İlçesi, İkizce Köyü'nün yaklaşık 500 m doğusunda, doğal bir yamaca kurulmuştur.

²²⁵ Omura, **a.g.m.**, s. 247.

²²⁶ Sincan İlçesi, Esenler Köyü'nün 1 km kuzeybatısında, Ayaş İlçesi'nin 22 km güneydoğusundadır.

²²⁷ Omura, **a.g.m.**, s. 248.

²²⁸ Polatlı İlçesi, Alagöz Köyü'nde, Ankara-Polatlı karayolunun kenarındadır.

²²⁹ Omura, **a.g.m.**, s. 248.

²³⁰ Ayaş İlçesi, Tekke Köyü'nün yaklaşık 500 m güneyinde doğal bir tepedir.

görülmektedir. Yerleşim, kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Orta ve Son Tunç Çağı'na tarihlenen çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Ayrıca, Hitit İmparatorluk Çağı'na ait bol miktarda seramik bulunmuştur.²³¹

*Halkavun*²³² höyüğü, doğu-batı yönünde 152 m, kuzey-güney yönünde 127 m genişliğinde olup, yüksekliği yaklaşık 8,5 m'dir. Höyük, Eski Tunç Çağından Demir Devri'ne kadar kesintisiz olarak iskân edilmiştir.²³³

*Döğmekale*²³⁴ yerleşmesi, doğu-batı yönünde 96 m, kuzey-güney yönünde 82 m genişliğinde, 5.5 m yüksekliğindedir. Günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. S. Omura tarafından derlenen çanak-çömlek parçaları İlk, Orta ve Son Tunç Çağı'na tarihlenmiştir.²³⁵

*Uludere Höyük*²³⁶ doğu-batı yönünde 75 m, kuzey-güney yönünde 52 m genişliğinde ve yaklaşık 6 m yüksekliğinde bir kaya yerleşimidir. Buradan derlenen çanak-çömlek parçaları Orta ve Son Tunç Çağı'na tarihlenmiştir.²³⁷

*Güvenç Höyük*²³⁸ doğu-batı yönünde 105 m, kuzey-güney yönünde 125 m genişliğinde ve 7.5 m yüksekliğinde bir yerleşimdir. Höyüğün kuzey yamacı kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Buluntular, İlk, Orta ve Son Tunç Çağına tarihlenmektedir.²³⁹

*Güneyce Höyük*²⁴⁰ doğu-batı yönünde 114 m, kuzey-güney yönünde 105 m genişliğinde ve 6.5 m yüksekliğindedir. Kuzey yamacı kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Derlenen çanak-çömlek parçalarına burada, İlk, Orta ve Son Tunç Çağı'nda yerleşimin var olduğu söylenebilir.²⁴¹

²³¹ Omura, **a.g.m.**, s. 248.

²³² Kazan İlçesi, Halkavun Köyünde bulunan Höyük, Yazıbeyli Köyü'nün yaklaşık 500 m güneyindedir.

²³³ Omura, **a.g.m.**, s. 249.

²³⁴ Kazan İlçesi, Sancar Köyü'nün doğusundadır.

²³⁵ Omura, **a.g.m.**, s. 250.

²³⁶ Polatlı İlçesi, Sarıoba Köyü'nün yaklaşık 5 km kuzeydoğusunda; Ayaş İlçesi'nin Sinanlı Kasabası'nın yaklaşık 18 km güneybatısında; Sinanlı-Polatlı karayolunu Uludere çiftliğine bağlayan yolun kenarında, Memduh Bey Çiftliği'nin güneyindedir.

²³⁷ Omura, **a.g.m.**, s. 250, 251.

²³⁸ Kazan İlçesi'nin yaklaşık 7 km güneydoğusunda bulunan höyük, Güvenç Köyü'nün 1 km kuzeyindedir.

²³⁹ Omura, **a.g.m.**, s. 250.

²⁴⁰ Güdül İlçesi, Güneyce Köyü'nün 2.5 km güneybatısında, yaklaşık 400 m güneyinden Ayaş-Beypazarı karayolu geçmektedir.

²⁴¹ Omura, **a.g.m.**, s. 251.

*Sarıoba Höyük*²⁴² doğu-batı yönünde 138 m, kuzey-güney yönünde 371 m genişliğinde ve 21.8 m yüksekliğinde büyükçe bir yerleşimdir. Kaçak kazılarla yer yer tahrip edilen höyükten derlenen çanak-çömlek parçalarına göre höyük, İlk, Orta ve Son Tunç Çağı ile Demir Çağı'nda iskân edilmiştir.²⁴³

*Müslüm Höyük*²⁴⁴ doğu-batı yönünde 88.5 m, kuzey-güney yönünde 103 m genişliğinde ve 16.6 m yüksekliğindedir. Kuzeybatı yamacı kaçak kazılarla tahrip edilen höyükte derlenen çanak-çömlek parçaları, burasının İlk, Orta ve Son Tunç Çağı ile Demir Çağında ve Roma Döneminde iskân edildiğini göstermektedir.²⁴⁵

*Karatepe*²⁴⁶ doğu-batı yönünde 117 m, kuzey-güney yönünde 79 m genişliğinde ve 11 m yüksekliğinde bir höyüktür. Derlenen çanak-çömlek parçaları burasının İlk, Orta ve Son Tunç Çağı'nda iskân edildiğini göstermektedir.²⁴⁷

*Eski Köşeler*²⁴⁸ doğu-batı yönünde 114 m, kuzey-güney yönünde 125 m genişliğinde ve yaklaşık 6 m yüksekliğindedir. Höyükte toplanan buluntular, İlk, Orta ve Son Tunç Çağı ile Demir Çağı'na tarihlenmektedir.²⁴⁹

*Taşpınar Höyük*²⁵⁰ doğu-batı yönünde 95 m, kuzey-güney yönünde 124 m genişliğinde ve yaklaşık 6 m yüksekliğindedir. Derlenen çanak-çömlek parçalarına göre, İlk, Orta, Son Tunç Çağı ile Demir Çağı'nda iskân edilmiştir.²⁵¹

*Dikmen Höyük*²⁵² doğu-batı yönünde 121 m, kuzey-güney yönünde 87 m genişliğinde ve yaklaşık 10 m yüksekliğindedir. Burası İlk, Orta, Son Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda iskân edilmiştir.²⁵³ Bir Tunç mühür buluntusuyla ismini duyurmuştur. Tunçtan yapılan damga mührün sapı uzun, yüzü de düzensiz bir daire şeklindedir. Mühür yüzünde, dört parça halinde, iç içe düzenli sıralanan açılarla

²⁴² Polatlı İlçesi, Sarıoba Köyü'nün yaklaşık 2 km güneyindedir.

²⁴³ Omura, **a.g.m.**, s. 252.

²⁴⁴ Polatlı İlçesi, Müslüm Köyü'nün 500 m batısındadır.

²⁴⁵ Omura, **a.g.m.**, s. 252, 253.

²⁴⁶ Polatlı İlçesi, Beyceğiz Köyü'nün 4 km doğusunda, Ankara-Polatlı karayolunun kenarındadır.

²⁴⁷ Omura, **a.g.m.**, s. 253.

²⁴⁸ Polatlı İlçesi, Eski Köşeler köyünün 1.5 m güneyinde doğal bir yamaç yerleşmesidir.

²⁴⁹ Omura, **a.g.m.**, s. 253.

²⁵⁰ Höyük, Ankara'nın 14 km. güneybatısında, Yalıncağ Köyü ile Taşpınar Köyü arasında olup Ankara'dan Taşpınar, Hacılar, Gâvurkalesi, Haymana'ya giden yol üzerindedir.

²⁵¹ Omura, **a.g.m.**, s. 254, 255.

²⁵² Beypazarı İlçesi'nin 13 km. güneydoğusundadır. Dikmen Köyü'nün 7-8 km. ilerisinde "Höyük Mevkii" denilen yerdedir.

²⁵³ Omura, **a.g.m.**, s. 251, 252.

süslenmiştir. (bkz. Ek-C10) T. Özgüç tarafından mühür, Alishar mühürlerine benzetilmiştir. Alishar'ın batısında kalan bölgede, Termi buluntusundan başka, madenden yapılmış damga mühürlere rastlanmamış oluşu, Dikmen buluntusunun değerini artırmıştır.²⁵⁴

*Asarcık Höyük*²⁵⁵ yerleşmesi, bazalt bir kayalık üzerinde, Ilıca Suyu'na hâkim bir yerdedir. Ilıca Suyu, muhtemelen yerleşimin su ihtiyacını karşılamış olmalıdır. İlk defa İ.Kılıç Kökten tarafından 1945 yılında bulunan yerleşim yeri²⁵⁶, 1963 ve 1964 yıllarında W. Orthmann tarafından kazılmıştır.²⁵⁷ Kazılarda 5 tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakalar İlk Tunç Çağından başlayarak Roma-Galat Dönemi'ne kadar uzanır. Tepenin en kuzey açması, İlk Tunç Çağının en iyi temsil edildiği yerdir. Bozuk duvar kalıntılarından burada taş temelli yapıların olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁸ Eski, Orta, Geç Tunç ve Demir Devrine tarihlenen birçok çanak-çömlek ve az sayıda depas bulunmuştur.²⁵⁹ Eski Hitit dönemine tarihlenen birkaç mezarlıktan biri, burada bulunmuştur.²⁶⁰ Buluntuların Polatlı Höyük'te bulunan ve Polatlı malı olarak adlandırılan koyu kırmızıdan kahverengine kadar astarlı, ince işçilik gösteren buluntularla benzerlik göstermesi tarihlendirmeyi kolaylaştırmıştır. Tabakada ağırşakların bulunması burada dokumacılığın olduğu şeklinde yorumlanabilir. Kalkerden mamul bir idolün alt kısmı ve bir kama da diğer buluntulardır. Asarcık Höyük yerleşimi ile Etiyokuşu, Ahlatlıbel ve Polatlı yerleşmeleri arasında benzerlik bulunduğu Orthmann tarafından ifade edilmektedir.²⁶¹

*Bitik Höyük*²⁶², İlk Tunç Çağı yerleşimleri içerisinde de sayılmıştır. Kesintisiz yerleşimin görüldüğü yerleşim yerlerinden olup İlk Tunç Çağından Klasik Çağa kadar

²⁵⁴ Özgüç, **a.g.m.**, s. 291, 292.

²⁵⁵ Ankara'nın batısında Ayaş İlçesi'nin yaklaşık 10 km. kuzeybatısındaki Ilıca Köyü'nün bitişiğindedir.

²⁵⁶ Kökten, "1945...", s. 442.

²⁵⁷ Orthmann, **a.g.m.**, s. 107-113.

²⁵⁸ Orthmann, **a.g.m.**, s. 108, 109; Harmankaya-Erdoğdu, **a.g.e.**, Asarcık Höyük/Ilıca.

²⁵⁹ Omura, **a.g.m.**, s. 251.

²⁶⁰ J. G. Macqueen, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001, s. 147.

²⁶¹ Orthmann, **a.g.m.**, s. 109.

²⁶² Kazan İlçesi'ne bağlı Bitik Köyü'nün üzerinde bulunduğu höyüktür. Mürted (Akıncı) Ovası'nın ortasında, Ankara-İstanbul karayolunun batısındadır.

yerleşim görmüştür. R. O. Arık²⁶³ tarafından 1942 yılında ve S. Omura²⁶⁴ tarafından 1994 yılında yapılan araştırmalarla höyükteki yerleşim aydınlatılmıştır. Bu çalışmalar, höyüğün Hitit çağında da iskân edildiğini ve verimli Akıncı (Mürted) Ovası'nın ortasında mühim bir Hitit yerleşiminin/şehrinin kurulduğunu göstermiştir. Meşhur Bitik Vazosu²⁶⁵ (bkz. Ek-C14), höyüğün köylüler tarafından kerpiçlik olarak kullanılan ve bu yüzden tahribata uğrayan kuzey yamacından çıkarılmıştır. Ayrıca kerpiçlikte, sonuncusu büyük bir yangınla sona eren üç Hitit yapı tabakasının varlığı tespit edilmiş ve tabakaların tabanlarında bol miktarda Hitit eseri bulunmuştur.²⁶⁶ Bitik Vazosu ve diğer buluntular, T. Özgüç tarafından Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na veya Hitit Eski Krallık dönemine tarihlenmektedir. Kızılırmak kavsinin batısında boya ile nakışlı, çark işi Hitit vazolarının kullanılmadığına istinaden Bitik Vazosu'nun ithal bir mal olduğu, Özgüç tarafından ileri sürülmüştür.²⁶⁷ Ancak daha sonra İnandık'ta bulunan vazo ile Bitik Vazosu arasındaki benzerlik bu fikrin değişmesine yol açmıştır. Zira tapınak veya saraylarda kullanılan bu tip bir vazonun Bitik'te bulunması, Eski Krallık döneminde Bitik'in önemli bir yer olduğuna işaret edebilir. İnandık Vazosu'nun bir tapınak veya kült merkeziyle ilişkili olması,²⁶⁸ Bitik'te de Ankara bölgesi için önemli bir kült merkezinin bulunabileceğini düşündürmektedir.

Polatlı Höyüğü, İlk Tunç Çağı'ndan Hitit Dönemi'ne kadar yerleşim tespit edilmiştir.²⁶⁹ Bütün yapı katlarında taş temelli, kerpiç duvarlı yapılara rastlanmıştır. Yapılar, muhtemelen, düz damlı ve dörtgen planlıdır. İçlerinde Ahlatlıbel'de bulunan siyah yüzeyle renkli çanak-çömleklerin benzerleri de olan çok sayıda çanak-çömlek bulunmuştur. Burada diğer yerleşimlerde olduğu gibi İç Anadolu'ya özgü stilize bir idol, kesici-delici taş aletler, iğneler, ağırşaklar, bız ve kısa kılıç...vb. buluntulara rastlanmıştır. (bkz. Ek-C8) Höyük, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ve Hitit

²⁶³ Arık, "Bitik...", s. 350-354.

²⁶⁴ Omura, **a.g.m.**, s. 249.

²⁶⁵ Bitik Vazosu hakkında geniş bilgi için bkz. Özgüç, "Bitik Vazosu", **AÜDTCFD**, C. XVI, S. 1-2, Mart-Haziran 1958, ss. 1-18.

²⁶⁶ Özgüç, **a.g.m.**, s. 1, 2.

²⁶⁷ Özgüç, **a.g.m.**, s. 18.

²⁶⁸ Özgüç, **İnandıktepe: Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi: An important Cult Center in the Old Hittite Period,.....1988s.?**; Aydın ve diğerleri, s. 52.

²⁶⁹ Lloyd-Gökçe, **a.g.m.**, s. 21.

Çağı'nda İç Anadolu ile Batı Anadolu arasında özellikle Ankara ile Gordion arasında kültürel bir geçiş işlevi görmüş, sonraları Kral Yolu'nun güzergâhı üzerinde bulunan yerleşme, muhtemelen Hitit tüccarlarının Gordion'a gidişlerinde de kullanılmıştır.²⁷⁰

*Külhöyük*²⁷¹ 1978 yılından beri bilinmekte olup kurtarma kazıları, 1992 yılından itibaren Anadolu Medeniyetleri Müzesince yapılmaktadır. Külhöyük'te H. Ertem tarafından 1990 yılında yapılan yüzey araştırmalarında gözlemlenen sur ve potern izleri, burasının bir Eski Hitit Dönemi yerleşimi olabileceği izlenimini vermiştir.²⁷² Höyük, doğu-batı yönünde 250 m, kuzey-güney yönünde 200 m boyutlarında olup, yüksekliği 22 m'dir. M.Ö. 2. bin yılına ait önemli bir yerleşmedir. Gavurkale-Hitit yerleşmesinin çok yakınında bulunan höyük, Gavurkale ile çağdaş bir yerleşimdir.²⁷³ Yapılan kazılarda, Hitit mimari özellikleri gösteren sur kalıntıları, tüneller, taş ocakları, heykel kaidesi ve Hitit hiyeroglifi olma ihtimali bulunan bir yazıtlı kaya bulunmuştur. Ayrıca bulunan yirmi kadar taş el değirmeni parçası tarımın ve unlu mamullerin ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Bulunan kemik parçalarından hareketle yedi hayvan türü tespit edilmiştir. Bu türler arasında yer alan domuz ve kunduz – günümüzde höyük çevresinde rastlanamaz – geçmişte burasının ormanlık ve sulak bir yer olduğunu göstermektedir. Ayrıca Domuza ait kemik parçalarının yoğun oluşu ve uzun kemiklerle kaburga kemiği üzerinde rastlanılan kesici alet izleri, bu hayvanlardan beslenmede yararlanıldığını göstermektedir.²⁷⁴ Kazı buluntularının genel değerlendirilmesi ışığında, höyükte M.Ö.3000'lerden Frig Çağı sonlarına kadar zengin ve yoğun bir iskânın varlığı anlaşılmaktadır.²⁷⁵

²⁷⁰ Lloyd-Gökçe, **a.g.m.**, s. 21.

²⁷¹ Külhöyük'ün konumu için bkz. dipnot: 207.

²⁷² Ertem, **a.g.m.**, s. 586, 587.

²⁷³ Mermerci, "Külhöyük 1992 Kazıları", **1993 Yılı AMM Konferansları**, Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Ankara, 1994, s. 59.

²⁷⁴ F. Gülay Aslan, "Ankara İli, Haymana İlçesi, Külhöyük 1998 Kurtarma Kazısı Kemik Buluntuları", **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, s. 9.

²⁷⁵ Mermerci, **a.g.m.**, s. 62-64; Denizli-Kaya-Çetin, **a.g.m.**, s. 15.

*Gâvurkale*²⁷⁶ ilk olarak 1861 yılında Georges Perrot ve Edmond Guillaume tarafından tespit edilmiştir.²⁷⁷ Bu buluş, bilim dünyasına tanıtılınca büyük ilgi uyandırmıştır. Perrot ve Guillaume'nin göremediği solda oturur vaziyetteki tanrıça figürünü 1910 yılında Albert T. Olmstead görmüş, fakat yayınlamamıştır.²⁷⁸ John Garstang, Eduard Meyer, Gâvurkale üzerine çalışmalar yapmışlar ve buradaki kayada bulunan dev rölyefler, M.Ö. İkinci bin yılın ortasına tarihlenmiştir.²⁷⁹ Garstang ve Meyer, daha önce Perrot ve Guillaume tarafından Hitit Kralı ve oğluna ait olduğu belirtilen rölyeflerin kraldan ziyade Tanrı tasviri olabileceğini bildirmişlerdir.²⁸⁰ Doruğu taçlandıran kayalığın güney yüzeyine, üç tanrı figürü, alçak kabartmayla, işlenmiştir. (bkz. Ek-C17) Biri diğerinin arkasında, bakan kişinin soluna doğru yürüyen iki tanrı iyice belirgindir; bunların yürüdüğü tarafta, oturmakta olan tanrıça kabartması ise çok siliktir ve onun varlığı ancak 1926 yılında von der Osten'in incelemeleri sırasında fark edilmiştir. Biri diğerinin ardında yürümekte olan figürlerin tanrı olduğu, başlıklarından ve özellikle bu başlıklardaki boynuz benzeri çıkıntılardan anlaşılmaktadır. Sağdaki tanrının sivri bir sakalı vardır. Soldakinin sakalı yoktur. Her ikisi, sağ kollarını kaldırarak, oturan Ana Tanrıça'yı (Hititlerin kullandığı uzun adıyla: Arinna kentinin Güneş Tanrıçası) selamlamaktadırlar. Bu iki tanrı, Ana Tanrıçanın Erkeği (Adra/ Tarkhun/ Sanda/ Teşup) ile oğludur (Telepinu/ Şarruma).²⁸¹ Gâvurkale'nin Hitit döneminde, muhtemelen doğu-batı, kuzey-güney yollarının

²⁷⁶ Ankara'nın yaklaşık 60 km güneybatısında ve Haymana İlçesi'ne bağlı Dereköy Köyü'nün 2 km kuzeybatısında, derin bir vadide, yaklaşık 60 m yüksekliğindeki kabaca üçgen biçimli bir yerleşimdir. Anıtın bulunduğu tepenin kuzey tarafından Babayakup Deresi geçmektedir. (bkz. Ek-C16)

²⁷⁷ Georges Perrot, Edmond Guillaume, Jules Delbet, **Exploration Archeologique de La Galatie et de La Bithynie, D'une Partie de la Mysie de la Phrygie de la Cappadoce et du Pont, Executée en 1861 et Publiée Sous les Auspices du Ministère de L'Instruction Publique**, C. I, Paris, 1872, s. 274.

²⁷⁸ Kökten, **a.g.m.**, s. 437; Ekiz, "Gavurkalesi (Gavurkale) Kaya Anıtı", **AMM 2007-2008 Yıllığı**, Ankara, 2009, s. 214.

²⁷⁹ Gülekli, **a.g.e.**, s. 78.

²⁸⁰ John Garstang, **The Land of the Hittites an Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments**, Londra, 1910, s. 163, 164; Eduard Meyer, **Reich und Kultur der Chetiter**, Verlag Karl Curtius, Berlin, 1914, s. 74.

²⁸¹ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Anıtlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 17, 18; Sağdaki iki kabartmanın, oturan Tanrıçaya doğru ilerleyen iki kral olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Rudolf Naumann, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Çev. Beral Madra, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 485.

güzergâhı üzerinde bulunduğu ve daha önceki yolları takip ettiği bilinen Pers “Kral Yolu”nun da buradan geçmiş olabileceği düşünülmektedir.²⁸² Atatürk’ün isteğiyle 1930 yılında von der Osten başkanlığında burada kazı çalışmaları başlamış, Atatürk, çalışmalara duyduğu büyük ilgiyi, kazı mahalline gelerek de göstermiştir. (bkz. Ek-C18) von der Osten’e göre, rölyeflerin yanı sıra bulunan mimari kalıntılar da burasının bir Hitit yerleşimi olduğunu göstermektedir. Bu durum, Anadolu kültür tarihi için oldukça önemlidir. Yine Osten, bir zamanlar, akropolisi çevreleyen bir şehrin bulunduğunu ileri sürmüştür. Yapılan kazılarda paleolitik istasyon ve Eski Hitit dönemine ait devasa duvarlar ve bu yapılar ile rölyefler arasında bağlantı sağlayan bir tören yolu bulunmuştur. Bu tören yolu burasının bir tapınak olabileceğine işaret etmektedir. Tepeyi kuşatan sur duvarları Frig dönemine tarihlenmektedir. Tepenin yüzeyinde Roma dönemine ait çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir.²⁸³ Osten, Gâvurkale’nin meşhur Arinna’lardan biri veya Kuşkar şehri olabileceğini de ileri sürer.²⁸⁴ Osten’e göre Gâvurkale, muhtemelen Roma döneminde küçük bir karakol işlevi görmüşken;²⁸⁵ 1990’lı yıllarda bu alanda çalışmalar yapan Stephen Lumsden’e göre ise, buradaki yerleşim, Roma dönemine kadar sönmüş ve Roma döneminde de günümüzdeki gibi otlak veya tarla olarak kullanılmıştır.²⁸⁶

*Türkhöyük Köyü Höyüğü*²⁸⁷ Anadolu Medeniyetleri Müze Araştırmacısı Hüseyin Karaduman tarafından 4.11.1986 tarihinde Türkhöyük Köyü’nün yeni gelişme alanının incelenmesi sırasında tespit edilmiştir. Höyüğün yüksekliği yaklaşık 10 m’dir. Höyüğün üzerinde ve çevresinde bulunan çok sayıda seramik parçası ve Roma dönemine ait bir stel buranın, M.Ö. 3000 ile M.S. 300 yılları arasında sürekli yerleşim gördüğünü göstermektedir.²⁸⁸

*Yassıhöyük/Gordion*²⁸⁹ çevresindeki diğer yerleşimlerle birlikte Friglerin merkezi antik Gordion yerleşmesidir. Höyükte yapılan çalışmalarda bulunan altı

²⁸² Garstang, **a.g.e.**, s. 164; Hans Henning Von Der Osten, **Discoveries in Anatolia 1930-31**, The University of Chicago Press, 1933, s. 63.

²⁸³ Osten, **a.g.e.**, s. 63, 64; Stephen Lumsden, “Gavurkalesi, 1993”, **XII. AST**, Ankara, 1995, s. 271.

²⁸⁴ Osten, **Explorations...**, s. 79; Osten, **Discoveries...**, s. 77.

²⁸⁵ Osten, **a.g.e.**, s. 64; Gülekli, **a.g.e.**, s. 79.

²⁸⁶ Lumsden, **a.g.m.**, s. 272.

²⁸⁷ Haymana İlçesi, Türkhöyük Köyü’nün kuzeyinde bulunan mezarlık mevkiindedir.

²⁸⁸ Karaduman, **a.g.m.**, s. 40.

²⁸⁹ Polatlı İlçesi’nin kuzeyinde, Yassıhöyük Köyü’nün güney kıyısındadır.

yerleşim tabakasından biri Hitit dönemine tarihlenmektedir. Bu tabakada Hitit devrinin bütün safhaları temsil edilmektedir. Gordion'da ele geçirilen Hitit seramiklerinin bolluğu, burada önemli bir Hitit yerleşimi olduğunu göstermektedir.²⁹⁰ Hitit yerleşmesi tabakasinda, Hititçe iki yazıt da bulunmuştur. Bunlardan biri, bir kabın kulpu üzerinde, diğeri kilden bir bulla üzerine yazılmıştır. Gordion'da "Hitit İmparatorluk Devri" uygarlığı, nehir ovasının doğusundaki yükseklikler üzerinde kurulan mezarlardaki buluntulardan tespit edilmiştir.²⁹¹

*Balıkhisar Höyük*²⁹², te yapılan kazılarda ele geçen bir testi ve çift kulplu vazo Hitit dönemine tarihlenmiştir.

*Ballıkuyumcu Höyük*²⁹³ 400x100 m genişliğinde ve 50 m yüksekliğinde büyük bir höyüktür. Kazı çalışması yapılmayan höyük, yol açma, taş ve toprak alınması ve kaçak kazılardan tahribata uğramıştır. Höyük üzerinde bulunan çanak-çömlek parçalarından burasının Kalkolitik, Tunç, Hitit ve Demir Çağlarında iskân gördüğü anlaşılmaktadır.²⁹⁴

*Karaoğlan Höyüğü*²⁹⁵ 1937-1941 yılları arasında R. Oğuz Arık tarafından kazılmış ve höyükte beş iskân tabakası tespit edilmiştir. Hitit iskân tabakasinda Hititlere ait bol miktarda çanak-çömlek parçası bulunmuştur.²⁹⁶

Ankara'nın da bulunduğu Kızılırmak kavsinin batısında doğrudan Hitit hâkimiyetinin varlığı şüpheli olmasına rağmen Hitit dönemine ait buluntu yerlerinin sayısının fazlalığı, Hitit kültürünün bu dönemde ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ankara ve yakın çevresinde Hitit eserleri bulunan her yerleşim yerini doğrudan Hitit yerleşimi olarak betimlemek doğru değildir. Zira belirli

²⁹⁰ G. Kenneth Sams, Mary M. Voight, "Work at Gordion in 1989", **XII. KST-I**, Ankara, 1991, s. 459.

²⁹¹ Uçankuş, **Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'm Ülkesi Phrygia**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 276.

²⁹² Çubuk İlçesi, Balıkhisar Köyü'nün kuzeydoğusunda, Höyüktepe mevkiindedir.

²⁹³ Ankara'ya yaklaşık 38 km uzaklıktaki Ballıkuyumcu Köyü'nün kuzeydoğusundadır.

²⁹⁴ David French ve diğerleri, **Ankara 50**, The Ankara Society for the Promotion of Tourism, Antiquities and Museums-5, Ankara, 1973, s. 35; Filiz Karakuş, Meltem Çetiner, Serkan Oluğ, "Ballıkuyumcu Höyüğü", www.envanter.gov.tr (10.07.2013-02.55).

²⁹⁵ Ankara il merkezinin 25 km. güneyinde, Mogan Gölü'nün güneydoğu ucunda bulunan Karaoğlan Köyü yakınındadır.

²⁹⁶ Arık, "Karaoğlan Höyüğü", s. 41.

modaların hâkim olduğu dönemlerde ithal malların sayısı artmaktadır.²⁹⁷ Ankara, Hitit ülkesini batıya bağlayan yollar üzerinde bulunduğundan Ankara ve çevresinin Hitit kültüründen etkilenmemesi, Hititlerin de batıya açılan yollara hâkim konumdaki Ankara'yla bir temas kurmamaları mümkün görülmemektedir. Ankara kalesinin Hitit döneminde Hititlerin askerî bir garnizonu olduğu ileri sürülmektedir.²⁹⁸ Ankara'nın Hitit metinlerinde bahsinin geçmemesi, bu dönemde şehrin var olmadığı anlamına gelmeyeceği, çünkü savaş yapmayan, isyan etmeyen, dinî, siyasî, idarî ve iktisadî açıdan ön plana çıkmayan yerlerin Hitit metinlerinde adı geçmemektedir.²⁹⁹ Ankara'nın Hitit döneminde bir askerî garnizon hüviyetinde olduğu kabul edilse de, şehrin kuruluşunun yazılı ve arkeolojik belgeler ışığında Frigler döneminde olduğu söylenebilir.

Friglerden Galatlara Ankara

Ankara çevresinde 1900'lerin başında yapılmaya başlanan kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda, Paleolitik dönemden itibaren meskûn yerleşim yerlerine rastlanmıştır. Özellikle Tunç Çağında Ankara çevresinde birçok küçük köy yerleşmesine rastlanmasına rağmen bugün için kent merkezindeki ilk yerleşimin Frig döneminde başladığı, yapılan kazılardan bilinmektedir.

Frigler ve Ankara

Anadolu'da Hitit hâkimiyetinin son bulmasıyla başlayan Demir Çağı, bir "karanlık dönem" olarak adlandırılır. Ancak Anadolu'da Demir Çağı'nı başlattığı düşünülen Deniz ve Kafkas kavimlerinin Anadolu'ya girişi, aynı zamanda daha sonra Anadolu'da oluşacak yeni medeniyetlerin de temelini atmıştır. Bu medeniyetlerin kurucuları doğuda Urartular, batıda Friglerdir.³⁰⁰ Makedonyalıların komşuları olan ve Avrupa'da buldukları sırada isimleri *Brygler* ya da *Brigler* olan Frigler, Makedonya

²⁹⁷ Ahmet Ünal, "Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar", **Anadolu (Anatolia)**, S. XXII (Akurgal'a Armağan), Ankara, 1989, s. 26.

²⁹⁸ Darkot, **a.g.m.**, s. 439; Erzen, **a.g.e.**, s. 24.

²⁹⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 24; Ünal, **a.g.m.**, s. 30.

³⁰⁰ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 53.

ve Trakya'dan Boğazlar yoluyla Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biriydi.³⁰¹ Genel olarak kabul edilen görüşe göre, M.Ö. 1200 yıllarına doğru başlayan ve dalgalar halinde takriben dört yüz yıl devam eden Trak göçleri, Hititlerin yıkılışını izleyen dönemde yoğunlaşmıştı. Son yıllarda, Troia ve Gordion (Yassihöyük) kazılarında elde edilen buluntular da bu görüşü desteklemektedir. Friglerin başlangıçta Troia ve çevresini ele geçirdikleri, zaman içinde İznik Gölü kıyıları ile Sakarya Nehri vadisine doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır. Frigler, buradan güney ve doğu yönünde genişleyerek Anadolu içlerine doğru yayılmaya devam etmişlerdir. Gordion'da Hitit yerleşim tabakası üzerinde bulunan Erken Demir Çağı'na tarihlenen (takriben M.Ö. 1200-950) kalıntılar, ilk Frig göçmenlerinin M.Ö. XII. yy'a doğru Polatlı yakınlarındaki müstakbel başkentleri Yassihöyük'e ulaştıklarını ve başlangıçta basit köy düzeninde yerleşik bir yaşamı benimsediklerini göstermektedir. M.Ö. VIII. yy'da Frigler, Arkeolojik ve epigrafik bulgulara göre, Kızılırmak'ın doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma'ya kadar etki alanlarını genişletmişlerdi.³⁰² Dolayısıyla Ankara da en geç M.Ö. VIII. yy'a kadar Frig hâkimiyeti altına girmiştir. Şehirde ele geçirilen arkeolojik buluntular da bu durumu desteklemektedir.

Yapılan kazılar sırasında bulunan yazıtlar henüz teyit etmemişse de, Friglerin başkentinin bugünkü Polatlı ilçesine bağlı Yassihöyük Köyü sınırları içerisinde bulunan Gordion şehri olduğu bilinmektedir.³⁰³ Gordion merkez olmak üzere hüküm süren Frig devletinin doğu sınırlarını Kızılırmak belirlemekteydi. Zira Frig hâkimiyetinin, Kızılırmak'ın doğusuna kısmen geçebildiği bilinmektedir. Lidya ve Pers etkisinin Kızılırmak'ın doğu bölgelerinde M.Ö. VI. yy'da görüldüğü; dolayısıyla M.Ö. VIII. yy'dan M.Ö. VI. yy'a kadar (kısa bir süre Kimmer istilasının varlığı bilinmekle birlikte) Ankara'nın Frig hâkimiyetinde kaldığı söylenebilir. Gordion'da

³⁰¹ Strabon, XII.III, 20; Stephani Byzantii, "Briges" maddesi, s. 184; Sevin, "Frigler", **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, s. 250.

³⁰² Nureddin Ardıç, "Frikler Devrinde Ankara", **Ülkü**, S. 71, C. XII, İkinci Kânun, 1939, s. 423; Taciser Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, Ed. Hakan Sivas, Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 9; Cemil Bülbül, "Eski Anadolu Tarihinde Frigler", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 27, 2009/2, s. 81.

³⁰³ **1973 İl Yıllığı**, s. 221.

yapılan kazılar, şehrin M.Ö. 700 yıllarında Kimmer saldırılarına uğradığını ve Friglerin siyasî hâkimiyetlerinin Lidya'ya geçtiği, ardından M.Ö. VI. yy'da kentin bir üst seviyede, muhtemelen Persler tarafından yeniden inşa edildiğini göstermektedir.³⁰⁴ Ankara'nın da kronolojik olarak hemen hemen Gordion'la aynı tarihî seyri yaşamış olduğu söylenebilir.

Ankara şehri içinde ve civarında yapılan arkeolojik çalışmalar, Ankara'nın bir Frig şehri olduğu yönünde yazılı kaynaklardaki³⁰⁵ bilgileri desteklemektedir. Ankara'da Friglerin yerleşmiş oldukları, bölgenin Galat hâkimiyetine kadar Frigya adıyla anılmasından da anlaşılmaktadır. Zira bir kavmin bir yere adını verebilmesi, en azından o yerde belli bir süre yerleşmiş olmasını gerektirir.³⁰⁶ Hacı Bayram tepesi, Anıttepe ile Atatürk Orman Çiftliği arasındaki arazide bulunan yirmi Tümülüs, Frig döneminin izlerini taşımaktadır. Ankara'da bulunan bu tümülüsler, şehrin önemli bir Frig yerleşimi olduğunu göstermektedir. Gordion'un doksan tümülüsünden sonra, yetmiş tümülüsü ile Yozgat'taki Kerkenezdağ ikinci, Ankara ise yirmi tümülüsü ile üçüncü sırayı almaktadır.³⁰⁷

Ankara'da Frig varlığı ilk defa 1925 yılında Makridi Bey'in yaptığı tümülüs kazıları sonucunda ispatlanmıştır. Makridi Bey hafriyata, İstasyonun arkasındaki höyüklerde, Çankırıkapı civarında ve Augustus Mabedi'nin bulunduğu tepede olmak üzere Ankara'nın üç bölgesinde başlamıştır.³⁰⁸ Buradaki çalışmalarında bu höyüklerin Friglere ait olduğunu belirlemiştir. İstasyonun arkasındaki büyük höyüğün doğusunda kazılan iki höyüğün birinde, mezar odası kümbetimsi bir yapı olup burasının daha önce üst kısmından girilerek soyulduğu belirlenmiştir. Soygundan geri kalan parçalar içerisinde Friglere ait olduğu tespit edilen tunç vazo parçaları, mobilya

³⁰⁴ Sams-Voight, "Work at Gordion in 1988", **XI. KST-II**, Ankara, 1990, s. 80-83; Kadriye Tansuğ, "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", **AÜDTCFD**, C. 7, S. 4, Ankara, 1949, s. 536; Sevin, **a.g.m.**, s. 256, 257; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 55; Haluk Sargın, **Antik Ankara**, Ankara, 2004, s. 17.

³⁰⁵ Kaynakların Frigler ve Ankara hakkındaki rivayetleri, Ankara Adı ve Şehrin Kuruluşu başlığı altında verildiğinden tekrar edilmemiştir. Rivayetler için ilgili başlığa bakınız.

³⁰⁶ John Anthony Cramer, **A Geographical and Historical Description of Asia Minor**, University Press, Oxford, 1832, C. II, s. 79; M. Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", **VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara, 1976, C. 1, s. 368.

³⁰⁷ Buluç, **a.g.m.**, s. 19, 20.

³⁰⁸ T. H. Makridi, "Ankara Höyüklerindeki Hafriyata Dair Rapor", **Maarif Vekâleti Mecmuası**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, C. 2, S. 6, s. 42.

parçaları ve demirden yapılmış olan mızrak, kılıç, hançer gibi savaş aletleri ele geçirilmiştir.³⁰⁹ Çankırıkapı yakınındaki Demirkapı mevkiinde yapılan çalışmalarda Roma ve Bizans tabakaları altında, Frig dönemine ait birkaç küp ve vazo parçaları bulunmuştur. Makridi, bulunan vazo parçalarının, siyah cilası ve şekli açısından, Gordion kazılarında bulunan Frig vazolarının aynısı olduğunu, icra edilen sondajlara göre de burasının büyük bir Frig yerleşimi olduğunu belirtmektedir.³¹⁰

Üzerinde Roma Hamamının bulunduğu tepede 1937 yılında R. O. Arık başkanlığındaki bir heyet tarafından kazı çalışmaları yapılmış ve Roma Hamamının bulunduğu tepedeki ilk yerleşimin Frig döneminde başladığı tespit edilmiştir. Bu çalışmadan sonra 1938 ve 1939 yıllarında H. Z. Koşay'ın başkanlığında, Friglerden daha eski kültür katlarına ulaşılması amacıyla çalışmalar yapılmış ancak Frig devrinden daha eski bir kültür tabakasına ulaşmak mümkün olmamıştır. Çankırıkapı tepesindeki bütün kültür katlarının tespiti için 1940 yılında H. Z. Koşay'ın başkanlığında çalışmalara yeniden başlanmış ve bu çalışmalar 1943 yılına kadar sürmüştür. Bu çalışmalara göre, Çankırıkapı tepesinin ilk sâkinleri Frigler olmuştur. Helenistik ve Galat dönemlerinde de yerleşim gören tepe, Roma döneminde tesviye edilerek üzerine büyük bir hamam inşa edilmiştir. Burada Frig dönemi mimari eserlerine de rastlanılmıştır. Ana toprak üzerine kurulmuş olan temel ve duvarlar, orta büyüklükteki taşlardan, çamur harçla örülerek yapılmıştır. Bir evin avlusunun taş döşemeli olduğu görülmüştür. Çanak-çömlek buluntuları, Orta Anadolu Frig sanatıyla ilişkilendirilmiştir.³¹¹

1928 yılında Alman Arkeologlar tarafından August tapınağında kazı çalışmaları yapılmış ancak bu kazılarda podyumun güney, doğu ve kuzey kesimleri tümüyle meydana çıkarılamadığından, burada 1939 yılında Hamit Zübeyir Koşay başkanlığında TTK adına bir kazı çalışması daha yapılmıştır. Bu kazıda tapınağın güneydoğu köşesinde derin bir hendek oluşturulmuş ve bu hendekte yapı kalıntıları ile Frig seramiklerine rastlanmıştır. August Tapınağı altında ve çevresinde aşağı

³⁰⁹ Makridi, **a.g.m.**, s. 42.

³¹⁰ Makridi, **a.g.m.**, s. 44.

³¹¹ Dolunay, "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Çankırıkapı Hafriyatı", **Belleten**, C. V, S. 19, Temmuz 1941, s. 263; Dolunay, "Çankırıkapı Hafriyatı", **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s. 213.

yukarı 4 m kalınlığında bir Frig yerleşmesi tespit edilmiştir.³¹² Yine Hacı Bayram civarında açığa çıkarılan Frig evi, küçük odalı olup Orta Anadolu'daki evlere benzemektedir. Bu ev, en alt tabakada bulunmuştur. Bu tabakada rastlanan Frig seramiklerinin bir bölümü, Alishar ve Boğazköy seramiğinin geç dönem örneklerine benzetilmekte ve bunların M.Ö. VII. yy'a ait olduğu sanılmaktadır.³¹³ Bu çalışmalar, Augustus tapınağının daha önceden var olan bir yapının üzerine bina edildiğini ve bu bölgede Frig döneminde yerleşimin olduğunu kanıtlamıştır.

Ankara'nın Soğukkuyu mevkiinde 1946 yılında yeni bir askerî cezaevi binası için temel kazılırken bazı eski yapı izlerinin bulunması üzerine M. Akok başkanlığında burada bir kazı yapılmıştır. Kazıda özel yapı parçaları ve küçük bir hamam binası ile Frig çağına işaret eden çanak parçaları bulunmuştur.³¹⁴ Yine 1947 yılında Çankırı Caddesinden Çiçek Sokağına dönüştürülen köşeye bir otel ve mağaza binası yapılması için temel kazılırken, bazı eski yapı izlerine rastlanması üzerine M. Akok başkanlığında bir heyet, burada kazı çalışmalarına başlamıştır. Bu kazı çalışmasında, Roma-Bizans yapı izlerinin yanı sıra, daha alt tabakada, August Tapınağı ile Roma Hamamının alt seviyelerinde ve Anıtkabir Frig tümülüsündeki Frig dönemine ait eserlerle aynı özellikleri taşıyan tabak, kâse ve kavanoz gibi gündelik yaşamın unsurları olan çanak-çömlek parçaları bulunmuştur.³¹⁵ Büyük hamamın doğusunda ve küçük hamamın bulunduğu Soğukkuyu mevkiindeki buluntular, TTK binası temel inşaatında ele geçirilen erken dönem Frig seramikleri ve Dışkapı-Cebeci yolu yapılırken ortaya çıkarılan bir phallus ile Frig seramikleri³¹⁶, Ankara şehir merkezindeki Frig iskânının dağılımını göstermesi açısından önemlidir.

Ulus mevkiinde, batısında Sümerbank, doğusunda Zincirli Camii, kuzeyinde Julian Sütunu ve Valilik binası, güneyinde ise Anafartalar Çarşısının olduğu Eski Ulus Şehir Çarşısının bulunduğu parselde (bkz. Ek-C20) 30 Mart-20 Temmuz 1995 tarihleri arasında AMM Müdürü İlhan Temizsoy başkanlığında kazı çalışmaları

³¹² Koşay, "Augustustempel in Ankara", *Anadolu/Anatolia*, S. 2, 1957, s. 137,138.

³¹³ Uçankuş, *a.g.e.*, s. 265.

³¹⁴ Mahmut Akok, "Ankara Şehri İçinde Rastlanan İlkçağ Yerleşmesinden Bazı İzler ve Üç Araştırma Yeri", *Bellekten*, C. XIX, S. 75, Temmuz 1955, s. 322, 328.

³¹⁵ Akok, *a.g.m.*, s. 315, 320.

³¹⁶ Dolunay, "Ankara Tarihi Milâttan Binlerce Yıl Eveline Çıkan Asla Sahiptir", *Ulus*, 25.12.1941, s. 2; Buluç, *a.g.m.*, s. 19.

yapılmıştır. Kazılarda Osmanlı, Selçuklu-Beylikler, Roma-Bizans, Galat(?) dönemi eserlerinin yanı sıra Frig dönemi çanak-çömlek parçalarına da rastlanmıştır. Bu kazıda ele geçen renkli seramikler, Gordion Erken Frig, Maşathöyük ve Kültepe Demir Çağı seramikleriyle benzerlik göstermektedir.³¹⁷ Bu buluntular, Ankara'nın Frig dönemindeki yerleşimine ışık tutması yanında, Ankara ile diğer merkezler arasındaki etkileşimi göstermesi açısından da önemlidir.

Ulus civarındaki önemli bir buluntu da 1931 yılında August Tapınağının 200 m doğusunda, Ahi Yakup Sokağında bulunan bir Frig kabartmasıdır. S. Buluç, üzerinde kanatlı bir erkek sfenks bulunan bloğun, Ankara'nın çeşitli yerlerinde bulunan diğer kabartmalar ile stil yönünden benzer olduğunu bildirmektedir.³¹⁸

Ulus mevkiindeki küçük buluntulara, özellikle de boyalı seramik parçalarına göre, buradaki yerleşimin Erken Frig Dönemine³¹⁹ kadar gittiği anlaşılmaktadır.³²⁰ Yukarıda değindiğimiz alanlarda bulunan seramik parçaları M. Metin ve M. Akalın tarafından Doğu Frigya'da yer alan Boğazköy, Alişar, Kültepe ve Maşathöyük ile Batı Frigya'da yer alan Gordion, Alâeddin Tepe ve Midas Şehri'ndeki örnekler ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre; Ulus mevkiindeki yerleşim, en erken M.Ö. VIII. yy'ın ortalarında. Batı Frigya tarzındaki siyah ve gri renkli malzeme, boyalılara oranla daha fazla olmakla birlikte, Ankara'nın hem Doğu hem de Batı Frig merkezleri ile etkileşimde olduğunu göstermektedir. Diğer Frig merkezlerinde elde edilen eserlerle karşılaştırıldığında bu bölgeye özgü parçaların da varlığı yerel üretimin olabileceğini düşündürmektedir. Kuşlu kâse parçaları, Ankara-Ulus bölgesindeki yerleşimin Batı Anadolu ile ilişkisine işaret etmektedir.³²¹

Ulus civarı dışında Ankara şehir merkezinde yapılan diğer kazılarda, Erken Frig dönemine ait renkli seramik parçalarına rastlanmaması, Ankara merkezindeki ilk

³¹⁷ Temizsoy ve diğerleri, "Ulus Kazısı 1995", **AMM 1995 Yıllığı**, Ankara, 1996, s. 16.

³¹⁸ Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

³¹⁹ Anadolu Arkeolojisinde Frig kronolojisi iki evreye ayrılmaktadır:

- Eski Frig Çağı denilen Erken Evre (M.Ö. VII. yy'dan önceki dönem)
- Geç Frig Çağı denilen Geç Evre (M.Ö. 695'teki Kimmer istilasıyla başlayan ve M.Ö. IV. yy'ın son çeyreğine kadar süren dönem) (Belma Kulaçoğlu, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Frig Seramiği", **AMM 1987 Yıllığı**, Ankara, 1988, s. 80.)

³²⁰ Mustafa Metin, Mehmet Akalın, "Ankara-Ulus Kazısı Frig Seramiği", **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, s. 141.

³²¹ Metin-Akalın, **a.g.m.**, s. 148.

yerleşimin, Ulus civarında olduğunu düşündürmektedir. Ankara kalesinin muhtelif yerlerinde yapılan kazılarda bu döneme ait buluntuya rastlanmayışı da yerleşimin kalenin aşağısında Hacı Bayram tepesi ve çevresinde olduğunu göstermektedir.³²²

Daha önceden ifade edilen Ankara'daki Frig yerleşiminin kale ve eteklerinde olduğu ve bu yerleşimin, daha sonraki Roma-Bizans yerleşimine de temel teşkil ettiği, şehrin kaleden etrafa doğru büyüdüğü savını,³²³ mevcut araştırmalar çürütmüş ve muhtemelen Hacı Bayram tepesi ile eteklerindeki ilk yerleşimin, daha sonraki istilalar dolayısıyla kaleye doğru kaydığını göstermiştir.

S. Buluç'a göre, Hacı Bayram tepesi, muhtemelen Frig döneminde Tanrıça Kybele'nin oturduğu dağ idi ve İstasyonun batısındaki tümülüsler, daha görkemli görünmeleri için bir doğal sırtın en ucuna yapılmış, bu yapım tekniği ile tümülüslerin, doğu yönünden izlenmesi sağlanmıştı.³²⁴ Tümülüslerin, Hacı Bayram tepesinde bulunduğu iddia edilen Kybele ve Midas tapınağına dönük olarak yapılmış olması,³²⁵ Kybele'nin Frigler için önemi göz önüne alındığında mümkün görülmektedir. Frigler, bu tanrıçayı o denli benimsemişler ki, tüm devlet ve ülkelerini Pessinus Kybelesi'nin mülkü saymışlardır. Bu benimsemenin sonucu olarak aslında çok köklü bir Anadolu tanrıçası olan Kybele, tarihe Frigya tanrıçası olarak geçmiş ve Frig kralı Midas, tanrıçanın oğlu sayılmıştır.³²⁶ Kybele'nin oğlu ve Ankara şehrinin kurucusu olduğuna inanılan Midas'ın tanrılaştırılmış ve Kybele ile birlikte kendisine tapınılmış olması muhtemeldir. Tanrılaştırılan Midas ve Anası Kybele için yapılmış olması muhtemel tapınağın yerinin de, Kybele'nin eskiden beri oturmuş olduğu tepede olması gerektiği ve daha sonraları muhtemelen bu yapının üzerine inşa edilen Roma ve August Tapınağında, Tanrıça Roma'ya ve İmparator Augustus'a beraberce tapınılması, Kybele ve Midas kültü geleneğinin bir devamını yansıttığı belirtilmektedir.³²⁷

Ankara Garı civarında yapılan arkeolojik çalışmalar, bu alanın Frig döneminde bir halk mezarlığı (nekropol) olduğunu göstermiştir. Burada Tümülüs gibi yığılma mezarlar yerine toprağa gömme düz mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlara

³²² Temizsoy ve diğerleri, **a.g.m.**, s. 16, 17.

³²³ Darkot, **a.g.m.**, s. 438.

³²⁴ Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

³²⁵ Buluç, **a.g.m.**, s. 20.

³²⁶ Sevin, **a.g.m.**, s. 259.

³²⁷ Buluç, **a.g.m.**, s. 20.

ölüler, bir küpün içerisinde gömülmüştür. Bu küplerin ve mezarların içinde bulunan ölü armağanlarına göre burası bir Frig Halk Mezarlığıdır.³²⁸ Tümülüslerle birlikte Ankara'nın en eski nekropol alanı olan Gar ve çevresinin, bulunan Roma-Bizans mezar taşlarından hareketle, geç dönemlere kadar aynı amaçla kullanıldığı söylenebilir.

R.C. Thompson 1910 yılında Ankara ve çevresinde yaptığı arkeolojik yüzey araştırmalarında Ankara kent merkezinin hemen batı yakasında on altı Tümülüs saptamıştır. Thompson, Tümülüslerin bir krokisini çizmiştir. Thompson'un krokisi daha sonraki araştırmacılar için bir yol gösterici kaynak olmuştur.³²⁹

Ankara'daki tümülüslerde Makridi'den sonra da kazı çalışmaları yapılmış ve buralardan da Ankara'nın Frig dönemi tarihi için önemli buluntular elde edilmiştir. 1932 yılında Atatürk Orman Çiftliğindeki düzenlemeler sırasında bazı eski eserlere rastlanması üzerine H. Z. Koşay tarafından kazı çalışmalarına başlanmış, çalışmalar sonucunda yuvarlak temelli bir yapıya rastlanılmış, Taş duvarın, harçsız ufak taşların üst üste konmasıyla oluşturulduğu görülmüştür. Bu yapı ve buluntuların, Makridi'nin buraya yakın olan höyüklerdeki çalışmalarında rastladığı kümbetimsi yapıyla ve buluntularla benzerlik göstermesi; ayrıca buluntuların Gordion III tümülüsündeki buluntulara tıpatıp benzemesine binaen H. Z. Koşay, buradaki yapı ve eserleri M.Ö. VIII. yy'a tarihlendirmektedir.³³⁰

Mustafa Kemal Atatürk için Anıt-Mezar yapımına karar verildiğinde, yer olarak Ankara'nın batısındaki yüksek tepelerden Rasattepe uygun görülmüştür.³³¹ Rasattepe veya Beştepeler olarak adlandırılan bu tepelerin bulunduğu sırtta anıtın yapımı için geniş ölçüde topografik düzenleme gerektiğinden, Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok tarafından bilimsel kazı çalışmaları başlatılmıştır. Özgüç ve Akok, 1945 yılında Thompson'un krokisinde belirtilen Tümülüslerden sadece ikisini (Haritada 3 ve 4 numaralı Tümülüsler, bkz. Ek-B5) açmışlardır. Burada açılan iki

³²⁸ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 265.

³²⁹ Numan Tuna, "ODTÜ Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde Araştırma ve Kurtarma Kazıları", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, s. 101.

³³⁰ Koşay, "Ankara Gazi Orman Fidanlığında Bulunan Eserler", **TTAED**, S. I, İstanbul, Temmuz 1933, s. 6, 10; Koşay, **Ankara Budun Bilgisi**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 7, 8.

³³¹ İnan, "Atatürk'ten Hatıralar ve Onun Anıt-Kabri İçin Düşünceler", **Belleten**, C. XIV, S. 54, Nisan 1950, s. 163-165.

tümülüs, mezar armağanlarının zenginliğinden dolayı, Friglerin Lidya hâkimiyetine girmeden önceki döneme tarihlenmektedir. Lidya hâkimiyetinde yaşayan Friglerin tümülüs inşasına devam ettikleri de bilinmektedir. Ancak Lidya hâkimiyeti ve Kimmer akınlarından sonraki dönemde yapılan tümülüslerde ölü armağanlarının çeşitliliğinin azaldığı görülmektedir.³³²

Ekrem Akurgal başkanlığında ODTÜ Müze ve Arkeolojik Araştırmalar Merkezi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde, 1967 yılında başlattığı Kurtarma Projesi çalışmalarında, Thompson'un krokisinde bulunan 1, 2, 3, 4, ve 16 numaralı tümülüslerin yok olduğu anlaşılmış, buna karşılık bu krokide olmayan dört tümülüs saptanmıştır. Bu tümülüslerden 1-4 nolu tümülüslerin Anıtkabir alanı altında kalmış olduğu, Bahçelievler 17. ve 20. sokaklar arasında olması gereken 16 numaralı tümülüsün (bkz. Ek-B5) ise kentsel gelişim sonucunda yok olduğu anlaşılmaktadır.³³³

ODTÜ Frig Nekropolü Projesi ile Thompson'un krokisindeki tümülüslere eklenen tümülüsler ise, Eskişehir yolundan Çiftlik merkezine giden yolun batısında kalan ikiz tepeler (haritada 17, 18 numaralı Tümülüsler, bkz. Ek-B5) ile Çiftlik/Hayvanat Bahçesi yolundan İstanbul Yolu çıkışında, yolun kuzeyinde kalan tümülüstür(haritada 20 numaralı tümülüs). Bu Tümülüslerden 18 numaralı tümülüs (ODTÜ Tümülüs I) 1967 yılında ODTÜ tarafından kazılmıştır. Çapı 60m yüksekliği 7m olan bu tümülüste yapılan kazılarda, 2x4.5m boyutlarında olan ahşap mezar odasına ulaşılmıştır. Mezar odasının tavanın çökmesiyle ölü armağanlarının çoğunun ezilip parçalandığı görülmüştür. Ölü armağanları olarak, 3 tunç kap, çömlekler, omphaloslu tas, 8 adet fibula ve bir kemere ait olabileceği düşünülen tunç parçalar ele geçirilmiştir. Omphaloslu taslar ve fibula tiplerine göre, bu tümülüs M.Ö. VII. yy'ın başlarına, Gordion'daki Tümülüs MM'ye çağdaş olarak tarihlenmiştir.³³⁴

Frig nekropolü içerisinde Beştepeler olarak adlandırılan başka bir yer daha vardır. Burası, üzerinde Beştepeler Mahallesi'nin bulunduğu beş tümülüstür. Ancak bu tepelerden dördü artık yoktur. (haritada 11-15 numaralı Tümülüsler, bkz. Ek-B5) ODTÜ Projesi kapsamında bu tepelerden varlığını tek başına sürdürebilen 13

³³² Özgüç-Akok, "Türk Tarih Kurumu Adına Anıt-Kabir Alanında Yapılan Tümülüs Kazıları", **Bellekten**, C. XI, S. 41-44, 1947, s. 54, 55.

³³³ Tuna, **a.g.m.**, s. 102.

³³⁴ Tuna, **a.g.m.**, s. 102, 107.

numaralı tümülüs, (ODTÜ Tümülüs II) 1967 yılında açılmıştır. 5 m yüksekliğinde olan bu tümülüsün merkezindeki oda mezarın üstünü örten çakıllı-taşlı dolgunun, 10 m çapında bir yığın olduğu görülmüştür. Kazılarda 3x2.8m boyutlarında olan ahşap mezar odasına ulaşılmıştır. Burada ölü armağanları olarak, 6 omphaloslu tas, bütünlendiğinde 6 adet çift kulplu çömlek ile 6 adet yuvarlak karınlı kulpsuz çömlek oluşturan çanak-çömlek parçaları ve fibulalar ele geçirilmiştir. ODTÜ Tümülüs II, ele geçen malzemelere göre M.Ö. VII. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenmektedir.³³⁵

Makridi tarafından kazı çalışmaları, toprak kayması tehlikesi dolayısıyla durdurulan ve Büyük Tümülüs olarak adlandırılan 9 numaralı tümülüs,³³⁶ ODTÜ Projesi kapsamında 1967 yılında kazılmıştır. Makridi'nin "en cesim" olarak nitelendirdiği bu tümülüs, Ankara Frig Nekropolündeki Tümülüslerin en büyüğüdür. Günümüzde 125m çapında ve yol seviyesinden 24m yüksekliğindedir. Yapılan çalışmalarda 3.5x4.5m boyutlarında olan mezar odasına ulaşılmıştır. Mezar odasına bırakılan ölü armağanları, çanak-çömlekler, 22 adet fibula, bir kemere ait olduğu düşünülen tunç parçalar, birçok tunç kap, muhtemelen bir masa veya raf, küçük küpler, lebes tipi kaplar, emzikli çaydanlıklar, içinde fibulalar ve bezemeli çömlekler bulunan büyük bir kazan ile içinde tunç maşrapalar olan bir diğer kazandan oluşmaktadır. Kazanların ağız kenarlarına zamanın etkisiyle neredeyse kaynamış olan kumaş parçaları, armağanların üzerinde bir örtünün bulunduğunu göstermiştir. Ele geçen bulgulardan, özellikle de fibulalardan yola çıkılarak tümülüs, M.Ö. VIII. yy'a tarihlenmiştir.³³⁷

Makridi tarafından açılmış tümülüslerden 7 numaralı tümülüs, daha 1960'lı yıllarda yok olmuştur; Gençlerbirliği Spor Tesisleri yapılırken ortaya çıkarılan 6 numaralı tümülüsün eteğindeki kremasyon alanında, ODTÜ ve AMM'ce 1986-1988 yıllarında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Yakınında bulunan 5 numaralı tümülüs ise, üzeri tesviye edilip havuz yapılmıştır. S. Buluç'un bilimsel danışmanlığında Makridi tarafından 1925 yılında açıldığını söylediğimiz bu iki tümülüsün kurtarılabilen kısımlarında kazı çalışmaları yapılmıştır. Düzleştirilmiş ana toprak üzerinde tepenin orta yerinden başlayarak, doğu kenarına doğru uzayan yanık

³³⁵ Tuna, **a.g.m.**, s. 108, 109.

³³⁶ Makridi, **a.g.m.**, s. 40, 41.

³³⁷ Tuna, **a.g.m.**, s. 104-106.

tabaka kremasyon töreninin kanıtlarını göstermiştir. Tümülsün, bu yanık tabakanın üzerindeki, renk ve doku farkı ile ayırt edilen toprak atım tabakalarıyla yığma tepe oluşumunu gözler önüne sermiştir. Tümülsün (haritada 7 numaralı Tümülsün, bkz. Ek-B5) doğu köşesinde yukarıdan aşağıya yapılan yarmada yanık kütükleri kapayan ince bir toprak tabakası üzerinde iki öküze ait kemikler ile çömlek parçaları bulunmuştur. Yakma töreninin yapıldığı alanın üçte birinin buldozer ile yok edilmesine rağmen, tümülsün merkezine doğru olan bölümü bütünüyle ortaya çıkarılmıştır. Burada ortaya çıkarılan fibulalardan yola çıkılarak tümülsün, M.Ö. VII. yy'ın sonu ile M.Ö. VI. yy'ın başı arasına tarihlenmektedir.³³⁸ Buradaki kazılar, kazısı yapılan tümülsünlerin bile yeni bilgi ve malzeme içerdiğini göstermektedir.³³⁹

Kazı çalışmaları dışında, şehirde bulunan bazı Frig eserleri, tümülsünlerin yaygınlığı ve sayısı hakkında bazı ipuçları vermektedir. Ankara Gar Binası inşasında ele geçen zengin mezar buluntuları burada bir tümülsün varlığını göstermektedir. Özellikle Atatürk Orman Çiftliği Fidanlık düzenlemelerinde pek çok tümülsün bilinçsizce yok edildiğini buradan ele geçen buluntulardan anlamaktayız. Ankara Frig tümülsünlerinden günümüzde varlığını koruyabilmiş ve incelenmemiş tek tümülsün de, Konya yolu üzerinde metro istasyonu için yol genişletmesi sonucu eteği tahrip edilmiştir.³⁴⁰ (Haritada 10 numaralı tümülsün, bkz. Ek-B5)

Frig soyluları kendilerini kentlerinin dışındaki bu görkemli yığma mezar tepelerinin altındaki odalar içine gömdürtürlerken, geniş halk kitleleri için gösterişsiz mezarlar kullanılıyordu. Örneğin Pazarlı halkı ölülerini kalenin içindeki basit mezarlara, sırtüstü yatırarak gömmüşlerdi. Boğazköy halkı ise yine kent içine olmakla birlikte, ölülerini yakıp, küllerini küpler içine koyarak gömmüşlerdi. Boğazköy'de ayrıca bir bina içinde, çocuk mezarı olarak kullanılan bir vazo bulunmuştur. Bu erken Anadolu geleneği olan küp içine gömme geleneğinin Frigler arasında da yaşadığını kanıtlar. Pazarlı ve Boğazköy'deki iskeletlerle ölü küllerinin tümü geç Frig dönemine aittir ve sürekli kentin içine gömülmüşlerdir. Ancak Ankara'da tümülsünlerden ayrı olarak, yakılmış kişilerin küpler içinde gömüldüğü kent dışı bir mezarlık da saptanmıştır. Her iki mezarlık türünün ayrı ayrı bulunuşu, Ankara'da bu günkü Hacı

³³⁸ Tuna, **a.g.m.**, s. 102, 103, 110, 111.

³³⁹ Buluç, **a.g.m.**, s. 22.

³⁴⁰ Tuna, **a.g.m.**, s. 103.

Bayram Tepesi merkezli Frig kentinde yaşayan halkın, farklı sosyal tabakalara bölünmüş olduğunu göstermektedir.³⁴¹

Tümülüslerde yapılan kazı çalışmaları, bu yapıların Friglere ait olduğunu göstermesi yanında, Gordion'dan sonra ikinci büyük Frig nekropolünün Ankara'da bulunduğunu da göstermektedir.

Ankara şehir merkezinde ve çevresinde bulunan çok sayıda Frig dönemi orthostatları da şehirdeki Frig varlığını göstermektedir. Bu orthostatlar; yukarıda değindiğimiz Ahi Yakup Sokağında bulunan orthostat, 1861 yılında Georges Perrot tarafından Kalaba'da bulunan aslan kabartması, Kalealtı Necatibey İlkokulu yakınında sfenks kabartması, Kybele adak yazıtı, Ziraat Bankası inşaatında aslan kabartması, Atatürk Orman Çiftliği Jandarma Komutanlığı arazisinde grifon kabartması, Gazi Orman Fidanlığında grifon ve boğa kabartmaları, Etlik semtinde grifonlu Kybele kabartması, Gleoford ve Anderson tarafından çıkarılan Etimesgut Amaksız'da aslan kabartması, Çeşme Köprüsü'nün batısında aslan heykeli, Bahçelievler 39. Sokak'ta Frig Kybele kabartması, Bahçelievler Semtinde at kabartması, ODTÜ arazisinde Yalıncağ'ta Frig dönemi aslan kabartmasıdır. Bulunan kabartma ve heykeller AMM'de sergilenmektedir.

Bütün bu buluntular ve kazı araştırmaları, Ankara'daki Frig varlığını ve Frig yerleşiminin Hacı Bayram tepesi, Fidanlık çevresi ve Çankırıkapı arasında olduğunu, Ankara Kalesi ve Ulus merkezinin güneybatısında, Atatürk Orman Çiftliği-Anıttepe-Bahçelievler arasında kalan bölgede M.Ö. VIII-VI. yüzyıla tarihlenen Frig dönemi tümülüsleri ile belirgin nekropol alanının yer aldığını göstermektedir.

Ankara çevresindeki Frig yerleşmeleri ve Friglere ait buluntu veren merkezler şunlardır:

*Yassıhöyük (Gordion)*³⁴², Friglerin başkenti olması dolayısıyla³⁴³ Ankara yakınlarında, Frig kültürünü temsil eden buluntuların en yoğun olduğu yerleşmedir. Frigler zamanında Gordion ve çevresinin nüfusunun yaklaşık 13.000 civarında olduğu ve kralın konutunun da burada olduğu, kazı ve yüzey araştırmalarından

³⁴¹ Sevin, **a.g.m.**, s. 263, 264.

³⁴² Höyüğün konumu için bkz. dipnot: 289.

³⁴³ Friglerin merkezlerinin başlangıçta Kapadokya'da bilinmeyen bir yerde olduğu, Asur tehditleri sonucunda başkentlerini Gordion'a taşıdıkları ve Gordion'un, Friglerin tüm tarihi boyunca başkent olmadığı görüşleri için bkz. Bülbül, **a.g.m.**, s. 84, 85.

anlaşılmaktadır.³⁴⁴ Gordion'da ilk yerleşimin M.Ö. 3. binde (İlk Tunç Çağı) başladığı bilinmekte³⁴⁵ ve kentin adının, İlk Frig Kralı Gordios'tan geldiği sanılmaktadır.³⁴⁶ Gordion şehri, Sakarya nehrinin hemen kenarında alçak bir tepe üzerinde kurulmuş olup yerleşme, üç farklı topografik alandan oluşmaktadır. (bkz. Ek-B2) Merkezî höyük ya da "Yassihöyük" 500x350 m genişliğinde yassı bir tepedir. Höyük, günümüz ova tabanından 16m yüksektedir ve ova tabanının altında da en az 4m devam etmektedir. Bu durum, İlk Tunç Çağından Ortaçağ'a kadar süregelen yerleşimlerin sonucudur. Yassihöyük, müstahkem olup, Yukarı Şehir olarak da adlandırılır. Güneyde, Yassihöyük'e bitişik Aşağı Şehir vardır; kuzey ve kuzeydoğuya doğru ise yaklaşık 1 km²'lik alan kaplayan bir Dış Şehir uzanır. Günümüzde Sakarya Nehri, Dış Şehir'i Yukarı Şehirden ayırır. Ancak jeomorfolojik buluntular, yaklaşık 1000 yıl önce nehrin güney ve doğuya doğru aktığını, dolayısıyla nehrin yatağının değiştiğini göstermiştir.³⁴⁷ Gordion'daki Frig yerleşmesinin en erken tabakaları, gündelik kullanıma ait küçük ev aletleri içeren ve hafif malzemenle yapılmış evlerden oluşan bir köy görünümündedir. M.Ö. X. yy'ın sonu ya da M.Ö. IX. yy'ın başında büyük bir dönüşüm meydana gelmiş ve Gordion büyük yapıları barındıran sağlam bir sur ile çevrilmiş müstahkem bir yerleşim haline gelmiştir.³⁴⁸ Şehirde kralın, ailesinin, memurlarının, garnizon kuvvetlerinin ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için belirli bir nüfusun ikamet ettiği; halkın geri kalan kısmının ise kırsal bölgede yaşamış olduğu, şehre pazar/ticaret için veya tehlike zamanlarında surların arkasına sığınmak için geldiği düşünülmektedir.³⁴⁹ Gordion, doğudaki ve batıdaki önemini ticaret için elverişli konumuna borçludur. Bu yönüyle Gordion, Ankara'nın batıya açılan kapısı gibidir. Gordion'da yapılan kazılar, Tabal kökenli tunç eserlerin Kızılırmak'ın batısına kadar geldiğini gösterdiği gibi, Frig

³⁴⁴ Sams-Voight, **a.g.m.**, s. 83.

³⁴⁵ Harmankaya-Erdoğan, **a.g.e.**, Yassihöyük/Gordion.

³⁴⁶ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 276. (Bilge Umar, şehrin adının kral Gordios'tan gelişi hilafına, Kentin adını Luvi dilindeki Karda/Korda sözcüğü ile ilişkilendirmektedir. Bu durumda kentin adı, Frig öncesine uzanmaktadır. Varlığı Frig öncesine uzanan Gordion'un, adının da Frig öncesine uzanması olası görünmektedir. Umar, **Phrygia**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2008, s. 236.)

³⁴⁷ Mary M. Voight, "Gordion Kazıları", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, s. 67.

³⁴⁸ Sams, "Gordion ve Frigler", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, s. 51, 52.

³⁴⁹ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 278.

kökenli madenî eşyalara Batı Anadolu kıyıları ve Yunanistan'da da rastlanmıştır. Örneğin, İvriz kabartmasındaki Urpalla'nın fibulasına (bkz. Ek-C21) ve Gordion'daki Büyük tümülüste ele geçirilen Frig fibulalarının paralellere Manisa, Efesos, Mytilene, Samos, Lindos, Perakhora, Smyrna, Larisa, Delos ve Argos Heraionu'nda rastlanmıştır. Ayrıca bir Frig özelliği olan makara biçimli kulpları olan kâselere de Manisa, Efesos, Samos, Argos, Delfoi, Perakhora ve Olympia'da rastlanmıştır. Bu buluntular M.Ö. VIII. yy'ın sonlarında Friglerin Batı dünyasıyla geniş çaplı bir ticarî ilişkide bulduklarını göstermektedir. Daha az sayıda olmakla birlikte, Yunan eserleri de Gordion'da ele geçirilmiştir. Frigler, bu ticarete işlek bir yol ağı kullanmış olmalıdırlar. Ancak bu yol, M.Ö. 700 yıllarından sonra, Kimmer istilasının Orta Anadolu içlerine kadar ulaşması üzerine, Frig siyasî varlığıyla birlikte önemini kaybetmiş ve M.Ö. VI. yy'ın ilk yarısına kadar kullanılamaz olmuştur. Gordion'da bulunan eserler, Friglerin Kuzey Suriye ve Asurlarla da ticarî ilişki kurduklarını göstermektedir. (bkz. Ek-C21) M.Ö. VIII. yy'da Friglerin doğu ve batı ile yaptıkları ticarete Gordion, yoğun kervan ticaretinin bir kilit noktasıydı.³⁵⁰ Ankara da Gordion'a yakınlığı ve doğal yollar üzerinde bulunması dolayısıyla, bu ticaretten payını almış olmalıdır ki; zengin ölü hediyeleri bulunan tümülüslerin varlığı da bu düşünceyi desteklemektedir.

Gordion ve Frigler hakkındaki bilgilerimiz, yazılı kaynaklardan ziyade kazı çalışmalarından elde edilmiştir. Gordion'daki ilk kazılar 1900'lü yılların başında Alfred ve Gustav Körte kardeşler tarafından başlatılmıştır. Körte kardeşler, Yassihöyük ve diğer en büyük beş tümülüsü araştırmışlardır. Daha sonraları Pennsylvania Üniversitesi Müzesi tarafından desteklenen Gordion Projesi daha geniş çaplı bir girişimdir. Proje başkanı Rodney S. Young 1950'den 1973'e kadar gerçekleştirdiği on yedi kazı sezonunda Yassihöyüğün doğu yarısına ve Aşağı Şehir'e odaklanmıştır. Young, MM Tümülüsünde, ahşap bir mezar odası içinde, ahşap bir yatak üzerinde uzanan orta yaşlı bir adama ait kalıntılarla karşılaşmıştı. Ölü armağanları, çeşitli boylarda tunç mutfak eşyaları, servis kapları, büyük kazanlar ve küçük içki kaplarından meydana gelmekteydi. Bunlarında dışında tunç kemer ve fibulalar ile zarif kakma mobilyalar bulunuyordu. (bkz. Ek-C22) İlk başlarda MM

³⁵⁰ Rodney S. Young, "Gordion Tomb", **Expedition**, Penn Museum, Philadelphia, 1958, Vol. I, s. 13; Sevin, **a.g.m.**, s. 249; Sams, **a.g.m.**, s. 53.

Tümülüsü'nün Kral Midas'a ait olduğu düşünölmüşse de,³⁵¹ dendrokronoloji³⁵² ile tümölüsün inşa tarihinin M.Ö. 740 yılı civarı olduğu tespit edilmiştir. Bu tarih Midas için çok erkendir, ancak kralın tümölüsü, babası için yaptırmış olması muhtemeldir. Young'un 1974 yılında vefatıyla birlikte kazılar durmuş, daha sonraki yıllarda Keith De Vries ve Mary M. Voight çalışmalara devam etmiştir. 1988-2002 yılları arasında dokuz sezon süren kazılarda Yassihöyük'ün batısı da dâhil olmak üzere, yerleşmenin az bilinen kısımları ve Aşağı Şehir ile Dış Şehir arasında kalan yerleşim yerleri kazılmıştır. Bu kazılar sonucunda, Orta Tunç Çağı ile başlayıp, Selçuklular Dönemine kadar süren bir kronoloji kurulabilmiştir.³⁵³ Yassihöyük'te yapılan kazılarda M.Ö. VIII. yüzyıl sonunda yapılmış göz alıcı, anıtsal bir kapı, kral ailesine ait yapılar, evler, dört adet megaron, Frig ve Pers kapıları, Lidya karakolu ve kent sur duvarları ortaya çıkmıştır. Höyüğün ortasında saraylar bulunmaktadır. Höyükte on sekiz yerleşme tabakasını barındıran beş kültür tabakası bulunmaktadır. Eski Tunç Çağı'na ait olan tabakalar, sarayların bulunduğu alanın kuzeydoğusundaki Frig tabakasının altındadır. Höyüğün güneydoğusuna doğru inen dik yamaçlarında ise, Hitit ve Eski Frig kalıntılarını barındıran tabakalara rastlanmıştır.³⁵⁴

Friglerin başkenti Gordion, M.Ö. VII. yy'da Kimmerler tarafından istila edilmiş ve bu olaydan sonra Frig devleti siyasî hâkimiyetini kaybetmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Lidyalılar, Kimmerleri etkisiz hale getirmişler ve Gordion dâhil Orta Anadolu, Lidyalıların siyasî hâkimiyeti altına girmiştir. Gordion'da ana yerleşim alanına eklenmiş bir kale, içinde bulunan çok sayıdaki Lidya çanak-çömleğinden dolayı Lidya karakolu olarak yorumlanmaktadır. Bu karakol, M.Ö. VI. yy'ın ortalarında muhtemelen Persler tarafından yıkılmıştır. Anadolu'da Büyük İskender'in M.Ö. 334'teki gelişine kadar hâkim güç olan Persler döneminde Gordion, Marmara Denizi'nin güneyindeki eyalet merkezi Daskyleion'a bağlı, ikinci derecede idarî ve askerî merkez olarak varlığını sürdürmüştür.³⁵⁵

³⁵¹ Young, **a.g.m.**, s. 9.

³⁵² Ağaç halkalarından tarihleme metodu.

³⁵³ Voight, **a.g.m.**, s. 68, 70.

³⁵⁴ Sevin, **a.g.m.**, s. 264-267; Uçankuş, **a.g.e.**, s. 279-287; Erdoğan-Günel-Kılıcı, **a.g.e.**, s. 35, 36.

³⁵⁵ Sams, **a.g.m.**, s. 56, 57.

*Kızlarkayası Tümülüsleri*³⁵⁶nde 1989 yılında, Gürkan Toklu başkanlığında bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Kazı çalışmaları buradaki üç tümülüste de yapılmış, Tümülüs A'da bahsedeceğimiz buluntuların ele geçmesine rağmen Tümülüs B ve C'de herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Kazı çalışmaları sırasında Tümülüs A'nın üst tabakalarından itibaren bazı çanak-çömlek parçaları toplanmıştır. Parçaların birleştirilmesiyle iki kap oluşturulmuştur. Bu kapların rekonstrüksiyonunun Gordion P Tümülüsünde görülen örneklerle benzerlik gösterdiği belirtilmektedir. Yine bulunan emzik parçası buluntusu da Gordion P Tümülüsüyle ilişkilendirilmektedir. Batı yönündeki yarmadan, ahşap mezar odasına ulaşılmıştır. Bu yarmada, renkli çanak-çömleğin yanında daha yoğun olarak siyah astarlı ve krem renkli çanak-çömlek parçaları da çıkarılmıştır.³⁵⁷

*Mamaderesi Tümülüsü*³⁵⁸, Beylikköprü Köyündeki beş tümülüsten biridir. Çapı 30-35 m yüksekliği ortalama 3.30 m'dir. Buradaki Tümülüsler, Gordion'dakilere oranla daha küçüktür. 5 Ağustos 1988 tarihinde bir kaçak kazı faillerinin Yassihöyük Jandarma Karakolu Komutanlığınca yakalanmasının ardından bir kurtarma kazısı yapılmasına, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne karar verilmiş ve 7 Ağustos 1988 tarihinde Gordion Kazısı Başkanı Kenneth Sams'ın bilimsel başkanlığında kazı faaliyetlerine başlanmıştır. Kazıda ahşap mezar odasına ulaşılmış, burada bronzdan yapılmış bir tas parçası, insan kemik parçaları, demir ve küçük bronz çiviler, muhtemelen ahşap bir masa, çok miktarda seramik ve 75 adet bronz fibula ele geçirildi.³⁵⁹ Tümülüsün küçük ölçüde bir anıt-mezar olması dolayısıyla rutubet, aşağı tabakalara ulaşmış ve mezar odasının ahşap tavanı, ahşap mezar ve içindeki eşya büyük ölçüde tahrip olmuştur. Özellikle pişmiş topraktan yapılmış kaplar parçalanmış olarak ele geçmiştir. Ele geçen seramik parçaları, daha sonra müze içinde birleştirilerek beş adet pişmiş toprak kap elde edilmiştir. Bunlar çoğunlukla devetüyü ve gri renkte hamurlu, geniş yuvarlak ağızlı, geniş karınlı,

³⁵⁶ Polatlı ilçesi, Yassihöyük Köyü ile Şabanözü Köyü sınırında yer alan Kızlarkayası mevkiinde bulunan üç tümülüstür.

³⁵⁷ Tahsin Saatçi, Asım Kopar, "Gordion Kızlarkayası Tümülüsü Kazısı 1989", **AMM 1989 Yıllığı**, Ankara, 1990, s. 69, 70.

³⁵⁸ Mamaderesi Tümülüsü, Polatlı İlçesi'nin Beylikköprü Köyü sınırları içerisinde, Sakarya nehrinin batısındadır.

³⁵⁹ Temizsoy, "Ankara-Polatlı İlçesi Beylikköprü Köyü Mamaderesi Tümülüsü Kazısı-I", **AMM 1991 Yıllığı**, Ankara, 1992, s. 3, 11.

yuvarlak gövdeli, boyunsuz kaplar sınıfına giren ve gündelik hayatta kullanılan kap örnekleridir.³⁶⁰ Mamaderesi Tümülüsü, Gordion dışında, bulunan fibula sayısı açısından, en zengin tümülüstür. Buradaki fibulaların, Midas tümülüsünde ele geçen örneklere benzediği belirtilmektedir.³⁶¹

*Gâvurkale*³⁶², de yapılan çalışmalar, burasının Hitit döneminde olduğu gibi Frig döneminde de önemli bir yerleşme olduğunu göstermiştir. Von Der Osten, burasının akropol etrafında yayılmış bir şehir olduğunu (Kalenin rekonstrüksiyonu için bkz. Ek-C18) ve bu durumun Frig döneminde de devam ettiğini belirtmektedir.³⁶³ Daha sonra burada çalışma yapan Stephen Lumsden, Gâvurkale'nin tepesinde bulunan kaleyi ve tepenin aşağı eteklerinde bulunan birçok duvar parçalarını Frig dönemine tarihlenmektedir. Frig seramikleriyle dolu olan küllü toprak tabakasının zirveyi kuşattığını, tepenin hemen her yerinde Frig seramiklerinin bulunduğunu ve Gâvurkale yerleşmesinin en geniş sınırlarına Frig döneminde ulaştığını belirtir. Frig dönemi buluntuları arasında, büyük depolama küplerine ait seramikler, yontulmuş taş aletler, öğütme taşları...vb. gibi gündelik hayatı yansıtan eşyalar vardır.³⁶⁴ Gâvurkale'deki farklı yüzey şekillerine sahip mimarî yapı ile Gordion ve Kaman-Kalehöyük yerleşmeleri arasında benzerlik kurulmaktadır.³⁶⁵

*Karaoğlan Höyüğü*³⁶⁶, Gordion'dan sonra Gâvurkale ile birlikte Ankara'daki Frig varlığını gösteren en önemli yerleşim yeridir. Yapılan arkeolojik çalışmaların sonucunda höyükte beş tabaka saptanmıştır. Höyüğün tabakalanması daha çok batı yamaçta açılan açmada gerçekleştirilmiştir. Bu tabakalar şöyledir: I. Tabaka: Klasik Dönem, II. Tabaka: Demir Çağı, III. Tabaka: Hitit Dönemi, IV. Tabaka: M.Ö. 3. bin yılından 2. bin yılına geçiş dönemi, V, Va ve Vb Tabakaları: İlk Tunç Çağı, Vc. Tabaka: Kalkolitik Çağ.³⁶⁷ Frig eserleri bir metreye kadarki derinlikte de bulunmakla birlikte bir metreden daha aşağıda sadece Frig tarzı eserler bulunmakta ve bu tabaka

³⁶⁰ Temizsoy, "Mamaderesi Tümülüsü Küçük Buluntular II", **AMM 1993 Yıllığı**, Ankara, 1994, s. 17.

³⁶¹ Temizsoy, "Mamaderesi Tümülüsü Kazısı Küçük Buluntular", **AMM 1992 Yıllığı**, Ankara, 1993, s. 110, 126.

³⁶² Gâvurkale'nin mevkii ve Frig dönemi öncesi yerleşimi için bkz. s. 47, 48.

³⁶³ Osten, **a.g.e.**, s. 63.

³⁶⁴ Lumsden, **a.g.m.**, s. 271.

³⁶⁵ Temizsoy, Lumsden, "Gavurkalesi: The 1998 Season", **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, s. 54.

³⁶⁶ Höyüğün konumu için bkz. dipnot: 295.

³⁶⁷ Harmankaya-Erdoğdu, **a.g.e.**, Karaoğlan Höyüğü.

iki metreye kadar ulaşmaktadır. Bu durumdan anlaşılacağı gibi, Höyüğün mimarî bünyesinde asıl son devreyi Frig tabakası oluşturmakta olup klasik çağda yeni bir mimarî gelişim görülmemiştir. Höyükte bulunan Frig eserleri arasında, tek renkli, nakışlı ve kabartmalı olarak üç gruba ayrılan çanak-çömlek parçaları ve figürinlerin yanında ağırşak, askı, tartı, bileği ve perdah taşları, çekiç, dama taşı, topuz...vb. gibi aletler de vardır.³⁶⁸ Karaoğlan'da ele geçirilen bu çeşitli gündelik hayata ait buluntuyu barındıran mimarî yapı da zengindir. Frig döneminde höyüğün her tarafının iskân edildiği görülmektedir. Friglerin Anadolu'nun birçok yerlerinde olduğu gibi burada da savunma için kuvvetli yapılar kurmuş oldukları görülmektedir.³⁶⁹ Höyükteki çalışmalarda, akropol üstünde temelleri sağlam kalmış, bir sıra ev grubu ve kuzeyde bir saraya ya da iç kaleye ait olması muhtemel bir sur duvarı parçası ve iki tarafındaki kuleler tespit edilmiştir. Frigler mimarî yapı malzemesi olarak kendilerinden önceki zamandan ellerine sağlam geçen temelleri de kullanmışlar, ancak binayı kendi tarzlarıyla yapmışlardır. Böylece, bir iki devri birleştiren birçok temel izlerine rastlanmıştır. Frigler döneminde kesif bir şekilde iskân gören höyüğün Batı Anadolu ile etkileşimde bulunduğu yapılardan ve küçük buluntulardan anlaşılmaktadır.³⁷⁰

*Bitik Höyük*³⁷¹ yerleşmesinde R. Oğuz Arık başkanlığında 9 Temmuz 1933 tarihinde başlayan çalışmalardan elde edilen buluntulara göre, höyükte yukarıdan aşağıya M.Ö. V. yüzyılda başlayan bir Klasik Çağ iskânı, kalın ve önemli buluntular içeren üç safhalı Frig iskânı; Hitit iskânı ve Bakır Çağı iskânı tespit edilmiştir. Bakır Çağı öncesinde bir iskânın var olup olmadığı, 17-18. metreden itibaren su çıktığından tespit edilememiştir. Üç safhalı Frig iskân tabakası, höyüğün oluşumuna göre değişik derinlikler göstermiştir. İskân tabakasının derinliği 9-10m arasında değişmektedir. Tek renkli seramik parçaları, çok renklilere oranla daha fazladır. Seramik parçalarından burasının Batı Anadolu ile etkileşim içinde olduğu tahmin edilmektedir. Frig iskân tabakasının ilk yerleşme safhasında çatı izlerine rastlanmayışı, yapıların bu katta en az iki katlı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³⁷²

³⁶⁸ Arık, **a.g.m.**, s. 29-31, 34; Gülekli, **a.g.e.**, s. 73.

³⁶⁹ Gülekli, **a.g.e.**, s. 73, 74.

³⁷⁰ Arık, **a.g.m.**, s. 36.

³⁷¹ Höyüğün konumu için bkz. dipnot: 262.

³⁷² Arık, "Bitik...", s. 352, 354.

*Yüzükbaşı Öz Höyüğü*³⁷³ 200x250 m genişliğinde ve 25-30 m yüksekliğinde bir höyüktür. Höyük üzerinde ve çevresinde yapılan yüzey araştırmasında rastlanan seramik parçalarından burasının Geç Kalkolitik Çağdan Bizans Dönemine kadar yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Burada Frig dönemine ait seramik parçaları da toplanmıştır.³⁷⁴

*Eskiköseler Köyü Höyüğü*³⁷⁵, 29.07.1986 tarihinde kaçak kazı çalışmalarının ön araştırması sırasında tespit edilmiştir. 300m çapında bir alanı kapsayan höyük, 20m yüksekliğindedir. Höyüğün üzerinde ve eteklerinde yapılan yüzey araştırmasında Frig yerleşimine işaret eden seramik parçaları ele geçmiştir.³⁷⁶

*Boz Höyük*³⁷⁷, 53x97m genişliğinde ve 11m yüksekliğinde bir yerleşmedir. Burada yapılan yüzey araştırmalarında gri astarlı tipik Frig seramiği çok miktarda toplanmıştır. Seramiklerden yola çıkılarak burasının bir Frig yerleşim yeri olduğu belirlenmiştir.³⁷⁸

*Hacılar Höyüğü*³⁷⁹, 82x125m genişliğinde ve 14m yüksekliğinde bir yerleşim yeridir. Tepesinde mimarî kalıntılar görülen höyüğün kuzey yamacında kaçak kazı izleri vardır. Hacılar Höyüğünde yapılan bir kazı ile Frig devrine ait eserlerle birlikte mimarî kalıntılar da meydana çıkarılmıştır. Afet İnan, burasının Mogan Gölü'ne hâkim bir yerde olması dolayısıyla Karaoğlan ile ilişkili olabileceğini söylemektedir.³⁸⁰

Ankara şehir merkezinde ve şehir çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar, şehir ve çevresinde yoğun bir Frig yerleşimin varlığını göstermektedir.

Kimmerler ve Ankara

Friglerin siyasî hâkimiyeti Kimmerler tarafından sarsılmış ve Frig siyasî hâkimiyeti, Kimmer akınlarıyla sona ermiştir. Kimmerlerin M.Ö. II. bin yılın

³⁷³ Polatlı İlçesi, Yüzükbaşı Köyü, Öz mevkiinde bulunmaktadır. Öz Mevkii, köyün yaklaşık 4 km. kuzeybatısında ve etrafı yükseltilerle çevrili olan bir vadidedir.

³⁷⁴ Karaduman, **a.g.m.**, s. 38.

³⁷⁵ Polatlı İlçesi, Eskiköseler Köyü, Kumlu mevkiindedir.

³⁷⁶ Karaduman, **a.g.m.**, s. 39; Omura, **a.g.m.**, s. 254.

³⁷⁷ Boz Höyük, Polatlı İlçesi, Çökören Köyü 'nün 3 km kuzeydoğusunda, doğal bir tepenin üzerine kurulmuştur.

³⁷⁸ Omura, **a.g.m.**, s. 247.

³⁷⁹ Höyüğün konumu için bkz. dipnot: 222.

³⁸⁰ İnan, **a.g.m.**, s. 174; Omura, **a.g.m.**, s. 246.

başlarından M.Ö. VIII. yy'a kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşadıkları, bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarla teyit edilmiştir.³⁸¹ M.Ö. VIII. yy'ın ortalarında Aras Nehri civarından gelen İskitler, Kimmer kabilelerince yerleşilmiş olan bu bölgeyi ele geçirince, yerlerinden oynatılan Kimmer göçebeleri, kabileler halinde güneye doğru harekete geçtiler ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya girdiler.³⁸² M.Ö. VIII. yy'ın sonlarına doğru Urartu Devleti sınırlarından içeri giren Kimmerlere, Kral I. Rusa (M.Ö. 735-714) ve oğlu II. Arğişti (M.Ö. 714-685) engel olamadı, göçebeler kısa sürede Orta Anadolu'ya doğru akmaya başladılar. Asur Kralı II. Sargon'un çabaları da sonuç vermeyince, Kimmerler, Anadolu'nun birçok bölgelerine yayıldılar ve M.Ö. VII. yy'ın ilk yıllarında Kızılırmak'a dayandılar³⁸³ ve M.Ö. VII. yy'ın ilk çeyreği içinde Frigya'yı istila ettiler, başkent Gordion, kuşatılarak ele geçirildi ve yağmalandı. Gordion'da yapılan arkeolojik çalışmalarda Kimmer istilasının izleri görülmektedir.³⁸⁴ Kral Midas'ın bu yenilginin üzüntüsüyle boğa kanı içerek intihar ettiği kaynaklarda geçmektedir.³⁸⁵ Frig devletinin topraklarını kısa sürede istila ederek Friglere son vermeleri Kimmerlerin gücünü göstermektedir.

Kimmerlerin Ankara'daki varlıkları hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Zira Gordion'u ele geçirmiş ve tahrip etmiş olan Kimmerlerin, Ankara'yı da ele geçirmiş olmaları, kuvvetle muhtemeldir. Makridi Bey, Atatürk Orman Çiftliğindeki 62m çapında ve 5.3m yüksekliğindeki küçük tümülüste, bir atın sahibiyle birlikte gömülü olmasına istinaden bu mezarın Kimmerlere ait olabileceğini belirtmektedir. Kömür ve kül tabakasıyla kaplı bir takım süslü tunç levha parçaları da bulan Makridi, bu eserlerin de atın başlığı ve gemi olduğunu söylemektedir.³⁸⁶ Gömülen at ve bezekli gem, Kimmerlerin, Anadolu'nun değişik yerlerinde yaptıkları at gömütleriyle kıyaslandığında, Makridi'nin tespitini doğrulamaktadır.³⁸⁷

³⁸¹ Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **I. AST**, Ankara, 1984, s. 109.

³⁸² Cami Baykurt, **Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler**, Karma Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 33.

³⁸³ Strabon, **Geography**, Bohn's Classical Library, London, 1854, I.3, 21; Tansuğ, **a.g.m.**, s. 536; Tarhan, **a.g.m.**, s. 113, 114; Sevin, **a.g.m.**, s. 256; T. Sulimirski, T. Taylor, "The Scythians", **CAH**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, C. III/2, s. 559.

³⁸⁴ Sams-Voight, "Gordion Archaeological Activities 1993", **16. KST-I**, Ankara, 1995, s. 374.

³⁸⁵ Strabon, I.3, 21; Eusebius, **Chronicle**, s. 163.

³⁸⁶ Makridi, **a.g.m.**, s. 43.

³⁸⁷ Anadolu'da Kimmerlere ait arkeolojik materyal sayıca çok az olup bu buluntular, kazılarda, yağmaladıkları kentlerin tahrip tabakaları içinde bulunmuştur. Ancak bu eserler, bozkır hayvan üslubunun en seçkin örneklerini oluşturmaktadır. Ayrıca geleneksel at gömütleri dikkat

Lidya-Pers Krallıkları ve Ankara

Friglerin siyasî olarak ortadan kalkmalarından sonra, Batı Anadolu'da olgunlaşan Lidya hâkimiyetinin etkisini Kızılırmak'a kadar genişlettiği bilinmektedir.³⁸⁸ Bu dönemde Ankara'nın Lidya etkisinde bulunduğu kabul edilebilir. Lidyalıların Kızılırmak'a kadar genişlemeleriyle birlikte Kızılırmak, Persler ile Lidyalılar arasında sınır olmuştur. Lidyalılar ve Persler arasındaki mücadelede konumu itibarıyla Ankara'nın hareketli bir dönem geçirdiği söylenebilir. Lidyalıların ve Perslerin ordularını Kral Yolu üzerinde hareket ettirmelerinden hareketle, Ankara'dan Lidya ordularının ve daha sonra da Pers ordularının geçmiş olması gerekir. (bkz. Ek-B6) Lidyalılar, sınırda oluşan Pers tehlikesine karşı Mısır ve Babil ile dostluk kurmuş ve başta Sparta olmak üzere, bazı Yunan kentlerine de elçiler göndererek birlik çağrısında bulunmuştur.³⁸⁹ Kroisos, Delphoi ve Didyma Apollon kehanet merkezlerinden almış olduğu işaretleri de mücadelenin kendi lehine sonuçlanacağı şeklinde yorumlamıştır.³⁹⁰ Bu müttefiklik girişimleri ve manevî işaretlerin ardından gerekli askerî hazırlıkları tamamlayarak doğu seferine çıkmıştır. Herodotos'a göre, Kızılırmak'ı Miletos'lu bilgin Thales'in yardımıyla aşan Kroisos, Pteria kentini³⁹¹ ele geçirmiş ve bölge halkını göçe zorlamıştır. Kroisos'un komutasındaki Lidya ordularının Ankara'dan geçmiş olabileceği düşünülebilir. Ancak bu düşüncüyü kanıtlayabilecek arkeolojik bir iz şimdiye kadar bulunamamıştır. Kroisos'un ileri harekâtından haberdar olan Kyros da harekete geçerek Pteria önlerine

çekmektedir. Norşun Tepe'deki at gömütleri, Gordion'daki at gömütleri, Küçük Yassıhöyük'te ahşap mezar odası içinde bulunmuştur. Dövme tekniğiyle yapılmış, geometrik bezekli tunç at koşum süsleri ilginçtir. Stil ve bezeklerde Kafkas yöresinin izleri görülmektedir. Bu at gömütlerine ayrıca, Amasya-Gümüşhacıköy, Sardes, İzmit ve Boğazköy'de de rastlanmıştır. (Tarhan, **a.g.m.**, s. 116, 117)

³⁸⁸ Herodotos, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, I, 28.

³⁸⁹ Herodotos, I, 77.

³⁹⁰ Herodotos, I, 46-50.

³⁹¹ Pteria kenti'nin Boğazköy'ün Frig dönemindeki adı olabileceği (Buluç, **a.g.m.**, s. 16) belirtilmekle birlikte, önemli bir Frig yerleşimine ev sahipliği yapmış olan Yozgat/Kerkenes Dağı olabileceği de düşünülmektedir. (Serap Özkan Kılıç, **Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 20) (Pteria kentinin konumu için bkz. Ek-B6)

gelmiştir.³⁹² Pteria’da karşılaşan iki ordu arasındaki ilk savaşta iki taraf da çok kayıp vermiş ancak savaşta iki taraf da bir sonuç alamamıştır. Bu sırada askerlerinin sayısının Kyros’unkinden az olduğunu düşünen Kroisos, Sardeis’e dönerek, daha önce kralları Amasis’le bir ittifak antlaşması yaptıkları Mısır’dan yardım istemek amacıyla elçilerini yollamış ve Persler üzerine dört ay sonra yapılacak bir sefer için hazır olmalarını istemişti. Ancak Kroisos’un güç toplamak için geri çekildiğini anlayan Kyros, O’na bu fırsatı vermek istememiş ve ani bir saldırıyla Sardeis’i ele geçirmiştir. Böylece, Kroisos’un tutsak olarak ele geçirildiği bu savaş sonunda Lidya hâkimiyeti sona ermiş ve Anadolu’nun tamamında Pers hâkimiyeti başlamıştır(M.Ö. 547).³⁹³

Pers Kralı Dareios, krallığı döneminde Akhaemenid İmparatorluğu’nu yeniden organize ederek hanedanlık gücü sayesinde Pers aristokratik aileler ile arasında çıkan çatışmaları avantaja dönüştürmüştür.³⁹⁴ Dareios, imparatorluktaki iç karışıklıkları bastırdıktan sonra, imparatorluğu Satraplık denilen eyaletler düzeyindeki yirmi yönetim birimine ayırmış ve başlarına birer Satrap atamıştır.³⁹⁵ Bu idarî şekillenmeyle Anadolu’da Yauna (İon) Satraplığı, Sparda (Sardeis) Satraplığı, Daskyleion Satraplığı, Kilikia Satraplığı, Doğu Karadeniz Satraplığı ile Paktyike-Armenia Satraplığı kurulmuştur. Ankara’nın bu satraplıklardan Daskyleion Satraplığına bağlı bir Frig şehri olduğu söylenebilir. Daskyleion satraplığının sınırları tam olarak bilinmemekle birlikte bu satraplığın Anadolu’nun kuzey kıyıları, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi’nin güney kıyılarındaki Yunan kentleri, iç kesimdeki Frigya ile Kapadokya’yı kapsadığı bilinmektedir.³⁹⁶ I. Dareios döneminde, Ankara’nın da içinde bulunduğu Daskyleion satraplığının ödemesi gereken yıllık

³⁹² Herodotos, I, 75, 76; Muhammad Abdulkadyrovich Dandamaev, **A Political History of the Achaemenid Empire**, İngilizce’ye çev. W. J. Vogelsang, Brill, Leiden, 1989, s. 23; Özkan Kılıç, **a.g.e.**, s. 21.

³⁹³ Herodotos, I, 69-86.

³⁹⁴ Pierre Briant, **The History of Persian Empire: From Cyrus to Alexander, A History of The Persian Empire**, İngilizceye Çev. Peter T. Daniels, Eisenbrauns, 2002, s. 352, 353.

³⁹⁵ Herodotos, III, 89.

³⁹⁶ Sevin, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, s. 315.

vergi, 360 talent gümüşü.³⁹⁷ Daha sonraları sınırları çok geniş olan bu satraplık, Hellespontos Frigyası, Büyük Frigya ve Katpatuka (Kapadokya) satraplıkları olmak üzere üçe ayrıldı.³⁹⁸

Frig devletinin yıkılmasından Büyük İskender'in Asya seferlerine kadar geçen döneme ait tarih kaynaklarımızda, Ankara hakkında bir kayıt mevcut bulunmadığından Lidya krallığı ve Pers İmparatorluğu zamanındaki Ankara'nın tarihi bizce karanlık kalmaktadır. Grek kaynaklarının Ankara'dan bahsetmemesi, Ankara'nın bu dönemde olmadığı veya ticaret yollarının uzağında, sapa bir yerde bulunmuş olabileceği şeklinde yorumlanmamalıdır. A. Erzen bu durumu Greklerin, ilgilerini kıyı kentlerine yoğunlaştırmalarına ve Ankara'nın coğrafi konumu gereği daha içeride ve dış etkiye kapalı olmasına bağlamaktadır.³⁹⁹ Lidya ve Pers siyasî etki alanı içerisinde kalmasına rağmen Ankara, kültürel anlamda ne Lidya ne de Pers etkisi altına girmiştir. Bu durumda Ankara'nın Lidya ve Pers başkentlerine uzak bir noktada oluşunun etkisi olmalıdır. Nitekim Galat dönemine kadar bu bölgenin Frigya olarak anılmasının da gösterdiği gibi, Frig kültürel etkisi Galat hâkimiyetine kadar canlı kalmıştır. Ankara'da Lidya hâkimiyetinde yaşayan Friglerin bu dönemde de tümülüs inşasına devam ettikleri görülmektedir. Ancak bu dönemde inşa ettikleri tümülüslerde bulunan ölü armağanları, Frig hâkimiyeti zamanında yaptıkları eski tümülüslerdeki ölü armağanlarıyla karşılaştırılamayacak kadar azdır.⁴⁰⁰ Bu dönemde ekonomik olarak fakirleşen halkın, kültürel olarak hâlâ Frig etkisinde olduğu görülmektedir.

Bununla beraber, Lidya ve Pers krallıkları zamanında, büyük yolların kavşağında bulunmuş olan Ankara'nın mühim bir rol oynamış olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde Ankara'nın doğu ile batı arasındaki ticaretin canlı bir şekilde yapıldığı Kral yolu üzerinde bulunduğu bilinmektedir.

³⁹⁷ Andrew R. Meadows, "The Administration of the Achaemenid Empire", **Forgotten Empire: The World of Ancient Persia**, Ed. J. Curtis, N. Tallis, The British Museum Press, London, 2006, s. 183; Sevin, **a.g.m.**, s. 315.

³⁹⁸ Sevin, **a.g.m.**, s. 315.

³⁹⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 10. (Grek kaynakları, Gordion'dan da bu dönem için bahsetmezler. Ancak Gordion'da yapılan arkeolojik çalışmalarda, duvarlarına birçok ok uçları saplanmış olan bir Lidya garnizonu bulunmuştur. Gordion'da bulunan bu Lidya garnizonu, Gordion kentini korumaya ve Perslerin yolunu kesmeye yönelik olmalıdır. bkz. Sams, **a.g.m.**, s. 56, 57; Buluç, **a.g.m.**, s. 16)

⁴⁰⁰ Özgüç-Akok, **a.g.m.**, s. 54, 55.

Perslerin Anadolu'yu iki yüz yıl boyunca hâkimiyeti altında tutmasındaki en önemli etkenlerden birinin, kurdukları düzenli bir yol ağı olduğu bilinmektedir. Bu yol ağı içindeki en önemli yol, Sardeis'ten başlayarak Satala (Kula yakınındaki Sandal), Pessinus (Balahisar), Gordion (Yassıhöyük) ve Ankara üzerinden Kızılırmak'a ulaşmakta, buradan kuzeye yönelerek Pontika (Tokat)'ya kadar ilerledikten sonra, Sebasteia (Sivas) ve Melitene (Malatya) üzerinden Fırat'a, oradan da güneye doğru Harran'dan geçtikten sonra, Arbela (Erbil)'nin aşağısında Dicle'yi aşır Susa'ya uzanan Kral Yolu idi. Pers Krallığını Batı Anadolu'ya bağlayan düzenli yollardan bir diğeri de, Kilikia üzerinden gelip Gülek Boğazı'nı aştıktan sonra, Orta Anadolu'da İkonion (Konya) ve Göller Yöresinin kuzeyindeki Kelainai (Dinar), Kolossai (Honaz) gibi kentler üzerinden Sardeis'e ulaşan yol idi.⁴⁰¹

Herodotos, üzerinde kraliyet konutları ve çok güzel kervansarayların olduğunu söylediği Kral Yolu'nun, Kızılırmak'ı aştığını belirtmektedir. Kral yolu, güney yolunu takip etmiş olsaydı, Kızılırmak ile bir bağlantısı olmazdı.⁴⁰²

Ramsay, bahsettiğimiz iki yoldan güneydeki yolun kuzey yoluna göre yükselti açısından daha uygun olmasına rağmen, Kral Yolunun kuzeydeki yol güzergâhını takip etmesini, bu yol güzergâhının, Pers dönemi öncesinde de kullanılmasına bağlar. Buna kanıt olarak da kuzey güzergâhında bulunan Tavium, Ankara, Gordion, Pessinus, Orkistos, Akmonia, Satala, Sardeis gibi şehirlerin isimlerinin daha eski zamanlara işaret etmesini ve bu yol güzergâhı üzerindeki kalıntıları gösterir.⁴⁰³ Yine Ramsay'e göre, bu şehirlerden bazılarının büyük din ve ticaret merkezi olmuş olmalarında, mühim bir yol üzerinde bulunmaları etkilidir. Aksi halde böyle olmaları imkânsızdır.⁴⁰⁴

Ankara'nın üzerinde bulunduğu yolun Kral Yolu olduğunu, Lidya ve Pers ordularının güzergâhı olarak burayı kullanması ve daha sonra Büyük İskender'in Pers ordusuyla mücadelede bu güzergâhı kullanması da göstermektedir. Kral Yolu'nun Ankara'dan sonraki durağının (doğudan batıya) Gordion olduğu, önemli bir antik yol kalıntılarında anlaşılmalıdır. Yolun izlediği rotanın tümölüsler arasından kıvrılarak

⁴⁰¹ Ramsay, **a.g.e.**, s. 26-28; Sevin, **a.g.m.**, s. 327, 328.

⁴⁰² Herodotos, V, 52,

⁴⁰³ Ramsay, **a.g.e.**, s. 29.

⁴⁰⁴ Ramsay, **a.g.e.**, s. 30.

geçmesinden dolayı, yolun tarihlenmesi Frig dönemi sonrası olmalıdır. (bkz. Ek-B2) H. T. Uçankuş'a göre bu yol, Kral Dareius tarafından M.Ö. VI. yy sonunda veya V. yy başında kurulan Kral Yolu'nun bir bölümüdür.⁴⁰⁵

Frig kültürünün yaşamaya devam ettiği, Pers hâkimiyeti altındaki Ankara'nın önemi hakkında aslan kabartmalı bir sütun kaidesi, bazı ipuçları vermektedir. Koenigs ve Philipp'e göre, ionik tarzda yapılan bu kaide, Milet yöresi işi olup Ankara'ya getirilmiştir. (bkz. Ek-C19) Bu aslan kabartmalı sütun kaidesi, üslubu ve özellikleri bakımından M.Ö. 530-500 yılları arasına tarihlenmekte ve daha geriye gitmemektedir.⁴⁰⁶ Milet bölgesi imalatı olan bu eserin oldukça uzak bir yer olan Ankara'ya kadar getirilmiş olması, şehrin bu dönemdeki önemini göstermektedir.

İskender ve Halefleri Zamanında Ankara

Anadolu'da Pers hâkimiyeti, İskender'in Asya seferine kadar sürdü. İskender'in Asya seferinde Anadolu'daki önemli duraklarından birinin de Ankara olduğu bilinmektedir. İskender, M.Ö. 334/333 kışının sonuna doğru Gordion'a ulaşmış ve burada konaklayarak kışı burada geçirmiştir. İskender'in Gordion'da bulunduğu zamanda, Gordion'da (ve Ankara gibi Frig etkisinin devam ettiği diğer yerlerde de) halk arasında bir efsane yaşamaktaydı. Efsaneye göre, Frigya'nın başkenti olan Gordion'un kurucusu, Gordios idi ve Frig Krallığı'nın kurucusu Midas, tanrılar anası Kybele ile Gordios'un oğluydu. Gordios, şehrin hisarına bir araba yerleştirmişti ki, bu arabanın oku bir kördüğümle bağlıydı. Bu düğümü kim çözerse, Asya'nın hâkimi, O olacaktı." Büyük İskender Gordion'da bu arabayı ve arabanın boyunduruğundaki düğümlü kayışları görmek istedi. Bu kayışlar kızılıç ağacının iç kabuğundan yapılmıştı ve düğümün başı da sonu da görünmüyordu. İskender bunu çözemeyeceğini anlayınca, etrafında toplanan halkın, aleyhinde bir düşünceye kapılmasını istemediğinden kayışı bir kılıç darbesiyle kesti ve düğümün artık çözülmüş olduğunu ilan etti. İskender'in bu düğümü çözmesi, kişiliğinin efsaneyle bütünleşmesini sağlamıştır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 275, 276.

⁴⁰⁶ Wolf Koenigs, Hanna Philipp, "Die Löwensäule Von Ankara", **Anadolu/Anatolia**, Ankara, 1978, S. 21, s. 161; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 61.

⁴⁰⁷ Arrianus, II, 3; Plutarkhos, **Büyük İskender Hayatı ve Savaşları**, Çev. Vahdet Gültekin, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2001, XVIII; M. E. Bosch, **Hellenizm Tarihinin Ana Hatları I. Kısım Büyük İskender İmparatorluğu**, Çev. Afif Erzen, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1942, s. 34;

Büyük İskender, Gordion'da kışı geçirdikten sonra M.Ö. 333 ilkbaharında Ankara'ya gelmiş, burada bir süre kalmıştır.⁴⁰⁸ Arrianus'a göre İskender, Ankara'da "ordusunu kendi ülkeleri üzerine yürütmemesini rica etmek üzere bekleyen Paflagonialı temsilciler tarafından karşılandı".⁴⁰⁹ Bu ifadelere göre, Ankara'da İskender'in ordusuna mukavemet edebilecek bir gücün bulunması muhtemel değildir.⁴¹⁰ Zira, İskender'in Granikos'ta, Pers Kralı adına Anadolu'yu yöneten Pers Satraplarına karşı kazandığı mutlak zaferle (M.Ö. 334) Perslerin Anadolu'daki gücü kırılmış ve Toros Dağları ile Fırat Nehri'ne kadar olan bütün araziler, İskender'in ordusuna açılmış ve böylelikle İskender, ilk hedefine ulaşarak ordusunu besleyebileceği kadar arazi elde etmiştir.⁴¹¹ Arrianus, Büyük İskender ordusunun Ankara'ya girişi ve İskender'in burada bulunduğu "zamanın Ankara'sı" hakkında bilgi vermemektedir. Ancak İskender'in M.Ö. 334 yılında Batı Anadolu ile Güney Anadolu'nun bir kısmını fethettikten sonra, bütün kuvvetlerini, kışı geçirmek üzere Frigya'da toplamış olduğu halde, doğuya gitmek için Konya üzerinden giden güney yolunu takip etmeyip, Ankara yolunu seçmesi konusunda A. Erzen, daha önce düşünülmüş bir plana göre ve belli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak hareket edildiğini kaydetmektedir. Büyük İskender gibi askerî bir dehanın, yabancı topraklardaki fetih hareketinde olağanüstü bir dikkate ve özene sahip olması gerektiği göz önünde bulundurulursa, ordusunun toplanma yeri olarak Ankara'yı seçmesinin, şehrin stratejik konumundan kaynaklandığı söylenebilir. Zira Ankara, coğrafi konumu itibariyle sekiz ayrı noktadan gelen yolları gözetleme imkânına sahipti. Bu

Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, s. 339; Richard Stoneman, **Alexander the Great**, Routledge, New York, 2001, s. 31; Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 132; Debra Skelton, Pamela Dell, **Empire of Alexander the Great**, Chelsea House Publishers, New York, 2009, s. 24.

⁴⁰⁸ Arrianus, II, 4; Mübarek Galip, "Ankara'nın Tarihi" **Hayat**, C.1, S. 21, 1927, s. 64; M. Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi**, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s. 248.

⁴⁰⁹ Arrianus, II, 4.

⁴¹⁰ Ankara'nın Perslerle yapılan şiddetli bir savaş sonucu teslim olduğuna dair bir görüş de vardır. (bkz. Hayrettin Âbidin, **Tarihte Ankara İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı**, Semih Lütfi Matbaası, 1934, s. 6)

⁴¹¹ Strabon, XIII.1, 11; Plutarkhos, XVII; Eusebius, **Chronicle**, s. 205; Bosch, **a.g.e.**, s. 28, 29; John B. Bury, **A History of Greece to the Death of Alexander the Great**, Macmillan and Co. Limited, New York, 1900, s. 738; Skelton-Dell, **a.g.e.**, s. 22.

yönüyle İskender'e, Pers ordusunu karşılaması için uygun bir yer olabilirdi.⁴¹² İskender, Ankara'da Paflagonia elçileriyle görüşerek onların ülkelerine girmeme teklifini hiç düşünmeden kabul etti. Çünkü Pers ordusundan haber alamıyor ve zaman kaybetmeden ilerlemeyi hedefliyordu.⁴¹³ Paflagonia'yı, Hellespontos Satraplığı'na katarak, Pers ordusuyla karşılaşmak üzere Ankara'dan ayrıldı. Makedonya Kralı Büyük İskender ile Pers Kralı III. Darius arasında olan Issos Savaşı'nda Pers ordusu sayıca üstün olmasına⁴¹⁴ rağmen büyük bir yenilgiye uğradı(M.Ö. 333).⁴¹⁵ İskender'in Perslere karşı Kuzey Mezopotamya'da (Arbela/Erbil yakınlarında) Gaugamela Ovası'ndaki ikinci başarısından sonra Pers hâkimiyeti sona erdi ve Perslerin hâkim olduğu sahalara, Büyük İskender'in eline geçti(M.Ö. 331).⁴¹⁶

İskender, Küçük Asya'dan ayrıldığında, buraların idaresini komutanlarına bıraktı. Komutanlarının yanına da nüfus ve yönetim açısından hâlâ güçlü durumda olan, aynı zamanda yönetim tecrübeleri de bulunan Pers yöneticiler atadı. Böylece Pers Krallığı yönetim organizasyonundaki satraplık sistemini kullanmaya devam etti. Ankara, Pers döneminde olduğu gibi Büyük İskender ve halefleri döneminde de, Büyük Frigya satraplığına bağlı durumundaydı.

Issos Savaşı'ndan Büyük İskender'in M.Ö. 323'de Babil'de ani ölümüne⁴¹⁷ kadar geçen sürede ve daha sonrasında Antigonos, Anadolu'da adeta kendi imparatorluğunu yaratmak için çaba sarf etmiştir. Bu dönemde Büyük Frigya'nın diğer bölgeleri gibi Ankara da, Lysimakhos ve Seleukos'a karşı yaptığı Ipsos savaşında M.Ö. 301 yılında hayatını kaybetmesine kadar, Antigonos'un idaresi

⁴¹² Erzen, **a.g.e.**, s. 30; Bosch, **a.g.e.**, s. 35; Buluç, **a.g.m.**, s. 16; Mübarek Galip, **a.g.m.**, s. 64; Özsait, **a.g.m.**, s. 340.

⁴¹³ Siegfried Lauffer, **Büyük İskender**, Çev. Nilgün Sorguç, İlya Yayınevi, İzmir, 2004, s. 76.

⁴¹⁴ Arrianus, II, 8; Plutarkhos, XX; Charles Mercer, **Alexander The Great**, A Cassell Caravel Book, London, 1964, s. 71-73; Norman F. Cantor, **Alexander the Great Journey to the End of the Earth**, Harper Perennial Edition Published, New York, 2007, s. 84;

⁴¹⁵ Arrianus, II, 11; Plutarkhos, XX, XXIV; Bosch, **a.g.e.**, s. 36-42; Skelton-Dell, **a.g.e.**, s. 23; Andrew Wheatcroft, "Buğulu Aynada Suretler: İskender'in Fetihlerinden Haçlı Seferleri'ne İÖ 400-İS 1400", **Başlangıçtan Bugüne Ortadoğu'da Tarih ve İnanç**, National Geographic Society, Washington, 2003, s. 48; Tekin, **a.g.e.**, s. 136; Hasan S. Sever, **Büyük İskender**, Anonim Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 63, 64.

⁴¹⁶ Arrianus, VI, 11; Plutarkhos, XXXI-XXXIV; Eusebius, **Chronicle**, s. 206; Bosch, **a.g.e.**, s. 51-56; Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians", **DOP**, Vol. 23 (1969-1970), s. 85; Wheatcroft, **a.g.m.**, s. 49.

⁴¹⁷ Arrianus, VII, 24-30.

altında bulunmuş olmalıdır.⁴¹⁸ Ipsos Savaşı'ndan sonra, Antigonos Krallığı'nın idaresi altındaki Ankara, Bithynia kralı Lysimakhos'un hâkimiyetine geçmiştir. Daha sonra ise, Seleukos'un Lysimakhos elindeki topraklara saldırmasıyla birlikte aralarında gerçekleşen Korypedion Savaşı (M.Ö. 281) sonucunda, Anadolu ve Trakya Seleukos Nikator'un Suriye Krallığı'na dâhil olmuştur. Dolayısıyla Ankara, Korypedion Savaşından sonra tekrar el değiştirerek Seleukoslar hâkimiyetine girmiştir.⁴¹⁹ Daha sonra Anadolu'da kurulan yerel krallıklar, Roma'nın Anadolu'yu ele geçirmesine kadar hüküm sürmüşlerdir. Ankara'nın sık sık bölgesel güçler arasındaki bu el değiştirmesi, Galat hâkimiyetiyle son bulmuş ve Roma hâkimiyetine kadar şehir, Galatların yönetimi altında kalmıştır.

İskender'in Asya seferiyle birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem, İskender'in Hellespont'u geçtiği M.Ö. 334 yılından Roma İmparatoru Augustus'a kadar sürmüş ve "Helenistik Çağ" olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Doğu ve Batı kültürleri kaynaşmaya başlamış ve dış görünüşü ile Helen, ancak özünde Doğulu olan bir dünya görüşü ortaya çıkmıştır. Ankara'nın tarihî süreçteki durumunun değerlendirilmesinde, Ankara için Helenistik dönemin en önemli gelişmesinin, Güneydoğu Avrupa'dan çıkan (bkz. Ek-B7) Galatların bölgeye gelişi, olduğu söylenebilir.

Galatlar ve Ankara

Büyük İskender'den sonra halefleri (diodokhoi) arasındaki mücadelelerden, bilhassa Yunanistan, Makedonya ve Anadolu'nun batı kesimleri etkilendi. Bu bölgeler, İskender'in halefleri arasındaki mücadelelerden ve bu mücadelelerin sonucunda ortaya çıkan siyasal kaos ortamından olumsuz etkilendi ve istilalara karşı koyamayacak duruma düştü.⁴²⁰ Tuna Nehri'nin kuzeyinde, Orta Avrupa'da oturmakta

⁴¹⁸ David Magie, **Roman Rule in Asia Minor**, Princeton University Press, New Jersey, 1950, V. I, s. 3,4; Hülya Bulut, **Daskyleion'da Akhemenid Satraplığı Sonu ve Helenistik Dönem**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 26; Demet Börtüçene, **Bir Zamanlar Ankara**, ABB Yayınları, Ankara, t.y., s. 12.

⁴¹⁹ Pausanias, I-X, 3-5; Magie, **a.g.e.**, s. 4; Mehmet Çelik, Şükran Yaşar, "Kuruluşundan İslam Fethine Kadar Edessa'nın Siyasi Tarihi", **Edessa'dan Urfa'ya I**, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, s. 132; Bulut, **a.g.e.**, s. 26; Çapar, **a.g.m.**, s. 47; Börtüçene, **a.g.e.**, s. 12.

⁴²⁰ Pausanias, I-IV, 2.

olan Galatlar,⁴²¹ (Galat/Keltlerin zaman içinde yayıldıkları sahalara için bkz. Ek-B7) Balkan yarımadasındaki siyasî kaos ortamından yararlanarak, M.Ö. 280 yılından itibaren Balkanları istilâ etmeye başladılar.⁴²² M.Ö. 279 yılında Brennus idaresindeki Galatlar, Makedonya'yı işgal etmişlerdi. İki büyük Galat kabilesi, nedeni bilinmeyen bir anlaşmazlık sonucunda Brennus'tan ayrılarak Lutarius ve Lonorius adlı iki beyin peşine takılarak Niş kenti üzerinden Trakya'ya, buradan da Byzantion'a geldiler. Lutarius ve Lonorius komutasında Byzantion'a gelen Galatlar, yarısı silahlı olmak üzere toplam 20 bin kişiydi.⁴²³ Marmara Denizi'nin kuzeyindeki kentlerden savaş vergisi (vectigalia) aldılar, direnenlerin kentlerine saldırdılar. Trakya'nın kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle, Küçük Asya'nın bereketli toprakları ve zengin kentleri hakkında anlatılan hikâyelerin cazibesine kapılan Galatların bir bölümü, Byzantion'dan Anadolu'ya geçmek üzere Çanakkale Boğazı'na yönelerek,⁴²⁴ kendilerine izafeten daha sonraları "Galliopoli" olarak adlandırılacak olan yarımadanın en dar yerindeki Lysimakheia'yı (Ekzamil) ele geçirdiler.⁴²⁵ Galatların Boğazlara geldiği bu zamanda Bithynia hanedanından I. Nikomedes, kardeşi Zipoites'le taht mücadelesi içindeydi ve Galatların bölgeye gelişini kendi açısından fırsata çevirmek istedi. Onların boğazlardan geçmesine yardım ederek, Galat

⁴²¹ Herodotos, II, 33, IV, 49. "Keltler ve Galler olarak da bilinen Galatlar, Kuzey Avrupalı, Keltçe konuşan bir Hint-Avrupa halkıdır. M.Ö. 900-500 yılları arasında yaşanan Avusturya'daki *Halstatt kültürü* ile M.Ö. 500'lerden M.Ö. I. yy'ın sonlarına kadar devam eden İsviçre'deki *La Tene kültürü* Keltçe konuşan halklardan oluşmaktadır. Keltler her iki kültür döneminde de göç yaşamışlardır. Bir grubu İngiltere'ye ve oradan da İrlanda'ya göç etmiştir: bu göçmenler bugünkü İrlandalılar, İskoçlar ve Gallerin atalarıdır. Diğer bir grup ise Fransa, İspanya ve Portekiz'e ulaştı. İspanya'ya gelişlerinden sonra burada *Keltiber kültürü* oluştu. Bir diğer Kelt göçü, M.Ö. IV. yy başlarında gerçekleşti. Bu göçle İtalya'ya yönelen Keltler, Roma kentini kuşattılar ve kenti altın karşılığında Romalılara sattılar. Günümüzde de *mağlup milletlerin kazananlar karşısında adalet isteme hakkı yoktur* anlamında kullanılan *Vae victis* sözü bu satış sırasında Kelt komutanı Brennos tarafından sarf edilmiştir. M.Ö. III. yy'ın başlarında Galatlar, Balkanlara ve daha sonra da Anadolu'ya geçerek Anadolu tarihinde etkin bir rol oynamışlardır. (Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Keltler", **Toplumsal Tarih**, C. 20, S. 124, Nisan 2004, s. 36.)"

⁴²² A.H.M. Jones, **Cities of The Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 111-114; M. Ali Kaya, **Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, EÜ, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2000, s. 15.

⁴²³ Livius, XXXVIII.16.

⁴²⁴ Livius, XXXVIII.16, Galatların, Anadolu'ya geçiş için İstanbul Boğazı'nın daha elverişli olduğunu bilmelerine rağmen Çanakkale Boğazına yönelmelerinin sebebini M.Ali Kaya, Byzantion ve Kalkhedon kentleri tarafından engellenmiş olmalarına bağlamaktadır. (bkz. Kaya, **a.g.e.**, s. 19)

⁴²⁵ Livius, XXXVIII.16.

müttefikleri sayesinde kardeşiyle olan mücadeleyi kazandı ve Bithynia'nın tek hâkimi oldu.⁴²⁶

Galatlar, Bithynia'da bir müddet kaldıktan sonra Anadolu içlerine girdiler ve Ankara merkez olmak üzere Sakarya-Kızılırmak arasındaki geniş bir alana yayıldılar.⁴²⁷

Galatların Anadolu'ya geçtikten sonra, kendi adlarıyla anılacak olan *Galatia/Gallo-Graikia* topraklarına nasıl geçtikleri konusunda yazılı kaynaklar başlıca iki görüş ileri sürerler. Strabon'a göre, I. Nikomedes, Bithynia Krallığı'nı Galatların yardımıyla ele geçirdikten sonra onları kendi egemenliğindeki Frigya'ya yerleştirmiştir.⁴²⁸ Stephanos Byzantios ise, ansiklopedik coğrafya eserinin Ankara maddesinde Apollonius'a atfen Galatların, Pontos Kralı I. Mithridates'in ordusunda paralı asker olarak Mısır Kralı II. Ptolemaios'a karşı Paphlagonia yöresinde savaştıklarını, Mısır ordusunu bozguna uğratarak denize kadar kovaladıklarını ve Mısırlıların birçok savaş gemilerini ele geçirdiklerini anlatmaktadır. Yine bu kaynağa göre bu zaferin anısına Galatlar, üç kent kurmuşlardır. Zaferlerinin bir nişanesi olarak Mısırlıların gemilerinin çapalarını almışlar ve yeni yurtlarında bir şehir kurup adını, bu çapaya istinaden *Ankyra* koymuşlardır.⁴²⁹ Şehrin kuruluşu bölümünde de değindiğimiz gibi bu kaynağın Ankara'nın kuruluşu hakkında verdiği malumat, Ankara'nın daha önceden de varlığı bilindiğinden gerçeği yansıtmamaktadır. Ancak yukarıda değindiğimiz görüşlerin Galatların Ankara'ya muhtelif krallar vasıtasıyla gelmiş olmaları kısmının doğru olması muhtemeldir. Zira Nikomedes, Seleukos Kralı I. Antiokhos'un desteklediği kardeşi Zipoites'i Galatların yardımıyla bertaraf ettikten sonra, Seleukos Kralı I. Antiokhos ile arasında bir tampon bölge oluşturmak istemiş olabilir. Ayrıca II. Ptolemaios'un Sinop ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı ve Sinop, Pontos kralları tarafından sürekli rahatsız edilmekteydi. Dolayısıyla II. Ptolemaios'un Karadeniz'e bir deniz seferi düzenlemiş olması da mümkündür.⁴³⁰

⁴²⁶ Memnon, XI, 4; Livius, XXXVIII.16; Kaya, **a.g.e.**, s. 24, 25; Arslan, **a.g.e.**, s. 54, 55.

⁴²⁷ Akurgal, **a.g.e.**, s. 399.

⁴²⁸ Strabon, XII.5, 1; Marcus Junianus Justinus, **Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus**, İngilizceye Çev. J. C. Yardley, Scholars Press, Atlanta, 1994, XXV.2, 11.

⁴²⁹ Stephani Byzantii, "Ancyra" maddesi, s. 13,14.

⁴³⁰ Arslan, **a.g.e.**, s. 60. (Erzen, Galatların işgal etmiş oldukları yerlerin ismen dahi olsa, Seleukos II. Kallinikos zamanına kadar, Seleukosların hâkimiyetinde bulunduğunu, dolayısıyla Apolloniyos'un anlattığı gibi, Galatların yaptıkları yardıma mukabil, Pontos Krallarının onlara şehirler kurmak için,

Frigya'daki egemenlik, Korypedion Savaşı (M.Ö. 281)'ndan sonra Seleukosların eline geçmiş olsa da, Seleukoslar bu bölgelerde tam anlamıyla hâkimiyet kuramadılar. Bu durum bölgede otorite boşluğunun yaşanmasına neden oldu. I. Nikomedes ve I. Mithridates, Galatları Frigya'ya yerleştirmekle veya yerleşmelerine vesile olmakla, Seleukoslarla aralarında bir tampon bölge oluşturmuşlar ve bu suretle krallıklarını Seleukoslara karşı korumuşlardır.⁴³¹

Zipoetas'a karşı yaptıkları mücadelenin hemen akabinde Batı Anadolu'nun zengin şehirlerine yönelmelerinden yola çıkılarak, Galatların yerleştikleri bu yeni bölgeyi, cazip bulmadıkları ileri sürülmektedir.⁴³² Ancak Ankara merkezli İç Anadolu'nun bölgedeki iktidar odaklarının nüfuz alanlarının kenarında kalması, burayı Galatlar için cazip hale getirdiği de ileri sürülmektedir.⁴³³ Bu dönemde Pamphylia'dan Kuzey Ege'ye kadar olan topraklarda Attaloslar; İç Anadolu'nun kuzeyinde, Yeşilirmak ve Kelkit vadilerinde Pontos Krallığı; Kızılırmak yayının doğusu ve güneyinde ise Kappadokia Krallığı hüküm sürmekteydi. Frigya hâkimiyeti ortadan kalktıktan sonra siyasî otorite boşluğu yaşayan Ankara merkezli Doğu Frigya, bu siyasî güçlerin etki alanlarının kenarında kalmıştı.⁴³⁴ Bu bölge iklim olarak, Orta Avrupa'da aşırı iklim koşullarına alışkın olan Galatlar için çok da elverişsiz değildir. Galatlar, daha çok hayvancılıkla uğraşmakta ve etle beslenmekteydiler.⁴³⁵ Galatia bölgesi de hayvancılık açısından elverişli koşullara sahip platolara sahipti.⁴³⁶ Galatia, çok sayıda sığır, domuz, at, koyun ve keçi yetiştirmeye elverişli düzlüklerin yanında, Galatlar döneminde ormanlarla kaplıydı. Yine Galatia, Galatların tarımla uğraşmaya başladıklarında onlar için, saf ve bol tane veren, geniş arpa ve buğday tarlaları

arazi vermiş olmalarının doğru olamayacağını belirterek Nikomedes ve Mithridates'in Galatların Doğu Frigya'ya geçişlerine muvafakat göstermiş olma ihtimalinin varlığına değinmiştir. Erzen, **a.g.e.**, s. 43)

⁴³¹ Jones, **a.g.e.**, s. 112; Magie, **a.g.e.**, s. 309; Erzen, **a.g.e.**, 43; Kaya, "Ankyra (Ankara) ve Galatlar", **Kebikeç**, S. 9, Ankara, 2000, s. 80; Arslan, **a.g.e.**, s. 60, 61.

⁴³² Muzaffer Erendil, "Ankara'da Galat-Roma Magaba Savaşı", **Askerî Tarih Bülteni**, S. 35, Ağustos 1993, s. 235; Kaya, **a.g.m.**, s. 81; R. Eser Kortanoğlu, **Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları**, C. I, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 4.

⁴³³ Arslan, **a.g.e.**, s. 63, 64; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 63.

⁴³⁴ Jones, **a.g.e.**, s. 112; Arslan, **a.g.e.**, s. 65; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 63, 64.

⁴³⁵ Polybius, **The Histories**, İngilizceye Çev. W.R. Paton, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1922, II.17.

⁴³⁶ Strabon, XII.VI, 1.

sunmaktaydı.⁴³⁷ Lequenne, Ankara ve çevresinin, Asya'nın en fakir yörelerinden biri olduğunu, ancak Galatlar döneminde şimdikinden daha çok orman, tarla ve çayırllara sahip olduğunu, bozkırların şimdikine oranla daha az yer kapladığını, Ankara civarında şimdiki kurak tepelerin yerinde geniş ormanların uzandığını, burada Filistin, Lübnan ve Asya'nın birçok bölgesinde olduğu gibi bir ağaçsızlaşma ve kuraklaşmanın söz konusu olduğunu belirtmektedir.⁴³⁸ Nüfusu az olmasına rağmen korunmaya çok elverişli Galatia'nın anlaşılabilir bir çekiciliğinin oluşu ve olağanüstü stratejik konumu, Galatia'nın Galatlarca iskân edilmesinin psikolojik altyapısını oluşturmaktadır.⁴³⁹ Galatlar, kendi ürettikleriyle yaşamak yerine, geçimlerini yağmayla veya komşu devletlerin ordularında paralı askerlik yaparak sağlıyorlardı. Yurtları da Galatlar yağmaya veya savaşa çıktıklarında, geride bıraktıkları kadınları ve çocukları için güvenli bir yer olmalıydı ki Galatia, onlar için doğal bir karargâh niteliğindedir. Galat yaylasına çıkmak için her yönde köpüren sellerin aktığı vadileri aşmak gerekiyordu. Karadeniz'e dökülen iki büyük ırmak, Kızılırmak ve Sakarya bölgeyi kuşatıyordu. Bu iki nehrin güney kolları arasında, yayla, İonya'ya doğru, Lyconia'daki Tatta (Tuz Gölü)'nin oluşturduğu büyük bir tuz çölüyle korunmaktaydı.⁴⁴⁰ Kuzeyde ise gerektiğinde asker olarak görev alabilecekleri, müttefikleri Bithynia ve Pontos Krallıkları vardı. Ayrıca Frigya ve Kappadokia'nın yerli/otokton halkı mülayim, itaatkâr ve yönetilmesi kolay bir halktı.⁴⁴¹ Galat yaylasının ulaşılması güç bir karargâh vaziyetinde bulunması, Galatların dış dünyadan tecrit oldukları anlamına da gelmiyordu. Çünkü Batı Anadolu ve Byzantion'a giden bütün askerî ve ticarî yollar da buradan geçiyordu.⁴⁴² Galatlar, bu yollar vasıtasıyla yağma için Batı Anadolu'nun zengin şehirlerine kolayca

⁴³⁷ Strabon, XII.VI, 1; Fernand Lequenne, **Galat'lar**, Çev. Suzan Albek, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 55; Gareth Darbyshire, Stephen Mitchell, Levent Vardar, "The Galatian Settlement in Asia Minor", **AS**, Vol. 50, BIAA, 2000, s. 76; Arslan, **a.g.e.**, s. 62.

⁴³⁸ Lequenne, **a.g.e.**, s. 54.

⁴³⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 42; Lequenne, **a.g.e.**, s. 55.

⁴⁴⁰ Strabon, XII.V, 3, 4; Lequenne, **a.g.e.**, s. 55; Jones, **a.g.e.**, s. 112. (Strabon, XII.V, 4'te Tatta Gölü'nü şöyle tavsif eder: Tatta Gölü, doğal bir tuz havuzudur; içine sokulan şeyin etrafında su o kadar çabuk donar ki, buradaki insanlar ipten yapılmış halkaları içine soktuktan kısa bir zaman sonra tuzdan çelenkler şeklinde çıkarırlar; ve tuzun çökmesinden dolayı kanatlarıyla suya dokunan kuşlar hemen oraya düşerler ve bu suretle yakalanırlar.)

⁴⁴¹ Jones, **a.g.e.**, s. 112,113; Arslan, **a.g.e.**, s. 64.

⁴⁴² Lequenne, **a.g.e.**, s. 63.

ulaşabiliyorlardı.⁴⁴³ Bütün bu olanaklardan dolayı Galatia'nın, Galatların yaşantısına uygun bir coğrafya olduğunu söyleyebiliriz.

Galatların Ankara'ya hangi tarihte geldikleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Apolloniyos'un kaydından hareketle Galatların birlikte Mısırlılara karşı savaştıkları I. Mithridates'in ölüm tarihi olan M.Ö. 266 yılından önce Ankara'ya gelmiş oldukları kabul edilebilir. A. Erzen, Pontus Kralları ile Mısırlılar arasındaki bu savaşı, M.Ö. 274-270 tarihleri arasına tarihlendirmektedir.⁴⁴⁴ Bu durumda tam bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte, Galatların Ankara'ya M.Ö. 274/270-266 yılları arasında gelmiş oldukları söylenebilir.

Anadolu'ya gelen bu Galatların Tektosaglar, Tolistoboglar ve Trokmiler olmak üzere üç boydan oluştuğu bilinmektedir. Trokmi ve Tolistobog boyları, adlarını liderlerinden alırken, Tektosaglar Keltia'daki adlarını korumuşlardır.⁴⁴⁵ Bu üç Galat boyu, Batı Anadolu'yu alacakları vergiye göre aralarında kura çekmek suretiyle, demokratik bir yöntemle paylaşmışlardır. Bu paylaşımında İonia (İzmir-Aydın bölgesi) ve Aiolia (Edremit Körfezi) bölgesi Tolistoboglara; Hellespontos (Çanakkale) bölgesi Trokmilerin payına; Batı Anadolu'nun iç kesimleri (Frigya ve Lidya bölgeleri) de Tektosaglara düşmüştü.⁴⁴⁶ Bu paylaşımın Galatların faaliyet bölgelerinin, Batı Anadolu ile sınırlı olduğu sonucu çıkmaktadır. Ancak kaynaklara göre onların terörle anılan adı, Torosların batısındaki bütün alanlarda yaşayan halkları tedirgin ediyordu.⁴⁴⁷ Batı Paphlagonia topraklarının Strabon tarafından *Gaezatorix Ülkesi* olarak anılması,⁴⁴⁸ Galatların bu bölgede de etkili olduğunu göstermektedir.

Anadolu'da yağmacı Galatların sebep oldukları bu dayanılmaz terör, Seleukos Kralı I. Antiokhos'u (M.Ö. 281-261)'un Galatlara karşı harekete geçmesine neden olmuştur. I. Antiokhos, yaklaşık M.Ö. 270'de⁴⁴⁹ Toroslarda Galatlarla yaptığı savaşta,

⁴⁴³ Jones, **a.g.e.**, s. 113.

⁴⁴⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 43.

⁴⁴⁵ Strabon, XII.V, 1.

⁴⁴⁶ Livius, XXXVIII.16; Magie, **a.g.e.**, s. 730; Jones, **a.g.e.**, s. 113, 114; Kaya, **a.g.m.**, s. 81.

⁴⁴⁷ Livius, XXXVIII.16; Justinus, XXV.2, 10.

⁴⁴⁸ Gareth Darbyshire, Stephen Mitchell, "The Galatian Settlement in Asia Minor", **AMM 1998 Yılı**, Ankara, 1999, s. 167.

⁴⁴⁹ Savaşın tarihi hakkında değişik görüşler vardır. Bkz. Magie, **a.g.e.**, s. 731; Stephen Mitchell, **Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor I. The Celts and The Impact of Roman Rule**, Clarendon Press, Oxford, 1993, s. 18.

Galat süvarilerine karşı fillerini kullanmış ve galip gelmiştir. *Filler Savaşı* olarak da anılan bu savaşla Galatlar, Anadolu'daki ilk mağlubiyetlerini almışlardır. Galatların yenilgiye uğradığı haberini alan Batı Anadolu kentleri bu I. Antiokhos'un zaferini coşkuyla kutlamışlar ve ona *soter* (kurtarıcı) ünvanını vermişlerdir.⁴⁵⁰ Aiolis bölgesindeki Myrina (Aliağa) kentinin nekropolisinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bu döneme ait pişmiş topraktan yapılmış figürlerden biri, bir fil tarafından ezilerek öldürülen bir Galat savaşçısının tasviridir. (bkz. Ek-C23) Figür, zaferin Batı Anadolu'da sevinçle karşılandığını ve bu savaşın Anadolu sanatında yer bulduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁴⁵¹ I. Antiokhos'a *soter* ünvanının verilmesi ve Fil tarafından ezilerek öldürülen Galat savaşçısı figürü, Batı Anadolu kentlerinin, Galat saldırılarından ne kadar bunaldıklarını göstermektedir. I. Antiokhos, Filler Savaşı kazanarak Galatların güneye sarkmasını da engellemiş oldu.⁴⁵² Ancak I. Antiokhos, bu galibiyete rağmen daha sonra, Galatların üzerine gitmemiş ve uzlaşma yoluna giderek Frigya'daki hâkimiyetlerine göz yummuş, hatta onlara vergi dahi ödemiştir.⁴⁵³ I. Antiokhos'un, Galatlara ödenmek üzere kentlerinden *galatika* denilen özel bir vergi topladığını da biliyoruz.⁴⁵⁴

Vergi bölgeleri olan Batı Anadolu'yu kendi aralarında demokratik bir şekilde paylaşan Galatların oturdukları yerler hakkında da kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Vergi bölgesi paylaşımında olduğu gibi Galatların yerleştikleri bölgeleri de kurayla belirlemiş olmaları muhtemeldir.⁴⁵⁵ Trokmiler, Tavion (Tavium/Büyük Nefes Köy) civarında büyük bir ihtimalle I. Mithridates'in bağışladığı topraklara yerleşmişlerdir.⁴⁵⁶ Pontos ve Kappadokia'nın birleştiği

⁴⁵⁰ Appian, **Roman History**, Ed. E. H. Warmington, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1972, XI.65; Lucian, **The Works of Lucian**, Ed. T.E. Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, A. Post, E.H. Warmington, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1959, *Zeuxis or Antiochus*, 9-11. I. Antiokhos, zaferinin sonrasında askerlerine hitaben, "Hayatımızı bu on altı hayvana (file) borçluyuz. Bundan dolayı utanç duymalıyız..." diyerek savaşın kazanılmasında fillerin ne denli etkili olduğunu ve aslında Galatların kendilerinden askerî olarak üstün olduklarını belirtmiştir. (Lucian, *Zeuxis or Antiochus*, 11)

⁴⁵¹ Arslan, **a.g.e.**, s. 72, 73.

⁴⁵² Appian, XI.65; Bosch, **Helenizm Tarihinin Anahatları**, C. II, Çev. Sabahat Atlan, İÜ Yayınları, İstanbul, 1943, s. 52.

⁴⁵³ Livius, XXXVIII.16; Arslan, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁵⁴ Jones, **a.g.e.**, s. 114; Kaya, **a.g.m.**, s. 82; Arslan, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁵⁵ Kaya, **a.g.m.**, s. 82.

⁴⁵⁶ Jones, **a.g.e.**, s. 113.

alandaki bu topraklar, çıplak tepelerin bulunduğu, yol alınması ve hareket edilmesi güç, sert törelere sahip insanların yaşadığı dağlık bir yöreydi.⁴⁵⁷ Strabon'a göre, Tavion, bir ticaret merkezi durumunda olup, Trokmilerin bölgesi, diğer Galat boylarının oturdukları yerlere göre en tahkim edilmiş olanı idi ve Trokmiler, üç surla çevrili garnizonlarda yaşıyorlardı.⁴⁵⁸ Galatların diğer iki boyunun oturdukları yer ise, Kızılırmak ile Sakarya arasındaki topraklardı. Tolistoboglar, Frigya yerli halkıyla Helenlerin kaynaşmış olduğu yerlerde, batıda dağlık Bithynia ve Frigya Epiktetos, doğuda Tektosaglar bölgesiyle çevrili alanlarda oturmaktaydılar. Tektosaglar ise, Ankara ve Pessinus (Ballıhisar/Bâlâhisar) çevresine, Büyük Frigya yakınındaki bölgelere yerleşmişlerdir.⁴⁵⁹ Bu bilgiler hilafına olarak Memnon, eserinde Ankara'da oturan Galat boyunun Trokmiler olduğunu, Tolistobogların Tabia'da, Tektosagların ise Pessinus'ta oturduklarını bildirmektedir.⁴⁶⁰ Ankara'nın, Galatların Tektosaglar boyuna ait olduğu hususunda, Memnon dışındaki kaynakların ittifak halinde oluşu⁴⁶¹ ve Roma döneminde Ankara'da basılan Galba (M.S. 68-69), Vespasianus (M.S. 69-79), Titus (M.S. 79-81), Domitianus (M.S. 81-96) ve Antoninus Pius (M.S. 138-161) sikkelerinde Ankara'nın Tektosaglara ait olduğunun görülmesi,⁴⁶² Memnon'un bu konudaki kayıtlarını geçersiz kılmaktadır.

Ankara'ya yerleşen Tektosagların faaliyetlerini diğer Galat boylarından ayrı olarak değerlendirmek çoğunlukla mümkün değildir. Ancak bazı olaylarda Galat boyları içerisinde Ankara'da oturan Tektosagların faaliyetlerini özel olarak

⁴⁵⁷ Strabon, XII.V, 2; Jones, **a.g.e.**, s. 112; Arslan, **a.g.e.**, s. 65, 66.

⁴⁵⁸ Strabon, XII.V, 2.

⁴⁵⁹ Strabon, XII.V, 2; Pliny, **Natural History**, İngilizceye Çev. H.Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz, Harvard University Press, London, 1949-54, V-XLII; Polybius, XXI.39, 1, 2; Livius, XXXVIII.25.

⁴⁶⁰ Memnon, XI.7.

⁴⁶¹ Bkz. dipnot: 459.

⁴⁶² Melih Arslan, **Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri**, ATO Yayınları, Ankara, 2004, s. 40, 41, 42, 47. Ankara şehir sikkelerindeki ΣΕΒΑΣΤΗΝΩΝ ΤΕΚΤΑΣΑΓΩΝ “Sebastinon Tektosagon/Augustus taraftarı Tektosaglar” ibaresi, Ankara'da Galatların Tektosaglar kabilesinin yaşadığını göstermektedir.

XVI. yy'da elçilik göreviyle Anadolu'da bulunan Busbecq, Ankara'dan bahsederken, “bir zamanlar bir Gal boyu olan Tektosagların yaşadığı kasaba” demektedir. (Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 54); Bu konu XVIII. yüzyıl seyyahı Tournefort tarafından da işlenmiştir. bkz. Joseph Pitton de Tournefort, **A Voyage into the Levant**, London, 1741, C. III, s. 283.

görebiliyoruz. Tektosagların, Ankara'ya yerleşmelerinin ardından Batı Anadolu'ya yapmış oldukları yağma saldırıları seyrekleşmiş ancak sona ermemiştir.⁴⁶³ Tektosagların vergi bölgesinde yer alan Laodikeia (Goncalı), Themissonion (Karahöyük), Apameia (Dinar), Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi) ve Teos (Seferihisar/Sığacık) kentlerinin Filler Savaşı'ndan sonra Galat saldırılarına uğradıkları tespit edilmiştir.⁴⁶⁴ Anadolu'da Galatlara vergi vermeyi reddeden ilk Helenistik hükümdar, Bergamalı I. Attalos olmuştur.⁴⁶⁵ O, selefleri gibi barışı satın almak yerine Galatlarla mücadeleyi seçmiştir. I. Attalos'un bu davranışı, Galatlara karşı bir meydan okuma ve Galatlar için savaş sebebi idi.⁴⁶⁶ Bu gelişme üzerine Tolistobog kabilesinden oluşan bir Galat ordusu, I. Attalos üzerine harekete geçmiş ve Pergamon'un doğusundaki Kaikos (Bakırçay) ırmağı yakınındaki Naksara'da, I. Attalos ile savaşmış ancak savaşı kaybetmiştir (M.Ö. 241).⁴⁶⁷ Tolistoboglar, bu yenilginin intikamını almak üzere Ankara'da bulunan Tektosaglardan yardım istemişlerdir. Bu iki Galat boyuna, Pergamon'u ele geçirmek isteyen Antiokhos Hieraks da katılmıştır. Bu suretle güçlü bir ordu toplayan Galatlar yeniden I. Attalos üzerine harekete geçtiler. Pergamon topraklarına giren Galatlarla I. Attalos arasında Pergamon'un güneyindeki Aphrodite Tapınağı'nın önlerinde yapılan savaşı yine I. Attalos kazandı (M.Ö. 230). Bu zaferin sonucunda I. Attalos, kendisini *kral* ilan etmiş ve O'nun bu zaferi de Suriye Kralı I. Antiokhos'un zaferi gibi, Batı Anadolu kentlerinde büyük bir sevince yol açmış ve I. Attalos'a da *soter* ünvanı verilmiştir.⁴⁶⁸

Galatlar, Suriye Kralı II. Seleukos ve II. Antiokhos Hieraks arasındaki *Kardeşler Savaşı* olarak da bilinen savaşta, II. Antiokhos Hieraks'ın ordusunda ücretli asker olarak yer almışlardır. Kardeşlerin ilk savaşında II. Seleukos galip gelmiştir (M.Ö. 241-236 ?). Galat paralı askerlerinin bulunduğu II. Antiokhos ile II. Seleukos arasındaki ikinci savaş, M.Ö. 240/39 yılında Ankara yakınlarında olmuştur. Bu

⁴⁶³ Kaya, **a.g.m.**, s. 82.

⁴⁶⁴ Kaya, **a.g.m.**, s. 83; Murat Arslan, **a.g.e.**, s. 74, 75.

⁴⁶⁵ Polybius, XVIII.41; Livius, XXXVIII.16; Pausanias, I.VIII, 1; Kaya, **a.g.m.**, s. 83; Arslan, **a.g.e.**, s. 80.

⁴⁶⁶ Livius, XXXVIII.16; Arslan, **a.g.e.**, s. 80.

⁴⁶⁷ Polybius, XVIII.41; Livius, XXXVIII.16; Pausanias, I.XXV, 2.

⁴⁶⁸ Polybius, XVIII.41; Livius, XXXIII.21, XXXVIII.16; Strabon, XIII.4, 2; Pausanias, I.IV, 6; Magie, **a.g.e.**, s. 735; Jones, **a.g.e.**, s. 114; Lequenne, **a.g.e.**, s. 52, 53; Kaya, **a.g.m.**, s. 83; Arslan, **a.g.e.**, s. 80, 81.

savaşta ağır bir şekilde yenilgiye uğrayan II. Seleukos, canını zor kurtarmış ve Asia'daki topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁶⁹

Kardeşini, ordusundaki ücretli Galatlar sayesinde mağlup eden II. Antiokhos Hieraks'ın Galatlar üzerindeki otoritesini kaybetmesiyle Anadolu'da tam bir kaos ortamı yaşanmıştı. Galatlar II. Antiokhos Hieraks üzerinde baskı kurarak kendilerini politik ve askerî bir bağlaşıklık sözleşmesiyle Hieraks'ın müttefiki haline getirdiler.⁴⁷⁰ Galatların Anadolu'ya geldikleri tarihten yaklaşık yarım yüzyıl sonra, yerleşmiş oldukları yeni bölgelerindeki siyasî varlıkları, bir Helenistik kral tarafından resmen kabul edilmiş oldu. Böylece Ankara'yı yurt edinmiş olan Tektosagların Ankara'daki durumu da yasallaşmış oldu.⁴⁷¹

Seleukos Kralı III. Antiokhos'un, krallığının sınırlarını batı yönünde genişletmek için yaptığı fetihler ve bu amaçla izlediği siyaset, Roma ile arasının açılmasına neden oldu.⁴⁷² Galatların, M.Ö. 190 yılı Ekim ayında Seleukoslar ile Roma arasında, Sipylos Dağı yakınlarındaki Magnesia kentinin kuzeyinde gerçekleşen Magnesia Savaşı'nda üç bin piyade ve iki bin beş yüz atlıyla Seleukos Kralı III. Antiokhos'un ordusunda ücretli asker veya onun müttefikleri olarak yer alması, Roma'nın dikkatini çekmiş ve Romalı komutan Gnaeus Manlius Vulso'nun M.Ö. 189 yılındaki Galat Seferi'nin gerekçesi olmuştur.⁴⁷³ Magnesia Savaşı'nda Roma'yı temsil eden L. Kornelius Skipio'nun lejyonlarının, Seleukos Kralı III. Antiokhos'u mağlup ederek Batı Anadolu'daki egemenliğine son vermesinin ardından Konsül Gnaeus Manlius Vulso Anadolu'ya girdi. Anadolu'da kendisine Pergamon Kralı II. Eumenes yardım etti.

Gn. Manlius Vulso komutasındaki Roma ordusu, bugünkü Haymana civarında lokalize edilen Alyattos'ta kamp kurduğunda, Magnesia Savaşı'nda Romalılara karşı

⁴⁶⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 45; Lequenne, **a.g.e.**, s. 50, 51; Arslan, **a.g.e.**, s. 77, 78.

⁴⁷⁰ Justinus, XXVII.2, 12; Lequenne, **a.g.e.**, s. 51; Arslan, **a.g.e.**, s. 78. Justinus'a göre; "*Antiochus böylece kendini eşkiyanın elinden kurtaran yolcu gibi fidye verir. Yeryüzünün en büyük hükümdarlarından biri olduğunu sanan kişi işte bu kadar küçülmüştür.*" (Justinus, XXVII.2, 12)

⁴⁷¹ Kaya, **a.g.m.**, s. 84.

⁴⁷² Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi I. Cilt-Cumhuriyet, I. Kısım-Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 331.

⁴⁷³ Polybius, XXI.16-17; Livius, XXXVII.40, XXXVIII.18; Appian, XI.32; Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie**, Les Editions Isis, İstanbul, 2001, C. VI, s. 28; Lequenne, s. 77; Özsait, **a.g.m.**, s. 354; Kaya, **a.g.m.**, s. 84; Arslan, **a.g.e.**, s. 95.

savaşmayı reddeden ve dostu Pergamon Kralı II. Eumenes'e sadık kalan Tolistobog prenslerinden Eposognatos'un elçileriyle görüştü. Elçiler, Eposognatos'un Tektosaglarla bizzat görüşerek onları Romalıların emirlerine uymaları konusunda ikna etmeye çalışacağını söyleyerek barış için aracılık teklifinde bulunduğunu söylediler. Eposognatos'un teklifi, Gn. Manlius Vulso tarafından kabul edildi. Bu görüşmede elçiler, Gn. Manlius Vulso'ya Galatia bölgesine doğru ilerlerken orman içinden giden kısa yol yerine Aksylon⁴⁷⁴ yöresindeki açık araziden ilerlemesini tavsiye ettiler. Bu tavsiyeye uyan Gn. Manlius Vulso, Aksylon yöresine ulaşmış ve burada bir Galat kalesi olan Kuballum yakınlarında ordugâh kurmuştur. Gn. Manlius Vulso'nun Galat Seferi'nde, Galatlar ve Romalılar arasındaki ilk sıcak çatışma, burada gerçekleşti. Galat süvarileri ani bir baskınla Roma ordugâhına doğru saldırıya geçtiler. İleri muhafız birliklerini oluşturan Romalı atlıları bozguna uğratarak bir kısmını öldürdüler. Ancak saldırı haberinin ordugâha ulaşmasıyla Roma süvarileri, Galatları püskürtmüş ve kaçan Galat süvarilerinden bir kısmını öldürmüşlerdir.⁴⁷⁵

Bu ani saldırı üzerine Gn. Manlius Vulso buradan Gordion yönüne harekete geçmiştir. Gordion'a giderken yolundaki Sakarya nehrini köprü kurarak geçmiştir⁴⁷⁶ ve ırmak boyunca ilerlerken, Pessinus'taki Tanrıça'nın (Magna Mater/Büyük Ana), bölgenin egemenliğini Romalılara bahsettiğini müjdelemek için gelen Galat asıllı rahiplerden bir grubu kabul etmişti.⁴⁷⁷ Bu olumlu kehanetin ordusu üzerinde oluşturduğu yüksek moralle orada kamp kuran Romalı general, ertesi gün bölgenin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Tolistobog kenti Gordion'a ulaştı.⁴⁷⁸ Roma ordusu Gordion'u terk edilmiş bir vaziyette ve erzakla dolu olarak buldular. Çünkü Gordionlular, Roma ordusunun yaklaştığı haberi üzerine her şeylerini bırakarak dağlara

⁴⁷⁴ Aksylon, Helence (ağaçsız) sıfatından türetilmiş bir isimdir. Livius'a göre (XXXVIII.18) bölgeyle bölgeye verilen ad arasında tam bir uyum vardır. Hatta bu yörenin insanları, yakacak olarak odun yerine hayvan gübresi kullanmaktadır. Gn. Manlius Vulso, bu yöreden geçerken bir ağaca hatta çalı-çırpıya dahi rastlamamıştır. (Arslan, **a.g.e.**, s. 101)

⁴⁷⁵ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII.18.

⁴⁷⁶ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII.18.

⁴⁷⁷ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII.18; Pessinus rahiplerinin Vulso'yu coşkuyla karşılamalarının nedeni olarak, M.Ö. 204 yılında Pessinus'tan Roma'ya götürülen Kybele'nin, Roma ile Pessinus arasında bir yakınlık oluşturması gösterilebilir. Bkz. Ömer Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", **AÜDTCFD**, C. 29, S. 1-4, 1978, s. 168, 169.

⁴⁷⁸ Ramsay, **a.g.e.**, s. 247; Romalıların Gordion'daki izleri, Gordion'daki bir tabakadan izlenebilmektedir. Bkz. Sams-Voight, **a.g.m.**, s. 374.

kaçmışlardı. Gordion'da Roma ordusu ordugâh kurduğu sırada, muhalif Tolistobog prensi Eposognatos'un elçileri ordugâha gelerek Eposognatos'un Galat beylerini barış için ikna edemediğini ve Galatların yerleşim yerlerini terk ederek büyük gruplar halinde, çocuklarını ve kadınlarını da alarak, önemli eşyalarıyla birlikte Olympos Dağı'na⁴⁷⁹ çıktıklarını söylediler.⁴⁸⁰

Gn. Manlius Vulso, elçileri vasıtasıyla Olympos Dağı'nda Tolistobogların ve Trokmilerin bulunduğunu, Tektosagların ise, Trokmilerin kendilerine emanet ettikleri kadınları ve çocuklarıyla birlikte Ankara'nın doğusundaki Magaba (Elmadağ) dağında mevzilendiklerini öğrendi. Bu üç Galat aşireti, reisleri Ortiagon, Kombolomaros ve Gaulotos'un önderliğinde, kendilerine uzun süre yetecek olan erzağı da yanlarına alarak Olympos Dağı'nın yüksek tepelerini tuttular. Konuşlandıkları tepeleri hendeklerle kuşatıp, kalın sırıklardan yapılmış bir çitle çevirerek tahkim ettiler ve buraları müstahkem hâle getirdiler. Konuşlandıkları mevkiin ulaşılmasının zor bir yer oluşuna ve havanın giderek soğumaya başlaması nedeniyle düşmanın burada soğuk ve açlığa fazla dayanamayacağını zannediyorlardı.⁴⁸¹ Olympos Dağı'nın topoğrafik yapısını iyi bir şekilde inceleyen Gn. Manlius Vulso, Galatlara oranla üstün savaş teknolojisi ve düzenli birlikleri sayesinde Olympos Dağının tepelerindeki Galat ordugâhlarını ele geçirmeyi başardı ve çoğu kadın ve çocuk olmak üzere 40 bin Galat öldürüldü ve bir bu kadarı da esir alındı. Gn. Manlius Vulso, Galatların silahlarını da toplattıktan sonra bir yığın halinde yaktı ve ordugâhlarını yağmalattı.⁴⁸² M. A. Kaya'ya göre ölü ve esir sayısının bu kadar çok oluşu, Galatların sanki savaş yapmayacaklar da göç edeceklermiş gibi, her yaş ve cinsiyetten insanı ordugâhta toplamalarının bir faturasıydı.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Olympus dağının yeri tam olarak tespit edilememiş olmakla birlikte bugünkü adıyla Germeş Dağı ya da Aladağ olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. (bkz. Arslan, **a.g.e.**, s. 104, dipnot: 402; Arık, "Karalar Hafriyatı", **TTAED**, S. II, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 103) Burasının Mysia Olympos'u olduğu hakkında, bkz. Appian, XI.42. Bu dağ, Ankara ile Gordion arasında olup, teçhizatlı bir ordunun Ankara'dan bu dağa ulaşması üç günlük bir yürüyüşle mümkündür. (bkz. Livius, XXXVIII.24)

⁴⁸⁰ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII.18; Kaya, **a.g.e.**, s. 58, 59; Arslan, **a.g.e.**, s. 103, 104.

⁴⁸¹ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII. 19; Appian, XI.42.

⁴⁸² Livius, XXXVIII.21-23; Appian, XI.42; Napoleon III, **History of Julius Caesar**, Harper&Brothers Publishers, New York, 1865, C. I, s. 131.

⁴⁸³ Kaya, **a.g.e.**, s. 62.

Olympos Savaşı'nı kazanan Manlius Vulso, Tolistoboglar ile Trokmileri bertaraf ettikten sonra, ordusunu Olympos Dağı'nda bir süre dinlendirip Tektosaglarla karşılaşmak üzere, üç günlük bir yürüyüşle Ankara'ya ulaştı ve kent yakınlarında kamp kurdu.⁴⁸⁴ Dio, Manlius'un Ankara'yı bir saldırıyla aldığını, diğer Galat şehirlerini anlaşma yoluyla kontrol ettiğini kaydeder.⁴⁸⁵ Ancak Ankara'daki Tektosagların, Olympos Savaşı öncesinde Magaba (Elmadağ) Dağı'na çekildiklerini Polybius ve Livius'un kayıtlarından biliyoruz.⁴⁸⁶ Galatların, kadınları, çocukları ve değerli eşyalarıyla Ankara'yı, Roma ordusu gelmeden önce terk etmiş olmaları, Gordion örneğinden hareketle daha muhtemeldir.

Magaba Dağında bulunan Tektosaglar üzerine yapılacak harekât için hazırlıkların yapıldığı Ankara Roma ordugâhında, Olympos Dağı'ndaki savaşta esir alınan Galatlar da bulunuyordu.⁴⁸⁷ Ankara'nın Galatlar dışındaki yerli halkının bu sırada şehirde olduklarına ya da şehri terk ettiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Roma ordusunun gelişi üzerine savaş ortamında olmak istemeyerek onların da şehri terk etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

⁴⁸⁴ Polybius, XXI.39; Livius, XXXVIII.24-25.

⁴⁸⁵ Cassius Dio, **Roman History**, İngilizceye Çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1970, XIX.63.

⁴⁸⁶ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII. 19.

⁴⁸⁷ Buradaki esir kampının komutanı Romalı bir *Centurion*(Yüzbaşı) idi. Esirler arasında, Olympos Dağı savaşında Ortiagon'un yanında bulunmuş olan karısı Khiomara da vardı. Şehvet düşkünü, aç gözlü bir karakterde olan Centurion, Khiomara'ya sahip oldu ve daha sonra vicdanını rahatlatmak ve para kazanmak için, ona kendisini serbest bırakacağını, ancak bunun karşılığında altın istediğini söyledi. Yapılan plana göre Khiomara, altınları getirmesi için esirlerden ikisini gönderecek ve centurion ile Khiomara, geceyin bir yerde buluşacaklar ve centurion altınları alacak, Khiomara'yı serbest bırakacaktı. Khiomara, esirler arasındaki hizmetçilerinden ikisini seçti ve onlara Centurion'u nasıl öldüreceklerini anlattı. Belirlenen gece, Ankara Çayı kıyısındaki buluşma yerine hizmetçiler altınlarla geldiler. Ankara Çayı, Centurion ve Khiomara ile iki hizmetkârın arasında akmaktaydı. Centurion'un emriyle çaydan karşıya geçtiler ve kararlaştırılan miktardaki altını sundular. Khiomara, Centurion'un karanlıkta altınları tartmakla meşgul olduğu bir sırada, beklenen emri verdi ve hizmetçilerinden birisi, tek darbeye Centurion'un başını vücudundan ayırdı. Centurion bütün bunları büyük bir gizlilikle yaptığından, olup bitenden kimsenin haberi olmadı. Hizmetkârlar, Galatlarda önemli bir savaş ganimeti sayıldığından Centurion'un başını Khiomara'ya verdiler. Khiomara, Centurion'un başını etekliğinden yırttığı kumaş parçasıyla örterek, kocası Ortiagon'un yanına gitmiş, Ortiagon'un ayaklarına Centurion'un başını atmış ve olup biteni anlatmıştır. (Plutarkhos, **Moralia**, İngilizceye Çev. F. Cole Babbitt, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1962, III.22(Chiomara); Polybius, XXI.38; Livius, XXXVIII.24; Diodorus of Sicily, **Bibliothèque Historique**, İngilizceye Çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1947, V.29; Appian, XI.42; Lequenne, **a.g.e.**, s. 84, 85; Kaya, **a.g.e.**, s. 63, 64; Arslan, **a.g.e.**, s. 106, 107.

Manlius'un Ankara'da ordugâh kurduğu sırada Galat elçileri gelerek barış görüşmesi yapmak istediklerini bildirdiler. Ancak onların bu isteklerinin asıl amacı, kadın ve çocuklarını savaş alanından uzaklaştırmak için zaman kazanmak ve bir yolunu bulup Manlius'u ortadan kaldırmaktı. Galat elçileriyle Manlius'u temsil eden Pergamonlu Attalos arasında gerçekleşen görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Galatlar görüşmelerin bizzat consulle yapılması gerektiğini öne sürerek vakit kazandılar ve bu sürede kadınlarını, çocuklarını ve değerli eşyalarını Halys (Kızılırmak) ırmağının doğusuna geçirdiler. Consulle yapılacak görüşme sırasında da onu ortadan kaldırmayı planladılar. Bu amaçla dört yüz muhafızıyla birlikte barış koşullarının görüşüleceği buluşma yerine hareket eden Manlius'a ani bir baskın yaptılarsa da başarılı olamadılar ve saldırıdan haberdar olan ileri karakol görevi yapan bir Roma süvari birliğinin yetişmesiyle Manlius, saldırıyı düzenleyen Galatları, kaçıp kurtulabilen birkaçı dışında öldürdü. Çünkü barış görüşmelerinin kutsallığına sadakatsizliğin cezası ölümdü.⁴⁸⁸

Manlius bu saldırının ertesi günü Ankara'daki karargâhından Magaba Dağı'na hareket etti. Ve iki gün boyunca dağın topoğrafik yapısı hakkında bilgi topladı. Galat ordusunda, Tektosag ve Trokmi boylarının yanında Kappadokia Kralı Ariarathes ile Paphlagonia Prensi Morzios da birlikleriyle bulunmaktalardı. Magaba Dağında bulunuşunun üçüncü gününde Manlius, Galatlara saldırdı ve üstün savaş tekniği ve düzenli birlikleri sayesinde buradaki savaşı da kazandı. Galatlar bu savaşta 8.000 kayıp verdiler. Romalılar kaçan Galatları takip etmek yerine Galat ordugâhını yağmalamayı yani ganimeti tercih ettiler. Bu sayede Galatlar, canlarını kurtararak Halys (Kızılırmak) ırmağını aşarak Trokmilerin yanına sığınmayı başarmışlardır. Savaşın ardından Manlius, Ephesos'a gitmek üzere buradan ayrıldı.⁴⁸⁹

Seleukos Kralı III. Antiokhos'un Magnesia Savaşı sonucunda, Anadolu'dan çekilmesiyle özgürlüklerini kazanan kentler, Galatların da kesin bir şekilde sindirilmeleriyle barış içinde yaşamaya başlamışlardı. Bu yüzden Anadolu'nun her

⁴⁸⁸ Polybius, XXI.39; Livius, XXXVIII.25; Appian, XI.42; Kaya, **a.g.e.**, s. 62, 63.

⁴⁸⁹ Livius, XXXVIII.26-27; Appian, XI.42; Lequenne, **a.g.e.**, s. 86; Kaya, **a.g.e.**, s. 64; Arslan, **a.g.e.**, s. 109-111.

tarafından gelen elçiler Manlius'a Galatlara karşı başarısından dolayı tebriklerini altından yapılma taçlarla sunmuşlardır.⁴⁹⁰

M.Ö. 189 yılının baharında, Roma ile Suriye Krallığı'nın temsilcileri, Anadolu'daki pek çok kent ve kavmin katıldığı barış görüşmeleri yapılmıştır.⁴⁹¹ Bu görüşmelerde Galat elçileri de bulunmuş, ancak Manlius onlara barış koşullarıyla ilgili yanıtın Pergamon kralı II. Eumenes'in Roma'dan dönmesinden sonra verileceğini söylemiştir.⁴⁹² Manlius Vulso, M.Ö. 188 yılının baharında yapılan Apameia Barışı görüşmelerinden sonra Hellespontos'ta görüştüğü Galat elçilerini, Roma'dan on komisyon üyesiyle birlikte dönen Pergamon kralı II. Eumenes ile barışı korumaları ve eski alışkanlıklarından yani yağma ve terör faaliyetlerinden vazgeçmeleri konusunda uyarmıştır. Apameia barışının sonraki Galat statüsündeki belirsizliklere rağmen, Galatların Pergamon Krallığı'na bağımlı kılındığı söylenebilir. Zira Apameia barış görüşmelerinden sonra bütün Frigya (hem Büyük Frigya hem de Hellespontos Frigyası) Pergamon Krallığı'na bağlanmıştır.⁴⁹³ Bu durumda Büyük Frigya'nın önemli kentlerinden biri olan Ankara da Galatların diğer kentleri gibi Pergamon Krallığı'na bağlanmıştır.

Gn. Manlius Vulso'nun M.Ö. 188/7 kışında Anadolu terk etmesiyle Anadolu'da Roma askerî-siyasî üstünlüğünün iyice hissedildiği bir dönem başlamış oldu. Manlius'un seferi, güç dengesini Pergamon Krallığı lehine değiştirmiş ve bölgenin diğer güçlerinin sonraki süreçte Pergamon Krallığına karşı mücadelesine yol açmıştır. Mücadelelerin Ankara'ya etkisi olarak şehrin Antigonos Kralı Perseus (M.Ö. 212-M.Ö. 166) tarafından tahrip edilmesi gösterilebilir.⁴⁹⁴ Livius'un haber verdiği bu tahribatın derecesini ve detaylarını bilemiyoruz. Roma'ya karşı Yunanlıların özgürlüğünü savunan ve Roma ile mücadele halinde bulunan Perseus'un Ankara'ya saldırması, şehrin Roma yandaşı olarak görülen Pergamon Krallığı'nın etkisi altında bulunduğu, şeklinde yorumlanabilir. Romalılar her ne kadar Pergamon

⁴⁹⁰ Arslan, **a.g.e.**, s. 111.

⁴⁹¹ Apameia görüşmelerinden önce gerçekleşmiş olan bu görüşmelerin yeri belli değildir. Ancak Manlius'un, görüşmelerin yapıldığı yerden Apameia (Dinar) kentine sekiz günlük bir yolculukla ulaştığı bilinmektedir. (Livius, XXXVIII.37) Ramsay, bu konferansın Amorion (Emirdağ) kenti yakınlarında olabileceğini söylemektedir. (Ramsay, **a.g.e.**, s. 471)

⁴⁹² Polybius, XXI.40; Livius, XXXVIII.37; Kaya, **a.g.m.**, s. 84, 85; Arslan, **a.g.e.**, s. 111, 112.

⁴⁹³ Polybius, XXI.41; Livius, XXXVIII.39-40; Kaya, **a.g.e.**, s. 65.

⁴⁹⁴ Livius, XLIII.20.

kralı III. Attalos'un öldüğü M.Ö. 133 yılına kadar Anadolu'ya bir askerî sefer düzenlememişler ve bu parlak zaferlerinden sonra Anadolu'dan bir karış toprak almamış olsalar da, ülkenin bundan sonraki siyasî yapısına müdahaleden geri durmadıkları görülmektedir.⁴⁹⁵

Manlius'un uyarılarına rağmen, onun Anadolu'dan ayrılışından birkaç yıl sonra Ortiagon, Pergamon Krallığı'na tabi statüsünü reddederek kendisini Galatia'nın efendisi ilan etti ve II. Eumenes'e karşı, Bithynia Kralı I. Prusias'la ittifak yaparak Frigya topraklarını ele geçirmek için savaşa girişti. Lypetron dağında meydana gelen savaşın sonunda Ortiagon ve müttefiki I. Prusias yenilgiye uğratıldı ve Galatia, tam anlamıyla bir Pergamon eyaleti haline geldi (M.Ö. 184).⁴⁹⁶ M.Ö. 182 yılında Pontos Kralı I. Pharnakes'in iki Galat beyi (Kassignatos ve Gaezatoriks) ile anlaşarak Galatia'yı istila etmesi üzerine Pergamon Kralı II. Eumenes, bir taraftan Roma senatosuna başvururken, bir taraftan da kardeşi Attalos komutasındaki bir orduyu Galatia'ya gönderdi. Sonuçta Pontos ordusu Galatia'dan çekildi. Pergamon Kralı II. Eumenes ile Pontos Kralı I. Pharnakes arasında M.Ö. 180 yılında yapılan savaşta Pergamon Kralı galip gelmiş ve isyancı Galatlar yeniden Pergamon Krallığı'na boyun eğmek zorunda kalmışlardır.⁴⁹⁷

Ancak Romalılar, Pergamon krallığının Anadolu'da daha fazla güçlenmesini istemediğinden Roma Senatosunda, II. Eumenes'in devrilmesi ya da krallığının zayıflatılması yönünde gizli bir karar alınmıştır.⁴⁹⁸ Bu sırada Galatlar, Pergamon arazisine girerek isyan başlatmışlar ve el altından Roma tarafından da desteklenmişler, ancak II. Eumenes'le Synnada (Şuhut) yakınlarında yaptıkları savaşta kati bir yenilgiye uğramışlardır.⁴⁹⁹ Bu yenilgi üzerine Galatlar, Roma'ya bir elçi heyeti göndererek II. Eumenes'i şikâyet etmişlerdir. Bu girişim sonucunda, Galatların kendi sınırları içerisinde ve sükûnet halinde kalmaları şartıyla bağımsız bir millet oldukları yönünde bir senato kararı çıkmıştır.⁵⁰⁰ Roma, Pergamon Krallığı'nı da Galatları artık serbest bırakmaları konusunda uyarmıştır. Bu suretle Roma,

⁴⁹⁵ Kaya, **a.g.e.**, s. 66.

⁴⁹⁶ Polybius, XXV.2; Erzen, **a.g.e.**, s. 46; Kaya, **a.g.m.**, s. 85; Arslan, **a.g.e.**, s. 116.

⁴⁹⁷ Polybius, XXV.2; Kaya, **a.g.m.**, s. 85.

⁴⁹⁸ Polybius, XXIX.22, XXX.19; Erzen, **a.g.e.**, s. 47; Arslan, **a.g.e.**, s. 120.

⁴⁹⁹ Diodorus, XXXI.14; Erzen, **a.g.e.**, s. 47; Arslan, **a.g.e.**, s. 123.

⁵⁰⁰ Polybius, XXX.28, XXXI.2; Erzen, **a.g.e.**, s. 48; Kaya, **a.g.m.**, s. 85, 86; Arslan, **a.g.e.**, s. 123.

Pergamon Krallığı'nın Galatlara karşı sağladığı askerî üstünlüğü görmezden gelerek, Apameia Barışında oluşturduğu sınırları korumaya çalışmıştır.⁵⁰¹

M.Ö. 158'de II. Eumenes'in yerine II. Attalos kral oldu. II. Attalos, Roma ile iyi ilişkiler kurmak için Galatia üzerindeki emellerinden vazgeçmesi gerektiğinin bilincindeydi.⁵⁰² Ve Lequenne'in belirttiği gibi,⁵⁰³ II. Attalos, Roma'nın yanında tam bir uydu olmayı kabul etmiş durumdaydı. Buna karşın II. Attalos, Galatia ile Pergamon arasında daha önce durma noktasına gelmiş olan kültürel ilişkileri yeniden canlandırmaya çalıştı. Bu ilişki çerçevesinde Galatyalı ve Pergamonlu seçkinler arasında evlilikler kurulmaya, bu yolla Galatia üzerindeki Helenistik etki artmaya ve Galatia yönetimi yavaş yavaş bir tetrarklığa dönüşmeye başladı.⁵⁰⁴

Erzen'e göre Galatlar ile Anadolu'nun yerli halkı arasındaki düşmanlıktan faydalanan Pergamon Krallığı, Galat hâkimiyeti altında ezilmiş olan yerli halkı himayeye çalışmıştır. Yerli Anadolu halkının bazı eski kültür kurumlarını yeniden hayata geçirerek onların gönlünü kazanmaya ve hayat standartlarını yükseltmeye çalışmıştır. Yine bu siyasetin gereği olarak Pergamon Krallığı, Galatya ile kültürel ilişkililerini artırmaya çalışmıştır. Nitekim daha önceki zamanlarda Frigya tanrısı Men'e ait olan Ankara'daki Augustus Tapınağı'nın Bergama mimarisinin tesiri altında M.Ö. II. yy ortalarında inşa edilmiş olması da bu siyasete bir örnek teşkil etmektedir.⁵⁰⁵

II. yy'ın ortalarına doğru Galatlar, Roma'nın himayesini kazanarak etkisi altına girmiştir. Özellikle Pergamon Krallığı'nın III. Attalos'un vefatından sonra, Romalılar tarafından bir eyalet (Provincia Asia) olarak düzenlenmesiyle birlikte Batı Anadolu kentleri için Galatlar artık korkacakları bir kavim olmaktan çıkmıştır.⁵⁰⁶

⁵⁰¹ Demircioğlu, 1993, s. 387; Arslan, **a.g.e.**, s. 124.

⁵⁰² II. Attalos'un bu bilinçte olduğunu Pessinus rahibi Attis'e yazdığı bir mektuptan öğrenmekteyiz: “... Bununla beraber Kholoros bize ısrarla Roma'ya karşı tam durumumuzun ne olduğunu anlattı ve “onsuz” hiçbir işe girişmememizi öğütledi. Başta sadece birkaç kişi onun fikrindeydi. Fakat sonradan işi tekrar düşününce gitgide etkilendik. “Onsuz” bu işe kalkışmak bize çok büyük bir tehlike gibi göründü. Örneğin, yendiğimiz takdirde kıskançlığı ve yeni şüpheleri üstümüze çekeceğiz. Kaybettiğimiz takdirde ise tüm olarak mahvedileceğimizden emin olabiliriz.” (Lequenne, **a.g.e.**, s. 90)

⁵⁰³ Lequenne, **a.g.e.**, s. 90.

⁵⁰⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 48; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 66.

⁵⁰⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 47; Gülekli, **a.g.e.**, s. 42.

⁵⁰⁶ Kaya, **a.g.m.**, s. 86.

Pergamon ülkesinin bir Roma eyaleti halini alabilmesi için gereken düzenlemeleri yapan Consul Manius Aquillius, idarî bakımdan güçlük çıkarması muhtemel bölgeleri, kendilerine yakın olan müttefik krallıklara paylaştırmıştır. Bu paylaşımında Lykaonia ve Kilikia'yı Kappadokia kralı V. Ariarathes'in oğullarına; Frigya Epiktetos'un bazı bölümlerini Paphlagonia prenslerine; Büyük Frigya ve Galatia'yı da Pontos Kralı V. Mithridates'e vermiştir.⁵⁰⁷ Böylece Galatlar ve Galat şehri Ankara, Pontos Krallığına tabi duruma düşmüştür. V. Mithridates'in M.Ö. 120 yılında ölümüyle birlikte, daha önce Büyük Frigya'yı Pontos Krallığı'na vermiş olan Roma, VI. Mithridates'in yaşının küçüklüğünü ve Pontos tahtının annesi Laodike tarafından yönetilmesini fırsat bilerek Büyük Frigya ve Galatia topraklarını işgal ederek Asia Eyaleti'ne bağlamıştır.⁵⁰⁸

Daha önce kendi krallığına verilen yerlerin geri alınışını hazmedemeyen VI. Mithridates, sınırlarını genişletme siyaseti gütmüş ve bu amaçla M.Ö. 103 yılında Galatia'yı işgal etmiştir.⁵⁰⁹ Roma'nın bu işgale ses çıkarmaması üzerine Pontos Kralı VI. Mithridates ile Bithynia Kralı III. Nikomedes anlaşarak Kappadokia'yı işgale giriştiler. Mithridates ve Nikomedes, Kappadokia tahtında kendi varisleri için hak iddia ettiler. Buna karşın Roma, her iki kralın şeceresiyle Kappadokia egemenliği arasında bir bağ bulunmadığını ve Kappadokya'nın bağımsız kalacağını ilan etti. Kappadokialılar da Roma senatosuna elçiler göndererek, Ariobarzanes'in kralları olarak atanmasını istediler. Roma bu isteği kabul ederek Ariobarzanes'in krallığını tanıdılar. Ancak VI. Mithridates bu duruma, Bithynia, Paphlagonia ve Kappadokia topraklarını ilhak ederek cevap verdi. Bahsi geçen bölgelerdeki kentler ve kaleler onu bir kurtarıcı gibi karşılayıp ona teslim olmuştu. Altmış Galat soylu ailesini Pergamon'a çağıran VI. Mithridates, altmış Galat beyini, aileleriyle birlikte, hileyle öldürmüş, Galatların mallarına-mülklerine el koymuş ve Galat yerleşmelerine Pontos garnizonları yerleştirerek, General Eumakhos'u da Galatia Satrabı olarak atamıştır.

⁵⁰⁷ Appian, XII.11,12,15,56-57; Justinus, XXXVII.1, 2; XXXVIII.5, 3; Erzen, **a.g.e.**, s. 49; Arslan, **a.g.e.**, s. 130, 131.

⁵⁰⁸ Arslan, **a.g.e.**, s. 132. Bu dönemde Ankara'nın da bulunduğu Büyük Frigya'nın siyasî statüsü tam olarak bilinmemektedir. Büyük Frigya toprakları, Pontos Krallığından alınarak Asia Eyaleti'ne bağlanmış ya da Büyük Frigya'ya bağımsız bir statü verilmiştir. (Appian, XII.11-12; Kaya, **a.g.m.**, s. 86)

⁵⁰⁹ Justinus, XXXVII.4, 6; Arslan, **a.g.e.**, s. 134. (VI. Mithridates zamanında Anadolu'nun siyasî vaziyeti hakkında bkz. Ek-B8)

Pergamon'da Galat beylerinin öldürüldüğü sırada VI. Mithridates'in emriyle Galatia'da diğer soylu Galatlar da öldürülmüştür. Bu faaliyetleriyle Galatia'yı kontrol altına almaya çalışmış, ancak katliamdan kaçan üç Galat beyi, Galatia'dan bir ordu toplayarak Eumakhos'u ve Pontos garnizonlarını Galatia'dan kovmuşlardır. Katliamlardan, gelecekte Galatia Kralı olacak olan Tolistobog tetrarkı Deiotaros'un da aralarından bulunduğu üç Galat tetrarkı kurtulabilmiştir.⁵¹⁰ VI. Mithridates'in askerî hareketleri ve Anadolu'daki Romalılara karşı tavırları⁵¹¹ üzerine Roma, Pontos Kralı üzerine Sulla komutasında bir ordu göndermiştir(M.Ö. 85). VI. Mithridates ile Romalı komutan Sulla arasında imzalanan Dardanos antlaşmasıyla Pontos Krallığı, Galatia üzerindeki tüm emellerinden vazgeçmiştir.⁵¹² Galatların, Pergamon katliamından sonraki olaylarda Roma'nın yanında yer aldığı görülmektedir. M.Ö. 74 yılında Pontos orduları Galatia'ya girmişler ve Mithridates'in komutanlarından Eumakhos, Frigya'da çok sayıda Romalıyı öldürmüştür. Ancak Pontos komutanı Eumakhos, Roma'nın müttefiki Galat tetrarkı Deiotaros'un saldırılarına karşı koyamayarak Pontos topraklarına geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵¹³ Roma generali Lucullus'un VI. Mithridates'e karşı Anadolu'daki en önemli müttefiki de yine Galatlar olmuş, Deiotaros, Lucullus'a 30.000 süvari ile destek vermiştir.⁵¹⁴ M.Ö. 66 yılında Lucullus'la Pompeius'un görev değişiminden kariyeri parlak zaferlerle dolu Roma komutanı Pompeius'un VI. Mithridates'e karşı kesin bir zafer kazanması ve

⁵¹⁰ Appian, XII.46, 58; Magie, **a.g.e.**, s. 223, 225, 226; Lequenne, **a.g.e.**, s. 114; Arslan, **a.g.e.**, s. 138, 139; Gürkan Ergin, **Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 81.

⁵¹¹ Cicero'ya göre, Mithridates ustaca hazırlanmış bir planla Küçükasya'da, bir günde toplam 80.000-150.000 Romalı'yı öldürtmüştür. VI. Mithridates'in Romalılara karşı olan tavrını daha iyi anlayabilmek için Mytilene halkı tarafından kendisine teslim edilen Roma consul'ü Aquilius'a davranışı iyi bir örnektir: Mithridates, Aquilius'a önceleri işkence yapmamış fakat bir eşek üzerine bindirip kent kent gezdirip onu teşhir etmiş ve "*Ben bir Roma consul'ü, Manius Aquilius'um*" diye bağtırmıştır. Daha sonra da, Pergamon'da consul'ün paraya ve servete doyması için boğazına eritilmiş altın akıttırmıştır. (M. Tullius Cicero, **Political Speeches**, İngilizceye Çev. D. H. Berry, Oxford University Press, New York, 2006, s. 103; Diodorus, XXXVII.27.2; Appian, XII.20-21; Arslan, **a.g.e.**, s. 136, 137, dipnot: 514)

⁵¹² Strabon, XIII.I, 28; Appian, XII.54-58; Orosius, **Seven Books of History Against the Pagans**, İngilizceye Çev. A. T. Fear, Liverpool University Press, Liverpool, 2010, VI.2, 9; Kaya, **a.g.m.**, s. 86, 87; Arslan, 140.

⁵¹³ Appian, XII.75; Arslan, **a.g.e.**, s. 143.

⁵¹⁴ Plutarkhos, **Lives**, Vol. II, İngilizceye Çev. Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1968, *Lucullus*, XIV.1; Arslan, **a.g.e.**, s. 143, 144.

Pontos Krallığına son vermesiyle (M.Ö. 64/63) sonuçlanan Anadolu seferinde de Pompeius'un yanında yer almışlardır. Pompeius, Pontos Krallığını bertaraf ettikten sonra Anadolu'da bazı düzenlemeler yaptı. Bu düzenleme sonucunda Galatia bölgesi, bölgeyi elinde bulunduran Tolistobog tetrarkı Deiotaros, Trokmi Tetrarkı Brogitaros ve Ankara çevresinde bulunan Tektosag tetrarkları Kastor Tarkondarios ve Domnilaos arasında paylaştırmış, bunlardan Deiotaros ile Brogitaros'a *kral* ünvanı vermiştir.⁵¹⁵ Deiotaros ve Brogitaros'a verilen *kral* ünvanı M.Ö. 59/58 yılında Roma senatosunda oylanarak kabul edilmiştir. M.Ö. 50 civarında Trokmi Kralı Brogitaros'un ölümü üzerine Trokmi topraklarını ilhak eden Deiotaros, M.Ö. 44/43 yılında damadı Kastor ve öz kızını Gorbeus Kalesinde öldürerek Tektosag topraklarını da ele geçirerek Galatia'ya tek başına hâkim olmuş ve bu suretle Galatia Krallığı kurulmuştur.⁵¹⁶ Deiotaros'un Karalar B Tümülüsünde bulunan mezar kitabesinde,⁵¹⁷ (bkz. Ek-A1) O'nun Tolistobog ve Trokmi tetrarkı olduğu zikredilmesine rağmen, Ankara civarında bulunan Tektosag kabilesinin tetrarkı olduğundan bahsedilmez. Bu durum Deiotaros'un Tektosag bölgesinde tam olarak hâkimiyet sağlayamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Deiotaros'un M.Ö. 43-40 yılında ölümünün ardından Galatia Krallığına Tektosag tetrarkı Kastor Tarkondarios'un oğlu Deiotaros'un torunu Kastor geçmiştir.⁵¹⁸ Kastor'un üç ya da dört yıl süren kısa hâkimiyetinin ardından Romalı komutan Antonius, Amyntas'ı Galatia Kralı olarak atamıştır (M.Ö. 36).⁵¹⁹ Amyntas'ın M.Ö. 25 yılında Pisidia'da öldürülmesi⁵²⁰ üzerine Galatia, Augustus tarafından Roma eyaleti (Provincia Galatia) haline getirilerek Ankara da eyaletin merkezi yapılmıştır.⁵²¹ Ankara'nın eyalet merkezi oluşu, şehre yeni bir veche kazandıracak ve şehir önemli bir siyasî merkez haline gelecektir.

⁵¹⁵ Strabon, XII.3, 1; Appian, XII.114; Erzen, **a.g.e.**, s. 50; Mehmed Kemal Pilavoğlu, *Ankara'nın Tarihi Halleri*, nüve matbaası, Ankara, 1976, s. 6; Kaya, **a.g.m.**, s. 87; Arslan, **a.g.e.**, s. 150.

⁵¹⁶ Strabon, XII.5, 1; Erzen, **a.g.e.**, 50, 51; Kaya, **a.g.m.**, s. 87; Arslan, **a.g.e.**, s. 150-164.

⁵¹⁷ Arık, **a.g.m.**, 131, 134; Magie, **a.g.e.**, s. 1276; David French, **Inscription of Ankara**, AMM Yayınları, Ankara, 2003, s. 82, 83.

⁵¹⁸ Cassius Dio, XLVIII.33; Erzen, **a.g.e.**, s. 51; Kaya, **a.g.m.**, s. 87; Arslan, **a.g.e.**, s. 167, 168.

⁵¹⁹ Strabon, XII.5, 1; Cassius Dio, XLIX.32, 3; Erzen, **a.g.e.**, s. 51; Magie, **a.g.e.**, s. 1276; Kaya, **a.g.m.**, s. 87; Arslan, **a.g.e.**, s. 172.

⁵²⁰ Strabon, XII.6, 3.

⁵²¹ Malalas, Augustus'un Galatia'yı Deiotaros'tan aldığı aktarmaktadır. Kronikte Ankara'nın daha önceden Arsine adlı bir köyden devşirme olduğu da yazmaktadır. Bkz. Malalas, IX, 13.

Bithynia ve Pergamon Krallıkları birer Roma eyaleti haline geldiğinde Romalılar bu eyaletlerin merkezi olarak daha önce de bu krallıklara merkezlik yapmış olan İzmit ve Bergama'nın konumunu devam ettirmişlerdir.⁵²² Bu itibarla Galatia, Roma eyaleti haline geldiğinde Ankara'nın bu eyaletin merkezi yapılmış olması, Ankara'nın önemine işaret etmektedir. M.Ö. I. yy'ın ortalarına doğru Ankara'yı ellerinde bulunduran Tektosagların, kraliyet şehri olarak Ankara'yı kullanmadıkları, Ankara'nın güneyinde bulunan Gorbeus (Oğulbey)'u kendilerine merkez edindikleri bilinmektedir.⁵²³ Trokmi ve Tolistobog tetrarkı Deiotaros'un (bkz. Ek-A1) kraliyet merkezinin ise Blukion (Karalar)'da olduğu ve kraliyet sarayı olarak kullandığı Blukion'da Romalı Ceasar'ı misafir ettiği bilinmektedir.⁵²⁴ Kral Deiotaros'un önemli kalelerinden biri de hazinesini sakladığı Peion (Tabanlıoğlu) kalesidir.⁵²⁵ Deiotaros, Romalı Ceasar'ı bu kalede de misafir etmiştir.⁵²⁶ Ankara'nın en azından M.Ö. I. yy'da Galatların/Tektosagların merkezi olmadığı, ancak önemli kale-şehirlerden birisi olduğu⁵²⁷ ve Galatia'nın merkezi konumuna, Roma döneminde geldiği söylenebilir.

Ankara ve çevresinin Helenistik dönemdeki vaziyeti arkeolojik olarak çok iyi araştırılmamış olmakla birlikte, araştırmalarda bazı yerleşim yerlerinde Helenistik döneme tarihlenen bulgulara ulaşılmıştır.

1937-1943 yılları arasında Roma Hamamında yapılan kazı çalışmaları neticesinde burasının sırasıyla Frig, Helenistik, Galat, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı döneminde yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Buradaki ilk iskân Frig devri mimari buluntularıyla başlamakta olup Roma döneminde komple tesviyeye uğramış olan tepede, Helenistik bulgular birkaç parça ile sınırlı kalmıştır. Burada ele geçirilen Galat testileri, Ankara'daki Galat varlığı açısından önemlidir.⁵²⁸

⁵²² Erzen, **a.g.e.**, s. 52, 53.

⁵²³ Daha önce de değindiğimiz gibi Deiotaros, son tektosag tetrarkı olan damadı Kastor ve öz kızını Gorbeus'ta öldürmüştü. (Strabon, XII.5, 3)

⁵²⁴ Cicero, **Deiotarus'u Caesar'a Karşı Savunma**, Çev. Leylâ Özbay, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, 21; Strabon, XII.5, 2; Mitchell, "Blucium and Peium: The Galatian Forts of King Deiotarus", **AS**, Vol. 24 (1974), BIAA Yayınları, s. 61vd.; Kaya, **a.g.m.**, s. 91.

⁵²⁵ Strabon, XII.5, 2.

⁵²⁶ Cicero, **Deiotarus...**, 17.

⁵²⁷ Gülekli, **a.g.e.**, s. 42.

⁵²⁸ Dolunay, "Çankırıkapı...", s. 214.

Eski Ulus Şehir Çarşısı'nın temelinde (bkz. Ek-C20) 1995 yılında yapılan kazılarda çok sayıda ve türde seramik kaplar bulunmuştur. Bu kapların en dikkat çekenleri çok ince cidarlı olanlarıdır. Bu kaplar Geç Helenistik ve Erken İmparatorluk devrinde Anadolu, Suriye ve Filistin'de yaygın olan hamur, astar ve şekilleriyle benzerlik gösteren *kırmızı astarlı* ya da *doğu sigillataları* olarak adlandırılan bir seramik grubunu oluşturmaktadır. Bu grup eserler, Anadolu'da birkaç merkezde üretilmiştir. Bu merkezler Bergama, Samos ve Çandarlı'dır.⁵²⁹ Batı Anadolu imalatı olan bu eserler, Ankara'nın Batı Anadolu ile, bilhassa Pergamon kültür merkezleriyle olan irtibatı hakkında bir fikir vermektedir. Bu kazının ilginç buluntularından biri de kazı alanının hemen tüm açmalarında ele geçirilen pişmiş topraktan mamul küçük at figürinleridir. (bkz. Ek-C24) Bu figürinler M.Ö. I. yy ile M.S. I. yy arasına tarihlenmekte ve Galatlara ait olduğu düşünülmektedir. Oldukça fazla sayıda ele geçirilen bu figürinlerin benzerlerine tiyatro kazısında da rastlanmıştır.⁵³⁰

Mübarek Galib'in mezarlıklarda, cami avlularında, yangın mahallerinde, sokak köşelerinde ve çeşme meydanlarında gördüğü; musalla taşı, binek taşı ve eşik taşı olarak kullanıldığından bahsettiği ve *dolmen* olarak aktardığı yapılar da (bkz. Ek-C25) Galatlarla ilişkilendirilmektedir.⁵³¹

Galatların yerleşim yerlerine bakıldığında, onların düz ovalar yerine daha çok korunaklı kalelerde yaşadığı görülmektedir. Galatlara ait olduğu düşünülen kalelerin genellikle, ana yolları kontrol eden ve çevredeki doğal kaynaklara (su gibi) kolay ulaşım sağlayan stratejik öneme hâiz yerlerde kurulduğunu görüyoruz. Galat kale planları çok farklı tipte (üçgen, oval, dikdörtgen vs.) olup büyüklüklerine göre bazı kalelerin yerleşim yeri olarak; bazılarının da garnizon olarak kullanıldıkları söylenebilir. Galat kale planlarının farklılık arz etmesinin nedeni olarak Galatların, kalelerinin duvarlarını çoğunlukla ana kayaya yerleştirmeleri, böylelikle kalelerini daha sağlam hale getirmeleri ve savunma kabiliyetlerini artırmaları gösterilebilir. Yani Galat kalelerin planları ana kayaya göre şekillenmektedir. Planlarında görülen bu farklılık, dizayn ve işçiliklerinde görülmez. Genellikle dikdörtgen veya dörtgen

⁵²⁹ Temizsoy ve diğerleri, **a.g.m.**, s. 14.

⁵³⁰ Temizsoy ve diğerleri, **a.g.m.**, s. 15; Bayburtluoğlu, **a.g.m.**, s. 15.

⁵³¹ Mübarek Galib, **Anadolu Türk Âsâr ve Mahkûkâtı Tetebbuatına Esas Ankara**, I. Kısım (Umumî bir nazar, Kabristanlar-Mescidler-Cami'ler), Matbaa-i Âmire, 1341, s. 25; Aydın ve diğerleri, s. 71.

taşlardan harç kullanılmaksızın yapılmışlardır. Bu çeşit yapım tekniği Galatlar dönemi mimarisinin bir özelliğidir. Keltler (Galatlar) Avrupa'dayken kalelerinin inşasında farklı malzemeler ve kereste kullanırlarken Galatia'da sadece dikdörtgen/dörtgen bloklar ve moloz kullanmışlardır. Ayrıca Avrupa'daki kaleleri devasa boyutta ve daha güçlüydü. Galatların, kale mimarisinde Galatia'nın yerli halkının yapım tekniklerinden etkilendikleri görülmektedir. Ayrıca bu durum doğal ortamda bulunan yapı malzemeleriyle de ilgilidir. Galatlara ait olduğu düşünülen kaleler genellikle iki surla çevrili olup ikinci sur genellikle Roma-Bizans döneminde eklenmiştir.⁵³² Bu yönüyle Ankara kalesine baktığımızda, kalenin Galat kale mimarisine uygun olarak inşa edildiği söylenebilir. (bkz. Ek-C26) Ankara kalesinde yapılan sondajlarda kalenin Frig dönemine ve daha öncesine ait bir iz bulunamamıştır.⁵³³ Bununla birlikte Strabon, Ankara Kalesinin Galatlara ait olduğunu kaydetmektedir.⁵³⁴ Dolayısıyla Ankara Kalesi'nin yapılışı da aksi bir belge ortaya çıkana dek, Galat dönemine tarihlenebilir. Ankara civarındaki bazı kalelerin de Tektosagların oturduğu Ankara Kalesi'nin ileri karakolu olabileceği düşünülebilir.

Ankara'nın yakın çevresinde Galatlara ait olması muhtemel birçok bulguya ulaşılmıştır. Bu buluntular; mimarî kalıntılar, küçük buluntular ile Paralar ve yazıtlar şeklinde tasnif edilebilir. Ankara çevresinde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları, Galatlar tarafından kurulan veya daha önceden kurulmuş olup Galatlarca da iskân edilmiş bazı yerleşim yerlerinin tespit edilmesini sağlamıştır.

Galat yerleşiminde kalelerin büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Ankara çevresinde bazıları kaynaklarda da anılan çok sayıda Galat kalesi tespit edilmiştir. Kaynaklarda⁵³⁵ Deiotaros'un kraliyet merkezi olarak anılan *Blukion* kalesinin lokalizasyonu, 1933 yılında R. Oğuz Arık tarafından Ankara'nın 60 km kuzeybatısında, Kazan İlçesi Mürted (Akıncılar) Ovası'nın batısındaki Karalar Köyü'nün kuzeybatısında, Asar ya da Asarkaya olarak adlandırılan mevkideki kazılarla yapılmıştır. Kazılarda kaleyle birlikte (bkz. Ek-C27) köyün 500 m batısında

⁵³² French ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 48; Derya Ulusoy, **Archaeology of The Galatians at Ancyra From the Hellenistic Period Through The Roman Era**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Yerleşim Arkeolojisi Bölümü, Ankara, 2006, s. 68, 69.

⁵³³ Mamboury, "Ankara'da Çankırıkapı Kazıları", **Ulus**, 07.12.1941, s. 7.

⁵³⁴ Strabon, XII.5, 2.

⁵³⁵ Cicero, **Deiotarus...**, 21; Strabon, XII.5, 2.

üç tümülüs bulundu. Tümülüs B’de Galat ve Ankara tarihi açısından önemli olan bir mezar taşı yazıtı (bkz. Ek-A1) ele geçirildi. Yazıtta Kral Deiotaros ve Kraliçe Berenice’nin ve oğulları Kral Deiotaros’un Trokmi ve Tolistobogların tetrarkı olduğu yazılıdır. Baba Deiotaros’un M.Ö. I. yy’ın ortalarında Romalıların müttefiki ve Cicero’nun arkadaşı olan Galat kralı olduğu, Oğul Deiotaros’un ise, bir Ermeni prensesiyle evlendiği ve M.Ö. 43-41 yılları arasında daha babası hayattayken öldüğü bilinmektedir. Cicero ve Strabon’un tanıklıkları, buradaki mimarî durumla ve bulunan yazıtla karşılaştırıldığında, burasının kaynaklarda geçen Blukium kalesi olma ihtimali yükselmektedir.⁵³⁶ Kazı sonucunda kalenin oda bölümleri ve küçük avluları ortaya çıkarılmıştır. Kalenin mimari kalıntıları, planının tam olarak çizilmesi için elverişli olmamasına rağmen kalenin çevresinin sağlam surlarla çevrili olduğu görülmüştür. Sur blokları genel olarak tepeden aşağıya doğru yayılmıştır. (bkz. Ek-C27) Sur blokları kayaya açılan merdiven biçimindeki oyuklara yerleştirilmiş ve bu suretle yapının etrafı çevrilmiştir. İç bölümlerdeki düzlükler, kapalı iç mekânlar olarak kullanılmış olup yine ana kayaya açılan merdivenlerle odalara geçiş sağlanmıştır. 1986 yılında AMM tarafından yapılan kazı çalışmaları sırasında, kale çevresinde bulunan bol miktardaki mimari parçalar ve çanak-çömlek parçalarından hareketle burasının Roma-Bizans döneminde bir yerleşim yeri olduğu saptanmıştır.⁵³⁷ Kazan ilçesinin hemen hemen bütün yerleşmelerinde bulunan taşların büyük kısmının Asarkale’den götürüldüğü, buradaki kale yapı taşlarıyla mukayesesinden anlaşılmaktadır.⁵³⁸

Kaynaklarda geçen önemli bir Galat kalesi de *Peion*(Tabanlıoğlu) Kalesidir. Beypazarı İlçesi, Tabanoğlu Çiftliği’nin 2 kilometre kadar kuzeyinde bulunan kale, Kirmir Çayı’nın kavis yaptığı sarp bir vadide bulunmaktadır. Üç tarafı çay tabanı ile sınırlanan bir yarımada görünümünde olup, kaleye ulaşım sadece doğu yönünden mümkündür. Tepenin doğu yanında iyi korunmuş, yüksekliği yaklaşık 8 metre olan sur kalıntıları görülmektedir. İyi işlenmiş dörtgen iri bloklarla, harçsız olarak örülen sur üzerinde kuleler bulunmaktadır. Farklı yapım tekniklerinden dolayı, aynı sur ve

⁵³⁶ Mitchell, **a.g.m.**, s. 61-65; Darbyshire-Mitchell-Vardar, **a.g.m.**, s. 89.

⁵³⁷ Saatçi, “Karalar Kazısı 1986”, **AMM 1986 Yıllığı**, Ankara, 1987, s. 31.

⁵³⁸ J. W. Crowfoot, “Exploration in Galatia cis Halym”, **JHS**, Vol. 19(1899), Society for The Promotion of Hellenic Studies, s. 55; Burhanettin Baykurt, **Ankara Akıncı Ovası Tarihi ve Kültürü**, Kazan Ofset, Ankara, 2003, s. 10.

kulelerin çeşitli dönemlerde onarılarak kullanıldığı görülmektedir.⁵³⁹ Strabon'a göre Peion, Galat Kralı Deiotaros'un hazinesini koyduğu kaleydi.⁵⁴⁰ Kale'nin, Asarkalesi'nden savunma açısından daha üstün oluşu göz önüne alındığında, hazinenin korunması için burasının seçilmiş olması makul görülmektedir.⁵⁴¹ Cicero'nun anlatılarına göre, Blukion ile Peion arasındaki mesafe bir günlük idi.⁵⁴² Mitchell, bu durumdan yola çıkarak kaynakta adı geçen Peion ile Sedkaşı/Tabanoğlu kalesini özdeşleştirmektedir. Zira Mitchell'e göre, Sedkaşı kalesiyle Peion arasındaki mesafe de bu kadardı. (Kalelerin konumu için bkz. Ek-B9) M.Ö. 47 yılındaki Zela zaferinden dönüşünde Caesar, Deiotaros'un bu iki kalesinde birer gün kalmıştı. Caesar, buradan sonraki yolculuğunda, Ankara ile Iuliopolis arasında uzanan ve Peion'un çok yakınından geçen *Hacı Yolu*'nu izlemiş olmalıdır.⁵⁴³ Peion'daki yerleşimin, surun arkasındaki 300-350 metre uzunluğunda ve yaklaşık 50 metre genişliğindeki bir teras üzerinde olduğu düşünülmektedir. Terasın ortasında kalenin su ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmış olan bir sarnıç bulunmaktadır. Mimari yapı temelleri açısından Galat dönemine tarihlenen kale, bulunan seramik parçalarına göre, Roma-Bizans dönemine tarihlenmektedir. Bu durum, Galat kalesi olan Tabanoğlu kalesinin Roma-Bizans dönemlerinde de kullanıldığını göstermektedir.⁵⁴⁴

Deiotaros'un, damadı Kastor'u ve öz kızını M.Ö.44/43 yılında onların (Tektosagların) merkezi olan *Gorbeus* kalesinde öldürdüğünü ve bu kaleyi yıktığını Strabon'dan öğreniyoruz.⁵⁴⁵ Gorbeus Kalesi'nin Ankara'nın güneyinde, Ankara-Konya yolunun Kaman sapağında bulunan Oğulbey (Günümüzde Gölbaşı İlçesine bağlı bir mahalle olup ilçe merkezine 11km uzaklıktadır) olabileceği ileri sürülmektedir. Bu bölgedeki yüzey araştırmalarında kaleye ait olabileceği düşünülen

⁵³⁹ French ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 55; Mitchell, **a.g.m.**, s. 66-70; Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 254.

⁵⁴⁰ Strabon, XII.5, 2.

⁵⁴¹ Mitchell, **a.g.m.**, s. 73.

⁵⁴² Cicero, **Deiotarus...**, 21.

⁵⁴³ Mitchell, **a.g.m.**, s. 71-73. (Roma'ya daima sadık kalmış bir kral olan Deiotarus, torunu Castor tarafından İmparator Caesar'ı öldürme girişiminde bulunmakla suçlandı. Bu suçlamaya karşı Deiotarus'u, dostu Cicero savunmuştur.)

⁵⁴⁴ Mitchell, **a.g.m.**, s. 66vd.; Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 254.

⁵⁴⁵ Strabon, XII.5, 1.

kalıntılara rastlanmıştır. Ayrıca tepenin eteğinde, genişliği bilinmeyen bir Roma-Bizans yerleşimi de tespit edilmiştir.⁵⁴⁶

Kaynaklardan, Gn. Manlius Vulso'nun Galat seferinde, Aksylon yöresinde ordugâh kurduğu ve ordugâha yakın bir yerde olan Galat kalesi *Kuballum*'daki süvarilerin saldırısına uğradığını öğreniyoruz.⁵⁴⁷ Aksylon yöresinin Haymana civarında lokalize edilmesi dolayısıyla, Kuballum'un da Haymana civarında olması gerekmektedir.⁵⁴⁸

Ankara'nın batısında önemli bir yerleşim yeri olan *Gordion*'un Galatlarca da iskân edildiği, Gordion'da yapılan kazılarda ele geçirilen mimarî ve küçük buluntulardan anlaşılmaktadır. Galatların Gordion'daki ilk yapıları taş duvarlı, kiremit çatılı binalardır. Galatların Gordion'a yerleşmelerinin tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, Tektosagların Orta Anadolu'ya akınlara başlamasından (M.Ö. 270) sonraya tarihlendirilebilir. Gordion'daki Galat iskânının bir yangınla sona erdiği görülmüştür. Yassıhöyük 3A'da elde edilen bir grup seramiğe göre, bu iskân aşamasının sonu M.Ö. 189'da Roma ordusunun Gordion'a ulaşması ile ilişkilendirilmektedir.⁵⁴⁹ Gordion'daki Galat iskânı, bu olaydan sonra da nispeten küçülerek devam etmiştir. Ancak bu iskânın boyutları bilinmemektedir.

Helenistik/Galat dönemine ait mimari kalıntıların bulunduğu diğer önemli bir merkez de *Yalıncağ Köyü*'dür.⁵⁵⁰ 1962-64 yılları arasında Burhan Tezcan başkanlığında kazı çalışmaları yapılmış ve buradaki kazılarla Helenistik döneme tarihlenen taş temelli dikdörtgen yapılar bulunmuştur.⁵⁵¹

Hasanoğlan'ın kuzeyinde, Hasanoğlan deresi kenarında bir kaya üzerine işlenmiş kabartma, M.Ö. I. yy'a veya M.S. I. yy'a tarihlenmektedir. Hasanoğlan

⁵⁴⁶ Mitchell, **RECAM II The Ankara District The Inscriptions of North Galatia**, Ed. Stephen Mitchell, BIAA Yayınları, BAR International Series, 1982, s. 22; Darbyshire-Mitchell-Vardar, **a.g.m.**, s. 91; Kaya, **a.g.e.**, s. 156; Ulusoy, **a.g.t.**, s. 51, 52.

⁵⁴⁷ Polybius, XXI.37; Livius, XXXVIII.18.

⁵⁴⁸ Kaya, **a.g.e.**, s. 155.

⁵⁴⁹ Livius, XXXVIII.12; Ramsay, **a.g.e.**, s. 247; Sams-Voight, **a.g.m.**, s. 374; Voight, "Celts at Gordion-The Late Hellenistic Settlement", **Expedition**, Penn Museum, Philadelphia, Vol. 45, No. 1, 2003, s. 14-17.

⁵⁵⁰ Yalıncağ Köyü, Ankara'nın 10 km güneybatısında, Ahlatlıbel'in 1.8 km kuzeyinde dağ yamaçlarında kurulmuştur. Bugün ODTÜ arazisi içindedir.

⁵⁵¹ Darbyshire-Mitchell-Vardar, **a.g.m.**, s. 88.

halkının *Gâvur Suvatu* dedikleri kabartmada bir tanrıçaya (Kybele?) hediyeler sunan bir grup inanan tasvir edilmiştir.⁵⁵²(bkz. Ek-C28)

Ankara çevresinde, Galat mimarisiyle örtüşmesinden yola çıkılarak Galatlarla ilişkilendirilen çok sayıda kale ve yerleşim yeri bulunmaktadır. Bu yerleşimlerden yukarıda açıkladıklarımız dışında bazıları şunlardır:

Çamlıdere bölgesinde *Çamlıdere*, *Akkaya* yerleşimleri⁵⁵³; Kızılcahamam bölgesinde *Özbekler*, *Pazar*, *Binkoz*⁵⁵⁴, *Asarkaya (İnceğiz Köyü)*⁵⁵⁵, *Yukarıhöyük (Örentepe)*⁵⁵⁶, *Karaviran (Karaören)*, *Akviran (Akçaören)*⁵⁵⁷, *Yalakçukurören*⁵⁵⁸; Beypazarı bölgesinde *Dikmenkale*⁵⁵⁹, *Yalnızçam(Kepir)*⁵⁶⁰, *Zengibar Kale*⁵⁶¹; Kazan bölgesinde *Örencik kale*, *Fethiye Höyük*⁵⁶²; Güdül bölgesinde *Güzel Çiftlik (Küçükkale Tepe)*, *Yeşilöz (Asartepe)*⁵⁶³; Çubuk bölgesinde *Keçikalesi*, *Kaletepe I*, *Asartepe*⁵⁶⁴, *Sirkeli*⁵⁶⁵, *Aktepe*⁵⁶⁶; Ayaş bölgesinde *Gökçebağ (Kedikale, Tiske)*, *Çanlı (Asartepe)*, *Ovabağları*⁵⁶⁷; Sincan bölgesinde *Asarkaya (Yenikayı)*, *Hisartepe*

⁵⁵² French ve Diğerleri, **a.g.e.**, s. 62; Mehmet Erbil, “Hasanoğlan”, **www.mehmet-erbil.tr.gg** (19.11.2013-01:58)

⁵⁵³ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Bolu İlleri, 2000”, **19. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, C. 1, s. 300; Ulusoy, **a.g.t.**, s. 30.

⁵⁵⁴ Vardar, **a.g.m.**, s. 298, 299.

⁵⁵⁵ Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 263.

⁵⁵⁶ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1997”, **16. AST**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, C. 1, s. 288.

⁵⁵⁷ William Francis Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, J. W. Parker, London, 1842, C. II, s. 126.

⁵⁵⁸ Darbyshir-Mitchell, **a.g.m.**, s. 186.

⁵⁵⁹ French ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 59; Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, s. 246, 247.

⁵⁶⁰ Tulga Albustanlıoğlu, “Ankara-Beypazarı, Yalnızçam Köyü Ören Yeri midir?”, **AMM 1995 Yıllığı**, Ankara, 1996, s. 216, 217.

⁵⁶¹ Darbyshire-Mitchell, **a.g.m.**, s. 182, 183.

⁵⁶² Abdülkerim Erdoğan, **Geçmişten Günümüze Kazan**, Kazan Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2009, s. 70, 71.

⁵⁶³ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırkkale İlleri, 1999”, **18. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, C. 2, s. 237, 238.

⁵⁶⁴ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, s. 261.

⁵⁶⁵ Ulusoy, **a.g.t.**, s. 42.

⁵⁶⁶ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002”, **21. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, C. 2, s. 124.

⁵⁶⁷ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: 2001”, **20. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, C. 2, s. 209, 210; Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 260.

(*Akçaören*)⁵⁶⁸; Yenimahalle bölgesinde *Yuva (Yumrukaya)*⁵⁶⁹, *Çayyolu Höyük*⁵⁷⁰; Keçiören bölgesinde *Hisarteppe (Bağlum)*⁵⁷¹; Çankaya bölgesinde, *Yakupabdal (Asar Kayası)*⁵⁷²; Gölbaşı bölgesinde *Selametlikale, İncekkale*⁵⁷³; Polatlı bölgesinde *Basrikale, Hisarlıkaya, Çanakçı*⁵⁷⁴, *Oğuzlar (Yağır)*⁵⁷⁵, *Kargalıkale*⁵⁷⁶, *Kaletepe (Türktaciri)*⁵⁷⁷, *Çağnık (Çağlayık)*⁵⁷⁸, *Küçükkale*⁵⁷⁹, *Girmeç*⁵⁸⁰, *Tolgeri*⁵⁸¹; Haymana

⁵⁶⁸ Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 256-258.

⁵⁶⁹ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1997”, **16. AST**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, C. 1, s. 289; Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 2003”, **AMM 2003-2004 Yıllığı**, Ankara, 2005, s. 323, 324.

⁵⁷⁰ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002”, s. 126.

⁵⁷¹ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, s. 258, 259; Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 2003”, s. 317, 318.

⁵⁷² Vardar, **a.g.m.**, s. 321, 322.

⁵⁷³ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002”, s. 120, 121, 125, 126.

⁵⁷⁴ French ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 57-60; Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 247-250.

⁵⁷⁵ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1997”, s. 288, 289; Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 2003”, s. 316, 317.

⁵⁷⁶ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, s. 262, 263; Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002”, s. 117, 118.

⁵⁷⁷ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: 2001”, s. 207.

⁵⁷⁸ Vardar-Akyürek Vardar, **a.g.m.**, s. 255, 256.

⁵⁷⁹ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002”, 121.

⁵⁸⁰ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 2003”, s. 318-321.

⁵⁸¹ French ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 60.

bölgesinde *Güzelcekale*⁵⁸², *Gölbek*⁵⁸³, *Çalış*⁵⁸⁴, *Taşlıkale*⁵⁸⁵; Bâlâ bölgesinde *Üçem II*⁵⁸⁶; Elmadağ bölgesinde *Kaletepe (Edige)*, *Kaletepe (Kuşçuali)*⁵⁸⁷.

⁵⁸² Ainsworth, **a.g.e.**, s. 146; Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, s. 250-254.

⁵⁸³ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1998”, **17. AST**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, C. 1, s. 164; “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırkkale İlleri, 1999”, s. 241.

⁵⁸⁴ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1998”, s. 164.

⁵⁸⁵ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1997”, s. 289.

⁵⁸⁶ Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Bolu İlleri, 2000”, s. 302.

⁵⁸⁷ Vardar-Akyürek Vardar, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırkkale İlleri, 1999”, s. 238, 239.

I. BÖLÜM

ROMA-BİZANS DÖNEMİNDE ANKARA (Siyasî Yapı)

I. AUGUSTUS'TAN DIOCLETIANUS'A ANKARA (M.Ö. I – M.S. III. Yüzyıl)

1. Ankara'nın Galatia Eyaleti'nin Merkezi Oluşu

Son Galat kralı Amyntas'ın M.Ö. 25 yılında, Pisidia'da, Homonadlar denilen haydut kabilelerle mücadelesi sırasında hayatını kaybetmesi⁵⁸⁸ üzerine İspanya'da bulunan Augustus, Galatia Krallığına Amyntas'ın oğullarından birini atamak ve Roma'ya bağlı Galatia Krallığını bu suretle devam ettirmektense, durumun müsait olduğunu görerek, Galatia'yı doğrudan Roma'ya bağlı bir eyalet (Provincia Galatia) haline getirmeyi tercih etti.⁵⁸⁹ Galatia Eyaletini kurmakla görevlendirdiği Marcus Lullius da Galatia Eyaletinin ilk valisi oldu.⁵⁹⁰ Böylece Galatia, Roma'nın Anadolu'daki ilk imparator eyaleti⁵⁹¹, Ankara da bu eyaletin merkezi haline geldi.

⁵⁸⁸ Strabon, XII.6, 3; Erzen, **a.g.e.**, s. 51.

⁵⁸⁹ Cassius Dio, LIII.26; Strabon, XII.5, 1; Eutropius, **Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti**, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, VII.10; Erzen, **a.g.e.**, s. 51; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 44; Kaya, **a.g.e.**, s. 106; N. G. Kriyev, **Ankara**, Uzdatelstvo Nauka Glounoya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskvo, 1972, s. 26; Malalas'ın bu konuda verdiği bilgiler, diğer kaynaklarla çelişmektedir. Malalas, Augustus'un Galatia'yı Deiotaros'tan aldığını bildirmekte ve Ankara'nın daha önceden Arsine adlı bir köyden devşirme olduğunu da yazmaktadır. (Bkz. Malalas, IX, 13) Galatia Krallığı'nın da Bergama Krallığı gibi, veraset yoluyla Roma'ya bağlandığı hakkında görüşler vardır. Kaya, Amyntas'ın Romalılar karşısındaki konumundan, Strabon'nun "*Burada (Antiokheia'da) aynı zamanda bir Men Askaios rahipliği vardır. Bunun bir hayli tapınak kölesi ve kutsal yerleri de bulunur. Fakat rahiplik kurumu Amyntas'ın ölümünden sonra oraya varis olarak gönderilenler tarafından ortadan kaldırılmıştır.*" (Strabon, XII.8, 14) şeklindeki ifadelerinden ve Roma sarayında Amyntas adını taşıyan köle ve azatlıların varlığından yola çıkarak Amyntas'ın, ölümünden sonra krallığını Roma'ya miras bırakmış olabileceğini belirtmektedir. (Kaya, **a.g.e.**, s. 104)

⁵⁹⁰ Eutropius, VII.10; Kaya, **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁹¹ M.Ö. 27 yılında Augustus'a verilen yetkilerden biri de eyaletlerin idaresiydi. Augustus, çok geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluk eyaletlerini *Senato Eyaletleri* ve *İmparatorluk Eyaletleri* olmak üzere iki şekilde idare etmiştir. Eyaletler arasında böyle bir ayırım olmakla birlikte, Augustus'un *impreium* yetkisi bu ikili idareyi onun elinde birleştirmekteydi. Augustus'un eyalet

Ankara'nın merkezi olduğu Galatia eyaletinin oluşturulması tarihinde yani Ankara için yeni bir dönemin (era) başlangıç tarihinde, bir takım ihtilaflar bulunmaktadır. Ramsay, *era* olarak M.Ö. 20 yılının daha doğru olduğunu öne sürerek, *Galatia Çağı*'nı, Tavium'da bulunan ve yüzünde Caracalla'nın *Antoninus* ve *K(aisar)* olarak gösterildiği bir sikkeyle başlatır. Sikke, Caracalla'ya M. Aurelius Antoninus ünvanının verildiği tarihle Augustus'a aynı ünvanın verildiği tarih arasında basılmış olmalıdır. Sikkenin tarihi M.Ö. 21/20 yılına karşılık gelmektedir. Ayrıca Ramsay, İlk Galatia valisi M. Lullius'un M.Ö. 21'de Roma'da konsül olduğundan hareketle, Galatia döneminin M.Ö. 20 yılında başladığına hükmetmektedir.⁵⁹² Ancak Amyntas'ın M.Ö. 25 yılında ölümüyle Roma'ya bağlanan Galatia'nın, M.Ö. 20 yılına kadar geçen sürede teşkilatsız bırakılmadığı düşünülmelidir. Galatia'nın M.Ö. 25 yılında Romalılar tarafından alındığı fakat M.Ö. 22-20 yıllarına kadar *lex provinciae* unvanıyla gerçek bir eyalet haline getirilmediği görülmektedir.⁵⁹³ Erzen, Romalıların hemen ve doğrudan eyalet idaresini ellerine almayıp, bir müddet daha memleketi eski halinde, yerli Galat prensleri eliyle idare ettiklerini, ancak dört sene sonra, tam manasıyla Roma eyalet teşkilatı oluşturarak, bizzat idareye başladıklarını belirterek Galatia için *Era* olarak M.Ö. 21 yılını vermektedir.⁵⁹⁴ Romalıların Galatia'yı M.Ö. 25 yılında ilhak ettikleri, ancak Galatia'da Roma idaresinin tam manasıyla M.Ö. 21/20 yıllarında teşekkül ettiği söylenebilir.

Galatia bölgesini bir eyalet haline getiren Roma, bu eyaletin merkezi olarak da Ankara'yı seçmiştir. Galatlar başlığı altında da bahsettiğimiz gibi, Bithynia ve Pergamon Krallıkları birer Roma eyaleti haline geldiğinde Romalılar, bu eyaletlerin

sistemindeki ayırmda, tarihî süreçte değişikliklere uğramış olmakla birlikte, legion kuvvetleri bulundurmaları esas alınmıştı. Buna göre legion bulunan eyaletler, imparatorluk eyaletleri; legion bulunmayan eyaletler de senato eyaletleri idi. Senato eyaletleri on yıl memuriyetten uzak kalmış eski consuller (ex-consul) ile beş yıl memuriyetten uzak kalmış eski praetorlar (ex-praetor) içinden seçilen valiler tarafından yönetilirken, imparatorluk eyaletlerinde, imparator tarafından, consulluk veya praetorluk yapmış senatorlardan seçilen *propraetor* legatları, legion kuvvetleriyle vali olarak atanıyordu. Ve ünvanı *legatus Augusti propraetore* idi. (Akşit, **a.g.e.**, s. 50, 51) Galatia Eyaleti'nin merkezi olan Ankara'da yöneticilik yapan valilerin, *propraetor* makamında olup, imparatorların legatları olduğunu, Ankara'daki bazı yazıtlardan öğreniyoruz. Bkz. French, **a.g.e.**, no. 3, 5, 6, 8, 9.

⁵⁹² Ramsay, "Early History of the Province Galatia", **Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler**, Ed. W.M. Calder, J. Keil, Manchester, 1939, s. 201-204.

⁵⁹³ Barbara Levick, **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford University Press, 1967, s. 29vd.; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁹⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 51, 52.

merkezi olarak daha önce de bu krallıklara merkezlik yapmış olan İzmit ve Bergama'nın statüsünü devam ettirmişler, yeni bir merkez belirlememişlerdir.⁵⁹⁵ Bu itibarla Galatia, Roma eyaleti haline geldiğinde Ankara'nın bu yeni eyaletin merkezi yapılmış olması, şehrin Roma hâkimiyetine girdiği zamanda ve daha önceki dönemlerdeki önemine işaret etmektedir. M.Ö. I. yüzyılın ortalarına doğru Ankara'yı ellerinde bulunduran Tektosagların, kraliyet şehri olarak Ankara'yı kullanmadıkları, Ankara'nın güneyinde bulunan Gorbeus(Oğulbey)'u kendilerine merkez edindikleri bilinmektedir.⁵⁹⁶ Trokmi ve Tolistobog tetrarkı Deiotaros'un (bkz. Ek-A1) kraliyet merkezinin ise Blukion(Karalar)'da olduğu ve O'nun kraliyet sarayı olarak kullandığı Blukion'da, İmparator Ceasar'ı misafir ettiği bilinmektedir.⁵⁹⁷ Kral Deiotaros'un önemli kalelerinden biri de hazinesini sakladığı Peion (Tabanlıoğlu) kalesiydi.⁵⁹⁸ Deiotaros, İmparator Ceasar'ı bu kalede de misafir etmişti.⁵⁹⁹ Bilinenler doğrultusunda, Ankara'nın en azından M.Ö. I. yy'da Galatların/Tektosagların merkezi olmadığı, ancak önemli kale-şehirlerden birisi olduğu⁶⁰⁰ ve Galatia'nın merkezi konumuna, Roma döneminde geldiği söylenebilir. Galatya eyaletinin merkezi olarak Ankara'nın seçilmiş olduğunu, Ankara şehir sikkeleri (bkz. Ek-A16) ve yazıtları üzerindeki, Ankara'yı niteleyen metropol kent (Μητρόπολις)⁶⁰¹ ünvanı açıkça göstermektedir.⁶⁰²

Galatia, bir propraetorum yönetiminde Roma'nın imparator eyaleti olunca Galatlar, Sebastenoi (Σεβαστηνοί=Augustus Taraftarları) onur ünvanını almışlar; Ankara ise Galatia Eyaletinin merkezi statüsünü kazandığından Sebaste

⁵⁹⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 52, 53.

⁵⁹⁶ Deiotaros, son tektosag tetrarkı olan damadı Kastor ve öz kızını Gorbeus'ta öldürmüştü. (Strabon, XII.5, 3)

⁵⁹⁷ Cicero, **Deiotarus...**, 21; Strabon, XII.5, 2; Mitchell, **a.g.m.**, s. 61vd.; Kaya, **a.g.m.**, s. 91.

⁵⁹⁸ Strabon, XII.5, 2.

⁵⁹⁹ Cicero, **Deiotarus...**, 17.

⁶⁰⁰ Gülekli, **a.g.e.**, s. 42.

⁶⁰¹ Metropolis=Anaşehir, sosyo-kültürel açıdan birlik gösteren bir bölgenin merkezî şehri anlamındadır. Ankara da sadece bir eyalet merkezi olmayıp, sosyo-kültürel açıdan birlik gösteren Galatia Eyaleti'nin ana şehri olmuştur. (Erzen, **a.g.e.**, s. 53)

⁶⁰² Ankara'nın metropol kent oluşuyla ilgili sikkeler için bkz. Melih Arslan, **a.g.e.**, s. 47vd.; yazıtlar için bkz. Stephen Mitchell, David French, **The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra) Vol. I From Augustus to the end of the third century AD**, Verlag C. H. Beck München, 2012, no. 10.5, 41.4, 89.7-9, 96.15-16c, 97.17-18, 98.12, 99.12, 100.13, 101.11-12, 102.12, 120.9-10, 141.45, 145.7, 146.6, 147.5-6, 198.10, 199.8.

(Σεβαστή=Augustus) onur unvanıyla anılmıştır.⁶⁰³ Amyntas'ın ölümü üzerine ilhak edilen Galatia toprakları, başlangıçta üç Galat kabilesinin arazileriyle birlikte, Psidia, Lykaonia, Kilikia, Trakheia, Attaleia ve Side'nin de içinde bulunduğu Pamphylia'nın bir kısmından oluşmaktaydı.⁶⁰⁴ Augustus zamanında oldukça geniş bir alanı kapsayan Galatia eyaletinin sınırları, zaman içerisinde daha da genişleyecek veya daralacaktır.

Ankara'da Frigler döneminde Hacı Bayram Tepesi merkezli yerleşimin, Galatlar döneminde daraldığı, dolayısıyla Galatların, Frig döneminde filizlenmeye başlayan şehir hayatının canlanıp gelişmesini kısmen önledikleri düşünülmektedir.⁶⁰⁵ Ankara'da yerleşimin ve sosyo-kültürel hayatın ikinci temelleri Augustus döneminde atılmaya başlanmıştır. Ankara'nın eyalet merkezi olması, şehrin Roma ile ilişkilerini sağlamlaştırmış ve bu durum şehrin büyüyüp gelişmesini sağlamıştır. Nitekim bu ilişkilerin bir sonucu olarak İmparator Augustus ve Roma adına bir tapınak inşa edilmiş ve bu suretle imparator kültürünün de merkezi olan şehrin önemi bir kat daha artmıştır.⁶⁰⁶ Augustus'un, geçmişte Men tapınağının bulunduğu tepe üzerine, Men tapınağını yeniden ihya etmeyip, onun yerine Augustus ve Roma adına yeni bir tapınak inşasına başlaması, O'nun Helen paganizmi dışındaki önemli tapınakları ortadan kaldırmak ve yerine imparator kültürünü koymak amacını güttüğü şeklinde yorumlanabilir. Augustus'un bu düşüncesinin bir örneğini de bir Roma kolonisi kurmuş olduğu⁶⁰⁷ Psidia Antiokheia (Isparta/Yalvaç)'sında uyguladığını görüyoruz. Augustus, buradaki Men tapınağının mülklerine el koyduktan sonra, burada da

⁶⁰³ Erzen, **a.g.e.**, s. 52; Çapar, "Ankara...", s. 51.

⁶⁰⁴ Levick, **a.g.e.**, s. 32; Kaya, **a.g.e.**, s. 106; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 72.

⁶⁰⁵ Jones, **a.g.e.**, s. 123; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 75.

⁶⁰⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 53. Augustus, Roma'yı güçlü bir imparatorluk haline getirmek için en başta dini kullandı. Öncelikle, Ankara'da olduğu gibi imparatorluğun her köşesinde büyük mabedler kurdurup, kâhinlik müessesesini yeniden tanzim etti ve bu kurumun başına geçerek hem imparator hem de başkâhin (Pontifex Maximus) oldu. Augustus'un, tanrılar panteonunun başına geçerek kendisini kutsallaştırması sonucunda, Roma siyasî otoritesiyle dinî otorite, Tanrısal Augustus(divi Augusti)'un elinde toplandı.(Mehmet Çelik, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri-I**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999, s. 5) Bu politikanın bir sonucu olarak farklı yerel tanrılara ibadet eden unsurları bir araya getirmiş ve onlar üzerinde otoritesini sağlamlaştırmış oldu. Mesela, Ankara'da daha önce üç kabile halinde yaşayan Galatları, imparator kültü, inanç açısından bir araya getirmiştir. Ankara'da bu yeni kült için büyük bir tapınak yapılması, şehrin dinî-siyasî açıdan diğer şehirler arasında daha seçkin bir konuma gelmesi ve daha ön plana çıkması yolunda önemli bir adımdır.

⁶⁰⁷ Pliny, V-XXIV; Levick, **a.g.e.**, s. 34.

Augustus ve Roma tapınağını inşaaya başladı.⁶⁰⁸ Augustus'un son zamanlarında başlayan tapınak inşası, Tiberius zamanında tamamlandı. Bu tapınak da Ankara'daki tapınak gibi, kentin merkezinde, çevreye hâkim bir tepenin üzerindeydi ve Ankara'da olduğu gibi bu tapınağın duvarlarına da Augustus'un yaptığı işler (res gestae) işlendi.⁶⁰⁹ Ankara'nın Roma döneminde gelişmesinin önemli etkenlerinden biri de, Roma yol şebekesinin bel kemiğini oluşturan ana yol güzergâhı üzerinde bulunmasıydı. (bkz. Ek-B10, B14, B15) Roma dönemi yol şebekesi, bütün eyaletlerin Roma ile irtibatını sağlama amacına dönük olduğundan, bu ana yol üzerinde bulunan diğer şehirler gibi Ankara da Roma ile sıkı bir etkileşime girmiştir. Ankara'nın da üzerinde bulunduğu Anadolu Roma yollarını Roma'ya bağlayan çıkış noktası Efes limanıydı ve bu liman Roma döneminin sonuna kadar önemini korumuştur.⁶¹⁰

2. Augustus'tan Hadrianus'a Şehrin Gelişimi

Ankara'da, Frig döneminden Roma dönemine kadar geçen süreçte, yerleşimin Hacı Bayram Tepesi'nden Kale'ye kaydığı; bu durumun, Galatların kale yerleşimini tercih etmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Augustus döneminde, Augustus'un gözdesi olan şehrin, genişlediği ve muhtemelen nüfusunun da arttığı, Ankara'da Roma hâkimiyetinden önce de var olduğu ifade edilen⁶¹¹ beş phyle'ye, *Sebaste* adıyla VI. bir phyle⁶¹² eklenmesinden anlaşılmaktadır. Ankara'da Roma döneminde şehir halkı, *phyle* denilen birtakım bölümlere ayrılmıştı.⁶¹³ Birer numara ve ad taşıyan bu phyle halkının oturdukları şehir semtleri de phyle'nin adıyla anılmaktaydı.

⁶⁰⁸ Strabon, XII.8, 14.

⁶⁰⁹ Akşit, **a.g.e.**, s. 64-66; Kaya, **a.g.e.**, s. 113.

⁶¹⁰ Ramsay, **a.g.e.**, s. 50vd.; Aktüre, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Hakkında Bilinenler", **Tarih İçinde Ankara, Eylül 1981 Seminer Bildirileri**, der. Aysıl Tükel Yavuz, ODTÜ-Ankaralılar Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 7.

⁶¹¹ Ankara'daki phyle teşkilatının Romalılardan önce de (bahsi geçen beş phyle ile) varlığına dair kesin kanıtlar olmamakla birlikte; Erzen, Ankara'daki phyle teşkilatının, Bergamalıların Galatia üzerindeki siyasi ve kültürel egemenlikleri zamanında, yani Roma eyaletinin başkenti olduktan daha önce kurulmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, phyle isimlerine istinaden, söylemektedir. (Erzen, **a.g.e.**, s. 55) Ancak, Strabon'un Ankara'dan bir kale (phrion) olarak bahsetmesine istinaden, Roma öncesinde Ankara'da, Helen tarzlı bir kent yapısının olmadığı da düşünülmektedir. (Kaya, **a.g.e.**, s. 112)

⁶¹² Sebaste phylesi'nin anıldığı bir yazıt için bkz. Ek-A2.

⁶¹³ Bu dönemde Bithynia ve Pontus şehirlerinin pek çoğu *phyle*'lere bölünmüş vaziyetteydi. Ankara'da nüfusun Hadrianus döneminde (117-138) on iki phyle'ye ayrıldığı, bu döneme tarihlenen bir yazıtta açıkça görülmektedir. Bkz. Ek-A2.

Ankara'nın Roma döneminde bilinen on iki phyle'sinden ilk beşi şöyledir: I. Phyle: *Maruragêne*; II. Phyle: *Pakalene*; III. Phyle: *Menorizeitôn*; IV. Phyle: *Hiermene*; V. Phyle: *Dios Trapezôn*.⁶¹⁴ VI. Phyle olan *Sebaste*(=*Augustus*)'nin Augustus döneminde kurulduğu kabul edilirse (ki phyle'nin adı bu çıkarımı desteklemektedir) ilk beş phyle, şehrin Augustus tarafından Galatia Eyaleti'nin başkenti yapıldığı zamandaki büyüklüğünü göstermektedir. Roma ve sonrasında Ankara'nın çekirdeğini oluşturan bu beş phyle'nin kalenin bulunduğu tepe üzerinde ve eteklerinde bulunmuş olduğu, bu beş phyle'den sonra kurulan phylelerin mevkilerinden anlaşılmaktadır. VI. phyle(*Sebaste*)'den sonra kurulan phyle'lerin isimleri, bu phyle'lerin şehre daha sonradan ilave edildiğini ve Ankara'nın I. ve II. yüzyıllarda yavaş yavaş genişlediğini göstermektedir.⁶¹⁵

X. Phyle Nerva'nın, adından hareketle, İmparator Nerva döneminde(96-98) kurulmuş olduğu düşünülmektedir. İmparator Nerva'nın kısa süren iktidarında(96-98) Ankara'da, adına izafeten Nerva phylesi olarak anılan X. phylenin⁶¹⁶ kurulması, imparatorun şehre olan yakın ilgisiyle açıklanabilir. VI. Phyle Sebaste öncesi phyle'ler, Augustus döneminden önceki Ankara'nın genişliğini göstermektedir. VI. Phyle Sebaste ile X. Phyle Nerva ve bunlar arasındaki phyle'ler, Augustus'tan Nerva'ya kadar şehrin gösterdiği gelişimin kanıtıdır. Bu zaman içerisinde Ankara phyleleri nicelik açısından iki katına çıkmıştır. Bu durum, Ankara'nın eyalet merkezi oluşundan I. yy'ın sonuna kadar çok hızlı bir gelişme ve kalkınma içerisinde olduğunu göstermektedir. Phylelerdeki artış, nüfusun da artışı anlamına gelebilirse de, bu durumu teyit eden başka bir kaynağımız yoktur.⁶¹⁷

Hadrianus dönemine (117-138) ait olan bir yazıtta (bkz. Ek-A2) Ankara'daki on iki phyle'nin anılması, phyle teşkilatının Hadrianus döneminde tamamlandığını göstermektedir. Phylelerden yola çıkılarak Augustus tarafından şehrin başkent

⁶¹⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 55; Musa Kadioğlu, Kutalmış Görkay, Stephen Mitchell, **Roma Dönemi'nde Ankyra**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 42. Şehirdeki phylelerin anıldığı birkaç yazıt için bkz. Ek-A2.

⁶¹⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 56, 57; Çapar, **a.g.m.**, s. 53.

⁶¹⁶ Phyle'nin adı yazıtlarda anılmakla birlikte, numarası ancak bazı çıkarımlar sonucunda tespit edilebilmektedir. Bkz. Erzen, **a.g.e.**, s. 57, 58. (Nerva phylesinin anıldığı bir yazıt için bkz. Ek-A7)

⁶¹⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 59.

yapılmasından (M.Ö.25), Hadrianus zamanına (117-138) kadar şehrin sürekli bir gelişme ve genişleme gösterdiği söylenebilir.

3. Pax Romana ve Ankara

Augustus'un iç savaşları sona erdirmesiyle, büyük istilalar ya da iç savaşların yaşanmadığı, Augustus'la başlayan ve yaklaşık iki yüz yıl (M.Ö.27-M.S.180) Roma topraklarına hâkim olan barış dönemine *Pax Romana* adı verilmektedir.⁶¹⁸ Bu dönem, Persler ve Germen kabileleri gibi güçlerle mücadeleler içermesine rağmen, Augustus öncesi büyük savaşlar ve M.S. III. yüzyıl olaylarına nispetle bir sükûnet dönemidir. Pax Romana (Roma Barışı) döneminde Ankara'nın düşman istilâsından uzak, refah içerisinde yaşadığı, şehrin gelişme düzeyinden anlaşılmaktadır.

Roma'nın, Parth Krallığı üzerine yaptığı seferlerde Ankara, bir toplanma yeri özelliği göstermiş ve İmparatorlar ile maiyetleri, doğu seferlerine çıkarken ya da sefer dönüşünde şehirde bulunmuşlardır. Bu imparator ziyaretleri, kaynaklardan ve şehirde bulunan bazı yazıtlardan izlenebilmektedir. III. yüzyılda İmparator Maximinus dışında, İmparator Caracalla, Macrinus, Antoninus (Elagabalus), Severus Alexandros, III. Gordianus ve Traianus Decius'un Ankara'ya geldikleri bilinmektedir.⁶¹⁹

Kendisini Büyük İskender'le bir tutan ve O'nu örnek alan, O'nun gibi giyinen,⁶²⁰ seferlerinde O'nunla aynı rotayı takip eden⁶²¹ Caracalla (211-217)'nin, 215 yılında Nicomedia (İzmit)'dan Antiocheia (Antakya)'ya geçişinde Ankara'ya uğradığı bilinmektedir.⁶²²

⁶¹⁸ Bahar, **Roma ve Bizans Tarihi**, Kömen Yayınları, Konya, 2010, s. 42.

⁶¹⁹ Mitchell, "R.E.C.A.M. Notes and Studies No: 1 Inscriptions of Ancyra", **AS**, Vol. 27, BIAA Yayınları, London, 1977, s. 64; Traianus'un ordusunun 113-114 kısmı Ankara'da geçirdiği bilinmektedir. Eğer tanımlama doğrudur, (Portrenin Traianus'a ait olmadığı; Ulpius Aelius Pompeianus'a ait olduğu hakkında son bir çalışma için bkz. Mitchell, "The Trajanic Tondo from Roman Ankara: In Search of the Identity of a Roman Masterpiece", **Ankara Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 1, Ankara, 2014, ss. 1-10) günümüzde Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin Ankara Seksiyonunda bulunan madalyon içindeki bronz Traianus portresi, Ankara ile Traianus arasında önemli bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. (bkz. Ek-C33)

⁶²⁰ Edward Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev. Asım Baltacıgil, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, 1988, C. 1, s. 160, 161.

⁶²¹ Caracalla'nın, Anadolu'dan Suriye'ye seferinde (215) İskender'in rotasında ilerlemesi ve imparatorun bütün seyahati boyunca uğradığı yerler hakkında bkz. Levick, "Caracalla's Path", **Hommages à Marcel Renard**, Ed. J. Bibauw, Vol. II, Brussels, 1969, p. 430vd.

⁶²² French, **Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları**, Fasikül I: Hacı Yolu, BIAA Yayınları, 1981, s. 51.

Ankara’da, Caracalla’nın ziyaretinin anısına yazıldığı düşünölen bazı yazıtlar bulunmaktadır.⁶²³ Bunlardan biri, Ahi Şerafeddin Türbesi girişinde sütun kaidesi olarak kullanılan bir onursal yazıt (bkz. Ek-A4) ve diğeri Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin bahçesinde sergilenen yazıttır.(bkz. Ek-A5)

Caracalla’nın Ankara’da bazı imar faaliyetlerine öncölük yaptığı da yine tarihsel buluntulardan anlaşölmaktadır. Koşay, Caracalla’nın, Ankara Kalesi’nin ilk sağölaştörmalarından birini gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁶²⁴ Ayrıca, Çankırı Caddesi üzerinde bulunan Roma Hamamı’nın en eski ve esas kısmının da Caracalla döneminde yapıölmüş olabileceği, hamam yapısında gerçekleştirilen kazı buluntuları ve ele geçen sikkelerden yola çıkılarak öne sürölmektedir.⁶²⁵ Hamamdaki buluntular arasında Asklepios kültüyle ilişkilendirilen, mermerden yapıölmüş yılan tutan el figürü (bkz. Ek-C36), Caracalla’nın Asklepios kültünü öne çıkarması dolayısıyla hamamın inşa dönemine ait bir kanıt olarak gösterilebileceği gibi hamam, mimarî özellikleri dolayısıyla da Caracalla dönemine tarihlenmektedir.⁶²⁶ Ayrıca, Tiberius Iulius Iustus Iunianus adına dikilen yazıtlar, Iunianus’un hamamların inşasının denetçiliğini yaptığından bahsetmektedir. Bu yazıtların Caracalla dönemine tarihlenmesi de yine Hamam yapısının Caracalla dönemiyle ilgili olması gerektiğini göstermektedir.⁶²⁷ Iunianus’un heykel kaidesi yazıtlarından anlaşöldüğü üzere O, bir Roma yurttaşö, senato üyesi, validir. Ve üç kez Ankara’nın başrahipliği makamında bulunmuş, erguvan renkli bir elbise ve taçöa onurlandırılmış olan şehrin önemli bir bağışçısıdır. Ankara’da Iunianus adına dikilen yazıtlardan⁶²⁸ Caracalla döneminde şehrin geliştiği ve bu gelişmeye şehrin ileri gelenlerinin de destek olduğu anlaşölmaktadır.

⁶²³ Mitchell, “R.E.C.A.M...”, s. 64, 65; French, **Inscriptions...**, s. 138-140.

⁶²⁴ Koşay, **a.g.e.**, s. 15.

⁶²⁵ Bosch, “Ankara’daki Antik Devir Hamamının Müessisi”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s. 580; Dolunay, **a.g.m.**, s. 217, 218.

⁶²⁶ Aydın ve diğeri, **a.g.e.**, s. 81.

⁶²⁷ Bosch, **a.g.m.**, s. 580; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 188.

⁶²⁸ Ti. Iulius Iunianus adına Ankara’da beş yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar, phyle isimleri hariç harfi harfine aynıdır. Yazıtlardan üçü için bkz. Ek-A6, A7, A8; Maruragêne ve Sebaste Phyle’lerine ait olan diğeri için bkz. Bosch, **a.g.m.**, s. 580, 581. Beş phyle’nin (Maruragêne, Dios Trapezôn, Nerva, Sebaste, Dios Taênou/Zeus of Tavium) Iunianus adına ayrı ayrı yazıt hazırladıkları göz önüne alındığında, Ankara’nın diğeri Phyle’lerinin de Iunianus adına kitabe yazdırmış olmalarının kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir.(French, **a.g.e.**, s. 112)

M. Opellius Macrinus (217-218), Parthlar üzerine 217 yılında yaptığı başarısız seferinde ve Antiocheia'da Antoninus'la yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine yardım bulabilmek üzere Kilikia'dan Kappadokia, Galatia ve Bithynia yoluyla Nicomedia (İzmit)'nin Eribolon (Ereğli?) Limanı'na seyahatinde⁶²⁹ Ankara'ya uğramış olmalıdır.

M. Aurelius Antoninus (Elagabalus) (218-222), 218 yılında Antiocheia'dan Roma'ya yolculuğunda, Macrinus gibi, Kappadokia, Galatia, Bithynia, Nicomedia yolunu kullanmıştır.⁶³⁰ Ankara, Elagabalus'un da yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.

M. Aurelius Severus Alexandros (222-235) ve M. Antonius Gordianus III (238-244), Sasaniler üzerine düzenledikleri seferler sırasında şehirden geçmiş olmalıdırlar.

4. III. Yüzyıl Krizi ve Ankara

Ankara, bulunduğu coğrafi konum itibariyle doğal yollar ve Roma döneminde doğu-batı ticarî/askerî yolunda önemli bir noktadaydı (bkz. Ek-B10) ve bu durum, kente ticarî açıdan fayda sağlamasının yanında, aslında siyasî bir merkez oluşunun da temel nedeniydi. Ankara'nın merkezinde bulunduğu doğal yollar, şehre barış döneminde siyasî statü (eyalet merkezliği, imparatorlar), hareketlilik, zenginlik (hacılar, tüccarlar) vs. getirmekteyken; savaş yıllarında da düşmanları getirdi. Eyalet merkezi oluşundan itibaren sürekli büyüyen şehir, II. yüzyılın ortalarına kadar şehirleşmesinin zirvesine ulaştı ve bu durumunu yaklaşık bir asır daha devam ettirebildi.⁶³¹ Roma İmparatorluğu için *üçüncü yüzyıl krizi* olarak literatüre geçen 235-284 yılları arasındaki çalkantılı süreç,⁶³² imparatorluğun bir parçası olan Ankara için de bir kriz dönemi oldu.

II. yüzyılda şehrin kaleden düzlüğe doğru yayıldığı ve etrafının muhtemelen III. yüzyılda surlarla çevrildiği bilinmektedir. Artık bu dönemde huzur ortamı

⁶²⁹ Cassius Dio, LXXIX, 39; Magie, **a.g.e.**, s. 688; Akşit, **a.g.e.**, s. 353.

⁶³⁰ Akşit, **a.g.e.**, s. 357.

⁶³¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 64.

⁶³² Geza Alföldy, "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Vol. 15/1, Duke University, 1974, s. 89vd.; G.M. Rogers, "The Crisis of the Third Century A.D.", **Bellefen**, C. LII, S. 205, s. 1509vd.; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", **Tarih Dergisi**, S. 47, İstanbul, 2009, s. 2.

sarsılmış ve güvenlik ön plana çıkmıştır. Bu kriz döneminde şehirde yoksulluğun baş göstermeye başladığı ve III. yüzyılın başlarında yapılan surların, III. yüzyılın ikinci yarısından sonra barbarların akınlarından⁶³³ harap hale geldiği ve ismi bilinmeyen bir hayırsever tarafından surların temelinden yeniden yapıldığı bilinmektedir. (bkz. Ek-A3) Ankara'nın surlarla çevrilmesinin ve bu surların yıkılıp yeniden yapılmasının nedeni olarak, birbirlerine çok yakın zamanlarda gerçekleşmiş olan Sasani, Tedmur/Palmyra Krallığı(Zenobia) ve bilhassa Goth saldırıları/istilaları gösterilebilir.

III. yüzyıl Roma-Sasani mücadelelerinin derin bir tarihî geçmişi olmakla beraber⁶³⁴ mücadeleler, Sasanilerin, Parth Krallığı'nın yerini almasıyla daha şiddetli bir ivme kazanmış ve zaman zaman Ankara'ya kadar da gerileyen doğu sınırlarında, uzun soluklu bir mücadele başlamıştır. Bu mücadeleler çeşitli evrelerle Müslümanların, Sasanileri ortadan kaldırışına kadar sürecektir. Mücadelelerin Sasani hanedanıyla yeni bir ivme kazanmasında hem Roma'nın içinde bulunduğu siyasî istikrarsızlık hem de Sasanilerin, kendilerini Perslerin bir devamı olarak görmeleri etkili olmuştur.⁶³⁵ Bilindiği üzere Pers İmparatorluğu'nun batı sınırı Makedonya'ya kadar ilerlemişti.⁶³⁶ Dolayısıyla kendilerini Perslerin varisleri olarak gören Sasaniler, Romalıları bir işgalci olarak görüyor ve kendilerine ait olduğunu düşündükleri toprakları Romalılardan almak istiyorlardı ki, mücadelelerin temelinde de bu düşünce yatmaktaydı. II. Şapur'un, II. Constantius'a hitaben yazdığı bir mektupta, atalarının

⁶³³ Yazıtta (bkz. Ek-A3) geçen barbarların Sasaniler, Gothlar veya Zenobia'dan biri, ikisi veya tamamını karşılama ihtimali olmakla birlikte, Goth istilasını yani Gothları karşılama daha muhtemel görünmektedir. Zira III. Yüzyıl Sasani istilasının Ankara'ya ulaştığı hakkında bir bilgi olmamakla birlikte Sasani istilasının daha çok Galatia Eyaleti'nin güneyindeki şehirleri sarstığı bilinmektedir. Goth istilasının Anadolu'nun kuzeyinden güneyde Kappadokia'ya; batıda Ephesus'a kadar yayıldığı bilinmektedir.

⁶³⁴ Roma İmparatorluğu, Anadolu'da bulunan krallıkları birer birer ilhak ettikten sonra sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar genişletmiş ve İran'da bulunan Parth Krallığıyla sınır komşusu olmuştur.(Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.7, 2012, s. 47vd.) Parthların, kendilerinden sonra kurulacak olan Sasaniler gibi bütün Anadolu topraklarında gözü olmamakla birlikte, Romalılar ile Parthlar arasında uzun süren mücadeleler olmuştur. Bu mücadelelerde Ankara, imparatorlar ve komutanlara seferler sırasında geçiş ve ikmal görevini üstlenmiş, ancak doğrudan bir saldırıya uğramamıştır. Roma-Parth mücadelelerinin temelinde Roma-Parth sınırının çizilmesi yatmaktadır. (Kaya, "Parthlar (Arsaklar) ve İ.Ö. I. Yüzyılın İlk Yarısında Parth-Roma İlişkileri", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir, 1999, s. 415)

⁶³⁵ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 40; Kaçar, **a.g.m.**, s. 4.

⁶³⁶ Herodotos, VI, 44.

imparatorluğunun sınırlarının, Strymon (Struma-Karasu) Nehri'ne ve Makedonya'ya kadar uzandığından ve kendisinin de buralara kadar olan toprakları istemesinin yanlış olmayacağından bahsetmesi,⁶³⁷ bu ideali açıkça göstermektedir.

III. yüzyılın ilk çeyreğinde Ardeşir (Artaxerxes), Parth Kralı V. Artabanus'a isyan ederek, O'nu 227 yılında mağlup etti ve Parth Krallığı'nı yıkarak yerine Sasani Krallığı'nı kurdu.⁶³⁸ Ardeşir, sınırlarını Roma hâkimiyeti altındaki bölgelere doğru genişleterek Mezopotamya, Nusaybin (Nisibis), Harran (Carrhae) ve Hatra (al-hadr) kentlerini ele geçirdi.⁶³⁹ Kendisini Pers İmparatorluğu'nun meşru varisi olarak gören Ardeşir, ele geçirdiği bu yerlerle yetinmeyerek, Romalılardan tüm Anadolu topraklarını boşaltmalarını istedi.⁶⁴⁰

Sasanilerin, Roma aleyhine sınırlarını genişletmesi üzerine Severus Alexandros (222-235), Ardeşir'e barış için iki elçi heyeti gönderdiyse de, Ardeşir barışı reddederek Roma'nın, Pers İmparatorluğu'na ait topraklardan çekilmesini istedi.⁶⁴¹ Alexandros, barış görüşmeleri neticesiz kalınca, (doğu ordularındaki ayaklanmalara rağmen) 232 baharında hazırlıklarını tamamlayarak Ardeşir üzerine yürüdü. Bu sefer sonucunda Roma ordusunun büyük kayıplarına rağmen Mezopotamya yeniden ele geçirildi ve Sasani tehdidi birkaç yıllığına da olsa duraklatıldı.⁶⁴² Ancak 235 yılından sonra Sasaniler, Kappadokia'ya kadar akınlarını genişlettiler. Bu durum, Ankara'nın merkezi olduğu Galatia Eyaleti'nin güney sınırlarını tehdit etmeye başladı. Roma İmparatorları Balbinus ve Pupienus'un Sasani

⁶³⁷ Ammianus Marcellinus, **History**, İngilizceye Çev. John C. Rolfe, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1935, XVII.5, 3-9; P. M. Sykes, **A History of Persia**, Macmillan, London, 1915, C. I, s. 449, 450.

⁶³⁸ Cassius Dio, LXXX.3; Herodian, **History of the Empire**, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1969, VI.2, 6-7; Ebû Cafer Muhammed Cerîr Et-Taberî, **Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk**, (tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y., C. II, s. 38vd.; Ardeşir'in Part Krallığı'nın yerine Sasani Krallığı'nı kurmayı başarmasının temelinde, Septimus Severus (193-211)'un Parthia'ya yaptığı istilanın Path merkezî otoritesini sarsması yatmaktadır. (Akşit, **a.g.e.**, s. 367)

⁶³⁹ Zonaras, **History**, İngilizceye Çev. Thomas M. Banchich, Eugene N. Lane, Routledge, London, New York, 2009, XII.15, 573; Akşit, **a.g.e.**, s. 367; Michael H. Dodgeon, Samuel N. C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226±363)**, Roudledge, London, New York, 1991, s. 15-28; Kaçar, **a.g.m.**, s. 10.

⁶⁴⁰ Cassius Dio, LXXX.4; Herodian, VI.2, 1-2; Akşit, **a.g.e.**, s. 367, 368; Dodgeon-Lieu, **a.g.e.**, s. 14, 15.

⁶⁴¹ Herodian, VI.2, 5-6; Zonaras, XII.15, 573; Akşit, **a.g.e.**, s. 368.

⁶⁴² Herodian, VI.4, 7; Akşit, **a.g.e.**, s. 368, 369.

akınlarına karşı misillemede bulunmak üzere yaptıkları hazırlıklar fiiliyata geçemedi ve sonuçsuz kaldı.⁶⁴³ Bu arada 240 yılında Ardeşir'in yerine sağlığında kendini birçok açılardan ispatlayan oğlu I. Şapur geçti.⁶⁴⁴ I. Şapur, selefi Ardeşir'in fetih politikasını sürdürüyor ve Antiocheia'yı tehdit ediyordu. Anadolu'nun batısında da Carplar ve Gothlar, Thrake (Trakya)'ye kadar inmişlerdi. İstilaların önüne geçebilmek amacıyla III. Gordianus, Carplar ve Gothları Moesia(Tuna nehrinin hemen güneyindeki Roma eyaleti)'ya kadar takip ederek bir kısmını imha etti ve 243 yılında Anadolu üzerinden Sasanilere karşı harekete geçti. III. Gordianus, bu sefer sırasında Ankara'dan geçmiş olmalıdır. III. Gordianus'un Sasaniler üzerine yapmış olduğu sefer sonucunda Nisibis (Nusaybin) ve Edessa (Urfa) yeniden Romalıların eline geçti.⁶⁴⁵

I. Şapur, Fırat nehrinin oluşturduğu Roma savunma sistemini delerek Fırat'ı aştı ve Mazaka (Kayseri) ile Tyana (Kemerhisar/Niğde)'yı ele geçirdi. Ne III. Gordianus'un halefi Philippus Araps (244-249) ne de ondan sonraki üç imparator (Quintus Decius Tarianus, Trebonius Gallus, Afrinius Gallus Volusianus) Sasani saldırılarına karşılık verebildiler. Bu arada Pontus bölgesi yeniden Galatia Eyaletinin sınırlarına dâhil edildi.⁶⁴⁶ 250'li yıllarda Sasani akınlarının şiddeti daha da arttı ve yayılım alanı genişledi. Bu yıllarda Sasaniler, Suriye şehirlerini ve Antiocheia'yı ele geçirerek akınlarını, Ankara'nın merkezi olduğu Galatia'ya kadar genişletmişler ve Garsaura (Aksaray) ile Savatra (Yağlıbayat/Konya)'yı ele geçirerek Ankara'nın güney bölgelerini tehdit etmeye başlamışlardır. 253 yılının ortak imparatorları P. Licinius Valerianus ve P. Linicius Egnatius'un Sasani saldırılarını durdurma girişimleri Gothların Bithynia'yı istila etmeleri nedeniyle sonuçsuz kaldı.⁶⁴⁷ 258 yılında Sasanilere karşı seferinde geçtiği şehirlerde yaptığı gibi, muhtemelen seferi sırasında konakladığı Ankara'da da zafer şenlikleri düzenleyen ve Antakya'daki karargâhına hareketinden önce, askerî yolun da bakımını yaparak Ankara'dan ayrılan

⁶⁴³ Kaya, **a.g.e.**, s. 144.

⁶⁴⁴ Taberî, II, 46.

⁶⁴⁵ Eutropius, IX. 2; Akşit, **a.g.e.**, s. 393, 394; Çelik-Yaşar, **a.g.m.**, s. 179; Yıldırım, "II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S. 23, Güz 2012, s. 456.

⁶⁴⁶ Kaya, **a.g.e.**, s. 144.

⁶⁴⁷ George Synkellos, **The Chronography**, Çev. William Adler, Paul Tuffin, Oxford University Press, Oxford, New York, 2002, s. 467; Magie, **a.g.e.**, s. 704; Kaya, **a.g.e.**, s. 144, 145.

Valerianus'un I. Şapur tarafından esir alınması⁶⁴⁸, halkın moralini bozdu ve istilaların bertaraf edileceği ümidini tamamen ortadan kaldırdı. Roma-Sasani mücadelelerinde psikolojik olarak önemli rol oynayan Valerianus'un esir edilmesinden sonra Galatia'nın güney bölgeleri de dâhil Anadolu toprakları Sasaniler tarafından yağmalandı. Doğudan Sasani, kuzeybatıdan Goth saldırılarını durduramayan Roma'nın yani Anadolu topraklarının imdadına bu sırada, Tedmur (Palmyra) Kralı Uzeyne (Odeanathus) yetişti.

Uzeyne, babası Romalılar tarafından öldürüldüğü için, Roma'ya karşı Sasanilerle yakınlık kurmak üzere I. Şapur'a birçok hediyelerle bir mektup göndermiş, bu mektupta Sasanilerle yakınlık kurmak istediğini bildirmişti. Ancak Uzeyne'nin bu isteği I. Şapur tarafından olumlu karşılanmayınca O, Romalılarla ittifak kurdu. İmparator Gallienus'un gönderdiği birlikleri de ordusuna ilave ederek, İran üzerine harekete geçti (262). I. Şapur'un Romalılardan daha önce aldığı yerleri ele geçirerek Sasani başkenti Medain'i de iki kez kuşattı. Zaferinin işareti olarak, aldığı esirleri, İmparatora yolladı. Gallienus, Uzeyne'yi *dux Romanorum* (Romalıların kumandanı) ünvanıyla onurlandırdı. Bu zaferlerle nüfuzu artan Uzeyne'nin hâkimiyet sahası, Kilikia, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan'ın bir kısmını da kapsayarak, kuzeyde Toros Dağlarına, güneyde Arabistan körfezine kadar genişlemişti. Böylece I. Şapur, Roma'ya karşı Valerianus'un esaretinden sonra kazanmış olduğu avantajlı durumla tüm Anadolu'yu istila edebilecekken, Uzeyne O'nu durdurmayı başaramamış, Roma'ya Gothlarla mücadele için gereken zamanı kazandırmış ve sınırlarda bozulan dengeyi yeniden sağlamıştır.⁶⁴⁹

Sasani saldırıları 269 yılından sonra nispeten durulmuş ve I. Şapur'un oğulları I. Hürmüz (Hormizd) (272-273) ile I. Behram (Vahran) (273-276) zamanında Anadolu'da yeni bir Sasani istilası yaşanmamıştır.

⁶⁴⁸ Eutropius, IX. 7; Eusebios, **Kilise Tarihi**, Çev. Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011, VII. 14; George Synkellos, 467; Erzen, **a.g.e.**, s. 63; Akşit, **a.g.e.**, s. 415; Clive Foss, "Late Antique and Byzantine Ankara", **DOP**, Vol. 31(1977), s. 31, 32; Kaya, **a.g.e.**, s. 145.

⁶⁴⁹ Eutropius, IX. 10; Zosimus, **New History**, İngilizceye Çev. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, 1982, I. 39; George Synkellos, 467; M. Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 78, 79; Gibbon, **a.g.e.**, C. I, s. 293; Akşit, **a.g.e.**, s. 420, 421; Cameron, **a.g.m.**, s. 121.

Sasani istilası, Galatia Eyaleti'nin daha çok güneyinde bulunan yerleşimleri etkiledi. İkonion (Konya) ve Laranda (Larende)'nin istilalardan çok etkilendikleri bilinmektedir. Bu şehirler, barış zamanında ihtiyaç duymadıkları için tahkimatlarını ihmal etmenin bedelini acı bir şekilde ödediler. Saldırlardan zarar görmüş olan kamu binalarını yıkarak, tahkimat için yapı malzemesi olarak kullandılar. Kremna (Bucak/Burdur) ve Kibyra (Göhlisar/Burdur) kentlerinin istihkâmları da Sasani saldırıları sonucunda yıkıldı ve onlar da diğer kentler gibi kamu binalarından elde ettikleri yapı malzemesini kent surlarını güçlendirmek için kullandılar.⁶⁵⁰

Doğudan Sasani saldırılarıyla bunalan Anadolu şehirleri, aynı zamanda, kuzeyden de Gothların saldırılarına maruz kaldı. Aşağı Tuna civarında yaşayan Gothlar, Roma İmparatorluğu'nun kuzey Anadolu savunma hattını ihmal etmelerinden⁶⁵¹ faydalanarak Anadolu'nun kuzey kıyılarını istila ettiler.⁶⁵² Gothlar, zaman zaman Karadeniz'i aşarak Anadolu eyaletlerine saldırdılar. Gothların sık sık Karadeniz kıyılarını bunalttıkları bilinmekle birlikte, Anadolu içlerine uzanan iki büyük istilaları olmuştur. Zosimus, Gothların⁶⁵³ birinci istila hareketlerinin 253 yılında olduğunu ve Gothların Kappadokia'ya kadar ilerlediklerini, Pessinus ve Ephesus gibi yerleşimleri istila ettiklerini kaydetmektedir.⁶⁵⁴ Pessinus'u ve hatta Ephesus'u istila eden Goth birliklerinin kaynakta bahsi geçmediğine göre, Ankara'yı alamamış olmaları muhtemeldir. Ancak yine kaynaktaki Kappadokia'ya kadar ulaştıkları kaydıdan hareketle, şehre saldırmış oldukları düşünülebilir. Bu geniş istiladan sonra Gothlar, 255 yılında Karadeniz sahillerini yağmalayıp, Trapezos (Trabzon)'u ele geçirdiler ve Bosporos (Kırım)'a geri döndüler.⁶⁵⁵ 258 yılında boğazları geçerek Kalkhedon (Kadıköy)'ü işgal ettiler ve Nicomedia (İzmit), Nicaea (İzmit) gibi önemli şehirler de dâhil Bithynia Eyaletini yağmaladılar. Zosimus'a göre 258 yılındaki bu istila, Gothların Anadolu'daki ikinci istilasıydı. George Synkellos, Gothların Bithynia, Frigya, Galatia ve Kappadokia'yı yağmaladıklarını; bu eyaletlerdeki bazıları tahkimatsız, bazıları tahkimatlı olan önemli şehirleri ele

⁶⁵⁰ Kaya, **a.g.e.**, s. 145.

⁶⁵¹ Kaya, **a.g.e.**, s. 146.

⁶⁵² Zosimus, I. 31-34.

⁶⁵³ Kaynakta *İskitler* olarak geçmektedir.

⁶⁵⁴ Zosimus, I. 28.

⁶⁵⁵ Zosimus, I. 33.

geçirdiklerini kaydetmektedir.⁶⁵⁶ Jordanes'in bu istilalar hakkındaki kayıtları da bahsettiğimiz iki kaynakla aynı doğrultudadır.⁶⁵⁷ 275/276 yıllarında Azak Denizi kuzeyinde bulunan Maetoidler (Gothlar), Doğu Karadeniz'den Anadolu'ya girerek, Pontus, Galatia, Kappadokia ve Kilikia'ya kadar ilerlediler. Anadolu'yu kuzeyden güneye etkileyen Maetoidlere karşı M. Caudius Tacitus bir zafer kazandı ve Gothicus Maximus ünvanını aldı.⁶⁵⁸ Üçüncü yüzyıl krizi boyunca Anadolu'da büyük yıkımlara neden olan Goth istilâlarının ne zamana kadar sürdüğü bilinmemekle birlikte, Constantinus VII Porfirogennetus (913-959)'un eserinde Gothların, Diocletianus zamanında Halys (Kızılırmak) nehrine kadar ulaştıklarından bahsedilmektedir.⁶⁵⁹ Bu kayıttan (her ne kadar tarihî ve coğrafi açıdan çelişkiler içerse de) Goth istilâlarının oldukça uzun bir süre devam ettiği izlenimi doğmaktadır.

Arkeolojik ve Epigrafik kaynaklar da Goth istilâlarının yayılma sahasının, bahsettiğimiz kaynaklardaki sınırlara ulaşmış olduğunu teyit etmektedir. Miletos, Didyma ve Sardeis'teki yazıtlar, bu kentlerin Goth istilalarından güçlükle kurtulmuş olduklarını göstermektedir. Pergamon, Ephesos ve Sardeis'teki surların Goth saldırıları dolayısıyla inşa edildiği veya onarıldığı belirtilmekle birlikte,⁶⁶⁰ Pessinus'taki kazılar, yazılı kaynaklardaki bilgileri doğrularak, bu kentin de Gothlar tarafından yağmalanmış olduğunu göstermiştir.⁶⁶¹

Ankaralılar tarafından, kıtlık ve barbar saldırıları zamanında zarar gören şehir surlarını yeniden yaptırması, boş kalan *Boulograph'lık* makamını özveriyle ifa etmesi ve saldırılardan zarar gören kamu binalarını onartması gibi işlerinden dolayı adı bilinmeyen hayırsever onuruna düzenlenen yazıtın (bkz. Ek-A3) da Goth saldırılarıyla ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir.

Ankara ve çevresinde Gothların saldırıları sürerken, bu dönemde Sasanilere karşı Roma'nın en büyük müttefiki Tedmur Krallığı, genişleyen nüfuz bölgelerinde

⁶⁵⁶ George Synkellos, 468.

⁶⁵⁷ Jordanes, **The Origin and Deeds of the Goths**, İngilizceye Çev. Charles C. Mierow, Part of a Thesis, Princeton, 1908, 107-109.

⁶⁵⁸ Akşit, **a.g.e.**, s. 461.

⁶⁵⁹ Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, CFHB, Vol. I, Ed. Gy. Moravcsik, İngilizceye Çev. R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967, 53/s. 259.

⁶⁶⁰ Kaya, **a.g.e.**, s. 147.

⁶⁶¹ John Devreker, "Pessinonte: Histoire et Fouilles", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XXVIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1989, s. 169.

bağımsız hareket etmeye başlamıştı. I. Şapur ile mücadelesi dolayısıyla Tedmur'da bulunamayan Uzeyne'nin yerine devlet işlerini eşi Zenobia (Zeyneb) yürütüyordu. Uzeyne'nin 267 yılında vefatından sonra Tedmur Krallığı'nın yönetimi tamamen Vaballathus(Vehbu'l-Lât)'un vasisi olan Zenobia'nın eline geçti.⁶⁶² Akşit'e göre, Valerianus'un, Sasanilere esaretiyle sonuçlanan başarısız seferi, Gallienus'un kuvvetlerini doğuya aktarmayışı, 267 ve 268 yıllarındaki müthiş Germen istilâları, Zenobia'nın daha rahat hareket etmesini sağlamış ve bu durum Tedmur'da, Roma'nın doğu bölgelerinin hâkimiyetini artık kaybettiği şeklinde yorumlanmıştı.⁶⁶³ Roma'nın batıda Gothlar ve Germenlerle mücadelesini fırsat bilen Zenobia, 270 yılının başlarında Kappadokia ve Galatia'ya girerek başkent Ankara'yı ele geçirdi.⁶⁶⁴ Buradan hareketle Bithynia'ya girerek Kalkhedon'a kadar ilerlemeyi hedefledi. Ancak Bithynia Eyaleti Valisi Velleus Macrinus'un etrafını surlarla çevirdiği Nicaea'yı geçemedi ve buradan geri dönmek zorunda kaldı.⁶⁶⁵

Tedmur Kraliçesi Zenobia'nın Ankara'yı istilâsı kısa süreli oldu ve O'nun Anadolu'daki istilâsı, Sasani ve Goth istilâları kadar şiddetli olmadı. Ancak Zenobia'nın, şehrin taşınabilir zenginliklerini de beraberinde götürdüğü ve bu istilâdan şehrin harap hale geldiği düşünülebilir.⁶⁶⁶ 271 yılında Tuna nehri kıyılarında Gothları mağlup eden L. Domitius Aurelianus (270-275) Byzantion (İstanbul)'dan Ankara'ya geldi. Burada doğu eyaletlerini düzene koydu ve düşman istilâlarından zarar gören yollarda geniş çaplı bir tamirat yaptırdı.⁶⁶⁷ Ankara'da hazırlıklarını tamamlayan imparator, Kappadokia'ya geçti. İlerleyişi sırasında Tedmur direnişiyle karşılaşmaksızın Tyana(Kızılı Hisar)'yı ele geçirdikten sonra 273 yılında Zenobia'yı

⁶⁶² Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 41; Timothy E. Gregory, **Bizans Tarihi**, Çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 35.

⁶⁶³ Akşit, **a.g.e.**, s. 423, 424.

⁶⁶⁴ Zosimus, I. 50.

⁶⁶⁵ Zosimus, I. 50; Akşit, **a.g.e.**, s. 440.

⁶⁶⁶ Semavi Eyice, "Bizans Döneminde Ankara", **Anadolu Araştırmaları**, S. XIV (Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 245.

⁶⁶⁷ Aurelianus'ın mil taşları için bkz. Bosch, **Quellen Zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum**, TTK Yayınları, Ankara, 1967, no. 295, 296.

esir aldı ve Tedmur, Roma kolonisi haline getirildi. Böylece Tedmur devleti, Roma ve dolayısıyla Ankara için bir tehdit olmaktan çıktı.⁶⁶⁸

Üçüncü yüzyıldaki istilâlara, Galatia Eyaleti içerisindeki isyanları⁶⁶⁹ ve 251 yılında imparatorluğu vuran veba salgını⁶⁷⁰ da katıldığında, krizin Ankara ve diğer Anadolu şehirlerinde ne denli olumsuz etkilerinin olduğu görülebilir. Bu olumsuz şartlar, ziraî ve askerî insan gücünde de bir azalmaya yol açmış olmalıdır.⁶⁷¹ Ankara şehrine refah ve zenginlik getiren yollar, bilhassa doğuyu batıya bağlayan anayol, bu dönemde ticaret kervanları ve doğu seferine çıkan imparatorluk ordularına hizmet etmenin yanında, zaman zaman Ankara'nın da istilâ edilmesine neden olan düşman ordularının geçişine hizmet etti. Dolayısıyla ticarî hinterlandı oldukça geniş olan Ankara'nın dış bağlantısı koptu ve şehir, ihtiyacı olan malların tedarik edilmesinde güçlük yaşadı.

İstilâlardan sonra şehirde yapılan imar faaliyetleri, şehrin istilâlar sonucunda bazı yapılarını kaybettiğini göstermektedir. Yazıtlardan öğrenebildiğimiz kadarıyla, şehrin surları, gymnasium, hapisane, su bendi, saray vb. yapılar, bu istilâlarla yıkılmış veya zarar görmüş olduğundan Ankaralı hayırseverler tarafından yeniden yaptırıldı. Yine hayırseverler, boş kalması sebebiyle kamu işlerinde aksamalara neden olan makamları da doldurarak kamu hizmetlerini ifa ettiler.⁶⁷² Şehrin taşınmaz mallarının bu şekilde harap edilmesinin yanında taşınabilir zenginlik de istilâcılar tarafından alınıp götürülmüş olmalıdır.

Uzun süren savaşların doğal bir sonucu olan kıtlığın da Ankara'yı ekonomik olarak bir dar boğaza soktuğu görülmektedir. İthal mallara ulaşamayan şehir halkı bu istilâlar sonrasında yiyecek sıkıntısı da çekmekteydi. Hükümetin, durumun etkilerini hafifletmek için aldığı tedbirler, bölgedeki kıtlığın şiddetini göstermektedir. Aurelian döneminde, Philumenus adlı bir tahıl tüccarının memleketi Lycaonia (Konya)'dan

⁶⁶⁸ Zosimus, I. 50; Günaltay, **a.g.e.**, s. 81, 82; Lewis, **a.g.e.**, s. 41; John Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and crisis", **CAH**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, C. XII, s. 53; Gregory, **a.g.e.**, s. 37, 38.

⁶⁶⁹ Üçüncü yüzyılda Galatia Eyaleti'ndeki isyanların oluşturduğu kaos ortamı için bkz. Kaya, **a.g.e.**, s. 148vd.

⁶⁷⁰ 251 yılındaki veba salgınının Ankara'yı nasıl etkilediği bilinmemektedir.

⁶⁷¹ Akşit, **a.g.e.**, s. 476.

⁶⁷² Bkz. Ek-A3; Bosch, **a.g.e.**, no. 306; Mitchell, **a.g.m.**, s.63, no. 36; Foss, **a.g.m.**, s. 32.

Ankara'ya buğday getirdiği bilinmektedir.⁶⁷³ Normalde tahıl üretim fazlası olan bir yere buğday satmak amacıyla Philumenus adlı buğday satıcısının seyahati, Galatia'daki kıtlığın boyutlarını ve kıtlığın kontrolü için alınan tedbirleri göstermektedir. Önemli bir Hıristiyan azizi olan Clement'in hayat hikâyesinde, insanlar ve hayvanlar açlıktan ölümlerine, Ankara'da 258 yılında, Pagan bir baba ve Hıristiyan bir anneden dünyaya gelen Aziz'in gençlik yıllarında, aileleri tarafından yollarda bırakılmış veya ebeveynleri ölmüş pagan çocuklarına yardım ettiğinden ve onları birer Hıristiyan olarak yetiştirmesinden bahsedilmektedir.⁶⁷⁴ Bu anlatı da Ankara'da III. yüzyıl krizinin etkilerini göstermesi açısından önemlidir. Roma döneminde Ankara şehri adına Augustus'tan itibaren basılan şehir sikkeleri de Gallienus (253-268) döneminden itibaren darp edilmemeye başlanmıştır.⁶⁷⁵ III. yy'dan sonra şehirdeki epigrafik malzemenin de çok azaldığı görülmektedir. Ankara'da bulunan yazıtların %85'inin 100-225 yılları arasına tarihlendirilmesi, epigrafik kültürün bu yıllar arasında çok güçlü olduğunu göstermektedir.⁶⁷⁶ III. yüzyıl krizi boyunca ve sonrasında epigrafik malzeme çok azalmıştır. Dolayısıyla krizin şehir yaşantısına ve kültürüne zarar verdiğini, epigrafik ve nümizmatik malzemenin de görmekteyiz.

II. DIOCLETIANUS'TAN HERACLIUS'A ANKARA (III – VII. Yüzyıl)

Severus Alexander'ın ölümü ile başlayan ve Diocletianus'un tahta çıkışına kadar geçen elli yıl (235-284) devlet idaresinden askerî yapıya, ekonomiden düşünce sistemine kadar bütün Roma yaşam şeklinin çöküşüne tanıklık etti. Bu durum Roma'nın bir parçası olan Galatia başkenti Ankara için de geçerliydi. Bu çöküşün

⁶⁷³ Foss, **a.g.m.**, s. 33.

⁶⁷⁴ Hippolyti Delehaye, **Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae**, Bruxellis, 1902, süt. 415-422; Foss, **a.g.m.**, s. 33; Clement'in hayat hikâyesi için ayrıca bkz. <http://oca.org/saints/all-lives/2013/01/23>.

⁶⁷⁵ Arslan, **a.g.e.**, s. 80.

⁶⁷⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 60, 61; Mitchell, "Roma Döneminde Ankyra: Epigrafik Kültür", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, s. 525.

önüne geçebilmek için Diocletianus, köklü siyasî ve sosyal reformlar yapmak zorunda kaldı. Öncelikle imparatorluğun merkezî yönetimini doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırdı. Eyaletleri de daha küçük parçalara bölerek on iki *dioicesis* oluşturdu. Anadolu eyaletleri, *Diocesis Asiana*, *Diocesis Pontus*, *Diocesis Orientis* olmak üzere üç idarî bölge altında birleştirildi. Ankara'nın merkezi bulunduğu Galatia Eyaleti, bu üç idarî bölgeden *Diocesis Asiana* ve *Diocesis Pontus* arasında paylaştırıldı. Böylece Galatia Eyaleti, *Galatia prima* ve *Galatia secunda/salutaris* adlarıyla ikiye ayrılmış şekilde anıldı. Galatia prima'nın metropolisi Ankara; Galatia Secunda'nın metropolisi ise Pessinus oldu.⁶⁷⁷

Diocletianus, kriz döneminde sarsılan imparatorluk ekonomisini düzeltmek ve enflasyonu durdurmak için çeşitli mal ve hizmetlerin azamî fiyatlarını belirleyen bir ferman çıkardı. Bu fermanın azamî fiyatların listesini de içeren kopyaları, imparatorluk şehirlerine de dağıtıldı. İstilâlar, kıtlık ve sonucunda ortaya çıkan ekonomik kriz döneminde şehirlerin karşılıksız para basmaları, paranın değerini de düşürmüştü. Diocletianus, paranın değerini artırmak için de bir dizi önlem aldı.⁶⁷⁸ Diocletianus'un uzun kriz dönemi boyunca tahrip edilmiş olan karayolu sistemini yeniden düzenlediği bilinmektedir. Bu dönemde Ankara'dan batıya doğru Germe ve Dorylaeum'a uzanan ana karayolunun parçasının yeniden inşa edildiği bilinmektedir.⁶⁷⁹

Diocletianus dönemi, Ankara'da Hıristiyanların takibata uğradığı ve birçok Hıristiyan'ın öldürüldüğü bir zulüm dönemi oldu. Diocletianus'un Hıristiyanlık karşısındaki katı tutumunu ve bu dönemdeki takibatın şiddetini, Eusebios'un: "...saldırılarını arttırdığında kentlerde ve kırsal alanda Tanrı için ne kadar sayıda insanın şehit olduğunu hesaplamak mümkün değildir."⁶⁸⁰ şeklindeki ifadesinden anlayabiliriz. Yaklaşık 310 yılında gömüldüğü anlaşılan 577 adet sikkeden oluşan bir define, bu dönemde Ankara'nın emniyetsizliğinin bir belirtisi olarak kabul

⁶⁷⁷ Hieroclis, *Synecdemvs*, Ed. A. Bvrckhardt, Lipsiae: Aedibvs B. G. Tevbneri, 1893, 696.5; Cramer, *a.g.e.*, s. 85, 87; Kaya, *a.g.e.*, s. 150.

⁶⁷⁸ Gregory, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁷⁹ French, *a.g.e.*, s. 66vd.; Foss, *a.g.m.*, s. 34.

⁶⁸⁰ Eusebios, VIII. 6.

edilmektedir. Foss, bu definenin Galerius'un ölümünden sonra takibattan kaçan bir Hıristiyan tarafından gömüldüğünü ileri sürmektedir.⁶⁸¹

İmparatorluğu kriz dönemlerinden kurtarmak için, Diocletianus'un hazırladığı reformlara, imparatorluk yönetimine tek başına hâkim oluşundan (324) sonra, Constantinus devam etti ve yüzyıllar boyunca Bizans dünyasını yönetecek olan idarî sistemi tamamladı. Constantinus'un en büyük emeli, imparatorluğu eski gücüne ulaştırmaktı ve bu amaçla siyasî, askerî ve ekonomik reformlara ilaveten imparatorluk dâhilinde huzurun bozulmasına neden olan seleflerinin Hıristiyanlık karşıtı dinî politikasından vazgeçerek Devlet ile Hıristiyanları barıştırdı.⁶⁸² Böylece Constantinus döneminde Ankara'da yaşanan takibat ve Hıristiyan kısıyımı da sona ermiş oldu. Ankara'yı yakından etkileyen Constantinus dönemi reformlarından bir diğeri de, payitahtın Tiber kıyılarından Boğaziçi sahillerine, Constantinople'e naklidir.⁶⁸³ Böylece Ankara, yeni merkezle imparatorluğun doğusu arasındaki en önemli mevkilerden birini teşkil etmiş oldu. Bu reformlarıyla Constantinus, Ankara'da ve diğer Anadolu şehirlerinde uzun barış sürecinin temellerini de atmış oldu.

Constantinus'un imparatorluğunun son yıllarında Sasani Kralı II. Şapur (309-380), Sasani yayılmacı politikasını yeniden yürürlüğe koyarak Diocletianus tarafından ele geçirilmiş olan beş eyaletin kendisine verilmesini istedi. Constantinus, bu istek karşısında, cevabını bizzat kendisinin getireceğini bildirdi. Fakat Roma ordusunun hazırlıklarını geç tamamlamasından faydalanan II. Şapur, Mezopotamya'ya girdi.⁶⁸⁴ Constantinus, sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra Libyssa (Gebze) ile Nicomedia (İzmit) arasındaki Ancyrona (Hereke)'da aniden hastalanarak vefat etti(Mayıs 337).⁶⁸⁵ O'nun ani ölümünden sonra Sasanilerle mücadele, haleflerine kaldı.

⁶⁸¹ Foss, **a.g.m.**, s. 36; Eyice, **a.g.m.**, s. 246, 247.

⁶⁸² Çelik, **a.g.e.**, s. 15, 16.

⁶⁸³ A. A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943, C. I, s. 53.

⁶⁸⁴ Gibbon, **a.g.e.**, C. 2, s. 71vd.; Özsait, "Anadolu'da Roma Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, s. 402.

⁶⁸⁵ Eusebius, **The Life of Constantine**, I, 9, s. 658, 659; Eutropius, X. 8; Zonaras, XIII. 4, 24; Zosimus, II. 39; Michael of Syrians, **Chronicle**, İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N.J., 2013, s. 66.

Constantinus'un Ankara'ya olan yakın ilgisi ve şehre yaptığı bağışlar, Flavius Constantius tarafından Constantinus'a adanan, daha sonraki dönemlerde ezgi taş olarak kullanılmış olan yazıtlı heykel kaidesinden anlaşılmaktadır. (bkz. Ek-A9)

Constantinus, siyasî ve kültürel olarak Doğu ve Batı'yı kendi şahsında bir arada tutmaya çalışmasına rağmen bizzat kendisinin bıraktığı bir vasiyetname ile imparatorluğun bölünmesine zemin hazırlamıştır. Bu vasiyetnamede imparatorluk, Constantinus'un üç oğlu ve iki yeğeni arasında bölünmüştür. Buna göre oğullarından II. Constantinus'a Britania, Gallia ve İspania diocesleri; Constans'a İtalia, Africa, Pannonia ve Dakia; Constantius'a Anadolu ve Mısır dâhil bütün Doğu; yeğenlerinden Delmatius'a Thrakia, Akhaia ve Makedonia; Hannibalianus'a da *kral* ünvanıyla birlikte Pontos'dan Kafkaslara kadar doğu bölgesi verilmiştir. Bunların her biri II. Constantinus'un emirleri doğrultusunda ülkelerini yöneteceklerdi.⁶⁸⁶ Kardeşler arasında bölünmüş imparatorlukta iç mücadelenin olması kaçınılmazdı.⁶⁸⁷ Ülkenin Doğu'suna hâkim olan Constantius'un hâkimiyet sahası, Hannibalianus'un ölümü üzerine (Eylül 337) O'na ait bölgeleri de kapsadı.⁶⁸⁸ Böylece ülkenin doğusuna tek başına hâkim olan Constantius'un hâkimiyet sahasını tehdit eden en önemli güç, Sasanilerdi. II. Constantius'un, II. Şapur karşısında genel olarak başarılı olamadığını, Sasanilerin hâkimiyet sahalarını Roma aleyhine peyderpey genişletmesinden anlamaktayız. Eutropius'un bu konudaki kayıtları da bu durumu desteklemektedir: *“Constantius'un yaşamı ise farklı bir yönde seyretti. Perslerin elinden çok çekti; kasabaları zapt edildi, kentleri kuşatıldı, orduları dağıtıldı, Şapor'a karşı hiçbir savaşta başarılı olamadı...”*⁶⁸⁹

II. Şapur, Constantinus'un ölümünden sonra harekete geçerek 338 yılında Nisibis(Nusaybin) üzerine başarısız bir kuşatma yaptı.⁶⁹⁰ II. Constantius döneminde

⁶⁸⁶ Özsait, **a.g.m.**, s. 403; Bahar, **a.g.e.**, s. 124.

⁶⁸⁷ Bu dönemde yaşanan dahilî mücadeleler için bkz. Vasiliev, **a.g.e.**, s. 82vd.; Akşit, **a.g.e.**, s. 579vd.; Özsait, **a.g.m.**, s. 403vd.; Gregory, **a.g.e.**, s. 76vd.

⁶⁸⁸ Zosimus, II.40, 3; Julian, **Oration 1: Panegyric in honour of Constantius, The Works of The Emperor Julian**, Ed. T.E. Page, W.H.D. Rodge, İngilizceye Çev. Wilmer Cave Wright, London, New York, 1923, C. I, s. 48, 49; Akşit, **a.g.e.**, s. 579. (Constantius, 340 yılında II. Constantinus'un, 350 yılında da Constans'ın ölümüyle imparatorluğun tek hâkimi olmuştur. Bkz. Eutropius, X. 13; Moses Hadas, **A History of Rome**, Double Day Anchor Books, New York, 1984, s. 192; Gregory, **a.g.e.**, s. 76)

⁶⁸⁹ Eutropius, X. 10.

⁶⁹⁰ Eusebius, **Chronicle**, s. 316.

bu saldırıyla başlayan Roma-Sasani mücadeleleri, O'nun ölümüne kadar devam etmiştir. Bu mücadeleler sırasında II. Constantius'un en az iki defa Ankara'da bulunduğu bilinmektedir. İmparatorun Sasaniler üzerine giderken Ankara'da konakladığını, şehirde, 8 Mart 347 tarihinde, *dolandırıcılık* hakkında bir kanun çıkartmasından öğreniyoruz.⁶⁹¹ İmparatorun Ankara'da ikinci bulunuşu ise, Magnentius'un isyan haberini alması üzerine İstanbul'a dönüşündedir. İmparator, Ankara'daki bulunuşlarından birinde, hatip Themistius ile tanıştırdı. Themistius, burada hayırseverlik hakkında çok başarılı bir konuşma yapmış ve imparatoru etkilemiştir. Bundan dolayı II. Constantius, bu hatibin kariyerinin hızlı bir şekilde gelişmesine katkı sağlamış ve Themistius, Roma'da önemli bir hatip olarak ünlenmiştir.⁶⁹²

II. Constantius, saltanatının son yıllarında bir yandan doğu sınırını ihlal eden Sasanilerle mücadele ederken bir yandan da Julianus'un isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı. II. Constantius, kuzeni Julianus'un ordu tarafından *Augustus* ilan edilmesi⁶⁹³ dolayısıyla tüm enerjisini Sasaniler üzerine veremedi. Ve mücadelede isteksiz davrandı. Komutanlarından Ursikinus'un, Sasanilerle mücadelenin bu şekilde devam etmesi halinde eyaletlerin hepsinin kaybedileceği yönündeki uyarısı üzerine Constantius, Sasanileri püskürtmek amacıyla harekete geçti. Ancak 361 yılında Tarsus yakınlarında hastalanarak öldü. II. Constantius'un ölümü üzerine, batıda zaten *Augustus* olarak tanınan Julianus, herhangi bir mücadele yaşamaksızın imparatorluğun başına geçti.⁶⁹⁴

Julianus (361-363)'un kısa süren saltanatının en önemli olayı, imparatorluk inanç sistemine egemen hale gelmiş Hıristiyanlık'tan Paganizm'e dönme girişimleridir. Aslen bir Hıristiyan olarak yetiştirilen Julianus, Paganizm'e ilgi duymaya başladı, II. Constantius'un ölümünden sonra bu ilgisini açıkça ortaya koydu

⁶⁹¹ **Imperatoris Theodosii Codex**, 11.36, 8. (<http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/>); Peter Heather, David Moncur, **Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century Select Orations of Themistius**, Liverpool University Press, Liverpool, 2001, s. 69-71.

⁶⁹² Heather-Moncur, **a.g.e.**, s. 69vd.; Stephen A. Stertz, "Themistius: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Roman Empire", **The Classical Journal**, Vol. 71, No: 4 (Nisan-Mayıs 1976), p. 350; Foss, **a.g.m.**, s. 36,37; Eyice, **a.g.m.**, s. 252.

⁶⁹³ Eutropius, X. 15.

⁶⁹⁴ Eutropius, X. 15,16; Zosimus, III. 11, 2; Gibbon, **a.g.e.**, C. 2, s. 111, 112; Özsait, **a.g.m.**, s. 404; Gregory, **a.g.e.**, s. 77.

ve dinden dönüşünü (apostasia) ilan etti. İmparatorluğunun ilk zamanlarında dinsel hoşgörü politikası uyguladı ve Hıristiyanları ibadetlerinde serbest bıraktı. Ancak daha sonra Hıristiyanlığa karşı açıktan saldırıya geçti.⁶⁹⁵ Pessinus tapınağını ziyaret etmek için Frigya'ya giderek, orada bir ayın düzenledikten sonra Ankara'ya geldi⁶⁹⁶ ve burada şehrin kenar mahallelerinde Hecate'nin simgesini taşıyan Paganlar tarafından karşılandı.⁶⁹⁷ Daha sonra kendisini karşılayanlarla birlikte şehrin ileri gelen vatandaşlarıyla tanıştığı ve büyük hediyeler dağıttığı bir yere geldi. Şehre gelişinin ertesi gününde tanrılar ve kendisi onuruna düzenlenen oyunları izledi ve daha sonra saraya döndü.⁶⁹⁸ Julianus'un bu Ankara ziyaretinin anısına, vali Saturninius Secundus Salutius tarafından dikilen bir yazıtlı heykel kaidesi bilinmektedir. Kale duvarlarında bulunan bu yazıt, imparatorla birlikte doğu seferine çıkan Saturninius Secundus Salutius tarafından "*bütün dünyanın efendisi, Britanya Denizi'nden Dicle'ye kadar Barbarları mağlup eden*" ifadeleriyle Julianus'un onurlandırılmasını içermektedir.⁶⁹⁹ Günümüzde Ulus-Vilayet meydanında bulunan yaklaşık 15 metrelik bir sütunun da Julian'ın Ankara'yı ziyareti anısına dikildiği kabul edilmektedir. (bkz. Ek-C30) Julian'ın Ankara ziyareti, Ankaralı Hıristiyan Azizlerin hayat hikâyelerinde de zulümle birlikte anılmaktadır.⁷⁰⁰

Julianus, Constantius'un tamamlayamadığı Sasani seferini tamamlamak üzere, Ankara'dan Kappadokia tarikiyle güneye indi ve II. Şapur'un ordusuyla giriştiği mücadele sırasında bir mızrakla yaralanarak hayatını kaybetti (26 Haziran/Temmuz? 363).⁷⁰¹

⁶⁹⁵ Akşit, **a.g.e.**, s. 596.

⁶⁹⁶ Ammianus Marcellinus, XXII.8; Nezahat Baydur, **İmparator Iulianus**, Arkeloloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s. 90.

⁶⁹⁷ Julian'ı, Hecate'nin simgesiyle karşılayanlar, Foss tarafından *Şeytanın Kulları* olarak anılmaktadır. Bkz. Foss, **a.g.m.**, s. 40.

⁶⁹⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 40.

⁶⁹⁹ Tournefort, **a.g.e.**, C. III, s. 294; **CIL**, Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Ed. Theodorus Mommsen, 1873, C. III, no. 247; Foss, **a.g.m.**, s. 41; Mark W. Graham, **News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire**, University of Michigan, 2006, s. 87; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 226.

⁷⁰⁰ Sozomen, **History of the Church**, Samuel Bagster and Sons, London, 1846, V. 11; Foss, **a.g.m.**, s. 38vd.

⁷⁰¹ Ammianus Marcellinus, XXV.7, 10; Eutropius, X. 16; Zosimus, III. 28, 29; Gibbon, **a.g.e.**, C. 2, s. 320vd.; Baydur, **a.g.e.**, s. 107-109.

İmparatorun ölümü üzerine ileri gelen komutanlar toplanarak, muhafız kuvvetleri komutanı Jovianus'u, imparator olarak seçtiler. Jovianus, imparatorluğunu diğer bölgelerde de kabul ettirmek ve ordusunun geri kalan kısmını kurtarmak amacıyla Sasanilerle yüz kızartıcı bir antlaşma yapmaya mecbur kalmıştır.⁷⁰² Bu antlaşmayla barışı satın alan Jovianus, dinî alanda Julianus'un başlattığı Paganizme dönüşle ilgili uygulamaları ortadan kaldırarak II. Constantius dönemindeki dinî serbestiyi yeniden yürürlüğe koydu. İstanbul'a dönüş yolculuğuna Kilikia üzerinden başlayıp, Tarsus'ta⁷⁰³ Julianus'u toprağa verdikten sonra Ankara'ya yöneldi.⁷⁰⁴ Jovianus, Ankara'ya yaklaştığında, Galatia'da küçük bir kasaba olan Aspona/Aspuna (Şedidhöyük-Bala)'da Galya birliklerinin komutanlarından oluşan bir heyet tarafından karşılandı. Burada Jovianus'un imparatorluğunu kutlayan ve O'na hediyeler sunan bu heyet, Jovianus ile birlikte Ankara'ya doğru yola koyuldu ve çok az bir süre sonra da Ankara'ya ulaştılar(31 Aralık 363).⁷⁰⁵

Yeni imparatorun şehre gelişi onuruna büyük hazırlıklar yapıldı. Diğer imparatorluk ziyaretlerinde de Ankara'da büyük hazırlıklar yapıldığını, Ammianus Marcellinus'un, Jovianus'un gelişini aktarırken: “*Şimdiye kadar ki durumlarda yapıldığı gibi O'nun (Jovianus) gelişi dolayısıyla karşılama hazırlıkları yapıldıktan sonra İmparator Ancyra'ya girdiğinde...*”⁷⁰⁶ şeklindeki anlatımına istinaden söyleyebiliriz.

Bu hazırlıkların ardından Jovianus'un imparatorluğu, Ankara'da coşkuyla kutlanmış olmalıdır. Jovianus, Ankara'daki ikinci gününde (1 Ocak 364 tarihinde) henüz küçük yaşta olan oğlu Varronianus'u *consul* atadı. Varronianus'un kutlamalar sırasında ağlaması ve koltukta oturmamakta direnmesi, kötü bir şey olacağının işareti olarak görüldü ve bu uğursuz alâmet, çok yakında doğrulandı.⁷⁰⁷ Jovianus'un

⁷⁰² Eutropius, X. 17; Akşit, **a.g.e.**, s. 597; Norman H. Baynes, “Cosntantine's Successors to Jovian: and the Struggle with Persia”, **CMH**, Macmillan Company, 1911, C. I, s. 85.

⁷⁰³ Zosimus, III. 34, 3;

⁷⁰⁴ Ammianus Marcellinus, XXV.10, 11; Özsait, **a.g.m.**, s. 405.

⁷⁰⁵ Ammianus Marcellinus, XXV.10, 10; Philostorgius, **Church History**, İngilizceye Çev. Philip R. Amidon, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007, VIII. 8; De la Bleterie, **The History of the Emperor Jovian**, London, 1798, s. 356; Foss, **a.g.m.**, s. 41.

⁷⁰⁶ Ammianus Marcellinus, XXV.10, 11.

⁷⁰⁷ Ammianus Marcellinus, XXV.10, 11; Philostorgius, VIII. 8; Theophanes Confessor, **The Chronicle**, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, s. 84, 85; De la Bleterie,

imparatorluğunu tebrik etmek isteyen Konstantinople senatosunun bir heyeti de Ankara'ya geldi. Bu heyet içerisinde consullük kutlaması sırasında, dinî hoşgörü hakkında bir konuşma yapan Themistius da bulunuyordu.⁷⁰⁸ Ankara'da yaklaşık bir ay kadar kalan Jovianus, burada iki kanun çıkarttı. Biri, 28 Aralık 363 tarihli farklı makamlardaki yöneticilerin sorumlulukları hakkında; diğeri ise, 11 Ocak 364 tarihli olup, denetlemelerdeki uygulamalarla ilgiliydi.⁷⁰⁹ Jovianus, şiddetli kış şartlarına rağmen bir an evvel Roma'da olmak istedi ve Ocak ayının sonunda şehirden ayrıldı. Kış şartlarından dolayı imparatorluk maiyetinin büyük kısmını daha sonra gelmeleri için şehirde bıraktı. İmparatorun yol arkadaşlarından bazılarının tipiden dolayı, Galatia'da öldüğü bilinmektedir.⁷¹⁰ İmparator ve maiyeti, iki haftalık zorlu yolculuktan sonra Galatia-Bithynia sınırındaki Dadastana'da konakladı. Burada 17 Şubat gecesi yatağında ölü bulundu. Görünürde yattığı odada yanan kömürden zehirlenmişti. Ancak O'nun ölümünde birçok şüpheli nokta kaldı.⁷¹¹

İmparator Jovianus'un bu ani ölümü üzerine komutanlar ve üst dereceli memurlar, yeni imparatoru seçmek üzere Nicaea (İznik)'da toplandı. Jovianus'un, yaşlı ve soğuktan donması muhtemel olduğundan, daha sonra gelmesi için Ankara'da bıraktığı Datianus, kendisiyle birlikte Ankara'da bulunan ikinci nişancı bölüğü komutanı Valentinianus'u imparator olarak önerdi. Bu teklif oybirliğiyle kabul edildi ve Valentinianus, Ankara'dan Nicaea'ya geldi.⁷¹² Nicaea'da imparator seçilen Valentinianus, birkaç aylık saltanatının ardından kardeşi Flavius Valens'e, *Augustus* ünvanıyla Doğu'nun yönetimini vererek, kendisi Batı'nın yönetimini üstlenmişti.⁷¹³

a.g.e., s. 357; Foss, **a.g.m.**, s. 41; Baynes, **a.g.m.**, s. 86; Heather-Moncur, **a.g.e.**, s. 149; Graham, **a.g.e.**, s. 110.

⁷⁰⁸ Heather-Moncur, **a.g.e.**, s. 149; Foss, **a.g.m.**, s. 41. (Socrates, Themistius'un Jovianus ile Dadastana'da görüşüğünü kaydetmektedir. Bkz. Socrates Scholasticus, **Ecclesiastical History**, World Public Library Edition, 2010, III. 26)

⁷⁰⁹ **Imperatoris Theodosii Codex**, 13.3, 6; Foss, **a.g.m.**, s. 41.

⁷¹⁰ Foss, **a.g.e.**, s. 42.

⁷¹¹ Jovianus'un ölümü ve ölüm nedenleri için bkz.; Eutropius, X. 18; Sokrates, III. 26; Sozomenos, VI. 6; Orosius, VII. 31; Ammianus Marcellinus, XXV.10, 12, 13; Zonaras, XIII.14, 71; De la Bletterie, **a.g.e.**, s. 361; Adrian Goldsworthy, **How Rome Fell, Death of a Superpower**, Yale University Press, New Haven, London, 2009, s. 237; Timothy Venning, **A Chronology of the Byzantine Empire**, Palgrave Macmillan, New York, 2006, s. 23.

⁷¹² Ammianus Marcellinus, XXVI.I, 4, 5; Philostorgius, VIII. 8; Foss, **a.g.m.**, s. 42; Özsait, **a.g.m.**, s. 404, 405; Graham, **a.g.e.**, s. 110.

⁷¹³ Ammianus Marcellinus, XXVI.5, 1-4; Philostorgius, VIII. 8; Socrates, IV. 1-2; Theophanes, s. 84, 85.

Valens, saltanatın ilk yıllarında kendini imparator ilan ettiren Procopius'un isyanıyla uğraşmıştır. Halkın arasında dolaşarak halkın Valens'e, özellikle de Valens'in kayınpederi lejyon komutanı Petronius'a tepkili olduğunu gören Procopius, iki lejyonu kendisine bağlayarak Trakya'yı ele geçirdi; Valens'in Kalkhedon, Nicaea ve Kyzikos üzerindeki kuşatmasını kaldırdı; Bithynia'yı işgal etti. Aynı zamanda Frigya ve Lykia'da da kendine taraftar buldu.⁷¹⁴ Valens, Procopius'a karşı mücadelesinde Ankara'yı kış mevsiminde ordugâh olarak kullandı ve mücadeleyi buradan yönetti.⁷¹⁵ İmparator ve ordusunun Ankara'daki misafirliği sırasında, Valens'in 18 Ocak 366 tarihinde bir oğlu oldu. O'nun adını Valentinianus Galates koydu. İsmindeki *Galates*, bebeğin doğum yerini yansıtan bir ibaredir.⁷¹⁶ Valens, 366 yılının baharında Procopius'a karşı harekete geçerek, Pessinus'u aldı ve Frigya'ya girdi. Bu seferde Procopius'u bozguna uğrattı ve öldürdü. Böylece imparatorluğun doğusunda otoritesini sağlamlaştırdı.⁷¹⁷ Saltanatını Konstantinople'de, Antiocheia'da ve Tuna boylarında geçiren Valens, bu merkezler arasındaki seyahatlerinde anayol üzerinde bulunan Ankara'ya defalarca uğramıştır. Ankara'da 13 Temmuz 371 tarihinde çıkarılan bir kanun da böyle bir ziyaretle ilgilidir.⁷¹⁸

İmparator I. Theodosius (379-395), ölümünden önce ülkeyi iki oğlu arasında paylaştırmak suretiyle, Doğu ile Batının bir daha birleşmemek üzere birbirinden ayrılma sürecini başlatmış oldu. Theodosius'un ölümünden sonra Honorius, Batı'da; Arcadius, Doğu'da hüküm sürmeye başladı.

Arcadius'un saltanatında Ankara, imparator ve maiyetinin ikametgâhlarından birisi olarak gelişti. İmparator, saray erkânıyla birlikte ilkbaharda, dönemin şairlerinden Claudianus'un ifadesiyle: "...barışın kucağında ilk çiçek tomurcukları yetişirken, Zephyrus⁷¹⁹'un sıcak esintileri hissedildiğinde..." başkentin iklimi ve rutubeti dayanılmaz olduğundan, Batı Anadolu'dan itibaren peyderpey yükselen Orta Anadolu'nun merkezindeki Ankara'ya doğru yola çıkıyordu. Ankara'nın sayfiye olarak seçilmesinde Arcadius'un baş harem ağası Eutropius'un etkili olduğu

⁷¹⁴ Ergin, **a.g.e.**, s. 105.

⁷¹⁵ Ammianus Marcellinus, XXVI.8, 4.

⁷¹⁶ **Imperatoris Theodosii Codex**, 12.1, 76; Foss, **a.g.m.**, s. 50.

⁷¹⁷ Ammianus Marcellinus, XXVI. 7-9; Socrates, VI. 5; Foss, **a.g.m.**, s. 50.

⁷¹⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 50.

⁷¹⁹ Rüzgâr Tanrısı.

anlaşılmaktadır.⁷²⁰ Claudianus, İmparator ve maiyetinin gösterişli bir şekilde Ankara'dan başkente dönüşlerini, "...sanki Pers ülkesini fethetti, İndus'tan su içmiş gibi..."⁷²¹ şeklinde hicvetmektedir. Arcadius ve maiyeti, Eylül 397'de, Ağustos-Eylül 398'de, 399'da⁷²² ve Temmuz-Ekim 405'te Ankara'da bulunmuştur.⁷²³

Arcadius'un saray erkânıyla birlikte yazları Ankara'da geçirmesi, şehre birçok avantaj sağlamıştır. Bu ziyaretler sırasında şehir, fonksiyonel olarak imparatorluk merkezi hüviyetini almıştır. Bu dönemde şehirde, imparator ve maiyetinin ikâmet edebileceği saray vb. bir yapının bulunma olasılığı oldukça yüksektir.

Bölge ekonomisinin temeli olan tarım ve hayvancılık, nazik doğal şartlar dengesine dayandığından dolayı kuraklık, şehir için beraberinde yoksulluk ve hastalık getirdi. III. yüzyıl krizi sırasında şehri vuran kıtlık ve beraberindeki veba, 452 yılında Galatia'da tekrar baş gösterdi.⁷²⁴ Şehir halkını olumsuz etkilediği muhakkak olan salgının, şehir nüfusuna olan etkisi bilinmemektedir.

V. yy'da Anadolu eyaletlerine genellikle (bölgesel isyanlara rağmen) barış hâkim oldu, imparatorlar nadiren başkentten ayrıldılar. Bu dönemdeki barış ortamı, Ankara'ya birçok yabancı tüccarın gelmesini sağladı. Bu tüccarlardan biri olan Hz. Peygamber'in atası Hâşim b. Abdümenaf'ın Ankara seyahati, O'nun burada İmparatorla görüşmesi dolayısıyla önemlidir. Hâşim, komşu devletlerin hükümdarlarıyla Kureyş adına ticarî-diplomatik ilişkiler başlatmakla ve Kureyş için yaz-kış olmak üzere⁷²⁵ yılda iki defa ticarî seyahat sistemini getirmekle itibar

⁷²⁰ Claudian, **Against Eutropius**, İngilizceye Çev. Maurice Platnauer, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1922, II. 95-100.

⁷²¹ Claudian, II. 102, 103; Eyice, **a.g.m.**, s. 253.

⁷²² Arcadius'un 399 baharındaki Ankara seyahati, Tribiglid liderliğindeki Gotların ayaklaması sonucu ertelendi. (Venning, **a.g.e.**, s. 38) Aynı yıl, İstanbul'da Gotların yeni bir isyanının daha olduğu ve İmparatorun şehirde olmadığı ve büyük olasılıkla Ankara'da bulunduğu bilinmektedir. (Vasiliev, **a.g.e.**, s. 117)

⁷²³ Foss, **a.g.m.**, s. 51; Eyice, **a.g.m.**, s. 253; Venning, **a.g.e.**, s. 38.

⁷²⁴ Evagrius Scholasticus, **Ecclesiastical History**, İngilizceye Çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2000, II. 6; Foss, **a.g.m.**, s. 54.

⁷²⁵ Onun ve kardeşlerinin yaz ve kış seferleri, bu seferlerin Mekke'ye refah getirdiği, Kureyş Suresi'nde anlatılmaktadır (bkz. Kur'an-ı Kerim, Kureyş Suresi, 1-4).

kazanmıştı.⁷²⁶ İbn Sa'd'ın ifadesiyle: “*Hâşim, Ankara’da Rum Kayzeri ile görüştü ve O’nun muhabbetine ve ikramına nâil oldu.*”⁷²⁷ Hâşim’in Ankara’ya bu ziyareti, 467 yılı yazına tarihlenmektedir.⁷²⁸ Dolayısıyla İmparator I. Leon (457-474), 467 yılının yazında Ankara’da bulunmuştur.

I. Leon’un ölümüyle (474) yerine geçen altı yaşındaki torunu II. Leon, aynı yıl tahtı babası Zeno’ya devretti. O’nun döneminde Gothlar bertaraf edilmiş, onların yerini İsaerialılar almıştır. Kendisi de İsaerialı olan Zeno, hükümdarlığı sırasında İsaerialıların çıkarttığı isyanlarla ilgilenmek zorunda kalmıştır.⁷²⁹ Zeno döneminde, İsaerialıların kaynaklık ettiği isyanların yanında bir diğer isyan da, Batı Roma İmparatoru Anthemius’un Marcian’ın isyanıdır. Marcian, isyanının başlangıcında yenilmiş ve Kappadokia’ya sürülmüştür. Ancak kısa süre sonra sürgünden kurtulmuş ve bölgedeki köylülerin desteğini alarak büyük bir güç oluşturmuş ve Ankara’ya saldırmak üzere harekete geçmiştir. Ancak General Trocundes, şehre Marcian’dan daha önce gelerek O’nu bozguna uğratmış ve Marcian, Zeno tarafından İsauria’ya sürülmüştür(479). Bu gelişemeyen isyan hareketi, V. yüzyılın sonlarında Galatia bölgesindeki güvensiz ortamın bir göstergesidir.⁷³⁰

Galatia bölgesinde V. yüzyılın sonunda, asayişin bozulduğu ve isyanlar dolayısıyla devlet otoritesinin sarsıldığı, buna bağlı olarak eşkıyalık hareketlerinin görüldüğü bilinmektedir. Aziz Daniel’in hayat hikâyesindeki bir olay, bu durumu göstermektedir. Yaklaşık 480 yılında büyük karayolu boyunca seyahat eden bir seyyah, eşkıyaların saldırısına uğradı, soyuldu, dövüldü ve Ankara yakınlarında bir yerde ölüme terk edildi. Seyyah, yol boyunca seyahat eden diğer yolcular tarafından

⁷²⁶ İbn Sa'd, **Et-Tabakatü'l-Kübra**, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, t.y., C. I, s. 57; Taberî, II, 252; İbrahim Sarıçam, **Emevî-Haşimî İlişkileri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 68.

⁷²⁷ İbn Sa'd, C. I, s. 57; Kureyşlilerin Ankara’ya seyahatleri için bkz. Avram Galanti, **Ankara Tarihi I-II**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, s. 75.

⁷²⁸ Tarihlendirme için bkz. Muhammed Hamîdullah, “El-Îlaf veya İslâm’dan Önce Mekke’nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri”, Çev. İsmail Cerrahoğlu, **AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, S. 1, 1961, s. 218.

⁷²⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Bizans Tarihi”, **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 3, s. 490, 491.

⁷³⁰ Edmund Wright Brooks, “The Emperor Zenon and the Isaurians”, **The English Historical Review**, Oxford University Press, Vol. 8, No: 30 (Nisan, 1893), p. 220; Foss, **a.g.m.**, s. 55.

bulundu ve Ankara'ya şehrin piskoposuna getirildi. Piskopos, onu hastaneye yatırdı ve tedavi etti.⁷³¹

VI. yüzyılın başında Karadeniz'in kuzeyinden gelen Sabarların, Ankara yakınlarına kadar etki alanlarını genişlettikleri görülmektedir. Sabarlar, 503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru hâkimiyetlerini genişletmişler ve bazı Bulgar gruplarını idarelerine almışlardır.⁷³² Sabarlardan kalabalık bir kütle, 515 yılı sonlarında İtil(Volga)-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban nehri boyunca yerleşerek, doğrudan doğruya Bizans-Sasani imparatorluklarıyla temas kurmuştur. Sasani-Bizans sınırında askerî hareketliliğin olduğu bu zamanda Sabarlar, hükümdarları Balak (Belek) önderliğinde Sasanilerle ittifak yaparak Bizans'a karşı savaşmışlar (516), Armenia bölgesine akınlar yapmışlar ve daha sonra Galatia'ya girerek Kayseri, Konya ve Ankara'ya kadar ilerlemişlerdir. Bu akınlarla Pontus, Kappadokia ve Galatia, Sabarların yağmasına maruz kalmıştır.⁷³³

Düşman akınları ve eşkıyalık faaliyetleri, Ankara'nın hükmettiği geniş kırsalda güvenliğin ortadan kalkmasına neden oldu. Ülke genelinde halkın kırsal kesimi terk edip kentlere ve manastırlara yönelmesi durumu,⁷³⁴ güvensiz Ankara kırsalında da gerçekleşmiş olmalıdır.

Justinianus, Sasanilerle seleflerinden (Justinus'un son dönemlerinde, 525 yılında iki devlet arasındaki mücadele yeniden başlamıştı.⁷³⁵) kendine miras kalan mücadeleye 532 yılında imzalanan *ebedî barış* olarak adlandırılan antlaşmayla ara verdimişti. Bu antlaşma, Bizans'ın İran üstünlüğünü kabul etmesi anlamına gelse de İmparator'a İtalya ve Afrika'daki olaylarla mücadele fırsatı vermesinden dolayı önemliydi. Bu antlaşmaya göre:

- Roma, Derbent ve Caucasus'taki kalelerin bakım masrafı olarak on bir bin pound altın ödemeyi kabul etti.

⁷³¹ Elizabeth Dawes, Norman H. Baynes, **Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies Translated from the Greek**, Basil Blackwell-Alden Press, Oxford, 1948, St. Daniel the Stylite, 87, s. 60, 61.

⁷³² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 149.

⁷³³ Theophanes, s. 245; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 149; Ahmet Taşağıl, "İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. II, s. 325, 326.

⁷³⁴ M. V. Levchenko, **Bizans Tarihi**, Çev. Maide Selen, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 55.

⁷³⁵ Yıldız, **a.g.m.**, s. 491.

- Dara, Roma'da kaldı. Fakat karargâh Mezopotamya'da olmayacaktı.
- Roma ve Sasaniler, sonsuza kadar müttefik olacaklardı.⁷³⁶

Böylelikle imparatorluğun doğusunda barışı sağlayan Justinianus, batıya yönelme fırsatı buldu. Bizans'a yeniden ve son parlak dönemini yaşatan Justinianus'un saltanatında imparatorluk, batıda, Germanlerle; kuzeyde Slavlarla; doğuda ise Sasanilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Justinianus'un bu mücadelelerinin temelinde, adı geçen devletlerin Bizans sınırına tecavüzleri ve kendini Roma Caesar'larının halefi addeden Justinianus'un imparatorluk sınırlarını I. ve II. yüzyıldaki sınırlarına ulaştırma ideali yatmaktadır.⁷³⁷ Justinianus, imparatorluğu eski gücüne kavuşturmak için siyasî, idarî ve ekonomik alanlarda reformlar yaptı. Bu reformların yanında Justinianus, ülke savunmasını güçlendirmek için şehirlerdeki istihkâmları güçlendirdi. Justinianus'un yapılanma faaliyetleri çerçevesinde Ankara şehir merkezinde herhangi bir faaliyet bilinmemektedir. Ancak Justinianus'un, Ankara'dan doğu sınırlarına uzanan askerî ana yolu tamir ettirdiği⁷³⁸, Syceon⁷³⁹ yakınında, buradaki halkın kendisine taşkınlardan şikâyet etmesi üzerine, Siberis(Kirmir) nehrinin üzerine bir taş köprü yaptırdığı,⁷⁴⁰ bu köprünün batısında, anayolda seyahat eden yolcuların kışın sığınabilecekleri bir kilise yaptırdığı⁷⁴¹ ve Juliopolis⁷⁴² kasabası civarındaki istihkâmları sağlamlaştırdığı bilinmektedir.⁷⁴³

Justinianus döneminde bütün imparatorluğu etkileyen bir veba salgını, Anadolu'yu da etkiledi ve büyük oranda ve imparatorluğu sosyo-ekonomik ve siyasi olarak sarstı. 542 yılında patlak veren salgın, elli yıl boyunca tekrarladı ve nüfus kaybına sebep oldu.⁷⁴⁴ Vebanın Ankara'ya olan etkileri tam olarak bilinmemesine

⁷³⁶ Sykes, **a.g.e.**, s. 487.

⁷³⁷ Vasiliev, **a.g.e.**, s. 169.

⁷³⁸ Procopius, **Buildings**, V.3, 12-15.

⁷³⁹ Kirmir Çayı'nın Sayarya Nehri'ne döküldüğü noktada bulunan bir Galatia kasabası. Kasaba, büyük imparatorluk yolu üzerinde bulunmaktaydı. (Ramsay, **a.g.e.**, s. 268; **Dictionary of Greek and Roman Geography**, Ed. William Smith, London, 1854) Günümüzde Çayırhan'da veya yakınında bulunmalıdır.

⁷⁴⁰ Procopius, **Buildings**, V.4, 1-3.

⁷⁴¹ Procopius, **Buildings**, V.4, 4.

⁷⁴² Juliopolis, Nallıhan İlçesi, Çayırhan Beldesi Gülşehri Mevkii'nde yer almaktadır.

⁷⁴³ Procopius, **Buildings**, V.4, 5, 6.

⁷⁴⁴ Procopius, **History of the Wars**, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London-New York, 1914, II.22, 10-36; Evagrius Scholasticus, IV. 29; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1999, C. I, s.

rağmen bu dönemde salgına çare bulmak adına şehirde bazı çalışmaların yapıldığı, Syceonlu Aziz Theodore'nin hayat hikâyesinden bilinmektedir. Buna göre:

“...Vebanın tekrar ortaya çıkması üzerine bir çare arayan şehir halkı, Syceonlu Aziz Theodore'yi ziyaret ederek O'nu Ankara'ya gelmeye ikna ettiler. Mother of God of Beeia Rahibe Manastırında kızları olan bazı kimseler, O'nu şehirde kalmaya razı ettiler. Kararlaştırılan bir günde şehir ve kırsalındaki insanlar, kurtuluş için Tanrı'ya dua eden Aziz'in arkasında tören alayında gitti. O'nun duaları kabul oldu, Ankara, vebadan kurtarıldı ve hatta hayvanlar, Theodore'nin kutsadığı kutsal su serpilerek kurtarıldı. Daha sonra metropolisin vatandaşları O'nu şükran ve minnetle manastırına geri getirdiler...”⁷⁴⁵

Bu anlatı, Ankara'da vebanın boyutlarını göstermektedir. İnsanların, hastalıktan kurtulmak için ilâhî bir himmete ihtiyaç duymalarına bakılırsa, halk veba karşısında çaresiz kalmış ve muhtemelen birçokları yakınlarını da hastalıktan dolayı kaybetmiştir.⁷⁴⁶

Bizans ordusundaki asker azalmasına neden olduğundan salgının, Sasaniler ve Arapların Bizans karşısındaki üstünlüğünün temel sebeplerinden biri olduğu da ileri sürülebilir.⁷⁴⁷

532 yılındaki antlaşmayla (ebedî barış) Bizans ve Sasani devletleri arasındaki mücadele, kısa süre için durdu. Fakat Justinianus'un batıdaki başarılarını takip eden Sasani Kralı Husrev Anuşîrvan (Âdil), Bizans'ın batı ile meşguliyetini fırsat bilerek *ebedî barış*'ı feshetti ve Suriye üzerine yürüdü(540).⁷⁴⁸ Bizans, doğu garnizonlarını batıya çektiğinden bu saldırıya hazırlıksız yakalandı. Sasani hükümdarı Hüsrev'in ana hedefi, yüzyıllardan beri düşman görmemiş Antiocheia idi. Justinianus, Hüsrev'in Antakya surları önünde görülmesinden önce, 6000 kişilik bir garnizonu şehre sokmayı başardı. Ancak buna rağmen Hürmüz kenti ele geçirdi ve burada büyük bir katliam

153, 154; **The Chronicle of Zuqnîn**, İngilizceye Çev. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Canada, 1999, s. 172-174.

⁷⁴⁵ Dawes-Baynes, Theodore of Sykeon, 45, s. 120, 121; Foss, **a.g.e.**, s. 57.

⁷⁴⁶ Daha önceki salgınlarla kıyaslanamayacak kadar şiddetli olan bu salgın, özellikle nüfusun yoğun olduğu büyük kentlerde ortalığı kasıp kavuruyordu. Justinianus da vebaya yakalanmıştı. İstanbul'da vebadan ölenlerin sayısı, günde 5000 kişiye ulaşıyordu. Bu durum sayı vermek mümkün olmasa da Ankara'da da geçerli olmalıdır. (Levtchenko, **a.g.e.**, s. 90)

⁷⁴⁷ F. P. Retief, L. Cilliers, “The Epidemic of Justinian (AD 542): A Prelude to the Middle Ages”, **Acta Theologica**, Vol. 26, No: 2, 2006, s. 126.

⁷⁴⁸ Yıldız, **a.g.m.**, s. 492, 493.

yaptı.⁷⁴⁹ Antiocheia'nın düşmesi üzerine Justinianus, Belisarios'u İtalya'da çağırarak ordunun başında Sasanilere karşı gönderdiyse de Belisarios, Sasaniler karşısında başarılı olamadı (541). Antiocheia'nın Sasaniler eline geçmesi, Ankara'dan doğuya giden anayolun güvenliğini sarstı. Bu durumun uzak coğrafyalarla ticarî ilişki içerisinde olan Ankara'yı sosyo-ekonomik olarak olumsuz etkilediği açıktır. Hüsrev karşısında tutunamayan Bizans, vergi vermek koşuluyla 562 yılında İran'la elli yıllığına bir antlaşma yaptı.⁷⁵⁰ Justinianus döneminde sınırlar genişletilmiş olsa da Sasanilerin hamle gücü başlamış ve Bizans, Ön Asya'da gözle görünür bir şekilde ikinci plana düşmüştür.⁷⁵¹

Justinianus'u izleyen II. Justinos (565-578), II. Justinos tarafından seçilen Tiberius (578-582), Tiberius'un damadı Maurikos (582-602) gibi imparatorlar, hem malî ve askerî açıdan çökmüş bir devleti devraldılar; hem de kuzeyden Avarların, Slavların ve Lombardların, güneyden ise Sasanilerin güçlü baskılarına maruz kaldılar.⁷⁵² Phokas(602-610)'ın sert yönetimi, imparatora karşı komplolar düzenlenmesine ve aristokrasiye yönelik baskıların artmasına neden oldu. Phokas dönemindeki siyasî istikrarsızlığa dinî ihtilaflar da katılınca imparatorluk içinde bir kaos ortamı doğdu. O'nun döneminde, Maurikos ve seleflerinin büyük çabalarıyla ayakta duran imparatorluğun savunma sistemi de çökmeye başlamıştır. Bizans tahtında Maurikos'un öldürülerek yerine Phokas'ın geçirilmesi 591 yılında Sasanilerle imzalanan barış antlaşmasının bozulmasına neden oldu. Sasaniler, bu taht değişikliğini fırsat bilerek, görünüşte Maurikos'un intikamını almak ve tahtı işgal eden Phokas'a karşı meşru yönetimi desteklemek amacıyla Bizans'a karşı harekete geçti.⁷⁵³ Sınır bölgesindeki direniş kırılıp Dara mevki 605 yılında düştükten sonra, II. Hüsrev komutasındaki Sasani ordusu, Kayseri'yi alarak Anadolu içlerine girdi ve

⁷⁴⁹ Khodadad Rezakhani, "Menander Protector, Fragments 6.1-3", **Sasanika Sources** s. 4, (<http://www.sasanika.org/wp-content/uploads/Menander6-1.pdf-06.02.2014/03:02>); Levtchenko, **a.g.e.**, s. 88, 89.

⁷⁵⁰ Rezakhani, **a.g.m.**, s. 4; Levtchenko, **a.g.e.**, s. 97.

⁷⁵¹ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 66.

⁷⁵² Levtchenko, **a.g.e.**, s. 117.

⁷⁵³ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 78; Charles Diehl, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Cevdet R. Yularkiran, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 44; Peter Brown, **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, Çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 105.

Kadıköy'e dayandı.⁷⁵⁴ Bu sefer sırasında Sasani ordusunun Ankara'dan geçmiş olması kuvvetle muhtemel olmasına rağmen kaynaklarda bu seferin Ankara'yla ilişkisi hakkında herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

Aziz Theodore'nin hayat hikâyesinden öğrendiğimize göre, Justinianus'tan Heraclius'un saltanatına kadar Ankara, Sasanilerle mücadelede doğu sınırlarına uzanan en hareketli yol üzerinde bulunması dolayısıyla, sık sık imparatorlar ve maiyetlerini misafir etmiştir.⁷⁵⁵ İmparatorlar ve maiyetlerinin Ankara'da konaklaması, Ankara'dan geçen anayolun, bu dönemin sonuna kadar hareketli olup, önemini koruduğunu göstermesi yanında, Ankara'nın Heraclius dönemine kadar önemli bir metropol işlevini sürdürdüğünü de göstermektedir.

III. HERACLIUS'TAN TÜRK HÂKİMİYETİNE ANKARA (VII-XII. Yüzyıl)

Heraclius, Kartaca eksarkhı iken Phokas'a karşı ayaklanarak başkente bir donanma gönderdi. Phokas, bu donanmayı karşılayacak askerî güçten yoksundu ve O'nun yönetiminden memnun olmayan kesimler de Heraclius'a destek verdiler. İsyan, imparatorluğun tahıl kaynağı Mısır'ın da katılımıyla isyan daha da büyüdü ve başkentin tahıl stoklarını azaltmaya başladı. Geçtiği yerlerde taraftar toplamaya devam eden Heraclius, 3 Ekim 610 tarihinde İstanbul'a geldiğinde hükümet çöktü ve Phokas öldürüldü. 5 Ekim'de başkente giren Heraclius, Patrik Sergios tarafından tac giydirilerek imparatorluk tahtına oturdu. Bir isyan neticesinde imparatorluğu ele geçiren Heraclius, tüm kurumları çökmüş ve güçlü düşmanlar tarafından çevrelenmiş bir imparatorluk miras aldı.⁷⁵⁶ Heraclius, bu zorlu durumdan kurtulmak için başkenti

⁷⁵⁴ Mesudî, **Murûc ez-Zehab**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 170; Gregory, **a.g.e.**, s. 155, 156; Bahar, **a.g.e.**, s. 140.

⁷⁵⁵ Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 54, 73, 166; Foss, **a.g.m.**, s. 57, 58.

⁷⁵⁶ Mesudî, s. 170; Abû'l-Farac, C. I, s. 167; Nikephoros Patriarch of Constantinople, **Short History**, Çev. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1990, s. 37; Gregory, **a.g.e.**, s. 157.

Kartaca'ya taşımaya bile düşündü. Fakat bu fikrinin İstanbul ahalisinde uyandırdığı derin ümitsizlik ve Patrik Sergios'un itirazı, imparatoru bu planından vazgeçirdi.⁷⁵⁷

Heraclius'un bu şekilde tahtı ele geçirmesi sonucunda Phokas'ın kardeşi Comentiolus, O'nun imparatorluğunu tanımadı ve imparatora karşı bir isyan başlattı. Yaklaşan Sasani tehlikesiyle yüzleşmeden evvel Heraclius'un bu isyanı bastırarak devletin iç huzurunu sağlaması zaruri idi. Bu isyanı, Foss'un ifadesiyle, *olayların ortasında kalan* Sykeonlu Theodore'nin hayat hikâyesinden biliyoruz. İmparator, isyanı görüşme yoluyla bastırmaya çalıştı ve Comentiolus'la anlaşmak için bir keşiş gönderdi. Bu özel görevli keşiş, ana yol üzerinde bulunan Sykeon'dan geçerken Theodore ile görüştü. Keşiş, Comentiolus ile görüşüp O'nu isyandan vazgeçiremeyince Heraclius, Maurikus döneminde İran sınır komutanı olan Philippicus'u, Comentiolus ile görüşüp isyanından vazgeçmesini sağlamak üzere gönderdi. Philippicus, isyancıların askerî harekâtını yakından takip ederken Comentiolus'un adamları tarafından tutuklandı ve Comentiolus'un kışlık karargâhı olan Ankara'ya getirildi.⁷⁵⁸ Comentiolus, birliklerini Heraclius'a karşı nihai karşılaşmaya hazırlayarak batıya doğru yürüdüğü sırada yanında bulunan (magister militum per Armenian) Armenian ordusunun komutanı tarafından suikast düzenlenerek öldürüldü. Comentiolus'un bertaraf edilmesiyle 610/611 yılı kışı boyunca devam eden isyan son buldu ve Heraclius, kısa sürede Anadolu'nun tamamına hâkim oldu. Heraclius, doğu orduları komutanlığına (magister militum per orientem) Comentiolus'un yerine Priskus'u atadı. VI. Yüzyılın sonu ve VII. Yüzyılın başında Ankara'nın, Armenia ve Syria'nın tehdit altındaki sınırlarına kolay ulaşım imkânı sağlayan stratejik konumundan dolayı doğu ordularının kışlık karargâhı olduğu bilinmektedir. Roma'nın doğu sınırlarıyla olan münasebetlerinde önemli askerî rol oynayan şehir, Heraclius ve daha sonraki dönemde de bu rolünü ifa edecektir.⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 86; Levchenko, **a.g.e.**, s. 125.

⁷⁵⁸ Venning, **a.g.e.**, s. 147; Walter E. Kaegi, **Heraclius Emperor of Byzantium**, Cambridge University Press, 2003, s. 65.

⁷⁵⁹ Foss, **a.g.m.**, s. 69; Warren Treadgold, **A History of the Byzantine State and Society**, Stanford University Press, California, 1997, s. 287.

1. Bizans-Sasani Mücadelelerinde Ankara

Sasaniler Heraclius döneminde Bizans'a saldırılarını yoğunlaştırdılar ve bu mücadelelerden Anadolu şehirleri büyük zarar gördü. Sasaniler, 611 yılında Bizans sınırını aşarak Anadolu içlerine doğru ilerlediler.⁷⁶⁰ Bu seferin Ankara'ya olan etkisi bilinmemektedir. Heraclius'un 615 istilâsından önce 613 yılında bir ordu hazırlayarak Sasaniler üzerine düzenlediği seferde Ankara'dan geçtiği bilinmektedir. Başkentten doğuya uzanan büyük anayol boyunca seyahat eden Heraclius, Sykeon'da yerel aziz Theodore ile görüştü ve O'nun duasını aldı.⁷⁶¹ Ocak 613'te Ankara'da olan imparator, burada fazla oyalanmadı ve iki yıl önce Sasani işgaline uğramış olan Antiocheia'ya hareket etti. İmparatorun kuvvetleri Sasaniler karşısında başarılı olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Issus'ta yeniden karşılaşılan Bizans ve Sasani orduları arasındaki mücadeleyi de Bizans ordusu kaybetti ve Kilikia bölgesi Sasanilere bırakıldı.⁷⁶² Böylece yeni Bizans-Sasani sınırı Toros Dağları oldu. Heraclius, Bizans maliyesinin ve askerî gücünün tükenmişliğinden dolayı Sasani saldırısını durduramadı. Sasaniler, 613'te Dimaşk(Şam), 614'te Kudüs, 619'da Mısır'ı ele geçirdiler.⁷⁶³ Sasanilerin Kudüs işgali sırasında kutsal kenti yağmalamaları, Constantinus'un yaptırdığı Kutsal Mezar'ı tahrip etmeleri ve Kutsal Haç'ı (Hıristiyanların, İsa'nın çarmıha gerildiği gerçek haç olduğuna inandıkları) alarak başkentlerine götürmeleri, Hıristiyan dünyasında büyük bir karamsarlığa neden oldu.⁷⁶⁴

Sasanilerin Heraclius döneminde Anadolu'da iki büyük istilâ gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Bunlardan birincisi 615 yılında; diğeri ise 622 yılında gerçekleşmiştir. 615 yılında Şahin (Şahin) komutasındaki Sasani ordusu, Anadolu'yu boydan boya geçerek Kadıköy'e kadar ulaştı⁷⁶⁵. Diğer yandan Sasani

⁷⁶⁰ Mesudî, s. 170.

⁷⁶¹ Foss, **a.g.m.**, s. 69; "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", **The English Historical Review**, Vol. 90, No: 357(Ekim-1975), s. 723; Kaegi, **a.g.e.**, s. 73, 75.

⁷⁶² Sebeos, **History**, Çev. Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, New York, 1985, chapter: 22, 23; Foss, "Late...", s. 69, 70.

⁷⁶³ Işın Demirkent, "Bizans", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, C. 6, s. 233.

⁷⁶⁴ Sebeos, 24; Gregory, **a.g.e.**, s. 161.

⁷⁶⁵ Abu'l-Farac, C. I, 169; Foss, **a.g.m.**, s. 70; Eyice, **a.g.m.**, s. 254.

birlikleri, Batı Anadolu'ya kadar ilerleyerek Sardis'i de yağmaladılar.⁷⁶⁶ Bizans'ın savunma sisteminin çöktüğünü gösteren bu istilâdan Ankara'nın nasıl etkilendiği bilinmemektedir. Sasaniler, muhtemelen bu seferde anayolu kullandılar ve Ankara'ya da saldırdılar. Ancak kaynaklarda bu istilânın kente olan etkisine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

622 yılındaki istilâ, Ankara'yı da doğrudan vurmuş ve şehir için üçüncü yüzyıldan bu yana yaşanan en büyük yıkım olmuştur. Genel olarak 622 yılında gerçekleştiği kabul edilen ikinci büyük istilânın tarihi hakkında kaynaklarda ihtilaf bulunmaktadır. Theophanes ve Cedrenos, bu olayı, Heraclius'un saltanatının 10. yılına (619/20) tarihlendirirken⁷⁶⁷; Agapius ve Süryani Mihael hicretin birinci yılı (622) olayları içerisinde bu olaydan bahsederler.⁷⁶⁸ Kaynaklara göre, Sasani komutanı Sharbaraz (Şehribaz), 622 yılının başında Anadolu'ya bir sefer düzenledi, Ankara'ya ulaştı ve şehri ele geçirdi. Ankara'dan hareketle batı Anadolu'ya ilerledi ve Rodos adasını zapt etti.⁷⁶⁹ Agapius'a göre, Sharbaraz komutasındaki Sasaniler, Ankara'yı ele geçirdiklerinde şehri yakarak, ahalisini katletmişler ve bir kısmını da esir almışlardır.⁷⁷⁰ Sasani saldırısı karşısında Ankara halkının bir kısmının da şehri terkettiği bilinmektedir. Sasanilerden kaçarak şehri terk edenler arasında Ankara Piskoposu Antiochus ve Attalina Manastırı'nın başrahibi Eustathius da bulunmaktaydı.⁷⁷¹ Antiochus ve Eustathius'un tekrar şehre dönüp dönmediği bilinmemekle birlikte, Sasani saldırıları dolayısıyla, mallarını mülklerini bırakarak kaçmak zorunda kaldılar. Bu kaçış, Ankara halkının Sasani saldırısı karşısındaki tutumunu, ve dönemin şartlarını göstermesi bakımından önemlidir. Sykeonlu

⁷⁶⁶ Foss, **Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis**, Çev. Çiğdem Önal Emiroğlu, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2011, s. 74vd.; Treadgold, **a.g.e.**, s. 291; J. F. Haldon, **Byzantium in the Seventh Century**, Cambridge University Press, Melbourne, 1997, s. 103.

⁷⁶⁷ Theophanes, s. 434; Georgius Cedrenus, **Historiarum Compendium**, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Vol. I, Bonnae, 1838, s. 717.

⁷⁶⁸ Agapius (Mahboub) De Menbidj, **Kitab Al-Unvan**, C. 2, haz. Alexandre Vasiliev, Paris, 1909, s. 198; **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, Birinci Kısım (622-1042), Çev. Hrant D. Andreevyan, (TTK'da henüz yayınlanmamış tercüme), Ankara, 1944, s. 5.

⁷⁶⁹ Agapius, II, 198; Süryani Mihail, I, 5; Theophanes, s. 434; **Brill's Encyclopedia of the Ancient World New Pauly**, Ed. Hubert Cancik, Helmuth Schneider, English Ed. Christine F. Salazar, David E. Orton, Leiden-Boston, 2002. C. 1, süt. 673, 674; Peter Purton, **A History of the Early Medieval Siege c.450-1200**, The Boydell Press, Woodbridge, 2009, s. 50.

⁷⁷⁰ Agapius, II, 198.

⁷⁷¹ Foss, **a.g.m.**, s. 70.

Theodore'nin hayat hikâyesindeki bir anlatı, Sasani istilâsının şehrin kırsalında da etkili olduğunu göstermektedir. Theodore'nin bir öğrencisi olan Leontius, Sykeon'a yakın bir köyün kıyısında bir hücrede yaşıyordu. Sasani birlikleri buraya geldiklerinde, O'na hücrelerinden çıkmasını emrettiler. Leontius bu emri reddetti ve askerler tarafından öldürüldü.⁷⁷²

Ankara'da Sasani işgali, arkeolojik olarak bir yanık tabakasıyla belirlenir. Çankırıkapı Roma Hamamı'nda 1938 yılında TTK tarafından yapılan sondaj çalışmalarında ortaya çıkarılan kül/yanık tabakası, burasının büyük bir yangından zarar gördüğünü ortaya koymuştur.⁷⁷³ Yapılan kazı çalışmalarında elde edilen bulgular, Roma Hamamı'nın Sasani istilâsı sırasında yakılarak yıkıldığını göstermektedir. Kazılarda bulunan sikkelerden de bu durum görülebilmektedir. Sikkeler, Üçüncü yüzyıldan Heraclius döneminin başına kadar düzenli olarak devam etmesine rağmen Heraclius dönemi başından itibaren birden kesilirler.⁷⁷⁴ Dolayısıyla hamam kompleksi, Sasaniler tarafından yıkılmış ve uzunca bir süre tekrar inşa edilmemiştir. Daha sonra yeniden daha küçük ölçekte inşa edilmiştir. Şehir surları içerisinde bulunan ve dönemin en önemli yapılarından biri olan hamamın tahrip edilmesi ve terk edilmesi, küçük ölçekte de olsa, uzunca bir süre yeniden yapılamaması, şehrin içinde bulunduğu olumsuz şartları göstermesi bakımından önemlidir.

Sasani istilâsı, muhtemelen halkı katledildiği veya köleleştirildiği için birçok şehrin yıkılmasına neden olmasının yanında,⁷⁷⁵ büyük şehirlerin de fizikî ve demografik açıdan küçülmesine neden oldu. Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Ankara'da da yerleşimin akropol çevresine odaklanmasına ve daralmasına yol açtı. Bu durum kentsel yaşam biçiminin değişmesine yol açtığı gibi, bu dönemde klasik şehrin açık alanları ve caddeleri ihtiyaç olmaktan çıkarak, surlar içerisinde sıkı bir yerleşimle, bu mekânların yeri özel konutlarla kaplanmaya başladı. Bu yeniden yapılanmada genellikle istilalar sırasında tahrip edilen veya bakımsızlıktan işlevini yitiren yahut da surların dışında kalan yapıların malzemeleri kullanıldı. (bkz. Ek-C31)

⁷⁷² Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 49; Foss, **a.g.m.**, s. 71.

⁷⁷³ Dolunay, "Türk ...", s. 262; Gülekli, **a.g.e.**, s. 83.

⁷⁷⁴ Roma Hamamı kazılarında bulunan sikkelerin listesi için bkz. Foss, **a.g.m.**, Ek-2.

⁷⁷⁵ Foss, **a.g.m.**, s. 71.

Roma döneminin geniş alana yayılan şehri, istihkâmlaştırılmış kastron(kale-kent)'dan, bir merkez kiliseden, özel evlerden ve bu yapıları koruyan surlardan oluşuyordu.⁷⁷⁶ Sasani istilasından sonra Ankara hızla, geniş alana yayılan bir metropolisten tepebaşında ağır istihkâmlı bir şehre dönüştü.

Şehirlerin birer kaleye dönüşmeye başladığı bu militarist ortam, Bizans İmparatorluğunun eyalet yönetimini de değiştirmeye başladı. Bu değişimlerin sonucunda, Diocletianus döneminden beri imparatorluğun karakteristik özelliklerinden biri olan küçük vilayetler, *thema* denilen daha büyük idarî birimlerle yer değiştirdi. Thema sistemine geçiş kademeli ve uzun bir süreç idi. Bu sürecin başlangıcı, Heraclius dönemindeki Sasani ve Arap saldırılarıyla oluşan militarist ortam olarak belirlenebilir. Thema sözcüğü, başlangıçta eyaletlerde yerleştirilen askerî birlik olarak kullanılırken; daha sonra sadece bu silahlı güçleri değil, onların konuşlandırıldığı eyalet için de kullanılır hale geldi. Bu sistemle Anadolu'nun müstahkem şehirleri ve kaleleri, kırsal nüfusun toplanma noktaları olarak işlev görmüşler ve bir yabancı istilâ hareketi başladığında insanlar ve hayvanlar korunaklı ve güvenli bir şekilde geri çekilebilmiştir. Savaş ortamında bürokratik gecikmelerin ağır sonuçları olabilirdi. Bundan dolayı, bir themadaki kararı bir kişi vermeliydi. Askerî kumandan veya vali savunma önlemlerini almak zorundaydı. Roma İmparatorluğunda Diocletianus ve Constantinus döneminden beri sivil ve askerî güçlerin klasik ayrımı, bundan böyle olamayacak bir lükstü.⁷⁷⁷ VII. Yüzyıldan itibaren, imparator savaş alanında bulunmadığında yerini bir komutan alıyordu. Ancak themaların başında bulunan *comes/strategos* 'lar genelde (bilhassa ilk yıllarda) imparatorun askerî danışmanları olarak hizmet veriyorlardı.⁷⁷⁸

Heraclius döneminde başlayan idarî değişimle VII. Yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da başlıca dört thema oluştu:

1. Anadolu'nun kuzeydoğusunu kapsayan *Armeniakon* teması,

⁷⁷⁶ Averil Cameron, "Images of Authority: Elites And Icons in Late Sixth-century Byzantium", **Byzantium And The Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979**, Ed. Margaret Mullet, Roger Scott, 1981, s. 230; Haldon, **Bizans Tarih Atlası**, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 131vd.

⁷⁷⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 89vd.; C. E. Bosworth, "The Byzantine Defence System in Asia Minor and the First Arab Incursions", **The Arabs, Byzantium and Iran**, Variorum Collected Studies Series: CS529, 1996, s. 120, 121.

⁷⁷⁸ Gregory, **a.g.e.**, s. 180.

2. Anadolu'nun güneyinde Kappadokia'dan Ege'ye ve güneyde Seleucia ve Akdeniz'e kadar uzanan bölgeyi kapsayan *Anatolikon* teması,
3. İç Anadolu'nun kuzeyi ve Kuzeybatı Anadolu'yu kapsayan ve temel işlevi başkenti korumak olan *Opsikion* teması,
4. Anadolu'nun güney kıyıları ve Rodos ile Ege Adalarını kapsayan *Kibyrrhaiotai/Karavisionorum* teması.⁷⁷⁹ (Themaların konumu için bkz. Ek-B11)

Heraklius'un kurmuş olduğu bu dörtlü thema düzeni zamanla sayıları artarak yaşamaya devam etmiştir. VII. Yüzyıldan itibaren themaların sayısı önce 14'e daha sonra da 18'e ve 23'e yükselmiştir.

Ankara, yaşanan gelişmeler sonucunda doğal olarak oluşan bu idarî taksimatta, yine yönetim merkezi rolünü sürdürmeye devam etti ve Opsikion Themasının merkezi oldu.⁷⁸⁰ Ankara'nın thema merkezi oluşu, uzun savaş yıllarında, düşman işgaline rağmen önemini hâlâ devam ettirdiğini göstermektedir.

Heraclius'un saltanatının ikinci on yılı, Sasani-Bizans mücadelesinde bir dönüm noktası oldu. Daha önceki Bizans bozgunlarının yerini bu dönemde başarılar aldı. Roma, toparlanmayı başardı ve kendisine karşı üstünlük kurmuş olan düşmana karşı zafer kazanmaya başladı. Bu dönemdeki mücadelelerde dinî bir heyecan havası vardı. Bu, daha sonraki dönemlerdeki Haçlı seferlerinin bir prototipi görünümündeydi. Sasanilere karşı savaşta komutanların yanı sıra imparatorun bizzat ordunun başında savaşlara iştiraki de olumlu sonuç için askerleri psikolojik olarak etkiledi. İmparator Heraclius, 5 Nisan 622 tarihinde dinî bir törenden sonra başkentten hareket etti.⁷⁸¹ Theophanes, Heraclius'un başkentten themalar arazisine doğru yola çıktığını bildirmektedir. Bu bilgi, thema teşkilatının bu dönemde varlığına işaret etmesi açısından önemlidir.⁷⁸² Heraclius'un bu seferinde Anadolu'da mevcut bulunan

⁷⁷⁹ Bosworth, **a.g.m.**, s. 123; Gregory, **a.g.e.**, s. 178; Şahin Uçar, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 53; Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", **Tarih Dergisi**, S. XXXIII, Mart 1980/81 (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı'ndan Ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1982, s. 135; Treadgold, **a.g.e.**, s. 316.

⁷⁸⁰ Treadgold, **a.g.e.**, s. 316.

⁷⁸¹ Auguste Bailly, **Bizans Tarihi**, Çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, t.y., C. I, s. 126.

⁷⁸² Theophanes, 435; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 94.

dört themanın strategiusları da O'na katılmış ve rehberlik etmiş olmalıdır. Heraclius'un bu seferinde sefer güzergâhında olması sebebiyle Ankara da hareketli günler geçirmiş olmalıdır. Kappadokia tarihiyle Armenia üzerine yürüyen Heraclius, buradan güneye inerek Sasanilerle mücadeleye başladı. Bu mücadele, Avarların İstanbul kuşatmasıyla Bizans aleyhine dönmüş gibi görünse de, Heraclius, Avar tehlikesini atlatarak Sasanilere ağır bir darbe vurmuş ve Anadolu, Sasani baskısından kurtulmuştur.⁷⁸³

2. Bizans-Emevi/Abbasi Mücadelelerinde Ankara

Heraclius zamanında Sasanilere karşı kazanılan parlak zaferlere rağmen Bizans, içteki çürüme sürecini ya da doğu eyaletlerinin özgürlüğüne kavuşmasını ve imparatorluktan kopmasını artık engelleyecek güçte değildi. Batının imparatorluğun yıkıntılarını üstünde kendi krallıklarını kuran barbarlar tarafından istilası, Batı Roma'nın sonunu getirmişti; doğuda da aynı rolü, Bizans'ın doğu eyaletlerinin Araplarca ve sonrasında da Türklerce alınması oynadı.⁷⁸⁴

Arap Yarımadası'nda doğan ve Sasani Krallığı'nın sonunu getiren güç, İslâm devletiydi. İslâmiyet'in yayılışı sürecinde Araplar yeni bir hamle gücü kazanmışlardı. Artık amaçları bu yeni dini bütün dünyaya yaymaktı. Bu yeni hareketten etkilenecek ilk imparatorluk ise Sasanilerdi. Nitekim Arap orduları yavaş yavaş bu ülkeyi istilaya başlamışlardı. Sasaniler, bu dönemde eski güçlerinde değillerdi. İmparatorluk, yüzyıllarca süren Roma savaşlarından yıpranmıştı. İkinci İslâm Halifesi Hz. Ömer zamanındaki Kadisiye (636) ve Celula (637) savaşları, Müslüman Arapların üstünlüğü ile sonuçlandı ve bu savaşlardan sonra yıkılma sürecine giren Sasaniler, 642 Nihavend Savaşıyla tarih sahnesinden silindi.⁷⁸⁵ Sasanilerin ortadan kalkmasıyla birlikte Sasani-Bizans mücadelelerinin yerini Arap-Bizans mücadeleleri almış ve Ankara da bu mücadelelerde faal bir rol oynamıştır.

⁷⁸³ Bailly, **a.g.e.**, s. 127; Levchenko, **a.g.e.**, s. 125vd.

⁷⁸⁴ Levchenko, **a.g.e.**, s. 126.

⁷⁸⁵ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 364-440; Sykes, **a.g.e.**, s. 536-543; Lewis, **a.g.e.**, s. 77.

Müslümanların hedefi doğrudan Ankara olmayıp İstanbul idi. Bu hedeflerine ulaşmak için Ankara'yı da almaları veya geçmeleri gerekiyordu. Bundan dolayı da Ankara, İslâm ordularının dolaylı hedefi olmuş oldu.

Emevi-Abbasi dönemlerinde Ankara'ya akınlar yapan Müslümanların Anadolu'ya, dolayısıyla da Ankara'ya akınlar yapmalarının sebeplerini maddeler halinde sıralayabiliriz:

- İslâm'ın Gazâ ve Tebliğ anlayışı,
- Hz. Muhammed'in, İstanbul'un fethini müjdeleyen hadis-i şerifleri,
- Yeni topraklar ve ganimet elde etme isteği,
- İran-Bizans savaşlarının her iki devleti de zayıf düşürmesi,
- Bizans'ın Anadolu'da meşgul edilerek diğer bölgelerdeki İslâm fütuhatının önünün açılması,
- Bizans'ın doğu bölgelerinde yaşayan Hıristiyan topluluklarına uyguladığı baskılar,
- Suriye ve Filistin'deki Bizans ordularının durumu,
- Anadolu'nun Müslümanlar tarafından biliniyor olması.

İslâm Ordularının Anadolu Seferlerinde Takip Ettikleri Güzergâhlar

Müslümanlar, yukarıda maddeler halinde saydığımız nedenlerden dolayı Anadolu'ya ve başkent İstanbul'a, karadan ve denizden ordular göndermişler, İstanbul'u defalarca muhasara etmişlerdir. Karadan yapılan seferlerde, Suriye'den Anadolu'ya asker sevkıyatı belirli bir güzergâh takip edilerek yapılmaktaydı. Çünkü Anadolu'nun doğal sınırları vardı. Bu sevkıyat Antakya ile İskenderun arasındaki Belen Geçidi aşılarak gerçekleştirilmekteydi. Amanos Dağlarının en alçak noktasında bulunan Belen geçidi, denizden 660 m. yükseklikte olup İskenderun Körfezi'nin doğu kıyılarında dik bir duvar gibi yükselen bu dağ silsilesini doğu-batı yönünde aşarak Amik Ovasından İskenderun'a çıkar. Belen Geçidi, İslâm Tarihi kaynaklarında *Bağrâs Boğazı* (Mazîku'l-Bağrâs) olarak geçmektedir.⁷⁸⁶

Toros Dağları da Anadolu'da Müslümanlar ile Bizans arasındaki doğal sınırı teşkil etmekteydi. Müslümanlar bu geçilmesi oldukça zor olan dağ silsilesini

⁷⁸⁶ El-Belâzurî, s. 235.

aşabilmek için birden fazla güzergâh kullanmışlardır. İbn Hurdazbih'te geçen bir şiir, bu yolun zorluklarını göstermesi açısından önemlidir:

“Şair der ki:

–Ey Rum Dağı'na varmak isteyen kişi! Ona varamazsın!

Zira onun yolu patikadır, çamuru ise cıvıktır.

–Onun yolu zorludur, Ruvâne ile Harkolo'da ise bir geçit vardır.

Kalesine gelince, o asırlık bir kaledir.”⁷⁸⁷

Müslüman akıncıları İç Anadolu'ya ulaştıran en önemli güzergâh Tarsus → Gülek Boğazı → Pozantı yani Çukurova hattı idi. Gülek Boğazı, Orta Torosları oluşturan Bolkar ve Aladağ arasındaki dar bir geçittir. Adını yakınındaki aynı isimli bir kale ve köyden almıştır. Toroslardan Çukurova yönünde geçide girildiğinde rakım 1160 m. iken çıkışta 860 m.'ye düşer. Geçit yaklaşık on kilometre uzunluğundadır. Orta kesimlerde genişliği on metreye kadar daralır. Bu geçidin kuzey tarafına *Kilikya Kapıları* (Pylae Ciliciae) denilirdi. Çukurova'dan Anadolu'nun içlerine üç farklı yoldan ilerlemek mümkündü. Pozantı'dan doğruca Kayseri'ye gitmek kabil olduğu gibi Kayseri'ye gitmek için Pozantı → Lülüe → Tuvana yolu da kullanılmaktaydı. Lülüe Müslüman akınlarını İstanbul'a ileten haberleşme silsilesinin ilk merhalesini teşkil etmekteydi. Burada yakılan dev ateş Hasan Dağı'nın zirvelerinden birinde yakılan bir diğer ateş vasıtasıyla Tuz Gölü'nün kuzey batısındaki Sivrihisar Dağlarında görülüyor, oradan Eskişehir ve Ankara'ya ve buralardan da İstanbul'a Müslümanların sefer yaptıkları haber veriliyordu. Üçüncü bir hat da Pozantı → Ereğli → Konya → Kadınhanı → Bolvadin → Amorion → Ankara → Eskişehir → İznik → Hellenopolis (Dil İskelesi) → Aigialos → Gebze hattı idi. Muâviye 655 yılında çıktığı Amorion Seferinde Tarsus → Lülüe → Konya → Amorion yolunu kullanmıştı.⁷⁸⁸ Araplar ve Bizanslılar tarafından en çok bu hat kullanılmaktaydı. İslâm kaynaklarında *Sâife Yusra* olarak geçen ve yaz seferlerinin sol güzergâhını ifade eden gazveler, bu yolu takiple gerçekleşmiştir.

⁷⁸⁷ İbn Hurdazbih, Ebu Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, **El-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâr Sâdır, Ofset Leiden, Beyrut, 1889, C. I, s. 98, Eserin Türkçe Çevirisi için bkz. İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 86vd.

⁷⁸⁸ İbn Hurdazbih, s. 99, 100.

Çukurova'dan Silifke → Karaman yoluyla İç Anadolu'ya Sertavul geçidi aşılarak ulaşılabilmekteydi. 1650 m. rakımlı geçitten kış mevsiminde geçmek çok zor olsa da bu geçit en yakın Çukurova → İç Anadolu bağlantılarından biri olması nedeniyle tercih edilmekteydi.

Çukurova'dan Misis → Anavarza → Sis → Göksun → Sirica(Sarız) yoluyla Sivas'a ve oradan Ankara'ya ulaşmak da mümkündür.

Askeri yolların kesişme noktası olan Maraş, yapılan İslâm gazalarında bir üs olarak kullanılmaktaydı. Müslümanların Maraş üzerinden Anadolu'ya gerçekleştirdikleri seferlerin ekserisi, Maraş – Adatha (Hades: Maraş, İnekli Köyü civarı) → Arabissus Kalesi (Yarpuz: Elbistan'ın batısında Afşin civarında) → Elbistan → Malatya hattı takip edilerek yapılmaktaydı.⁷⁸⁹ Hades, İyâz b. Ganm'in görevlendirdiği Habîb b. Mesleme tarafından 637 yılında fethedilmişti. Hades'i Elbistan'a bağlayan geçide Araplar, *Selâmet Geçidi* adını vermişlerdi. Arapların bu ismi vermelerinde, geçişi tehlikelerle dolu olan geçidi selametle geçmeyi temenni etmeleri etkiliydi.⁷⁹⁰ Maraş → Antakya → Tarsus → Pozantı Hattıyla da Toros Dağlarını aşmak mümkündür. İslâm kaynaklarında *Sâife Yumnâ* olarak geçen ve yaz seferlerinin sağ kolunu ifade eden gazâların güzergâhını Malatya → Kangal → Sivas hattının oluşturması kuvvetle muhtemeldir.

İslâm orduları hemen her yıl Anadolu'ya yaz (sâife) ve kış (şeteviyye) olmak üzere seferler düzenlemişlerdir. İslâm dininin telkîn ettiği gazâ ruhuyla bir asırlık süre zarfında aynı anda Anadolu'nun birden fazla yerine gazveler düzenleyen Müslüman askerler, karadan ve denizden olmak üzere Bizans'ın başkentini üç defa muhasara etmeye muvaffak olmuşlardır. Müslümanlar gerek sol kol olan saife yusra'dan gerekse de sağ kol olan saife yumnâ'dan İç Anadolu'ya girdiklerinde Ankara'ya da saldırımları/uğramaları kaçınılmazdır. Çünkü bu dönemde Konstantinopolis'ten doğuya; dolayısıyla da doğudan Konstantinopolis'e iki ana yol vardı, her ikisi de Nicomedia(İzmit)'nin içinden geçerdii, biri aşağı yukarı Amasya'ya, Karadeniz sahili ile paralel işliyordu; diğeri Eskişehir'e ve Ankara'ya, Ankara'dan da Konya'ya

⁷⁸⁹ Uçar, **a.g.e.**, s. 61.

⁷⁹⁰ El-Belâzurî, s. 273.

ayrılıyordu.⁷⁹¹ Dolayısıyla güneyden Anadolu'ya giren orduların takip ettikleri yollar başkentten önce Ankara'da toplanıyordu.

Arap saldırıları boyunca başkenti koruyan Dorylaeon, Amorion, Ankara ve Çankırı kale hattı, bir kalkan işlevi gördü.⁷⁹² Bundan dolayı, İstanbul'a gitmek isteyen Arap ordularının, Ankara'nın da dâhil olduğu kale hattını geçmesi gerekiyordu. Ancak Araplar, genellikle bu kale hattının batısına geçemediler. Ankara'nın etrafındaki irili ufaklı birçok kale de bu amaca hizmet ediyordu.

Emevî-Abbasi Akınları ve Ankara

Heraclius ordu ve idare düzenini yeniden teşkilatlandırarak önce İran'la girdiği mücadelede başarılı sonuçlar almış daha sonra kuzeydeki Avar-Slav tehdidini ortadan kaldırmıştır. İmparator, Sasanilere kaptırdığı Mısır, Suriye ve Filistin topraklarını tekrar ele geçirmeyi başarmış ve İran seferleri sırasında Sasanilerin beraberinde götürdükleri kutsal haçı yerine iade etmek üzere büyük bir merasimle 630 yılında Kudüs'e girmiştir. Ancak bu sırada güneyden başlayan Müslüman taarruzuna karşı Heraclius reformları çaresiz kalacak, Kudüs'e merasimle girme sırası 638 yılında Halife Hz. Ömer'e gelecektir.

İmparator “ – *Ey Suriye! Sana selam olsun! Burası düşman için ne güzel bir ülkedir*”⁷⁹³ sözleriyle Suriye'ye veda ederken, Antakya ve Tarsus arasındaki yerleşim yerlerinde yaşayan Bizans tebaasını da Anadolu'nun iç kesimlerine tehcir edecekti. Böylece insansız bıraktığı bu sahadan Müslümanların Anadolu'ya akın yapmalarını engellemeyi ümit etmekteydi. Ancak Heraclius'un bu ümidi boşunaydı. Çünkü Müslümanlar, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde neredeyse her yıl Anadolu'ya sefer yapmışlar ve defalarca İstanbul'u kuşatmışlardır.

İstanbul'u almak amacıyla Emevîler ve Abbasîler döneminde, bazen Bizans ile barış halinde olunması ve bazen de iç karışıklıklarla uğraşılmak zorunda kalınması dışında, İç Anadolu'ya hemen hemen her yıl yaz ve/veya kış seferler yapılmıştır. Bu seferlerin diğer Anadolu şehirleri gibi Ankara'yı da ekonomik, sosyal ve siyasî vb. açılardan etkilemesi kaçınılmazdır. Ancak çalışmamızda Anadolu'ya yapılan bütün

⁷⁹¹ David Talbot Rice, “Byzantines”, **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II**, Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Ankara, 2008, s. 571.

⁷⁹² Bosworth, **a.g.m.**, s. 123.

⁷⁹³ El-Belâzurî, s. 195.

İslâm akınlarını incelemeyeceğiz. Bu akınlardan Ankara'yı vuran veya Ankara ile ilişkili olanları ele alacağız.

VIII. yüzyılın ortalarına kadar hilâfet merkezi Şam idi. Emeviler döneminde Arap akınlarının çoğunun çıkış noktası Kilikia kapıları oldu. Bu durum, tüm askerî savunma hatları, Euphrates içinden veya Armenia boyunca Sasani saldırılarına göre ayarlanmış olan Bizans'ın önemli stratejik değişiklikler yapmasını gerektirdi.⁷⁹⁴ Euphrates'ten Mısır'a kadar olan geniş bölgenin sorumlusu doğu orduları komutanı (magister militum per orientem) ve Justinianus döneminde oluşturulan, sınırın kuzey bölgesinin korunmasından sorumlu Armenian ordularının komutanı (magister militum per Armenian) Phokas'ın kardeşi Comentiolus'un isyanında olduğu gibi, Ankara'yı bazen üsleri olarak kullandılar. Bu sınır orduları, *magistri militum praesentales* tarafından yönetilen daha içerdeki lojistik sağlayan birlikler ve şehirlerde konuşlandırılan *comitatenses* müfrezeleri tarafından desteklendi. Doğu eyaletlerinin kaybedilmesi ve Arap saldırılarıyla zorunlu olan değişikliklerle, bu birlikler her yönden gelebilecek bir tehdidi karşılayabilmek için stratejik noktalara kaydırıldı. Armenian ordularının komutanı Amasya'da, Doğu ordularının komutanı Amorium'da, dâhilî birliklerin (*comitatenses*) komutanı da Ankara'da bulunuyordu. Dâhilî birliklerin Ankara'da konuşlandırılmasının amacı, diğer ordular ve başkentle kolay iletişim sağlanmasıydı.⁷⁹⁵ VII. Yüzyıldaki bu değişikliklere dair bilgilere, II. Justinianus'un Papa'ya 687 yılında yazdığı bir mektupta ve İbn Hurdazbih'te rastlamaktayız. II. Justinianus'un mektubunda, karargâhlar belirtilmeksizin komutanlar listelenir.⁷⁹⁶ İbn Hurdazbih ve sonraki yazarlar, Anadolu'nun themalara ayrıldığı ve önemli komutanlar tarafından yönetildiğine dair, yani değişen durum hakkında bazı ipuçları vermektedirler. İbn Hurdazbih, Anadolu'da on iki tane Patriklik⁷⁹⁷ bulunduğunu, bunların altısının İstanbul'da; diğerlerinin Ammûriye

⁷⁹⁴ Foss, **a.g.m.**, s. 72.

⁷⁹⁵ Foss, **a.g.m.**, s. 73.

⁷⁹⁶ Joannes Dominicus Mansi, **Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio**, Florentia, 1765, C. 11, sût. 737; Foss, **a.g.m.**, s. 73.

⁷⁹⁷ İslâm kaynaklarında geçen Patrik ya da Batrîk (Patricius) Bizans yönetiminde kullanılan Latin ünvanlarından biridir. Köken itibarıyla magister'in altında bir saray ünvanı idi. Askerî ya da sivil işleri denetleyen saray haremağaları tarafından yürütülürdü. Fakat İbn Hurdâzbih ve onu izleyen yazarlar, Batrîk kelimesini on bin kişiye kumanda eden strategus, yani general anlamında ve imparatorluğun askerleşmesiyle ortaya çıkan idari bölge valilerinin çoğu için kullanmışlardır.

Patriği, Ankara Patriği, Erminiyyâk Patriği, Trâkiye Patriği, Sıklıyye Patriği ve Serdâniye Patriği olduğunu kaydetmektedir.⁷⁹⁸ Dolayısıyla Ankara, bu değişim sürecinde askerî ve idarî önemli bir merkezdir. Anadolu'nun üç kumandanından ikisi, Anatolic ve Armeniac'ın *strategoï*'si olurken; Ankara'daki kumandan, *comitatenses* birliklerinin başı olarak Opsikion'un *comes*'i oldu.⁷⁹⁹

Anadolu'ya ilk İslâm akınının ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hakkında ihtilaf bulunmakla birlikte, Anadolu'ya ilk İslâm akınının Antakya ile İskenderun arasındaki Bağrâs (Belen) Geçidi'ni aşan Meysere b. Mesrûk el-Absî tarafından veya Umeyr b. Sa'd el-Ensârî tarafından gerçekleştirildiği kabul edilmektedir.⁸⁰⁰ Ancak daha sonraki çoğu seferde olduğu gibi, bu seferin yönü ve neticesi hakkında da bilgimiz yoktur.

III. Halife Hz. Osman zamanında Suriye Valisi bulunan Muaviye, denizden ve karadan defalarca Bizans üzerine sefer düzenlemiştir. Bu seferlerinden 653/54 yılındaki sefer Ankara için önemlidir. Kaynaklara göre Muaviye, Malatya'dan hareket ederek Kappadokia'ya girmiş ve Frigya'da Amorium'a kadar ulaşmış ve Ankara'yı da almıştır.⁸⁰¹ Muaviye'nin Ankara'yı kalesine rağmen fethetmiş olması, şehrin tahkimatlarının Sasani saldırıları sonucunda tahrip edilmiş ve tamamlanamamış/güçlendirilmemiş olduğunu gösterir. Günümüzde iç kale ve dış kale olmak üzere iki bölümden oluşan Ankara Kalesi'nin bu günkü yapısının temellerinin, II. Constans (641-668) zamanına ait olması kuvvetle muhtemeldir. II. Constans'ın saltanatı boyunca Arap saldırılarına karşı Amasya, Çankırı ve Amorium ile birlikte kalkan vazifesi gören Ankara'nın istihkâmlarının, yapılmasının veya güçlendirilmesinin daha sonraki yüzyıla kadar ertelenmesi düşünülemez. Ankara Kalesi'ni oluşturan iç kale ve dış kaleden hangisinin daha önce yapıldığı konusunda

(Bosworth, "el-Harizmî'ye Göre Bizanslıların ve Hristiyanların Kullandıkları İdarî-Dînî Unvanlar", Çev. Levent Öztürk, **Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, 1995, s. 310-313)

⁷⁹⁸ İbn Hurdâzbih, s. 109.

⁷⁹⁹ Foss, **a.g.m.**, s. 73; Eyice, **a.g.m.**, s. 255; Treadgold, **a.g.e.**, s. 316.

⁸⁰⁰ El-Belâzurî, s. 235.

⁸⁰¹ Abu'l-Farac, C. I, s. 180; El-Belâzurî, s. 235; Halife b. Hayyât, **Tarihu Halife b. Hayyât**, Çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2008, s. 214; Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Ankara", **Çığır Gençlik ve Kültür Mecmuası**, Çev. Nurettin Ardiç, C. IV, S. 43-44, 1936, s. 50; Galanti, **a.g.e.**, s. 75; Gülekli, **a.g.e.**, s. 45; Uçar, **a.g.e.**, s. 73.

ihtilaf olmasına rağmen, kalenin ilk bânisinin II. Constans oluşunda araştırmacılar müttefiktir.⁸⁰² Muaviye'nin 654 yılında Ankara'yı almasından sonra şehir, her yaz ve kış devam eden Arap saldırılarına karşı direnebildi. Bu durum 654 yılındaki istilâdan sonra şehrin iyi tahkim edilmiş olduğunu gösterir. Eğer kale II. Constans zamanında ve 654 yılından sonra yapıldıysa, 656-661 yılları arası bu inşa için en uygun dönemdir. Çünkü bu yıllarda IV. Halife Hz. Ali ile Şam Valisi Muaviye arasında halifelik yüzünden başlayan gerginlik Sıffîn'de kanlı bir savaşa neden olmuştu (657).⁸⁰³ Hz. Ali döneminde de Bizans ile İslâm Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerde, Hz. Osman döneminde olduğu gibi yine Muaviye başroldeydi. İslâm Devleti içerisindeki karışıklıkları fırsat bilen II. Constans, Müslümanlara karşı bir sefere hazırlandı. İki cephede savaşamayacağını anlayan Muaviye, Fanak (Phanakis) er-Rûmî'yi barış için İstanbul'a elçi olarak gönderdi. İmzalanan üç yıllık antlaşmaya göre Muaviye, İmparatora günlük 1.000 dinar, bir at ve bir köle ücret ödemeyi kabul etti.⁸⁰⁴ Dolayısıyla İslâm Devleti içindeki dâhilî çekişmeler ve Bizans'la yapılan antlaşma, II. Constans'a Anadolu şehirlerinin istihkâmalarını tamamlamak için uzun zamandır bulamadığı zamanı kazandırmıştır.⁸⁰⁵

654 yılında duraklayan Arap akınları, 661 yılı Mayıs'ında yeniden başladı. 667-670 yılları arasında Ankara birçok kez İslâm ordularının akınlarına maruz kaldı. Yapılan bu akınlarda; Muhammed b. Mâlik, Maan b. Yezid Sülemi, Mâlik b. Abdullah el-Hasamî, Amr b. Muhriz, Abdullah b. Kays, Yezid b. Şecere er-Revahi ve

⁸⁰² G. De Jerphanion, **Mélanges d'Archéologie Anatolienne, Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Müsülmans de Pont, de Cappadoce et de Galatie**, Mélanges De l'université Saint-Joseph Beyrouth, tome. XIII, Beyrouth, 1928, s. 144-219; Mamboury, **a.g.e.**, s. 61, 74; Haldon, **Byzantium...**, s. 113; Kâtip Çelebi, Ankara Kalesi'nin Constans tarafından yapıldığını kaydetmektedir ki, XVII. Yüzyıldan kalan bu bilgi de kalenin II. Constans tarafından inşa edildiğini göstermektedir. (Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, (Tıpkıbasım) Boyut Yayıncılık, 2008, s. 643)

⁸⁰³ Mesudî, s. 217vd.; Abu'l-Farac, C. I, s. 182, 183; Halife b. Hayyât, s. 246-252; Hz. Ali ile Muaviye arasındaki hilâfet mücadelesi için bkz. Ahmet Çelebi, "et-Tarihu'l-İslâmî ve Hadaratü'l-İslâmiyye", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Esra Yayınları, Konya, 1994, C. 2, s. 233vd.

⁸⁰⁴ Theophanes, s. 484; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 109; Casim Avcı, **İslam-Bizans İlişkileri**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 67.

⁸⁰⁵ II. Constans döneminde Sardis ve Pergamum'da da Ankara'da olduğu gibi kale inşasının yapıldığı ve bu inşalar sonrasında şehir alanlarının daraldığı, dolayısıyla bu dönemde kale-kent biçimli yerleşim tarzının ön plana çıktığı görülmektedir. (Foss, **a.g.m.**, s. 75; Foss, **a.g.e.**, s. 80, 81)

Amr b. Murre el-Cüheni gibi komutanlar görev aldılar.⁸⁰⁶ 665 yılında Anatolikon Theması'nın önemli merkezi Amorium, Abdurrahman b. Hâlid b. Velid tarafından muhasara edilmiştir. Abdurrahman, Pergamon ve Smyrna'ya başarısız seferler düzenlemiş ancak Pessinus (Sivrihisar'ın güneyinde yer alan Balahisar)'u zapt etmeyi başarmıştır. Bu sırada denizden sefere çıkan Busr b. Ebû Ertat, Abdurrahman'ın İzmir seferini desteklemiştir.⁸⁰⁷ Arap ordularının bu sefer sırasında Ankara'nın yakınına kadar ilerlemesinden yola çıkarak, bu saldırıdan Ankara'nın bir şekilde etkilenmiş olduğu söylenebilir. Kaynaklar, Emevî hilâfetinin son on yılına kadar Ankara'ya geniş çaplı doğrudan bir saldırıdan bahsetmezler. Ancak uzun süren mücadele döneminde sınır güvenliğinin olmayışı ve ticaret yollarının güvensizliği, iç huzuru da bozmuş olmalıdır. Çubuk İlçesi'nin Cücük Köyü, Yazıcıoğlu Mecrası'nda bir ihbar üzerine bulunmuş olan, 32 adedi 654-659 yıllarına; 14 adedi 659-668 yıllarına ait dört ayrı grupta incelenen 46 adet II. Constans dönemi solidusu,⁸⁰⁸ Arap saldırılarının meydana getirdiği huzursuz ortamın bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁸⁰⁹ Paraların gömülü olduğu Cücük Köyü, Ankara'dan Çankırı'ya giden antik yolun birkaç kilometre kuzeyinde idi. Paraların gömülme tarihi için Foss'un önerdiği 663 yılında Araplar, İstanbul'a kadar uzanan bir sefer düzenlemişlerdir.⁸¹⁰ Dolayısıyla paraların bir Arap saldırısı veya saldırı korkusundan buraya gizlenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Yaz ve kış Anadolu'ya sefer düzenleyen Araplar, 674-678 yılları arasında 4 yıl süreyle başkent İstanbul'u kuşattılar.⁸¹¹ Bu kuşatma sırasında Anadolu'daki Arap saldırıları şiddetlendi. Anadolu ordularının merkezi durumunda olan kentlerden biri olan Ankara'da bu süreçte askerî açıdan hareketli bir dönem yaşanmış olmalıdır. Ancak detaylar hakkında bilgimiz yoktur. Bu dönemde Araplar, İstanbul'u denizden

⁸⁰⁶ Çelebi, **a.g.m.**, s. 304; Erdoğan, **Unutulan Şehir Ankara**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 14.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Esir, **El-Kâmil fi't-Târîh**, Dâr Sâdır, Beyrut, 1867, C. III, s. 298; Uçar, **a.g.e.**, s. 78; Hasan Hüseyin Gümüş, **Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar Anadolu'da İslâm – Bizans Mücadelesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜ, Ankara, 2010, s. 38.

⁸⁰⁸ Musa Kurum, "Cücük Definesi, Constans II (Constanstinus III)'nin Solidusları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XX-2, 1973, s. 79.

⁸⁰⁹ Bu soliduslar, Foss'a göre 663 yılında Cücük Köyü'ne gömülmüştür. (Foss, **a.g.m.**, s. 75)

⁸¹⁰ Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", **JHS**, Vol. XVIII, 1898, s. 184.

⁸¹¹ Avcı, **a.g.e.**, s. 71.

ve karadan kuşatmışlardı. Bizans, aslen Suriyeli olan Kallinikos'un bir icadı olan *Grejuva*/Grek ateşi sayesinde denizde, Arap donanması karşısında üstünlük sağladı ve Arap donanması çekilmek zorunda kaldı. Anadolu'daki Arap ordusu da çekilme sırasında ağır bir bozguna uğradı. Bu mağlubiyetler üzerine Muaviye, Bizans'la otuz yıllığına bir barış antlaşması yapmak zorunda kaldı.⁸¹² IV. Constantinus(668-685)'un bu zaferiyle Araplar, Bizans karşısında ilk kez büyük bir yenilgiye uğramışlardır.

Emevi Halifesi I. Velid b. Abdülmelik zamanında (705-715) Arap saldırıları yeniden hız kazanmış, Araplar İç Anadolu'da etkili olmaya başlamışlardır. Bu dönemde Mesleme b. Abdülmelik ve Abbas b. Velid gibi komutanlar ön plana çıkmıştır. 707-708 yıllarında Mesleme b. Abdülmelik ve Abbas b. Velid birlikte Anadolu'ya girdiler ve daha sonra ayrılarak seferlerine devam etmişlerdir. Mesleme'nin, Amorium'a ulaştığında burada büyük bir Roma birliğinin varlığını görüp Heracleia (Denizli-Tavas?) ve daha sonra Kamudiya/Kamuniya (Nicomedia?)'ya doğru ilerlediği bilinmektedir.⁸¹³ 711/12 yılında Mesleme komutasındaki Arap ordusu, başkentten savunma kalkanını oluşturan önemli bir kent olan Amasya'yı ve birçok müstâhkem mevkiyi ele geçirerek, ahalisinden çoğunu da esir ederek, Armenia yoluyla Galatia'ya girmiştir.⁸¹⁴ Mesleme'nin başında bulunduğu ordular, Süleyman b. Abdülmelik (715-717)'in ilk yılında Galatia'ya kadar ulaşmış, burada birçok kale fethetmiş ve ahalisinden çok sayıda kişiyi esir almıştır.⁸¹⁵

Velid b. Abdülmelik ve halefi Süleyman b. Abdülmelik dönemlerinde başkenti de kuşatan (717-718) Arap ordularının Ankara çevresindeki akınları bilinmekle birlikte, bu akınların Ankara'ya olan etkileri bilinmemektedir. Bu dönemdeki Arap ordularının Ankara'yı vurmamasının nedeni, muhtemelen şehirde güçlü bir Bizans ordusunun bulunmasıdır.

Hişam b. Abdülmelik döneminde (724-743) Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Arap ordusu, İç Anadolu'ya girerek Kayseri'ye kadar ilerledi ve şehri

⁸¹² Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 115, 116; Purton, **a.g.e.**, s. 48.

⁸¹³ Taberî, VI, s. 439; İbnü'l-Esir, IV, s. 249; Theophanes, s. 525, 526; Agapius, II, s. 239; Brooks, **a.g.m.**, s. 192, 193; Mesleme'nin 708/709 yılında şehri Bizans Valisi Simon'u yenerek ele geçirdiği kayıtları da vardır. (bkz. Koşay, **a.g.e.**, s. 15)

⁸¹⁴ Theophanes, s. 532; Agapius, II, s. 239; **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, I, s. 64, 68, Brooks, "A Syriac Chronicle of the year 846", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C. 51(1897), s. 582; Galanti, **a.g.e.**, s. 73.

⁸¹⁵ **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, I, s. 69, 72; Agapius, II, s. 240, 241.

tahrip etti (726). 737 yılı Anadolu seferinin başında Velid b. Ka'ka vardı. Ankara, bu yıl Velid b. Ka'ka tarafından yeniden ele geçirildi.⁸¹⁶ Mesleme ile Hişam b. Abdülmelik (724-743)'in iki oğlu Muaviye ve Süleyman'ın Bizans topraklarına saldırıları hemen her yıl aralıksız olarak devam etti. Bu seferlerde şehirler tahrip edildi ve birçok ganimet elde edildi.⁸¹⁷ Ancak kalıcı bir barış sağlanamadı. 740 yılında Akroinon (Afyon) yakınında III. Leon ve oğlu Constantinus'un ordusuyla karşı karşıya gelen Arap orduları ağır bir yenilgiye uğratıldılar.⁸¹⁸ Hişam döneminde temayüz eden komutanlardan biri de, daha sonraki yıllarda şahsiyeti destanlara konu olan Abdullah el-Battal'dır.⁸¹⁹

Akroinon bozgunundan sonra Emevi Devletinde iç karışıklıklar baş gösterdi ve kısa süre sonra Emevi hanedanı yerini Abbasilere bıraktı. Bu gelişme ile İslâm başkenti Şam'dan Bağdat'a taşındı. Emevilerin yerini Abbasilere bırakması süreci, Bizans'a biraz zaman kazandırmış olsa da Abbasiler, iyi organizeli ve kararlı bir düşman olarak Bizans'ın karşısına çıktılar.

Bu periyotta, Anadolu'nun idarî yapılanmasında yeni bir değişiklik meydana geldi. Heraclius döneminde temelleri atılan idarî teşkilatlanmayla Anadolu'nun tamamı dört eyalete ayrılmıştı. (bkz. Ek-B11) Ankara bu düzenlemeyle Opsikion

⁸¹⁶ İbn Kesîr, **El-Bidâye Ve'n-Nihâye**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998, C. 9, s. 373vd.

⁸¹⁷ **Ghewond's History**, İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N.J., 2006, chapter: 19.

⁸¹⁸ Theophanes, s. 571; Avcı, **a.g.e.**, s. 85.

⁸¹⁹ Abdullah el-Battal, Akroinon'daki savaşta hayatını kaybetmiştir. (İbn Kesîr, C. 9, s. 384-387; Halife b. Hayyât, s. 433; **The Chronicle of Zuqnîn**, s. 161, 162; Kâtip Çelebi, s.642; Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 161; F. W. Hasluck, "Graves of the Arabs in Asia Minor", **The Annual of the British School at Athens**, Vol. 19/1912-1913, s. 187) Battal Gazi destanı daha sonraki yıllarda, Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, Ankara'da da anlatılır olmuş ve Anadolu Türklüğünün millî kahramanlarından biri olarak kabul görmüştür. Battal Gazi'nin babasının Hüseyin Gazi olduğu bilinir. Battal Gazi Destanında Battal, babası Hüseyin Gazi'nin şehit edildiği yere atı Aşkar'la gelir ki, Araplar bu şehre Ma'mûriye derler. Hüseyin Gazi Dağı ve Türbesi, Hüseyin Gazi'nin Emeviler döneminde Bizans'a karşı mücadele eden İslâm kahramanlarından biri olması ve burada şehit olduğu düşüncesiyle isimlendirilmişlerdir. Hüseyin Gazi'nin şehadetinin Ankara'da vuku' bulmuş olduğu kabul edilirse, (bkz. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Çev. Zuhuri Danışman, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1970 C. 4, s. 208) Destanda adı geçen Ma'muriye şehrinin de Ankara'ya tekâbül etmesi gerekmektedir. (bkz. Behçet Kemal Çağlar, **Battal Gazi Destanı**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 23, 24, 30, 31, 35, 54, 55, 92); Dânişmend-nâme'de de Ankara ile Ma'muriye aynı anlamda kullanılmaktadır. Şu cümleler bu kullanımı göstermektedir: "...kim Ma'mûriyye ya'ni Engüri Sultânıdur...;...ve bu yana Ma'muriyye ya'ni Engüriyye'ye dek açalum..." (**Dânişmend-nâme**, haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, 9a/8, 191b/11)

themasının merkezi konumundaydı. III. Leon (717-741) ve V. Constantinus (741-775) dönemlerinde oluşturulan yeni idarî teşkilatla, eyalette bulunan komutanlara (comes/strategios) askerî yetki yanında sivil yetki de verildi. Dolayısıyla eski büyük eyaletler III. Leon ve V. Constantinus tarafından yeniden bölündü. Yapılan düzenlemeyle *Opsikion* themasının merkezi Nicaea (İznik) oldu. Ankara *Bucallerian*, daha sonra *Bucellarii* olarak adlandırılan yeni bir eyaletin/themanın merkezi oldu.⁸²⁰

750 yılında Emevi Devleti yıkılıp Abbasi Devleti kurulduğunda Bizans-Abbasi sınırında herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. Abbasilerin kuruluş aşamasında, devlet sistemini oturtmakla meşgul olmalarını fırsat bilen Bizans ordusu, Anadolu'da başarılı seferler düzenledi. Fakat bu başarılar Bizans'a daimi toprak kazancı sağlamadı. Çünkü zapt edilmiş olan kaleler kısa bir süre sonra tekrar Abbasilerin eline geçti.⁸²¹

Emevi ve Abbasi dönemlerinde Arap orduları Anadolu'ya karşı akınlarında Sugur şehirlerinden çıkıyor, sonra oraya tekrar dönüyordu. Bu dönemde Bizans-Araplar arasında tarafsız bir bölge bulunuyordu ve güvenlik nedeniyle temaslar genellikle ticarî veya resmî işlerle sınırlandırılmıştı. Sugur ve Avasım bölgesi sabit bir hat olmayıp, bu hat müstahkem şehirlerle belirlenen genişçe bir bölgeden oluşmaktaydı.⁸²² Abbasilerin ilk yıllarında sugur şehirlerinde cereyan eden Bizans-Abbasi mücadeleleri, 770'li yıllarda İç bölgelere sıçradı ve bu dönemde Ankara da doğrudan bu mücadelenin içerisinde kaldı. Abbasi Halifesi Mehdî (775-785), babası Mansur'un siyasetini devam ettirerek, hudutlara gereken önemi göstermiş, asker ve istihkâm açısından buraları takviye etmiştir. İmparator IV. Leon, 776 yılında Sumeysat üzerine bir ordu göndermiş, bu ordu fazla ilerlememekle birlikte, çok sayıda esirle dönmüştür. Bu yıl Anadolu üzerine düzenlenen yaz seferinin (sayfiye) başında Abbas b. Muhammed bulunuyordu. O'nun ordusunun öncü birliklerinin komutanı

⁸²⁰ Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, s. 237; Foss, **a.g.m.**, s. 76; Eyice, **a.g.m.**, s. 255; Bosworth, "Byzantium and the Syrian Frontier in the Early Abbasid Period", **The Arabs, Byzantium and Iran**, Variorum Collected Studies Series: CS529, 1996, s. 55.

⁸²¹ Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı", **AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 28, S. 46, 2009, s. 165, 166.

⁸²² Vasiliev, **a.g.e.**, s. 341; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 79; Andre Miquel, **Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılda İslâm Dünyası ve Yabancı Diyarlar**, Çev. Ali Berkay, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 14, 15; Bahadır, **a.g.m.**, s. 168.

olan Hasan el-Vasîf'in bu sefer sırasında Ankara'ya kadar geldiği düşünülmektedir.⁸²³ Ankara'ya kadar gelen Hasan el-Vasîf, yeri ve adı bilinmeyen bir Anadolu şehriyle Matmûra (Niğde ile Aksaray arasındaki Melendiz/Malandusa bölgesi; Çiftlik/Niğde)'yi fethetmiştir. Kaynaklara göre bu sefer sırasında Müslümanlar, hiç zayıf vermeden salimen geri dönmüşlerdir.⁸²⁴ Hasan el-Vasîf komutasındaki ordunun Ankara'ya hücumu hakkında bilgi olmadığı gibi, O'nun aldığı Anadolu şehrinin neresi olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Halife Mehdî, müstakbel halife oğlu Harun'u 780 yılında bir orduyla Anadolu'ya göndermiş,⁸²⁵ Harun, İç Anadolu'ya kadar ilerleyerek bazı kaleleri almıştır. Harun tarafından 782 yılında yapılan diğer bir seferde de Abbasi orduları, Üsküdar'a kadar ilerlemiştir. Abu'l-Farac'a göre, Romalılar hileli bir plan uygulayarak Arapları Sagaris (Sakarya) nehri üzerinde durdurdular ve onları nehir ile dağ arasında sıkıştırdılar, Araplar iyi durumda olmadıklarından antlaşma yapmak istediler. Kraliçe İrene de, kadın duygusallığından dolayı bu isteği kabul etti ve üç yıllık bir antlaşma yapılarak Arap orduları bu zorlu durumdan kurtuldu.⁸²⁶ Ancak Harun'un bu seferlerinde Ankara hakkında bir bilgi yoktur.

Harun er-Reşid (786-809) 786'da Abbasi Halifesi olduğunda, babası döneminde Bizans'a karşı seferlerde görev aldığından, Sugur ve Avasım şehirlerinin bu mücadelelerdeki fonksiyonunu biliyordu. Bu yüzden hilâfetinin başında, ilk iş olarak, Bizans-Abbasi sınırındaki Sugur, Avasım şehirlerinin surlarını kuvvetlendirdi ve bu şehirlere çok sayıda asker yerleştirdi. Sugur el-Cezîre'yi, Sugur eş-Şam'dan ayırdı.⁸²⁷ Bu düzenlemelerle Bizans sınırlarını güçlendiren Harun er-Reşid, 797 yılında bizzat sefere çıkarak İç Anadolu'da bulunan Safsaf (Siderepolis?) Kalesi'ni ele geçirdi. Harun er-Reşid'in *komutanlarından* Abdülmelik b. Salih, aynı yıl

⁸²³ Ramsay, Hasan el-Vasîf'in geldiği Ankara şehrinin Kappadokia'nın güneyinde bulunan başka bir Ankara olabileceğini iddia etmektedir. Bkz. Ramsay, **a.g.e.**, s. 395.

⁸²⁴ Taberî, C. 8, s. 116; İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 40, 41; Theophanes, s. 620-622; Çelebi, **a.g.m.**, s. 116; Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", **The English Historical Review**, Vol. 15, No: 60 (October, 1900), s. 735; Venning, **a.g.e.**, s. 217.

⁸²⁵ Abu'l-Farac, C. I, s. 204; Halife b. Hayyât, s. 533; **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, I, s. 103.

⁸²⁶ Abul'l-Farac, C. I, s. 204.

⁸²⁷ Bahadır, **a.g.m.**, s. 167.

Ankara'ya kadar ilerledi ve Matmûra'yı ele geçirdi.⁸²⁸ Harun er-Reşid döneminde Arap ordularının Ankara'ya kadar geldikleri bilinmekle birlikte, Ankara ile bu orduların sıcak teması hakkında bilgi bulunmamaktadır. İmparator Nicephorus (802-811)'un, Theophanes'in ifadesiyle, “*saldırılarından bir fırsat bularak*” Thebasa (Kappadokia'da bir kasaba?) ve Andrasos (Kappadokia'da bir kasaba?) şehirleriyle birlikte Ankara'nın tahkimâtlarını da 804/805 yılında güçlendirmesi göz önüne alındığında,⁸²⁹ şehrin bu saldırılardan zarar görmüş olabileceği kabul edilebilir. Harun er-Reşid, 806 yılında büyük bir orduyla Anadolu'ya sefere çıktı. Tyana'yı ele geçirdikten sonra, ilerleyen Harun er-Reşid, Thebasa ve Andresos'u zapt etti. Muhtemelen bu şehirlerde yapılan tahkimattan rahatsız olmuştu. Daha sonra 60.000 kişilik bir birliği Ankara üzerine gönderdi. Bu birlik şehrin tahkimatlarını inceleyerek geri döndü. Abbasilerin bu başarıları karşısında İmparator Nicephoros, barış teklifinde bulundu ve bir antlaşma yapıldı. Yapılan antlaşmanın şartlarından birisi de, Bizans'ın antlaşma yoluyla aldığı şehirleri tahkim etmemesidir. Buna göre, Harun'un bu seferinin sebebi, Nicephorus'un yaptığı tahkimat çalışmalarından duyduğu rahatsızlık olmalıdır.⁸³⁰ Harun er-Reşid döneminde Ankara'nın Abbasiler tarafından fethedildiğine dair, devrin kaynaklarında bir bilgi bulunmamasına rağmen daha sonraları, Harun er-Reşid'in Ankara'yı fethettiği yönünde bir rivayet ortaya çıkmıştır.

⁸²⁸ Taberî, C. 8, s. 268; Theophanes, 651, 652; Zehebî, **Düvelü'l-İslâm**, Dâr Sâdır, Beyrut, 1999, C. I, s. 163; İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 158; Galanti, **a.g.e.**, s. 41; Wittek, 797 seferinde Harun er-Reşid'in Ankara'yı zaptettiğini yazmaktadır. Bkz. Wittek, **a.g.e.**, s. 50.

⁸²⁹ Theophanes, s. 660; Abu'l-Farac, C. I, s. 209; Cedrenus, II, s. 34; **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, I, s. 118, 12; Bosworth, **a.g.m.**, s. 61; Ramsay, **a.g.e.**, s. 376.

⁸³⁰ Theophanes, s. 661, 662; Taberî, C. 8, s. 321, 322; **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, I, s. 118; İbnü'l-Esîr, C. 5, s. 348; Gülekli, **a.g.e.**, s. 46; İlyas Gökhan, “Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 10(2), 2013, s. 202; Galanti, Harun er-Reşid'in 806 yılında Ankara'yı zaptettiğini yazmaktadır. Bkz. Galanti, **a.g.e.**, s. 74; Harun Reşid'in kitap düşkünlüğünün anlatıldığı bir rivayette, O'nun Ankara ve Amorium'u aldıktan sonra Bizans kralından Yunan el yazmalarını istediği bildirilmektedir. (bkz. Şaban Döğen, **İslâm ve İlim**, Gençlik Yayınları, İstanbul, 1992, s. 194, 195) “Harun er-Reşid döneminde Ankara'nın Abbasi ordularınca alındığı ve Harun'un Augustus Tapınağı'nın kapısını ganimet olarak Bağdat'a nakledildiği, Halife Me'mun'un da 813-833 yılları arasında Ankara'yı taht-ı hükümrânisinde bulundurduğu” (Kazvinî, s. 506; Kâtip Çelebi, Hayrettin Âbidin, **Tarihte Ankara İstiklâl Harbi ve Bursa Hâtrâtı**, Semih Lütfi Matbaası, 1934, s. 11; Wittek, **a.g.e.**, s. 50; Ahmed Tevhid, “Ankara'da Ahiler Hükümeti”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, cüz. 19, 1 Nisan 1329, s. 1200, 1201) şeklinde bilgiler de bulunmakla birlikte hem Halife Harun'un hem de Halife Me'mun'un şehri fethettiklerine dair dönemin kaynaklarında geçen bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Rivayetin kaynağının Kazvinî olduğu görülmektedir. Kazvinî'nin XIII. Yüzyılda yazmış olduğu eserde Harun er-Reşid'in Ankara'yı fethettiği ve şehrin kapıları üzerinde bazı Yunanca ayetler gördüğü rivayet edilmektedir. Kazvinî, Ankara kalesinin kapısı üzerinde bulunan demirden yapılmış iki mısraın Mu'tasım tarafından Bağdat'a götürüldüğünü ve bu mısraların kendi zamanında Bâbu'l-âmm ve Haremü'l-Halife kapılarından birinin üzerinde bulunduğunu rivayet etmektedir.⁸³¹ Muhtemelen Mu'tasım'ın kapılar üzerinde bulunan iki mısraı Bağdat'a götürmesi, Harun er-Reşid'in iki kapı kanadını Bağdat'a götürmesi şeklinde yanlış olarak halk arasında yayılmış ve Kazvinî'den sonra gelen tarihçiler, Harun er-Reşid'in Ankara Kalesi'nin kapılarını, zaferinin bir nişânesi olarak alıp Bağdat'a götürdüğünü rivayet etmişlerdir. Zira dönemin kaynaklarında Harun er-Reşid'in Ankara'yı fethettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bağlamda XVII. Yüzyıl tarihçilerinden Kâtip Çelebi'nin⁸³² Cihannüması'nda geçen rivayet şöyledir:

“... iç kal'a mahall-i mürtefi'de, dışarısı düzde, cemî' buyût dâhil surda, Harun er-Reşid ve Me'mun ve gayri, buna nice gazâlar itdiler ve bunu Konstans Kayser bina etti. Bundan Kastamonu beş merhaledir. Bunun kapusundan iki mısra'ı Bağdad'a nakl idüb Harun buna geldikde, kapusu üzre Yunanî yazı yazılmış ki: Bismillahirrahmanirrahim, Yâ İbni Âdem, fırsat imkânı vaktinde azîz tut, fevt itme ve umûru ehline ısmarla ve ifrat ile sürûrunu mâteme bırakmasun ve nefsin üzre gelecek günün gamını tahmîl itme ve cem' malda mağrurlara muktedî olma...”⁸³³

Halife Me'mun (813-833) döneminde Anadolu seferleri iç karışıklıklar dolayısıyla yoğunluğunu kaybetmiştir. Me'mun, kardeşi Emin'e karşı isyan ederek

⁸³¹ Kazvinî, s. 506.

⁸³² Kâtip Çelebi'nin bu kapı üzerinde yazılı olduğunu söylediği ayetleri, Kazvinî'den görmüş olmalıdır. Aynı rivayeti Kazvinî de vermektedir. Ancak kapıların Bağdat'a getirildiğini söylememektedir. (Kazvinî, s. 506)

⁸³³ Kâtip Çelebi, s. 643; Bu rivâyet Texier tarafından da duyulmuş, eserinde bu konuda bilgi vermiştir: *“Doğu yazarlarının bütün tasavvufî düşüncelerini içeren bu anlam, Rumca kitabenin anlamına uygun değildir. Fakat bu kitabe şüpheli olmakla beraber yaklaşık olarak aynı tarihte, Hindistan'da meydana gelen olayla bunu karşılaştırabilmek ilginç bir rastlantıdır. Çünkü Hindistan'da Gazneli Mahmud, Somauth tapınağının kapısını alarak Kâbil'e gönderiyordu. Bu tür ganimetlerin en sonuncusu, Rusların 1828 yılında Armeniya'yı ele geçirmeleri sırasında Erzurum'un ünlü velilerinden birisinin türbesinden aldıkları kapılardır.”* (Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev. Ali Suat, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman, Musa Yıldız, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, C. II, s. 459)

tahtı ele geçirmişti.⁸³⁴ 830 yılına kadar Abbasiler ve Bizans iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldıklarından 830 yılına kadar iki devlet arasında ciddi bir mücadele olmamıştır.⁸³⁵ Me'mun, iç karışıklıklara rağmen özellikle hilafetinin sonlarında, Bizans üzerine 830, 831, 833 yıllarında üç büyük sefer düzenledi. Me'mun'un bu seferlerinde Abbasilerin, Orta Anadolu'da özellikle Kappadokia bölgesinde önemli faaliyetler yürüttüğü bilinmekle birlikte; O'nun Ankara üzerine bir saldırısı veya şehirle bir ilgisi, dönemin kaynaklarında bulunmamaktadır.

Halife Harun er-Reşid ve Me'mun dönemlerinde Ankara'nın, Abbasi ordularının İstanbul'a gidişinde, önemli bir engel olduğu ve bundan dolayı Onların Ankara'yı almak istemiş olabilecekleri düşünülebilir. Abbasi ordularının Ankara'ya kadar uzanan doğu sınırlarındaki faaliyetlerinde Bizans ordusunun önemli bir hareket üssü olduğu anlaşılan Ankara, kalesiyle bütünleşerek Arap edebiyatında da yerini aldı. Halife Me'mun'un Anadolu'ya bir sefere çıkmak üzereyken hastalanıp Tarsus yakınlarında yerine kardeşini veliaht göstererek vefat etmesi, O'nu birçok efsaneye konu yapmıştır.⁸³⁶ Bir rivâyete göre, Halife Me'mun, Ankara'yı ele geçirdiğinde orada İslâm öncesinin büyük şairi İmru'ülkays'ın bir heykelini bulmuştur.⁸³⁷ İmru'ülkays, Ankara'da Asîb dağının eteğinde bu şehirde daha önce ölmüş olan bir prensesin mezarının yanında defnedilmişti. Hasluck, bu prenses mezarının Julian Sütunu olduğunu söylemektedir.⁸³⁸ XVI. Yüzyılda Ankara'ya seyahat eden Alman

⁸³⁴ Abu'l-Farac, C. I, s. 212; Çelebi, "Abbasiler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Esra Yayınları, Konya, 1994, C. 3, s. 175.

⁸³⁵ Çelebi, **a.g.m.**, s. 186.

⁸³⁶ Ankara'nın, Bizans'ın Araplara karşı seferlerinde bir üs/uç teşkil etmiş olduğu, bu dönemdeki mücadelelerin dikkatli irdelenmesi sonucu görülebilmektedir. Ayrıca Battal Gazi destanında da Ankara'nın bu yönüne değinilmektedir. Bkz. Çağlar, **a.g.e.**, s. 23; Me'mun dönemi efsaneleri için bkz. Hasluck, **Christianity and İslâm Under The Sultans**, Oxford at the Clarendon Press, 1929, s. 696-698.

⁸³⁷ Foss, **a.g.m.**, s. 77; İslâm kaynaklarının Ankara ile ilgili ilk verileri içerisinde İmru'ülkays'ın Ankara'da vefatı da anılmaktadır. İmru'ülkays b. Hucr'un, babasının katillerine karşı Bizans İmparatoru Justinianus'tan yardım istemek için İstanbul'a gittiği, imparatorla görüşerek ayrıldığı ve dönüş yolunda Justinianus'un hediye ettiği zehirli kaftan/pelerinin etkisiyle Ankara'da öldüğü (540) kaydedilmektedir. (İbn Haldun, **Kitabu'l-İber ve Dîvanu'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min Âsârihim**, Dâru'l-Kitâb el-Mısırî, Dâru'l-Kitâb el-Lübnânî, Kahire, Beyrut, 1999, C. III, s. 573; Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Dâr Sâdır, Beyrut, 1977, C. I, s. 271; Galanti, **a.g.e.**, s. 54, 55; Hasluck, **a.g.e.**, s. 712, 713; Ahmet Savran, "İmru'ülkays b. Hucr", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, C. 22, s. 237)

⁸³⁸ Hasluck, **a.g.e.**, s. 713.

seyyahı Dernschwam'ın sütunla ilgili verdiği bilgiler, Hasluck'u destekler mahiyettedir: "... *Türkler bu sütuna Baal-ks (Belkis, Balkız) diyorlar. Bu aşağı yukarı "jungfrauhongk" (genç kız balı) demek. Güya bu taş Hazreti Süleyman dikmiş...*"⁸³⁹ Dolayısıyla bu bigilere göre, İmru'ülkays'ın mezarının Julian Sütunu civarında olması gerekmektedir. İmru'ülkays'ın Ankara'da defnedildiğiyle ilgili bilgiler, O'nun bir şiiriyle bağlantılıdır. Hasluck'a göre, O'nun İstanbul'a seyahati, 473 yılında İstanbul'a seyahat etmiş olan *Amorkesos* ile karıştırılmıştır.⁸⁴⁰

Me'mun'un ani ölümü üzerine Mu'tasım (833-842) halife oldu ve Me'mun döneminde başlayan iç isyanları bastırdı. Mu'tasım'ın halifeliğinin ilk yıllarında Zutların ve Babek'in isyanıyla uğraşması,⁸⁴¹ Bizans İmparatoru Theophilos'a harekete geçme fırsatı verdi. Zibatra ve diğer şehirlerin tahribi ve şehir halklarının işkenceyle katledilmesi, İslâm âleminde büyük heyecan uyandırdı. Bunun üzerine Mu'tasım, Anadolu'ya sefer hazırlıklarına başladı. Bu sefer için büyük hazırlıklar yaparak kalabalık bir ordu oluşturdu. Hazırlıkların ardından Mu'tasım, 2 Nisan 838 tarihinde Samarra'dan hareket etti. Mu'tasım'ın bu seferinin bahsi ayrıntılı olarak İslâm kaynaklarında geçmektedir. Seferin hedefi, Abbasilerin İstanbul'u almaları önündeki en büyük engeli oluşturan Amorium ve Ankara idi. Taberî'ye göre, Mu'tasım, Ankara'ya ilerleyişini o kadar dikkatli planladı ki, eğer Allah'ın izniyle Ankara'yı alırsa oradan Amorium'a ilerleyebilecekti. Mu'tasım'a göre, Bizans topraklarında bu iki kentten ne daha büyüğü ne de hedefi olabilecek daha değerlisi vardı.⁸⁴² Mu'tasım, amacına ulaşabilmek için hazırladığı büyük orduyu çeşitli silahlarla donattıktan sonra, öncü birliklerin başına Aşnas ve Muhammed b. İbrahim'i; Sağ kol kumandanı olarak İtah'ı; Sol kol kumandanı olarak Ca'fer b. Dinar'ı ve merkeze kendisiyle birlikte Uceyf b. Anbese'yi geçirdi. Mu'tasım'ın plânına göre, Abbasiler iki koldan Anadolu'ya girecekti. Afşin idaresindeki otuz bin kişilik kol, Malatya taraflarından ilerlerken; Mu'tasım'ın başında bulunduğu ana

⁸³⁹ Hans Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, Çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 255, 256.

⁸⁴⁰ Hasluck, **a.g.e.**, s. 713; şiir için bkz. Yakut el-Hamevî, C. I, s. 271.

⁸⁴¹ Taberî, C. 9, s. 52-57; Mesudî, s. 396vd.; Halife b. Hayyât, s. 579, 580; Abu'l-Farac, C. I, s. 223, 225; Bahriye Üçok, **İslâm Tarihi, Emevîler-Abbâsîler**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 100-102.

⁸⁴² Taberî, C. 9, s. 57, 58.

kısım ise, Tarsus ve Gülek boğazı yoluyla Anadolu'ya girecekti. Halifenin hareketinden haberdar olan İmparator Theophilos, İstanbul'dan hareket ederek Eskişehir'de karargâh kurdu. İslâm ordularının ilk hedefi Ankara idi. Mu'tasım ve öncüleri Ankara'da buluşacaklar, daha sonra da Amorion üzerine yürüyeceklerdi. Mu'tasım, bundan sonra Afşin'i Suruç'a, Aşnâs'ı Tarsus geçidinden Safsaf kalesine gönderdi. Ve Aşnâs'a kendisini burada beklemesini emretti. Aşnâs'ın peşinden de Vasîf'i gönderdi. Aşnâs, 21 Haziran'da yola çıktı ve iki gün sonra da peşinden Mu'tasım hareket etti. Aşnâs, Merc-i Uskuf (Uskuf Çayırı)'ta iken Mu'tasım'ın el-Metâmîr'den gönderdiği mektubu aldı. Mu'tasım mektubunda; *"Bizans Kralı'nın önlerinde bulunduğunu, kendilerini pusuya düşüreceğini bildiriyor ve yanına gelinceye kadar beklemesini"* emrediyordu. Bunun üzerine Aşnâs üç gün Merc-i Uskuf'ta kaldı. Bu sırada Mu'tasım'dan ikinci bir mektup daha geldi. Mu'tasım bu mektubunda; *"Aşnâs'tan kumandanlarından birisiyle bir seriyye çıkarmasını ve bu seriyyenin Bizanslılardan bir adam tutup ondan kralları hakkında bilgi almalarını"* istiyordu. Bunun üzerine Aşnâs, iki yüz süvari ile birlikte Ömer el-Fergânî'yi bu iş için görevlendirdi. Ömer el-Fergânî, Ankara'ya geldiği zaman adamlarını Bizanslı birisini bulmaları için etrafa dağıttı. Ömer'in adamları bir kısmı kralın askerlerinden, bazıları da ahaliden meydana gelen bir grup kimseyi yakalayıp Aşnâs'ın huzuruna getirdiler. Aşnâs, bunlara Kral'ı sordu, onlar da; *"Kral'ın otuz gündür savaşmak için Mu'tasım'ın öncü birliğini beklediğini, bu arada Afşin'in büyük bir kuvvetle Ermenek tarafından kendi topraklarına girdiğini öğrenince, dayısının oğlunu askerinin başına bırakarak hemen Afşin üzerine hareket ettiğini"* söylediler. Aşnâs bu grup insanı Mu'tasım'a gönderdi ve bunlar durumu Mu'tasım'a da anlattılar. Bunun üzerine Mu'tasım, Afşin'e bir mektup göndererek Bizans Kralı'nın üzerine gelmekte olduğunu haber vererek ikinci bir mektup alana dek bulunduğu yerden ayrılmamasını emretti. Mektupla birlikte Afşin'e doğru hareket eden elçiler, onun Bizans ülkesinin iç kısımlarında bulunmasından dolayı mektubu kendisine veremediler.

Bu sırada Mu'tasım, Aşnâs'a bir mektup göndererek ilerlemesini emretti. Aşnâs'ın bulunduğu yerden ayrılıp ilerlemesi üzerine gerisinde bulunan Mu'tasım onun yerini aldı. Ankara ile Mu'tasım arasında üç konaklık bir mesafe kalmıştı fakat Mu'tasım'ın askerleri bu sırada şiddetli bir su ve yem sıkıntısına düştüler. Aşnâs yoluna devam ederken birçok kimseyi esir alıp boyunlarını vurdurdu. Aşnâs ele

geçirdiği esirlerden Bizans İmparatoru'nun Afşin tarafından mağlup edilerek İstanbul'a döndüğünü öğrendi.⁸⁴³ Mu'tasım'dan tekrar yardımcı kuvvetleri alan Aşnâs, Ankara'ya gelerek burasını ele geçirdi. Bir gün sonra Mu'tasım ve kısa bir zaman sonra da Afşin, Ankara'ya ulaştılar.⁸⁴⁴

İslâm ordularının Ankara'ya yaklaşması sırasında Ankara halkı şehri boşaltmışlar ve kaçmışlardı. Taberî ve İbnü'l-Esir'de geçen aşağıdaki bilgiler, bu kaçışın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir:

“Eşnâs, yoluna devam ederken birçok kimseyi esir alıp boyunlarını vurdurdu. Sıra yaşlı bir kimseye geldiğinde Eşnas'a şunları söyledi: ‘Beni öldürmekle eline ne geçecek? Sen ve askerinin şu anda darlık ve sıkıntı içerisinde. Burada ve çok yakınımızda, sizden korkarak Ankara’dan kaçan bir hayli insan vardır, bunların yanlarında ise yiyecek, arpa ve diğer şeyler bulunmaktadır. Benimle birlikte bir gurup kimse gönder, onları size teslim edeyim. Bundan sonra da bana yol ver, gideyim.’ dedi. Bunun üzerine Eşnas, yaşlı kimse ile birlikte beş yüz süvari gönderdi. Ve bu yaşlı kimseyi Malik b. Keyder’e teslim etti. Bu arada Malik’e: ‘Bu yaşlı kimse ne zaman çok miktarda esir veya bol miktarda ganimet gösterirse ona o zaman yol ver.’ dedi. Beş yüz kişilik süvari ile bu yaşlı yola koyuldu ve onları bol otlu bir vadiye getirdi. Süvariler bineklerini otlattılar ve kendileri de karınlarını doyurdular. Sonra da bol ağaçlı vadiden ayrılıp yollarına devam ettiler. Yaşlı kişi onları nihayet bir

⁸⁴³ İmparator ile Afşin arasındaki büyük savaş, Dazimon (Tokat?)’da gerçekleşti. Theophilos, Arap orduları Ankara’da birleşmeden önce ordunun bu kolunu imha etme düşüncesindeydi. Ancak Afşin komutasındaki Türk okçularının başarılı taarruzlarıyla düşüncesini gerçekleştiremedi. Bu sırada Sinop’ta Theophobus imparator ilan edilmiş, Hürremiler isyan etmiş ve Theophilos’un öldüğü yönünde bir şâyia çıkmıştı. Bu şâyiyayı ve isyanları sonlandırmak için imparator, hızla başkente yöneldi. Bu suretle Abbasi orduları Anadolu’da rakipsiz kaldı. (Abu’l-Farac, C. I, s. 226; Treadgold, **a.g.e.**, s. 441; Treadgold, **Byzantium and Its Army**, Stanford University Press, Stanford, California, 1995, s. 210)

⁸⁴⁴ Taberî, C. 9, s. 59-63; İbn Hurdazbih, s. 88; Halife b. Hayyât, s. 581; İbnü'l-Esir, C. 6, s. 40-43; Yâkut el-Hamevî, C. I, s. 323; Mesudî, (genişletilmiş 2. Baskı), s. 401; Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf bin Tağribirdi el-Atabekî, **E'n-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, C. 2, s. 290, 291; İbn Saîd, C. I, s. 59; Abu'l-Farac, C. I, s. 225, 226; Kazvinî, s. 506; Hayrettin Âbidin, **a.g.e.**, s. 12; John H. Rosser, “Dazimon(Tokat?)”, **Historical Dictionary of Byzantium**, Scarecrow Press, 1942, s. 147; Foss, **a.g.m.**, s. 52, 53; Christopher Lightfoot, **Orta Anadolu’da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti Amorium**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994, s. 10; Venning, **a.g.e.**, s. 250; Güray Kırpık, **Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 44, (Mu'tasım'ın 838 yılı seferinde Ankara'ya kadar olan güzergâhının ayrıntıları için bkz. Bury, “Mutasiim’s March Through Cappadocia in A. D. 838”, **JHS**, Vol. 29 (1909), ss. 120-129).

dağa getirdi, geceyi konaklayarak burada geçirdiler. Sabah olunca bu kişi süvarilere şöyle dedi: 'İki kişi gönderin, şu dağın tepesine çıksınlar ve etrafa bakıp yakaladıkları kimseleri alıp getirsinler.' Bunun üzerine dört kişi dağın tepesine çıkarak bir erkekle bir kadını yakalayıp getirdiler. Bu yaşlı kişi onlardan daha önce Müslüman askerlerden korkarak Ankara'yı terk eden halkı sordu, onlar da halkın bulunduğu yeri gösterdiler. Bunun üzerine yaşlı kişi süvarilerle harekete geçerek Tuz Gölünün/Madeninin kenarında bulunan Ankara halkının üzerine yürüdüler. Süvarileri gören halk, kadınları ve çocukları gölün içerisine sokarak bir kenara çekildiler ve Müslüman askerlerle savaşa tutuştular. Neticede Müslümanlar onlardan bir hayli ganimet aldılar, ayrıca Bizanslı Rumlardan pek çok kimseyi de esir ettiler.”⁸⁴⁵

Ayrıca İmparator, bir komutanını Ankara halkını savunmak üzere göndermişti. Ancak imparatorun adamı, Ankara halkının uzaklaştığını bildirince, Theophilus da O'na, Amorium'a gitmesini emretmiştir.⁸⁴⁶ Bu bilgi de Ankara halkının İslâm ordularının saldırmasından korkarak şehri boşalttığını göstermektedir.

Kazvinî, Mu'tasım'ın Ankara Kalesinin kapısı üzerine bulunan demirden yapılmış iki mısra'ı buradan sökerek Bağdat'a götürdüğünü ve bu mısra'ların kendi döneminde (XIII. yy) birisi Bâbu'l-âmmе üzerinde; diğeri de Haremü'l-Halife kapılarından birinin üzerinde bulunduğunu rivayet etmektedir.⁸⁴⁷ İslâm orduları üç gün Ankara'da kaldıktan sonra yeniden düzenlenerek, Amorion'a doğru hareket etti. Sağ kanat kuvvetlerine Afşîn, sol kanat kuvvetlerine Aşnâs, merkeze ise Mu'tasım komuta ediyordu. Ankara'dan harekettten bir hafta sonra İslâm birlikleri Amorion önüne geldiler. Yolculukları sırasında Ankara ile Amorium arasındaki köyleri de tahrip ettiler. Muhasara 1 Ağustos 838 tarihinde başladı. Amorion surları komutanlar arasında paylaştırıldı. Orduda mancınık gibi muhasara aletleri de bulunuyordu. Halife kuvvetlerinin bütün güçleriyle hücum etmelerine rağmen surun kuvvetli olması ve şehir askerlerinin başarılı müdafaaları neticeyi geciktiriyordu. Nihayet surun zayıf noktası tespit edilerek mancınıklar bu noktayı dövmeye başladılar. 12 Ağustos 838

⁸⁴⁵ Taberî, C. 9, s. 62; İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 41, 42.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 42.

⁸⁴⁷ Kazvinî, s. 506.

tarihinde Amorion, Mu'tasım tarafından fethedildi. Bol miktarda esir ve ganimet ele geçirildi.⁸⁴⁸

Bir müddet Amorion'da kalan Mu'tasım, Theophilos'un barış teklifini reddettikten sonra Konya-Ereğli ve Tarsus yoluyla Samarra'ya döndü. Bu sefer Anadolu'ya düzenlenen ve başarılı ile sonuçlanan en büyük seferlerden biri olmasına rağmen bu seferde de bir fetih ve yerleşme politikası takip edilmediği için güçlükle ele geçirilen şehirler yağmalanarak terk edilmiştir.

Mu'tasım'ın, Theophilos'un barış talebini reddetmesi, onun seferlere devam etme niyetinde olduğunu göstermektedir. Ancak ordu içinde Abbas b. Me'mun'a taraftar bir hareketin ortaya çıkarılması böyle bir seferin yapılmasına mani olmuştur.⁸⁴⁹ Mu'tasım, Anadolu'dan dönerken Ankara ve Amorion'u yaktırmıştır. Mu'tasım'ın seferinde, Ankara halkı büyük bir kıyım yaşamıştır.

Mu'tasım döneminde yapılan bu seferlerden Ankara, her açıdan olumsuz etkilenmiştir. Bu istilâ, Sasani istilâlarından sonra şehrin yaşadığı istilâların en şiddetlisi oldu. Bizans'ın on iki idarî merkezi/theması yani Arap kaynaklarında geçtiği şekliyle batrîkliği vardı.⁸⁵⁰ Bu merkezlerden Amorion ve Ankara'nın Müslümanların eline geçmesi, Bizans'ın moralini de bozmuştur. Ayrıca Amorion imparatorun memleketiydi. İbn Hurdazbih'te geçen bir kayıt, bu sefer sırasında şehrin ne derece tahrip edildiğini göstermektedir:

“Hüseyn b. Dahhâk diyor ki:

Sen Ankara'da bir çöp bile bırakmadın

Ve büyük Ammûriyye'yi helâk ettin.”⁸⁵¹

Mu'tasım dönemindeki Amorium seferi ve Amorium'un fethinden sonra İslâm-Bizans mücadeleleri daha çok karşılıklı akınlar şeklinde devam etmiştir. Her iki taraf da bir fetih siyaseti gütmeyip küçük akınlarla yetiniyordu. Bu durumda iki

⁸⁴⁸ Taberî, C. 9, s. 62-70; İbn Hurdazbih, s. 101; Mesudî, s. 400, 401; Halife b. Hayyât, s. 581; İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 42-45; Abu'l-Farac, C. I, s. 226-228; Treadgold, **A History...**, s. 441.

⁸⁴⁹ Taberî, C. 9, s. 71vd.; İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 46vd.; Vasiliev, **a.g.e.**, s. 347; Çelebi, *a.g.e.*, s. 222, 223.

⁸⁵⁰ İbn Hurdazbih, s. 109.

⁸⁵¹ İbn Hurdazbih, s. 101; “nekra” en ufak bir şey, bir çöp demek olduğu gibi Arapların Ankara'ya verdikleri adlardan biridir. (أنكورية) Dolayısıyla tevriye yoluyla şair, “Sen Ankara'dan Ankara'yı kaldırdın” demek istemektedir. Bkz. Yusuf Ziya Yörükân, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 373; Bu şiirin şu şekilde bir çevirisi de mevcuttur: “Hüseyn b. Ahhâk şöyle dedi: Enkîra'dan geriye bir oyuk bile kalmadı, onun yerini büyük Ammûriye aldı” (İbn Hurdazbih, Çeviri, s. 88)

devletin de iç işlerinin payı büyüktü. Mütevekkil'den itibaren Abbasî halifelerinin Türkler ile mücadeleye girişmeleri ve uzun müddet tahtta kalamamaları, Bizans üzerine sefer düzenlemelerini önlüyordu. Bizans İmparatorları ise, Ağlebîler'in Sicilya ve Güney İtalya'ya karşı giriştikleri fetih hareketini durdurmakla meşgul idiler. İslâm orduları, umumiyetle yaz aylarında, Bizans hudut garnizonlarının kuvvetlenmesini önlemek, İslâm ülkesine karşı taarruzlarına mani olmak ve ganimet ele geçirmek için hemen yıl Bizans'a akın yapmayı devam ettirdiler.

859 yılında doğuya bir sefere çıkan III. Michael (842-867), bu seferin hazırlığı olarak büyük şehirlerin tahkimatlarını yaptırdı. Bu tahkimat çalışması kapsamında, Ankara'nın surlarının da yıkılışından yaklaşık yirmi yıl sonra yeniden inşa edildiği görülmektedir. Ankara, III. Michael'in yeniden yapılandırma faaliyetleriyle, adeta küllerinden dirildi.⁸⁵² III. Michael döneminde Arap saldırılarının yaraları sarılmaya çalışılmış ve bu bağlamda birçok imar faaliyetleri yapılmıştır. Muhtemelen 864 yılında III. Michael'e ithafen, Pharoslu Kutsal Meryem'in Palatine Kilisesi'nin açılışında Konstantinople Patriği Photius, “uzun zamandır harap halde bulunan şehirleri yeni kurduğu, yeni şehirler inşa ettiği, saldırılardan halkının terk ettiği şehirleri yeniden nüfuslandığı, şehirlerin güvenliği için sınırları kuvvetlendirdiği...”ne yönelik bir konuşma yaptı.⁸⁵³ Ankara Kalesi'nde bulunan bazı yazıtlar, III. Michael⁸⁵⁴ dönemindeki restorasyon faaliyetlerini göstermektedir. İç

⁸⁵² Mu'tasım tarafından büyük oranda tahrip edilen Anadolu şehirlerinden biri de Amorium idi. Amorium, bu istilânın ardından bir daha eski haline gelememi. Ankara'nın yaklaşık yirmi yıl sonra yeniden inşa edilmesi, şehrin bulunduğu konumla ilgilidir. XVII. Yüzyıl tarihçisi Münecceimbaşı, Amorium'dan bahsederken, o zamanda bu büyük şehrin yerinde bir köy bulunduğunu yazmaktadır. Bkz. Münecceimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel**, Çev. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001, C. II, s. 2.

⁸⁵³ **The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople**, İngilizce'ye Çev. Cyril Mango, Harvard University Press, Cambridge, 1958, s. 185; Peter Charanis, “Kültürel Çeşitlenme ve Anadolu'da Bizans İktidarının Çöküşü”, Çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, S. X, Mayıs-Ağustos 2011, s. 201.

⁸⁵⁴ Yazıtlarda geçen Michael adının I., II. ya da III. Michael'den hangisini karşıladığı konusunda farklı kayıtlar olmasına rağmen, hem tarihî süreç göz önüne alındığında, hem de daha sonraki çalışmalarda yazıtların tarihlenmesinin III. Michael'le ilişkilendirilmesinden (H. Grégoire, “Inscriptions Historiques Byzantines,” **Byzantion**, S. 4 (1927-28), 437-49; French, **a.g.e.**, s. 197; Eyice, **a.g.m.**, s. 257, 259) yazıtlar ve dolayısıyla kalenin yeniden yapılması faaliyetinin III. Michael'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili geniş tartışma için bkz. Hasan Sinan Sülüner, **“The Citadel of Ankara”: Aspects of Visual Documentation and Analysis Regarding Material Use**, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University, Ankara, 2005, s. 37.

Kale kapısı Demir Kapı'nın sağ tarafındaki sur duvarının en üstünde bulunan bir yazıt da bu yeniden yapılanmayla ilişkilidir. (bkz. Ek-A17) Kalede bulunan yazıtlar, III. Michael dönemindeki yeniden inşanın tarihi olarak Haziran 859 tarihini verirler. Muhtemelen bu çalışmalar, I. Basileios (867-886) döneminde tamamlanmıştır. Yazıtlardan birinde Basileos, *spatharokandidatos*⁸⁵⁵ ünvanı ile anılmakta; Michael, “... beldelerin dindar koruyucusu, hükümdar ve hayırsever iyilikler yapıcı...” olarak anılmakta; Ankara şehri ise: “*Güzel Ankara, şehirlerin en parlağı, Galatia topraklarının ihtişamı*” şeklinde anılmaktadır.⁸⁵⁶ Kalenin restorasyonu ile ilişkili yazıtların iç kalede bulunuyor olması (bkz. Ek-A17), Mu'tasım tarafından kalenin tamamen tahrip edildiğini göstermektedir. Yeniden yapılanma çerçevesinde, doğudaki büyük burcun bulunduğu iç kalenin güney istihkâmları tamamen yapıldı. Yazıtlardaki ifadelerle istinaden Foss, kalenin girişinin Mesih ikonlarıyla süslenmiş olabileceğini belirtmektedir.⁸⁵⁷ Okçular için daralan yarıklar sur içine yerleştirildi ve haçlarla süslenen taşlar, yazıtlarda bahsedildiği gibi ilahî korumayı sağlamak amacıyla, boşlukların üst kısmına oturtuldu. (bkz. Ek-C32) Ayrıca III. Michael'in restorasyonu kapsamında ikinci surun inşasını da sayabiliriz.⁸⁵⁸

3. Emevî/Abbasî Akınlardan Türk Hâkimiyetine Ankara

Amorium hanedanının son devirlerinde, Abbasi hilâfetinin iç karışıklıklarla uğraşması, Bizans'ın mücadelelerde daha etkin olmasını sağladı. Malatya Emiri/Valisi Ömer'in komutasında bir Arap ordusunun, Anadolu'nun doğusunu boydan boya aşarak Karadeniz'e kadar geldiği ve Amisos(Samsun)'u yağmaladığı bilinmektedir. Bu önemli zaferden sonra Malatya Valisi Ömer, Galatia ve Kappadokia içinden Kilikya kapılarına gitmeyi planladılar. Ankara'nın güneydoğusunda büyük karayolu boyunca yollarına devam ederlerken, karşılarına imparatorun amcası Petronas çıktı ve Arap ordusunu ağır bir bozguna uğrattı. Poson muharebesi (muharebenin yeri katî olarak tespit edilememiştir) olarak bilinen bu savaşta, komutan

⁸⁵⁵ Dishypatos ile spatharios arasında bir makam olan Spatharokandidatos, noterlik veya alt sınıf yargıçlık gibi bir görevdir. (Alexander P. Kazhdan, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Oxford University Press, New York, 1991, Vol. 3, s. 1936)

⁸⁵⁶ Eyice, **a.g.m.**, s. 259; *Michael* ve *Basileios* adlarının anıldığı kitabeler için bkz.Ek-A17 ve Jerphanion, **a.g.e.**, s. 285.

⁸⁵⁷ Foss, **a.g.m.**, s. 79.

⁸⁵⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 79; Sülüner, **a.g.e.**, s. 32, 36.

Malatya Valisi Ömer dâhil, ordu hemen hemen tamamıyla yok edildi (3 Eylül 863).⁸⁵⁹ Bu büyük zafer Bizans adına, Arap-Bizans mücadelelerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bizans, Arapların ilk taarruzlarından itibaren hep savunmada kalmış, adeta canını kurtarmaya çalışmıştır. Ancak 863 zaferiyle, roller değişmiş ve Anadolu'da önce peyderpey, X. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bütün kuvvetiyle ilerleyen Bizans için taarruz dönemi başlamıştır. Bizans'ın bu hamle gücü, Türklerin Anadolu'ya gelişlerine kadar sürecektir.

Arapların Anadolu'daki etkinliğine son verilmesinin ardından devletin doğusu, resmî ideolojiye göre, heretik(sapkın) kabul edilen Pavlikanlar⁸⁶⁰ tarafından kontrol altına alındı. Ortodokslar tarafından Maniehistlikle suçlanan ve devletin baskılarına maruz kalan Pavlikanlar, VI. Yüzyılda Kappadokia ve Pontus eyaletlerinde siyasî ve dinî nüfuzlarını genişlettiler. Hıristiyanlığın temel akidelerine ters olan görüşlerinden dolayı kilise tarafından; Bizans hâkimiyetine karşı direndikleri için de devlet tarafından dışlandılar, baskı ve zulme uğradılar.⁸⁶¹ Bizans tarafından cezalandırılan papazların da sürgün yeri olan, Pavlikanların etkin oldukları Kappadokia ve Doğu Anadolu Bölgeleri, siyasî olarak karışık bir alandı ve Texier'in ifadesiyle, VII. Yüzyılda Arap saldırıları başlayana kadar her yıl dinî grupların çıkardığı isyanlara sahne olmuştu. Pavlikanlar, bu bölgelerde Müslüman ordularına dayanarak yıllarca tutunabildiler.⁸⁶² Pavlikanların Bizans'a karşı hareketlerinde ikonoklazmın etkilerinin olduğu da iddia edilir.⁸⁶³ IX. Yüzyılda devletin dikkatini çekecek şekilde siyasî-askerî olarak güçlendiler. İmparator I. Basileos, din adamlarının da teşviki ile, hem doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak, hem de Pavlikan meselesini tamamen halletmek üzere 870 yılında bir sefer düzenledi. İmparator, bu seferinde başarısız olarak geri çekilmek zorunda kaldı. 871 yılında

⁸⁵⁹ Abu'l-Farac, C. I, s. 236; Vasiliev, **a.g.e.**, s. 348; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 212.

⁸⁶⁰ Pavlikanların görüşlerinin dayanağı olan Samsatlı Pavlos'un teolojik görüşleri ve Pavlikanların Hıristiyan inancındaki yeri hakkında bkz. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987, C. I, s. 64-69.

⁸⁶¹ Mehmet Çoğ, "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında 'Pavlikanlar' Üzerine Bir Değerlendirme", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 13, S. 2, 2008, s. 79, 80; Bizans'ın Pavlikanlara her zaman düşmanca davranmadığı da bilinmektedir. Nitekim İmparator I. Nicephoros (802-811), Theophanes tarafından Pavlikanlarla dost olmakla suçlanmaktadır. (bkz. Theophanes, s. 671).

⁸⁶² Texier, C. III, s. 132.

⁸⁶³ Foss, **a.g.m.**, s. 80; Çoğ, **a.g.m.**, s. 80, 81.

Pavlikan lideri Crysocheir, Ankara civarına kadar uzanan akınlarda bulundu ve Ankara'yı zapt etti.⁸⁶⁴ Crysocheir'in Ankara'yı ele geçirdiği bu dönemde şehrin durumu hakkında birkaç kelime, Bizans-Abbasi mücadelelerini konu alan Digenes Akrites destanında geçmektedir. Destanda şehirle ilgili olan bilgi kırıntılarına göre, Ankara bu dönemde, ünlü ve kalesi çok güçlü olan bir şehirdi.⁸⁶⁵ Crysocheir, Ege denizine kadar bir sefere çıktı ve birçok şehri ele geçirerek Suriye'ye döndü. Digenes Akrites'in dayısının Ankara'yı almış olduğu bilgisi, Pavlikanların şehri istilâsıyla ilişkilendirilmektedir.⁸⁶⁶

Şehirdeki Pavlikan hâkimiyeti uzun sürmedi. 872 yılında İmparatorun kayınbiraderi Khristophoros, Pavlikanlara karşı kesin bir zafer kazandı ve Onların elinde bulunan önemli kaleler ele geçirildi. Pavlikanların reisi Crysocheir de bu savaşta maktul düştü.⁸⁶⁷ Bu savaştan sonra Pavlikanlar Trakya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun farklı bölgelerine sürüldüler.⁸⁶⁸ Dolayısıyla siyasî bir güç olmaktan çıktılar. Bizans, Pavlikanlara karşı savaştan sonra doğuda daha fazla ilerleme imkânı buldu ve Bizans'ın doğu sınırında sistematik olarak başarı sağladığı yeni bir devre başlamış oldu. Pavlikanların istilâsı, Ankara'nın Bizans hâkimiyetindeki son istilâ idi. Şehir bu istilâdan sonra iki yüz yıl boyunca istilâlardan uzak yaşadı.

Tarihî kaynaklar, genellikle imparator ve maiyetleri, kilise, sınır çatışmaları ve istilâları naklettiklerinden, Doğudaki büyük zaferlerle Anadolu'da barış ortamı sağlandığında, Ankara gibi iç bölgelerdeki şehirlerden bahsetmemeye başladılar. Bu nedenle şehrin Bizans hâkimiyetindeki son yüzyılı tarihî açıdan karanlıktır. Şehir ile ilgili bilgi bulunmaması, şehrin istilâlardan ve dâhilî kavgalardan uzak yaşadığı şeklinde yorumlanmalıdır.

931 yılının yazında Tarsus Valisi'nin Bizans'a karşı bir sefere çıkarak, Amorium'a ulaştığı ve burada imparatorluk güçlerini mağlup ederek, büyük malzeme

⁸⁶⁴ Genesios, **On The Reigns of The Emperors**, İngilizceye Çev. Anthony Kaldellis, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, 1998, IV. 36; Texier, C. III, s. 132; Güleki, **a.g.e.**, s. 46.

⁸⁶⁵ **Digenes Akrites**, Çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19.

⁸⁶⁶ Foss, **a.g.m.**, s. 81; Destanda geçen Ankara, “τὴν Ἀγκυραν ἐκούρσευσε, τὴν Ἀβυδον τὴν πόλιν” Frigya/Demirci Ankarasıdır. (Frigya Ankarasının konumu için bkz. Ek-B18) (Digenes Akrites, II. 77, s. 44, 45)

⁸⁶⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 221.

⁸⁶⁸ Çoğ, **a.g.m.**, s. 82.

depolarını zapt edip, şehri yaktığını biliyoruz. Bu ordu, Amorium'dan (İbnü'l-Esir döneminde "XIII. Yüzyıl" *Engüriye* olarak anılan) Ankara'ya yolları üzerindeki bölgeleri yağmalayarak ve halkını esir alarak geldi. Ve İbnü'l-Esir'e göre buradan Tarsus'a döndü. Bu sefer, Müslümanlar açısından çok başarılı oldu ve Müslümanlar birçok ganimet elde ettiler. Sadece esirlerin değeri yüz otuz altı bin dinardı.⁸⁶⁹ Kaynaklarda Ankara'ya kadar geldiği bildirilen bu ordunun Ankara'ya herhangi bir saldırısından bahsedilmemektedir. Muhtemelen Ankara'yı bu ordudan, güçlü surları korumuştur. Bu ordu, Ankara'nın X. Yüzyılda gördüğü tek düşman ordusudur. Tarsus'un İmparator II. Nicephoros Phokas tarafından alınmasıyla bu tehlike de ortadan kalkmıştır.

1032 yılında Orta ve Kuzey Anadolu, kıtlık ve kıtlığın sonucu vebadan zarar gördü. Bu bölgelerin ahalisi yurtlarını terk ederek, başkente doğru yola çıktı. İmparator onlarla yolda karşılaştı. Onlara para ve malzeme vererek geri dönmelerini istedi. Bu sıkıntılı kriz döneminde Ankara Piskoposu Michael, zor durumdaki ahalinin acısını dindirmek için elinden geleni yaptı. Beş yıl sonra Ankara civarını büyük bir deprem felaketi vurdu. Bucellarian temasındaki beş köyün bu depremle yıkıldığı kaydedilmektedir.⁸⁷⁰ Ankara'nın bu depremden zarar görmediği kaynaktan anılmamasından anlaşılacakla beraber, depremin Ankara'da paniğe yol açmış olması muhtemeldir.

Büyük Selçuklu Sultanı Sultan Alparslan komutasında 26 Ağustos 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'ni kazanan Selçuklular, hızla Anadolu'yu ele geçirdiler. Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Sultan Alparslan'ın görevlendirdiği komutanların akınları kısa sürede Batı Anadolu'ya kadar ulaştı. Turan'ın ifadesiyle, "*Oğuzların gelişi dev bir barajın yıkılan bentlerden sonra akan sularına benziyordu*".⁸⁷¹ Anadolu'ya bu Türk muhâceretini önleyebilecek bir Bizans ordusu da Malazgirt'ten sonra artık mevcut değildi. Türkler tesadüfî yağmacılar

⁸⁶⁹ İbnü'l-Esir, C. 7, s. 69; İbn Kesîr, C. 11, s. 198; Galanti, **a.g.e.**, s. 82; Foss, **a.g.m.**, s. 80; Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 21; Eyice, **a.g.m.**, s. 256; Venning, **a.g.e.**, s. 301.

⁸⁷⁰ Cedrenus, II, 499-520; Foss, **a.g.m.**, s. 82; Eyice, **a.g.m.**, s. 256.

⁸⁷¹ Refik Turan, "Malazgirt'te Bir Medeniyet Savaşı ve Türkiye Devleti'nin Doğuşu", **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 133.

olarak değil, fakat ele geçirdikleri yerlerin aslî sahibi gibi Anadolu'ya girdiler.⁸⁷² Türklerin, Malazgirt'ten kısa süre sonra Batı Anadolu'ya kadar olan yerlerde etkin oldukları bilinmekle birlikte, Ankara'nın hemen teslim olmadığı, bir müddet istihkâmları sayesinde direndiği, 1073 yılında şehrin Bizans'ın elinde olmasından anlaşılmaktadır. Zira Artuk Bey komutasında bir ordunun Frigya'ya kadar akınlar düzenlediği bilinmektedir.⁸⁷³ Bu dönemde Ankara, etrafı Selçuklu Türkleri tarafından sarılmış bir Bizans kalesi görünümündeydi ve istihkâmlarının güçlülüğüyle meşhurdu.⁸⁷⁴ Nicephorus Bryennius'un aktardığı bilgiler şehrin içinde bulunduğu zorlu durumu göstermektedir. Buna göre Alexios Komnenos, İç Anadolu'ya 1073 yılında bir sefer düzenlediğinde geçtiği her yerde savaşmak zorunda kaldı. Kardeşi İsaakios, Kappadokia'da bir çatışmada (Eksükoğlu Artuk Bey tarafından⁸⁷⁵) ele geçirildiğinden⁸⁷⁶ Alexios, O'nu bulmak ve kurtarmak için yola çıktı. Duyumlarına göre kardeşi İsaakios, Ankara'da güvendedi. Bunun üzerine Alexios, Ankara'ya geldi. Ancak duyumlarının doğru olmadığını gördü. Ankara'yı kardeşi hakkında bilgi toplamak için bir üs olarak kullandı ve kardeşinin Türkler tarafından fidye için tutulduğunu öğrendi. Alexios, bu haber üzerine kardeşini kurtarmak için gereken parayı (fidye-i necât) ayarlamak için İstanbul'a gitti ve hızla Ankara'ya geri döndü. Alexios, şehre gece vakti geldi. Muhtemelen O, Türklere yakalanmamak için gündüz gizlendi ve gece yol aldı. Ankara'ya geldiği gece, şehrin kapılarını kapalı buldu ve

⁸⁷² Vasiliev, **a.g.e.**, s. 452; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 37vd.

⁸⁷³ Turan, **a.g.e.**, s. 36.

⁸⁷⁴ Ankara şehrinin istihkâmlarının etrafının Türk askerleriyle sarıldığı bu dönemde sağlam ve güçlü olduğu Dânişmend-nâme'de geçen şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "...*kim muhkem kal'adur. Burci, bârûsı bekdür...*" (Dânişmend-nâme, 167a/10)

⁸⁷⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 36.

⁸⁷⁶ Malazgirt Zaferi'nden sonra yapılan Selçuklu-Bizans barış antlaşmasının, Romanos Diogenes'in ölümü sebebiyle bozulması üzerine, Sultan Alp Arslan'ın emriyle Selçuklu şehzade ve emirleri, Anadolu'da fetihlere devam etmekte idiler. Bu cümleden olarak başta Kutalmışoğulları Süleymanşah, Mansur, Alp ilik ve Devlet olmak üzere, Artuk, Tutak ve diğer Selçuklu emirleri, Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde fetihlere devam ettiler. Bunun üzerine yeni Bizans İmparatoru VII. Mihail Dukas, bu Selçuklu fetih hareketlerini durdurmak amacıyla İsaakios Komnenos ve kardeşi Aleksios'u Frank başbuğlarından Ursel ile birlikte Anadolu'ya gönderdi. Bizans kuvvetleri Kayseri'ye gelince Ursel, aralarının açıldığı başkumandan durumunda bulunan İsaakios'a isyan ederek, 400 atlısıyla Bizans ordusundan ayrılarak, Sivas yönüne hareket etti. Onu yakalamak ve cezalandırmak amacıyla harekete geçen İsaakios, Kayseri yörelerinde, Selçuklu kuvvetleriyle giriştiği savaşta yenilgiye uğrayıp tutsak alındı. (Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 28)

kapıların açılmasını istedi. Ancak muhafızlar kapıları açmaya korktular ve tereddüt ettiler. Çünkü civarda bir yerde Türkler konaklıyordu. Alexios'tan kendisini tanıtmamasını istediler. O kendisini tanıtırken sesini duyan kardeşi İsaakios, sesini duyarak kapıları açtırdı ve sevinçle Alexios ve maiyetini kaleye aldı. İsaakios, bölge şehirleri tarafından fidyesi ödenmiş ve Alexios'la aynı gün Ankara'ya gelmişti. İki kardeş, dinlenmek ve atlarını dinlendirmek için şehirde üç gün kaldılar. Daha sonra başkente geri döndüler.⁸⁷⁷

Alexios ve İsaakios Komnenos kardeşler hakkındaki bu rivayet Ankara'nın kaynaklarda, Türk hâkimiyetine girişinden önceki son anılışıdır. Muhtemelen garnizonun, korkusundan kapıyı açmaktan çekindiği Türk kuvvetleri Alexios ile İsaakios'un şehri terk etmelerinden sonra harekete geçerek Ankara'yı almışlardır. Artuk Bey, 1073 Nisan ayında Kavurd isyanı dolayısıyla Melikşah tarafından Anadolu'dan çağırılana kadar Kızılırmak-Sakarya havâlisinde faaliyetlerde bulunmuştur.⁸⁷⁸ Kanaatimizce şehir, Artuk Bey tarafından Bizans'ın elinden alınmıştır. Bu düşüncemizi Dânişmend-nâme'de Artuk Bey ile Ankara arasında sıkı bir bağın varlığı⁸⁷⁹ ve aşağıdaki alıntı desteklemektedir:

“...Ahmet Serkis⁸⁸⁰ eytdi: “Yarın çeri atlanmasun, cenge meşgul olsun. Çün giçe ola, ben bu şehri alam.” didi. Melik çün anı işitdi, şad oldı. Buyurdı, karavula bindi, çeri sakladı.

Çün sabah oldı, namaz kıldılar. Çeri kal'a üstine vardılar. Ahmed Serkis haymesinde oturdı, bir nâme yazdı. Rum dilince kim: “Titi miti, bu name benden kim Serkis'em. Senün katuna kim Nastor'sın. Bilgil ve âgâh olgil kim ben kıldugum işlere pişman oldum. Dilerem ki girü sizün katunuza varam. Anun için ki Melik beni mahala almadı, gözine göstermedi. Dahı 'ammum Kaytal'ı öldürdi. Andan Şattat'ı öldürdi. Gönlim bunlardan öndi. Dilerem ki bu giçe Melik'ün başını kesem, dahı senün katına iletem. Eger böyle kılursam benim

⁸⁷⁷ Nicephorus Bryennius, **Commentarii**, Recognovit: Augustus Meineke, Bonnae, 1886, s. 63-66, Eserin Türkçe çevirisinde, Alexios ve İsaakios'un faaliyetleri için bkz. Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 78-80; Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1944, s. 85; Foss, **a.g.m.**, s. 82, 83.

⁸⁷⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 36, 37.

⁸⁷⁹ Artuk Bey'in Ankara ile meşgul olduğu rivayetleri için bkz. **Dânişmend-nâme**, 162/b-222/b.

⁸⁸⁰ Dânişmend-nâme'ye göre Ankara hâkimi Kaytal'ın ihtidâ etmiş yeğenidir. (bkz. **Dânişmend-nâme**, 162b/5)

günahım yüzime urmayasın, suçumu 'afv idesin. İmdi nâme sana varıçak, tiz cevâb bildüresin ki ben dahı iş üstüne olam.” didi. Derhal atlandı, savaş yirine geldi, terkeşindan bir ok çıkardı, nameyi oka bağladı, okun demürin çıkardı, okı kal'aya atdı. Ok varup kal'a içine düşdi. Ol okı bulup Nastor'a getürdiler. Nastor bu haberi bildi, sevindi, şâd oldı. Buyurdı, tiz cevab yazdılar ki: “Ey Serkis! Âhir sen bilürsin ki salîbler, ruhbânlar hakdur. Melik bir zâlim câzûdur. Kaytal ve Şattat gibi begleri gördün ki n'iyledi. İmdi gerekdür ki merdane olup Melik'ün başın kesüp benim katıma getüresin. Ma 'mûriyye'yi sana virem. Seni Rum çerisine ser-leşker kılam. El bir ıleyüp bu câzûları ortadan götürevüz. Dahı kendü kızım Masiyya Bânû'yı sana virem.” didi. Dahı ol nâmeği ok-ıla atdılar.

Irak yirde Serkis gözedüp turdı. Nâme gelüp yanına düşdi. Ahmed nâmeği alup Melik'e getürdi. Bu yana kafirlerün gönli hoş oldı, giçeye degin urışdılar. Çün giçe oldı, Melik'ün şerrinden halâs oluruz diyü kâfirler sevindi.

Bu yana müsülmânlar karavula bindiler. Herkes bârıgâha geldiler. Çün yidiler, du'a vü senâ itdiler. Andan Melik, Ahmed'i kığırdı: “Yâ Ahmed! Nastor'a n'iyledün.” didi. Ahmed ahvali diyü virdi. Melik, Ahmed'e: “Âferin” didi. Çünkim dün buçuğı oldu, Ahmed gâzîlere buyurdu kim gavba ve galebe peyda ittiler...

...Bu yana Ahmed Serkis, Ahtuhı ve Efrumiyye ve Süleyman ibn-i Nu'mân ve Eyyûb bin Yûnus ve Melik Dânişmend gazilerle biş yüz kişi atlandılar. Çeri arasından kaçarak çıkup şehirden yana yürüdiler, kal'a kapusına geldiler. Ahmed Serkis Rûm dilince çağırdı. “Kapuyı açun ki benem, Serkis. Melik başını kesdüm, getürdüm. Birkaç serverler benim kasdım kıldılar. Bana meded kulunuz kim benden intikam alurlar.” didi. Kâfirler Nastor'a haber kıldılar. Buyurdı, kapuyı açdılar. Gâzîler şehre girdiler. Nastor atlandı, sarayından taşra çıktı kim Serkis'e istikbâl ide. Melik çün şehre girdi, 'Osmân yüz kişiyle kılıç tartdılar, kapucuları kırdılar. Müsülmânlar şehre döküldiler. Melik serverler ile saray katına gelüp Nastor'a irişdiler. Nastor çün serverleri görüp eytdi: “Yâ Serkis! Ben bu giçe ruhbânlara çok mâl virdüm. Haddan ziyâde ki senün günahunu bağışladılar. Kanı Melik'ün başı kim anı oda yakam.” didi. Melik heman ra'd-vâr bir na'ra urdı ve eytdi kim: “Yâ Nastor! Benem Melik Dânişmend, cân elimden kanda iletisin.” didi. “Uşda benim başım, elimde bile getürdüm.” didi. Nastor ol dem niye uğraduğın bildi. Aklı başından gitti. Çünkim aklı başına geldi, Melik buyurdı, irişdi, eytdi kim: “Yâ Nastor! Tiz

imana gel, yohsa başını keserem.” didi. La’in kullarına çağırdı: “Bire koman, bunı öldürün.” didi. Melik Dânişmend gördi kim la’in ıslâha kâbil degül. Heman kılıça iş buyurdu, irdi, Nastor’a bir kılıç şöyle urdu kim la’ini eyer kaşına degin iki pâre kıldı. La’in cânı cehenneme ısmarladı. Kâfirler çün bu hâli gördi, hemân bir kezden cenge turdılar.

Bu yana taşradagı müsülmanlar dahı kal’aya girdiler. Sabah olinça kâfirlere kılıç urdılar. Çok kâfir kırdılar. Ol gün ahşama yakın olinça ceng itdiler. Kâfirler dahı amân diledi, imâna gelmeğe râzı oldılar. Melik buyurdu, amân virdiler...⁸⁸¹

Dânişmend-nâme’de geçen bu bilgiler, şehrin Artuk Bey ve Dânişmend Gazi tarafından bir hileyle alındığını göstermektedir. Artuk Bey’in 1073’te Sultan Melikşah tarafından çağrılmasıyla O’nun doğuya yöneldiği bilinmektedir. Dolayısıyla Ankara, en geç 1073 yılında Dânişmend Gazi ve Artuk Bey tarafından Bizans’tan alınmıştır.

Türklerin Ankara’daki ilk hâkimiyetleri sırasında şehirdeki yaşantı ve Türk varlığının boyutları bilinmemekle birlikte, bu ilk Türk hâkimiyetinin uzun süreli olmadığı bilinmektedir. 1101 baharında bir Haçlı ordusu Anadolu’ya geçti ve İpek Yolu güzergâhını takip ederek 23 Haziran’da Ankara’ya ulaştı. Raymond de Toulouse idaresindeki Haçlılar, şehirde bulunan az sayıdaki Türk garnizonundan şehri ilk saldırıda aldılar. Daha önceki anlaşmalarına istinaden şehri Bizans İmparatoru’na teslim ettiler.⁸⁸² (1101 Haçlı Ordularının Anadolu’daki güzergâhı için bkz. Ek-B27) Böylece Ankara’da kısa süreli de olsa ikinci bir Bizans hâkimiyeti başlamış oldu. Raymond de Toulouse, Alexios’un uyarısını dinlemeyerek, bir sene önce Malatya civarında Dânişmendliler tarafından esir edilen ve bu sırada Niksar zindanında mahpus bulunan Antakya Kontu Bohemond’u kurtarmak için doğuya doğru yürüyüşüne devam etti. Raymond de Toulouse komutasındaki bu Haçlı ordusu,

⁸⁸¹ Dânişmend-nâme, 215b-218a.

⁸⁸² Albertus Aquensis, **Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione**, Almancaya Çev. H. Hefe, Geschichte des Ersten Kreuzzuges, Jena, 1923, s. 559-570; Anna Komnena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 346; Tournefort, C. III, s. 289; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 18; Eyice, **a.g.m.**, s. 257; Treadgold, **a.g.e.**, s. 624; Michael Angold, **The Byzantine Empire, 1025-1204**, Longman Press, London-New York, 1997, s.163; Jonathan Harris, **Byzantium and The Crusades**, Hambledon and London, London, New York, 2003, 59, 70.

Danişmendli-Selçuklu müttefik orduları tarafından hezimete uğratıldı. Bu ordudan geri kalanlar Karadeniz'e ve oradan gemi ile İstanbul'a kaçarak kurtulabildiler. Raymond komutasındaki bu ilk ordunun peşinden gelen ikinci bir Haçlı ordusu, birinci ordunun şehirden ayrılmış olması üzerine, Ankara'dan güneye yöneldi ve Kılıç Arslan'ın birlikleri tarafından imha edildi. İkinci ordudan sonra Ankara'ya gelen üçüncü bir Haçlı ordusu da ikinci orduyla birleşmek üzere güneye hareket etti ve kendilerinden önce bu yolda hareket eden ikinci orduyla aynı kaderi paylaştı. Bu gruplardan çok az insan kurtuldu ve bunlar, başlarına gelen akıbetten İmparatoru suçladılar. Alexios'un bu seferdeki tek kazancı, korunaklı ve elde tutulması kolay olan Ankara idi.⁸⁸³ Ancak etrafı Türklerle çevrilmiş olan şehrin uzun süre Bizans'ın elinde kalması beklenemezdi. Ankara bu dönemde Bizans'ın bir sınır kalesi işlevi gördü.⁸⁸⁴

Ankara'nın Bizans sınır kalesi olma işlevini ne kadar zaman yerine getirdiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Aksarayî'ye göre Ankara, Bizans'ın elinden I. Kılıç Arslan (1092-1107) tarafından alınmıştır. Kaynaklara göre, Kılıç Arslan, Bizans'a karşı Danişmendliler ile ittifak yapmış,⁸⁸⁵ ardından Bizans'ın eline geçen Çankırı'yı ve daha sonra da Ankara'yı geri almıştır.⁸⁸⁶ 1127 yılında Danişmendli hükümdarı Emir Gazi, I. Kılıç Arslan'ın oğlu ve Melik Arab'ın kardeşi olan damadı I. İzzeddin Mes'ud ile birlikte Selçuklu tahtı için mücadele içerisinde bulunan Ankara ve Kastamonu meliki Melik Arab'ın üzerine yürüdü ve 1127 yılında Ankara'yı ele geçirdi.⁸⁸⁷ Dolayısıyla bir Bizans uç kalesi görünümünde olan Ankara'nın 1127 yılından önce Türk hâkimiyetine girmiş olduğu görülmektedir. En geç 1127 yılında

⁸⁸³ Albertus Aquensis, s. 574-578; **Urfalı Mateos Vekani-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 214-218; Runciman, II, s. 21, 22; Treadgold, **a.g.e.**, s. 624; Güray Kırpık, Hasan Akyol, "I. Kılıç Arslan (1092-1107)", **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 291; Hüseyin Kayhan, "Haçlılar Karşısında Dânişmendliler", **History Studies**, C. 4/2, Temmuz-2012, s. 229.

⁸⁸⁴ Wittek, **a.g.m.**, s. 84.

⁸⁸⁵ Azimî, **Azimî Tarihi**, Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 33; Urfalı Mateos, s. 214-219; Müneccimbaşı, II, s. 15; Kırpık-Akyol, **a.g.m.**, s. 291.

⁸⁸⁶ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 20, 21; Aksarayî'den başka kaynaklarda bu kayda rastlanmamaktadır.

⁸⁸⁷ Abu'l-Farac, C. II, s. 361; Abdülkerim Özaydın, "Ankara", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, C. 3, s. 204; Fatih Özmen, **Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Ankara**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 8, 9.

Ankara'daki Bizans hâkimiyeti son bulmuş ve bu tarihten itibaren Ankara, bir Türk-İslâm şehri olarak günümüze kadar gelmiştir.

II. BÖLÜM

ŞEHRİN YERLEŞİMİ

I. ŞEHRİN KONUMU VE ÖNEMİ

Ankara ve çevresinde, 1900'lerin başında yapılmaya başlanan kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda, Paleolitik dönemden itibaren meskûn yerleşim yerlerine rastlanmıştır. Özellikle Tunç Çağında Ankara çevresinde birçok küçük köy yerleşmesine rastlanmasına rağmen bugün için kent merkezindeki ilk yerleşimin Frig döneminde başladığı, yapılan kazılardan bilinmektedir.

Ankara şehri yüksek rakımlı ve geniş bozkırların uzandığı Anadolu platosunda dört dağ ile çevrili bir çanak görünümündedir. Kuzeyde Karyagdı Dağı, doğuda İdris Dağı, güney-güneydoğuda Elmadağ ve güneybatıda Çal Dağı Ankara'yı bir anlamda etraftan soyutlar. Platonun ortasında doğal bir çanak görünümünde olan Ankara, yerleşim için gerekli olan su kaynaklarına da sahiptir. Bu dağların arasında şehrin güneybatısına doğru ilerleyen vadide Çubuk Çayı, Bent Deresi (Hatip Çayı) ve İncesu nehirleri birleşerek batıda Sakarya nehrine katılan Ankara çayını oluştururlar.⁸⁸⁸ Ankara'da yerleşimin tarihî süreçte, genel olarak Kalenin bulunduğu tepe ile Hacı Bayram tepesi merkezli olarak geliştiği görülmektedir. Kalenin bulunduğu tepe, Hıdırlık tepe ve Hacı Bayram Tepesi, etrafı dağlarla çevrili olan geniş arazi içerisinde belli başlı yükseltilerdir. Bundan dolayı da geniş alanlara hâkim vaziyettedirler. Buranın bu topografik özellikleri, paleolitikten günümüze yerleşim görmesini sağlamıştır.

Ankara'nın 360 derecelik bir görüş açısına sahip kartal yuvasını andıran kalesinin bulunduğu tepesi ve Anadolu yollarına hâkim coğrafi vaziyetinden dolayı Hititler döneminde de boş bırakılmamış olacağından hareketle, şehrin ilk sâkinlerinin Hititler olduğu ve bu dönemde *Ankulla* veya *Ankuwa* olarak adlandırıldığı iddia

⁸⁸⁸ İdil, a.g.e., s. 5.

edilmiş olsa da,⁸⁸⁹ daha sonra yapılan çalışmalarla şehrin ilk sâkinlerinin Frigler olduğu görülmüştür. (bkz. *Giriş*, Frigler ve Ankara)

1. Şehir Yerleşiminin Evreleri

Ulus civarı dışında Ankara şehir merkezinde yapılan diğer kazılarda, Erken Frig dönemine ait renkli seramik parçalarına rastlanmaması, Ankara merkezindeki ilk yerleşimin, Ulus civarında olduğunu düşündürmektedir. Ankara kalesinin muhtelif yerlerinde yapılan sondajlarda bu döneme ait buluntuya rastlanmayışı da yerleşimin kalenin aşağısında Hacı Bayram tepesi ve çevresinde olduğunu göstermektedir.⁸⁹⁰

Daha önceki çalışmalarda iddia edildiği gibi, Ankara'daki Frig yerleşiminin kale ve eteklerinde olduğu ve bu yerleşimin daha sonraki zamanlarda Roma-Bizans yerleşimine de temel teşkil ettiği, şehrin kaleden etrafa doğru büyüdüğü savını,⁸⁹¹ mevcut araştırmalar çürütmüş ve muhtemelen Hacı Bayram tepesi ile eteklerindeki ilk yerleşimin, daha sonraki istilâlar dolayısıyla kaleye doğru kaydığını göstermiştir.

Buluç'a göre, Hacı Bayram tepesi, muhtemelen Frig döneminde Tanrıça Kybele'nin oturduğu dağ idi ve İstasyonun batısındaki tümülüsler, daha görkemli görünmeleri için bir doğal sırtın en ucuna yapılmış, bu yapım tekniği ile tümülüslerin, doğu yönünden izlenmesi sağlanmıştı.⁸⁹² Tümülüslerin, Hacı Bayram tepesinde bulunduğu iddia edilen Kybele ve Midas tapınağına dönük olarak yapılmış olmasının temelinde Kybele'yi görme düşüncesinin yattığı,⁸⁹³ Kybele'nin Frigler için önemi göz önüne alındığında mümkün görülmektedir. Frigler, bu tanrıçayı o denli benimsemişler ki, tüm devlet ve ülkelerini Pessinus Kybelesi'nin mülkü saymışlardır. Bu benimsemenin sonucu olarak aslında çok köklü bir Anadolu tanrıçası olan Kybele, tarihe Frigya tanrıçası olarak geçmiş ve Frig kralı Midas, tanrıçanın oğlu sayılmıştır.⁸⁹⁴ Kybele'nin oğlu ve Ankara şehrinin kurucusu olduğuna inanılan Midas'ın tanrılaştırılmış ve Kybele ile birlikte kendisine tapınılmış olması muhtemeldir. Tanrılaştırılan Midas ve Anası Kybele için yapılmış olması muhtemel

⁸⁸⁹ Mamboury, **a.g.e.**, s. 69, 70.

⁸⁹⁰ Mamboury, **a.g.m.**, s. 7; Temizsoy ve diğerleri, **a.g.m.**, s. 16, 17.

⁸⁹¹ Darkot, **a.g.m.**, s. 438.

⁸⁹² Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

⁸⁹³ Buluç, **a.g.m.**, s. 20.

⁸⁹⁴ Sevin, **a.g.m.**, s. 259.

tapınağın yerinin de, Kybele'nin eskiden beri oturmuş olduğu tepede olması gerektiği ve daha sonraları muhtemelen bu yapının üzerine inşa edilen Roma ve Augustus Tapınağında, Tanrıça Roma'ya ve İmparator Augustus'a beraberce tapınılması, Kybele ve Midas kültü geleneğinin bir devamını yansıttığı belirtilmektedir.⁸⁹⁵

Ankara Garı civarında yapılan arkeolojik çalışmalar, bu alanın Frig döneminde bir halk mezarlığı (nekropol) olduğunu göstermiştir. Burada Tümülüs gibi yığma mezarlar yerine toprağa gömme düz mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlara ölümler, bir küpün içerisinde gömülmüştür. Bu küplerin ve mezarların içinde bulunan ölü armağanlarına göre burası bir Frig Halk Mezarlığıdır.⁸⁹⁶ Tümülüslerle birlikte Ankara'nın en eski nekropol alanı olan Gar ve çevresinin, bulunan Roma-Bizans mezar taşlarından hareketle, geç dönemlere kadar aynı amaçla kullanıldığı söylenebilir.

Şehir merkezinde yapılan araştırmalar ve kazı çalışmaları, Ankara'daki Frig varlığını ve Frig yerleşiminin Hacı Bayram tepesi, Fidanlık çevresi ve Çankırıkapı arasında olduğunu, Ankara Kalesi ve Ulus merkezinin güneybatısında, Atatürk Orman Çiftliği-Anıttepe-Bahçelievler arasında kalan bölgede M.Ö. VIII-VI. yüzyıla tarihlenen Frig dönemi tümülüsleri ile belirgin nekropol alanının yer aldığını göstermektedir.⁸⁹⁷

Frigler döneminde muhtemelen istihkâmsız, açık bir yerleşim görünümünde olan Ankara, Galatların yerleşmesinden sonra surlarla çevrilmiş olmalıdır. Galatlar yerleşim yeri olarak daha çok düzlük araziler yerine korunaklı kaleleri tercih etmişlerdir. Galatlara ait olduğu düşünülen kalelerin genellikle, ana yolları kontrol eden ve çevredeki doğal kaynaklara ulaşım sağlayan stratejik öneme sahip yerlerde kurulduğu görülmektedir. Galatlara ait olduğu düşünülen kaleler çoğunlukla iki surla

⁸⁹⁵ Buluç, **a.g.m.**, s. 20.

⁸⁹⁶ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 265.

⁸⁹⁷ Ankara'da Frig varlığı ve yerleşiminin dağılışı için bkz. Makridi, **a.g.m.**, s. 40-44; Dolunay, **a.g.m.**, s. 263; "Çankırıkapı...", s. 213; Koşay, **a.g.e.**, s. 7, 8; **a.g.m.**, s. 6, 10; "Augustustempel...", s. 137, 138; Özgüç-Akok, **a.g.m.**, s. 54, 55; Akok, **a.g.m.**, s. 315-328; Buluç, **a.g.m.**, s. 19; Temizsoy ve diğerleri, **a.g.m.**, s. 16, 17; Metin-Akalın, **a.g.m.**, s. 141; Uçankuş, **a.g.e.**, s. 265.

çevrili olup ikinci sur genellikle Roma-Bizans döneminde eklenmiştir.⁸⁹⁸ Ankara Kalesi'nin de bu özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Galat döneminde şehirdeki yerleşme, muhtemelen Hacı Bayram tepesinden kaleye kaydı ve bir kale-şehir görünümü aldı. Strabon'un Ankara'dan hem kale (phrourion) hem de şehir (polis) olarak bahsetmesi,⁸⁹⁹ Galatlar döneminde şehrin bu görünümüyle ilgili olmalıdır.

Galatia'nın Roma'nın bir eyaleti haline getirilmesi ve Ankara'nın da bu eyaletin merkezi olması, şehrin Roma ile ilişkilerini sağlamlaştırmış ve bu durum şehrin büyüüp gelişmesini sağlamıştır. Nitekim bu ilişkilerin bir sonucu olarak İmparator Augustus ve Roma adına bir tapınak inşa edilmiş ve bu suretle imparator kültürünün de merkezi olan şehrin önemi bir kat daha artmıştır.⁹⁰⁰ Roma döneminde Ankara'nın özellikle III. Yüzyıla kadar çeşitli yapılarla süslediği ve yerleşimin kalenin batı-kuzeybatısı yönünde ovaya doğru genişlediği görülmektedir. (bkz. Ek-B13) Augustus döneminde şehrin Roma hâkimiyetine girişinden (M.Ö. 25) Hadrianus zamanına (117-138) kadar sürekli bir gelişme ve büyüme içerisinde olduğu, şehrin phylelerine istinaden söylenebilir. Şehirde Augustus'tan önce varlığı bilinen beş phyleye⁹⁰¹ zaman içerisinde yedi phyle daha ilave edilmiş ve Hadrianus döneminde şehirdeki phyle teşkilâtı tamamlanmıştır. (bkz. Ek-A2) Roma döneminde düzlüğe doğru yayılmış şehrin muhtemelen III. yüzyılda surlarla çevrildiği bilinmektedir. Şehrin surlarla çevrilmesi, III. yüzyılda şehir için önceliğin güvenlik olduğu ya da asayişin bozulduğunu göstermektedir. Yapılan surların III. yüzyılın ikinci yarısındaki saldırılardan zarar gördüğü ve yenilediği bilinmektedir. (bkz. Ek-A3) Ankara'da III. yüzyıl istilâlarından zarar gören yapıların yenilenmesiyle şehrin yaralarını sardığı ve

⁸⁹⁸ French ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 48; Suna Güven, "Bir Roma Eyaletinin Evrim Sürecinde Galatia ve Ancyra", **Tarih İçinde Ankara II Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, der. Yıldırım Yavuz, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 111; Ulusoy, **a.g.e.**, s. 68, 69.

⁸⁹⁹ Strabon, IV.1, 13 πόλις; XII.5, 2 φρούριον.

⁹⁰⁰ Erzen, **a.g.e.**, s. 53.

⁹⁰¹ Ankara'daki phyle teşkilâtının Romalılardan önce de (bahsi geçen beş phyle ile) varlığına dair kesin kanıtlar olmamakla birlikte; Erzen, Ankara'daki phyle teşkilâtının, Bergamalıların Galatia üzerindeki siyasî ve kültürel egemenlikleri zamanında, yani Roma eyaletinin başkenti olduktan daha önce kurulmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, phyle isimlerine istinaden, söylemektedir. (Erzen, **a.g.e.**, s. 55) Ancak, Strabon'un Ankara'dan bir kale (phrourion) olarak bahsetmesine istinaden, Roma öncesinde Ankara'da, Helen tarzlı bir kent yapısının olmadığı da düşünülmektedir. (Kaya, **a.g.e.**, s. 112)

622 yılındaki Sasani istilasına⁹⁰² kadar Roma devri yerleşimini sürdürdüğü bilinmektedir.

Sasani istilâsı ve sonrasında başlayan Arap saldırıları, Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Ankara'da da yerleşimin akropol çevresine odaklanmasına ve daralmasına yol açtı.⁹⁰³ Şehir surları zaman içinde daralarak, eskiçağ yapıların üzerine inşa edildi.⁹⁰⁴ Böylece sur dışında kalan yapılar âtil vaziyete geldi ve bu yapılar, surlar içerisinde yapılan yeni binalarda ve özellikle de surların inşasında kullanıldı. Bu durum kentsel yaşam biçiminin değişmesine yol açtığı gibi, bu dönemde klasik şehrin açık alanları ve caddeleri ihtiyaç olmaktan çıkarak, surlar içerisinde sıkı bir yerleşimle, bu mekânların yeri özel konutlarla kaplanmaya başladı. Bu yeniden yapılanmada genellikle istilâlar sırasında tahrip edilen veya bakımsızlıktan işlevini yitiren yahut da surların dışında kalan yapıların malzemeleri kullanıldı. (bkz. Ek-C31) Roma döneminin geniş alana yayılan şehri, istihkâmlaştırılmış kastron (kale-kent)'dan, bir merkez kiliseden, özel evlerden ve bu yapıları koruyan surlardan oluştu.⁹⁰⁵ Sasani istilasından sonra Ankara hızla, geniş

⁹⁰² Theophanes, s. 434; Cedrenus, I, s. 717; Agapius, **Unvan**, II, s. 198; **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, I, s. 5; Purton, **a.g.e.**, s. 50.

⁹⁰³ Knut Olof Dalman, "1931'de Ankara'da Meydana Çıkarılan Asarı Atika", **TTAED**, S. I, İstanbul, Temmuz 1933, s. 130; Akok, **a.g.m.**, s. 317; Anadolu şehirlerinin Erken Bizans döneminde, Antik Çağdaki düzenli yerleşme şemasını terketmesinde dış etkenlerin yanında iç etkenlerin de varlığı bilinmektedir. Şehrin daralması süreci kısmen, üst sınıfın/aristokrat tabakanın su sistemleri, sokaklar ve çarşılar gibi kentin teknik ve ekonomik yapısının kurulmasını ve bakımını da içeren kamusal sorumluluklarından vazgeçmesiyle bağdaşmaktadır. Ayrıca VI. Yüzyılın ortasında büyük ölümlere neden olan vebanın da kent yaşamındaki bu değişikliği tetiklediği düşünülmektedir. (bkz. Klaus Rheidt, "Kent mi, Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda Konut ve Yerleşme", Çev. Zeynep Rona, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, t.y., s. 221); Akok'un Çankırı Caddesi'nin doğusunda yaptığı çalışmalarda ilkçağ yapılarının üzerine oturtulmuş bir sur duvarı bulunmuştu. Bu sur, Ankara'nın klasik yapılarının çoğunu dışarıda bırakılacak şekilde inşa edilmişti. Surun Arap saldırıları sırasında kullanıldığı düşünülebilir. Bulunan Surun dışında kalan Küçük Hamam bölgesinde yapılan çalışmalarda Bizans çağını temsil eden buluntuların ele geçirilmiş olması, yerleşimin Arap saldırılarından sonra surun dışına kaydığını gösterebilir. (Akok, **a.g.m.**, s. 316-327)

⁹⁰⁴ Akok, **a.g.m.**, s. 316.

⁹⁰⁵ Cameron, **a.g.m.**, s. 230; Haldon, **Bizans...**, s. 131vd.; daha sonraki kaynaklarda şehir için *Beldetü's-Selâsil*, *Kal'âtü's-Selâsil* veya *dâru'l-hısn* ünvanlarının kullanılması da şehrin kalesiyle özdeşleştiğini göstermektedir. Şehir kalesine Kal'atü's-selâsil denmesi sebebiyle, *Ma'muriye-i Selâse* olarak da anılmıştır. (Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, "Tevârihü's-selâtinî'l-Osmâniye (Osmanlı Sultanları Tarihi)", Çev. İbrahim Hakkı Konyalı, **Osmanlı Tarihleri I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1925-1949, s. 346; **Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi**, no. 581.2-426-

alana yayılan bir metropolisten tepebaşında ağır istihkâmlı bir şehre dönüştü. Ankara'nın kale-şehir yerleşiminin Arap saldırıları boyunca devam ettiği ve şehrin bu mücadeleler sırasında da güçlü surlarla çevrili olduğu görülmektedir. Arap saldırılarının sona ermesinden sonra (X. Yüzyılın ilk yarısı) ortaya çıkan huzur döneminde şehir, kaleden etrafa doğru yayılmaya başladı. Roma Hamamları, Augustus Tapınağı gibi surların dışında kalan yapıların IX. ve X. yüzyıllarda yeniden işlerlik kazanması da bu durumun bir göstergesidir. Yine de şehrin eski parlak günlerine kavuştuğu söylenemez. X. yüzyıl İslâm coğrafyacılardan İbn Havkal, Ankara'nın başkent Konstantinople ile doğu sınırları üzerinde önemli bir mevkide bulunduğunu ve büyük şehir olarak andığı Ankara'nın harabe halde olduğunu nakletmektedir.⁹⁰⁶ Şehrin bu genişlemesi, Malazgirt Meydan Savaşı (26 Ağustos 1071)'ndan sonra, Anadolu'ya Türk akınlarının başlamasıyla sona erdi ve Türk akınları sırasında şehir bir Bizans sınır kalesi hüviyetini aldı.

Ankara şehrinin tarihî süreçteki yerleşim biçimini hem şehrin topografyası, hem de yaşanan siyasî-askerî gelişmeler belirlemiştir. Ankara şehrinin yerleşim açısından yaşadığı bu süreç pek çok Anadolu kentinin ortak kaderi olmuştur. Meselâ, Pergamon(Bergama) ile Ankara arasında yerleşimin değişkenliği açısından bir karşılaştırma yapıldığında tarihî süreçte yerleşimin benzer evrelerden geçtiği görülmektedir.⁹⁰⁷

2. Ankara'dan Geçen Yollar

Ankara, doğal coğrafi vaziyeti itibariyle eskiçağda önemli yollar üzerinde bulunuyordu. Zamanın en önemli yolu olan Kral Yolu da Ankara'dan geçiyordu. (bkz. Ek-B6) Roma-Bizans döneminde Ankara, imparatorluğun doğu ile iletişimini sağlayan önemli bir mevkide olduğundan İmparator ve maiyetlerini, orduları, memurları, habercileri, tüccarları ve hacıları misafir etti. Bu durum şehri canlandırarak, gelişmesinin en önemli etkeni oldu. Özellikle başkent İstanbul'a taşındığında Ankara'dan geçen karayolu, doğu ile başkent arasındaki anayol oldu.

411; bkz. Ek-A20; Yörükân, **Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar**, Haz. Turhan Yörükân, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 79.

⁹⁰⁶ İbn Havkâl, **Kitâb-ı Sûretu'l-Arz**, J. H. Kramers, Brill, Lübnan, 1938, s. 195.

أنقرة و هي مدينة كبيرة خراب

⁹⁰⁷ Bergama kentinin geçirdiği yerleşim evreleri için bkz. Rheidt, **a.g.m.**, s. 223vd.

Şehrin bu süreçte önemli yollar üzerinde olduğunu gösteren bir çok miltaşının yanında üç önemli kaynak *Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini* ve *Itinerarium Hierosolymitanum* günümüze ulaşabilmiştir. Bu kaynaklarda Ankara, önemli yolların kavşağı olarak tasvir edilmekte ve yol üzerindeki şehir ve istasyonlar gösterilmektedir. Hac yolculuğu yapan bir Hıristiyan, seyahat ettiği karayolu üzerindeki şehirleri ve konaklama yerlerini listelemiş, *Itinerarium Antonini* olarak anılan bu listede Ankara kırk dokuzuncu sırada kaydedilmiştir.⁹⁰⁸ 333 yılında Bordeauxlu bir Hıristiyan'ın hac yolu kataloğunda da Ankara, yol üzerinde bulunmaktadır. Bordeauxlu hacının rotasıyla Antonini'nin rotası hemen hemen aynıdır.⁹⁰⁹ Dolayısıyla bu dönemde Ankara, *Hacı Yolu* üzerinde önemli bir noktada bulunmaktadır. (bkz. Ek-B15) Geç antik çağdan kalan ve *Tabula Peutingeriana* olarak adlandırılan haritada Ankara'dan geçen yollarla birlikte şehrin, altı kuleli surlarla çevrili olarak tasvir edildiği görülmektedir.⁹¹⁰ (bkz. Ek-B14)

Miltaşları⁹¹¹ vasıtasıyla da Ankara'nın sekiz yönden gelen yolların kesişme noktasında, bir kavşak durumunda olduğunu öğreniyoruz. Roma-Bizans

⁹⁰⁸ Noordegraaf, **a.g.m.**, s. 271, 277.

⁹⁰⁹ **Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum**, 575 (<http://soltdm.com/sources/mss/ib/ib.htm>); Noordegraaf, **a.g.m.**, s. 273-277; French, "Galatia Bölgesi Roma Yolları ve Miltaşları", **AMM 1990 Yıllığı**, Ankara, 1992, s. 11; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 97.

⁹¹⁰ **Tabula Peutingeriana**, Ed. Conradi Milleri, Bibliotheca Augustana ca. 250, 1887/88, X-XI; French, **a.g.m.**, s. 11. *Tabula Peutingeriana* incelendiğinde şehirlerin üç kategoride işlendiği görülür. Birinci kategoride imparator ve taht ile süslenen Roma, Constantinopolis ve Antiocheia; ikinci kategoride kuleler ve surlarla çevrili olarak resmedilen Ankara, Nicaea (İzmit), Nikomedia (İzmit), Thessalonica (Selanik), Ravenna ve Aquila (L'Aquila); üçüncü kategoride ise genellikle iki kuleyle gösterilen Gangaris (Çankırı), Amaseia (Amasya), Pompeiopolis (Taşköprü), Smyrna (İzmir), Ephesum (Efes), Miletum (Milet), Sinope (Sinop), Trapesunte (Trabzon), Amurio (Amorium/Emirdağ), Calcedonia (Kadıköy), Antandros (Altınoluk), Pergamo (Bergama), Philadelfia (Alaşehir), Pesinunte (Pessinus/Balıhisar), Tavio (Tavium/Büyüknefes)...vb. gibi birçok şehir işaretlenmiştir. (bkz. Ek-B14); Yolları listeleyen seyahat notları ve *Tabula Peutingeriana*'da Ankara'nın anılması hakkında bkz. Ramsay, **a.g.e.**, s. 264.

⁹¹¹ Miltaşları, İmparatorluk içindeki bütün yollara her Roma milinde (1 Roma mili=1000 Roma adımı=1.485m) bir tane olmak üzere, aynen günümüz karayollarında yerleşim yeri mesafesini gösteren mavi kilometre levhaları gibi, dikilmiştir. Roma döneminde amaç, sadece mesafeleri göstermektir. Bütünüyle ele alındığında sadece Anadolu'daki yerleşimleri birbirine bağlayan taş kaplı 10.000 kilometre'den çok (6750 Roma mili) yolun olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla Anadolu'da 6750 adet mil taşı olduğu tahmin edilebilir. Ancak bu gün bu mil taşlarından 1100 tanesi bilinmektedir. Bulunan mil taşlarının çok az bir kısmı (%1'den daha az) in situ/özgün yerinde bulunmuştur. Diğerleri son bin yıl içinde yol kenarlarındaki konumlarından başka yerlere taşınmış ve başka şekillerde kullanılmışlardır. (French, **a.g.m.**, s. 7) Ankara çevresinde bulunan miltaşlarından birkaç örnek için bkz. Ek-A18.

Anadolusunun iki ana yolu bulunmaktaydı ve bu iki anayolun başlangıç noktası da Ankara idi. İstanbul'dan Ankara'ya, Ankara'dan da Tarsus, Antakya ve Kudüs'e kadar uzanan *Hacı Yolu* olarak anılan yol esasen, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmaktaydı. Bu yol daha çok sosyal ve ticarî hayatta kullanılan ana yoldu. Kudüs'e Hac seyahati için de kullanıldığından Hacı yolu olarak ünlenmiştir. Bu yolun önem kazanması, IV. Yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın imparatorluğa egemen olmasıyla başlamıştır. Bu yol Ankara-İstanbul ve Ankara-Tarsus olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. İstanbul-Antakya-Kudüs arasında uzanan bu yol Anadolu'nun tek ana yolu olmayıp bu yoldan daha da eski bir yol, Fırat sınırlarına doğru doğu-batı istikâmetinde uzanan askerî ana yoldu. Bu yol da Ankara-İstanbul, Ankara-Malatya ve Ankara-Satala bölümlerinden oluşmaktaydı.⁹¹² Dolayısıyla Roma-Bizans döneminde Ankara hem sosyal ve ticarî, hem de askerî ana yolun başlangıç noktasındadır. Bu iki yolun uzun zaman imparatorluğa hizmet ettiği X. Yüzyıl ve sonrasındaki İslâm coğrafyacılardan İbn Havkal, Makdisî ve İdrisî'nin nakillerinden anlaşılmaktadır. İbn Havkal, hem Malatya'dan Konstantinople'e giden askerî yolu, hem de Tarsus'tan Konstantinople'e giden Hacı Yolu'nu belirlemiş ve bu yollar üzerindeki şehirleri de sırayla yazmıştır. O'nun çalışmasında Ankara, hem askerî yolun hem de Hacılar yolunun önemli bir noktasında bulunmaktadır. İbn Havkal'in kalabalık bir trafiğe sahip olarak andığı bu yolların, X. Yüzyılda da önemini koruduğu görülmektedir.⁹¹³ Makdisî, Malatya'dan Konstantinople'e giden askerî yol üzerindeki şehirlerle birlikte Ankara'yı da listelemiştir. Makdisî'nin kaydından Ankara için önemli olan askerî yolun X. yüzyılda önemini korumaya devam ettiği görülmektedir.⁹¹⁴ İdrisî, 1154 yılında tamamladığı coğrafya eserinde Malatya-Konstantinople arasındaki yol üzerinde Bilâd-ı Bukular ve Ankara'dan bahsetmektedir ki İdrisî'nin kaydından bu askerî yolun XII. yüzyılda da varlığını koruduğu anlaşılmaktadır.⁹¹⁵

⁹¹² French, **Roma...**, s. 16.

⁹¹³ İbn Havkal, s. 192, 195.

⁹¹⁴ Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-benâe'ş-Şâmî el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim**, Brill, 1906, s. 150.

⁹¹⁵ Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hüsni et-Talebî, el-İdrisî, **Nüzhetu'l-Müstâk fî İhtiraki'l-âfâk**, Âlemül'l-Kütüb, Beyrut, 1989, C. 2, s. 804, 808; İdrisî, Konya – Antakya yolunun rotasını anlatırken, Konya ile Larende arasında, Konya'dan beş merhale ve Larende'ye dört günlük bir mesafede *Engürü* olarak da adlandırılan bir Ankara'dan bahsetmektedir (bkz. İdrisî, C.2, s. 813);

Ankara'dan Anadolu'nun çeşitli yönlerine giden yollar şu şekilde maddelenebilir:

1. Batıya giden yol: *Juliopolis, Nicaea* istikâmetinde ilerleyen Hacı Yolu'nun Ankara-İstanbul kısmı.⁹¹⁶ (bkz. Ek-B15) Bu yol üzerinde ilk mil taşı 1989 yılındaki kazı çalışmaları sırasında Akköprü'nün hemen doğusunda bulunmuştur. (bkz. Ek-A18/g) İmparator Hadrianus zamanında dikilmiş olan bu taşta "Ankara'dan 2 mil" mesafesi gösterilmektedir.⁹¹⁷ Bu yola ait miltaşları, Batıkent ve Eryaman'da da bulunmuştur.⁹¹⁸ Bu yol, günümüzdeki Ayaş yolu ve devamıdır.

2. Batıya giden yol: *Pessinus, Dorylaeion-Amorium* yoludur. Bu yol Ankara'yı güney Marmara'ya, İç Ege'ye, Kıyı Ege'ye ve Batı Akdeniz kıyılarına bağlamaktadır. Alacaatlı, Ballıkuyumcu, Bacıköy, Mülk ve Germa'da miltaşları bulunmuştur.⁹¹⁹ Bu yola ait miltaşlarından biri de Teyyare Meydanı kazılarında bulunmuştur.⁹²⁰ Bu yol aşağı yukarı bugünkü Eskişehir yoludur.

3. Kuzeybatıya giden yol: *Bithynia-Pontus* yoludur. Bu yol Gerede (Kreteia) ve Bolu (Klaudiopolis) istikâmetinde ilerlemekte ve Ankara'yı Marmara ile Karadeniz'e bağlamaktadır.⁹²¹

Ramsay, Arap kaynaklarında geçen bu Ankara adının, Arap müverrihlerce Galatia Ankarasının güneydeki başka bir yerleşimle karıştırılmasından ileri geldiğini belirtmektedir. (Ramsay, **a.g.e.**, s. 395). Arap kaynaklarına dayanılarak Mu'tasım'ın 838 seferinin güneyde bulunan başka bir Ankara üzerine düzenlendiği iddia edilmekle birlikte (Ramazan Topraklı, **Ammuriye'nin Fethi Halife Mu'tasım Tarafından Uluborlu'nun Fethi Risalesi**, Ankara, 2014) güneydeki Ankara'nın Bizans idarî yapılanmasına dair eserlerde anılmaması ve Ankara kalesi girişindeki III. Michael'e ait yazıt (Bkz. Ek-A17), Mu'tasım'ın 838 seferinin başkentimiz Ankara üzerine düzenlendiğini göstermektedir. Mu'tasım'ın Ankara'ya kadarki ilerleyişinde izlediği rota için bkz. Bury, **a.g.m.**, ss. 120-129. Arap kaynaklarının işaret ettiği Ankara'nın güneyinde başka bir Ankara'nın bulunma olasılığı konusunda detaylı bir araştırma yapılması gerekmektedir.

⁹¹⁶ Tabula Peutingeriana (bkz. Ek-B14); Antinine'in listesinde bu yol belirtilmektedir. Bkz. Noordegraaf, **a.g.m.**, s. 275; **Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum**, 575.

⁹¹⁷ French, **Inscriptions...**, s. 188; **a.g.m.**, s. 13, 14.

⁹¹⁸ Erzen, **a.g.e.**, s. 31; French, **a.g.m.**, s. 15, 16; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 98.

⁹¹⁹ Tabula Peutingeriana (bkz. Ek-B14); Ramsay, **a.g.e.**, s. 261, 263; Erzen, **a.g.e.**, s. 31; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 100.

⁹²⁰ Ertuğrul Danık, "Arşiv Belgeleri Işığında Ankara Teyyare Meydanı Kazısı", **Kebikeç**, Yıl. 5, S. 9, Ankara, 2000, s. 146.

⁹²¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 31; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 101.

4. Kuzeye giden yol: *Gangra*(Çankırı) yoludur. Ankara'yı Çankırı'ya ve oradan Karadeniz'e bağlamaktadır. İravlı, Topoğlu Çiftliği, Elecik, Şemseddin, Martköyü mevkillerinde bu yola ait miltaşları bulunmuştur.⁹²²

5. Kuzeydoğuya giden yol: *Amasia*(Amasya) yoludur. Bu yola ait miltaşları Kalecik civarında bulunmuştur.⁹²³

6. Doğuya giden yol: *Tavium* yoludur. Bu yol Tabula Peutingeriana'da gösterilmektedir. (bkz. Ek-B14) Ortaköy, Hasanoğlan ve Elmadağ'da bulunan miltaşları Elmadağ'a kadar olan güzergâh hakkında bir izlenim vermektedir. Ancak Elmadağ'dan Tavium'a olan kısmın takip ettiği rota tam olarak bilinmemektedir.⁹²⁴

7. Güneydoğuya giden yol: *Antiocheia*(Antakya) yoludur. Hacı Yolu (Via Tauri) olarak bilinen anayolun Ankara – Kudüs kısmıdır. Bu yol İtinerarium Hierosolymitanum'da listelenmiştir. Ankara'dan Kudüs'e kadar olan *mansio* ve *mutatiolari*⁹²⁵ gösteren Bordeauxlu hacının yol rehberine göre, Ankara'dan güneye doğru yol güzergâhı şöyledir: mutatio-Delemna/Delemnia (Gölbaşı) → mansio-Curveunta/Gorbeus(Oğulbey) → mutatio-Rosolodiacum/Orosdogia (? Ankara'ya 12 mil) → mutatio-Aliassus (Afşar) → mansio-Aspona (Şedithöyük-Sarhöyük) → mutatio-Galea(?) → mutatio-Andrapa(?) → mansio-Parnassus (Parlasan Köyü). Hacı, Ankara'dan Tarsus'a kadar 25 mutatio, 18 mansio sayar ve mesafeyi 343 mil olarak belirtir.⁹²⁶ (bkz. Ek-B15) Güzergâh, Çamlıkaya, Örencik, Çakalhöyük, Karaali, Afşar, Şedithöyük, Parnassus civarında bulunan miltaşlarıyla doğrulanmıştır.⁹²⁷

8. Güneye giden yol: *Ikonium*(Konya) yoludur. Çalthöyüğü ve Konya civarında miltaşları bulunan yolun güzergâhı tam olarak bilinmemektedir. Ancak güney yolu üzerindeki Roma yerleşimleri incelendiğinde yolun rotası hakkında fikir yürütülebilmektedir. Gavurkâle ve Güzelcekale'nin Roma döneminde de çeşitli

⁹²² Bu yol, İdrisi'nin eserinde de bahis mevzuu edilmekte olup, O'nun kaydına istinaden kuzey yolunun XII. yüzyılda da önemini koruduğu söylenebilir. Bkz. İdrisi, II, 813

⁹²³ Ramsay, **a.g.e.**, s. 283; Erzen, **a.g.e.**, s. 32. (Bu yol da İdrisi'de kaydedilmiştir. Bkz. II, 813)

⁹²⁴ Tabula Peutingeriana (bkz. Ek-B14); Ainsworth, **a.g.e.**, s. 156; Erzen, **a.g.e.**, s. 31; Aydın ve diğerleri, s. 101.

⁹²⁵ Itinerary Antonini, Itinerary Hierosolymitanum ve Tabula Peutingeriana'da hem *mansio* (duraklar, konaklama yerleri) hem de *mutatio* (aktarmalar, at değiştirme yerleri)'lar işlenmiştir.

⁹²⁶ **Itinerary Hierosolymitanum**, 575, 576; **Tabula Putingeriana**; Noordegraaf, **a.g.m.**, s. 275.

⁹²⁷ Ramsay, **a.g.e.**, s. 47; Erzen, **a.g.e.**, s. 31.

vesilelerle kullanılmış olduğu görülmektedir.⁹²⁸ Güzelcekale'nin güneyinde Balçıkhisar köyünde bulunan kitabe ve stellerden burasının Roma döneminde iskân gördüğü anlaşılmaktadır.⁹²⁹ Balçıkhisar'ın Ankara-Konya yolu üzerinde bulunmuş olması muhtemeldir. Haymana'nın Altınçanak, Sinanlı, Çekirge ve Culuk Köylerinde de çok sayıda Roma-Bizans eserine rastlanmıştır. Geniş plato üzerindeki bu yerleşimlerin anayol üzerinde bulunması ihtimali yüksektir.⁹³⁰

II. ŞEHRİN FİZİKÎ YERLEŞİMİ

1. Kale ve Şehir Surları

1. 1. III. yüzyıl Suru

Mevcut tarihî ve arkeolojik bilgilere göre Frigler tarafından kurulan Ankara şehrinin Frigler döneminde açık bir kent görünümünde olduğu bilinmektedir. Açık kent görünümünde olan Ankara'nın muhtemelen Galatlar döneminde bir kale-kent haline geldiği düşünülmektedir. Bugünkü Ankara kalesinin temelinde bir Galat kalesi olma ihtimali, Galatların yerleşim şekillerinden hareketle oldukça yüksektir.⁹³¹ Roma döneminde Ankara'nın Augustus Tapınağı merkezli bir şehir olduğu düşünülebilir. Kente ait ilk surun, III. yüzyıl istilâlarından daha önce yapıldığı, şehirde ele geçirilen bir yazıttan anlaşılmaktadır. (bkz. Ek-A3) Bu yazıtta göre, adı bilinmeyen bir hayırsever tarafından Barbar saldırıları ve kıtlık zamanında harap hale gelmiş olan şehir surları ve yapılarının yeniden yaptırıldığı görülmektedir. Bu yazıtın barbar saldırıları⁹³² sırasında veya hemen sonrasında yazıldığı düşünülebilir. 622 yılında

⁹²⁸ Vardar-Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzye Araştırması: Ankara İli 1996", s. 250-254.

⁹²⁹ Köyde bulunan II. Yüzyıla ait bir stel üzerindeki Yunanca yazıtta: "13. Lejyondan asker Gaius Lulius Aquila (anne ve babasının) ebeveyninin hatırası için (bu steli dikti)" yazmaktadır. (Ertem, **a.g.m.**, s. 590)

⁹³⁰ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 99; XIX. Yüzyıl seyyahı Ainsworth, Culuk köyünün Ankara'dan Konya'ya giden büyük anayol üzerinde bulunduğunu yazmaktadır. Bkz. Ainsworth, **a.g.e.**, s. 147.

⁹³¹ Aktüre, **a.g.m.**, s. 7.

⁹³² Yazıtta (bkz. Ek-A3) geçen barbarların Sasaniler, Gothlar veya Zenobia'nın biri, ikisi veya tamamını karşılama ihtimali olmakla birlikte, Goth istilasını yani Gothları karşılması daha muhtemel görünmektedir. Zira III. Yüzyıl Sasani istilasının Ankara'ya ulaştığı hakkında bir bilgi olmamakla birlikte, Sasani istilasının daha çok Galatia Eyaleti'nin güneyindeki şehirleri sarstığı bilinmektedir. Goth istilasının Anadolu'nun kuzeyinden güneyde Kappadokia'ya; batıda Ephesus'a kadar yayıldığı bilinmektedir.

Sasanilerin Ankara'yı işgal ettikleri kaynaklarda görülmektedir.⁹³³ Bu işgalin izleri arkeolojik olarak bir yanık tabakasıyla belirlenir. Bu yanık tabakası, Agapius'ta geçen şehrin yakılarak tahrip edildiği bilgisiyle örtüşmektedir. Çankırıkapı Roma Hamamı'nda 1938 yılında TTK tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan kül/yanık tabakası, burasının bir yangından zarar gördüğünü ortaya koymuştur.⁹³⁴ Roma Hamamı'nda ele geçirilen sikkeler de göz önüne alındığında burasının 622 yılında Sasaniler tarafından yakılarak tahrip edildiği sonucuna varılmaktadır.⁹³⁵ Sasanilerin Hamamlara zarar verebilmek için suru aşmış/yıkılmış olmaları gerekir.⁹³⁶ Bu istilâdan surların büyük zarar gördüğü söylenebilir. 622 yılındaki istilâdan sonra şehir, Bizans döneminde bir daha bu istilâ öncesi dönemdeki kadar geniş bir alana yayılamayacaktır. Sasani istilâsından sonra başlayan Arap istilâları döneminde, daha önce de değindiğimiz gibi, Anadolu'nun diğer kentleriyle birlikte Ankara da, militarist ortama ayak uydurarak bir kale-kent vaziyetini almıştır. Çünkü bu dönemlerde güvenlik ihtiyacı ön plâna çıkmıştır. Sasaniler tarafından yıkılan/tahrip edilen sur taşları, daha sonra yapılan günümüz Bizans kalesinin inşasında yapı malzemesi olarak kullanılmış olmalıdır. Bununla birlikte, sur duvarının bazı kısımlarının (yıkılmış da olsa) görülüyor olması muhtemeldir. Ancak Bizans döneminde bu surdan bahseden bir kaynak bulunmamaktadır.⁹³⁷

Şehirde yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında III. surun bazı bölümlerine rastlanmıştır. Surla ilişkilendirilen ilk kalıntılar, Çiçek Sokağı'nın köşesinde Nurettin Ersoy Otelinin 1947 yılındaki inşaatı sırasında ortaya çıkmıştır. Burada yapılan çalışmalarda Akok'a göre umulanın üzerinde buluntu ele geçirildi. Bulunan mimari kalıntılar arasında sur duvarı olması muhtemel geniş bir duvara rastlandı. Kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan bu duvar, 3.70m. genişlikte olup, 2.60m. ve

⁹³³ Agapius, II, 198; Süryani Mihail, I, 5; Theophanes, s. 434; **Brill's Encyclopedia of the Ancient World New Pauly**, C. 1, süt. 673, 674; Purton, **a.g.e.**, s. 50.

⁹³⁴ Gülekli, **a.g.e.**, s. 83.

⁹³⁵ Agapius, II, 198; Dolunay, **a.g.m.**, s. 262; Gülekli, **a.g.e.**, s. 83; sikkelerin listesi için bkz. Foss, **a.g.m.**, Ek-2.

⁹³⁶ III. yüzyıl surunun Roma Hamamı kompleksini sarmaladığı bilinmektedir. Bkz. Ek-B13; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, plân 1, 2.

⁹³⁷ Digenes Akrites destanında geçen Ankara kentinin surları ile ünlü olduğu bilgisi, üçüncü yüzyıl suruyla ilişkilendirilse de; destanın Türkçe çevirisinde görülen "kalesi çok güçlü olan bir şehir" ifadesinden de anlaşılacağı üzere, destanda bahsedilen kale/sur, Bizans dönemi kalesidir. **Digenes Akrites**, s. 19; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 205, 206.

1.10m. ölçülerinde iki paralel parçadan oluşuyordu. Sur parçasının asfalt yol altından geçerek, Sütunlu Cadde önünde de devam ettiği ve bu suretle 40 m.'den fazla uzunlukta olduğu kazıda tespit edilmiştir.⁹³⁸ 1948 yılında Posta caddesinde Mermerci Apartmanının bitişiğindeki apartmanın temel kazısında şehrin su tesisatıyla ilgili kalıntıların yanında, bir sur parçası da bulunmuştur.⁹³⁹ 10.09.1999 tarihinde Fuat Börekçi Caddesi üzerindeki Rüzgârlı İş Merkezi ve Otoparkı inşaatı sırasında antik şehrin kuzey-güney yönünde uzanan III. yüzyıl surunun bir kısmına ulaşılmıştır. Burada bulunan duvarın 2.60m. – 2.80m. genişlikte ve 32m. uzunluğunda olduğu kaydedilmektedir. Duvar kalıntısının her iki yanında da duvarla bağlantı kuran bazı yapılara ait duvarlara rastlanmıştır.⁹⁴⁰

III. yüzyıl surunun XVI. Yüzyılda algılanamayacak kadar tahrip olduğu, 1555'te Ankara'da bulunan Dernschwam'ın kayıtlarından anlamaktayız. Dernschwam, aşağı şehrin etrafının bir surla çevrili olmadığını bildirmektedir. Dernschwam'ın çizdiği taslak krokide de şehrin etrafının surlarla çevrili olmadığı görülmektedir.⁹⁴¹ XVII. yüzyılda şehrin Celalî isyanlarına karşı surla çevrildiği, seyyahların çizim ve notlarından bilinmektedir.⁹⁴² Von Vincke'nin planında açıkça görülebilen XVII. yüzyıl sur hattının III. yüzyıl sur hattı ile aynı rotayı takip ettiği, yani XVII. yüzyıl surunun III. yüzyıl suru üzerine inşa edildiği iddia edilmişse de⁹⁴³ bulunan surlar, bu iddiayı çürütmüştür.⁹⁴⁴

Şehrin etrafını saran surun, Ankara'dan sekiz yöne giden yollara geçit veren kapılarının bulunmuş olması muhtemeldir. (bkz. Ek-B13)

1. 2. Kale

Günümüz Ankara'sına hâkim bir mevkide olan ve geniş bir görüş alanına sahip, Evliya Çelebi'nin ifadesiyle; "*Gülen gül gibi beyaz bir sur ile çevrilmiş, zaptı*

⁹³⁸ Akok, **a.g.m.**, s. 316.

⁹³⁹ Nezih Fıratlı, "Ankara'nın İlk Çağdaki Su Tesisatı", **Bellekten**, C. XV, S. 59, Temmuz, 1951, s. 351.

⁹⁴⁰ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 211.

⁹⁴¹ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 254; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 206; Dernschwam'ın Ankara krokisi için bkz. Ek-B19.

⁹⁴² Eyice, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", **Atatürk Konferansları IV 1970**, TTK Yayınları, Ankara, 1971, s. 71 vd.; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 206, 207.

⁹⁴³ Foss, **a.g.m.**, s. 62; Vincke'nin plânı için bkz. Eyice, **a.g.m.**, levha. XLI.

⁹⁴⁴ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 209, Plân: 1, 2.

güç...’’⁹⁴⁵ Ankara kalesinin bu günkü şekliyle ilk inşasının Bizans döneminde yapıldığı bilinmektedir. İç Kale ve Dış Kale olmak üzere iki bölümden oluşan kalenin, iç surlarının mı, dış surlarının mı daha önce yapıldığı konusunda ihtilaf bulunmasına rağmen ilk inşasının II. Constans (641-668) döneminde olduğu konusunda araştırmacılar ittifak halindedir.⁹⁴⁶ Bizans döneminde, günümüzdeki şekliyle inşa edilen kalenin daha erken dönemlerdeki şekli veya ilk olarak bu tepeye kaleyi kimlerin yaptığını bilemiyoruz. İlk sâkinlerinin bölgeye hâkim konumundan dolayı Hititler olduğu;⁹⁴⁷ Frig şehirlerinin çoğunun düzlükte olmasına rağmen Ankara’daki Frig yerleşiminin tepede bulunduğu ve tahkimata sahip olduğu iddia edilmesine⁹⁴⁸ rağmen, kalenin Hitit ya da Frig döneminde var olduğunu gösterecek bir kanıt ele geçmemiştir.⁹⁴⁹ Galatlar döneminde şehrin bir kale-kent görünümüne büründüğü, Strabon’un kentten hem kale(phrourion) hem de şehir (polis) olarak bahsetmesinden anlaşılmaktadır.⁹⁵⁰ Dolayısıyla Ankara kalesinin ilk bânilerinin, mevcut bilgi ve bulgular ışığında Galatlar olduğu söylenebilir. Galatlar tarafından inşa edilen kalelerin Roma döneminde ikinci bir sur ilave edilerek kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. Galat kalelerinin genellikle ana yollar ve geçitler üzerinde olmasına binaen bu kalelerin Ankara Kalesi’nin ileri karakolları durumunda oldukları anlaşılmaktadır.⁹⁵¹

Ankara’nın Roma hâkimiyetine girmesiyle, şehir Augustus Tapınağı merkezli olmak üzere kalenin batısında ovaya doğru genişledi. Roma hâkimiyetinin ilk dönemlerinde şehrin istihkâmlı olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak daha öncesinde (Galat döneminde) bir kale olmasından hareketle istihkâmlı olduğu bilinen şehrin, III. yüzyılda bir surla çevrili olduğu dönemin yazıtlarından bilinmektedir. Bu dönemde kalenin durumu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 622 Sasani

⁹⁴⁵ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, C. 4, s. 126.

⁹⁴⁶ Jerphanion, **a.g.e.**, s. 144-219; Mamboury, **a.g.e.**, s. 61, 74; Kâtip Çelebi, Ankara Kalesi’nin Constans tarafından yapıldığını kaydetmektedir ki, XVII. Yüzyıldan kalan bu bilgi de kalenin II. Constans tarafından inşa edildiğini göstermektedir. (Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, (Tıpkıbasım) Boyut Yayıncılık, 2008, s. 643)

⁹⁴⁷ Mamboury, **a.g.e.**, s. 69, 70.

⁹⁴⁸ Mamboury, **a.g.e.**, s. 70.

⁹⁴⁹ Gülekli, **a.g.e.**, s. 100; Hitit ve Frig döneminde Ankara’nın yerleşimi için çalışmamızın ilgili bölümlerine bakınız.

⁹⁵⁰ Strabon, IV.1, 13 πόλις; XII.5, 2 φρούριον.

⁹⁵¹ Ankara çevresindeki Galat kale yerleşimleri için Galatlar ve Ankara başlığına bakınız.

istilâsından sonra şehrin daraldığı ve bugünkü haliyle II. Constans tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Birçok saldırılara ve istilâlara maruz kalan kale, zaman içerisinde birçok defa onarım gördü. Kalenin inşasında ve onarımlarında âtil vaziyette kalan kamu binalarının ve anıtların malzemeleri kullanıldı. Bu suretle daha önceki yapıların bazı izleri surlarda sergilenmeye başladı. Texier'e göre, şehrin her köşesine dağılmış yıkıntılara bakılarak şehirdeki yapıların mükemmelliği, Roma'dakilerden aşağı kalmamakla birlikte, bu yapılar Yunan sanatkârları tarafından İtalya'dakilerde bulunmayan bir incelik ve zarafetle yapılmıştır.⁹⁵² Şehrin istilâ dönemlerinde kaleyle sınırlı olduğu düşünülürse, kale yapısı hem yerleşim amaçlı hem de savunma amaçlı bir fonksiyon üstlendi. Bu özelliğinden dolayı hemen her dönemde bakım ve onarım görerek günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kale, askerî mimarî açısından M.Ö. II. yüzyılda yaşayan Byzantionlu Philon ve onu takip eden askerî mühendislerin tavsiyelerine uyularak yapılmıştır. Bu yazarlar, arızalı arazide kulelerin beşgen olması gerektiğini ve böylece surların önünde testere dişleri gibi kulelerin bulunmasını tavsiye ederler. Ankara kalesi bu tahkimat prensibinin uygulandığı tek örnektir.⁹⁵³

Ankara kalesi konum olarak, Hatip Çayından itibaren yükselen dik bir tepenin zirvesindedir.⁹⁵⁴ (bkz. Ek-C34) Kale, iç kale ve dış kale olarak bilinen iki bölümden oluşur. (bkz. Ek-B16) Tepenin zirvesine oturtulan İç Kale'nin kuzeydoğu ucunda *Akkale* olarak adlandırılan kısım bulunur. (bkz. Ek-C35) Akkale'nin deniz seviyesinden yüksekliği 970 m., Bent Deresi Caddesi'nden yüksekliği ise yaklaşık 105 metredir. Kalenin yükseltisi batıya doğru azalır. İç Kale 46.420 m²'lik bir alana sahiptir. Dış kalenin alanı ise, 39.600 m²'dir.⁹⁵⁵ İç Kale surlarının çoğu beşgen olan 42 kulesi vardır. Kulelerin yüksekliği, 9.5 – 15 metre arasında değişmektedir. Dış Kale 20 dörtgen kuleye sahiptir. Ancak Dış Kaleden günümüze çok az şey kalmıştır.⁹⁵⁶

⁹⁵² Texier, C. 2, s. 450; Fransız arkeolog Perrot da Texier gibi Ankara anıtlarının ağır süslemeyle görkemli bir tarzda yapıldığını bildirir. (Perrot-Guillaume, **a.g.e.**, 270)

⁹⁵³ Eyice, "P. Guillaume de Jerphanion ve Ankara Kalesi", **Ankara Dergisi**, C. 2, S. 5, Temmuz 1993, s. 14.

⁹⁵⁴ Ebu'l-Fidâ', XIV. yüzyılda kaleme aldığı *takvimu'l-buldân* adlı eserinde şehri tanıtırken şehrin yüksek bir tepe üzerinde kalesinin bulunduğundan bahsetmektedir. (Ebu'l-Fidâ', **Takvîmu'l-Buldân**, İntişarat-ı Bünyad Ferheng-i İnan, 1999, s. 435)

⁹⁵⁵ Sülüner, **a.g.e.**, s. 55.

⁹⁵⁶ Börtücene, **a.g.e.**, s. 89.

Dış Kalenin günümüzde iki girişi vardır. Birisi kalenin güneyinde, Gözcü Sokak ile Kalekapısı Sokağın kesiştiği yerde üzerinde bir İlhanlı kitabesi bulunan *Hisarkapısı*'dır. Diğeri batı tarafta Hisar Caddesinden girişi sağlayan *Dış Ala Kapı*'dır. İç Kale kapıları ise üç tanedir. Birinci kapı, kalenin güneyinde *Parmakkapı*; ikinci kapı, Parmakkapı'nın hemen sağında bulunan *Zindankapı*'dır. Zindankapı'dan girildiğinde Alitaşı Sokak başlar. Alitaşı Sokak kale içindeki yerleşimi ikiye böler ve sokak Akkale'yle sona erer. Kapının hemen solunda Alaeddin Camii, sağında ise Şarkkale burcuna yokuş yukarı giden bir patika vardır. Kalenin bir yan kapısı olan üçüncü kapı ise, *Genç Kapı*'dır.⁹⁵⁷ (bkz. Ek-B16)

Mustafa Uyar, Adabu'l-harb ve 'ş-şecâ'a'ya göre, hisar türlerini açıklarken şu bilgileri verir:

*“...hisarlar çeşitli türlerde olup önemlileri şunlardır: ilki, tünellerle donatılmış, adeta yeraltında olan hisarlardır. Bu tünellerin ağızları mağaralara, ırmaklara ya da ormanlara açılmaktadır. Böylece kuşatmacılar bu tünellerin çıkışlarını bulamazlar. Savunmacılar, bu tüneller sayesinde hisarı kolayca boşaltabilirler. Müellif, bu tür hisarların mülhidler (Haşşâşîler/İsmâ'ilîler) tarafından kullanıldığını da örnek olarak vermiştir. Diğer bir tür, tamamen zemin üzerinde, fakat savaş esnasında tahliye için kullanılacak tünellere sahip olan hisarlardır. Başka bir tür ise, bulunduğu zemin itibariyle tünel kazmaya imkân vermeyen hisarlardır. Bunun bilinmesi, savunmacıların kaçma veya çevirme harekâtı yapamayacaklarının tespiti anlamına gelir. Diğer bir hisar çeşidi de tepelerde ve dağ zirvelerinde bulunmaktadır. Bu tür hisarlar, fethedilmesi en zor olanlarıdır.”*⁹⁵⁸

Ankara Kalesi bu kale türlerinden hem tünellere sahip kaleler, hem de tepelerde ve dağ zirvelerindeki kaleler içerisinde sayılabilir. Kalenin bu durumu, savunma kabiliyetini artırmaktadır.

Kalenin altında bulunan tüneller ve geçitler hakkında bazı bilgileri, geç dönemde Ankara'ya gelen seyyahların eserlerinde bulmaktayız. Bu konudaki bilgiler, Evliya Çelebi, Texier ve Hamilton'un eserlerinde geçitlerin lokalizasyonunu yapmaya imkân vermemekle birlikte, geçmektedir.

⁹⁵⁷ Mamboury, **a.g.e.**, s. 157-188.

⁹⁵⁸ Mustafa Uyar, “Adab el-Harb ve el-Şeca'a'ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 25, S. 40, 2006, s. 221.

Evliya Çelebi, kalenin altındaki geçitlere dair şunları kaydetmiştir:

“...temellerinin altı, kemer binalarla boştur derler ama görmedim. Boş olması da, kuşatma sırasında düşmanın kale altına girip lağım atmasını menetmek için imiş...”⁹⁵⁹

Texier, kalenin altındaki geçitlere işaret edebilecek mahiyette şu bilgileri vermektedir:

“...kalenin yöresindeki yeraltındaki geniş yer mekanik savaş aletlerinin saklanmasına yarıyordu... İç Kale adı verilen ikinci bir surun içine biz Ankara’da iken girilmez durumdaydı. Kapısı içeriden örtülerek kapanmış ve sonra yapı merdiveniyle duvardan aşılarak çıkılmıştı. İçinde rivayete göre, eski top kundakları ve kullanılmaz durumda eski silahlar varmış. Kalenin, zamanında hapisane olan yeraltı kısmını gezmek mümkündü. Buraya Mısır savaşında birtakım Fransızlar savaş esiri olarak kapatılmışlardı...”⁹⁶⁰

Geçitler hakkında daha detaylı bilgiler veren Hamilton’a göre ise:

“...Ankaralıların gözünde şehirde en fazla merak uyandıran şey, farklı yönlerde uzanan, çok sayıdaki uzun ve geniş yeraltı geçitleridir. Bu geçitlerden birinin kaleden nehre ulaştığı söylenir. Fakat ben geçidi görmek için Paşa’nın iznini dahi almama rağmen, demir kapının anahtarı hiçbir yerde bulunamadı. Ve ben antik zamanların bu tuhaf kalıntısını inceleme ve kaleden geniş görüş keyfinin tadını çıkarma şansını kaybettim. Ancak kasabadaki geçitlerden birine girebildim ve orada kabaca molozlar yığılarak ağzı kapatılmış tuğladan bir kemer buldum. Kapalı olduğundan bu geçidin ne kadar devam ettiğini öğrenemedim. Bundan dolayı geçitlerden bazılarının kasaba dışında millerce uzandığını anlatan Dr. Riga’nın bu iddiasını onaylayamayacağım. Tanıştığım Ermeni rahiplerinden biri, bu geçitlerden biri için Katolik Piskoposundan 8 league uzandığını duyduğunu söyledi ve bu heyecanlı durumun hararetiyle, iki günlük seyahat müddetince uzanan bir başka geçidin olduğunu da ekledi. Doktor, ziyaret ettiğin geçidin, yolunu kaybeden ve tünelin millerce uzaklıktaki diğer ucundan giren bir boğa yüzünden kapatıldığına beni inandırmaya çalıştı. Anlatılanlara göre, bu karanlık koridorlarda bu büyük boynuzlu yaratık görülünce, onun insan kılığına girmiş şeytanın efendisi olduğu düşünülmüş ve

⁹⁵⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 4, s. 127.

⁹⁶⁰ Texier, C. 2, s. 446, 457. Texier’in ikinci bir surdan kastının Akkale olduğu anlaşılmaktadır.

*buranın girişi derhal kapatılmıştı. Geçitlerle ilgili hem Ermeniler hem de Türkler tarafından anlatılan sıra dışı hikâyeler gizli bir hazine ile ilişkilidir.*⁹⁶¹

Mamboury de kalenin kuzeybatısında Hatip Çayı'na inen gizli bir çıkış ve yol belirlemiştir. Bu çıkışın, kuşatma esnasında su ihtiyacını karşılamak üzere hizmet ettiği düşünülebilir.⁹⁶² Bu bilgilerden hareketle Ankara Kalesi'nin görünen yüzünün yanında bir de görünmeyen yüzünün bulunduğu, görülemediği için de bu bölümler için efsanelerin yakıştırıldığı görülmektedir. Kalenin gizli geçitleri ve dehlizleri araştırılmaya muhtaçtır.

2. İdarî, Dinî ve Sosyal Yapılar

Ankara, Roma-Bizans döneminde birçok idarî, dinî ve sosyal bina ile donatılmıştı. Bu yapıların çoğu günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, varlıklarını tarih kaynakları ve arkeolojik çalışmalardan öğreniyoruz.

2. 1. İdarî Yapılar

Ankara, Galatlar döneminde Tektosaglar boyunun önemli bir şehriydi. Şehrin Roma hâkimiyetine girmesiyle birlikte Galatia eyaleti merkezi yapılması, şehre idarî bir işlev kazandırmıştır. Ankara bu idarî işlevi, Türk hâkimiyetine kadar eyalet ve thema merkezi olarak yerine getirmiştir. Şehrin idarî işlevi gereği şehir, idarî anlamda kamu binalarıyla süslenmiştir. İdarî yapılar günümüzde mevcut olmayıp bu yapılara dair izler, daha sonra inşa edilen bazı yapılarda kullanılan devşirme malzemelerden, arkeolojik çalışmalardan veya yazıtlardan takip edilebilmektedir.

2. 1. 1. Saray

Roma-Bizans döneminde Ankara, imparator ve maiyetlerinin ziyaretlerine ve ikâmetlerine sıklıkla sahne oldu. Bazı imparatorlar ve maiyetlerinin Ankara'da uzun zaman geçirdikleri bilinmektedir. Bu konaklamalarda imparator ve maiyetinin kalabileceği bir sarayın şehirde bulunmuş olması gerekir. Ankara'da III. yüzyıl istilâları sırasında zarar görmüş kamu binalarının yeniden yapılmasıyla ilgili bir yazıtta⁹⁶³ Joannes adlı bir hayırseverin diğer kamu binalarıyla sarayı (παλατίου) da

⁹⁶¹ William J. Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, London, 1842, C. I, s. 425, 426.

⁹⁶² Mamboury, **a.g.e.**, s. 185.

⁹⁶³ Yazıt için bkz. Bosch, **a.g.e.**, no. 306.

tamir ettirdiğinin kaydedilmiş olması, şehirde bir saray bulunmuş olduğunu göstermektedir. Hayırseverin isminden (Hıristiyan ismi) hareketle, yazıt IV. yüzyıla tarihlenmektedir.⁹⁶⁴ Yazıtta göre IV. yüzyılda tamir gördüğü anlaşılan sarayın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ulus İşhanı Hamamı/Palatium? Kazılarında bulunan yapı kalıntıları saraya aitse, yapının II. yüzyılda yapıldığı söylenebilir. Sarayın yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Ulus İşhanı'nın yerinde bulunmuş olması muhtemeldir.

Şehirde yapılan arkeolojik çalışmalar da saray (παλατίου/palatium) hakkında bazı fikirler yürütmemizde yardımcı olmaktadır. Ulus İşhanı Hamamı ya da palatium olarak literatüre geçen yapı hakkında Kadioğlu, detaylı bilgiler vermekte ve burasının içerisinde büyükçe bir hamamı da barındıran bir saray olabileceği dolayısıyla Ankara'da M.S. II. yüzyıldan itibaren bir palatiumun bulunduğunu kaydetmektedir.⁹⁶⁵

Şehir yerleşiminin kaleye kaydığı Arap akınları döneminde ve XI. yüzyılda şehrin Türk hâkimiyetine girişi sürecinde İç Kale'de bir sarayın var olduğu yönünde rivayetler bulunmaktadır.⁹⁶⁶ Yerleşimle birlikte sarayın da kale içinde yeniden yapıldığı düşünülebilir. İstilâ dönemlerinde dahi var olduğu rivayet edilen sarayın, şehrin refah dönemlerindeki varlığı kuvvetle muhtemeldir.

2. 1. 2. Praetorium (Vali Konağı)

Ankara'nın Galatia Eyaleti'nin yönetim merkezi olduğu ve Galatia Valisi'nin de burada ikamet ettiği bilinmektedir. Ankara şehrinde bir Praetorium'un bulunduğu ve bu yapının şehrin merkezinde bulunduğu ifade edilmektedir.⁹⁶⁷ Yazıtlarla ve arkeolojik bulgularla tespit edilemeyen Praetorium, Bosch'un 306 numarada incelediği yazıtta geçen saray (παλατίου)'la ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.⁹⁶⁸ Ulus İşhanı temellerinde bulunan yapının ölçüleri itibarıyla Vetera ve Vindonissa praetirum'larına yakın olduğu belirtilmektedir.⁹⁶⁹ Dolayısıyla Ulus İşhanının yerinde bulunan yapı, bir saray veya praetorium'la ilişkili olabilir. Busbecq, Augustus

⁹⁶⁴ Bosch, **a.g.e.**, s. 371.

⁹⁶⁵ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 199-203. Saray yapısı olabileceği düşünülen yapının planı için bkz. Ek-B17.

⁹⁶⁶ Çağlar, **a.g.e.**, s. 30, 31; **Dânişmend-nâme**, 218a/1, 2.

⁹⁶⁷ Mitchell, "The Life of Saint Theodotus of Ancyra", **AS**, Vol. 32, BIAA, 1982, s. 105.

⁹⁶⁸ Mitchell, **a.g.m.**, s. 105.

⁹⁶⁹ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 202, 203.

tapınağından valinin ikametgâhı (praetorium) olarak bahsetmiştir.⁹⁷⁰ Yine Busbecq ile birlikte seyahat eden Dernschwam da yapının bir saray olması ihtimalinden bahsetmektedir.⁹⁷¹ Onların bu önemli yapıyla vali konağı/saray arasında bir bağlantı kurmaları, yapıyı vali konağı olarak görmek istemeleri, Ankara’da bir vali konağı/saray olmasının gerektiğini düşünmelerinden ileri gelmektedir. Sonuç olarak Ankara’da bir praetorium bulunması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte yeri ve şekli hakkında bilgi bulunmamaktadır.

2. 1. 3. Senato Binası (Şehir Meclisi/ Bouleuterion)

Ankara’da şehrin idaresinde *boule* ve *demos* denilen senato ve halk meclisleri önemli rol oynuyordu. Bu idarî meclislerin işlevlerini yerine getirmede kullandıkları birer meclis binasının olduğunu, şehirde bulunan yazıtlardan öğreniyoruz. Roma Hamamı Açık Hava Müzesinde bulunan, Apollonius adında bir Ankaralının Vali Titus Licinnius Mucianus zamanında diktiği, Sarapis vesair Tanrılara adanan bir yazıtta, “...*Metropolis Ankara'nın halkı ve senatosu adına...*” şeklinde bir ifadenin varlığı, şehirde bir senatonun bulunduğunu gösterir. (bkz. Ek-A15) Yine müzede bulunan Publius Aelius Cyrillus adlı bir Ankaralı vatandaşın⁹⁷² *senato üyesi* oluşunun geçtiği bir lahit üzerindeki yazıt da senatonun varlığına dair bir kanıt olarak görülebilir. (bkz. Ek-A14) Aelius Macedo, şehirdeki birçok memurlukları üstlenerek şehre yaptığı hizmetlerin anısına bir yazıtla onurlandırılmış olup, O’nun onuruna bu yazıtın düzenlenmesinde, *boule* ve *demos*’un katkıları yazıtta kaydedilmiştir.⁹⁷³

Ankara’da *phyle* nizamı çerçevesinde bilinen on iki *phyle*’den dokuzuncusu *Hiera Boulaia*’dır.⁹⁷⁴ (bkz. Ek-A2) Erzen’e göre, bu *phyle*’nin adı, şehir meclisine izafeten verilmiş olup *Yüksek Meclis Sempti* anlamındadır.⁹⁷⁵ Buna göre, şehir meclisi binasının IX. *Phyle Hiera Boulaia*’da olması gerekir. Meclis yapısına dair bilgi veren

⁹⁷⁰ Busbecq, **a.g.e.**, s. 54.

⁹⁷¹ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 256.

⁹⁷² Publius Aelius Cyrillus’a ait olan lahit yazıtında, O’nun naaşının Alexandria(muhtemelen Mısır)’dan kardeşleri tarafından getirildiği yazmaktadır. Onun birçok şehir senatusunda onursal üye oluşuna ve lahit mezarın büyük ve pahalı? oluşuna bakılırsa nüfuz sahibi bir aileye mensup olduğu düşünülebilir. (French, **a.g.e.**, s. 184)

⁹⁷³ Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 88.

⁹⁷⁴ IX. *Phyle Hiera Boulaia*’nın anıldığı diğer kitabeler için bkz. **Corpus Inscriptionum Graecarum**, ed. A. Boeckh, Berolini, 1828-1877, no. 4024, 4028; Bosch, **a.g.e.**, no. 72, 144; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 85, 130.

⁹⁷⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 95.

ilk yazıtlar, I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Dolayısıyla I. yüzyılın ikinci yarısından daha önce meclis binasının inşa edildiği görülmektedir. Erzen, şehrin zaman içinde kaleden etrafa doğru yayıldığından hareketle, VIII. ve IX. Phyle'leri kaleden oldukça uzakta, kalenin batısında ve güneybatısında bulunduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁶ Mevcut bilgiler ışığında bir şehir senato/meclisinden bahsetme olanağımız olsa da, bu meclisin yeri ve plânı hakkında fikir beyan etme olanağımız şimdilik bulunmamaktadır.

2. 1. 4. Askerî Garnizon

Mevcut yazıt ve bilgilere göre Ankara'da hiçbir lejyonun konuşlandırılmadığı bilinmekte,⁹⁷⁷ ancak bir *kohort*'un bulunduğu yazıtlardan yola çıkılarak söylenmektedir.⁹⁷⁸ Şehrin konumu, yol ağının merkezinde bulunuşu ve eyalet merkezi statüsü Ankara'ya özel bir önem vermiştir.⁹⁷⁹ Ankara'da ikamet eden Galatia Valilerinin muhafızlık hizmetlerinde, şehrin asayişinin sağlanmasında, geçit törenlerinde ve diğer işlerde kullanılmak üzere bu askerî birliğe ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Ankara'da bulunan yazıtlardan valinin maiyetinde piyade askerlerinden başka, süvari askerlerinin de bulunduğu, bu birliklere mensup askerlerin mezar taşı yazıtlarından anlaşılmaktadır.⁹⁸⁰ Ankara'da lejyonlardan bağımsız görev yapan subaylar muhtemelen on bir *centurion*'dan oluşuyordu.⁹⁸¹ Özellikle doğu seferlerinde askerî bir güzergâhta olan şehirde bazı orduların konakladığı, hatta Traianus'un 113-114 yılı seferinde imparatorun ordusunun kışı Ankara'da geçirdiği bilinmektedir.⁹⁸² Daha sonraki dönemlerde de mesela Phokas'ın kardeşi Comentiolus'un 610 yılındaki isyanında Ankara, doğu ordularının ordugâhı olarak hizmet vermekteydi.⁹⁸³ Bu büyük

⁹⁷⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 59.

⁹⁷⁷ Robert K. Sherk, "The Inermes Provinciae of Asia Minor", **The American Journal of Philology**, Vol. 76, no. 4 (1955), The Johns Hopkins University Press, s. 407.

⁹⁷⁸ Bosch, **a.g.e.**, s. 138; Ankara'da bulunan Cohors I Augustan Cyrenaica'ya ait iki yazıt için bkz. Ek-A24.

⁹⁷⁹ French, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁸⁰ Ankara'da bulunduğu düşünülen Cohors I Augustan Cyrenaica'da süvarilerin de bulunduğunu gösteren bir süvariye ait mezartaşı yazıtı için bkz. Ek-A24(Sergianus Longus'un mezartaşı yazıtı).

⁹⁸¹ Sherk, **a.g.m.**, s. 410. Bu birliklerin sayısı muhtemelen yaklaşık 1100 asker olup, piyade ve süvariden oluşmaktaydı.

⁹⁸² French, **a.g.e.**, s. 47; Traianus'un bu seferinde ordusuyla birlikte kışı Ankara'da geçirdiğini gösteren yazıt çifti için bkz. Bosch, **a.g.e.**, no. 105, 106; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 72, 73. (Bu yazıtların yeri günümüzde bilinmemektedir.)

⁹⁸³ Foss, **a.g.m.**, s. 69; Venning, **a.g.e.**, s. 147; Treadgold, **a.g.e.**, s. 287; Kaegi, **a.g.e.**, s. 65.

orduların ikamet etmeleri için Ankara'da bir garnizon bulunması gereklidir. Bu garnizonun VII. yüzyılda Ankara kalesi⁹⁸⁴ olduğu düşünülebilir. Ancak kale inşa edilmeden daha önce garnizonun nerede bulunduğu hakkında bir fikir ileri sürmek güçtür. Garnizon belki de IV. yüzyılda yaşamış Hıristiyan martıyr'lerin⁹⁸⁵ hayat hikâyelerinde geçen ve *campus*⁹⁸⁶ olarak adlandırılan yerdeydi.

2. 1. 5. Hapishane

Ankara'da bir şehir hapishanesinin olduğunu Bosh'un 306 numarada işlediği Joannes adına dikilmiş bir yazıttan anlıyoruz. Bu yazıtta Joannes'in Ankara'da harap hale gelmiş birçok yapıyı tamir ettirdiğini ve bu kapsamda devlet hapishanesini de tamir ettirmişti.⁹⁸⁷

'un Ankara Piskoposuyla birlikte yaşadığını kaydettiği münzevi bir rahibin hayırseverlik faaliyetleri arasında, O'nun, hapishaneye de yardım ettiği kaydı geçmektedir.⁹⁸⁸ Texier, kalenin zamanında hapishane olan kısımdan bahsetmektedir.⁹⁸⁹ Joannes'e adanan yazıtın IV. yüzyıla tarihlenmesi, kaledeki zindanlardan daha önce şehirde bir hapishane binasının varlığını göstermekle birlikte, yapının yeri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Şehirde bir veya daha fazla tahıl deposu vs. binaların olduğu da⁹⁹⁰ düşünülebilirse de bu durumu teyit edecek bir bilgi mevcut değildir.

2. 2. Dinî Yapılar

Ankara, her yönden gelen yolların kavşak noktasında olması hasebiyle, çok çeşitli bölgelerle kültürel ilişkiler kurmuştur. Bu kültürel ilişkiler sonucunda tarihî süreçte dinî yapı da çeşitlenmiştir. Şehirde İslâmiyet'e kadar geçen süreçte pagan inançları, Yahudilik, Hıristiyanlık hüküm sürmüş ve şehir, tarihî süreçte bu inançların mabetleriyle donatılmıştır.

2. 2. 1. Pagan Tapınakları

⁹⁸⁴ Aktüre, **a.g.m.**, s. 12.

⁹⁸⁵ Hıristiyanlığın özelde Ankara'da, genelde ise İmparatorlukta hâkim din oluşuna kadar geçen süreçte pagan yöneticiler ve ahali tarafından inancına sahip çıktığı için öldürülen Hıristiyan kişiler için tezimizde *martyr* sözcüğünü kullanmayı tercih ettik.

⁹⁸⁶ *Campus* Roma terminolojisinde "ordugâh" anlamına gelmektedir. (bkz. Eyice, "Bizans...", s. 250)

⁹⁸⁷ Bosch, **a.g.e.**, no. 306.

⁹⁸⁸ Palladius, **The Lausiac History**, Ancient Christian Writers, Pulist Press, New Jersey, 1964, LXVIII.

⁹⁸⁹ Texier, C. 2, s. 457.

⁹⁹⁰ Aktüre, **a.g.m.**, s. 14.

Şehirde IV. yüzyılda Hıristiyanlığın hâkim oluşuna kadar pagan inançları hâkimdi ve şehir halkı, inandıkları tanrılar için birçok tapınak yaptılar. Bu tapınaklar, ilkçağ tarihçilerinin eserlerinden ve şehirde bulunan birçok yazıt ve sikkelerden tespit edilmektedir.

2. 2. 1. 1. Zeus Tavianus Tapınağı

Tavion şehrinin baştanrısıdır. Strabon: “...Tavion, memleketin o kısmında yaşayanların ticaret merkezi olup, burada Zeus’un tunçtan yapılmış anıtsal bir heykeli ve insanların sığındığı kutsal bir alanı vardı...”⁹⁹¹ şeklinde Zeus Tavianus’u açıklamaktadır. Bu ifadelerden Zeus Tavianus’un merkez tapınağının Tavion’da olduğu anlaşılmaktadır. Zeus Tavianus, Anadolu-Suriye boğa tanrılarında dâhil olup, eski Anadolu gök tanrısıdır.⁹⁹² Gök ve hava olaylarının tanrısı olan Zeus, ışık saçan, yağmur yağdıran, gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım gibi hava olaylarını gerçekleştiren tanrıydı.⁹⁹³

Ankara’da bir Zeus Tapınağı’nın varlığını Pausanias’ın şahitliğinden öğreniyoruz. Pausanias: “...Ankyra kentini fethederek, şimdi Sangorios ırmağının öte yanındaki topraklara yerleşmişlerdir. Ve Midas’ın bulduğu çapa benim zamanıma kadar Zeus tapınağında bulunuyordu...”⁹⁹⁴ şeklindeki kaydıyla Zeus tapınağını gördüğünü hatta Ankara’nın adının kaynağı olduğu iddia edilen çapanın da bu tapınakta bulunduğunu ifade etmektedir. Zeus’un epithetlerinden biri de *Zeus Ankyranos*’tur.⁹⁹⁵ Bu epithetin Ankara’daki Zeus kutsal alanıyla ilişkili olması muhtemeldir. Ankara’da Zeus’un genellikle *Taenos* epithetine rastlanır. Ankara şehir sikkelerinden birinin üzerinde (bkz. Ek-A11) bulunan altı sütunlu tapınak figürünün alınlığında Zeus’u temsilen kartal figürünün bulunması, bu sikkede resmedilen tapınakla şehirde bulunan Zeus Tapınağı arasında bir bağlantı kurulmasını

⁹⁹¹ Strabon, XII.5, 2.

⁹⁹² Erzen, a.g.e., s. 83; Hülya Boyana, “Antik Dönemde Ankara Tanrıları ve Kültürleri”, **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. II, s. 559.

⁹⁹³ Nuran Şahin, **Zeus’un Anadolu Kültürleri**, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 1.

⁹⁹⁴ Pausanias, I.IV, 5.

⁹⁹⁵ Şahin, a.g.e., s. 21, 181.

sağlayabilir.⁹⁹⁶ Ankaralı bir Hıristiyan martyr St. Plato'nun hayat hikâyesinde O'nun yargılanma sürecinde geçen "...*Galerius'un hükümdarlık yıllarında Plato ile ilgili olarak, Zeus Tapınağı'nın karşısındaki Basilica'daki papaz Agrippius'a suç duyurusunda bulunuldu...*"⁹⁹⁷ ifadesi, Zeus Tapınağı ile Agrippius'un başkanlık yaptığı bazilikanın IV. yüzyılda karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Erzen, şehirde Zeus Taenos tapınağından başka bir Zeus tapınağının daha varlığından bahseder.⁹⁹⁸

Yazıtlardan öğrendiğimize göre Ankara'nın V. Phyle'si *Dios Trapezôn*; numarası bilinmeyen diğer bir Phyle'si de *Dios Taênou* (Zeus Tavium) idi. (bkz. Ek-A6) Bu phyleler adlarını şehirde önemli etkisi bulunduğu anlaşılan Zeus'tan almıştır. Yeri ve şekli bilinmeyen tapınak muhtemelen V. Phyle Dios Trapezon veya Zeus Tavium Phylesinde bulunmaktaydı.⁹⁹⁹

2.2.1.2. Men Tapınağı

Frigya ay tanrısı olan Men, omuzlarında ay ile tasvir edilmiş olup, (bkz. Ek-C29) nemlenmeyi sağlayarak bitki yetişmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir.¹⁰⁰⁰

Ay Tanrısı Men'in, Ankara'nın pagan dönemde baş tanrısı olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰⁰¹ Men'in şehirdeki önemini yazıtlar ve sikkeler de teyit etmektedir. Bu durumda Ankara'da en az bir Men tapınağının bulunması icap eder. Augustus tapınağının bir Men tapınağı üzerine inşa edildiği ileri sürülmektedir.¹⁰⁰² Augustus Tapınağının hali hazırda bir Men tapınağı olduğu veya Men tapınağının şehrin başka bir yerinde de olabileceği konusunda tartışmalar da vardır.¹⁰⁰³ Traianus dönemindeki iki sikkede, cepheden ve sağ yandan iki sütunlu Men tapınağı ve tapınağın girişinde

⁹⁹⁶ Onur Günday, *Antikçağ'dan Ortaçağ'a Hayvanlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2010, s. 208.

⁹⁹⁷ Vita S. Platonis, *Patrologiae Cursus Completus*, Ed. J-P. Migne, Paris, 1899, C. 115, süt. 405; Foss, *a.g.m.*, s. 34, 35.

⁹⁹⁸ Erzen, *a.g.e.*, s. 99.

⁹⁹⁹ Erzen, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁰⁰⁰ Boyana, *a.g.m.*, s. 560.

¹⁰⁰¹ Erzen, *a.g.e.*, s. 84; Boyana, *a.g.m.*, s. 561.

¹⁰⁰² Gülekli, *a.g.e.*, s. 91; Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, TTK Basımevi, Ankara, 1978, s. 284.

¹⁰⁰³ Augustus Tapınağının bir Men tapınağı olup olmadığı veya Men tapınağının yerinin neresi olduğu hakkındaki tartışmalar için bkz. Ender Varinlioğlu, "Meter Theon", *AMM 1990 Yılıhğı*, Ankara, 1992, s. 39 vd.

Men tasvir edilmektedir. Tapınağın alınlığına da ay-yıldız figürü işlenmiştir.¹⁰⁰⁴ (bkz. Ek-A12) Çankaya Köşkü civarında bulunan bir adak yazıtında¹⁰⁰⁵ *muhterem tanrılar Meter ve Men'e, kraliçe ve krala* ithafı geçmektedir. Meter(Kybele) ve Men'in birlikte zikredilişine istinaden, iki tanrının tapkısının aynı tapınakta gerçekleştiği söylenebilir. Buluç'a göre, Hacı Bayram tepesi, Frig döneminde muhtemelen tanrıça Kybele'nin oturduğu dağ idi.¹⁰⁰⁶

III. phyle Menorizeiton ile Men arasında bir irtibat kurulmaktadır. Eğer Menorizeiton phylesi adını tanrı Men'den alıyorsa bu phylenin yeri, Men tapınağının bulunduğu Augustus Tapınağı ve çevresinde olmalıdır.¹⁰⁰⁷ Buluç'un bir buluntu üzerine yaptığı aşağıdaki açıklamalar, Men Tapınağı'nın yerinin tespiti için önemli bir fırsatın kaçırılmış olduğunu göstermektedir:

"...birkaç yıl önce kentte bir Men(attis) heykelinin başı bulunmuştur. (Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenmekte olan baş Roma döneminin çok güzel bir eserdir) Bu heykel parçası, kent içindeki temel kazılarında çıkan toprağı atmak üzere, Belediyenin gösterdiği yerdeki toprak döküntülerinin arasında bulunmuştur. Bütün çabalara karşın toprağı döken kamyonlar heykelin nereden geldiği hakkında bilgi vermemişlerdir. Heykel büyük olasılıkla Men-Attis tapınağına ait bir eserdir. Böylece kent içinde Men tapınağının yeri, hem de 'Menoriseit' fulesinin yerini saptama şansı ortaya çıkmışken, yapı sahiplerinin işlerinin engellenmesi korkusu yüzünden bu şans yok olmuştur..."¹⁰⁰⁸

2. 2. 1. 3. Demeter Tapınağı

Demeter, toprağın verimliliğini ve mahsulün bolluğunu sağlayan, yeryüzünün ve ölümler dünyasının sahibi, mysterlerin tanrıçasıdır.¹⁰⁰⁹

Tanrıça Demeter, şehir yazıtlarında anılmakta ve şehir sikkelerinde de tasvir edilmektedir. Demeter kültünden bahseden bir yazıt, İçkale'de Zindankule'nin duvarında bulunmaktadır. İsmi bilinmeyen bir Ankaralı vatandaşın heykel kaidesi

¹⁰⁰⁴ Arslan, **a.g.e.**, s. 99, no. 64, 65.

¹⁰⁰⁵ Bosch, **a.g.e.**, no. 189; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 202; Afif Erzen, "Men ve Augustus'un Ankara Mabedi ile Olan Münasebetleri", **V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1960, s. 140.

¹⁰⁰⁶ Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

¹⁰⁰⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁰⁰⁸ Buluç, **a.g.m.**, s. 20, 21.

¹⁰⁰⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 85; Boyana, **a.g.m.**, s. 563.

yazıtında, bu kişinin özellikleri anlatılırken, Tanrıça Demeter'in rahipliği görevini yaptığından da bahsedilmektedir. (bkz. Ek-A2) Traianus (98-117) ve Commodus (177-192) dönemlerine ait iki sikke üzerinde Demeter tasviri bulunmaktadır. Demeter bu sikkelerde başak, meşale ve asa tutar vaziyette tasvir edilmiştir.¹⁰¹⁰ (bkz. Ek-A13) Şehir yazıt ve sikkelerinde Demeter kültüne ait bilgilerin bulunuşu, şehirde Demeter kültürünün önemli olduğunu göstermektedir. Şehirde bir Demeter rahip heyetinden hareketle özel bir Demeter Tapınağı olduğu söylenebilirse de, tapınağın lokalizasyonu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 4. Asklepios ve Hygeia Tapınağı

Anadolu'nun en eski tanrılarında olan Asklepios, başlangıçta yer tanrısı iken sonraları, insanlara şifa veren bir tanrı ve ilahî hekim olarak tasavvur edilmiştir.¹⁰¹¹ Asklepios'un kızı olarak bilinen sağlık sembolü Hygeia¹⁰¹² yazıtlarda ve sikkelerde genelde Asklepios ile birlikte tasvir edilmiştir.

Çankırıkapı Roma Hamamı kazılarında bulunan yılan baş ve gövde heykel parçalarına¹⁰¹³ ve Asklepios heykeline ait olduğu iddia edilen büyük bir el parçasının (bkz. Ek-C36) bulunmuş olmasına istinaden hamamların Asklepios ve Hygeia'ya ithaf edildiği düşünülmüştür.¹⁰¹⁴

Bosch'un incelediği 247 numaralı Aphrodisias'ta bulunmuş bir yazıtta, bir atletin kariyerinin anlatısında onun katıldığı oyunlar içerisinde Ankara'daki Asclepian Soterian oyunları da listelenmiştir.¹⁰¹⁵ Şehirde Asklepion adına oyunların düzenlenmesi onun şehir kültürü açısından önemini göstermektedir.¹⁰¹⁶ Asklepion ve Hygeia'nın tasvir edildiği birçok yazıt ve sikkeye (yazıt ve sikkelerden bazıları için bkz. Ek-A10) rastlanması da bu önemi göstermektedir. Ankaralıların bu denli önem verdikleri Asklepion ve Hygeia'ya tapınak yapmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ancak tapınağın yerine dair bir bilgi yoktur.

2. 2. 1. 5. Sarapis Tapınağı

¹⁰¹⁰ Arslan, **a.g.e.**, s. 102, 107.

¹⁰¹¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 84.

¹⁰¹² Boyana, **a.g.m.**, s. 562.

¹⁰¹³ Dolunay, "Çankırıkapı...", s. 218.

¹⁰¹⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁰¹⁵ Bosh, **a.g.e.**, no. 247; French, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰¹⁶ Asclepian Soterian oyunlarının anıldığı bir yazıt için bkz. Ek-A37.

İyileştirici tanrı olarak bilinen Sarapis, Anadolu menşeli bir tanrı olup Anadolu'dan Mısır'a götürülmüştür.¹⁰¹⁷ Ankara'da Sarapis kültü için bir tapınağın mevcut olduğu bilinmektedir. Marcus Aurelius Antoninus ve Marcus Aurelius Commodus'un Apollonius'a ithaf ettikleri bir yazıtta, O'nun Büyük Sarapis Tapınağı'nın görevlisi (neokorus) olduğu, ve bu tapınakta diğer tanrılara da ibadet edildiği "O'nun tapınağını paylaşan Tanrılara..." şeklinde bir ithaf cümlesinden anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁸ Yazıttaki bilgilerden Sarapis kültü için Ankara'da bir tapınağın bulunduğu anlaşılmakla birlikte, bu tapınağın yeri ve yapısı hakkında yazıtta bilgi yoktur. Ancak Sarapis Tapınağı'nın, Augustus Tapınağı civarında olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹⁰¹⁹

2. 2. 1. 6. Apollon Tağnağı

Gençlik, okçuluk, müzik, kehanet ve şifa tanrısı olan Apollon'a ait bir yazıt ve Valerianus dönemine ait bir Apollon tasvirli sikkenin bulunması, (bkz. Ek-A48) Apollon kültürünün şehirdeki varlığını göstermektedir.

Hayatı IV. yüzyılın başlarına tarihlenen Theodotos adlı Hıristiyan rahibi ile Vali Theoteknos arasında geçen mücadelede rahbinin dininden dönmesi için O'na Vali tarafından birçok vaadlerde bulunulmuştur.¹⁰²⁰ Bu vaadler arasında Apollon Tapınağı'nın rahipliği de vardır. Theodotos'un hayat hikayesinde bahsi geçen Apollon Tapınağı'nın başka bir şehirde olması ihtimali olmakla birlikte; tapınağın Ankara'da bulunması daha muhtemeldir.

Theodotos'un hayat hikâyesinden ve Apollon'un Ankara'da tapınım gören kültlerden biri olmasından dolayı, Ankara'da yeri bilinemese de bir Apollon Tapınağı'nın varlığına ulaşılabilir.

2. 2. 1. 7. Augustus Tapınağı

Augustus tapınağının bulunduğu yerin çok eski zamanlardan beri kutsal bir alan olduğu bilinmektedir. Ankara'nın bu meşhur kült alanı bugün Hacı Bayram

¹⁰¹⁷ Boyana, **a.g.m.**, s. 566.

¹⁰¹⁸ Yazıt için bkz. Ek-A15; şehirde bulunan aynı içerikli diğer Sarapis yazıtı için bkz. CIG, III, 4042; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 198.

¹⁰¹⁹ French, **a.g.e.**, s. 132.

¹⁰²⁰ Mitchell, **a.g.m.**, s. 94; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 104.

Camii ve Augustus Tapınağı'nı (bkz. Ek-C37) ve bu tapınağın temellerinde bir Men-Kybele tapınağını barındırmaktadır.¹⁰²¹

1928 yılında Alman Arkeologlar tarafından August tapınağında kazı çalışmaları yapılmış ancak bu kazılarda podyumun güney, doğu ve kuzey kesimleri tümüyle meydana çıkarılamadığından, burada 1939 yılında Hamit Zübeyir Koşay başkanlığında TTK adına bir kazı çalışması daha yapılmıştır. Bu kazıda tapınağın güneydoğu köşesinde derin bir hendek oluşturulmuş ve bu hendekte yapı kalıntıları ile Frig seramiklerine rastlanmıştır. August Tapınağı altında ve çevresinde aşağı yukarı 4 m kalınlığında bir Frig yerleşmesi tespit edilmiştir.¹⁰²² Bu çalışmalar, Augustus tapınağının daha önceden var olan bir yapının üzerine bina edildiğini ve tapınağın bulunduğu yerin çok eski zamanlardan itibaren iskân gördüğünü ortaya çıkarmıştır. Çalışmalarda Augustus tapınağının etrafının duvarla çevrili olduğunun görülmesi, Mamboury'nin burada bulunan bu duvar parçası ile ilgili yaptığı yorumu doğrulamaktadır. Birçok devşirme malzeme kullanılarak alelacele yapılan duvarı Mamboury, V. ve VI. yüzyıla tarihlemektedir.¹⁰²³ Ancak duvarın inşasından görüldüğü üzere alelacele yapılmasını gerektirecek bir saldırının VII. yüzyılın başında Sasaniler tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu durumda savunma amaçlı bu duvarın inşasının VII. yüzyılın başlarındaki Sasani saldırılarıyla bağlantılı olması çok muhtemeldir.

Tapınak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Ankara'ya gelen seyyahların dikkatlerini de çekmiştir. Tapınakla ilgili bilgi veren ilk seyyah, 1553-1555 yılları arasında Kral Ferdinand'ın elçisi olarak Kanuni Sultan Süleyman'a gelen Busbecq'tir. Busbecq, yapının bir praetorium olarak tanıtmakta ve duvarındaki yazıttan bahsetmektedir.¹⁰²⁴ Busbecq'le aynı elçilik heyetinden bulunan bir diğer seyyah olan Dernschwam da bu yapı hakkında bilgi vermekte ve bir çizimini sunmaktadır. (bkz. Ek-B20) Dernschwam'a göre, sağlam ve ince bir işçilikle süslenmiş bu yapı, çatısız vaziyette tahribata uğramadan ayakta durmaktadır. Dernschwam, yapının içinde duvar diplerinden itibaren, çok yüksek olmayan on tane oda yapıldığını, binanın güney

¹⁰²¹ Buluç, **a.g.m.**, s. 19; Varinlioğlu, **a.g.m.**, s. 36-43.

¹⁰²² Koşay, "Augustustempel...", s. 137, 138.

¹⁰²³ Mamboury, **a.g.e.**, s. 96-104; Mamboury, "Ankara Ogüst Mâbedinin Yeni Bulunan Duvarındaki Yazı", **Ulus**, 09.12.1941, s. 2.

¹⁰²⁴ Busbecq, **a.g.e.**, s. 54.

tarafında yüksekte taş parmaklıkları olan üç tane pencere olduğunu, saray olarak tanımladığı yapının kapısının on iki ayak genişliğinde ve iki mızrak boyu yüksekliğinde olduğunu, bitişikteki caminin yapıdaki taşlardan da yararlanılarak yapıldığını ve yüksek duvarların üzerine işlenmiş olan antik yazıların kısmen okunduğunu belirtmiştir.¹⁰²⁵ 1640 yılında Ankara’da bulunan Evliya Çelebi’nin bahsettiği tekke, bu yapı olmalıdır. Evliya Çelebi burada üç yüzden fazla dervişin kaldığını yazar.¹⁰²⁶ 1670 yılında Ankara’yı ziyaret eden Fransız Lainse’nin tapınakla ilgili bir çizimi bilinmektedir. Bu çizimde tapınağın arkasında yer alan geç dönem eklentisi krypta şeklindeki mekân bütün halde gösterilmiştir. Bu durum Krencker ve Schede tarafından tapınağın kiliseye dönüştürülmesiyle ilişkilendirilmiştir.¹⁰²⁷ Ancak bu sonradan ekleme yapının, İslâmî dönemde burasının tekkeye dönüştürülmesiyle ilişkili olduğu ifade edilmektedir.¹⁰²⁸ 1701 yılının Ekim ayında Ankara’ya gelen Tournefort, tapınağı görmüş, kapısı, duvarları, genişliği hakkında bilgiler vererek, üzerindeki yazıt hakkında incelemeler yapmıştır. Seyyah yapının içinde perişan halde bir kilise kalıntısından, anıtın çevresinin durumundan bahsetmiş ve tapınağın birkaç çizimini de yapmıştır. (bkz. Ek-B22)¹⁰²⁹ 1705 yılının Eylül ayında Ankara’da bulunan Paul Lucas da tapınaktaki yazıt hakkında bilgi verir.¹⁰³⁰ 1740 yılı 3-29 Nisan tarihleri arasında Ankara’da bulunan Richard Pococke, şehirdeki yapıların yanında bu yapıdan bahisle burasını Augustus Tapınağı olarak anar ve duvarlarındaki yazıtın meşhur bir yazıt olduğundan bahseder.¹⁰³¹ 1813 yılında John Macdonald Kinneir Ankara’da bulundu ve yazıtı kopyalamaya çalıştı. Yapının ince işçilikle yapıldığını, yan duvarlarının yıpranmış halde olduğunu ancak yüksekliğinin kırk beş ayak olduğunu belirtir. Kinneir, yapının genel olarak Augustus tapınımı için oluşturulduğuna inanıldığını, ancak kendisinin yapıyı daha çok bir basilika veya kamu binası olarak

¹⁰²⁵ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 256, 257.

¹⁰²⁶ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. 4, s. 128.

¹⁰²⁷ D. Krencker, M. Schede, **Der Tempel in Ankara**, Berlin, 1936, s. 5.

¹⁰²⁸ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁰²⁹ Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, II, 227, 228.

¹⁰³⁰ Paul Lucas, **Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grece, l’Asie Mineure, la Macedonie et l’Afrique**, C. I, Paris, 1712, s. 136-152.

¹⁰³¹ Richard Pococke, **A Description of the East, and Some other Countries**, London, 1745, Vol. II, Part II, s. 88; Cross-Leiser, **a.g.e.**, s. 125.

görme eğiliminde olduğunu yazar.¹⁰³² 1835 yılında Ankara'yı ziyaret eden Charles Texier, yapıyla ilgili çizimler ve yapının bir planını vermiştir.¹⁰³³ XIX. yüzyılın sonuna kadar Ankara'ya gelen her seyyah bu yapıyla ilgilenmiştir.

Seyyahlar yapının daha çok yazıtıyla ilgilenmişler ve onu kopyalamak için uğraşmışlardır. Tapınak üzerindeki yazıtların incisi olarak anılan yazıt, Augustus'un eʼali hakkında bilgi vermektedir.¹⁰³⁴ Yazıt Latince ve Grekçe olarak yazılmıştır. Latince metin tapınağın pronaos (ön oda) adı verilen iki yan duvarının iç yüzlerinde yer almakta ve Hacı Bayram Camii'ne yakın olan duvarın üstünde okunaklı iri harflerle *Rerum gestarum divi Augusti/Tanrısıl Augustus'un icraatı* sözcükleriyle başlamaktadır. Yazıt duvarın büyük bölümünü kaplamaktadır. Latince yazıtın devamı karşıdaki duvarın iç yüzünde devam etmektedir. Asıl metin olan Latince'nin Grekçe çevirisi, Latince metnin devamının olduğu duvarın dış yüzünü kaplamaktadır. (Augustus tapınağı ve yazıtların konumu için bkz. Ek-B21) Yazıtın Latince metni tapınağın iç kısmında yer alırken Grekçe metnin tapınağın dış yüzüne, halkın göreceği yere yazılmasının nedeni, halkın anlamasını sağlamaktır. Augustus vasiyetinin hem Grekçesini hem de Latinesini barındıran tek şehir Ankara'dır. Bu durum Augustus ve sonrası dönemde halkın konuştuğu dilin Grekçe olduğunu ve halkın kozmopolitliğini gösterebilir.¹⁰³⁵

Tapınağın kimin için yapılmış olduğu konusunda araştırmacılar ihtilafa düşmüşlerdir. Tapınağın kapısının batıya dönük olarak yapılmış olması, yapının eski Anadolu geleneğinde bir tapınım için yapıldığının kanıtı olarak görülmüş ve tapınağın esasen Kybele ve Men tapınımı için yapıldığı tapınağın 30-40 metre yakınlarındaki bir evin devşirme temel taşları arasında bulunan bir yazıtta istinaden önerilmiştir.

¹⁰³² John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814 with remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the ten thousand**, London, 1818, s. 70, 71.

¹⁰³³ Texier, C. 2, s. 445-449. Texier'in, Augustus Tapınağı'nın giriş kapısı, türbe ve camii gösteren bir çizimi için bkz. Ek-B22)

¹⁰³⁴ Augustus Tapınağı'nın duvarlarında bulunan yazıtın çevirisi için bkz. Galanti, **a.g.e.**, s. 83-97; Augustus, **Monumentum Ancyranum Ankara Anıtı**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009; Akurgal, "Augustus Tapınağı ve Yazıtlar Kraliçesi", **Ankara Dergisi**, C. 1, S. 1, Ekim-1990, s. 20-27; Kadioğlu-Görkay-Mitchel, **a.g.e.**, (Turhan Kaçar'ın çevirisi) s. 99-108.

¹⁰³⁵ Akurgal, **a.g.m.**, s. 16; Benjamin B. Rubin, **(Re) Presenting Empire, The Roman Imperial Cult in Asia Minor, 31 BC – AD 68**, University of Michigan, 2008, s. 117, 139; Cross-Leiser, **a.g.e.**, s. 73.

(yazıt için bkz. Ek-A22) Yapıda Augustus tapınımı ile birlikte Ankaralıların eski tanrılarına da ibadet ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁰³⁶ Schede'ye göre yapı, daha önceden düşünüldüğü gibi bir Roma tapınağı olmayıp Augustus tarafından da yaptırılmamıştır. Arkeolojik buluntulara göre, bu anıt Magnesia'daki Artemis tapınağı gibi, M.Ö. II. yüzyılda yapılmış Helenistik bir eserdir. Tapınak, Augustus'un Galatia'yı Roma'ya bağlamasıyla önem kazanmış ve imparator kültüne hizmet etmeye başlamıştır.¹⁰³⁷ Yapı, Hıristiyanlığın hâkim olduğu IV. yüzyılda bir takım eklemelerle kiliseye çevrilinceye kadar Roma ve Augustus kültüne hizmet etmiştir.

Ankara'da bahsettiğimiz Pagan tapınaklardan başka Dionysios, Helios, Tykhe, İsis ve diğer tanrılar için de tapınakların bulunmuş olması muhtemeldir.

2. 2. 2. Havra (Sinagog)

Anadolu'daki Yahudi yerleşiminin M.Ö. IV. Yüzyıla kadar uzandığı bilinmekle birlikte,¹⁰³⁸ Roma-Bizans döneminde Ankara'da Yahudilik ve Yahudi varlığı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ankara'da Yahudi varlığına dair şehir yazıtlarında bilgi olmadığı gibi, diğer şehirlerdeki yazıtlarda da bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat Roma-Bizans askerî-ticarî yollarının merkezinde canlı bir ticaret merkezi olan şehirde, özellikle de bu yollardan via tauri/Hacı Yolu üzerinde bulunan şehirde, Yahudilerin bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Ankara Piskoposu St. Theodotus'un V. yüzyılda birçok Yahudi'nin Hıristiyanlığa geçtiğini kaydetmesi, şehirdeki Yahudi varlığının bir göstergesidir.¹⁰³⁹

2. 2. 3. Kiliseler

¹⁰³⁶ Gülekli, **a.g.e.**, s. 92; Varinlioğlu, **a.g.m.**, s. 39-42; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 91.

¹⁰³⁷ Gülekli, **a.g.e.**, s. 91, 92.

¹⁰³⁸ Yusuf Besalel, **Yahudi Tarihi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2000, s. 237.

¹⁰³⁹ Galanti, **a.g.e.**, s. 39; Robert Bonfil, "Continuity and Discontinuity (641-1204)", **Jews in Byzantium Dialectics of Minority and Majority Cultures**, Ed. R. Bonfil, O. Irshai, G. G. Stroumsa, R. Talgam, Brill, Leiden, Boston, 2012, s. 96; Eyice, **a.g.m.**, s. 251; Beki L. Bahar, **Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 22, 23. Roma döneminde Galanti'nin Ankara'da Yahudi yerleşimi olduğu yönünde bazı efsanevi kayıtları vardır. Bkz. Galanti, **a.g.e.**, s. 38; III. Antiochos zamanında Frigya ve Lidya'da askeri Yahudi kolonilerinin kurulmaya başlandığı yönünde de bir bilgi bulunmaktadır. (Lea Roth, "Galatia", **Encyclopedia Judaica**, Ed. Michael Barenbaum, Fred Skolnik, Vol. 7, 2007, s. 239)

Ankara’da Pagan inançlarının yerini Hıristiyanlık aldığında şehirde çok sayıda kilise yapılmış olduğu muhakkaktır. Bu kiliselerin isimleri yazıtlarda veya azizlerin hayat hikâyelerinde geçmesine rağmen çoğunun yeri tespit edilememektedir. Ankara’da Hıristiyanlığın yayılışı sürecinde birçok martyr’in ismi anılmaktadır. Hıristiyanlar, onların hatıralarını canlı tutmak için öldürüldükleri yerlere daha sonraları, onlar adına kiliseler yapmışlardır.

2. 2. 3. 1. Başmelekler Kilisesi

Kilisenin ne zaman yapıldığı ve nerede olduğu bilinmemekle birlikte kale civarında bulunan bir mezar yazıtından yola çıkılarak Ankara’da VI. yüzyılda Başmelekler Kilisesi adında bir kilisenin mevcudiyeti tespit edilebilmektedir. VI. yüzyıla tarihlenen bu mezar yazıtı Başmelekler Kilisesi Rahibi Paul’e aittir.¹⁰⁴⁰ Yazıtı göre, kilisenin en geç VI. yüzyılda kurulmuş olduğu görülmektedir.

2. 2. 3. 2. Katedral Kilise (Nicolas Agyos Katedrali)

Foss’a göre, Ankara’da 420 yılında kurulduğu iddia edilen bir Katedral kilise bulunmaktaydı. Bu kilisenin yeri tam olarak bilinmemekle birlikte,¹⁰⁴¹ XX. yüzyıl Heliopolis metropoliti Gennadios, 1450-1910 yılları arasındaki Ankara piskoposlarının bir listesini yapmış ve bu listenin sonuna, Ankara Rum Metropolithanesi arşivlerinin 1916 yılındaki büyük yangında mahvolduğunu yazmıştır. Avram Galanti’nin Gennadios’tan aktardığı bilgilere göre, Ankara’da Nicolas Agyos adında bir katedral vardı ve yeri şimdiki Park Palas’ın bulunduğu arazi idi.¹⁰⁴²

2. 2. 3. 3. Azizler Kilisesi

Varlığını Azizler Kilisesi rahibi Theodoros’a ait mezartaşı yazıtından öğrendiğimiz kilisenin yeri ve vaziyeti hakkında bilgimiz yoktur. Mezartaşı yazıtında Theodoros’un özellikleri sayılırken, Tanrının kölesi, herkesin sevdiği birisi oluşu ve Azizler Kilisesi rahibi olduğu kaydı geçmektedir. Mezar yazıtında kilisenin tarihlenmesini sağlayacak bir bilgi olmadığından kilisenin ne zaman yapıldığı veya ne zamandan beri var olduğu yönünde bir fikir yürütülememektedir. (mezartaşı yazıtı için bkz. Ek-A21)

¹⁰⁴⁰ Jerphanion, **a.g.e.**, no. 63; Foss, **a.g.m.**, s. 61.

¹⁰⁴¹ Foss, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁰⁴² Galanti, **a.g.e.**, s. 244.

2. 2. 3. 4. *Clement Kilisesi*

Clement'in hayat hikâyesine göre O'nun, imparator Diocletianus döneminde yürürlüğe konulan büyük takibat sırasında *cryptus* denilen mahalde işkenceyle öldürüldüğü bilinmektedir. İlk dönem Hıristiyan din adamlarının hayat hikâyelerinin dinî yönü daha çok efsanevî olsa da şehir hakkında bazı yer adları ve tarihî kıvrıntılar içermesi bakımından hayat hikâyeleri (vita'lar) önemlidir. Clement'in hayat hikâyesine göre, arkadaşı Agathangelus, yardımcıları Christopher, Chariton ve yıllar önce kıtlıktan kurtardığı yetimler aynı yerde onunla birlikte katledildiler. Clement ve Agathangelus Cryptus'ta bulunan bir kilisenin girişine yakın derin bir çukura gömüldüler.¹⁰⁴³ Clement Kilisesi daha sonra onların mezarının bulunduğu yerin üzerine inşa edilmiş olmalıdır. 1930'lara kadar Adliye binasının arkasında, Samanpazarı'na uzanan Anafartalar Caddesi ile Kale'ye tırmanan Çıkrıkçılar Yokuşu'nun arasında kalan yapı adasında bulunduğu bilinen Clement Kilisesi, Aziz Clement'in mezarının ve burada daha önce var olduğu bilinen eski kilisenin üzerine yapılmış ise, Cryptus denilen mahalın de burası ve civarı olması gerekir.

Gerçekte Clement adına yapıлып yapılmadığı tam olarak bilinmeyen kilise, Jerphanion tarafından V. yüzyılın sonları ve VI. yüzyılın başlarına tarihlenirken, İstanbul Ayasofya'sının öncüsü, hatta mimari bakımdan onu hazırlayan eserlerden olduğu da iddia ediliyordu. Ancak daha sonraki çalışmalarla yapı, VI-IX. yüzyıllara tarihlendi. Eyice'ye göre yapı, Ayasofya kadar eski olmayıp IX. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Ve birçok durumlarda karşılaştığı gibi, aynı yerdeki IV-V. yüzyıllarda yapılmış olan bir basilikanın temelleri üstünde inşa edilmesi muhtemeldir.¹⁰⁴⁴ Kilisenin, surların dışında bulunduğuna istinaden, istilâ dönemlerinden sonra inşa

¹⁰⁴³ Delehay, **a.g.e.**, süt. 415-422; 3-29 Nisan 1740 tarihlerinde Ankara'da bulunan Pococke, şehirdeki nüfus hakkında bilgi verdikten sonra, Hıristiyan nüfustan bahseder ve kiliseler hakkında bilgi verir. Rumların dört kilisesi, Ermenilerin üç kilisesinin varlığını haber verir ve Clement'in işkenceyle öldürüldüğü ve Clement'in kıtlık zamanlarında kurtarıp birer Hıristiyan olarak yetiştirdiği yetimlerin de Onunla birlikte gömüldüğü inancının bu dönemde hâlâ canlı olduğunu gösteren bir bilgi aktarmaktadır. Pococke'nin bu olayla ilgili verdiği bilgi şöyledir: "...Onlar(Hıristiyanlar) bozulmamış yedi çocuk cesedi bulmuşlardı: bu cesetler Bremen ve Venzoni'deki Friuli'deki cesetlere benziyordu. Ancak buradakiler onlardan daha düzgün ve tamdı. Bu cesetlerin St. Clemens Ancyranus'un işkencesi sırasında şehit edilen on iki çocuğa ait olduğu düşünülüyordu..." (Pococke, C.II, II, 89) Pococke, bu bilgileri vermekle birlikte, cesetlerin şehrin neresinde bulunduğunu belirtmemektedir.

¹⁰⁴⁴ Delehay, **a.g.e.**, süt. 415-422; Eyice, "Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri: Klemens Kilisesi", **Ankara Dergisi**, C. 1, S. 2, Mayıs 1991, s. 7.

edilmiş olacağı kabul edilebilir. Zira IX-XI. yüzyıllarda şehrin surlar dışında gelişmeye başladığı bilinmektedir.

Kilise'nin planı hakkında Eyice şu bilgileri vermektedir:

“Kilise üç bölümlü bir giriş holünü (narteks) takip eden “Kapalı Haç planı”nda bir yapı idi. Dört kolu hemen hemen eşit ha biçiminde bir ana mekânı vardı. Binanın dış çevresi bir dikdörtgen teşkil ediyor ve içinde kalan haç biçimli mekânı “kapatıyor” idi. Haçın kolları ile dış çevre duvarı arasında kalan küçük mekânlardan, batıda olanlardan birinde galeriye çıkışı sağlayan merdivenin olması gerekirdi. Doğuda ve mihrap (apsis)’in iki yanında olanlar ise, Ortodoks kiliselerinde âyin için hazırlık mekânları (prothesis ve diakonikon) idi. Dışarıdan beş cepheli, içinden yarım yuvarlak olan mihrap çıkıntısı (apsis) bilinmeyen bir dönemde yıkılarak, haçın doğu kolu düz bir duvarla kapatılmıştı. Jerphanion’un kazılarında meydana çıkarılan sağdaki hücrenin (diakonikon), küçük bir apside sahip, kapalı bir mekân, âdeta başlı başına bir şapel görünümünde olduğu anlaşılmıştır.”¹⁰⁴⁵

Jerphanion kilisede kazı çalışmaları yapmış ve kilisenin kuzeybatı köşesinde bir mahzen bulmuştur. İçine devamlı su sızan bu hücrenin bir ayazma olabileceğini düşünmüştür. Ancak burasının bir mezar odası (belki Clement ve Agathangelus’a ait) olması da mümkündür.¹⁰⁴⁶ Bahsedilen mezar odası/mahzen yapısının yeniden incelenmesi gerekmektedir birlikte, artık burasının tespiti çok zordur.

Bu yapı günümüzde modern şehrin istilasına uğramış ve kaleden sonraki önemli bir Bizans eseri olan Clement Kilisesi, ortadan kalkmıştır.

2. 2. 3. 5. Basilika(?)

Plato ve Clement’in yargılanma süreçlerini öğrendiğimiz hayat hikâyelerinden yola çıkılarak, şehirde basilikanın ya da basilikaların varlığından söz edebiliriz. Plato’nun yargılanma sürecinde bahsi geçen basilika ile Clement ve Agathangelus’un defnedildikleri yerin (cryptus) yakınında bulunduğu söylenen kilise/basilika’nın aynı yer olup olmadığı bilinmemektedir.¹⁰⁴⁷ Clement Kilisesinde yapılan çalışmalar, bu kilisenin antik bir yapının üzerinde bulunduğuna işaret etmekte olup,¹⁰⁴⁸ Clement

¹⁰⁴⁵ Eyice, **a.g.m.**, s. 7; Clement Kilisesi’nin planı ve detayları için bkz. Ek-B23.

¹⁰⁴⁶ Eyice, **a.g.m.**, s. 7.

¹⁰⁴⁷ Vita S. Platonis, C. 115, süt. 405; Foss, **a.g.m.**, s. 34, 35.

¹⁰⁴⁸ Eyice, **a.g.m.**, s. 7.

Kilisesi'nin üzerinde bulunduğu yapının bir basilika olması muhtemeldir. Ancak basilikanın varlığı başka kaynaklarla teyit edilememektedir.

2. 2. 3. 6. Basileus'un yaptırdığı yeni kilise

Ankara'da 358 yılında bir kilise meclisi (synod) toplanması çağrısı yapıldığını ve bu synod hazırlıkları çerçevesinde Ankara Piskoposu Basileus'un yeni bir kilise yaptırdığı ve yeni yaptırdığı kiliseyi kutsamak için komşu yerleşimlerin piskoposlarını mektuplar yazarak davet ettiğini Sozomen'den öğreniyoruz.¹⁰⁴⁹ Dolayısıyla 358 synodu hazırlıkları çerçevesinde Basileus tarafından şehre bir kilise daha kazandırıldığı bilinmektedir. Ancak bu kilisenin nerede olduğu ve nasıl bir mimarî tarzda yapıldığı hakkında bilgimiz yoktur.

2. 2. 3. 7. Plato Kilisesi

St. Nilus'tan önce şehrin baş azizi olan St. Plato adına bir kilisenin olduğunu, Prefect Taurianus ile Nilus arasındaki dinî içerikli mücadeleden anlamaktayız. Bu mücadelede Taurianus, halkı ve ruhbanları, Satürn tapınımı için zorlamaktaydı ve bu baskıdan dolayı Nilus, Taurianus'u şiddetle reddetti. Bu mücadele sırasında Taurianus'un Plato kilisesine sığınan bazı rahipleri tutukladığı ve onları hapse attığı¹⁰⁵⁰ bilgisinden hareketle şehirde yaklaşık 420 yılında Plato Kilisesi adlı bir kilisenin bulunduğunu öğreniyoruz. Ancak diğer birçok kilisede olduğu gibi burası hakkında da adından başka bir bilgi bulunmamaktadır.

2. 2. 3. 8. Novatianlar Kilisesi

Sean Martin, Novatianların Romalı rahip Novatius'un takipçileri olduğunu ve bu heretik gurubun beşinci yüzyılın sonunda ortadan kaybolduğu ifade etmektedir.¹⁰⁵¹ Ancak Trullo Konsili (692)'nin 95 numaralı kanununda Novatianlardan bahsedilmesi, bu heretik gurubun yedinci yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını koruduklarını göstermektedir.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁹ Sozomen, IV. 13.

¹⁰⁵⁰ Vita S. Nilus, **Patrologiae Cursus Completus**, Ed. J-P. Migne, Paris, C. 79, 1865, süt. 291; Foss, **a.g.m.**, s. 34, 53; Strickland, **a.g.e.**, s. 286, 287.

¹⁰⁵¹ Sean Martin, **Ortaçağ'da Avrupa'da Alevi Hareketi Katharlar**, Çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2009, s. 35.

¹⁰⁵² Mansi, **a.g.e.**, C. 11, süt. 983.

Sozomen'in bir kaydından Ankara'da Novatianların kilisesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Sozomen'e göre, Ankara Piskoposu Leontius, kendi eyaletindeki kiliselerinden Novatianlarca mahrum edildikten sonra, Ankara'dan Konstantinople'e giderek oraya yerleşti. Bu durum Novatianların şehirde ne denli etkin olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla şehirde bu denli etkin bir gurubun, kendilerine ait kilisesinin/kiliselerinin olması da beklenebilir. Yine Sozomen'e göre, Leontius Konstantinople'deyken Sisinus, O'nu ziyarete gitti. Bu ziyarette ikisi arasında geçen konuşma da Ankara'da Novatianlar kilisesinin bulunduğunu göstermektedir. Sisinus, Leontius'tan kiliselerinin restoresini rica etmiş, Leontius ise, Novatianlara hakaret ederek, onların kiliselere sahip olmayı hak etmediklerini söylemiştir.¹⁰⁵³

2. 2. 3. 9. Christopher ve Chariton Şapeli

Varlığını Clement'in hayat hikâyesinden öğrendiğimiz bu yapı, Clement'le birlikte Cryptus denilen mevkide öldürülen O'nun yardımcıları Christopher ile Chariton'un kabirlerinin üzerine, daha sonradan inşa edilen bir şapeldir.¹⁰⁵⁴

2. 2. 3. 10. Gar Civarında Bulunan Mezarlık Kilisesi

Ankara Garı'nın yaklaşık birkaç yüz metre doğusunda yapılan kazılarda bir Hıristiyan mezarlığına ve mezarlık içerisinde bir ön avlulu kilise yapısına rastlanmıştır. IV. yüzyıla tarihlenen bu yapının sadece mezar hizmeti gören yer altındaki bodrum katı korunabilmişti. Dalman'ın ifadesiyle; Bunun üzeri sivri bir kubbe ile örtülüdür. Bunu daha alçak kubbeler mailen kat' edilmektedir. Bodrumun yüksekliği ancak bir insan boyu kadardır.¹⁰⁵⁵ Bulunan bu mezarlık kilisesi, Ankara'nın diğer yerlerinde tesadüf edilen Roma-Bizans mezarlıklarında da bu tarz kiliselerin bulunabileceğine işaret etmektedir.

Ankara'da özellikle kale ve eteklerinde yapılacak arkeolojik araştırmalarla bu saydığımız ve belki daha başka birçok kilise yapısına ulaşılabilir. Günümüzde modern şehrin yapılarıyla kaplanan Ulus ve çevresi, diğer yapı türlerinde olduğu gibi dinî yapılar bağlamında da Ankara'nın tarih hazinesini barındırmaktadır.

2. 2. 4. Manastırlar

¹⁰⁵³ Sozomen, VIII. 1.

¹⁰⁵⁴ Foss, **a.g.m.**, s. 60; Eyice, "Bizans...", s. 250.

¹⁰⁵⁵ Dalman, **a.g.m.**, s. 133.

Manastırlar bir veya birkaç binadan müteşekkil yapılar olup, dünyadan el etek çekerek, toplu halde yaşamayı isteyen kişiler için düzenlenmiş yapılardır. Hıristiyanlıktaki bu mistisizmin tarihî temelleri çok eskiye dayanır.¹⁰⁵⁶ Manastırlarda yaşayan keşişler kendilerini Tanrı için çalışma, ibadet etme, okuma ve araştırmaya adanmışlardı. Manastır hayatının felsefesi, belli bir aşamaya ulaşmak için çile çekmenin gerekliliği demek olan *ascetizm* (züht hayatı) inancıdır. Ascetizm, bedeni küçümseme yoluyla ruhu yüceltmeyi hedeflemektedir. Bu anlamda her türlü eğitim ve davranış çile niteliği taşır. Birçok dini sistemde var olan bu düşünce Hıristiyanlıkta, Adem'in işlediği ilk günah yoluyla aşağılanmış insanın kendini cezalandırmasını temsil eder.¹⁰⁵⁷ Ascetizm yani bedenin küçümseme ruhun yüceltilmesi, bazı dünyevî zevklerin reddiyle mümkündür. Bu ideale ulaşmak için başlıca üç reddiye söz konusuydu: Kendini-varlığını reddetme, Nefsine haz veren arzuları ve hevesleri reddetme, Sosyal hayatı reddetme, yakın çevreden uzaklaşma-inziva.¹⁰⁵⁸

Ankara'da şehrin yakınlarında manastırların bulunduğu bilinmektedir. Bu manastırların isimleri kaynaklardan tespit edilebilmesine rağmen şehrin kiliselerinde olduğu gibi (Clement Kilisesi hariç) bu yapıların da buldukları yerler ve fizikî yapıları hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Şehirde canlı bir manastır hayatının varlığı, Palladius'un Ankara şehrinde hem ılımlı hem de ünlü, seçkin rahibelerin sayısının iki bin veya daha fazla¹⁰⁵⁹ olduğunu bildirmesinden de anlaşılmaktadır.

Şehirdeki varlıkları kaynaklardan tespit edilebilen manastırlar şunlardır:

2. 2. 4. 1. Nilus Manastırı

Ankara'nın yerlisi olan St. Nilus'un hayatının büyük kısmını öğrencisi olduğu Konstantinople piskoposu John Chrysostom'un yanında Konstantinople'de geçirdiği ve uzun yıllar şehrin yakınındaki bir manastırda yaşadığı bilinmektedir.¹⁰⁶⁰ Zamanında Nilus'un yaşadığı bu manastırın başka bir adla da anılmış olması

¹⁰⁵⁶ Murat Tural, **Ortaçağ Doğu Hıristiyanlığında Manastır Hayatı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 19vd.

¹⁰⁵⁷ Orhan Hançerlioğlu, **Dünya İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 130, 131.

¹⁰⁵⁸ Çelik-Yaşar, "Tur Abdin'de Manastır Hayatı", **Uluslararası Midyat Sempozyumu**, Mardin, 2012, s. 493, 494.

¹⁰⁵⁹ Palladius, LXVII.

¹⁰⁶⁰ Vita S. Nilus, **süt.** 695-710; Foss, **a.g.m.**, s. 51; Constantine J. Kornarakis, **The Monastic Life According to Saint Nilus**, Master Dissertation, Submitted to the Faculty of Arts, Department of Theology, Durham University, 1991, s. 6-8.

muhtemeldir. V. yüzyılda var olduğu bilinen manastırın yeri hakkında şehre yakın olması dışında bilgimiz yoktur.

2. 2. 4. 2. *Kalenin Karşısındaki Tepedeki (Hıdırlık?) Manastır*

Nilus'un hayat hikâyesinde Ankaralı Albanus'un bir övgüsü yer almaktadır.¹⁰⁶¹ Burada Albanus'un daha sonra Ankara Piskoposu Leontius tarafından idare edilen Ankara Kalesi'nin karşısındaki dağ(tepe)'de bulunan bir manastıra katıldığı, daha sonra da Mısır'da çöle çekilerek keşiş olduğundan bahsedilmektedir. Ankara Kalesi'nin karşısındaki dağ(tepe)'in Hıdırlık olması muhtemeldir. Ve eğer bahsedilen dağ(tepe) Hıdırlık ise burada bir manastırın bulunmuş olduğu söylenebilir.

1555'te Ankara'da bulunmuş olan Dernschwam, Hıdırlık Tepe hakkında şöyle bilgi vermektedir: “...Üzerinde kalesiyle, uzun ve yüksek surları bulunan bu dağın tam karşısında aynı şekilde yüksek bir dağ daha var. Bu dağın üstünde de sur ve kale kalıntıları görülüyor. Burası da vaktiyle bir hisar imiş ve bu kalenin ve aşağıda akan derenin korunması için etrafı tahkim edilmiş...”¹⁰⁶² Yirminci yüzyılın başlarında bu tepenin üzerinde harabe bir türbe görülmektedir. (bkz. Ek-C38) Bu türbenin Dernschwam'ın kaydına göre 1555 yılından daha sonra yapılmış olması gerekir.¹⁰⁶³ XIX. yüzyılda Ankara'ya gelen Ainsworth'un Hıdırlıktepe hakkında verdiği bilgiler, burada bulunan antik bir yapıya işaret eder. O'na göre, buradaki ziyaretgâhın bulunduğu alanda büyük taşlardan oluşturulmuş dikdörtgen bir yapının izleri bulunmaktadır. Ainsworth türbeyi Hızır-İlyas kültürle ilişkilendirmektedir.¹⁰⁶⁴ Bahsedilen dikdörtgen yapı temellerinin Albanus'un katıldığı manastıra ait olma

¹⁰⁶¹ Vita S. Nilus, süt. 695-712; Foss, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁰⁶² Dernschwam, **a.g.e.**, s. 254; Dernschwam'ın krokisi de bu anlatımını görsel olarak desteklemektedir. Bkz. Ek-B19)

¹⁰⁶³ Halk arasında türbenin Ankara'da vefat eden İmruü'l-Kays'a ait olduğu yönünde bir söylenti bulunmaktadır. Ancak bu türbenin İmruü'l-Kays'a ait olması onun öldüğü yerin lokalizasyonu uyuşmaz. Dolayısıyla türbenin Hızır-İlyas kültürle bağlantılı olması daha muhtemeldir. (Ainsworth, **a.g.e.**, s. 133; Kemal Güngör, “Anadolu'da Hızır Geleneği ve Hıdırellez Törenlerine Ait Bir İnceleme”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. I, 1956, ss. 56-72; Eyice, “Ankara'nın Eski...”, s. 112, 113; Tepenin bir ileri karakol olduğu ve İmruü'l-Kays'ın türbesinin de burada bulunduğu rivayeti için bkz. Muslihiddin Safvet, **Türkiye'nin Sıhî İctimai Coğrafyası Ankara Vilâyeti**, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1925, s. 107)

¹⁰⁶⁴ Ainsworth, **a.g.e.**, s. 133.

ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca Hıdırlık Tepe'nin, Bizans Ankara'sında bir manastır için uygun bir yer olduğu açıktır.

2. 2. 4. 3. Attalina Manastırı

622 yılındaki Sasanilerin Ankara'yı istilâsı sırasında Attalina Manastırı başrahibi Eustathius'un Sasani ordularından kaçarak şehri terk ettiğinden bahsetmiştik.¹⁰⁶⁵ Bu olay dolayısıyla haberdar olduğumuz Attalina Manastırı'nın yeri ve Sasani istilâsından sonra da kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz.

2. 2. 4. 4. Kutsal Tanrı Anası (Beeia) Rahibe Manastırı

542 yılında şehri vuran büyük veba salgını sırasında çare arayan halk ve şehrin önde gelenlerinin Syceonlu Theodore'yi, şehre gelmesini rica etmek için ziyaret ettiklerini ve Ankara'ya gelen Theodore'yi şehirde kalması için *Beeia* olarak adlandırılan *Kutsal Tanrı Anası Manastırı*'nda kızları bulunan bazı kimselerin ikna ettiği bilinmektedir.¹⁰⁶⁶

Bu manastırın 1555'te Ankara'da bulunan Dernschwam'ın, seyahatnamesinde bahsettiği Meryemana Kilisesi olması muhtemeldir. Dernschwam yapıdan şu şekilde bahsetmektedir:

“...Ankara'nın civarında aşağı yukarı yarım mil mesafede Meryemana Kilisesi denilen bir manastır daha var. Aslında eski, basit bir Rum kilisesi. Bu manastırda yarı cahil 4-5 Ermeni keşişi gördük. Özel bir kıyafetleri yok. Başlarında yuvarlak, siyah, papazlarınkine benzer bir takke var. Kendilerine mahsus hücreleri yok. Oturdıkları yer, bu memlekette âdet olduğu üzere kerpiçten yapılmış basit tavanlı bir kulübe. Serseri makulesi oldukları anlaşılıyor. Aralarından biri Fransa'da, İspanya'da ve diğer birçok memlekette bulunmuş. Hepsi de kaşarlanmış herifler. Bunların bir de piskoposları var. Köylü çırağına benziyor. Manastırın yanında büyük bir Hıristiyan mezarlığı var. Mezarlık vaktiyle çok bakımlı imiş. Ama şimdi harap bir durumda. Eski saraylardan ve diğer büyük yapılardan alınıp getirilmiş mermer sütun ve taşlar

¹⁰⁶⁵ “Bizans-Sasani Mücadelelerinde Ankara” başlığına bkz.

¹⁰⁶⁶ Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 45.

var. Mezarlara dikilmiş bunlar. Üzerlerinde birçok yazılar, kitabeler gördük.

Tarih 10 Hazirandı... ”¹⁰⁶⁷

Bu yapının Beeia Kutsal Tanrı Anası Rahibe Manastırı'nın yerinde sonradan yapılmış olması, isminden hareketle muhtemel görünmektedir.

2. 2. 4. 5. Petris Rahibe Manastırı

Petris isimli bu rahibe manastırından, Beeia Manastırında olduğu gibi, Syceonlu Theodore'nin hayat hikâyesi sayesinde haberdar oluyoruz. Hayat hikâyesine göre, Kız kardeşleriyle birlikte bir han işleten Theodore'nin annesi, evlenip Ankara'ya taşınınca Theodore, kutsallıkta kendisini taklit etmeye çalışan kız kardeşinin (Blatta) sorumluluğunu da yüklenmişti. Aziz, dindarlık için O'nu cesaretlendirecek en iyi şeyi O'nun için yapmayı düşündü ve kardeşini Ankara'ya götürerek, Petris Rahibe Manastırı'nın rahibelerine teslim etti.¹⁰⁶⁸ Bu anlatı şehirde Petris isimli bir rahibe manastırının varlığını göstermektedir.

Şehirde tüm zenginliğini hayır işlerine harcayan Rahibe Magna'ya izafeten bir manastırın olduğuna dair işaretler de vardır.¹⁰⁶⁹

2. 3. Sosyal Yapılar

Ankara şehri, kuruluşundan günümüze kadar kesintisiz olarak yerleşim görmüş bir şehir olup Roma-Bizans tarihinin her aşamasında idarî merkez olma fonksiyonuna sahip olmuştur. Bu özelliği ve kente canlılık katan akıcı bir trafiğe sahip yollar üzerinde bulunması dolayısıyla şehir, azalıp çoğalması olağan olmakla birlikte, çevresine nispeten fazlaca bir nüfusu da barındırmıştır. Barındırdığı nüfusun devamlılığını sağlama çabası ve özellikle Roma döneminde şehrin bir metropolise yakışır şekilde yapılarla süslenmesi, birçok kamusal anıtın inşasını da sağlamıştır. Bu yapılardan bir kaçını bugün kısmen görülebilmekte ve şehrin tarihî kimliğini sergilemektedir. Günümüze kadar ulaşamamış yapıların izlerini de şehirde bulunan

¹⁰⁶⁷ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 304.

¹⁰⁶⁸ Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 25; Ramsay, **a.g.e.**, s. 267.

¹⁰⁶⁹ Palladius, LXVIII; Foss, **a.g.m.**, s. 52; Edward Strickland, **Christian Leadership in Late Antique Ancyra (284-450)**, A Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy, The Catholic University of Amerika, Washington, 2006, s. 342.

maddî kalıntılardan, arkeolojik çalışmalardan ve yazılı kaynaklardan tespit etmeye çalıştık.

2. 3. 1. Agora

Agora, Yunan ve Roma şehirlerinde pazaryeri (forum) olarak kullanılan ve genel toplantıların yapıldığı kent merkezindeki açık alan olarak tarif edilebilir. Özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde kısmen ya da tamamen stoa(revak)'larla çevrelenmiş olup genellikle dikdörtgen planlı yapılardır ve içlerinde sunaklar vs. anıtlar da bulunabilir. Çoğunlukla agoralara bitişik vaziyette ya da yakınında bouleuterion (Meclis Binası) yer alırdı.

Anıt sütunların agoraların ortasına, yakın çevresine veya ana yolların kenarlarına dikildiklerinden hareketle Ankara agorası'nın Julian Sütunu'nun yakınında bulunmuş olduğu düşünülmekte ve bu düşünceden hareketle, Ankara agorası'nın Ulus Hükümet Meydanı'ndaki Valilik Binası ile İş Bankası Binası arasındaki mevkide olması gerektiği iddia edilmektedir.¹⁰⁷⁰ Dionysios şenliği sanatçıların bir kararını bildiren uzunca bir yazıtın valilik binasının yakınında bulunması da agoranın burada bulunmuş olmasına bir delil olmalıdır.¹⁰⁷¹ Bulunan stoa, dükkânlar ve saray olması muhtemel olan Uluş İşhanı'nın bu mevkie yakınlığı, agoranın burada bulunmuş olması ihtimalini desteklemektedir.

Agora'nın şehrin ortasında bulunması ve günlük hayatta kalabalık halk kitlesini barındırması, burasının birçok tarihî olaya da tanıklık yapmasını sağlamıştır. Meselâ İznik Konsili'ne Ankara'yı temsil eden Marcellus, daha sonraları görüşlerinden dolayı sapkınlıkla suçlandı ve görevinden alınarak yerine Basileus atandı. Kısa süre sonra İmparator ve Papa'nın desteğiyle şehre yeniden döndü. Ancak Ankaralıları yeni piskoposlarını sevmişlerdi ve Marcellus'un, Basil'in yerine geçmesi kararına şiddetle tepki gösterdiler. Halk ayaklandı, evler yakıldı ve isyan eden kalabalık şehri baştan sona ele geçirdi. Rahip ve rahibeler, boyunlarında kutsal ekmek asılı vaziyette çıplak olarak agora'da teşhir edildi.¹⁰⁷² Bu olayda agora bir isyan ve

¹⁰⁷⁰ Mamboury, **a.g.m.**, s. 2; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 234.

¹⁰⁷¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 96.

¹⁰⁷² Socrates, I. 36, II, 2, 15, 19, 21, 23, 36, 42; Sozomen, II. 33; Theodoretus, **A History of The Church**, Samuel Bagster and Sons, London, 1843, II. 20; Foss, **a.g.m.**, s. 37; Joseph T. Leinhard, "Basil of Caesarea, Marcellus of Ancyra, and Sabellius", **American Society of Church History**, Vol. 58, No: 2, (Haziran, 1989), s. 157, 158.

ruhbanların aşagılanmasına sahne olmuştur. Olay, tarihî olarak arkeologlar tarafından tespit edilmiş olan agoranın IV. Yüzyılda mevcut olduğunu göstermektedir.

2. 3. 2. Hamamlar

Antik dönemde yıkanma, kişisel bir yenilenme ve kökleri çok eskilere uzanan sosyal ve kültürel bir alışkanlıktır. Bir Romalı için öğleden sonra halk hamamına gitmek, günlük rutinin değişmez parçasıdır. Sıcak banyoyu çeşitli oyunlar ve palaestra’da yapılan fiziksel egzersizler izler. Vücut ile bellek arasındaki ideal dengeye inanan Romalılar, hamam etkinliklerinin geniş kapsamı dahiline entelektüel boyutu da katmayı amaçlarlar. Bu nedenle, bir çok büyük hamam kompleksi, bünyesinde konferans salonlarını, kütüphaneleri ve gezinti yerlerini de barındırır. Gymnasium ile hamam arasındaki ilişki, Doğu (Helen) ile Batı(Roma)’nın temsil ettikleri geniş kapsamlı değerler sisteminin küçük ölçekteki bir görüntüsüdür. Anadolu’daki Helen kentlerinde bir atletizm ve eğitim kurumu olarak gymnasium, tümüyle yok olmayarak, sıcak hamamlarla birleşti ve hamam-gymnasium kompleksi Roma dünyasında da varlığını sürdürdü. Roma hamamları, sadece belirli bir guruba değil, herkese açık hizmet vermekteydi. Cinsiyet, renk, dinî ilkeler ve zenginliğe bakmaksızın çok geniş kitlelere hitap etmekteydi. Roma-Bizans döneminde hamamlara gelen kişilerin acılarından ve dertlerinden kurtulacağı yönünde kültürel bir inanç vardı.¹⁰⁷³

Ankara’da bir hamamın varlığını gösteren birkaç yazıt bulunmuştur. Ti. Iulius Iunianus adına Ankara phyleleri tarafından dikilen yazıtlarda¹⁰⁷⁴ O’nun şehir için yaptığı hizmetler sıralanmakta ve bu hizmetlerden birisinin de Hamamların inşasına nezaret etmesi olduğu belirtilmektedir. Erzen’e göre, böyle yapılara nezaret etme görevini üstlenen kimseler, halkın topladığı paranın üzerini kendi bütçelerinden tamamlayarak yapının tamamlanmasını sağlardı.¹⁰⁷⁵ Böyle bir görev üstlenen Ti.

¹⁰⁷³ Fikret Yegül, **Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma**, Çev. Emel Erten, Homer Hitabevi, İstanbul, 2006, s. 18, 19.

¹⁰⁷⁴ Ti. Iulius Iunianus adına Ankara’da beş yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar, phyle isimleri hariç harfi harfine aynıdır. Yazıtlardan üçü için bkz. Ek-A6, A7, A8; Maruragêne ve Sebaste Phyle’lerine ait olan diğer iki yazıt için bkz. Bosch, **a.g.m.**, s. 580, 581. Beş phyle’nin (Maruragêne, Dios Trapezôn, Nerva, Sebaste, Dios Taênou/Zeus of Tavium) Iunianus adına ayrı ayrı yazıt hazırladıkları göz önüne alındığında, Ankara’nın diğer Phyle’lerinin de Iunianus adına kitabe yazdırmış olmalarının kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir.(French, **a.g.e.**, s. 112)

¹⁰⁷⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 98.

Iulius Iunianus adına her phylenin anıt diktirmek suretiyle minnettarlıklarını göstermeleri, O'nun şehir için yaptığı fedakârlığı göstermektedir. Bu durum şehrin imarında yerel aristokrasinin katkısını göstermesi açısından da önemlidir. Iunianus yazıtlarında adı geçen bu hamam, Çankırıkapı'daki Büyük Hamam olabilir.¹⁰⁷⁶ Yirminci yüzyılın başlarına kadar tahrip olmuş haliyle görülebilen yapı hakkında seyyahlar da bazı bilgiler aktarmaktadır. 1813'te Ankara'da bulunan Kinneir, Çankırıkapı civarında bir yapıdan bahsetmektedir. Bahsettiği yapı, muhtemelen höyük üzerinde bulunan Roma hamamlarıdır.¹⁰⁷⁷ Jerphanion'un Savunma Bakanlığı arazisindeki harabe olarak tasvir ettiği kalıntılar, hamam duvarlarının son görünür halidir. (bkz. Ek-C39)

Roma Hamamları alanında 1931 yılından itibaren yapılan kazı çalışmalarıyla hamamlar ortaya çıkarılmış ve vaziyeti hakkında bilgi toplanmıştır.¹⁰⁷⁸

Çankırıkapı'da bulunan yapı, palaestra¹⁰⁷⁹ ve hamam binası olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Hamam binası yaklaşık olarak 140x180 m boyutlarındadır. Hamam binasının kuzey-doğu kenarında 95x95 m boyutlarında bir palaestra bulunmaktadır. Palaestra, sadece sportif faaliyetlerin yapıldığı bir mekân olmayıp burası aynı zamanda festivallerde ve kutlamalarda insanların bir araya gelerek çeşitli dinî kutlamalar yaptıkları mekân olarak da bilinmektedir. Özellikle Caracalla döneminde agonistik oyunlarında da bu alan, halkın toplandığı mekân olarak kullanılmıştı.¹⁰⁸⁰

Hamamdaki buluntular arasında Asklepios kültünün işareti sayılan mermerden yapılmış yılan tutan el figürü (bkz. Ek-C36), Caracalla'nın Asklepios kültünü öne çıkarması dolayısıyla hamamın inşa dönemine ait bir kanıt olarak gösterilebileceği gibi hamam, mimarî özellikleri dolayısıyla da Caracalla dönemine

¹⁰⁷⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁰⁷⁷ Kinneir, **a.g.e.**, s. 67, 68; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 179, 180; 1701 yılında Ankara'da bulunan Tournafort'un çizmiş olduğu Ankara gravüründe de Roma hamamları adı geçen mevkide görülmektedir. (bkz. Ek-B24)

¹⁰⁷⁸ Hamamlarda yapılan kazı çalışmaları için bkz. Dalman, **a.g.m.**, s. 121-133; Dolunay, **a.g.m.**, s. 212-218; Dolunay, "Türk...", s. 261-275; Akok, **a.g.m.**, s. 309-329.

¹⁰⁷⁹ Atletik egzersizler için kullanılan çevresi sütunlu revaklarla çevrili dörtgen biçimli yapıdır ve Yunan gymnasiumlarının önemli bir parçasıdır. (bkz. Ek-B25)

¹⁰⁸⁰ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 185.

tarihlenmektedir.¹⁰⁸¹ Ayrıca, Tiberius Iulius Iustus Iunianus adına dikilen yazıtlar, Iunianus'un hamamların inşasının denetçiliğini yaptığından bahsetmektedir. Bu yazıtların Caracalla dönemine tarihlenmesi de yine Hamam yapısının Caracalla dönemiyle ilgili olması gerektiğini göstermektedir.¹⁰⁸²

Hamamın oldukça büyük bir palaestra kısmı ile birlikte bir gymnasium karakterine sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸³ Şehir surlarının barbar saldırıları ve kıtlık sırasında yeniden yapıldığından bahseden yazıtın başında adı bilinmeyen hayırseverin *polyeidōs gymnasiumu*'nu da yeniden yaptırdığından bahsedilmektedir. (bkz. Ek-A3) Dolayısıyla yazıtta geçen *polyeidōs gymnasiumu*'nun, kesin olarak söylenememekle birlikte, Çankırıkapı Roma hamamları olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁸⁴ Hamam yapısının daha sonraki tamiratların ardından eski şatafatından uzaklaştığı düşünülmektedir. Mesela, yüzme havuzunun etrafındaki duvarlar, orijinalinde mermer ve mozaikle kaplıydı. Ancak tamir edildiğinde mermer ve mozaik kaldırılarak yerleri alçıyla dolduruldu. Yine bina girişinde mozaik kaplı olan birçok yer de alçı veya ham mozaikle dolduruldu.¹⁰⁸⁵

Çankırıkapı'da bulunan hamam yapısının bölümleri şöyledir:

I-Yıkanma yeri,

1. Sıcak kısım
 - a. Çok sıcak (Calderium)
 - b. Ilık (Tepidarium)
2. Soğuk kısım
 - a. Yüzme havuzu (Piscina)
 - b. Soyunma yeri (Apoditerium)
 - c. Depo bölümü

¹⁰⁸¹ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁰⁸² Bosch, **a.g.m.**, s. 580; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 188; Ti. Iulius Iunianus adına Ankara'da beş yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar, phyle isimleri hariç harfi harfine aynıdır. Yazıtlardan üçü için bkz. Ek-A6, A7, A8; Maruragêne ve Sebaste Phyle'lerine ait olan diğer iki yazıt için bkz. Bosch, **a.g.m.**, s. 580, 581.

¹⁰⁸³ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 190.

¹⁰⁸⁴ Bosch, **a.g.e.**, s. 351vd.; Erzen, **a.g.e.**, s. 95, 96, 98; Foss, **a.g.m.**, s. 63, 64, Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 190.

¹⁰⁸⁵ Dolunay, **a.g.m.**, s. 264, 266.

II-Palaestra.¹⁰⁸⁶

Hamam yapısının 622 yılındaki Sasani işgali sırasında yakılarak yıkıldığı, yapılan kazı çalışmalarındaki kül/yanık tabakasıyla tespit edilmiştir.¹⁰⁸⁷ Hamamın, kazılarda bulunan paralardan yola çıkılarak, Heraclius döneminde, Sasani istilası nedeniyle faaliyetine ara verdiği, ancak VIII. yüzyıla kadar faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Yapı, daha sonraki tamiratların izini de taşımaktadır.¹⁰⁸⁸

Ankara’da Roma-Bizans dönemine ait bir diğer hamam kalıntısı da Soğukkuyu mevkiinde bulunmuştur. Küçük Hamam olarak anılan bu yapının, II. ve III. yüzyıllardan Bizans dönemi içlerine kadar kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁰⁸⁹ Hamam, apoditerium (soyunma mekânları), palaestra, ambulacrum (koridorlar), piscina (havuz), tepidarium (ılıkılık), caldarium (sıcaklık), frigidarium (soğukluk) ve servis odaları gibi bölümlerden oluşmaktadır.¹⁰⁹⁰

Saray başlığında incelediğimiz Ulus İşhanı Hamamı yapısı da muhtemelen saray kompleksine ait bir hamamdır.¹⁰⁹¹

2. 3. 3. Tiyatro

1982 yılındaki kazılarla tespit edilmesinden önce Ankara’da bir tiyatronun olduğu Dionysos şenlikleri hakkında bir genelgeyi içeren heykel kaidesi yazıtından bilinmekteydi. Yazıt Ulpius Aelius Pompeianus’un agon’luğu zamanında (128-129) düzenlenmiş olup üzerinde genelgenin taşta kazılarak tiyatronun belirli bir yerine konulduğu yazılıdır.¹⁰⁹² Ancak 1982 yılında bir ihbar üzerine yapılan çalışmalarla tespit edilene kadar yapının yeri bilinmemekteydi. Ankara’daki çeşitli yapılar hakkında bilgiler veren seyyahların eserlerinde de bu yapı hakkında bilginin

¹⁰⁸⁶ Dolunay, **a.g.m.**, s. 264; Gülekli, **a.g.e.**, s. 82. (Hamamın bölümlerini plan üzerinde görmek için bkz. Ek-B26; Roma hamamı kalıntılarında bazı örnekler için bkz. Ek-C40)

¹⁰⁸⁷ Dolunay, **a.g.m.**, s. 262; Gülekli, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁰⁸⁸ Dolunay, “Ankara...”, s. 2; Erzen, **a.g.e.**, s. 98, 99; Gülekli, **a.g.e.**, s. 82, 83; Nur Bakar, **Ankara Roma Hamamı ve Hamamda Ele Geçen Sütun Başlıkları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, s. 16vd.; Hamamda ele geçirilen paraların listesi için bkz. Foss, **a.g.m.**, Ek-2.

¹⁰⁸⁹ Akok, **a.g.m.**, s. 329.

¹⁰⁹⁰ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 191-197. (Küçük Hamam binasının planı için bkz. Akok, **a.g.m.**, Resim. 9)

¹⁰⁹¹ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 199-203; Hamamın bulunduğu mevkide ele geçirilen bir av sahnesi tasvirli mermer masa ayağı da II. yüzyıla tarihlendirilmektedir. (av sahnesi tasvirli masa ayağı için bkz. Ek-C44)

¹⁰⁹² Yazıt için bkz. Bosch, **a.g.e.**, no. 127; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 141.

bulunmayışı üzerinin toprakla kaplı olmasından kaynaklıydı. Sadece Perrot ve Guillaume şehirde gördükleri bazı yapı taşlarından hareketle Ankara’da bir tiyatro bulunduğundan bahsetmişlerdir.¹⁰⁹³

1982 ve sonrasında yapılan kazı çalışmalarıyla tiyatronun yerinin eski İlk-San Öğretmenevi’nin yanında, Kalenin kuzey-batı yamacında bulunduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁹⁴ Günümüzde tiyatronun bulunduğu alan, yerleşimden arındırılarak yapıda restorasyon çalışmaları yapılmaktadır. (bkz. Ek-C41) Yapılan çalışmalarda yapının Theatron, Paradoslar, Orkestra, Skene ve Proskene bölümleri tespit edilmiştir. Bahsedilen yazıta göre II. yüzyılın başlarında mevcut olan yapının Bizans döneminde de (VI. yüzyıla kadar) kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁹⁵

2. 3. 4. Nymphaeum (Anıtsal Çeşme)

Ateşli bir pagan olan Antakyalı Libanius, mektupları ve söylevleriyle Constantius, Julian ve Jovian dönemlerine ilişkin zengin bilgiler verdiği gibi, Ankara şehri hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Aslen Palestine (Filistin)’li olan Vali Maximus’a gönderdiği mektuplarda valinin Ankara’ya hizmetlerinden bahisle, Ankara’nın artık Midas’ın şehri değil Maximus’un şehri olarak anıldığını yazmıştır. Vali Maximus (362-364)’un şehre yaptığı hizmetleri sayarken O’nun birçok çeşme ile bir de Nymphaeum inşa ettirdiğini bildirmektedir.¹⁰⁹⁶

Ankara’da bulunduğu bilinen nymphaeum yapısı hakkında Kadioğlu, ayrıntılı bir çalışma yapmıştır.¹⁰⁹⁷ Kadioğlu, Türkiye İşbankası Ek Binası temel kazılarında bulunan yapının bir çeşme binası (nymphaeum) olma ihtimalinin yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Yapının şehrin agorasına olan yakınlığı da bu durumu destekler mahiyettedir. Akok, yapıyı Julianus sütunuyla aynı döneme tarihlendirirken

¹⁰⁹³ Perrot-Guillaume, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁰⁹⁴ Bayburtluoğlu, **a.g.m.**, s. 10.

¹⁰⁹⁵ Bayburtluoğlu, **a.g.m.**, s. 12-16; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 133. Tiyatro kazılarında birçok sanatsal parça da ele geçmiştir. Tiyatro kazılarında ele geçirilen bazı sanat eserleri için bkz. Ek-C42)

¹⁰⁹⁶ Scott Bradbury, **Selected Letters of Libanius from the Age of Constantius and Julian**, Liverpool University Press, 2004, s. 152; Foss, **a.g.m.**, s. 46; Eyice, “Bizans...”, s. 250, 251; Raffaella Cribiore, **The School of Libanius in Late Antique Antioch**, Princeton University Press, 2007, s. 79; Cribiore, **Libanius the Sophist**, Cornell University Press, New York, 2013, s. 185.

¹⁰⁹⁷ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 135-142.

Kadioğlu, Augustus dönemine tarihlendirmektedir.¹⁰⁹⁸ Vali Maximus, belki bu yapıyı tamir ettirmiş belki de başka bir tane yaptırmıştır.

2. 3. 4. **Cardo Maximus**

Cardo Maximus, kentin kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve 6.70 m genişliğinde olan bilinen en geniş caddedir. Bu caddenin kuzey-güney doğrultusunda uzandığını gösteren küçük bir bölümü Zincirli Camii ile Eski Ulus Şehir Çarşısı arasında 1995 yılında bulunmuştur. (bkz. Ek-C20, C43) Kazı çalışmalarında Caddenin her iki yanında 1.5 m'lik tretuvar blokları ve batı kenarında cadde boyunca devam eden ve büyük oranda tahrip olmuş *opus sectile* döşeli bir taban ortaya çıkarılmıştır.¹⁰⁹⁹ Opus sectile¹¹⁰⁰, V-VI. yüzyıla tarihlenmektedir. Dolayısıyla caddenin V-VI. yüzyılda kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Caddenin doğusunda, üzerinde sürgülü kapı izleri bulunan eşik taşlarının doğrudan caddeyle birleşmesi, cadde boyunca stoa'sız bir dükkân sırasının bulunduğunu göstermektedir.¹¹⁰¹

2. 3. 5. **Sütunlu Cadde**

1931 yılında Çankırı Caddesi'nin yapımı sırasında Yıba Çarşısı'nın yaklaşık 60 m güneyinde bazı antik kalıntıların ortaya çıkması üzerine, kazı çalışmaları başlamış ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan sütunlu caddenin bir bölümü ortaya çıkarılmıştır.¹¹⁰² Bu sütunlu caddenin Augustus Tapınağı'ndan Büyük Hamam'a uzandığı düşünölmekte ve yapının mimari üslubuna göre, Hadrianus'tan daha eskiye tarihlenemeyeceği ifade edilmektedir.¹¹⁰³ Sütunların üzerindeki arşitravlar ile böyle galerili bir yolun bulunması, antik şehirlere çok yüksek bir şöhret kazandırmaktaydı.¹¹⁰⁴

2. 3. 6. **Stadion**

¹⁰⁹⁸ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 139, 142.

¹⁰⁹⁹ Temizsoy ve diğerleri, **a.g.m.**, s. 10, 11.

¹¹⁰⁰ Opus sectile döşemesinden bir ayrıtı ve caddenin doğusunda bulunan eşik taşı için bkz. Kadioğlu-Görkay-Mitcell, **a.g.e.**, s. 151, 154.

¹¹⁰¹ Dükkân temellerinin görünümü için bkz. Ek-C20.

¹¹⁰² Dalman, **a.g.m.**, s. 121-133; Akok, "Ankara Şehrindeki Roma Hamamı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XVII.1 (1968), TTK Basımevi, Ankara, 1969, s. 5.

¹¹⁰³ Dalman, **a.g.m.**, s. 125, 126; Erzen, **a.g.e.**, s. 97; French, **a.g.e.**, s. 85.

¹¹⁰⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 98. Doğudan hamamlara uzanan sütunlu yola ait arşitrav parçaları için bkz. Ek-A23.

Aslen bir uzunluk ölçüsü olan *stadion*, daha sonra yarışmaların yapıldığı bir koşu pisti ve bu pistin uzun kenarlarında konumlanan seyircilerin yer aldığı bir yapıya dönüşmüştür. Eski Yunan’da özellikle atletizm yarışmalarının, Roma döneminde ise, bu yarışmalara ek olarak gladyatör dövüşleri ve vahşi hayvan mücadelelerinin sergilendiği yapı haline gelmiştir.¹¹⁰⁵ Ankara’da gladyatör dövüşlerine dair bulunan birçok yazıt, bu yapının bulunduğu işaret etmektedir.

Stadion ile ilgili bazı arkeolojik buluntular, Roma Hamamlarının batısındaki yamacın kenarında yığılmış halde durmaktadır. Bu parçaların III. yüzyıl sırasında yeniden kullanıldığı ve surla ait oldukları bilinmektedir. Bu durumda stadion’un III. yüzyıla kadar hizmet ettiği, yapının parçalarının III. yüzyıldan sonra kentin güvenliğini sağlama işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁶

2. 3. 7. Belkız (Jülien) Sütunu

Roma İmparatoru Julianus’un Ankara’ya gelişi anısına 362 yılında yaptırıldığına inanılan sütun, 1934 Şubatında, Valilik binasının güneyindeki orijinal yerinden Valilik binasının doğusundaki bugünkü yerine taşınmıştır.¹¹⁰⁷ (sütunun günümüzdeki yeri ve vaziyeti için bkz. Ek-C30) Sütunla ilgili bilgi veren ilk seyyah Dernschwam’dır. Dernschwam, sütun hakkında bazı bilgiler vererek, sütunun bir de çizimini yapmıştır. O’nun aktarımına göre: “... *Türkler bu sütuna Baal-ks (Belkıs, Balkız) diyorlar. Bu aşağı yukarı “jungfrau hongk” (genç kız balı) demek. Güya bu taş Hazreti Süleyman dikmiş...*”¹¹⁰⁸ Sütunun Belkıs ismiyle anılması, Türklerin taşın banisi olarak Hz. Süleyman’ı kabul etmelerinden kaynaklanmalıdır. Sütunun kimin için dikilmiş olduğu konusunda birçok görüşler vardır. Tournefort, Türklerin bu sütunun bir kızın mezartaşı olduğuna inandıklarını ve bu yüzden sütuna *kızlar minaresi* dediklerini kaydetmiş ve sütunun bir gravürünü çizmiştir. (bkz. Ek-C30)¹¹⁰⁹ İmru’ülkays’ın Ankara’da iken öleceğini anlayıp son anlarında kaleme aldığına inanılan bir şiirinde, mezarının bir prenses mezarına komşu olacağından

¹¹⁰⁵ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 279.

¹¹⁰⁶ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 111.

¹¹⁰⁷ Koşay, **a.g.e.**, s. 13.

¹¹⁰⁸ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 255, 256.

¹¹⁰⁹ Tournefort, C. III, s. 300 (Eserin kullandığımız Türkçe çevirisinde, sütun ile alakalı bölüm ve sütunun gravürü eksiktir.)

bahsedilmektedir.¹¹¹⁰ Hasluck, İmru'ülkays'ın şiirinde bahsettiği prenses mezarının bu sütun olduğunu, şairin mezarının da civarda olması gerektiğini söylemektedir.¹¹¹¹ Sütunun Julianus'la bağdaştırılması ilk kez Pococke'de görülür. Julianus'un Ankara ziyaretinin anısına, Vali Saturninius Secundus Salutius tarafından dikilen bir yazıtlı heykel kaidesi kale surlarında tespit edilmiştir. Bu yazıtta Julianus, “*bütün dünyanın efendisi, Britanya Denizi'nden Dicle'ye kadar Barbarları mağlup eden*” şeklinde övülmektedir. Pococke, yazıttan yola çıkarak Julianus'un Parth seferinden dönüşünde Ankara'da bulunduğunu ve bu ziyaretinin anısına da kendisi için bu sütunun dikilmiş olduğunu bildirmektedir.¹¹¹² Ancak sütunun Julianus onuruna dikilmiş olduğu savı güçlü temellere dayanmamaktadır. Feridun Büyükyıldız, sütunun Roma İmparatoru Claudius'un, Büyük İskender'in imparatorluğu dâhilinde bulunan Yahudi varlığını tanıdığını göstermek için diktirdiği tunç sütunlardan birisi olarak görüldüğünü de ifade etmektedir ki¹¹¹³ bu ifadelerden sütunun, Ankara'da Yahudi varlığının bir nişanesi olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durumu doğrulayabilecek herhangi bir bilgi/bulgu mevcut değildir.

İmparator Julianus onuruna dikildiği tam olarak bilinmemekle birlikte bu anıt sütunun, şehrin en işlek yerinde, agoranın yakınında veya ortasında bulunmuş olabileceğinden; sütunun, agoranın yerini tespitinde önemli olduğundan *agora* başlığı altında bahsetmiştik. Güleklî, Julian sütunu gibi antik sütunların üzerinde çoğunlukla bir heykelin bulunduğunu, ancak Julian sütununun üzerinde böyle bir şeyin bulunduğu dair bir kaydın mevcut olmadığını belirtmektedir.¹¹¹⁴ Kadioğlu, Julian sütununun üzerinde zamanında bronzdan yapılmış bir imparator heykelinin varlığının kabul edilebileceğini söylemektedir.¹¹¹⁵

Sütun, kimin adına dikildiği tam olarak bilinmemekle birlikte, IV. yüzyıldan günümüzde kadar varlığını korumuş ve şehrin simgelerinden birisi haline gelmiştir.

¹¹¹⁰ Yakut el-Hamevî, C. I, s. 271.

¹¹¹¹ Hasluck, **a.g.e.**, s. 713.

¹¹¹² Tournefort, C. III, s. 294; Pococke, C. II, II, 89; **CIL**, III, 247; Foss, **a.g.m.**, s. 41; Eyice, **a.g.m.**, s. 252; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 226; Sütunun bir ziyarete izafe edilmesi hatalıdır. Çünkü Ankara, birçok imparatoru misafir etmiştir. Sütunun hangi imparatora ait olabileceği hakkında bir öneri için bkz. Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 237, 238.

¹¹¹³ Feridun Büyükyıldız, **Başka Kent Ankara**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 30.

¹¹¹⁴ Güleklî, **a.g.e.**, s. 107.

¹¹¹⁵ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 234.

2. 3. 8. Roma Bendi

Kalenin bulunduğu tepe ile doğusundaki Hıdırlık tepe arasından akan Hatip Çayı ya da diğer adıyla Tabakhane Deresi üzerinde bir bendin bulunduğu, eski fotoğraflar ve seyyahların notları sayesinde bilinmektedir. Bent dolayısıyla bu dereye *Bent Deresi* de denilmiş ve bugün de bu mevki, bu şekilde anılmaktadır.

Ankara’da bir bendin varlığına dair ilk kayıt, Joannes adlı bir hayırseverin faaliyetlerinin anıldığı bir yazıtta bulunmaktadır. Yazıtta O’nun, kriz döneminin etkisiyle boşalan makamların sorumluluğunu üstlendiği ve içinde baraj gölü ve su kemerinin de bulunduğu birçok yapıyı yeniden yaptırdığı kaydedilmiştir.¹¹¹⁶ Yazıtta bahsi geçen baraj gölü ve su kemerinin Bent Deresi’ndeki Roma Bendi olma ihtimali yüksektir.

Seyyahların bu yapıyla ilgili verdikleri bazı bilgiler vardır. Yapıyla ilgili bilgi veren ilk seyahat notu, Dernschwam’a aittir. O, bentten şu şekilde bahsetmektedir:

*“...Birinin üzerinde kale, diğerinde de sur kalıntıları bulunan iki dağın arasından oldukça büyük bir dere sert ve hızla akıyor. Bu derenin üzerinde ve her iki dağın eteğinde birinden diğerine geçebilmek için iri kare taşlardan yüksekçe çok sağlam yapılmış müstahkem derbent (geçit) var. Bu geçidin üzerinde üç kule bulunmakta. En alttaki kulenin altından şimdi dere akıyor. Bunun üstünde sağda ve solda iki kule daha var. Bu kuleler çalışmıyor, boş. Kulelerin üstünde geniş bir su kanalı görülmekte. İhtiyaç duyulduğunda kuleleri kapatıyorlar. Bu suyun adı Bentderesi’dir. Derenin üzerinde birkaç köprü var...”*¹¹¹⁷

Pococke’nin verdiği bilgiler de Dernschwam’ın aktarımlarıyla örtüşmektedir. Bent ile ilgili ilk detaylı bilgileri Jerphanion ve Mamboury vermektedir. Jerphanion, Bendin hem şehrin su ihtiyacını karşılamak hem de tarım arazisini sulamak ve taşkınları engellemek amacıyla inşa edildiği belirtir.¹¹¹⁸ Pococke, bendin gerekli durumlarda kalenin su ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilmiş olabileceğini, bunun için kaleden özel bir gizli yolun bende kadar indiğini ve bu yolla bentten kaleye su

¹¹¹⁶ Bosch, **a.g.e.**, no. 306.

¹¹¹⁷ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 254, 255.

¹¹¹⁸ Jerphanion, **a.g.e.**, s. 203; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 222.

taşındığını ifade eder.¹¹¹⁹ Eyice'ye göre, surların ve Bizans yapılarının yapımında, su yollarına ait künklerin yapı malzemesi olarak kullanıldığından hareketle, şehrin ilkçağdaki su şebekesinin artık çalışmadığını ve Bizans Ankara'sında halkın sarnıçlarda biriken suları kullandıkları veya çok daha zahmetli olmasına rağmen Bent Deresi'nden su ihtiyaçlarını karşıladıklarını bildirmiş ve kaleden bende inen gizli yolu da bir fotoğrafta işaretlemiştir.¹¹²⁰ Foss'a göre, Kalenin doğu duvarında kullanılan devşirme bir sifon vasıtasıyla su, üst kotlara çıkarılmış olmalıdır.¹¹²¹

Bendin doğu yüzünde (su tutan taraf) alt kısımda bulunan dikdörtgen iki menfezin üst kısımlarında yine dikdörtgen biçimli yuvaların oluşu, bu menfezlerin gerektiğinde su tutmak için kapatıldığını göstermektedir. Ayrıca üst kısmın ortasında yer alan açıklığın da aynı işlevin yanı sıra su seviyesini üst kotta tutmak ve akarsu taşkınlarını önlemek için günümüz barajlarında olduğu gibi boş savak görevi görmüş olması mümkündür. Bent, bu işlevlerinin yanı sıra, Roma-Bizans döneminde köprü olarak da kullanılmış olmalıdır.¹¹²² Yapıdaki devşirme bloklardan hareketle, bendin Bizans döneminde bazı onarımlar gördüğü söylenebilir.

Kadioğlu, bendi diğer Roma dönemi bentleriyle karşılaştırmış ve Hadrianus Dönemi (117-138)'ne tarihlenen Şam (Dımaşk) ile Palmyra (Tadmur) arasında yer alan 21 m yüksekliğinde ve 365 m uzunluğundaki Harbaka ağırlık Barajı'yla Ankara Roma Bendi'nin, hem duvar işçiliği hem de teknik ve işlev bakımından benzerlik gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca Aizanoi (Çavdarhisar) Barajı ile Ankara Roma Bendi'nin duvar işçiliği yönünden benzerlik taşımaya rağmen Aizanoi Baraj gövdesindeki tek kemerli açıklık ile Ankara'daki bentten ayrıldığını ifade etmiştir.¹¹²³

Yazıtta anılan baraj gölü, Bent Deresi'ndeki bendi karşılıyorsa, yapının IV. yüzyılda inşa edildiği söylenebilir. Derschwan'ın ifadelerinden XVI. yüzyılda şehirdeki varlığı bilinen bu bendin, XX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını koruduğu görülmektedir. 1920'lerde Hatip Çayı (Bent Deresi), bulunduğu dar vadide kentin sayılı yeşil alanlarından, mesire yerlerinden biriydi.¹¹²⁴ 1930'lu yıllarda Roma

¹¹¹⁹ Pococke, II, 87.

¹¹²⁰ Eyice, **a.g.m.**, s. 264; kaleden bende inen gizli yol için bkz. Eyice, "Ankara'nın...", levha. XXIX.

¹¹²¹ Foss, **a.g.m.**, s. 64.

¹¹²² Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 222.

¹¹²³ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 224.

¹¹²⁴ Bent Deresi ve Bendin 1920'lerdeki hali için bkz. Ek-C45.

Bendi'nin betonla takviye edilerek mini bir baraja dönüştürüldüğü görülmektedir.(bkz. Ek-C45) 1957 yılında Dışkapı-Cebeci yolu yapılırken, derenin üzeri kapatılmış ve bent yok olmuştur. Bugün derenin ve bendin üzerinde Dışkapı-Cebeci karayolu uzanmaktadır. (bkz. Ek-C45)

2. 3. 9. Hastaneler

Ankara'da hastane (nosokomeion) yapısının varlığına dair bilgilerimiz sınırlı olsa da hastanenin varlığı bu sınırlı bilgiden çıkarılabilmektedir. 363/364 yıllarında Galatia'da doğmuş olan Palladius, *Lausiaca History* adlı eserinde Magna adlı bir rahibeden bahsetmektedir. Palladius'a göre, Ankara'da iki bin veya daha fazla rahibe vardı. Bunlar arasında en dikkat çeken rahibe de Magna idi. Magna, kendini hayır işlerine adanmış zengin bir kadındı. Şehirdeki diğer bazı zenginlerin de hayır işleriyle tanındığını, yine Palladius'tan öğrenmekteyiz. Palladius, Magna'nın hac yolundaki kimselere ve fakirlere yardım etmesinin yanında, hastanelere de bağışta bulunduğunu bildirmektedir.¹¹²⁵ Palladius'un kaydından Ankara'da hastanelerin bulunmuş olduğunu öğrenmemize rağmen O, hastane yapıları ve işleyişi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Aziz Daniel'in hayat hikâyesine göre, 480 dolaylarında doğudan yola çıkan bir seyyah, büyük ana karayolu (Hacı Yolu?) üzerinde seyahat ederken eşkıyaların saldırısına uğrayarak Ankara yakınlarında ölüme terkedildi. O, yoldan geçen diğer yolcular tarafından bulundu ve Ankara'ya şehrin piskoposuna getirildi. Piskopos, O'nu hastaneye yatırdı ve tedavi etti.¹¹²⁶ Bu rivayetten de Ankara'da bir hastane olduğunu öğreniyoruz. Bu dinî içerikli rivayetlere ek olarak bir mezartaşı yazıtını da burada zikretmek gerekir. V. veya VI. yüzyıla tarihlenen bir eyalet hastanesinde çalışmış olan Theodore adlı bir doktorun mezartaşı da şehirde bir eyalet hastanesinin varlığının kanıtıdır.¹¹²⁷

Palladius'un ismini vermediği, hayatının yirmi yılını inzivayla geçirmiş şehir piskoposuyla birlikte yaşayan bir rahip, hayır işleriyle ünlüydü ve O, geceleri dahi

¹¹²⁵ Palladius, LXVII.

¹¹²⁶ Dawes-Baynes, St. Daniel the Stylite, 87, s. 60, 61; Foss, **a.g.m.**, s. 54; Timothy S. Miller, **The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 1997, s. 94.

¹¹²⁷ CIG, 9256; Miller, **a.g.e.**, s. 94.

ihtiyacı olan insanlara yardım edebilmek üzere şehirde dolaşıyordu. Palladius'a göre O, yaptığı hayırseverlik faaliyetlerinde hastaneyi de unutmamıştı.¹¹²⁸

2. 3. 10 Festival Alanı ve Hipodrom

Augustus Tapınağı'nın güney antası üzerinde bulunan ve Tanrı Augustus ile Tanrıça Roma'ya hizmet eden rahipler listesini hâvi bir yazıtta, Sebasteon (Augustus Tapınağı) yakınında bir festival alanı bulunduğu kaydedilmektedir.¹¹²⁹ İmparator kültünü anmak üzere düzenlenen festival ve şenliklere Galatia eyaleti halkının iştirak etmesinin yanında, araba ve at yarışları gibi geniş alan gerektiren müsabakaların da bu şenliklerde yapılmasından dolayı, festival alanının geniş bir yer olması lazımdır. Yazıttaki listenin dördüncü sırasında kült rahipleri içerisinde adı geçen son Galat Kralı Amyntas'ın oğlu Pylaemenes'in tapınak civarındaki arsalarını festival alanı olarak şehre bağışladığı ve büyük organizasyonlar içeren kült festivalleri için uygun bir alan oluşturduğu kaydedilmektedir.¹¹³⁰ Bu kayıttan yola çıkılarak festival alanının Pylaemenes'in rahipliği zamanında, yani 13/14 yılından önce, oluşturulmuş olduğu söylenebilir.¹¹³¹

Erzen'e göre, Pylaemenes'in Augustus Tapınağı yanında bir araba ve at yarışı düzenmiş olması, hipodrom'un Pylaemenes zamanında mevcut olduğu anlamına gelmektedir.¹¹³²

2. 3. 11. Su Şebekesi

Ankara mühim bir nüfus barındırması ve birçok hamamın çalışmasını sağlayacak su miktarını elde etmek için oluşturulmuş bir su şebekesinin varlığına dair birçok bulgu, şehirde mevcuttur. Suyun şehre yakın bir mevkiden getirilerek yapılar arasında dağıtıldığına dair su şebekesini oluşturan su künkleri, su şebekesinin varlığının kanıtıdır. Ancak bu su şebekesinin VII. yüzyıla kadar hizmet ettiği, bu dönemden itibaren su şebekesinin yok olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşüncemiz kalenin yapımında kullanılan su künklerine dayanmaktadır. Su şebekesine ait olan malzeme, bu dönemden sonra şehrin güvenliğini sağlamada surların yapımında

¹¹²⁸ Palladius, LXVIII.

¹¹²⁹ Yazıt için bkz. Bosch, **a.g.e.**, no. 51; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 2.

¹¹³⁰ Erzen, **a.g.e.**, s. 97; Yazıtta geçen Pylaemenes'in icraatının İngilizce çevirisi için bkz. Mitchell-French, **a.g.e.**, s. 143.

¹¹³¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 97.

¹¹³² Erzen, **a.g.e.**, s. 97.

kullanılmıştır. (bkz. Ek-C46) Bu durum VII. yüzyılda su şebekesinin âtil halde bulunduğunu göstermektedir. Bu durum su tesisatının Arap saldırıları sırasında tahrip edildiğini göstermektedir. Taş su künklerine kalenin her tarafında rastlanmakla birlikte, daha çok iç kalenin doğu surlarında rastlanmaktadır. Künklerin daha çok doğu surlarında kullanılmış olması, künklerin bu tarafta yani Saraç Sinan Mescidi ile kale arasında ve civarında arazi kayalık olduğu için toprak sathına yakın olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.¹¹³³ Ankara'da rastlanan yüksek tazyikli ve taş boru ile yapılmış tesisata benzer tesisata, Bergama, İzmir, Trapezopolis, Tralleis, Laodikeia, Apameia Kibotos, Magnesia ad Sypylum, Philadepheia, Blaundos, Akmonia, Prymnessos ve Pisidia Antioheiası gibi antik şehirlerde de rastlanmaktadır. Fıratlı, su şebekesinin hamamlardan çok daha önce yapıldığını diğer şehirlerle mukayese ederek söylemektedir.¹¹³⁴

Fıratlı'ya göre, Ankara'ya suyun doğudan, yani Elmadağı pınarlarından getirildiği muhakkaktır. Fıratlı, bu çıkarımına temel olarak, Roma-Bizans Ankarasının bugünkü Çubuk Barajı gibi bir yapıya sahip olmayışını ve şehre su getiren tesisatın kalıntısına bu yönde rastlanmasını göstermektedir.¹¹³⁵ Şehir içerisinde bulunan su şebekesine ait kalıntılar, şehrin her köşesine suyun bir şebekeyle dağıtıldığını göstermektedir.¹¹³⁶

Şehirde bir misafirhanenin (Xenodokheion) bulunduğu Foss ve Eyice tarafından ifade edilmekle birlikte (şehirde bulunduğu bilinen birçok yapı gibi) bu yapının varlığından başka bir özelliği hakkında bilgimiz yoktur.¹¹³⁷

Roma-Bizans Ankarasının yüksek kültür düzeyi, şehirde okulların varlığına işaret etse de okul yapılarının varlığıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Hıristiyanlığın şehre hâkim olmasından sonra eğitim kilise ve manastırlarda verilmiş olmalıdır. Libanius'un Vali Maximus'a gönderdiği mektuplarda Maximus'un işleri övülürken

¹¹³³ Fıratlı, **a.g.m.**, s. 358.

¹¹³⁴ Fıratlı, **a.g.m.**, s. 358, 359.

¹¹³⁵ Fıratlı, **a.g.m.**, s. 350.

¹¹³⁶ Şehirde yapılan kazılarda bulunan su şebekesine ait kalıntılar için bkz. Fıratlı, **a.g.m.**, 350vd.; Emre Kaytan, **An Investigation of Water Supply in Roman Ankara**, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara, 2008, s. 19vd.

¹¹³⁷ Foss, **a.g.m.**, s. 61; Eyice, **a.g.m.**, 253, 254.

O'nun eğitime önem verdiğini ve şehirdeki hatiplerin başı olduğunu, öğretmenlerin sayısını arttırdığını ve onlara eskisinden daha fazla ücret verdiğini bildirmektedir.¹¹³⁸

3. İkamete Mahsus Mahaller

Ankara ahalisinin yerleşim alanı, şehrin tarihî süreçte geçirdiği alansal daralma veya genişlemeyle paralellik göstermiş olmalıdır. Şehirde bulunan mahalleler, Hadrianus döneminde tamamlanmış olduğu anlaşılan phyle teşkilatıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. (bkz. Ek-A2)

Hıristiyanlığın şehirde yayılmaya başladığı dönemler hakkında önemli bilgiler içeren Hıristiyan önde gelenlerinin hayat hikâyeleri hep iki mevkide gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Ankara'da *Cryptus* ve *Campus* adlı iki yerleşim alanı bulunmaktadır. Clement ve yoldaşlarının öldürüldüğü *Cryptus* mevkii, muhtemelen Onların öldürüldükleri yere daha sonra inşa edilen Clemens Kilisesi civarı, yani kalenin kuzeybatı yamaçları olarak belirlenebilir. Eyice'ye göre *Cryptus*, mahzen anlamına da geldiğine göre burasının eski dönemlerden kalmış bir mahzen veya bodrum veya tabii bir mağara olma ihtimali vardır.¹¹³⁹ Bu bilgiden hareketle *cryptus* adının Clement ve Agathangelos'un birlikte derin bir mezara gömülmesinden ortaya çıkmış olabileceği de muhtemeldir. Ankaralı meşhur Aziz Platon da, *Campus* denilen yerde öldürülmüş ve O'nun öldürüldüğü yere daha sonra bir martyrium(şehitlik) yapılmıştır. *Campus* mevkiinin yeri hakkında ihtilaf vardır. Mitchell, bu mevkiin Mogan Gölü kıyısında olması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁰ Ancak *campus* sözcüğünün Roma terminolojisinde *ordugâh*, *tâlim yeri* anlamlarını taşıması, burasının lojistik bakımdan şehre yakın bir mevkide olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu düşünceden hareketle Mogan Gölü kıyısı, anayol üzerinde bulunmasına rağmen şehre uzaktır. *Campus* mevkiinin burada olması biraz uzak ihtimaldir. Foss ve Eyice, *Campus* mevkiinin bugünkü *Gençlik Parkı*'nın batısındaki ovada olduğunu ifade etmektedirler.¹¹⁴¹ Bu mevkide birçok Hıristiyan mezartaşları ve

¹¹³⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 46; Eyice, **a.g.m.**, s. 250, 251; Raffaella Cribiore, **The School of Libanius in Late Antique Antioch**, Princeton University Press, 2007, s. 79; Cribiore, **Libanius the Sophist**, Cornell University Press, New York, 2013, s. 185.

¹¹³⁹ Eyice, **a.g.e.**, s. 250.

¹¹⁴⁰ Mitchell, **a.g.m.**, s. 105, 106.

¹¹⁴¹ Foss, **a.g.m.**, s. 65.

mezarlarının bulunması da bu durumu destekler mahiyettedir. Burasının XVIII. yüzyılda da bir mezarlık alanı olduğu, seyyahların gravürlerinden ve arkeolojik çalışmalardan bilinmektedir.¹¹⁴²

Şehir halkı, her biri özel bir ad ve bir numara taşıyan phyle denilen bölümlere ayrılmıştı. Birer numara ve ad taşıyan ve bu phyle halkının oturdukları semt/mahalleler de muhtemelen phyle'nin adıyla anılmaktaydı.¹¹⁴³ Ankara yazıtlarında phyle teşkilatının ne zamana kadar kullanıldığı bilinmemekle birlikte bu teşkilatın uzun zaman mahalleler olarak devam etmiş olması muhtemeldir. Zira Phyle teşkilatı, tamamen Roma şehrinin kuruluş döneminden kalan ve o dönemde şehri oluşturan kabilelerden yola çıkılarak kullanılan arkaik bir terime dayanır.¹¹⁴⁴ Ankara gibi diğer bütün Roma şehirleri de bu teşkilatlanmayı uygulamıştır. Dolayısıyla teşkilat bir benzeşmenin ürünü de olabilir. Bu durumda Phyle teriminin aşiret, kabile, topluluk anlamlarından ziyade, mahalle veya semt anlamında kullanılmış olması daha muhtemeldir. Phyle adları ve numaralarını şehirdeki yazıtlardan öğreniyoruz. (bkz. Ek-A2) Yazıtlardan öğrenebildiğimiz Ankara phylelerini şöyle sıralayabiliriz:

- I. Phyle Maruragêne
- II. Phyle Pakalene
- III. Phyle Menorizeitôn
- IV. Phyle Hiermene
- V. Phyle Dios Trapezôn
- VI. Phyle Sebaste
- VII. Phyle (?)
- VIII. Phyle Claudia Athenaia
- IX. Phyle Hiera Boulaia
- X. Phyle (?)
- XI. Phyle Nea Olympias

¹¹⁴² Tahsin Özgüç'ün belirttiğine göre, Gençlik Parkı'nın batısından Anıtkabir alanının batısına kadar olan arazide Roma-Bizans mezarlarına rastlanmıştır. (Özgüç, "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları", **Bellekten**, Ankara, 1946, C. X, s. 592, 593) Tournefort'un Ankara gravürü için bkz. Ek-B24; Bu mekiin campus olmaya elverişli olmadığıyla ilgili bir görüş de vardır. Bkz. Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 95.

¹¹⁴³ Erzen, **a.g.e.**, s. 54; French, **a.g.e.**, s. 61.

¹¹⁴⁴ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 85.

XII. Phyle (?)¹¹⁴⁵

I., II. ve IV. Phyleler isimlerini yer adlarından; III., V. ve numarası bilinmeyen Dios Taênou Phyleleri tapınaklardan; IX. Phyle şehir meclisi (Hiera Boule)'nden; VI. Phyle İmparator Augustus'tan; VIII. Phyle Tanrıça Athena ve İmparator Claudius birleşmesinden; numarası bilinmeyen Nerva Phylesi İmparator Nerva'dan; XI. Phyle ise adını İmparator Hadrianus'la ilişkilendirilen Olympias'tan almıştır.¹¹⁴⁶ Bosch ve Erzen, ilk beş Phyle'nin Augustus Dönemi'nden önce de var olduklarını ve diğer phyle/kabile/mahalle'lerin şehrin gelişmesine paralel olarak sonradan eklendiklerini, Augustus döneminde bu beş mahalle/phyle'ye VI. phyle Sebaste'nin eklendiğini ve phyle teşkilatının Hadrianus döneminde sayılarının on ikiyi bulmasıyla tamamlandığını öne sürerler.¹¹⁴⁷ Ankara'da Augustus öncesi kent organizasyonunu destekleyen herhangi bir kanıtın olmamasına rağmen Phyle isimlerinden yola çıkılarak yapılan bu tespit, ilk beş phyle'nin Augustus öncesinde de var olduğu varsayımına dayanmaktadır.

Phyle Nerva (bkz. Ek-A7) ve Phyle Dios Taênou (bkz. Ek-A6), yazıtlarda numaraları verilmeden anıldıklarından bu phylelerin numaralarını bilemiyoruz. Varlığını ve numarasını bildiğimiz XII. Phyle'nin de (bkz. Ek-A2) adı bilinmemektedir. İsmi veya numarası bilinmeyen bu phylelerin nasıl örtüşmüş olduğu bilinmemekle birlikte, isimlerden hareketle bazı fikirler öne sürülmüştür. Nea Olympias, İmparator Hadrianus (117-138)'a izafe edildiğinden, İmparator Nerva (96-98)'ya isnat edilen Nerva Phylesi'nin XI. Phyle Nea Olympias'tan önce oluşturulmuş olması gerekir. Ayrıca VIII. Phyle Claudia Athenaia da İmparator Claudius (41-54)'a izafe edildiğinden Nerva Phylesi, VII. Phyle olamaz. Dolayısıyla Nerva Phylesi'nin X. Phyle olması kuvvetle muhtemeldir. Dios Taênou'nun VII. Phyle olması muhtemeldir. Ancak bunu destekleyecek bir bulgu mevcut değildir. Erzen, VII. Phyle

¹¹⁴⁵ Phylelerin anıldığı bazı yazıtlar için bkz. Ek-A2; Bosch, "Ankara I. Die Phylen II. Die Aera", **Anadolu Araştırmaları**, C. I, S. I, Ankara, 1955, s. 57-59; Erzen, **a.g.e.**, s. 55-57; French, **a.g.e.**, s. 60, 61.

¹¹⁴⁶ Bosch, **a.g.m.**, s. 60; Erzen, **a.g.e.**, s. 55-58; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 42.

¹¹⁴⁷ Bosch, **a.g.e.**, s. 143-146; Bosch, **a.g.m.**, s.59-67; Erzen, **a.g.e.**, s. 55-58.

olarak Dios Taênou'yu göstermektedir.¹¹⁴⁸ Dios Taênou'nun XII. Phyle olarak gösteren yazarlar vardır.¹¹⁴⁹

Augustus'tan önce oluşturulduğu düşünülen ilk beş mahallenin yeri, Galatların kale merkezli yerleşimlerine istinaden kale ve civarında bulunmalıdır. Erzen, bu mahallelerin yeriyle ilgili bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre; I. Phyle Maruragêne kalenin bulunduğu alanda; II. Phyle Pakalene kalenin batı yamaçlarında; III. Phyle Menorizeitôn kalenin kuzey eteğinden Augustus Tapınağı'na kadar olan alanda; IV. Phyle Hiermene ve V. Phyle Dios Trapezôn kalenin güney ve güneybatı yamaçlarında; VI. Phyle Sebaste Augustus Tapınağı ile Çankırıkapı arasındaki alanda konumlanabileceğini belirtmiş, ancak diğer phyle'lerin yerleri hakkında bilgi vermemektedir.¹¹⁵⁰

Phyle'lere dağılan halkın belli bir phyleye aidiyetliği hissi, mahalleler arasında müspet rekabet doğurmuş olmalıdır. Mahalleciliğin yapıldığının bir göstergesi, şehirde düzenlenen oyunların sergilenmesi sırasında halkın stadion'daki oturma düzeninin de phylelere göre ayrılmasıdır.¹¹⁵¹ Bu düzenle her kabile/mahalle mensubunun oturacağı yer daha önceden belirlenmiş oluyordu. Aslen bir karışıklık yaşanmamasına, düzen-intizamın sağlanmasına yarayan bu sistem, mahalleciliği psikolojik olarak desteklemiş olabilir.

Şehirde bu denli etkili olan phyle teşkilatının uzun süre devam etmiş olabileceği muhtemeldir. Ancak III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren epigrafik kültürün hızla zayıflamasından¹¹⁵² dolayı, bu mahalle teşkilatının ne kadar süre daha devam ettiğini bilemiyoruz.

Ankara'daki yerleşim hakkında çeşitli yerlerde yapılan kazılarda rastlanan konut kalıntılarıyla da bilgi sahibi oluyoruz. 1944 yılı sonbaharında Maliye Meslek Okulu ön avlusunun düzenlenmesi amacıyla toprak tesviyesi yapılırken bazı eski mimarlık izleri görülmüş ve bu alanda çalışmalar başlatılmıştır. Burada yapılan

¹¹⁴⁸ Erzen, **a.g.e.**, s. 58.

¹¹⁴⁹ bkz. Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 84.

¹¹⁵⁰ Erzen, **a.g.e.**, s. 56-58.

¹¹⁵¹ Stadion'daki oturma düzeni hakkında, Roma Hamamı Açık Hava Müzesi'nde bulunan stadion'a ait olduğu düşünülen oturma basamakları üzerindeki yazıtlar bazı ipuçları vermektedir. bkz. Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 154.

¹¹⁵² Mitchell, "Roma...", s. 523-525.

kazılarda, çeşitli plan ve yapı özellikleri gösteren bazı binalara ve sokaklara rastlanmıştır. Akok'a göre bu kazılarda alanın oldukça dar olmasına rağmen tam manasıyla bir mahallenin çeşitli yapılarını ve sokaklarını incelemek mümkün olmuştur. Bu sahada yapılan kazılarda sahanın tamamen eski yapıların kalıntılarıyla kaplı olduğu tespit edilmiş bu suretle, buradaki mahallenin Çankırıkapı Büyük Hamam sahasının güney-batı taraflarına kadar yayıldığı da görülmüştür.¹¹⁵³ Çankırı Caddesi'nin Çiçek Sokağı'na dönen köşesinde yapılan kazılarda Roma dönemi yapılarının üzerine inşa edilen bir sur duvarıyla Roma dönemi mahallesine ait olduğu tespit edilen özel bir yapı bulunmuştur.¹¹⁵⁴ Şehir içinde yapılan çeşitli sondaj ve kazılarda, Kale altından başlayarak Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü, İkinci Meclis Binası, Eski Ulus Gazetesi Binası ve Plevne Sokak civarının çevrelediği alanda yoğun Roma iskân izleri bulunmuştur. Buluntulardan yola çıkılarak, Roma-Bizans şehrinin kuzeyde Çankırıkapı, güneyde Talat Paşa Bulvarı, doğuda Hıdırlıktepe, batıda Gençlik Parkı ve Gar ile çevrili olan alanı kapsadığı görülmektedir.

Zengin Ankaralıların şehrin dışında malikânelerinin varlığı da mümkündür. Bu düşüncemizi destekleyen bazı buluntular vardır. Bu malikânelerden biri Etiyokuşu'nda bulunmuştur.¹¹⁵⁵ Kansu tarafından "Bizans Şatosu" olarak adlandırılan yapı geniş odalara ve büyük bir mutfağa sahip bir yapıydı. Su ihtiyacını sarnıçlardan karşılıyordu. Yapıda ele geçirilen paralara göre, III. yüzyılın sonlarından VII. yüzyılın başlarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁶ Bu tarz bir yapıya da Yalıncağ'ta rastlanmıştır.¹¹⁵⁷

4. Mezarlıklar

Ankara mevcut bilgilere göre, Friglerden itibaren iskân görmüş bir yerleşim olup, Buluç'un *Anadolu'nun Piramitleri* şeklinde isimlendirdiği çok sayıda Tümülüs de Frig dönemine tarihlenmektedir.¹¹⁵⁸ Dolayısıyla Ankara'daki ilk mezar örnekleri Friglere aittir. Bu devasa mezar yapıları olan Tümülüslerin, Ankara'da bulunan Frig

¹¹⁵³ Akok, "Ankara Şehri İçinde...", s. 313.

¹¹⁵⁴ Akok, **a.g.m.**, s. 317.

¹¹⁵⁵ Kansu, **a.g.e.**, s. 6.

¹¹⁵⁶ Kansu, **a.g.e.**, s. 34.

¹¹⁵⁷ Foss, **a.g.m.**, s. 67.

¹¹⁵⁸ Ankara'da bulunan Frig Tümülüslerinin konumu için bkz. Ek-B5.

ileri gelenlerine ait olduğu düşünülebilir. Ankara Garı civarında yapılan arkeolojik çalışmalar, bu alanın Frig döneminde bir halk mezarlığı (nekropol) olduğunu göstermiştir. Burada Tümülüs gibi yığma mezarlar yerine toprağa gömme düz mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlara ölümler, bir küpün içerisinde gömülmüştür. Bu küplerin ve mezarların içinde bulunan ölü armağanlarına göre burasının bir Frig Halk Mezarlığı olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁹ Gar civarında yapılan kazılarla bu halk mezarlığının, yüzyıllar boyu aynı işlevi yerine getirdiği görülmektedir.

Ankara'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olmasıyla, şehirde büyük bir imar faaliyeti başlamış ve bu sırada yeni binaların temelleri kazılırken birçok Roma-Bizans yapılarıyla karşılaştığı gibi, mezarlık alanlarıyla da karşılaşmıştır. Ulus merkezli Roma-Bizans Ankara'sının kuzeyinde, kuzeybatısında ve güneyinde mezarlık (nekropol) alanları ortaya çıkmıştır. Bu mezarlıklar şehrin hemen dışında ve diğer şehirlere uzanan yollar üzerinde bulunmaktadır. Mezarlıklarda mezar steli, lahit (düz ya da figürlü) ve dromos'lu oda mezar türü gömülere rastlanmıştır.¹¹⁶⁰

K. Bittel ve O. Dalman'ın Çankırıkapı'daki çalışmalar sırasında kentin kuzeyinde Ziraat Fakültesi'nin kapladığı alanda (Dağ Mahallesi/Kürt Mahallesi) Roma dönemine ait bir mezarlık (nekropol) bulunmuştur.¹¹⁶¹ 17 Mayıs 1993 tarihinde Çankırı Kapı Sokak'ta yapılan temel kazısında bir oda mezara rastlanmıştır. Kuzey-güney yönünde yapılmış olan bu mezar, dikdörtgen biçimli düzgün andezit ve devşirme mermer bloklardan inşa edilmiştir. Mezar odasının duvarında kullanılan yazıtlı bir bloktan hareketle mezar III. yüzyıla tarihlenmiştir. Bu oda mezarın bulunduğu alanda yeni bir bina inşa edilmesine rağmen binanın bodrum katında mezar odası orijinal haliyle korunmuştur.¹¹⁶²

Ankara Garı'nın yaklaşık birkaç yüz metre doğusunda yapılan kazı çalışmalarında birçok Hıristiyan mezarına rastlanmıştır. Mezarlık içerisinde ön avlulu küçük bir mezarlık kilisesi de bulunmuştur.¹¹⁶³ Bu durum diğer mezarlık alanlarında da bu tür kiliselerin varlığına işaret edebilir. Bu bölgenin Frigler döneminden itibaren

¹¹⁵⁹ Gülekli, **a.g.e.**, s. 87; Uçankuş, **a.g.e.**, s. 265.

¹¹⁶⁰ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 239.

¹¹⁶¹ Koşay, **a.g.e.**, s. 13; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 94; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 239.

¹¹⁶² Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 240; Mezarın konumu için bkz. Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, plan 1, no. 24.

¹¹⁶³ Dalman, **a.g.m.**, s. 133.

mezarlık alanı olduğu bilinmektedir. Bulunan bu mezarlık alanı yakınlarında, Devlet Demiryolları genel idarî binasının yapımı sırasında inşaat sahasında, III. ve IV. yüzyıla tarihlenen yan yana iki mezar binası bulundu. Bu iki mezar binasının diğer mezarlara nispetle taşıdıkları öneme binaen TTK tarafından bunlardan sağlam halde olan mezarı Roma Hamamları Açık Hava Müzesi'ne nakil ettirilerek, yeniden inşa ettirilmiştir.¹¹⁶⁴ Mezarın içinde dört tonoz vardır ve üç hücrecik bulunmaktadır. Tonozların iç kısmı farklı bezemelerle süslenmiştir. Tavan kısmına geç dönemde yerleştirilmiş tuğla künk, tavanın simetrisini bozmuştur. Mezarın doğu tonozunda, biri tamamen tahrip olmuş iki meyve ağacının arasında asma yaprakları, üzüm ve iki tane keklik tasviri bulunmaktadır. Yan duvarlarda ise çiçek figürleri vardır. Kuzey tonozunda ağaç ve haç motifleri işlenmiş, güney tonozunda ise üç tane ağaç ve bir kuş tasvir edilmiştir. (bkz. Ek-C47) Gar binasıyla Maltepe arasında, Maltepe sırtlarında ve Anıtkabir alanında çok sayıda ve tipte mezara ve mezartaşlarına rastlanıldığı ifade edilmektedir.¹¹⁶⁵ Kadioğlu, 1998 yılında bulunan Balgat Roma Mezarının da bu mezarlık alanına dâhil edilebileceğini söylemektedir.¹¹⁶⁶ Bu durum şehrin batı-güneybatısında bulunan mezarlık alanının genişliği hakkında bir fikir verebilir. Balgat Roma Mezarı, Balgat Sempti, Ziyabey Caddesi 3. Sokak No: 12'de gerçekleştirilen temel kazıları sırasında ortaya çıkmıştır. Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü İlhan Temizsoy başkanlığında 24 Nisan-12 Mayıs 1998 tarihleri arasında bir kurtarma kazısı yapılmıştır.¹¹⁶⁷ Kazılarda bulunan dromoslu oda mezar, doğu-batı yönünde olup, girişi batı yönündedir. I. – II. yüzyıla tarihlenen bu oda mezarda çok zengin mezar buluntuları ele geçirilmiştir.¹¹⁶⁸ Buluntular Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenmektedir. (bkz. Ek-C48) Oda mezarın bulunduğu alanda kepçe ile yapılan temel hafriyatından sadece yapının temel blokları sağlam kalabilmiştir. Oda mezar, dikdörtgen andezit bloklardan inşa edilmiş olup, bir tonozla örtülmüş olduğu da

¹¹⁶⁴ Mahmut Akok, Necdet Pençe, “Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarının Nakli”, **Bellekten**, Ankara, 1941, C. V, s. 617; Özgüç, **a.g.m.**, s. 592. İstasyon mevkiinde bulunan ve Roma Hamamlarına nakledilen Bizans Mezarı için bkz. Ek-C47.

¹¹⁶⁵ Özgüç, **a.g.m.**, s. 593.

¹¹⁶⁶ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 241.

¹¹⁶⁷ İlhan Temizsoy, Halil Demirdelen, “Balgat Roma Mezarı”, **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, s. 24.

¹¹⁶⁸ Buluntular için bkz. Demirdelen, “Balgat Roma Mezarında Bulunan Bronz Kilit Aksanı”, **AMM 1999 Yıllığı**, Ankara, 2000, ss. 77-92.

çevredeki bloklardan anlaşılmalıdır.¹¹⁶⁹ Mezar binasının temel blokları daha sonra Roma Hamamı Açık Hava Müzesi'ne taşınarak sergilenmek üzere yeniden inşa edilmiştir. (bkz. Ek-C48) Güney-güneybatı mezarlık alanı, Roma-Bizans Ankara'sını Pessinus'a bağlayan batı yolu üzerinde yer almaktadır.

¹¹⁶⁹ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 242.

III. BÖLÜM

ŞEHRİN İDARÎ ve SOSYO-EKONOMİK YAPISI

I. İDARÎ YAPI

Ankara şehri, Roma-Bizans döneminde eyalet ve daha sonra da thema merkezi olarak önemli bir idarî rol oynamıştır. Ankara'nın eyalet ve thema merkezi oluşu, eyalet/thema yönetimiyle alakalı kurumlar ve memurlukların da şehirde bulunmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Ankara'da hem eyalet yönetimiyle ilgili kurumlar ve memuriyetler hem de şehir yönetimiyle ilgili kurumlar ve memuriyetler bulunmaktadır.

1. Ankara Merkezli Bölgesel İdarenin Sınırları

Ankara'nın merkez olduğu coğrafi alan tarihî süreçte genişleme ve daralmaya uğramış olmakla birlikte şehrin merkez olma durumu değişmemiştir. Galat Kralı Amyntas'ın M.Ö. 25 yılında, Pisidia'da, Homonadlar adı verilen haydut kabilelerle mücadelesi sırasında hayatını kaybetmesi¹¹⁷⁰ üzerine İspanya'da bulunan Augustus, Galatia Krallığına Amyntas'ın oğullarından birini atamak ve Roma'ya bağlı Galatia Krallığı'nı bu suretle devam ettirmektense, durumun müsait olduğunu görerek Galatia'yı doğrudan Roma'ya bağlı bir eyalet (Provincia Galatia) haline getirmeyi tercih etti.¹¹⁷¹ Galatia Eyaletini kurmakla görevlendirdiği Marcus Lullius da Galatia

¹¹⁷⁰ Strabon, XII.6, 3; Erzen, **a.g.e.**, s. 51; Sherk, **a.g.m.**, s. 407.

¹¹⁷¹ Cassius Dio, LIII.26; Strabon, XII.5, 1; Eutropius, VII.10; Erzen, **a.g.e.**, s. 51; Akşit, **a.g.e.**, s. 44; Kaya, **a.g.e.**, s. 106; Malalas'ın bu konuda verdiği bilgiler, diğer kaynaklarla çelişmektedir. Malalas, Augustus'un Galatia'yı Deiotaros'tan aldığını bildirmekte ve Ankara'nın daha önceden Arsine adlı bir köyden devşirme olduğunu da yazmaktadır. (Bkz. Malalas, IX, 13) Galatia Krallığı'nın da Bergama Krallığı gibi, veraset yoluyla Roma'ya bağlandığı hakkında görüşler vardır. Kaya, Amyntas'ın Romalılar karşısındaki konumundan, Strabon'nun "*Burada (Antiokheia'da) aynı zamanda bir Men Askaios rahipliği vardır. Bunun bir hayli tapınak kölesi ve kutsal yerleri de bulunur. Fakat rahiplik kurumu Amyntas'ın ölümünden sonra oraya varis olarak gönderilenler tarafından ortadan kaldırılmıştır.*" (Strabon, XII.8, 14) şeklindeki ifadelerinden ve Roma sarayında Amyntas adını taşıyan köle ve azatlıların varlığından yola çıkarak Amyntas'ın, ölümünden sonra krallığını Roma'ya miras bırakmış olabileceğini belirtmektedir. (Kaya, **a.g.e.**, s. 104)

Eyaleti'nin ilk valisi oldu.¹¹⁷² Böylece Galatia, Roma'nın Anadolu'daki ilk imparator eyaleti, Ankara da bu eyaletin merkezi haline geldi.

M.Ö. 27 yılında Augustus'a verilen yetkilerden biri de eyaletlerin idaresiydi. Augustus, çok geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluk eyaletlerini *Senato Eyaletleri* ve *İmparatorluk Eyaletleri* olmak üzere iki şekilde idare etmiştir. Eyaletler arasında böyle bir ayırım olmakla birlikte, Augustus'un *impreium* yetkisi bu ikili idareyi onun şahsında birleştirmektedir. Augustus'un eyalet sistemindeki ayırmada, tarihî süreçte değişikliklere uğramış olmakla birlikte, legion kuvvetleri bulundurmaları esas alınmıştır. Buna göre legion bulunan eyaletler, imparatorluk eyaletleri; legion bulunmayan eyaletler de senato eyaletleri idi. Senato eyaletleri on yıl memuriyetten uzak kalmış eski consuller (ex-consul) ile beş yıl memuriyetten uzak kalmış eski praetorlar (ex-praetor) içinden seçilen valiler tarafından yönetilirken, imparatorluk eyaletlerinde, imparator tarafından, consulluk veya praetorluk yapmış senatorlardan seçilen propraetor legatları, legion kuvvetleriyle vali olarak atanıyordu. Ve ünvanı *legatus Augusti propraetore* idi.¹¹⁷³

Galatia, bir propraetorun yönetiminde Roma'nın imparator eyaleti olunca Galatlar, Sebastenoi (Σεβαστηνοί=Augustus Taraftarları) onur ünvanını almışlar; Ankara ise Galatia Eyaletinin merkezi statüsünü kazandığından Sebaste (Σεβαστή=Augustus) onur ünvanıyla anılmıştır.¹¹⁷⁴ Amyntas'ın ölümü üzerine ilhak edilen Galatia toprakları, başlangıçta üç Galat kabilesinin arazileriyle birlikte, Psidia, Lykaonia, Kilikia, Trakheia, Attaleia ve Side'nin de içinde bulunduğu Pamphylia'nın bir kısmından oluşmaktaydı.¹¹⁷⁵ Augustus döneminde bu yerlere ilave olarak Paphlagonia ve Pontus bölgesi de Galatia Eyaleti'ne bağlandı.¹¹⁷⁶ Augustus zamanında oldukça geniş bir alanı kapsayan Galatia eyaletinin sınırları, zaman içerisinde daha da genişlemiş veya daralmıştır. Tiberius zamanında Komana Pontika'nın hâkimi Dytteutus'un ölümüyle (34) Komana Pontika da Roma toprağı

¹¹⁷² Eutropius, VII.10; Kaya, **a.g.e.**, s. 106.

¹¹⁷³ Sherk, **a.g.m.**, s. 407; Akşit, **a.g.e.**, s. 50, 51.

¹¹⁷⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 52; Çapar, **a.g.m.**, s. 51.

¹¹⁷⁵ Levick, **a.g.e.**, s. 32; Kaya, **a.g.e.**, s. 106; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 72.

¹¹⁷⁶ Strabon, XII.3, 36; Magie, **a.g.e.**, C. I, s. 465, 466; Kaya, **a.g.e.**, s. 114-116; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 75.

yapılarak Galatia Eyaleti'ne bağlandı.¹¹⁷⁷ Böylece Ankara'nın merkezi olduğu Galatia Eyaleti, kuruluşundan daha yaklaşık altmış yıl sonra, kuzey ve kuzeydoğu yönünde üçüncü defa genişletilmiş oldu.¹¹⁷⁸

İmparator Nero dönemi Roma-Parth savaşları sırasında Kappadokia'nın da geçici olarak Galatia'ya bağlandığını ve Galatia valisinin hükmü altına girdiği görülmektedir. Parthlarla savaşın komutanlığını üstlenen Domitius Corbula'nın Galatia Valisi yapılması ve Kappadokia eyaletinin de geçici olarak Galatia topraklarına eklenmesiyle Corbula'nın hem rahat hareket edebilme olanağı artmış, (mesela Parthlara karşı ordusunu hazırlarken, Kappadokia'dan da Galatia'dan da asker toplamıştır.) hem de doğudaki konumu eyalet valisi olarak yasallaşmıştı.¹¹⁷⁹ Parth savaşlarının sorumlusu Corbula, askerî strateji açısından Pontos'u yönetimi altına almanın gerekliliğini görerek, Pontus Polemoniacus'u Galatia Eyaleti sınırlarına kattı (64). Geçici olarak Galatia'ya bağlanan Kappadokia eyaleti, Corbula'nın Roma'ya dönmesinin ardından yeniden ayrı bir eyalet olarak düzenlendi ve müstakil bir eyalet oldu. Ancak Alanlar'ın Kafkasya'dan Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başlamaları Vespasianus'u Galatia-Kappadokia Eyaletleri'ni yeniden birleştirmeye zorladı. Vespasianus, Galatia ve Kappadolia Eyaletlerini birleştirerek, *ex-consul* rütbeli valileri bu yeni oluşan büyük eyalette görevlendirdi.¹¹⁸⁰ Galatia'nın güney sınırlarını oluşturan Lycia ve Pamphylia'yı da birleştirerek tek eyalet haline getirdi ve Galatia'dan ayırdı, böylece Galatia'nın güney sınırında bir gerileme oldu.¹¹⁸¹ Galatia-Kappadokia birleşik eyaleti Traianus zamanına kadar devam etti ve Traianus'un düzenlemeleriyle bu iki eyalet yeniden müstakil hale getirildi ve Galatia, Vespasianus öncesinde olduğu gibi, *praetorian* rütbeli bir vali tarafından idare edilmeye başlandı.¹¹⁸²

Vespasianus'un Lycia ve Pamphylia'yı Galatia'dan ayırmasıyla güney sınırlarında alansal bir gerileme yaşayan Galatia Eyaleti, Traianus zamanında da daha

¹¹⁷⁷ Mitchell, *Anatolia...*, C. I, s. 153; Jones, *a.g.e.*, s. 170; Kaya, *a.g.e.*, s. 116; Aydın ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁷⁸ Kaya, *a.g.e.*, s. 116. Galatia Eyaleti'nin bu dönemdeki genişlemesi için bkz. Ek-B11.

¹¹⁷⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 121.

¹¹⁸⁰ Akşit, *a.g.e.*, s. 146; Kaya, *a.g.e.*, s. 126, 127.

¹¹⁸¹ Akşit, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹⁸² Magie, *a.g.e.*, C. I, s. 605; Sherk, *a.g.m.*, s. 407; French, *a.g.e.*, s. 51.

önceden Galatia'ya bağlı olan Pontus Galaticus, Pontus Polemoniacus ve Trokmilerin yurdu Tavium'un Kappadokia'ya katılması, Galatia'nın sınırsal küçülmesine neden oldu. Pontus bölgesi, Gallienus zamanında yeniden Galatia Eyaleti'ne bağlanarak eyaleti *procurator* rütbeli valiler yönetmeye başladı.¹¹⁸³

Severus Alexander'ın ölümü ile başlayan ve Diocletianus'un tahta çıkışına kadar geçen elli yıl (235-284); devlet idaresinden askerî yapıya, ekonomiden düşünce sistemine kadar bütün Roma yaşam şeklinin çöküşüne tanıklık etti. Bu durum Roma'nın bir parçası olan Galatia başkenti Ankara için de geçerliydi. Bu çöküşün önüne geçebilmek için Diocletianus, köklü siyasî ve sosyal reformlar yapmak zorunda kaldı. Öncelikle imparatorluğun merkezî yönetimini doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırdı. Eyaletleri de daha küçük parçalara bölerek on iki *diocesis* oluşturdu. Anadolu eyaletleri, *Diocesis Asiana*, *Diocesis Pontus*, *Diocesis Orientis* olmak üzere üç idarî bölge altında birleştirildi. Ankara'nın merkezi bulunduğu Galatia Eyaleti, bu üç idarî bölgeden *Diocesis Asiana* ve *Diocesis Pontus* arasında paylaştırıldı. Böylece Galatia Eyaleti, *Galatia prima* ve *Galatia secunda/salutaris* adlarıyla ikiye ayrılmış şekilde anılmaya başlandı. Bu düzenlemeyle Galatia Prima'nın metropolisi Ankara; Galatia Secunda'nın metropolisi ise Pessinus oldu.¹¹⁸⁴ Bu düzenlemeyle Galatia Prima, *consularis* (κονσουλάριον) ünvanlı yüksek bir vali tarafından yönetilen, merkez Ankara olmak üzere altı küçük şehri (ταβία / Tavium, 'Ασπονα / Bala – Şedidhöyük, Κίννα / Bala – Karahamzalı?, 'Ρεγαναγαλία / Reganagalia / Laganania – Beypazarı¹¹⁸⁵, 'Ρεγέμνηξος / Regemnezus – Minizus – Güdül – Çağ?¹¹⁸⁶, 'Ηλιούπολις / Juliopolis / Nallıhan – Çayırhan)¹¹⁸⁷ ve kırsalını kapsayan bir eyalet haline getirildi.¹¹⁸⁸

¹¹⁸³ Kaya, **a.g.e.**, s. 135.

¹¹⁸⁴ Hieroclis, 696.5; Cramer, **a.g.e.**, s. 85; Jones, **a.g.e.**, s. 166-169; Kaya, **a.g.e.**, s. 150. Galatia Prima'nın sınırları için bkz. Ek-B11; Malalas, bu düzenlemeyi İmparator Theodosius dönemi olayları içerisinde anlatır. Bkz. Malalas, XIII. 44.

¹¹⁸⁵ Cramer, Reganagalia'nın üç yol rehberinde işaretlenen Laganania olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Cramer, **a.g.e.**, s. 95.

¹¹⁸⁶ MacBean, Hieroclis'in Regemnezus olarak andığı yerleşim yerinin Tabula Peutingeriana'da Mizagus olarak anılan Minizus olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Alexander MacBean, **A Dictionary of Ancient Geography, Explaining The Local Appellations in Sacred, Grecian, and Roman History**, London, 1773, Minizus.

¹¹⁸⁷ Hieroclis, 696.5.

¹¹⁸⁸ Hieroclis, 696.5; Foss, **a.g.m.**, s. 33.

İmparatorluk idarî taksimatı Diocletianus döneminden Heraclius'a kadar yürürlükte kaldı. Heraclius döneminde Sasani ve ardından Arap saldırıları sonucunda eyalet yönetimi ve taksimatında bazı değişikliklerin yapılması zorunlu hale geldi. Bu askerî gereksinimler sonucunda, Diocletianus döneminden beri imparatorluğun karakteristik özelliklerinden biri olan küçük eyaletler, *thema* denilen daha büyük idarî birimlere dönüştürüldü. Thema sistemine geçiş kademeli ve uzun bir süreç oldu. Bu sürecin başlangıcı, Heraclius dönemindeki Sasani ve Arap saldırılarıyla oluşan militarist ortam olarak belirlenebilir. *Thema* sözcüğü, başlangıçta eyaletlerde yerleştirilen askerî birlik olarak kullanılırken; daha sonra sadece bu silahlı güçleri değil, onların konuşlandırıldığı eyalet için de kullanılır hale geldi. Bu sistemle Anadolu'nun müstahkem şehirleri ve kaleleri, kırsal nüfusun toplanma noktaları olarak işlev görmüşler ve bir yabancı istilâ hareketi başladığında insanlar ve hayvanlar korunaklı ve güvenli bir şekilde geri çekilebilmiştir. Savaş ortamında bürokratik gecikmelerin ağır sonuçları olabilirdi. Bundan dolayı, bir themadaki kararı bir kişi vermeliydi. Askerî kumandan veya vali savunma önlemlerini almak zorundaydı. Roma İmparatorluğunda Diocletianus ve Constantinus döneminden beri sivil ve askerî güçlerin klasik ayrımı, bundan böyle olamayacak bir lükstü.¹¹⁸⁹ VII. Yüzyıldan itibaren, imparator savaş alanında bulunmadığında yerini bir komutan alıyordu. Ancak themaların başında bulunan *comes/strategos* 'lar genelde (bilhassa ilk yıllarda) imparatorun askerî danışmanları olarak hizmet veriyorlardı.¹¹⁹⁰

Heraclius döneminde imparatorluğun Anadolu topraklarında dört thema meydana getirildi. Thema teşkilatının çekirdeği olan geniş alanlara yayılan bu dört thema zaman içerisinde parçalanacak ve yeni themalar meydana getirecektir. Heraclius döneminde kurulan dört thema'dan *Opsikion* teması, İç Anadolu'nun kuzeyi ve Kuzeybatı Anadolu topraklarında oluşuyordu ve bu themanın merkezi Ankara idi.¹¹⁹¹ (bkz. Ek-B11) Ankara'nın yaşadığı işgaller sonrasında yine büyük bir eyaletin merkezi oluşu, merkez olmaya Ankara'dan daha nitelikli bir namzetin olmadığı, dolayısıyla şehrin öneminin devam ettiğinin göstergesidir. Ankara'nın

¹¹⁸⁹ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 89vd.; Bosworth, "The Byzantine...", s. 120, 121.

¹¹⁹⁰ Gregory, **a.g.e.**, s. 180.

¹¹⁹¹ Bosworth, **a.g.m.**, s. 123; Gregory, **a.g.e.**, s. 178; Uçar, **a.g.e.**, s. 53; Demirkent, **a.g.m.**, s. 135; Treadgold, **a.g.e.**, s. 316.

merkezi olduğu Opsikion themasının öncelikli görevi başkent Konstantinopolis'i korumak olup ikincil görevi ise, doğu ordularının lojistiğini yapmaktı.

III. Leon (717-741) ve V. Constantinus (741-775) dönemlerinde oluşturulan yeni idarî teşkilatla, eyalette bulunan komutanlara (comes/strategios) askerî yetki yanında sivil yetki de verildi. Dolayısıyla eski büyük eyaletler III. Leon ve V. Constantinus tarafından yeniden bölündü. Yapılan düzenlemeyle *Opsikion* themasının merkezi Nicaea (İznik) oldu. Ankara *Bucallerian*, daha sonra *Bucellarii* olarak adlandırılan yeni bir eyaletin/themanın merkezi oldu. Askerî birlikler bölgede konuşlandırıldı. Bu dönemde oluşturulan Bucallerian teması, Tuz Gölü'nden Karadeniz'e uzanıyor, Galatia, Paphlagonia ve Bithynia'nın doğusunu kapsıyordu. IX. Yüzyılın ortasında Paphlagonia, bağımsız bir thema olarak ayrıldı. IV. Leon (775-780) döneminde Bucallarian teması, Haymana'nın güneyinde kalan Galatia topraklarının Cappadocian temasına devredilmesiyle daha da küçüldü.¹¹⁹² (bkz. Ek-B11) Arap coğrafyacılarının eserlerinde de Anadolu'nun idarî taksimatıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan İbn Hurdâzbih'e göre, Anadolu'daki idarî yapılanma şöyleydi:

“Rumların melikinın idare ettiği arazi 14 bölgedir. Bunlardan 3'ü Haliç'in arka kısmındadır:

1. *Tâfilâ Bölgesi*
2. *Tırâkiye Bölgesi*
3. *Makdâniye Bölgesi*

Haliç'in aşağı kesiminde ise 11 bölge bulunmaktadır:

1. *Eflâcûniyye Bölgesi*
2. *Uftâ Mâtî Bölgesi*
3. *Ubsik Bölgesi*
4. *Terkâsîs Bölgesi*
5. *Nâtalûs Bölgesi*
6. *Harsiyân Bölgesi*

¹¹⁹² Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 237; Foss, *a.g.m.*, s. 76; Eyice, *a.g.m.*, s. 255; Bosworth, “Byzantium...”, s. 55.

7. *Bukular Bölgesi*.¹¹⁹³ *Ankara ve Samluh şehirleri bu bölgenin içindedir. Ayrıca 13 adet kale bulunmaktadır.*
8. *Erminiyak Bölgesi*
9. *Hadliye Bölgesi*
10. *Selûkiyye Bölgesi*
11. *Kabâduk Bölgesi*”¹¹⁹⁴

Opsikion Theması'nın valisi *comes* ünvanına sahip iken diğer themaların valileri *strategos* ünvanıyla anılmışlardı. Ankara'nın Bucallerian theması'nın merkezi olmasıyla Bucallerian valisi de *strategos* ünvanıyla anılmaya başlandı.¹¹⁹⁵

Ankara, Roma-Bizans döneminde önemli bir merkez olma işlevini Türk hâkimiyetine kadar sürdürmüştür. Ankara'ya bu merkezî rolü bahşeden en önemli husus, kuşkusuz jeo-stratejik konumuydu. Şehir Türk hâkimiyetinde de tarihî merkezlik rolünü devam ettirmiştir. Şehrin Anadolu Selçuklu melikleri arasındaki siyasi mücadelelerde oynadığı rol,¹¹⁹⁶ şehre hâkimiyetin, Anadolu hâkimiyeti için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Beylikler döneminde de yine merkezî işlevini devam ettiren Ankara, Osmanlı Devleti döneminde de 1462 yılına kadar Anadolu Eyaleti'nin Paşa Sancağı idi.¹¹⁹⁷ Türkiye Cumhuriyeti kurulurken yine şehrin

¹¹⁹³ Listedenden de görüldüğü üzere Ankara'nın merkezi olduğu Bucellarian theması, Arap kaynaklarında *bukular* ya da *buluklar* olarak geçmektedir. Bucellarian theması, İbn Havkal'ın Akdeniz haritasında da görülmekte ve Konstantinopolis yolu üzerinde önemli bir noktada bulunmaktadır. (bkz. Ek-B12), (İbn Havkâl, s. 193) El-İdrisî'de El-Bukular olarak geçen bölgenin önemli şehirleri içerisinde de Ankara ve Samalu sayılmıştır. (El-İdrisî, s. 804)

¹¹⁹⁴ İbn Hurdâzbih, s. 90-93; 982/983 yılında kaleme alınan ve Minorsky tarafından yayınlanan *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde, merkez şehirleri verilmemekle birlikte, 23 thema zikredilmektedir. Bu durum IX. Yüzyılın sonlarında 14 olan thema sayısının artarak X. Yüzyıl sonlarında 23'e çıktığını göstermektedir. *Hudûdü'l-Âlem*'deki themalar için bkz. V. Minorsky, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib**, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 117-119.

¹¹⁹⁵ Treadgold, **a.g.e.**, s. 316.

¹¹⁹⁶ Anadolu Selçuklu meliklerinin mücadelesinde Ankara'nın rolü için bkz. Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, Çev. Fikret Işıltan, TTK. Yayınları, Ankara, 1995, s. 79, 80; Galanti, **a.g.e.**, s. 60-67.

¹¹⁹⁷ Hoca Sadettin Efendi, **Tâcü't-Tevârih**, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, C.II, s.279; Ahmed Tevhid, **a.g.m.**, s. 1200-1204; Ahmed Refik, “Ankara’da Osmanlı Türkler”, **Hayat**, S.21, Ankara, 23 Nisan 1927, s.408; Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.72. “Kanuni Sultan Süleyman’ın şehzadeleri Bayezid ve Selim’in Kütahya’yı idare ettikleri 1550-1558 ve 1562-1566 yıllarında eyalet merkezi tekrar Ankara’ya nakledilmiş, ancak 1566’dan 1893 yılına kadar Kütahya yeniden merkez olmuştur. (M.Çetin Varlık, “Anadolu Eyaleti”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, C. 3, s.413.)”; Hasan Akyol,

Anadolu hâkimiyetindeki önemi görülmüş ve Ankara, yeni Türk Devleti'nin yeni başkenti yapılmıştır (13 Ekim 1923).

2. Ankara'da Bulunan İdarî Kurumlar ve Memuriyetler

Ankara'nın eyalet/thema merkezi oluşu, şehir idaresinden sorumlu memuriyetlerin yanında eyalet/thema yönetimine ait memuriyetlerin de şehirde bulunmasını sağladı.

Şehirde bulunan Eyalet Yöneticileri ve kurumları şunlardır:

2. 1. Vali

Augustus, çok geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluk eyaletlerini *Senato Eyaletleri* ve *İmparatorluk Eyaletleri* olmak üzere iki şekilde idare etmiştir. Augustus'un eyalet sistemindeki ayrımında, tarihî süreçte değişikliklere uğramış olmakla birlikte, legion kuvvetleri bulundurmaları esas alınmıştı. Buna göre içerisinde legion kuvvetleri bulunan eyaletler, imparatorluk eyaletleri; legion bulunmayan eyaletler de senato eyaletleri idi. Senato eyaletleri on yıl memuriyetten uzak kalmış eski consuller (ex-consul) ile beş yıl memuriyetten uzak kalmış eski praetorlar (ex-praetor) içinden seçilen valiler tarafından yönetilirken, imparatorluk eyaletlerinde, imparator tarafından, consulluk veya praetorluk yapmış senatorlardan seçilen propraetor legatları, legion kuvvetleriyle vali olarak atanıyordu. Ve ünvanı *legatus Augusti propraetore* idi.¹¹⁹⁸ İmparator eyaletleri legatuslarından ex-consul, sınırları içerisinde lejyon bulunan eyaletlerin yönetiminden; ex-praetor ise, sınırları içerisinde lejyon bulunmayan eyaletlerin yönetiminden sorumluydu. Ancak Augustus döneminde Galatia Eyaleti valiliği yapmış altı legati Augusti propraetore'un üçü ex-praetor (eski praetor), üçü ex-consul (eski konsül) idi. Dolayısıyla Ankara'da oturan valinin idare ettiği Galatia topraklarında bir Roma lejyonu bulunup bulunmadığı belirsizdir.¹¹⁹⁹ Augustus'un Galatia Eyaleti'ni kurmakla görevlendirdiği Marcus

"Fatih Sultan Mehmed Döneminde Ankara", *Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu*, Gebze, 2013. (Baskıda)

¹¹⁹⁸ Sherk, *a.g.m.*, s. 407; Akşit, *a.g.e.*, s. 50, 51; Augustus'un yetkileri içerisinde eyaletlerin yönetimi de vardı. Dolayısıyla **bütün** eyaletlerin prokonsülü bizzat imparatordur. Ancak imparator, bütün eyaletleri bizzat idare edemeyeceğinden kendi adına eyaleti yönetmesi için bir elçi (legatus) göndermekteydi. İmparator eyaleti valisinin resmi ünvanı *legatus Augusti propraetore'dür.* (Erzen, *a.g.e.*, s. 80)

¹¹⁹⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 187.

Lullius, Galatia Eyaletinin ilk valisi oldu.¹²⁰⁰ Böylece Galatia, Roma'nın Anadolu'daki ilk imparator eyaleti, Ankara da bu eyaletin merkezi haline geldi.

Eyalet/thema'ların sınırsal gelişimi bahsinde değindiğimiz gibi zaman içerisinde değişik ünvanlar kullanan valiler, şehirde bulunan en üst mülki idari amirlerdi. Valilerin *imperium* yetkisine sahip olmaları, onların çeşitli görevleri yerine getirmelerini gerektirmiştir. İmparatorun legatusu olarak yerel yetkilileri ve vergi tahsildarlarını denetlemek, şehirlerin hesaplarının ve projelerin kontrolünü yapmak, eyaletin en yüksek yargıcı sıfatıyla davalara bakmak, emri altındaki kuvvetlerle yerel sorunlara müdahale etmek, valinin görevleriydi.¹²⁰¹ Vali, politik bir karakter olmadığından yaptığı işleri bizzat yazıtlarla övmesi de yasaktı. Ancak eyalet şehirlerinin ahalisi, valilerin şehirlerdeki hizmetlerini öven yazıtlar diktirmişlerdir.¹²⁰²

Anadolu'daki idari düzen, güvenlik durumuna göre yapılan düzenlemelerle zaman içerisinde değişikliğe uğradı. Anadolu'yu vuran Sasani ve hemen arkasından gerçekleşen Arap saldırıları sırasında Anadolu'da oluşan militarist ortam, idarî anlamda da militarist düzenlemelerle sonuçlandı ve bu bağlamda bazı idarî değişiklikler yapıldı. VII. yüzyıldaki bu değişikliklere dair bilgilere, II. Justinianus'un Papa'ya 687 yılında yazdığı bir mektupta ve İbn Hurdazbih'te rastlamaktayız. II. Justinianus'un mektubunda, karargâhlar belirtilmeksizin komutanlar listelenir.¹²⁰³ İbn Hurdazbih ve sonraki yazarlar, Anadolu'nun themalara ayrıldığı ve önemli komutanlar tarafından yönetildiğine dair, yani değişen durum hakkında bazı ipuçları vermektedirler. İbn Hurdazbih, Anadolu'da on iki tane Patriklik¹²⁰⁴ bulunduğunu,

¹²⁰⁰ Eutropius, VII.10; Kaya, **a.g.e.**, s. 106.

¹²⁰¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 358.

¹²⁰² **Imperatoris Theodosii Codex**, 15.1.31.; Ergin, **a.g.e.**, s. 361. Galatia Valisi P. Sulpicius Quirinius (M.Ö. 5-3) Antiokheia (Yalvaç)'da; M. Platus Silvanus (6) Attaleia'da; Cn. Pompeius Collega (76) Antiokheia'da; Hirrius Fronto Neratius Pansa, Komana'da; P. Calvisius Ruso İulianus Frontinus (106-107), Antiokheia'da; L. Fulvius Rusticus, Ankara'da; C. Iulius Scapula (136-139), Ankara'da; L. Fabius Cilo (192) Ankara'da (Kaya, **a.g.e.**, s. 192); L. Saevinius Proculus, Ankara'da; Severianus Maximus, Ankara'da bulunan yazıtlarda hayırseverlikleriyle anılmaktadırlar. (French, **a.g.e.**, s. 93-97) Ankara'da Vali C. Iulius Scapula onuruna düzenlenen bir yazıt için bkz. Ek-A25.

¹²⁰³ Mansi, **a.g.e.**, süt. 737; Foss, **a.g.m.**, s. 73.

¹²⁰⁴ İslâm kaynaklarında geçen Patrik ya da Batrîk (Patricius) Bizans yönetiminde kullanılan Latin ünvanlarından biridir. Köken itibariyle magister'in altında bir saray ünvanı idi. Askerî ya da sivil işleri denetleyen saray haremağaları tarafından yürütülürdü. Fakat İbn Hurdâzbih ve onu izleyen yazarlar, Batrîk kelimesini on bin kişiye kumanda eden strategus, yani general anlamında ve imparatorluğun askerleşmesiyle ortaya çıkan idari bölge valilerinin çoğu için kullanmışlardır. (Bosworth, "el-Harizmî'ye...", s. 310-313)

bunların altısının İstanbul'da; diğerlerinin Ammûriye Patriği, Ankara Patriği, Erminiya Patriği, Trâkiye Patriği, Sıkilye Patriği ve Serdâniye Patriği olduğunu kaydetmektedir.¹²⁰⁵ Dolayısıyla Ankara, bu değişim sürecinde askerî ve idarî önemli bir merkezdir. Anadolu'nun üç kumandanından ikisi, Anatolic ve Armeniac'ın *strategoi*'si olurken; Ankara'daki kumandan, *comitatenses* birliklerinin başı olarak Opsikion'un *comes*'i oldu.¹²⁰⁶ Böylece Ankara'da bulunan thema valileri, hem unvan olarak hem de işlevsel olarak askerî bir görünüm kazandı. VII. yüzyılda Bizans, Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye gibi eyaletlerini Müslümanlara terk etmek zorunda kalınca, imparatorluğun maddî ve manevî dayanağı Anadolu oldu. Bizans'ın elinde kalan bölgeler içerisinde arazi ve insan gücü açısından, önemli ticaret yollarına sahip, tahıl ve madenlerin kaynağı olan bölge de Anadolu ve mikro anlamda Ankara idi. Yeni düzenlemelerle ordu birliklerinin büyük kısmı ve en seçkin birlikler Anadolu'daki thema'larda bulunuyordu. Doğu ve batı dünyası arasındaki önemli kara ve deniz yolları mutlaka Ankara gibi Anadolu şehirlerine uğruyor, Hacı Yolu ile kutsal topraklara gitmek isteyen Avrupalı Hıristiyanlar, bu yol üzerinde önemli bir konuma sahip olan Ankara'dan geçiyorlardı.¹²⁰⁷ Anadolu'da bulunan thema komutanları, batıdaki komutanlara göre hem maaş hem de rütbe açısından üstündü.¹²⁰⁸

Galatia valileri, geniş bir alana hükmettiklerinden sık sık seyahat etmek zorundaydılar. Bu seyahatlerinin dışında geri kalan zamanlarını eyaletin başkenti Ankara'da geçirmişlerdir. Şehirde valinin ikametgâhı olabilecek bir saray veya vali konağı yapısının Ankara'da bulunmuş olabileceğine dair bazı ipuçları vardır.¹²⁰⁹ Ankara'da yerleşimin kaleye kaymasına yol açan saldırılar sonrasında muhtemelen bu günkü Julianus Sütunu, Atatürk Heykeli ve Zincirli Camii civarlarında bulunan saray yapısı terkedilmiş, şehrin valisi ve maiyeti için İç Kale'de bir saray inşa edilmiştir. Arap-Bizans mücadelelerini konu alan Battal-nâme ile Türk-Bizans

¹²⁰⁵ İbn Hurdâzbih, s. 109.

¹²⁰⁶ Foss, **a.g.m.**, s. 73; Eyice, **a.g.m.**, s. 255; Treadgold, **a.g.e.**, s. 316.

¹²⁰⁷ Hacı Yolu için "Şehirden Geçen Yollar" başlığına bakınız.

¹²⁰⁸ M. Murat Baskıcı, **Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 16.

¹²⁰⁹ Saray ve Praetorium için *İdarî yapılar* başlığına bakınız.

mücadelelerini konu alan Dânişmend-nâme adlı eserlerde İç Kale’de bir sarayın bulunduğu zikredilmektedir.¹²¹⁰

2. 2. Vali Yardımcıları

Anadolu’nun büyük bir bölümünü oluşturan Galatia Eyaleti’nin valisinin yardımcılarının bulunduğu düşünülmektedir. Asia Eyaleti Valisi’nin emrinde üç legatus (legatus pro praetore) ve bir quaestor bulunması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Nitekim Galatia-Kappadokia Eyaleti’nin ex-consul rütbeli valisinin emrinde ex-praetor ünvanlı yardımcılarının bulunduğu bilinmektedir.¹²¹¹ Vali yardımcılarını da valiler gibi imparator tarafından atanırlardı.

Valinin, imparatorlar tarafından atanan yardımcılara ek olarak kendilerinin atadıkları yardımcılarını da vardı. Comites (yoldaş) olarak bilinen bu yardımcılar, valinin consilium (danışma kurulu)’unu oluşturuyorlardı. Valinin yakın arkadaşları olan bu yardımcılar, sıklıkla valiyle birlikte oluyorlar, seyahatlerde O’na eşlik ediyorlardı. Vali ile ahali arasındaki organizasyonu de sağlayarak Vali ile ahali arasındaki mesafenin korunmasını da sağlıyorlardı. Comites’ler validen bağımsız olarak hareket edemiyorlar ve valinin olmadığı yerde herhangi bir iş yapamıyorlardı.¹²¹² İlk olarak Vank Manastırı’nın yanındaki Hıristiyan Mezarlığı’nda bulunarak kaydedilen¹²¹³ ve bugün Roma Hamamı Açık Hava Müzesi’nde bulunan bir yazıt, Vali Marcus Valerius Italus’un Comites’i (yoldaşı) L. Tuccius Secundus’u kaydetmektedir. (yazıt için bkz. Ek-A26)

2. 3. Procurator

Eyaletin malî işlerinden sorumlu görevlidir. Bu kapsamda vergilerin toplanması, denetlenmesi ve harcamaların belirlenmesi işlerini yapmaktaydılar. Procuratorlar, atlılar (asiller) sınıfına mensup kişilerden seçilmekteydi. Ankara’da, Galatia Eyaleti’nin malî işlerinden sorumlu olan bazı procuratorlar adına dikilen kitabelerden, şehirde böyle bir memuriyetin varlığı anlaşılmaktadır.¹²¹⁴ Procurator’un

¹²¹⁰ Çağlar, **a.g.e.**, s. 30, 31; Dânişmend-nâme, 218a/1, 2.

¹²¹¹ Kaya, **a.g.e.**, s. 193.

¹²¹² Bosch, **a.g.e.**, s. 411, no.364; Mitchell, **a.g.e.**, s. 69; Kaya, **a.g.e.**, s. 194.

¹²¹³ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 305.

¹²¹⁴ CIL, III, 251, 6753; Jerphanion, no. 20, s. 245, no. 21, s. 246, Erzen, **a.g.e.**, s. 81.

emrinde Tabularius olarak bilinen, imparatorluk eyaletlerinin maliye dairelerinde çalışan görevliler de bulunmaktaydı.¹²¹⁵

2. 4. Koinon (Eyalet Meclisi)

Eyaletin siyasî ve kültürel birliğinin sağlanması amacıyla uygulanan Romalılaştırma ve Hellenizasyon politikasının gereği olarak Augustus tarafından eyaletin başkenti Ankara'da kurulmuş olan koinon, eyaletteki imparatorluk kültürünü temsil eden dinî karakterli bir meclistir. Meclisin kendi adına sikkeler darp ettirmesi de idarî örgütlenme içerisinde özerk bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Meclisin görevleri, eyaletin idarî, askerî, adlî ve ekonomik işleri dışında kalan gayri resmi işlerle sınırlıdır.¹²¹⁶ Koinon sayesinde eyalette bulunan kentler, Roma ile olan işlerini hızlı ve tekelden, uyumlu bir şekilde yürüttükleri gibi, kentlerin ortak hareket etmelerini sağlamış ve eyaletin bütünlüğünün sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Koinon, her şehrin temsilcisini üye sıfatıyla gönderdiği ve eyalet şehirlerinin burada temsil edildiği bir meclis olarak düşünülebilir. Ankara'nın Roma eyaletinin merkezi konumuna yükselmesiyle şehirde imparatorun mevkiî yükselmiş; Augustus Tapınağı'nın yapılması ve şehirde yerel tanrılarla birlikte imparatorun da kutsal telakki edilmesi, imparatorun otoritesini daha da sağlamlaştırmıştır. İmparatorluk kültürü merkezi otoritenin güçlenmesini sağlamasının yanında Galatia'da bir birlik/koinon kurulmasının ve yerel aristokrat kimselerin de bu mecliste görev almasını sağlamış ve yerel bir birliktelik de oluşmuştur.¹²¹⁷

Koinon'un kaç üyeden müteşekkil olduğu bilinmemekle birlikte, Erzen, Arslanhane Camii yakınında bulunan ve 102 yılına tarihlenen bir yazıtta, koinonun daimi yüksek rahipleri olan *Arkhierios*, *Sebastophantos* ve *Hierophantes* ile birlikte doksan iki *hierourgos*(ayin rahibi)'un adının sayıldığı listeyi vermektedir.¹²¹⁸ Bu listeden de anlaşıldığı üzere Koinon, dinî yönü ağır basan, dinsel bir meclisti.

Koinon rahipliğinin nasıl elde edildiği konusunda bir kesinlik olmamakla birlikte, bu rahiplerin imparator ve legatusları tarafından atanmış oldukları

¹²¹⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 82.

¹²¹⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 78; Kaya, **a.g.e.**, s. 196; Ankara'da basılan Galatia birliği sikkeleri için bkz. Arslan, **a.g.e.**, s. 36-41.

¹²¹⁷ French, **a.g.e.**, s. 44.

¹²¹⁸ Liste için bkz. Erzen, **a.g.e.**, s. 68, 69.

düşünülmektedir.¹²¹⁹ Koinon üyelerinin Roma vatandaşı olan zengin ve aristokrat kişiler arasından seçildikleri bilinmektedir. Halkın içerisinde bulunan bazı seçkinler, yazıtlarda soylarıyla anılmaktadır.¹²²⁰ Meselâ, iki kez başrahiplik/Arkhieros yaptığı kaydedilen, Latinia Cleopatra, yazıtında devamında kralların soyundan gelmiş olmakla övülmektedir (bkz. Ek-A2a). Diğer bir yazıtta Arkhieros olan Iulius Severus'un Greklerin önde gelenlerinden ve kralların soyundan oluşu övülmektedir (bkz. Ek-A2). Tib(erius) Cla(udius) Bocchus'a ithaf edilen bir yazıtta (bkz. Ek-A2) O'nun Arkhierosluk makamında bulunduğu ve tetrarklar soyundan geldiği övülmektedir. Bu yazıtlar, Koinon üyelerinin soylu, zengin ve aristokrat ailelerden seçildiğini göstermektedir.

Koinon'un başı olan Arkhieros, İmparator kültüne hizmet eden tapınakların inşası, kutsal heykellerin yapımı ve kamu binalarının yapımı işleri de üstlenmişti. Koinon'un bu imar faaliyetlerini yürüttüğü bazı yazıtlardan anlaşılmaktadır.¹²²¹

Eyalet meclisinin bir hizmeti de kutsal oyunlar, yarışmalar düzenlemek ve hayır işleriyle şehirlere hizmet etmektir. Dört yılda bir düzenlenen bu oyunlar, sadece başkent Ankara'da değil, eyaletin diğer şehirlerinde de düzenleniyordu. Gladyatör dövüşleri ya da venetiones (hayvanlarla mücadele) oyunlarını ve agonistik oyunları düzenleyen kurum da koinon idi. Gymnasium'da kullanılacak yağın tedarik görevi de koinona ait bir hayırseverlik faaliyeti olarak anılmaktadır.¹²²² (bkz. Ek-A6, A7, A8)

Koinon'un M.S. III. yüzyıldaki siyasî ve dinî bunalımlar karşısında önemini yitirdiği görülmektedir. Constantinus'un eyalet meclislerini yeniden canlandırma yoluna gittiğinin bilinmesine karşın, Hıristiyanlığın Paganizm karşısında giderek üstün hale gelişi, imparator kültü esasına dayanan koinon'un sonu olmuştur. Eyalet şehirleri üzerinde birleştirici bir rol oynayan koinon'un yerini daha sonraki dönemlerde Ankara Piskoposluğu almıştır.

Ankara'da eyalet yönetimiyle ilgili bu memuriyetlerin yanında, yetkileri sadece Ankara ile sınırlı olan şehir yönetimine matuf kurumlar ve memuriyetler de bulunmaktaydı. Ankara'da bulunan idarî kurumları şöyle açıklayabiliriz:

¹²¹⁹ Kaya, **a.g.e.**, s. 198.

¹²²⁰ Cross-Leiser, **a.g.e.**, s. 70-74.

¹²²¹ Bkz. Ek-A2c, A2f, A6, A7, A8, A15, A25.

¹²²² Kaya, **a.g.e.**, s. 199.

2. 5. Boule ve Demos

Ankara'nın şehir yönetiminden boule (şehir meclisi) ve demos (halk meclisi) adı verilen iki meclisin sorumlu olduğu yazıtlardan bilinmektedir.¹²²³ Üyeleri halk tarafından seçilen bu meclisler, şehrin bütün işlerini yürütmekte ve bu görevini gerçekleştirmek için birtakım memurlar bulundururdu. Bu meclisin üyelerinin toplam kaç kişiden oluştuğu bilinmemektedir. Ancak Mitchell, bu görevlilerin sayısının kentin büyüklüğüne göre, 100 ila 600 arasında değişmiş olabileceğini belirtmiştir.¹²²⁴ Meclis üyeleri arasında şehrin kırsalında oturan kimselerin bulunduğu da yazıtlardan hareketle bilinmektedir.¹²²⁵ Şehrin kırsalından kimselerin de meclise üye olabilmesi, kırsal hayatın da canlı olduğunu ve karar mekanizmasına rol oynadıklarını göstermektedir. Kentle ilgili işlerde bu iki meclisin birlikte hareket ettikleri, yazıtlarda birlikte anılmalarından anlaşılmaktadır.

2. 6. Synarchia

Yürütme gücünün başı olan şehir memurlarının en yüksek heyetine *Synarchia*, yani Archonlar heyeti denilmektedir. Bu kurul, üç ya da beş kişiden oluşmakta olup, bir yıllığına seçilirdi.¹²²⁶ Heyetin başında bulunan ve bütün heyeti temsil eden görevli de yazıtlardan anlaşılacağı üzere, *Birinci/Baş Archon* idi.¹²²⁷ Ankara yazıtlarında *Archon* makamı da anılmaktadır. VIII. Phyle Claudia Athenaea'nın Tiberius Claudius Bocchus adına düzenlediği bir yazıtta O'nun diğer görevlerinin yanında *Archonluk* görevi de övülmektedir. (bkz. Ek-A11, Ek-A2b)

Latina Cleopatra adına dikilen bir yazıtta, O'nun *archonluk* görevinde bulunduğu bahsedilmesi, Ankara şehir yönetiminin en yüksek makamı olan *Synarchia/Archonlar heyeti*'nde kadınların da bulunduğunu ve şehir adına alınacak kritik kararlarda etki sahibi olduklarını göstermektedir.¹²²⁸

¹²²³ CIG, 4010, 4012, 4018, 4019, 4020; Erzen, **a.g.e.**, s. 74. Boule ve Demos hakkında bir yazıt için bkz. Ek-A15.

¹²²⁴ Mitchell, **a.g.e.**, C. I, s. 201.

¹²²⁵ Kırsalda oturan ve şehir meclisine üye olan kimseler adına düzenlenen yazıtlar için bkz. Mitchell, **RECAM II...**, no. 178, s. 149, no. 195, s. 164.

¹²²⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 74.

¹²²⁷ Bosch, **a.g.e.**, no. 140, 287; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 117.

¹²²⁸ Bkz. Ek-A2a.

2. 7. Agoranomos

Şehrin pazarındaki bütün işleri (esnafın teftişi, tartı, ölçü, kalite, fiyat, temizlik kontrolü...vs.) düzenleyen memurdur. Ayrıca pazarda satılacak ithal malların temininden de *Agoranomos* sorumludur. Ankara’da *Agoranomos*’un varlığı, şehirde bulunan bazı yazıtlardan görülmektedir.¹²²⁹

2. 8. Eirenarches

Şehrin en yüksek polis amiri pozisyonunda olan *Eirenarches*, şehrin asayiş ve düzeninin korunmasından sorumludur. Suçluların, hırsızların yakalanması ve sorgulanması *Eirenarches*’ın görevleri arasındadır. Bu vazifelerin ifası için emri altında yaya ve atlı silahlı iki kıta polis gücü bulunmaktaydı.¹²³⁰ Latinia Cleopatra adlı seçkin bir kadının onuruna düzenlenen bir şehir yazıtında onun diğer görevleriyle birlikte *Eirenarch* görevini de yaptığından bahsedilmesi, bu göreve kadınların da atandığının bir göstergesidir. Ayrıca aynı yazıtta Latinia Cleopatra’nın archonluk ve eirenarchlık görevlerini aynı anda yaptığından da bahsedilmektedir. (bkz. Ek-A2a) Şehrin Emniyet Müdürü mesabesinde olan *Eirenarches*, Vali tarafından atanmaktaydı.¹²³¹

2. 9. Astynomos

Şehrin caddelerinin, sokaklarının, yollarının, suyollarının temiz tutulmasını, daraltılmasını, genişletilmesini ya da kapatılmasını sağlayan görevliydi. Şehrin her semtinde bir *Astynomos* bulunurdu. Dolayısıyla Ankara’da bulunduğu bilinen on iki semte paralel olarak on iki *Astynomos* bulunmaktaydı.¹²³²

2. 10. Phylarkhes

“İkâmete Mahsus Mahaller” başlığı altında incelediğimiz gibi Ankara’da on iki phyle vardı. Şehirdeki en küçük idarî birimler olan phylelerin her birinin başında *Phylarkhes* olarak anılan phyle yöneticisi bulunuyordu. Yazıtlarda kişilerin bu makama sahipliğinin, Onların övülme nedenlerinden biri olarak görülmesi, makamın sosyal statü açısından önemli olduğunu göstermektedir. (bkz. Ek-A2a, A2d, A2h) Bir

¹²²⁹ Bosch, **a.g.e.**, no. 101, 263; Mitchell, “R.E.C.A.M....”, no. 5.

¹²³⁰ Erzen, **a.g.e.**, s. 75.

¹²³¹ Magie, **a.g.e.**, C. II, s. 1514.

¹²³² Erzen, **a.g.e.**, s. 75; Bosch, **a.g.e.**, no. 201, 262, 357.

mahallenin birden fazla *phylarkhes*'inin olduğu da görülmektedir. Bu durumda mahallenin/semtin yönetiminde *phylarkhes*'lerden birinin başkan olarak görev yapmış olduğu bilinmektedir.¹²³³

Latina Cleopatra adına dikilen bir yazıtta şehrin on iki phylesi ve bu phyle'lerin *phylarkhes*'leri listelenirken Claudia Aquilla'nın da *phylarkhes* olarak anılması,¹²³⁴ şehir yönetimi için önemli olan bu makama kadınların da gelebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

2. 11. Boulographos

Şehir meclisi üyelerinin listesini tutan memura verilen ünvanıdır. *Boulographos*, meclise yakışmayanları üyelikten çıkararak görevine son verir ve ölüm yahut azil suretiyle boş kalan üyeliklere de yeni üyeler alırdı. *Boulographos* memuriyetinin III. yüzyılın zorlu şartlarında devam ettirilmeye çalışılması, makamın önemini göstermektedir.¹²³⁵

2. 12. Politographos

Şehir halkının listesini tutan görevlidir. Şehir genelinde yayılmış halkı, vatandaş ve vatandaş olmayanları birbirinden ayırt etmeyi sağlamıştır. Yabancılar vatandaşlık hakkı verme yetkisi bulunan üst düzey bir memurdur ve bir tür sicil kayıt görevlisidir.¹²³⁶ Bu memurluğa Anadolu'nun her şehrinde rastlanmaz. *Politographos*, imparatorluk döneminde Anadolu'da Ankara dışında sadece iki yerde, Prusias ad Hypium (Konuralp) ve Nakoleia (Seyitgazi)'de¹²³⁷ görülmektedir ki, bu durum da *Politographos* memuriyetinin önemini göstermektedir.

Şehirde bulunan bu memurlukları, şehirde onların adına dikilmiş bulunan yazıtlardan tespit edebiliyoruz. Dolayısıyla yazıt kültürünün zayıfladığı dönemlerde bu kurumlarla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bilgi bulunmaması, yukarıdaki kurum ve memurlukların ihtiyaç olmaktan çıktıkları anlamına gelmemelidir. Şehir idaresinde

¹²³³ Erzen, **a.g.e.**, s. 76.

¹²³⁴ Bkz. Ek-A2a

¹²³⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 76; Magie, **a.g.e.**, C. II, s. 1505; Kaya, **a.g.e.**, s. 202. Boulographos makamının anıldığı bir yazıt için bkz. Ek-A3.

¹²³⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 76; Magie, **a.g.e.**, C. II, s. 1503; Mitchell, **a.g.m.**, s. 74; Kaya, **a.g.e.**, s. 202; French, **a.g.e.**, s. 57.

¹²³⁷ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 82.

büyük önem taşıyan bu memurlukların sonraki yüzyıllarda da var olduğu düşünülebilir.

II. SOSYAL HAYAT

Ankara şehri ve yakın civarının, tarihin ilk devirlerinden itibaren yerleşim gördüğü çalışmamızın giriş ve birinci bölümlerinde işlenmiştir. Şehir merkezindeki ilk büyük ve düzenli yerleşimin Frig döneminde başladığı, şehir merkezinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya konmuştur. Bu dönemden itibaren sürekli yerleşime sahne olan şehir, Galatlar ve ardından Roma hâkimiyetine girişiyle Anadolu tarihinde etkin bir rol üstlenmiştir. Özellikle Roma-Bizans döneminde şehrin üstlendiği merkezî rol, şehrin diğer Anadolu şehirleri içerisinde daha seçkin hale gelmesini sağlamış ve sosyal hayatın önemli bir merkezi olmasının temel etkenlerinden de biri olmuştur. Frig, Galat ve Anadolulu unsurların şehirde yüzyıllarca birlikte yaşadıkları bilinmektedir.

1. Toplumsal Yapı

Ankara'nın coğrafi konumu, Anadolu'nun önemli yolları üzerinde bir kavşak niteliğinde oluşu, şehrin kesintisiz bir şekilde eyalet/thema merkezi olması, şehir yerleşiminin boyutları, şehirde çok sayıda ve nitelikli sosyal yapıların bulunuşu Roma-Bizans Ankarası'nda canlı bir sosyal hayatın varlığını göstermektedir.

1. 1. Nüfus

Ankara'nın, Roma hâkimiyetine girişiyle birlikte Galatia Eyaleti'nin başkenti oluşu ve imparatorluk kültürünün de merkezi olarak çevresindeki diğer şehirler üzerinde üstünlük kurması şehrin, Anadolu'nun en bakımlı ve kalabalık şehirlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Öyle ki Roma döneminde şehir nüfusunun 100.000 kişiden oluştuğu söylenmektedir.¹²³⁸ Tarihçi Livy'e istinaden¹²³⁹ oluşan söylemin gerçeklikten uzak olduğu görülmekle birlikte bu rakam, Roma dönemi Ankara'sının kalabalık miktarda nüfusu barındırdığına bir işaret olarak kabul edilebilir.

¹²³⁸ Buluç, **a.g.e.**, s. 17; Kemal Bağlum, **Beşbin Yılda Nereden Nereye Ankara**, Ankara, 1992, s. 7; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 81; Abdülkerim Erdoğan, Gökçe Günel, Mehmet Narince, **Cumhuriyet ve Başkent Ankara**, ABB Yayınları, Ankara, 2007, s. 182.

¹²³⁹ Livius'un kayıtlarında böyle bir nüfus değerlendirmesine, yaptığımız taramalarda rastlayamadık.

Yazıtların içeriğinden öğrendiğimiz şehirdeki phyle teşkilatı göz önüne alındığında, şehrin semtlerinde Augustus'tan itibaren hızlı bir artışın olduğu görülmektedir. Augustus tarafından kurulduğu, isminden anlaşılan VI. Phyle *Sebaste*'den sonra Hadrianus zamanına kadar şehrin phyle bazında iki misli büyüdüğü ve phyle teşkilatının tamamlanarak on iki phyle'nin oluşturulduğu görülmektedir. (bkz. Ek-A2a, A2b) Bu durum şehrin mekânsal olarak iki kat büyüdüğü şeklinde değerlendirebileceği gibi, şehir nüfusunun artmış olduğu şeklinde de değerlendirilebilir. Ancak bu artışın düzeyi ve şehirdeki nüfus miktarı hakkında kesin bir rakam söylenemez.

Şehrin İlk ve Orta Çağlardaki nüfusunu rakamsal olarak tespit etmemizi sağlayacak bir malzeme bulunmadığından şehrin nüfusu hakkında rakam vermek oldukça zordur. Bu dönemlerde nüfus sayımı tarzında bir uygulama olmadığı gibi, vergilendirmeye ilgili yazılı kayıtlar da bulunmamaktadır. Hıristiyanlığın hâkim olduğu dönemde vaftiz, nikâh ve ölümle ilgili Kilise defterleri de mevcut değildir. Bu durumda ancak dönemin kroniklerinden bazı dönemlerdeki nüfus hareketleri ve nüfusun dinî-etnik yapısı hakkında bazı yorumlar yapılabilmektedir.

1. 1. 1. Nüfusun Etnik Yapısı

Anadolu, üç bin yıldan beri çeşitli dillerin ve bu dillerin türevlerinin yurdudur. Aynı süreçte yoğrulmuş Ankara'da da nüfusun homojen olmadığı, farklı etnik gruplara mensup oldukları, yazıtlar yoluyla bilinmektedir. Ancak bu yazıtlardaki dilleri gruplandırmak oldukça zordur. Şehirde varlıkları bilinen ilk etnik grup Frigler olup, varlıkları şehirde bulunan Tümülüsler ve küçük buluntularla kesinleşmiştir.¹²⁴⁰ Varlıkları kronikler ve arkeolojik bilgiler ışığında kabul edilen Friglerin şehirde hâlâ yaşadığı Roma dönemi yazıtlarından tespit edilememektedir. Frigçe bir yer adı olduğu düşünülen¹²⁴¹ *manes* sözcüğü, yazıtlarda çok ender olarak geçen Frigçe isimlere bir örnek olabilir. (bkz. Ek-A2h)

M.Ö. III. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelen Galatların dilinin varlığını uzun süre sürdürdüğü düşünülmektedir. Erzen, üç yazıttaki isim listelerinden hareketle şehirde bulunan etnik unsurların oranlarını tespit etmeye çalışmıştır. Erzen'in değerlendirdiği ilk yazıt, Augustus Tapınağı'nın sol anta duvarının dış

¹²⁴⁰ Frig Tümülüsleri ve küçük buluntular için bkz. "Frigler ve Ankara", Ek-B5.

¹²⁴¹ Strabon, VII.3, 72; French, *a.g.e.*, s. 67.

yüzeyinde bulunan ve 11-33 yıllarına tarihlenen, İmparatorluk Kült Rahiplerinin listesini taşıyan yazıttır. Bu yazıtta valiler ve kült rahiplerinden oluşan liste, yirmi iki ismi içerir. Adı geçen valilerden dördü (Metilius, Fronto, Silvianus, Basila) Romalılara has isimler taşımaktadır. Valiler, imparatorluğun resmî memurları olduğundan aslen Ankaralı değildirler. Yazıtta anılan on sekiz rahipten dördü (Rufus, Iulius Pontikus, Quintus Gallius Puleher, Sempronius) Romalılara ait isimler taşımaktadır. Rahiplerden altısının adı (Diognetos oğlu ...eias, Metrodoros, Mosanos, Selevkos, Philonides, Selevkos oğlu ...inas) yerli-hellenistik isimlerdir. (Diognetos, Musanos, Selevkos ve Philonides isimleri Grekçe'dir. Ancak bu isimlerin Ankara'da Yunanlıların bulunduğu şeklinde yorumlanmaması gerekir. Çünkü Yunanlılar, Ankara'da iskân edilmemiştir.¹²⁴² Ancak Hellenizm devrinde hâkim olan geleneğe göre, Grekçe isimler almışlardır. Diğer yedi ismi (Brigatos, "Kastor'un babası" Kral Amyntas'ın oğlu, Pylaimenes, Albiorix, Gaizatodiasos oğlu Amyntas, Menas oğlu Pylaimenes, Albiorix oğlu Aristokles, Gallios) taşıyanlar ise, kendilerinin yahut babalarının ismi Keltçe olduğundan bunların Galat olduğu ifade edilmektedir. Listedeki 22 isme, yazıtta geçen diğer dört isim de eklenince 26 şahıs ismi elde edilir ve bunların hepsi 16 aileyi oluşturur. Bunlardan yedisi Kelt, altısı Anadoluludur. Bu yazıttan anlaşıldığı gibi, I. yüzyılda Ankara nüfusunun çoğunluğunu Anadolulular ve Galatlar oluşturmaktadır. Erzen'in isimlerin kökenini incelediği diğer yazıt, Arslanhane Camii civarındaki bir evin duvarı içinde bulunan ve 101-102 yıllarına tarihlenen 92 ismi hâvî bir yazıttır. 92 isme baba isimleri de ilave edilirse burada 159 şahıs ismi geçmektedir. Erzen'e göre, bunlar 87 aileyi oluşturmaktadır ve bunlardan yedisi Galat menşelidir. Bir oranlama yapılırsa Galatlar diğer ailelere oranla % 8'lik bir orana sahiptir. Galatların 150 sene önce bu bölgeye hâkim oldukları düşünüldüğünde, bu miktarın çok az olduğu anlaşılır. Bundan dolayı, yalnız Latince isimler taşıyan aileler içinde daha birtakım Galat menşe'li aileler bulunmuş olmalıdır. 18 aile adı ya tamamıyla Anadolu adlarını yahut da Anadolu'da en yaygın isimleri taşıdıklarından, bunların Anadolu menşe'li oldukları söylenebilir.¹²⁴³ Büyük

¹²⁴² Erzen, **a.g.e.**, s. 67.

¹²⁴³ Erzen, **a.g.e.**, s. 69, 70. Erzen, Anadolulu'dan kasdının, Küçük Asya'nın en eski ahalisi olduğunu; Frigleri bu ahalden ayıracak bir vasıta bulunmadığından, bunları da Anadolulu saydığını belirtmektedir.

İskender'den sonra her ne kadar birkaç Yunanlı ailenin Galatya'ya yerleşmiş oldukları kabul edilebilirse de bunlar, çoğunluğu oluşturan yerli ahali arasında eriyip gitmişlerdir. İskender'den elli sene sonra da, bu bölge Galatlarca ele geçirildiğinden, Yunanlıların burada meskûn olmaları artık tamamen imkânsız hale gelmiştir. Pers ailelerinin şehirde bulunmuş olması muhtemeldir. Zira bazı yazıtlarda Pers kökenli şahıs ismine de rastlanmıştır. Fakat bunların Pers ismini almaları, Pers olduklarından çok Pers adı almış Anadolulular oldukları şeklinde yorumlanmalıdır. Erzen'in incelediği üçüncü yazıt ise 160-170 yıllarına tarihlenmekte ve 56 isim zikretmekte olup kale duvarında bulunmaktadır. Yazıttaki isimler 43 aileyi temsil etmektedir. Erzen bu yazıttaki ailelerden % 86'sının vatandaşlık hakkına sahip olduğunu ve Caracalla tarafından imparatorluk içinde yaşayanlara umumi olarak Roma vatandaşlık hakkının verildiğini ifade etmektedir. Erzen'e göre bu kitabedeki isimlerden hiçbiri Keltçe değildir. Erzen, bu duruma istinaden Galatların II. yüzyılın ortalarında eriyip kaybolduğunu söylemektedir.¹²⁴⁴ Ancak bu Helenleşmenin Galat elit sınıfıyla sınırlı olduğu düşünülmektedir. Köylülerin VI. yüzyılın başlarına kadar eski dillerini konuşmayı sürdürdükleri bilinmektedir. Jerome, kendi zamanında Anadolu'daki Galatların konuştukları dil ile Galya'daki Treveri lehçesinin aynı olduğunu bildirmektedir.¹²⁴⁵

İsimlerdeki bu Grekleşme, Hellen kültürünün Anadolu'nun diğer kültürleri üzerindeki üstünlüğü şeklinde yorumlanabilir. Galanti, Galatların kumral sakallı, mavi gözlü olduğundan bahisle, “...Niğde Mebusu sıfatıyla Ankara'da bulunduğum zamanda (1942-1946) birkaç defa bu simalarda bir takım adamlara rast geldim. Kıyafetlerinden köylü oldukları anlaşılıyordu...”¹²⁴⁶ demek suretiyle Galatların genetik izlerinin devam ettiğini belirtmektedir. Ancak bunun zorlama bir çıkarım olduğu ortadadır. Galanti, Galatların yedinci asra kadar Keltçe konuştuklarını, bu zamandan sonra Galat şahıs ve yer adlarının yerini Yunan isimlerinin aldığından bahsetmektedir.¹²⁴⁷

¹²⁴⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 72.

¹²⁴⁵ Jones, **a.g.e.**, s. 122.

¹²⁴⁶ Galanti, **a.g.e.**, s. 43.

¹²⁴⁷ Galanti, **a.g.e.**, s. 43.

Ankara, Augustus Tapınağı'nın duvarlarında bulunan Res Gestae'nin çift dille (Latince ve Grekçe) yazılmış kopyasını sunan, Galatia'daki tek şehirdi. Bu durum Roma hâkimiyetinin başlangıcında Ankara nüfusunun kozmopolitliğini göstermektedir.¹²⁴⁸ Ankara'da bulunan yazıtların dili de Grekçe ve Latince'dir.

Hadrianus zamanında şehrin 12 phyle'ye ayrıldığını, yani şehirdeki phyle teşkilatının tamamlandığını Latinia Cleopatra'ya adanan bir yazıttan öğreniyoruz.¹²⁴⁹ Phyle teşkilatının da etnik temelli olduğu görüşleri bulunmaktadır. Buluç'a göre: Phyle'ler, etnik grupların oturdukları yerlere göre belirlenmişti. Buluç, hem phyle sistemini hem de şehirde tapınım gören çok sayıda kültü, Ankara halkının oldukça çeşitli gruplardan oluşan kozmopolit bir yapıya sahip olduğunun göstergesi olarak görmektedir.¹²⁵⁰ Yazıtlarda yer alan ve Orta Anadolu'da asla görülmeyen Grekçe isimler ile Mısır ve İran etkilerini çağrıştıran isimlerin varlığı da Ankara'nın Ankaralılar yanında Ankaralı olmayan yabancı kolonilerin de bulunduğu kozmopolit bir şehir oluşuyla bağlantılıdır.¹²⁵¹

İmparator II. Konstans'ın henüz İstanbul'da iken 658 yılında düzenlediği Balkan Seferi dönüşünde beraberinde getirdiği kalabalık bir Slav topluluğunu Anadolu'ya iskân ettiği bilinmektedir.¹²⁵² Böylece ilk defa Anadolu'da Slav nüfus görülmeye başladı. Ancak Slavların Ankara'ya yerleştirildiğine dair bir veri bulunmamaktadır.

Ankara'da Bizans hâkimiyetinin sonlarında Hıristiyan Türklerin yerleştirilmiş olmaları ihtimali bulunmakla birlikte, bu hususu teyid eden bir kayda kaynaklarda rastlanamamıştır.

Ankara, tarihî süreç içerisinde hiçbir zaman homojen bir nüfusa sahip olmamıştır. Şehrin kozmopolitliği, sonraki dönemde Ankara'da bulunan seyyahların eserlerinde de görülebilir.

¹²⁴⁸ Rubin, **a.g.e.**, s. 138.

¹²⁴⁹ Bkz. Ek-A2a.

¹²⁵⁰ Buluç, **a.g.m.**, s. 18. (Phyle'nin etnik olarak bir aşireti karşılaması muhtemel olduğu gibi, mahalle ya da semt olarak kullanılmış olması daha muhtemeldir.)

¹²⁵¹ Mitchell, "R.E.C.A.M....", s. 81; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 83.

¹²⁵² Gümüş, **a.g.e.**, s. 39.

1. 1. 2. Nüfusun Dinî Yapısı

Ankara'da IV. yüzyıl öncesine kadar Hıristiyan nüfus azınlıkta olup, Paganist nüfusun ezici bir üstünlüğü vardı. Şehirde sayıları çok az olmakla birlikte bir Yahudi cemaatinin varlığına dair bilgiler de bulunmaktadır.¹²⁵³ Nitekim Ankara Piskoposu St. Theodotus'un V. yüzyılda birçok Yahudi'nin Hıristiyanlığa geçtiğini kaydetmesi, şehirdeki Yahudi varlığının bir göstergesidir.¹²⁵⁴ IV. yüzyıldan sonra Hıristiyanlığın imparatorlukta yükselişine paralel olarak Ankara'da da Hıristiyanlık hâkim din haline geldi ve nüfusun büyük çoğunluğunu dinî olarak Hıristiyanlar oluşturdu.

1. 1. 3. Nüfus Hareketleri

Ankara, Anadolu'nun önemli yolları üzerinde doğal kavşak niteliğinde bir şehirdi. Ankara'ya barış dönemlerinde canlılık ve zenginlik getiren bu yollar, savaş dönemlerinde de düşmanı şehre getirdi. Düşman akınları ve istilaları dönemlerinde halkın şehri terk ettiği veya düşman askerleri tarafından halkın büyük çoğunluğunun öldürüldüğü bilinmektedir. Dolayısıyla şehrin tarihî süreçte önemli siyasî-askerî olaylara sahne olması, şehir nüfusunun değişkenliğinin nedenlerinden biridir.

M.Ö. III. yüzyılın başlarında Anadolu'ya gelen Galatların Tektosaglar boyunun Ankara'ya yerleşmesi,¹²⁵⁵ şehir nüfusunun artmasını sağlamıştır. Galatları tedip için Anadolu'ya bir sefer düzenleyen Romalı General Manlius Vulso'nun Galat Seferi sonucunda, Galatların büyük bir kısmı imha edilmiştir. Bu seferden Ankara'daki Galat nüfusu da olumsuz etkilenmiş olmalıdır. III. yüzyıl siyasî krizi sonucunda Ankara'da büyük bir kıtlığın baş gösterdiği ve bu sırada büyük nüfus kayıplarının olduğu da bilinmektedir. Clement'in hayat hikâyesinde bu ortam, "...insanlar ve hayvanlar açlıktan ölürlen... aileleri tarafından yollarda bırakılmış veya ebeveynleri ölmüş pagan çocukları..."¹²⁵⁶ gibi cümlelerle tasvir edilmektedir.

Ankara'nın eyalet/thema merkezi rolünü üstlenmiş oluşu, eyaletin diğer şehirlerinden ve ülkenin başka yerlerinden şehre bir göçün olmasını da sağlamış olabilir. Bu düşüncemizi destekleyen bir örnek, Pisidia'daki Amblada'da bilinen bir

¹²⁵³ Hayrettin Âbidin, **a.g.e.**, s. 8; Eyice, **a.g.m.**, s. 251.

¹²⁵⁴ Robert Bonfil, "Continuity and Discontinuity (641-1204)", **Jews in Byzantium Dialectics of Minority and Majority Cultures**, Ed. R. Bonfil, O. Irshai, G. G. Stroumsa, R. Talgam, Brill, Leiden, Boston, 2012, s. 96.

¹²⁵⁵ Strabon, XII.V, 2; Pliny, **Natural History**, V-XLII; Polybius, XXI.39, 1, 2; Livius, XXXVIII.25.

¹²⁵⁶ Delehaye, **a.g.e.**, s. 415-422; Foss, **a.g.m.**, s. 33.

ailenin Ankara'ya göç etmesidir. Bu durum Ankara'da bulunan bir yazıtla doğrulanmaktadır.¹²⁵⁷

Düşman akınları sırasında şehir, çevresindeki geniş kırsal için bir sığınak işlevi de görüyor, dolayısıyla düşman akınları sırasında şehir nüfusu artıyordu. Ancak bazı büyük akınlar öncesi şehir ahalisi, şehri boşaltıp arazide saklanmaya çalışıyordu, bu akınlarda düşman orduları ele geçirdikleri şehir halkını ya öldürüyorlar ya da esir alarak götürüyorlardı. Bu durumda da şehrin nüfusu azalmaktaydı.¹²⁵⁸

Şehirdeki ana geçim kaynağı olan tarım, hassas bir doğal dengeye dayanıyordu. Doğal şartlarla sulanan tarlalardan, yağışın olmadığı zamanlarda ürün alınmıyor, bu durum şehirde kıtlığı ve kıtlık da salgın hastalıkları tetikliyor ve ardından kitlesel ölümler gerçekleşiyordu. Ortaçağlarda vebanın şehir nüfusunu olumsuz etkilediğine dair bilgiler bulunmaktadır.¹²⁵⁹ Kıtlık ve doğal sonucu vebadan şehrin 251, 452, 542 ve 1032 yıllarında etkilendiği bilinmektedir. Veba, Anadolu'nun genelinde nüfus kayıplarına yol açtığı gibi Ankara'da da büyük ölümlere yol açmış olmalıdır. Tell Mahreli Pseudo-Dionysius Kroniği ya da Zuqnin Kroniği olarak bilinen Süryanice vekayinemedede, 542 yılında başlayan ve sonraki on yılda da süren kıtlık ve veba salgını döneminde insanların pek çoğunun bir bölgeden diğerine, bir şehirden diğer şehre kaçtığından bahsedilmektedir.¹²⁶⁰ Bu dönemdeki kıtlık ve salgının Ankara'yı da etkilediği bilinmekle birlikte, kronikte geçen nüfus hareketinin Ankara'da olup olmadığını bilemiyoruz.

Hıristiyanlığın şehirde hâkim olmasının ardından şehirde birçok kilise ve manastır yapıları da inşa edildi. Özellikle şehirde bulunan manastırlara şehrin kırsalından önemli bir nüfusun çekildiği görülmektedir.¹²⁶¹

¹²⁵⁷ Bkz. Ek-A32. Yazıtın yorumu için bkz. A. S. Hall, "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia", **AS**, Vol. 18, BIAA Yayınları, Ankara, 1968, s. 76vd.

¹²⁵⁸ Vulso'nun Galatlarla yaptığı Olympus Dağı savaşıdan sonra, 622 yılındaki Sasani saldırısında ve Mu'tasım'ın 838 Seferi sırasında bu orduların gücünden çekinen halkın şehri boşalttığı bilinmektedir. Ayrıca Sasanilerin 622 yılındaki seferleri ve Mu'tasım'ın Anadolu seferinde şehir ahalisinin büyük kısmının öldürüldüğü veya esir alındığı kaynaklarda geçmektedir. (Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. *II. Bölüm/Heraclius'tan Türk Hâkimiyeti'ne Ankara*.)

¹²⁵⁹ Procopius, **History of the Wars**, II.22, 10-36; Evagrius Scholasticus, IV. 29; Abû'l-Farac, C. I, s. 153, 154; **The Chronicle of Zuqnîn**, s. 172-174.

¹²⁶⁰ **The Chronicle of Zuqnîn**, s. 116.

¹²⁶¹ Syceonlu Theodore'nin kız kadeşi Blatta'yı, Ankara'daki Petris Rahibe Manastırı'na bırakması, bu duruma bir örnek olabilir. Bkz. Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 25, s. 105; Ramsay, **a.g.e.**, s. 267.

Şehir nüfusundaki bütün dalgalanmalara rağmen şehrin her dönemde önemli miktarda nüfusu barındırdığı görülmektedir. Ankara’da bulunan nüfusun sayısı ile ilgili bir rakam telaffuz etmek mümkün değildir. Ancak nüfus açısından Anadolu’nun önemli şehirlerinden olan Ankara’nın, kendi bölgesindeki en fazla nüfuslu şehir olduğu söylenebilir.

1. 2. Sosyal Tabakalaşma

Sosyal Tabakalaşma, en genel anlamı ile bireyler ve grupların belirli veya genelleştirilmiş karakteristiklere göre aşağı ve yukarı statülere, rollere sahip ve sınıflara mensup olarak anlaşılmaları, derecelendirilmeleri; kişilerin ve grupların az veya çok fakat belirli bir derecede sürececek bir statüler hiyerarşisi içine girmesi, konulması süreci, yani bir tür eşitsizlik hiyerarşisi olarak tanımlanabilir.¹²⁶² Bir toplumda şahısların gerek görevleri icabı elde ettikleri statü ve gerekse ekonomik güçleri ile sahip oldukları sosyal konum, sosyal tabakalaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır.¹²⁶³ Toplumun tabakalara bölünmesi sosyal yapının en önemli özelliğidir. Bütün toplumlar üyelerini bir ölçüde göre mertebelenme eğilimindedir. Tabakalaşmanın işlevi, bireylerin toplum içinde birbirlerine göre konumlarının belirlenmesidir.¹²⁶⁴

Ankara’da Roma-Bizans toplumu, kişilerin sahip oldukları rollere ve ekonomik güçlerine göre bazı sosyal guruplar halinde incelenebilir.

1. 2. 1. Yöneticiler

Ankara’da şehrin ilk iskânından Türk hâkimiyetine kadar yönetici tabakanın şehirdeki önemli sosyal guruplardan biri olduğu görülmektedir.

Frigler döneminde yönetici tabakanın üstünlüğü, mezarlarından anlaşılmaktadır. Şehirde bulunan yöneticiler için Tümülüs denen devasa mezarlar yapılırken, halk mezarlarının hem boyut olarak hem de ölü armağanları açısından yönetici mezarlarıyla kıyas dahi edilememesi,¹²⁶⁵ yönetici zümre ile halk arasında önemli bir statü farkı olduğunu göstermektedir.

¹²⁶² Sulhi Dönmezer, **Toplumbilim**, Beta Yayınları, İstanbul, 1999, s. 292, 293; İbrahim Arslanoğlu, **Genel Sosyoloji Ders Notları**, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000, s. 100.

¹²⁶³ Barlas Tolan, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Kalite Matbaası, Ankara, 1975, s. 256-260.

¹²⁶⁴ Arslanoğlu, **a.g.e.**, s. 100.

¹²⁶⁵ Uçankuş, **a.g.e.**, s. 265.

Galatlar döneminde üç büyük Galat kabilesinin yönetiminden on iki üyeli *Tetrarkhesler Kurulu* sorumluydu. Strabon, Roma hâkimiyeti öncesinde Galatia Krallığı'nın yönetimi hakkında şu bilgileri vermektedir:

“...Her üç kabile de aynı dili konuşurlardı ve birbirlerinden hiç farklı değillerdi; her biri, tetrarkhi denen dört kısma ayrılırdı; her tetrarkhi'nin kendi tetrarkhes'i ve her ikisinin de tetrarkhes'e bağlı bir hakimi ve askerî komutanı ve ikinci derecede iki komutanı daha vardı. On iki tetrarks kurulunda üç yüz kişi bulunuyordu ve bunlar Drynemeton denen yerde toplanırdı. Kurul sadece cinayet davalarına karar verirdi, halbuki tetrarkhes'ler ve hâkimler her davaya bakardı. Çok eskiden Galatia'nın yönetimi böyleydi; fakat benim zamanımda yönetim ilk önce üç, sonra iki, sonra bir lidere yani Deiotaros'a, daha sonra da Amyntas'a geçmiş bulunuyor. Fakat şimdi Romalılar hem bu ülkeye hem de Amyntas'a bağlı olan ülkelere sahip bulunuyor.”¹²⁶⁶

Galat döneminde şehirde toplumun elit kesimini oluşturanlar *Tetrarkhes* aileleriydi. Bu dönemde kalelerde oturan elit tabaka statüsünü, baskı ve zenginlikle kazanıyordu.¹²⁶⁷

Roma-Bizans döneminde şehrin yönetiminden sorumlu valiler, imparator adına şehrin idaresinden sorumlu idiler. İmparator Eyaleti valisinin resmi ünvanının *legatus Augusti propraetore* oluşu da¹²⁶⁸ onların imparatorun temsilcisi olduklarını göstermektedir. Eyaletin valisinden başka diğer idarî personelin de şehrin sosyal tabakalaşmasında statü açısından üst makamlarda buldukları, yazıtlarda onların görevlerinin övülmesinden anlaşılmaktadır.

Şehir yönetimiyle alakalı idarî makamlarda bulunan idareciler, hizmetleri karşılığında devletten maaş almadıkları gibi, memuriyetlerinin gerektirdiği harcamaları da yapmakta idiler. Bundan dolayı, bu tip fahri hizmetleri yapan kişiler, *şerefli/şerefi seven/hayırasever* (φιλότιμος) olarak anılmaktaydı.¹²⁶⁹ Kendilerine memuriyet tevcih edilmek suretiyle şeref payesi verilen bu memurlar, şehre büyük hizmetlerde bulunmuşlar, şehir halkı da onlara minnettarlıklarının bir nişanesi olarak onların heykellerini dikmişlerdir. Dolayısıyla idarî memurların halkın gözündeki

¹²⁶⁶ Strabon, XII.V, I. Strabon'un anlatılarını desteklemesi açısından bkz. Ek-A1.

¹²⁶⁷ Darbyshire-Mitchell, **a.g.m.**, s. 170.

¹²⁶⁸ Bu ünvanın zikredildiği yazıtlardan iki örnek için bkz. Ek-A25, A26.

¹²⁶⁹ Erzen, **a.g.e.**, 77. Bkz. Ek-A2d.

statüsü de yüksektir. Heykeller korunamamış olmakla birlikte, kaideleri mevcut olup şehir ve memurluklarla ilgili birçok bilgi, bu heykel kaidelerindeki yazıtlardan elde edilebilmektedir.

Roma-Bizans dönemi mezarlıklarında, diğer mezarlara göre yapı itibarıyla daha görkemli mezarlar bulunmuştur. Mezarların niteliğinden, bu mezarların şehrin elit tabakasına ait olduğu düşünülebilir.¹²⁷⁰ Ayrıca Balgat Roma Mezarı'nda ele geçirilen ölü hediyeleri ve mezar yapısı, burasının üst tabaka mensuplarına ait bir mezar olduğunu göstermektedir.¹²⁷¹

Şehrin kırsalında da bazı önde gelen kimselerin şehir meclisi üyesi oldukları ve büyük malikânelerde yaşadıkları bilinmektedir.¹²⁷² Kırsalda da şehirdeki sosyal tabakalaşmaya paralel bir tabakalaşmanın varlığı söz konusu olmalıdır.

1. 2. 2. Askerler

Galatia Eyaleti, Augustus zamanında görev yapan *ex-consul* rütbeli legatusları ve Galatia-Kappadokia Eyaleti dönemi valileri hariç tutulursa, valileri III. yüzyıl ortalarına kadar *ex-proetor* rütbeli legatuslar idi.¹²⁷³ Bu nedenle Galatia Eyaleti *inermes/savunmasız* eyaletler içerisinde sayılmaktadır.¹²⁷⁴ Ancak Augustus döneminde Galatia'nın lejyon bulunduran bir eyalet olduğu düşünülmektedir. Deiotaros ve Amyntas tarafından Roma orduları örnek alınarak oluşturulmuş iki lejyon, Galatia'nın Roma'ya bağlanması ardından Roma birliği haline getirilerek büyük bir kısmı Mısır'da konuşlandırılan Legio III Cyrenaica'ya katıldı ve bu birlik daha sonra, Legio XXII Cyrenaica, Vespasianus ya da Traianus zamanında da Legio XXII Deiotariana adlarını aldı. Deiotaros ve Amyntas'ın eğitilmiş askerlerinden Mısır'a gönderilmeyenler ise, yardımcı birlikler (*auxilia*) şeklinde organize edilerek

¹²⁷⁰ Akok-Pençe, **a.g.m.**, s. 617; Özgüç, **a.g.m.**, s. 592, 593. İstasyon mevkiinde bulunan ve Roma Hamamlarına nakledilen Bizans Mezarı için bkz. Ek-C47.

¹²⁷¹ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 241; Temizsoy-Demirdelen, **a.g.m.**, s. 24; Buluntular için bkz. Demirdelen, **a.g.m.**, ss. 77-92; Buluntular için ayrıca bkz. Ek-C48.

¹²⁷² Mitchell, **a.g.e.**, no. 178, s. 149, no. 195, s. 164.

¹²⁷³ Erzen, **a.g.e.**, s. 80; Sherk, "A Chronology of the Governors of Galatia: A. D. 112-285", **The American Journal of Philology**, Vol. 100, No: 1, Tekmhpion. A Special Issue in Honor of James Henry Oliver (Spring, 1979), p. 167-175; Kaya, **a.g.e.**, s. 206.

¹²⁷⁴ İçerisinde lejyon bulunmayan eyaletler, Tacitus tarafından *inermes/savunmasız* eyaletler olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Tacitus, **The Histories**, İngilizceye Çev. Clifford H. Moore, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1980, I. 11, I. 16, II. 81, II. 83, III. 5.

iç güvenliğin bir unsuru haline getirildi. Bu birlikler, Galatia Eyaleti'nin ilk valisi M. Lollius zamanında Galatia'ya gelen Legio VII'ye katıldı.¹²⁷⁵

Mevcut bulgulara göre Ankara'da hiçbir lejyoner birimi veya birliğinin konuşlandırıldığı söylenemez. Ancak şehirde bulunan çok sayıda askerî yazıt, yüksek rütbeli birçok askerin emekli olduktan sonra Ankara'da yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Yazıtlara göre bu emekli askerler, şehirde bir *collegium veteranorum* (emekli askerler kulübü) oluşturmuşlardır. (bkz. Ek-A27a)

Emekli askerler kulübünün şehir yönetiminde rolleri olup olmadığı yazıtlardan anlaşılmamakla birlikte, bu birliğin bazı emekli askerler onuruna yazıt düzenlediği (bkz. Ek-A27a) bilinmektedir. Emekli askerlere ev sahipliği yapan şehirde bu askerlerin toplum nazarında saygın bir konumlarının olduğu söylenebilir. Nitekim, onlardan bazılarının (belki de tamamının) özel törenlerde, *albata decursio* (beyaz tören üniforması) giyerek halka görünmeleri, statülerinin yüksek oluşuna işaret etmektedir.¹²⁷⁶

Ankara, lejyonlarda görev yapan emektar askerler için bir çekim merkezi idi. Ankara'nın bu rolü, yazıtlarda birçok emektar askerin anılmasından görülmektedir. (bkz. Ek-A27a, A27b, A27c, A27d, A27e, A27f, A27g)

Ankara'da bir *kohort*'un bulunduğu yazıtlardan yola çıkılarak söylenmektedir.¹²⁷⁷ Ankara'da ikamet eden Galatia Valilerinin muhafızlık hizmetlerinde, şehrin asayişinin sağlanmasında, geçit törenlerinde ve diğer işlerde kullanılmak üzere bu askerî birliğe ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Ankara'da bulunan yazıtlardan valinin maiyetinde piyade askerlerinden başka, süvari askerlerinin de bulunduğu bu birliklere mensup askerlerin mezar taşı yazıtlarından

¹²⁷⁵ Kaya, **a.g.e.**, s. 206, 207.

¹²⁷⁶ Collegium Veteranorum tarafından Marcus Julius Rufus onuruna düzenlenen bir yazıtta, Marcus Julius Rufus'un İmparator Domitianus tarafından albata decursio (beyaz tören üniforması) ile ödüllendirildiği görülmektedir. (bkz. Ek-A27a)

¹²⁷⁷ Bosch, **a.g.e.**, s. 138; Ankara'da bulunan Cohors I Augustan Cyrenaica'ya ait iki yazıt için bkz. Ek-A24.

anlaşılmaktadır.¹²⁷⁸ Ankara’da lejyonlardan bağımsız görev yapan subaylar muhtemelen on bir *centurion*’dan oluşuyordu.¹²⁷⁹

Şehir, Sasani ve Arap saldırıları sırasında da önemli miktarda askere ev sahipliği yapmıştır. VIII. yüzyılda Euphrates’ten Mısır’a kadar olan geniş bölgenin sorumlusu doğu orduları komutanı (magister militum per orientem) ve Justinianus döneminde oluşturulan, sınırın kuzey bölgesinin korunmasından sorumlu Armenian ordularının komutanı (magister militum per Armenian) Phokas’ın kardeşi Comentiolus’un isyanında olduğu gibi, Ankara’yı bazen üsleri olarak kullandılar. Bu sınır orduları, *magistri militum praesentales* tarafından yönetilen daha içerdeki lojistik sağlayan birlikler ve şehirlerde konuşlandırılan *comitatenses* müfrezeleri tarafından desteklendi. Doğu eyaletlerinin kaybedilmesi ve Arap saldırılarıyla zorunlu olan değişikliklerle, bu birlikler her yönden gelebilecek bir tehdidi karşılayabilmek için stratejik noktalara kaydırıldı. Armenian ordularının komutanı Amasya’da, Doğu ordularının komutanı Amorium’da, dâhilî birliklerin (*comitatenses*) komutanı da Ankara’da bulunuyordu. Dâhilî birliklerin Ankara’da konuşlandırılmasının amacı, diğer ordular ve başkentle kolay iletişim sağlanmasıydı.¹²⁸⁰

Galatlardan Türk hâkimiyetine kadar Ankara’da her dönemde sayıları azalıp çoğalmakla birlikte, bazı askerî birlikler konuşlandırılmıştır. Bu durum şehir halkı arasında büyük bir askerî kitlenin de bulunmasını sağlamıştır. Ayrıca 26 lejyonda görev yapmış¹²⁸¹ emektar askerlerin de Ankara’da emekliliklerini yaşamaları ve muhtemelen *collegium veteranorum* (emekli askerler kulübü) adı altında bir organizasyon oluşturmaları, Ankara’da sayıca fazla ve etkin bir asker kitlesinin bulunduğunu göstermektedir.

1. 2. 3. Asiller ve Zenginler

Asalet (soyluluk) ve zenginliğe sahip kimselerin şehir halkının gözünde yüksek bir statülerinin olduğunu yazıtlardan anlıyoruz. Ankara’daki yazıtlarda anılan

¹²⁷⁸ Ankara’da bulunduğu düşünülen Cohors I Augustan Cyrenaica’da süvarilerin de bulunduğunu gösteren bir süvariye ait mezartaşı yazıtı için bkz. Ek-A24.

¹²⁷⁹ Sherk, “The İnermes...”, s. 410. Bu birliklerin sayısı muhtemelen yaklaşık 1100 asker olup, piyade ve süvariden oluşmaktaydı.

¹²⁸⁰ Foss, **a.g.m.**, s. 73.

¹²⁸¹ French, **a.g.e.**, s. 48-50.

bazı şahısların soylarının, onların öne çıkmasına vesile olduğu, soylarıyla birlikte övüldükleri görülmektedir. İmparator Traianus 113/114 yılında ordularını Ankara'dan geçirdiği sırada yüksek rahip olan C. Iulius Severus, kendisine bağlı kişiler tarafından kralların ve tetrarchların soyundan geldiği için onurlandırılmıştı. (bkz. Ek-A28) G. Iulius Severus için kullanılan *Greklere en önde geleni* ifadesi, O'nun asaletini gösteren diğer bir işarettir. (bkz. Ek-A2d) C. Iulius Severus'un eşi Claudia Aquilla ve kızı Plancia Magna Aquilla'nın da kral soyundan gelişini yazıtlarda övülmektedir. Claudia Aquilla'nın övgüsünün dayanaklarından biri de O'nun soyu idi bu soy, yazıtta *kralların torunu* ifadesiyle kendini göstermektedir. (bkz. Ek-A2d) Latinia Cleopatra adına dikilen bir yazıtta şehrin on iki phylesi ve bu phyle'lerin phylarkhes'leri anılırken Claudia Aquilla'nın da phylarkhesler arasında anılması,¹²⁸² O'nun şehir yönetiminin en küçük birimi olan Phylarkhes makamında bulunduğu ve şehir yönetiminde pay sahibi olduğunu göstermektedir. Claudia Aquilla'nın bu makamda bulunması, muhtemelen O'nun soylu G. Iulius Severus'un eşi olması ve krallar soyundan gelişinin bir sonucudur. G. Iulius Severus ve Claudia Aquilla'nın kızı Plancia Magna Aquilla onuruna Ankara halkının diktirdiği bir yazıtta Plancia'nın *kralların soyundan* gelişini övülmektedir.¹²⁸³ Böyle bir yazıtın Plancia'ya ithaf edilmesinin nedeni de onun soyu idi. Dolayısıyla asillik, Roma dönemi Ankarasında makam ve statü sahibi olmanın bir gereği idi. Şehrin on iki phyle'si tarafından Latinia Cleopatra'ya adanan bir onursal adak yazıtında da archon ve eirenarches makamlarının her ikisini de aynı anda hakkıyla yürüttüğü ifade edilirken O, krallar soyundan gelen kahraman kadın olarak övülmektedir.¹²⁸⁴ Şüphesiz ataerkil bir toplumda, Latinia Cleopatra'yı bu makamlara ulaştıran etken de O'nun asaletiydi. Şehrin yedinci phyle'sinin onuruna bir heykel diktirdiği Servenia Cornuta da kralların soyundan gelmiş olmakla övülmektedir.¹²⁸⁵ Beşinci phyle *Dios Trapezon*'un Claudia Balbina'ya adadığı bir onursal yazıtta, O'nun eyaletin en önde gelen kadını ve ırsen bir kraliçe olduğu ifade edilmektedir.¹²⁸⁶ Claudia Balbina'nın imparatorluk kült

¹²⁸² Bkz. Ek-A2a

¹²⁸³ Mitchell, **a.g.e.**, no. 416.

¹²⁸⁴ Bkz. Ek-A2a.

¹²⁸⁵ Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 115.

¹²⁸⁶ Bosch, **a.g.e.**, no.75; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 80.

rahinesi olduğu da bilinmektedir.¹²⁸⁷ Claudia Balbina'nın bu makamı elinde tutmasında, O'na izafe edilen soyun önemi büyüktür. Şehirde idarî birçok görevi üstlenen Tiberius Claudius Alexander'ın oğlu Tiberius Claudius Bocchus onuruna VIII. phyle tarafından dikilen yazıtta Bocchus, tetrarchlar soyundan gelmiş olmakla övülmektedir.¹²⁸⁸ Tiberius Claudis Bocchus'un oğlu Tiberius Claudius Procillianus da I. phyle Maruragêne tarafından ithaf edilen onursal bir yazıtta üstün soyuyla övülmektedir.¹²⁸⁹

Şehir memuriyetleri itibarî görevler olup görevi üstlenen kişiler, görevin gerektirdiği harcamaları da kendileri karşılamakla mükellefti.¹²⁹⁰ Dolayısıyla şehir idaresinde görev almak için varlıklı olmak gerekmektedir. Şehir idaresindeki memuriyetleri ifa etmeleri varlıklı kimselere şehir halkı gözünde bir statü kazandırmaktaydı. Yazıtlardan anlaşıldığına göre bu görevler karşılığında kendilerine şeref payesi verilen memurlar, şehre büyük hizmetlerde bulunmuşlar, şehir halkı da onlara minnettarlıklarının bir ifadesi olarak yazıtlar, heykeller ithaf etmişlerdir. Kriz dönemlerinde Ankara'da bazı memuriyetlerin boş kaldığı, şehir idaresinde boşlukların bulunduğu bilinmektedir. Bu durum şehirde bulunan zenginlerin de zor duruma düştüklerini göstermektedir. Zorlu ekonomik kriz dönemlerinde bu görevleri yapan memurlar, özverilerinin nişanesi olarak yazıtlarda övülmüşlerdir.¹²⁹¹ Zenginlerin şehirde yaptıkları hayırseverlikler, onların mevkilerini yükseltmiştir. Dolayısıyla zenginlik de asalet gibi, bu dönemde yüksek statü sağlayan araçlardan biri olarak görülmektedir. Mesela G. Iulius Severus, Traianus'un orduları Ankara'dan geçerken yaptığı hazırlık sırasında muhtemelen Hadrianus ile temasa geçme şansı bulmuştur. Bu ilişki sonucunda Hadrianus'un referansıyla *tribunician (inter tribunicios)* mertebesinde senatoya girmiş ve Hadrianus'un kişisel diğer iki müdahalesiyle yükseltelen kariyeri O'nu elçiliğe, önemli bir sınır eyaleti olan Germania Inferior Eyaleti'nin valiliğine ve 152 yılında Asia Eyaleti'nin *prokonsül*'lüğüne taşımıştır.¹²⁹²

¹²⁸⁷ Mitchell-French, **a.g.e.**, s. 240.

¹²⁸⁸ Bkz. Ek-A2f.

¹²⁸⁹ Bkz. Ek-A2c.

¹²⁹⁰ Erzen, **a.g.e.**, s. 77.

¹²⁹¹ Bkz. Ek-A3.

¹²⁹² Bkz. Ek-A28; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 37.

Şehirdeki genel şenlikleri, tiyatro ve diğer oyunların düzenlenmesini de şehrin zenginlerinin *agonotetes* ünvanıyla üstlendikleri yazıtlardan görülmektedir. Bir nevi sosyal şenliklerin sponsorluğu demek olan *agonotetes*¹²⁹³ makamı, makamı elinde bulunduran varlıklı kimseler için malî anlamda bir yük getirmesinin yanında, yazıtlarda bu görevi yürütenlerin övülmesinden de görüleceği gibi,¹²⁹⁴ sosyal anlamda toplum nazarında kişiye saygınlık kazandırmaktaydı.

Şehirdeki itibarî görevlerden olan *Elaiiothenes* şenliklerde, festivallerde ve oyunlarda zeytinyağı tedarik etmekle sorumlu idi.¹²⁹⁵ Zeytinyağının Ankara'ya getirilmesi ve halka dağıtılması, görevi üstlenen kimseye şüphesiz maddi bir külfet getirmekteydi. Elaiiothenes görevini ifa ettiğinden dolayı yazıtlarda övülen Ankaralıların şehrin ileri gelenlerinden olduğu görülmektedir.¹²⁹⁶

Ankara'da Hıristiyanlığın hâkim olduğu V. yüzyılda bazı varlıklı kimselerin hayır işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir. Bu zengin kişilerin yaptıkları hayırseverlik faaliyetleri, onları statü bakımından ayrıcalıklı kılmaktaydı. Palladius'a göre Magna adlı bir rahibe, zenginler içerisinde hayırseverlik faaliyetleriyle en öne çıkan kişiydi. Magna, hac yolundaki piskoposlara, fakirlere, hastanelere bağışta bulunan cömert bir münzevî ve iffetli bir kadındı. Kaynakta, Eski count Verus ve O'nun karısı Bosporia da kiliselere ve fakirlere yardımda bulunmakla övülmektedirler. Onların, şiddetli kıtlık zamanlarında tahıl ambarlarını açtıkları ve zenginliklerine rağmen sade bir hayat tarzını benimsedikleri bilinmektedir.¹²⁹⁷

1. 2. 4. Ruhban Sınıfı

Ankara, tarihî ve arkeolojik veriler ışığında ilk kez Frigler tarafından yerleşime tabi tutulmuştur. Frig dönemi yerleşiminin bugünkü Hacı Bayram Camii'nin bulunduğu tepe merkezli olduğu ve Frig yerleşiminin çekirdeğini oluşturan bu tepenin Tanrıça Kybele'nin oturduğu yer olduğu düşünülmektedir.¹²⁹⁸ Bu dönemde burada bir Men Tapınağı bulunması tapınakta bir rahipler sınıfının da

¹²⁹³ Erzen, **a.g.e.**, s. 76, 77; French, **a.g.e.**, s. 57.

¹²⁹⁴ Bkz. Ek-A2c.

¹²⁹⁵ French, **a.g.e.**, s. 57vd.

¹²⁹⁶ Elionethes görevinin layıkıyla ifa edilmesinin övüldüğü yazıt örnekleri için bkz. Ek-A2a, A2f, A6, A7, A8.

¹²⁹⁷ Palladius, LXVI, LXVII.

¹²⁹⁸ Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

bulunduğu anlamına gelebilir. Ankara, kuruluşundan itibaren tarihî süreçte hep önemli bir dinî merkez olmuştur. Dinin temsilcileri mesabesinde olan din adamları, şehirdeki toplumsal tabakalaşmada üst sıralarda yer almıştır. Pagan dönemde ve Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla da bu durum devam etmiştir.

Paganist dönemde şehirde ibadet gören birçok kültün varlığı, yazıtlar, sikkeler, arkeolojik buluntular ve kroniklerden bilinmektedir. Paganist dönem Ankarasında *Agathos Daemon, Aesclepius Savior, Apollon, Athena, Hermes, Helios, Asclepius ve Hygeia, Ares, Aphrodite, Kral ve Kraliçe, Demeter, Dionysos, Dioscuri, Hermes, Zeus, Zeus Saviour, Zeus of Tavium, İsis, Men, Sarapis, Selene, Kybele, Hecate, Tyche, Tanrıların Anası, Ülkenin Tanrıları ve Tanrı İmparatorlar(İmparator Kültü)*... gibi birçok kültün bulunduğu bilinmektedir.¹²⁹⁹ Bu durum Pagan dönemde şehirde büyük miktarda kült rahibinin bulunduğunu göstermektedir. Paganizmde tanrıların kudreti, gücü, faaliyetleri rahmet ve gazapları...vs. ile ilgili tüm inançlar, bu kâhinlerin yaratıcı hayal güçlerinin ve edebî dillerinin ürünüdür.¹³⁰⁰ Şehirdeki zengin kült inancına İmparator Augustus, senato tarafından *Divus Augustus* adı altında devlet tanrısı ilan edilince,¹³⁰¹ İmparatorlar ve Tanrıça Roma kültleri de eklendi. Pessinus ve Antiokheia ile birlikte Ankara, bu yeni kültü temsil eden önemli şehirler haline geldi.¹³⁰² Galatia'nın birlik içinde yönetimini sağlamak için Ankara'da bir Koinon (eyalet meclisi) kurulmuştu. Koinon'un kaç üyeden müteşekkil olduğu bilinmemekle birlikte, Erzen, Arslanhane Camii yakınında bulunan ve 102 yılına tarihlenen bir yazıtta, koinonun daimi yüksek rahipleri olan *Arkhiereos, Sebastophantos ve Hierophantes* ile birlikte doksan iki *hierourgos*(ayin rahibi)'un adının sayıldığı listeyi vermektedir.¹³⁰³ Bu listeye istinaden Koinon'un dinî yönü ağır basan, dinsel bir meclis olduğu görülmektedir. Koinon rahipliğinin nasıl elde edildiği konusunda bir kesinlik olmamakla birlikte, bu rahiplerin imparator ve legatusları tarafından atanmış oldukları düşünülmektedir.¹³⁰⁴ Koinon üyelerinin Roma vatandaşı

¹²⁹⁹ Pagan dönemi kültleri için bkz. V. Bölüm, "Paganizm".

¹³⁰⁰ Şükran Yaşar, "Şehrin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya I*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, s. 497.

¹³⁰¹ Akşit, *a.g.e.*, s. 66.

¹³⁰² Kaya, *a.g.e.*, s. 233.

¹³⁰³ Liste için bkz. Erzen, *a.g.e.*, s. 68, 69.

¹³⁰⁴ Kaya, *a.g.e.*, s. 198.

olan zengin ve aristokrat kişiler arasından seçildikleri bilinmektedir. Halkın içerisinde bulunan bazı seçkinler, yazıtlarda soylarıyla anılmaktadır.¹³⁰⁵

Koinon'un başı olan Arkhieros, İmparator kültüne hizmet eden tapınakların inşası, kutsal heykellerin yapımı ve kamu binalarının yapımı işleri de üstlenmişti. Koinon'nun bu imar faaliyetlerini yürüttüğü bazı yazıtlardan anlaşılmaktadır.¹³⁰⁶ Şehir yazıtlarında birçok arkhieros makamında bulunan soylu kimseler anılmaktadır.¹³⁰⁷

Kentin merkezinde bulunan Augustus Tapınağı, toplumun imparatora sadakatini sağlamak ve tapınağı çekici hale getirmek amacıyla bazı sosyal yardım organizasyonlarını da üstlenmişti. *Sebastofantes*, İmparator Augustus'un kültü için Augustus Tapınağı'nda görevli olan kült rahibinin ünvanıydı. Sebastofantes, Augustus kültü ve şehir tarafından düzenlenen dinî ayinleri yönetmekle görevlendirilmişti.¹³⁰⁸ Şehirde bulunan yazıtlarda, yazıtların ithaf edildikleri kişilerin Sebastofantes makamında bulunmuş olmaları da övülmüştür. Mesela Tiberius Claudius Alexander'in oğlu Tiberius Claudius Bocchus'a VIII. Phyle Claudia Athenaea tarafından ithaf edilen bir yazıtta O'nun Sebastophantos makamında bulunduğu övülmektedir.¹³⁰⁹ Tiberius Claudius Bocchus'un oğlu Tiberius Claudius Procillianus'a I. Phyle Maruragêne tarafından ithaf edilen bir yazıtta, O'nun iki kez sebastophantos makamında bulunduğu övülmektedir.¹³¹⁰ Bu örneklerden Sebastophantos makamında bulunan kişilerin soylular arasından seçildiği görülmektedir.

Şehir yazıtlarından bazı kimselerin *Neokoros* olarak hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. *Neokoros* tapınak görevlisi/bekçisi olarak tapınağa hizmet etmekteydi. XI. Phyle Nea Olympias tarafından Manes'in oğlu Quiriccus'a adanan bir yazıtta, Quiriccus'un hayatı boyunca Neokoros görevini yerine getirdiği

¹³⁰⁵ Cross-Leiser, *a.g.e.*, s. 70-74.

¹³⁰⁶ Bkz. Ek-A2c, A2f, A6, A7, A8, A15, A25.

¹³⁰⁷ Bkz. Ek-A2c, A2f, A6, A7, A8, A25.

¹³⁰⁸ Erzen, *a.g.e.*, s. 77.

¹³⁰⁹ Bkz. Ek-A2f.

¹³¹⁰ Bkz. Ek-A2c.

övülmektedir.¹³¹¹ Sarapis ve diğer tanrılara adanan bir yazıtta da Apollonius, Büyük Sarapis Tapınağı'nın neokorus'u olarak övülmektedir.¹³¹²

Paganizm döneminde, Ankara yazıtlarından şehirde çok sayıda kült ve kült rahibinin, dolayısıyla kalabalık bir ruhban sınıfın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu Paganist ruhban sınıfının IV. yüzyılın sonlarına kadar şehrin idarî ve dinî yapısında en etkili faktörlerden biri oldukları, dolayısıyla da şehrin sosyal gurupları içerisinde statü bakımından üst sınıflar arasında sayıldıkları söylenebilir. Hıristiyanlığın şehre hâkim olmasıyla Hıristiyan ruhban sınıf, Paganist ruhban sınıfın yerini almıştır.

Hıristiyan ruhban sınıfın tüm ülkede olduğu gibi şehirde de güç kazanmasının temelleri Büyük Konstantinus zamanındaki reformlara dayanmaktadır. Konstantinus'un reformlarıyla kilise ve ruhbanlar güçlü bir hiyerarşik yapıya kavuştu ve hem şehir yönetiminde hem de sosyal hayatta aktif bir rol oynadı. Özellikle piskoposlar yönetime karşı halkın hem sözcüsü hem de hamisi oldular. Nitekim Theodore, yasadışı bir iş sayılan define bulmak amacıyla kazı yapan bazı köylüleri cezalandırmak isteyen Vali Euphrantas'a bir mektup yazarak, köylülerin bu işe şeytan tarafından yönlendirildiklerini ve affedilmelerini istedi. Bu arabuluculuğuyla köylüleri takibattan kurtarmıştı.¹³¹³

Piskoposların merkezi yönetimin güvenilir müttelikleri olmaları, Büyük Konstantinus'un takip ettiği kilise politikalarının sonucudur. Kilise ve din adamlarına bahşedilen maddi ve manevi ayrıcalıklar dışında, adlî anlamda kiliseye kendi mahkemelerini kurma yetkisi de verilerek, kilise icraî ve kazaî alanda son derece güçlendirildi. Piskoposluk mahkemelerinin kararları nihaî idi ve yönetim tarafından aynen uygulanmak zorunda idi.¹³¹⁴ Birçok kilise ve manastırın varlığı ve buralarda çok sayıda ruhbanın bulunması,¹³¹⁵ sayıları fazla olan bir ruhban sınıfının varlığını göstermektedir. Kuraklık, kıtlık ve bu durumların tetiklediği salgın hastalıkların hüküm sürdüğü dönemlerde, insanlar bu durumun Tanrı tarafından günahlarından

¹³¹¹ Bkz. Ek-A2h.

¹³¹² Bkz. Ek-A15.

¹³¹³ Dawes-Baynes, Theodore of Sykeon, 116.

¹³¹⁴ Çelik, *Siyasal...*, s. 17, 18.

¹³¹⁵ Palladius'a göre, şehirde IV. yüzyılın sonları ve V. yüzyılın başlarında en az iki bin rahibe bulunuyordu. (Palladius, LXVII)

dolayı bir nevi cezalandırılma olarak gördüklerinden,¹³¹⁶ din adamları bir kurtarıcı gibi görülmüş ve kötü gidişi onların durduracağına inanılmıştır.¹³¹⁷ Ruhban sınıfının birçok yetki ile donatılmaları ve olumsuz şartlarda kurtarıcı telakki edilmeleri, onların toplum nazarında saygınlığının daha da artmasını sağlamıştır. Roma-Bizans döneminde Ankara'da Ruhban sınıfının, toplumsal gruplar içerisinde yüksek statü sahibi bir tabaka olduğu görülmektedir.

1. 2. 5. Özgür Şehir Halkı

Ankara'da sosyal tabakalaşma içerisindeki en geniş tabakayı özgür şehir halkı oluşturmaktaydı. Özgür şehir halkı bazı meslek gruplarından oluşmaktaydı. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için bu tabayı meslek gruplarına göre ayrı ayrı ele alacağız.

Roma-Bizans döneminde zaman içerisinde Galatia Eyaleti'nin, Opsikion Thema'sının, Bucallarion Thema'sının merkezi olan Ankara, bölgesinin en fazla nüfusa sahip şehri idi. Barındırdığı nüfusun ihtiyaçlarını sağlayacak birçok meslek grubunun şehirde bulunmuş olduğu varsayılabilir. Ancak biz burada sadece kaynaklarda haklarında bilgi olan meslekleri bahis mevzuu edeceğiz.

1. 2. 5. 1. Sanatkârlar ve Zanaatkârlar

Ankara'da sanatkâr ve zanaatkâr denilince aklımıza fırıncıdan çömlekçiye, kasaptan müzisyene, ayakkabıcıdan marangoza, dokumacıdan kuyumcuya...vs. birçok meslek erbabı gelir. Doğu ile batı arasındaki önemli yollar üzerinde doğal bir kavşak noktasında bulunması, şehrin birçok kültürle temasını ve bu kültür unsurlarının şehirde var olmasını sağlamıştır. Roma hâkimiyetine girişinden beri önemli bir merkez olan Ankara'da bir şehirde bulunması gerek bütün esnaf dallarının bulunmuş olması gerekir. Ancak burada sadece kaynakların bilgi verdiği sanat-zanaat ve mesleklerden bahsedeceğiz. Ankara ve çevresinde yapılan kazılarda görülen mimari yapılar ve küçük buluntular, şehirde usta ellerin varlığına işaret etmektedir.

Şehirdeki en eski zanaat dallarından biri olduğu şehirde yapılan kazılarda bulunan bol miktardaki ağırşaklardan¹³¹⁸ anlaşılan dokumacılık, Roma-Bizans dönemi ve sonrasında da şehirdeki en önemli etkinlik alanı olarak karşımıza

¹³¹⁶ *The Chronicle of Zuqnîn*, s. 116.

¹³¹⁷ Dawes-Baynes, Theodore of Sykeon, 45, s. 120, 121; Foss, *a.g.e.*, s. 57.

¹³¹⁸ Kazılarda bulunan *ağırşak* örnekleri için bkz. Ek-C4, C15.

çıkılmaktadır. Dokumacılık hakkında geniş bilgi “Ekonomik Yapı” başlığı altında verileceğinden burada tekrar edilmemiştir.

Kazılarda bulunan çok sayıdaki heykel de şehirde bu işe ilgi duyan bir topluluğun olabileceğini gösterir. Günümüzde Roma Hamamı Açık hava Müzesi’nde ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde ve Kale duvarlarında görülebilen çok sayıdaki heykel kaidesi yazıtı da bu duruma işaret eder.

Ankara’da Roma-Bizans döneminde kuyumculuğun varlığı, Ioannes aslı bir kuyumcunun VI. yüzyıla tarihlenen¹³¹⁹ mezartaşı yazıtından anlaşılmaktadır. Ioannes, yazıtta kuyumcu olarak anılmaktadır.¹³²⁰ Şehirde gümüşçülüğün de bir zanaat dalı olduğu, Azizler kilisesi rahibi Theodos’a ait mezartaşı yazıtından anlaşılmaktadır. Mezar taşında Theodoros, *bütün gümüşçüler içerisinde en sevileni* olarak anılmaktadır.¹³²¹

1. 2. 5. 2. Öğretmenler

Ankara’da asiller ve zenginlerin eğitime önem verdikleri ve çocuklarının özel eğitim-öğretim almalarını sağlamak amacıyla başka şehirlere gönderdikleri bilinmektedir. Bu şehirler içerisinde Atina, İskenderiye ve özellikle de Antakya ön plandaydı.¹³²² 360-361 yılında Galatia Valisi olan Ankaralı Ecdicius da vatandaşlarının çoğu gibi, oğullarını öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla Antiocheia(Antakya)’ya Libanius’un okuluna gönderdiğini, Libanius’un çocuklarının öğretmeni olarak kendisinden birçok ricada bulunmasından öğreniyoruz.¹³²³ Ankaralı bir gencin tıp eğitimi için Alexandria(İskenderiye)’ya gittiği ve orada hayatını kaybettiği bilinmektedir.¹³²⁴ Bu örnekler şehirde bulunan elit kesimin çocuklarını yükseköğretim almalarını sağlamak amacıyla başka şehirlere gönderdiklerini göstermektedir. Bu durumda şehirde yükseköğretim kurumlarının bulunmadığı söylenebilir. Ancak 362-364 yıllarında Galatia Valisi bulunan Maximus’un görevi geliştirmeyi kutlamak amacıyla Libanius’tan gelen mektuplardan şehirde öğretmenlerin

¹³¹⁹ French, **a.g.e.**, s. 204.

¹³²⁰ Bkz. Ek-A29.

¹³²¹ CIG.III, 9258. Azizler Kilisesi Rahibi Theodoros’a ait olan mezartaşı yazıtı için bkz. Ek-A21.

¹³²² Mitchell, **Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor II. The Rise of the Church**, Clarendon Press, Oxford, 1993, s. 87; Graham, **a.g.e.**, s. 110.

¹³²³ Bradbury, **a.g.e.**, s. 134, 153, 241.

¹³²⁴ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 54.

bulduğunu öğreniyoruz. Aslında Libanius öğrencisi, Maximus'un oğlu Hyperechius için bazı ricalarda bulunmak amacıyla yazdığı mektuplarında Maximus'un işlerinden de övgüyle bahsetmektedir ki, Maximus'un övdüğü icraatlarından bazıları da O'nun eğitime önem vermesi, öğretmenlerin sayısını artırması ve öğretmenlere eskiye oranla daha fazla ücret vermesidir.¹³²⁵ Libanius'un Ankara'daki diğer bir arkadaşı, yine Maximus'un akrabalarından olan Agesilaus'tur. Agesilaus ve oğulları Stretgius ve Albanus, imparatorlukta ün salmış hitabet öğretmenleri ve devlet adamları idiler. Agesilaus'un kardeşleri veya kayınbiraderleri olan Ankaralı Achillius, Eusebius ve Olympius da sadece Ankara'da değil, bütün Galatia'da tanınan yetenekli hatiplerdi.¹³²⁶ IV. yüzyılın önemli kilise babalarından Naziansuslu Gregor ve Aziz Basileios gibi kişileri de eğitmiş olan Himerius, Ankara'yı eğitimi, hatiplik ve belagat konusunda kendilerini en fazla vakfetmiş insanların yaşadığı Grek şehri olarak tanımlamaktadır.¹³²⁷ II. Constantius Ankara'dayken onunla görüşen ve teveccühünü kazanan Themistius ise, kendilerini öğrenmeye adanmış en kabiliyetli öğrencilerinin Galatyalı olduklarını söylemektedir.¹³²⁸ Başka şehirlerde bulunan bu öğretmenlerin Ankaralı öğrencilere sahip olmaları (Ankara'dan bu öğretmenlere giden bütün öğrencilerle ilgili mektuplar günümüze ulaşmadığından bütün öğrencilerin isimleri bilinmemektedir.) Ankara'da Pagan geleneklere ve atalarının klasik öğrenim geleneklerine sahip çıkan, çocuklarının iyi bir öğrenim görmelerini sağlamak üzere meşhur pagan öğretmenlere gönderen geniş bir yüksek zümrenin varlığını göstermektedir. Dolayısıyla Ankaralı zenginlerin, çocuklarını daha iyi öğretim almaları için başka şehirlere gönderirken, geniş halk kitlelerinin çocuklarının da Libanius'un Maximus'a yazdığı mektupta bahsedilen öğretmenlerden öğrenim gördükleri düşünülebilir.

1. 2. 5. 3. Doktorlar

Doktorluk, hırslı ve eğitilmiş gençlerin yeteneklerinin açığa çıkması için uygun bir mecra haline gelerek çok moda ve oldukça saygı duyulan bir meslek idi.

¹³²⁵ Foss, **a.g.m.**, s. 46; Eyice, **a.g.m.**, s. 250, 251; Criore, **The School...**, s. 79; Criore, **Libanius...**, s. 185.

¹³²⁶ Foss, **a.g.m.**, s. 44vd.

¹³²⁷ Himerius, **Man and the Word, The Orations of Himerius**, Ed. Robert J. Penella, University of California Press, London, 2007, LXIX. 66.

¹³²⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 48.

Ankara'dan tıp eğitimi almak için başka şehirlere giden öğrenciler bilinmektedir. Bunlardan birisi, Publius Aelius Cyrillus idi. Cyrillus, tıp eğitimi için gittiği¹³²⁹ Alexandria (İskenderiye) Tıp Okulu'ndaki tahsili sırasında Alexandria'da vefat etmiş ve kardeşleri P. Alius Cyrion ve P. Aelius Pudens tarafından oradan getirilerek, günümüzde Roma Hamamı'nın Palastrasında bulunan bir lahdin içine defnetmişlerdi.¹³³⁰ Epigrafik olarak tespit edilen doktorlardan birisi de bayandı. Trebia Iulia adındaki bu doktorun faaliyetleri III. yüzyıla tarihlenmektedir.¹³³¹

Ankara'da Hıristiyanlığın yayılmasıyla dinî kaynaklarda şehirde doktorların bulunduğu dair kayıtlara rastlamaktayız. Hıristiyanların takibata uğradığı III. yüzyılın ikinci yarısında Ankara'da St. Platon'un yargılanma sürecinde Platon'un kardeşi Antiochus'un da yargılandığı ve öldürüldüğü bilinmektedir. Antiochus, yerel Hıristiyan mezhebe bağlı bir doktordu. Antiochus, Kappadokia ve Galatia şehirlerindeki hastalarla ilgilenirken Hıristiyan olduğu için tutuklandı.¹³³² İznik Konsili'nde Ankara'yı temsil eden başpiskopos Ankaralı Marcellus'un halefi Ankaralı Basil'in mesleği doktorluktu.¹³³³ Libanius'un Ankara'daki şehir meclisinin başı olan Bosporius'a yazdığı bir mektuptan Palestine'de başarılı ve meşhur bir doktor olarak yetişen Ankaralı Achillius hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Achillius, 362 yılında babası öldüğünde Ankara'ya decuiron(onbaşı) görevini üstlenmek üzere dönmek zorunda kalmıştı. Libanius, Bosporius'tan Achillius'u doktor olarak görevlendirmesi hususunda ricada bulunmaktadır.¹³³⁴

Şehirde varlıkları yazıtlardan ve kroniklerden bilinen doktorlar bunlar olup doktorluğun şehir tabakalaşması içerisinde saygın bir konumu olduğu muhakkaktır.

1. 2. 5. 4. Tüccarlar

Roma-Bizans döneminin önemli bir yönetim merkezi olan Ankara, hemen hemen her yönden gelen yollar üzerinde bulunması dolayısıyla önemli bir ticaret merkezi olarak da ünlenmişti. Ankara'da şehir ve eyalet sikkelerinin yanı sıra Roma

¹³²⁹ Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 54.

¹³³⁰ Bkz. Ek-A14.

¹³³¹ Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 285.

¹³³² Delehaye, **a.g.e.**, süt. 821, 824; Delehaye, **Les Origenes du Culte des Martyrs**, Bruxelles, 1912, s. 187; Foss, **a.g.m.**, s. 35.

¹³³³ Sozomen, IV. 24.

¹³³⁴ Foss, **a.g.m.**, s. 45.

baskılı sikkeler ve eyaletin diğer şehirlerinin basmış olduğu sikkelerin de çok sayıda bulunması, şehrin bu özelliğini göstermektedir.¹³³⁵ Ankara'da bulunan bazı mezartaşları da bu durumu desteklemektedir.¹³³⁶

1. 2. 5. 5. Fahişeler

Dünyanın kabul gören en eski mesleklerinden biri olan fahişeliğin Ankara şehir merkezindeki varlığına dair bir bulgu yoksa da şehrin yakın bölgelerindeki önemli yollar üzerinde bulunan hanlarda bu mesleğin icra edildiğine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Fahişelik, Hıristiyan din adamları tarafından onaylanmasa da vergilendirmeye bağlı olarak yasal bir kimliğe sahipti. Diğer meslek gruplarından olduğu gibi fahişelerden de *collatio lustralis* vergisi alınıyordu.¹³³⁷

Syceanlı Theodore'nin hayat hikâyesine göre, Ankara'dan başkente giden anayol üzerinde bulunan Syceon'da hepsi fahişe bir anne ile iki kızı, faal bir trafiğe sahip anayol üzerinde seyahat eden yolcuların dinlenip eğlenebileceği bir han işletiyorlardı. Han, imparatorluk habercilerini ve çeşitli hükümet yetkililerini getiren önemli bir mevkideydi.¹³³⁸ Bu rivayete göre şehre değişik yönlerden gelen yollar üzerinde hanlar bulunduğu ve buraların fahişeler tarafından işletildiği söylenebilir.

Ankara toplumunda fahişelerin dışlandığına ve gayri insani muamelelere maruz kaldıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Hıristiyanlığın şehre hâkim olmasından sonra din adamlarının ve dindarların tepkisi söz konusu olmuş olabilir. Bu paralelde bir uygulamayı Urfa şehrinde görmekteyiz. Piskopos Rabbula (412-435) fahişelere kutsal sakramentten verilmesini menetmiş ve hanlarda faaliyet gösteren fahişelerle ilişkiye girmemeleri için şehre giden papaz, rahip ve diyakozların kilise misafirhaneleri veya manastırların dışında, herhangi bir yerde ve özellikle hanlarda konaklamalarını yasaklamıştı.¹³³⁹ Urfa'daki bu dışlamanın veya benzeri bir uygulamanın Ankara'da olduğunu kaynaklarda tespit edemiyoruz. Ancak Fahişeliğin sosyal tabakalaşma içerisinde alt bölümlerde olduğu ve Hıristiyanlığın fahişeleri yeraltına itmiş olduğu düşünülebilir.

¹³³⁵ Melih Arslan, *Roman Coins, Museum of Anatolian Civilisations*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, no. 19vd.

¹³³⁶ Bkz. Ek-A29, Ek-A30.

¹³³⁷ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 139; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 59, 60; Yaşar, *a.g.m.*, s. 512.

¹³³⁸ Dawes-Baynes, Theodore of Sykeon, 3.

¹³³⁹ Yaşar, *a.g.m.*, s. 513.

1. 2. 6. Köleler ve Hizmetçiler

Kölelik, insanlardan bir kısmının diğer bir kısmına muayyen bazı sebeplerle hizmet etmesidir. Tarihin en eski devirlerinden beri devam edegelmiş bulunan kölelik, güçlünün güçsüze hükmetmesinden doğmuştur. Savaşlarda ele geçirilen esirler, en ağır işlerde çalıştırılırlar, alınıp satılırlardı. Mesela, 931 yılı yazında Tarsus Valisi'nin Bizans'a karşı seferinde sadece Amorium'dan aldığı esirlerin değerinin yüz otuz altı bin dinar olduğunu biliyoruz.¹³⁴⁰ Bu durum esirlerin, köle olarak satılıp nakdî bir değer elde edildiğini göstermektedir. Köle pazarlarında köleler teşhir edilip, özelliklerine göre fiyatlandırılıp satılırlardı. Köleler bazen de zevk için arenalarda öldürülürlerdi. Köleler hiçbir hakka sahip olmayıp, insan dahi addedilmezlerdi. İlk ve Orta Çağların iktisadî sisteminin bir parçası olan kölelik kurumunun güçlü ve zengin insanlara hizmet verdiğinden dolayı ortadan kalkması güç olmuştur.¹³⁴¹

Kölelik ve hizmetçilik işlevsel olarak birbirlerine yakınmış gibi görünmekteyse de özgürlük açısından çok farklı kurumlardı. Köleler, tüm insan haklarından mahrum ve sahibinin mutlak anlamda malı sayılırken, Hizmetçiler, belirli bir ücret mukabilinde çalışan ve özgür olan insanlardı.

İlk ve Orta Çağlarda tüm dünyada yaygın olan köleliğin, yazıtlardan yola çıkılarak Ankara'da da bulunduğu görülmektedir. Şehirde köleliğin varlığını gösteren yazıtlardan bazı örnekler şunlardır:

L. Hennius Marus'a ithaf edilen üzerinde toga giymiş, sağ omzundan asa görünen bir büst taşıyan yazıt, L. Hennius Marus'un azat ettiği köleleri tarafından O'na ithafen yaptırılmıştır. Köleleri Tertio ve Aemilianus, efendilerinin vasiyeti üzerine serbest kalmışlar ve ön ad olarak Hennius adını taşımışlardır.¹³⁴²

Phoebion adına N. Callistus tarafından yaptırılan daha sonra üzerine bir demir halka (muhtemelen hayvan bağlamak için) takılmış olan mezartaşı yazıtının yorumunda Mitchell, Phoebion'un Callistus'un kölesi olduğunu ve daha sonra muhtemelen Callistus'un O'nu evlat edinmiş olduğunu belirtmektedir.¹³⁴³

¹³⁴⁰ İbnü'l-Esir, C. 7, s. 69; İbn Kesir, C. 11, s. 198; Galanti, **a.g.e.**, s. 82; Tuğlacı, **a.g.e.**, s. 21; Eyice, **a.g.m.**, s. 256, Venning, **a.g.e.**, s. 301.

¹³⁴¹ Ekrem Buğra Ekinci, "Tarihimizde Kölelik", **Tarih ve Medeniyet**, S. 11, Ocak, 1995, s. 20; Yaşar, **a.g.m.**, s. 513, 514.

¹³⁴² Bkz. Ek-A31.

¹³⁴³ French, **a.g.e.**, s. 178. Yazıt için bkz. Ek-A34.

Fl(avius) Vicrius Aphrodisios tarafından Tanrıça Isis'e adanmış bir adak yazıtındaki *Vicrii* adından hareketle, Vicri'nin ailesinin Beyşehir-Seydişehir bölgesinden Ankara'ya göç eden azatlı köleler olduğu ileri sürülmektedir.¹³⁴⁴

I(ulius) Amyntianus tarafından Kral ve Kraliçe'ye adanan yazıtta Amyntianus'un, adından hareketle, Galat tetrarkhlarından birinin azatlısının soyundan gelmiş olma ihtimali yüksektir.¹³⁴⁵

Ankara'da kölelikle ilgili bu yazıt örneklerinden IV. yüzyıla kadar şehirde köleliğin mevcudiyetini görmekteyiz. Ancak yazıtların olmadığı sonraki dönemlerde de şehirde köleliğin mevcut olduğu düşünülmele birlikte, bunu doğrulayacak kesin bilgiler yoktur.

Bizans döneminde kölelikle ilgili bazı genel bilgiler bulunmaktadır ki, bu genel bilgiler özelde Ankara için de geçerli olmalıdır. Yannis Kordatos'un Bizans'ta kölelikle ilgili aktarımları bu bilgileri özetler mahiyettedir. O'nun aktarımı şu şekildedir:

"...Bizans İmparatorluğu'nun ilk çağlarında tarımda köleler kullanılırdı. Daha sonra, tamamen ekonomik sebeplerle (dini değil) birçok köle, sahiplerinden özgürlüklerini almaya başladı. (Bizans'ın son dönemlerine kadar manastırlarda (Aziz Köleler) adı verilen köleler çalıştırılmaktaydı.) Kölelik düzeni tamamen yok olmasa da, ilk dönemlerdeki etkisini yitirdi. Bunun yerini zamanla (yarıcılık) sistemi aldı. Yarıcılar, sahipleri tarafından esir pazarlarında hayvanlar gibi alınıp satılan kölelerden farklı olarak, toprakla beraber alınıp satılıyorlardı. Toprak mülkiyet değiştirdiğinde, yarıcı ve bütün ailesini de sahibi değişiyordu. Yarıcılar, toprağı işleme karşılığında efendilerince besleniyordu. Toprağı terk edemezler, başka sektörde çalışamazlardı. Bu durum aileleri ve çocukları için de söz konusuydu. Yarıcılık sisteminin, eyaletten eyalete değişik uygulamalarına da rastlanıyordu. Bütün çiftçiler köle ya da yarıcı değildi. Özgür ve yarı özgür köylüler de vardı. Hatta on birinci yüzyıla kadar bu küçük toprak sahibi köylüler, büyük toprak sahibi yöneticilerle, sınır tarlalarını işletebiliyorlardı. Yine yönetici sınıfa bağımlı başka çiftçiler de

¹³⁴⁴ Hall, **a.g.m.**, s. 76vd. Yazıt için bkz. Ek-A32.

¹³⁴⁵ French, **a.g.e.**, s. 127. Yazıt için bkz. Ek-A33.

vardı. Bunlar kiracı, perakendeci, hasatçı gibi değişik gruplardı. Küçük toprak sahipleri şu veya bu sistemle toprağa bağlı köle veya öteki köylüler, tarımsal üretimde söz sahibi değillerdi. Üretimin türü ve miktarı, toprakların hakimi beyler ve rahiplerce belirleniyordu. Tarım ekonomisini yönlendirenler onlardı. Böylece küçük toprak sahiplerinin siyasi gücü, onuncu yüzyılın sonlarına doğru tamamen zayıfladı ve bu güç büyük toprak sahiplerinin eline geçti. M.S. 934-996 yılları arasında Konstantin Porfirogennitos, Romanos Lekapinos, Nikiforos Phocas ve Vasilios Porifrogennitos gibi imparatorlar, değişik kararnameler yayınlayarak, feodal beylerin köylülerin arazilerini almalarını yasakladılar. Aynı zamanda kilisenin de bağış yoluyla bile olsa, büyük arazilere sahip olmasına engel koydular. Ancak, bu kararnamelere rağmen toprağın yönetici sınıfın eline geçmesi önlenemedi. M.S. 1057'de, Anadolu'dan büyük çiftliklerin sahibi Isaak Komnenos tahta çıkınca, feodal beyler, dizginleri tamamen ellerine aldılar. Çeşitli ayaklanma ve isyanları el altından organize ederek tahtı ele geçirmeyi başardılar. Artık küçük toprak sahipleri ortadan kalkmış ve üretime tamamen feodal beylerle, manastırlar hakim olmuştu. Tarım üretiminin zenginlerin eline geçmesinin kentlerin ekonomik ve sosyal yaşamına yansımaları ilginç oldu. Topraklarını ve bağlarını kaybeden çiftçiler, iş bulmak amacıyla, kentlere göç etmek zorunda kaldılar. Böylece kentlere binlerce işsiz nüfus akmaya başladı. Bir çeşit lumpen proletarya konumundaki bu köylüler, imparatorluk ekonomisine de asalak oldular.

Topraklar zengin feodal beylerle, kilisenin eline şöyle geçti:

Baskı ve yasadışı yollar toprakları ele geçirmenin başlıca yöntemleriydi. Tefecilik ve salgın hastalıklar da, feodal sınıfa, özgür köylüleri köleleştirme fırsatı veriyordu. Rahipler ise köylülerin tarlalarını kiliseye bağışlaması, ya da, terk etmesi için bir dizi hile ve sahtekarlığa başvuruyorlardı. Aşırı dindar köylüleri, cennet vaatleri, azizlerin ruhuna bağış, rüya yorumları gibi yollarla kandırıyor ve topraklarını kiliseye bağışlamalarını sağlıyorlardı. Bazen bir rahip rüyasında bir aziz gördüğünü söylerdi; aziz ona manastır yakınındaki toprakların mutlaka

kiliseye bağışlanması gerektiğini bildirmişti. Cahil ve dindar köylüleri bu denli büyük sahtekarlıklarla kandırıp, arazilerini ele geçiriyorlardı... ”¹³⁴⁶

Bu alıntı Bizans Ankara’sında kırsalın büyük toprak sahiplerinin egemenliğinde olduğu ve köylülerin büyük çoğunluğunun da köle statüsünde bulunduğu şeklinde bir genelleme yapılabilir.

2. Eğlence ve Sosyal Etkinlikler

Roma-Bizans Ankara’sında eğlence de sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuruydu. Şehirde çok eski dönemlerden beri büyük şenlikler ve gösteriler düzenlenmekteydi. Ankara’da düzenlenen festivaller ile kültürler arasında yakın bir ilişki bulunmakta olup bazı oyunlar bazı kültürlere adanmaktaydı. Kültürler gibi eğlence organizasyonlarının da eyalet şehirlerinde yaşayan farklı etnik grupları birleştirme işlevi gördüğü düşünülebilir. Antik dönemde düzenlenen bu kültür festivallerine genel olarak uzak diyarlardan da katılım olduğu bilinmektedir. V. yüzyılda yaşadığı düşünülen Mousaios’un¹³⁴⁷ kültür törenleriyle ilgili olarak “... *Yine yıldönümü erişti, günü geldi Sestos’da kutsal törenlerin, Sevdiği Adonis için Aphrodite’nin yasa girmesinin. Nice insan sükün etti oraya kutsal günün törenlerine katılmayı diye. Kimi Thessalia’dan geldi, kimi Kıbrıs’tan; Kythera kentlerinde kadın kısmından bile kimse kalmadı, Lübnan’ın yaylalarına çekmiyordu kadınları dinsel tören danslarının coşkusu; Komşu yöreler halkından kimse gelmeden edemedi tanrıçanın törenli gününe, Ne Phrygia’da kimse kaldı, ne de yakında kurulmuş Abydos’da. Çıkıp geldi genç kızlardan hoşlanan delikanlılar, Nerede tören var dense oraya koştukları gibi...*”,¹³⁴⁸ ifadelerinden de kültür törenlerine katılımın genel olarak geniş kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak geçerli olan bu durumun özelde Ankara için de geçerli olduğu düşünülebilir. Şehirdeki şenliklere katılımın geniş çaplı olduğunu bazı yazıtlar da göstermektedir.¹³⁴⁹

¹³⁴⁶ Yannis Kordatos, **Bizans’ın Son Günleri**, Çev. Muzaffer Baca, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 15-18.

¹³⁴⁷ Mousaios, **Hero ile Leandros**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1987, s. 5.

¹³⁴⁸ Mousaios, 44-53, s. 9.

¹³⁴⁹ Bosch, **a.g.e.**, no. 247.

Galat aristokrasisinin yavaş yavaş Helenleştiği dönemde Eğlence türleri de Helen kültürüne uyum sağlayarak yeni bir şekil almıştır. Yazıtlarda bahsedilen yağ bağışının varlığı, Galatların Helen spor geleneklerinden etkilenmeye başladıklarını göstermektedir. Ancak halk şenliklerinde yer alan boğa güreşleri, yaban domuzu avı, gladyatör dövüşleri Galat aristokrasisinin eski eğlence anlayışlarının etkilerinin devam ettiğini göstermektedir.¹³⁵⁰

Augustus döneminde eyaletlerdeki yerli kültürler, bütün şehir halklarını temsil edebilecek şekilde bir araya getirilmişti. Böylece İmparator kültürü ve bu kültürü anmak üzere düzenlenen şenlikler, eyaletteki şehirlerin birlik ve beraberliğine hizmet etmiştir. İmparatorluk kültür rahiplerinin yerel seçkinler ve yerel soylulardan seçilmesi, bu amacın net bir göstergesidir.¹³⁵¹ Bu kültürler, Roma ve Augustus tapınağında yılda bir defa yapılan bir festivalde buluşurlardı. Roma dönemi Ankara’ında eğlenceye ve spora yönelik etkinliklerin başında gladyatör oyunları gelmektedir. Ankara’da seri halinde otuz bir gladyatörün katıldığı, boğa, ayı, leopar ve arslan gibi hayvanlarla yapılan güç gösterilerinin yanı sıra, av partileri ve diğer eğlenceleri içeren ve elli bir gün devam eden şenliklerin yapıldığı bilinmektedir. Diğer Roma şehirlerinde bu tür eğlenceler sekiz, on iki, en fazla yirmi dört gün sürerken, Ankara’da yaklaşık iki ay sürmüştür.¹³⁵²

Şehirde İmparator kültürünü anma festivallerinin yapıldığını, Augustus Tapınağı’nın güney antası üzerindeki kesik yazıttan anlıyoruz.¹³⁵³ Tanrı Augustus ve Tanrıça Roma’ya hizmet eden rahiplerin listesini içeren yazıt, Tanrı Augustus ve Tanrıça Roma kültürünü anmak için düzenlenen festivaller/şenlikler hakkında da bilgi vermektedir. Bu kültür festivali, gladyatör dövüşleri, boğa ve vahşi hayvanların avlanması, boğa güreşi, şovlar, geçit töreni, atletizm yarışmaları, iki tekerlekli araba ve at yarışları, buğday dağıtımı, halk şöleni, öküz kurbanı ve zeytinyağı dağıtımı gibi etkinlikleri kapsamaktaydı. Bu etkinliklerden yazıtlarda sıklıkla geçen zeytinyağı

¹³⁵⁰ Jones, **a.g.e.**, s. 120; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 74.

¹³⁵¹ French, **a.g.e.**, s. 63.

¹³⁵² Buluç, **a.g.m.**, s. 18; Sema Polat Ögüt, bir kişinin yedi haftadan fazla süren, böyle kapsamlı bir şenlik düzenlemesinin mümkün olamayacağından hareketle, elli bir günün sürekli olmayıp, bu kişinin düzenlediği farklı zamanlara ait birçok gösterinin toplam süresi olmasının daha makul olacağı görüşündedir. (Sema Polat Ögüt, **Principatus Dönemi Küçük Asya’ında Gösteriler**, AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 20)

¹³⁵³ Yazıt için bkz. Bosch, **a.g.e.**, no. 51; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 2.

dağıtımının sonraki yüzyıllarda da aynen devam ettiği bilinmektedir. Ankara’da düzenlenen bu kült festivalinin Sebasteon (Augustus Tapınağı) yakınında yapıldığı da bilinmektedir. Bu durum, Augustus Tapınağı’nın Roma Ankara’sındaki merkezi konumunu da göstermektedir. Yazıtta Festival sırasında Tanrı Augustus ve Tanrıça Roma’ya adanan hediyeler de listelendi. Boğa güreşi hediyesinin *üç millete ait* oluşunun ifadesi, Galatların üç boyunun bu festivaldeki etkisini/katkısını göstermektedir. Augustus Tapınağı’nın antasındaki bu yazıttan I. yüzyılda Ankara’da en az 135 çift gladyatörün kullanıldığı yıllık festivallerin bir parçası olarak sekiz gladyatöryal oyun düzenlendiği anlaşılıyor.¹³⁵⁴

Şehirde Asklepius Soter’e adanan oyunların da Caracalla döneminde başlatıldığı ve dört yılda bir düzenlendiği bilinmektedir.¹³⁵⁵ Ankara’da kutlanan bayram ve spor müsabakaları anısına basılmış olan atletli ve agonistik urne vazolu sikkelerin oldukça çok oluşu da şehirde agonistik oyunların revaçta olduğunu göstermektedir. Düzenlenen oyunların ve bayramların en bilineni, Asklepios kültüyle ilişkilidir. Asklepius şenlikleri için basılmış sikkelerde “ΑΣΚΛΕΠΕΙΑ ΣΩΤΗΡΕΙΑ ΙΣΟΠΥΘΙΑ (ΙΕΡΟΣ ΑΓΩΝ)” yazısı okunmaktadır. Bu ifade “Kurtarıcı Asklepios oyunları, İsoipithia oyunları ve kutsal agon) şeklinde çevrilebilir.¹³⁵⁶ Şehir sikkelerinde önemli bir yer işgal ettiği görülen Asclepius kült oyunları, yazıtlarda da önemli bir yer tutmaktadır. Şehirde M. Aurelius Didymus adına bir heykel kaidesi yazıtından O’nun Ankara’da düzenlenen Asclepian Soterian Oyunlarında zırh yarışını kazandığını ve bu kaidesi yazıtlı heykelle (heykel/büst bugün yoktur) onurlandırıldığını öğreniyoruz.¹³⁵⁷ Ankara’daki Asclepian Soterian oyunlarını üç defa kazandığı için bir onursal yazıtla onurlandırılan C. Iulius Dionysius’un parlak bir kariyere sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵⁸ Afrodisias(Aydın-Karacasu-Geyre Köyü)’ta bulunan bir atletin kariyerini listeleyen yazıtta, Ankara’daki Asclepian

¹³⁵⁴ Bosch, **a.g.e.**, no. 51; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 2; Şehirde gladyatörlerle ilgili sekiz yazıt bulunmaktadır. Gladyatörler ve Ankara’daki Gladyatörlerle ilgili yazıtlar için bkz. Julian Bennett, “Gladiators at Ancyra”, **Anatolica**, C. XXXV, 2009, ss. 1-15; Şehirde bulunan gladyatör mezar yazıtlarından iki örnek için bkz. Ek-A35.

¹³⁵⁵ Bosch, **a.g.e.**, s. 310; French, **a.g.e.**, s. 64.

¹³⁵⁶ Bu ifadeyi taşıyan şehir sikkeleri için bkz. Arslan, **a.g.e.**, s. 68, no. 147, 150-153; B71, B80-B88, B95-B97.

¹³⁵⁷ Yazıt için bkz. Ek-A37.

¹³⁵⁸ Yazıt için bkz. French, **a.g.e.**, no. 22.

Soterian oyunları da, O'nun katıldığı yarışmalardan biri olarak anılır.¹³⁵⁹ Diğer yazıtlarla da desteklenen bu durum, Ankara'daki Asclepian Soterian kültü için düzenlenen oyunlara katılımın geniş kapsamlı olduğunu göstermektedir.

Ankara'da bulunan diğer kültleri anmak için de bu tür şenliklerin yapılmış olması muhtemeldir.

Şehirde kült şenliklerinin düzenlenmesi, maddi bir destek gerektirmekteydi. Bu maddi desteğin şehrin zenginleri tarafından verildiği yazıtlardan anlaşılmaktadır. Şenliklerin, tiyatro veya diğer oyunları düzenleyen kişilere verilmiş olan *Agonotetes* ünvanı, bir nevi oyunların sponsoru anlamındadır ve bu maddi külfet getiren görevi üstlenen kimseler adına şehrin mahalleleri minnettarlıklarının bir nişanesi olarak yazıtlar düzenlemişlerdir.¹³⁶⁰

Kült merasimlerinde müziğin de önemli olduğu, bu şenliklerde müzisyenlerin de görevlendirildiği ve şehirde bir müzisyen topluluğunun bulunduğu da şehirde vilayet konağının yakınında bulunan bir yazıttan anlaşılmaktadır.¹³⁶¹ Bu yazıt Dionysos şenlikleri hakkında bir kararnameyi içermektedir. Yazıttan şehirde Dionysos kültünü anmak için de bazı şenliklerin yapıldığı görülmektedir.

Kültlerle iç içe girmiş olan şenliklerin, şehirde Hıristiyan inancının hâkim olmasının ardından sona erdiği düşünülebilir. Ancak Anastasius'un vahşi hayvanlarla insanlar arasında at meydanlarında yapılan mücadeleleri yasakladığından hareketle, bu kült şenliklerinin parçası olan bazı oyunların, VI. yüzyıla kadar devam ettiğini söyleyebiliriz.¹³⁶²

Şehrin siyasî yapısı bölümünde değindiğimiz gibi şehri, sıklıkla ve çeşitli vesilelerle imparatorlar ziyaret ediyorlardı. İmparator ziyaretlerinde, imparatorun gelişi münasebetiyle, şehirde şenlikler düzenleniyordu. Meselâ Julianus'un, II. Şapur'un ordusuyla giriştiği mücadelede hayatını kaybetmesi üzerine¹³⁶³ (26 Haziran/ Temmuz? 363) yerine geçen Jovianus'un şehre gelişi onuruna büyük hazırlıkların yapıldığını ve O'nun imparatorluğunun kutlandığını biliyoruz. Diğer

¹³⁵⁹ Bosch, **a.g.e.**, no. 247.

¹³⁶⁰ Bir yazıt örneği için bkz. Ek-A2c.

¹³⁶¹ Bosch, **a.g.e.**, no. 127; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 141.

¹³⁶² Vasiliev, **a.g.e.**, s. 141.

¹³⁶³ Ammianus Marcellinus, XXV.7, 10; Eutropius, X. 16; Zosimus, III. 28, 29; Gibbon, **a.g.e.**, C. 2, s. 320vd.; Baydur, **a.g.e.**, s. 107-109.

imparatorların ziyaretlerinde de şehirde kutlamalar ve şenlikler yapıldığını Ammianus Marcellinus'un, Jovianus'un şehre gelişini aktarırken: “*Şimdiye kadar ki durumlarda yapıldığı gibi O'nun (Jovianus) gelişi dolayısıyla karşılama hazırlıkları yapıldıktan sonra İmparator Ancyra'ya girdiğinde...*”¹³⁶⁴ şeklindeki kaydına istinaden söyleyebiliriz.

Şehirde 358 yılında bir kilise meclisi (synod) çağrısı yapıldığı ve bu synodun hazırlıkları kapsamında Ankara Piskoposu Basil'in yeni bir kilise yaptırdığını ve bu kilisenin açılışının bayram havasında gerçekleştiğini biliyoruz.¹³⁶⁵ Dolayısıyla şehirde eğlence vesilesi olarak yeni dinî kurumların açılışı da sayılabilir.

Hıristiyanların şenlikler ve festivallere karşı oldukları, açlık ve salgın hastalıkların bu eğlencelerde günah işleyenler yüzünden meydana geldiğini düşünüyorlardı.¹³⁶⁶ Dolayısıyla Hıristiyanlık döneminde, Paganist dönem kült festivallerinin ortadan kalktığı söylenebilir.

Şehir halkının sosyal etkinlikleri içerisinde hamamlar ve tiyatro da sayılabilir. Hamamlar, sadece halkın temizlik ihtiyacını karşılayabildiği mekanlar değildi. Hamamlar, halkın bütün tabakalarına açık idi. Roma dünyasının ihtişamını yansıtan mekânı bütün şehir halkı paylaşmaktaydı. İmparatorluk hamamlarının şatafatlı ortamları, buraların *halkın sarayları* veya *pagan katedraller* olarak adlandırılmalarına yol açmıştır. Hamama gelenler buradaki zamanlarının çoğunu caldarium ve frigidarium'da harcarlardı. Bu mekânlar, sıcak-soğuk banyo yapılabilecek salonlar olmalarının yanı sıra, geniş bir sosyal, sportif ve eğlence etkinlikleri yelpazesini sunan, hatta bazı gösterilerin de yer aldığı mekânlardı. Hamamlar, ferah salonları, palaestra ve bahçeleriyle, istekli ve heyecanlı izleyicileriyle turneye çıkan hokkabazlar, jimnastikçiler, sihirbazlar, soytarılar ve müzisyenler için ideal sahneler niteliğindedir.¹³⁶⁷ II. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar aktif olduğu bilinen tiyatro da, Ankara halkının sosyal etkinliklerinden birisi idi.

¹³⁶⁴ Ammianus Marcellinus, XXV.10, 11.

¹³⁶⁵ Sozomen, IV. 13.

¹³⁶⁶ Yaşar, **a.g.m.**, s. 533.

¹³⁶⁷ Yegül, **a.g.e.**, s. 28, 29.

III. İKTİSADÎ HAYAT

Roma-Bizans Ankara'sının iktisadî yapısını bütün yönleriyle ortaya koyacak belgelerden mahrum bulunmamız, bizi bazı ipuçlarından çıkarımlar yapmaya zorlamıştır.

1. Şehir Ekonomisini Etkileyen Faktörler

Şehrin iktisadî yapısı doğal olarak bazı olumlu ve olumsuz faktörlerden etkilenmekteydi. Bu nedenle ekonomide (rakamsal olarak tespit edilememekle birlikte) değişkenlik söz konusuydu. Ankara'nın iktisadî yapısına geçmeden önce bu faktörler hakkında bilgi vermekte fayda görüyoruz.

1. 1. Olumlu Faktörler

Ankara'nın bulunduğu coğrafi konum itibariyle denizlerden uzak iç bölgelerde bulunması ve yükseltisinin fazlalığı, şehirde karasal bir iklimin hâkim olmasına yol açmıştır. Bu iklimin özelliği olarak, kışlar soğuk ve yağışlı; yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Dolayısıyla ziraat temelli bir ekonomiye sahip olan şehir ve civarı için su kaynaklarının önemi büyüktür. Ankara, orta yayla içerisindeki çanak vaziyetindeki konumuyla etrafına hâkim bir şehir görünümündedir. Ankara'nın etrafında bulunan dağlar arasında, şehrin güneybatısına doğru ilerleyen vadide Çubuk Çayı, Bent Deresi (Hatip Çayı) ve İncesu kaynakları bulunmaktadır. Bu su kaynakları birleşerek, batıda Sakarya nehrine katılan Ankara çayını oluştururlar.¹³⁶⁸ Ankara'nın tarım arazileri Kızılırmak, Sakarya Irmakları ile Kırmir Çayı tarafından da sulanmaktadır. Dolayısıyla şehir nüfusunun gereksinimi olan su kaynaklarına sahiptir. Bu özellik şehir ekonomisini olumlu yönde etkilemektedir.

Ankara ve çevresi sahip olduğu ekolojik zenginlikler dolayısıyla iyi cins tiftik keçilerinin yetişmesini de sağlamıştır. Tiftik keçisi uzun bir süre Ankara kentinin en önemli ekonomik simgesi olmuştur. Tablet, sikke vb. buluntularda yer alan keçi motifleri yörede bu hayvan türünün çok eski zamanlardan beri bulunduğunu

¹³⁶⁸ İdil, a.g.e., s. 5.

göstermektedir. Ancak Orta Asya'dan gelen göçmenlerin getirdiği keçilerle türün ıslah edildiği görüşü de savunulan tezler arasındadır.¹³⁶⁹

Şehirdeki dokumacılık sanayiinin hammaddesini sağlayan bu hayvanların, en güzel şekilde Galatia bölgesinde yetiştikleri, yani bölgeye has oldukları bilinmektedir ki, 1555'te şehirde bulunan Busbecq, bunun nedeni olarak yörede bulunan kuru otlarla beslendiğini zikretmektedir. Yine Busbecq, keçilerin Galatia'ya has oluşunu “...Şurası muhakkak ki başka otlaklara götürülürse yünü değişikliğe uğruyor ve hayvanlar tanınmaz hale geliyorlar...” şeklinde ifade etmektedir.¹³⁷⁰ XIX. yüzyılda Ankara'da bulunan Ainsworth de Ankara keçilerinin ve koyunlarının tüylerindeki parlaklığın olağanüstülüğünün ana nedeninin şehrin kendine has iklimi olduğunu söylemektedir.¹³⁷¹ Dolayısıyla hayvancılığa ve özellikle de tiftik keçisi yetiştirmeye elverişli bir ekolojiye sahip olması da şehre ekonomik olarak artı değer katan unsurlardandır.

Şehirden geçen yollar bahsinde açıkladığımız üzere Ankara, her yönden gelen yolların birleşme noktasında, bir kavşak hüviyetindeydi. Başkent'in İstanbul'a taşınması, şehirden geçen yolların önemini bir kez daha artırdı ve Kudüs ile Başkenti birbirine bağlayan anayol (Hacı Yolu, Via Tauri), Ankara'dan geçerek¹³⁷² şehre ekonomik olarak katkı sağladı.

Şehrin, sık sık imparator ziyaretlerine sahne olması ve imparatorun maiyetiyle birlikte şehirde kalışı, şehir ekonomisini canlandırmış olmalıdır.

Ankara'nın Roma hâkimiyetine geçmesinden Türk hâkimiyetine kadar olan süreçte şehrin eyalet/thema merkezi oluşu, şehrin özellikle mimarî yatırımların yapıldığı bir alan halini almasını sağlamıştır. Şehir, bu merkezi özelliğiyle birçok memurların yaşadığı bir yer haline gelmiş ve bu durum şehrin ekonomisinde olumlu bir etki meydana getirmiştir.

Şehirde hâkim olan kültürler ve özellikle de İmparator kültürü anısına düzenlenen oyunların merkezinin de Ankara olması, eyaletin birçok şehirden büyük

¹³⁶⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 39; Börtüçene, *a.g.e.*, s. 16.

¹³⁷⁰ Busbecq, *a.g.e.*, s. 49.

¹³⁷¹ Ainsworth, *a.g.e.*, s. 134.

¹³⁷² Bkz. Ek-B14, B15.

kalabalıkların şehirde toplanmasını sağlamıştır. Bu durumun da şehrin ekonomisine olumlu katkı sağladığı düşünülebilir.

1. 2. Olumsuz Faktörler

Şehrin temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık, hassas bir doğal dengeye dayanıyordu. Doğal şartlarla sulanan tarlalardan, yağışın olmadığı zamanlarda ürün alınamıyor, bu durum şehirde kıtlığı ve kıtlık da salgın hastalıkları tetikliyor ve ardından kitlesel ölümler gerçekleşiyordu. Ortaçağda bazı aralıklarla tekrarlayan salgın hastalıklardan şehir olumsuz etkilenmişti.¹³⁷³ Kıtlık ve kıtlığın doğal sonucu vebadan şehrin, 251, 452, 542 ve 1032 yıllarında etkilendiği bilinmektedir. Veba, Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, Ankara'da da çok sayıda insan ve hayvanın ölümüne sebep olmuş olmalıdır. III. yüzyılın ikinci yarısında şehirde etkili olan kıtlık dönemlerinde Clement'in faaliyetleri anlatılırken, O'nun faaliyetlerinin "...insanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyor..."¹³⁷⁴ gerçekleşmesi de bu kıtlıktan şehrin olumsuz etkilendiğini göstermektedir.

Şehrin başkente giden anayol üzerinde bulunması, başkentle sıkı bir ilişkinin doğmasını ve şehrin ekonomik olarak gelişmesini sağlamıştı. Ancak şehir bu konumuyla doğudan başkenti hedef alan düşman ordularının da hedefi oldu. Şehrin, Amorium ile birlikte başkent in korunmasında bir sigorta/kilit rolü oynadığı, düşman orduları tarafından görülünce, bu iki şehir başkente giden yolda ilk hedef oldular. Örneğin Mu'tasım Ankara ve Amorium'un bu rolünü görmüş ve 838 seferinde bu iki şehir üzerine yürümüştür. O'na göre Anadolu'da bu iki şehirden (Amorium ve Ankara) ne daha büyüğü ne de daha önemlisi vardı.¹³⁷⁵ Ankara'nın, başkent in doğusundan gelecek tehlikelere karşı doğal bir kalkan oluşu, başkent üzerine yapılacak seferlerde ana hedef haline gelmesine yol açmış ve bu durum şehir surlarının ve bazı kamu binalarının tahribine sebep olarak şehir ekonomisini olumsuz etkilemiştir.

¹³⁷³ Procopius, **History of the Wars**, II.22, 10-36; Evagrius Scholasticus, IV. 29; Abû'l-Farac, C. I, s. 153, 154; **The Chronicle of Zuqnîn**, s. 172-174.

¹³⁷⁴ Delehaye, **Synaxarium...**, süt. 415-422; Foss, **a.g.m.**, s. 33.

¹³⁷⁵ Taberî, C. 9, s. 57, 58.

2. Ekonomik Yapı

Şehrin ekonomisi, tarım alanları ve yol ağı üzerindeki konumundan dolayı tarım-hayvancılık ve ticaret temelliydi.

2. 1. Üretim

Ankara şehrinin ziraî ve sınâi anlamda önemli ürünlerin üretildiği bir merkez olduğu bilinmekle birlikte bu üretim faaliyetlerinin boyutları ve üretilen malın miktarı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Şehirdeki üretimi ziraî üretim ve sınâi üretim olmak üzere iki başlıkta inceleyeceğiz.

2. 1. 1. Ziraî Üretim

Ankara'da tarımsal üretim doğal dengeye dayanmaktaydı ve karasal iklime bağlı olarak da şehrin kırsalında tahıl üretimi yapılmaktaydı. Semavi Eyice, Ankara'nın zaman zaman açlık ve kıtlığa maruz kalışını, ekonominin büyük ölçüde tarıma bağlılığının kanıtı olduğunu belirtmektedir.¹³⁷⁶ Roma-Bizans dönemi Ankara'sında tahıl üretiminin günümüzdeki verim performansı ile benzerlik taşıdığı, yani bölgedeki tahıl üretiminin bölge tüketimini karşıladığı düşünülmektedir.¹³⁷⁷ Ancak kıtlık zamanlarında şehrin tahıl üretimi, şehir ihtiyacını karşılamamış ve şehir tahıl ithal etmiştir. Aurelian döneminde, Philumenus adlı bir tahıl tüccarının memleketi Lycaonia (Konya)'dan Ankara'ya buğday getirdiğini biliyoruz.¹³⁷⁸ Normalde tahıl üretimi fazlası olan bir yere buğday satmak amacıyla Philumenus adlı buğday satıcısının seyahati, Galatia'daki kıtlığın boyutlarını ve kıtlığın kontrolü için alınan tedbirleri göstermektedir. Günümüzdeki durumdan yola çıkılarak şehrin kırsalında üretimi yapılan başlıca tarım ürünlerinin buğday ve arpa olduğu söylenebilir. Galatia'da ele geçirilen öküz ve pulluk tasvirli mezartaşları da tahıl üretimine (buğday ve arpa) işaret etmektedir.¹³⁷⁹

Şehrin idarî memuriyetlerinden birisi olan *Sitometres* makamını, idarî memuriyetler başlığında belirtmektense, önemine binaen burada zikretmeyi daha

¹³⁷⁶ Eyice, **a.g.m.**, s. 246.

¹³⁷⁷ **Expositio Totius Mundi et Gentium**, Haz. Giacomo Lumbroso, 1903, s. 56'da Galatia Eyaleti'nin en güzel şekilde kendi kendine yettiğinden bahsedilmektedir.; Foss, **a.g.m.**, s. 31; Kaya, **a.g.e.**, s. 242.

¹³⁷⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 33.

¹³⁷⁹ Kaya, **a.g.e.**, s. 242.

uygun gördük. Sitometres makamı, *tahıl ölçüleri hâkimi*¹³⁸⁰ olarak hizmet etmekteydi. Bu makamın varlığı şehirdeki tahıl üretiminin bir kanıtı mahiyetindedir.

V. yüzyıla ait bir kaynak olan *Expositio totius mundi et gentium*'da Galatia Eyaleti'nin en güzel şekilde kendi kendine yettiği belirtilmektedir.¹³⁸¹ Bu eserde Galatia, içlerinde Ankara'nın da bulunduğu büyük şehirleri olan bir eyalet olarak tavsif edilmiş ve Ankara'da kutsal ekmeğin yenildiği kaydedilmiştir. French bu ifadeyi, "kutsal ekmek varsa, kutsal buğday da vardır" şeklinde açıklayarak şehirdeki V. yüzyıl buğday üretimine vurgu yapmaktadır.¹³⁸²

Şehirde buğday ve arpanın yanında sebze-meyve üretiminin de varlığından söz edilebilir. Şehri besleyen dereler ve ırmak boylarında (sulu tarımın yapılabildiği yerlerde) sebze-meyve tarımı bugünkü gibi yapılmış olmalıdır. Ancak Roma-Bizans kaynaklarında üzüm hariç diğer meyveler hakkında bir kayıt yoktur.¹³⁸³

Ziraî hayatın önemli bir unsuru da hayvancılık olup, şehirde hayvancılığın çok eski zamanlardan beri önemli bir ekonomik faaliyet olarak sürdürüldüğü bilinmektedir. Strabon, kurak bir görünüme sahip olan Galatia'nın güney bölgelerinde çok sayıda koyunun yetiştirildiğinden bahsederek, yünlerinin sert olduğunu ve bazı kimselerin yalnız koyun yetiştiriciliği sayesinde büyük servet elde ettiklerini ve son Galat Kralı Amyntas'ın da bu bölgede üç yüzden fazla koyun sürüsünün bulunduğunu ve bu bölgede eşeğin varlığından da bahsetmektedir.¹³⁸⁴

Bizans döneminde şehirde atın yanında devenin de yetiştirildiğini, Ioannes adlı bir deve sürücüsünün mezartaşı yazıtından öğreniyoruz.¹³⁸⁵ Aslında deve yetiştiriciliği Roma-Bizans Anadolu'sunda olağan bir etkinlikti. Syceonlu Theodore'nin hayat hikâyesine göre, Theodore'nin babası olduğu kaydedilen Cosmas, Justinianus döneminde (518-527) bir imperyal görevli idi. Cosmas, develer üzerinde yaptığı akrobatik hareketleriyle tanınmaktaydı. Yine hikâyede Sergius adında bir deve sürücüsünün de adı geçmektedir.¹³⁸⁶ Roma-Bizans Ankara'sında

¹³⁸⁰ French, **a.g.e.**, s. 56.

¹³⁸¹ **Expositio Totius Mundi et Gentium**, Haz. Giacomo Lumbroso, 1903, s. 56; Foss, **a.g.m.**, s. 31.

¹³⁸² **Expositio...**, s. 56; French, s. 69.

¹³⁸³ Şarap üretiminin hammaddesi olan üzüm üretimi hakkında bkz. "şarapçılık".

¹³⁸⁴ Strabon, XII.6, 1.

¹³⁸⁵ Bkz. Ek-A29.

¹³⁸⁶ Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 3; French, **a.g.e.**, s. 204.

devenin şehirde yetiştirilen diğer hayvanlar gibi sıradan bir hayvan olduğu görülmekle birlikte, aksini ispatlayabilecek bir delil de bulunmamaktadır. Bu durumda Selçuklu ve Osmanlı döneminde kullanılan deve kervanlarının köklerinin daha eskiye dayandığı anlaşılmaktadır. Daha çok ulaşım amacıyla kullanılmış olan develerin, şehirdeki varlıkları uzun süre devam etmiştir. XIX. yüzyıl seyyahı Ainsworth'un Haymana'ya bağlı Kargalı Köyü civarında deve sürülerinden bahsetmesi,¹³⁸⁷ devenin Ankara ve civarında uzun süre kullanıldığını göstermektedir.

Galatia'da öküz boyunduruğu ve pulluk tasvirli mezar taşlarından hareketle öküzlerin toprağı işleme ve ulaşım faaliyetlerinde kullanıldıkları söylenebilir. XVI. yüzyılın ortalarında şehirde bulunmuş olan Dernschwam'ın ilkel araçlar olarak adlandırdığı ve şekillerini çizdiği¹³⁸⁸ *kağnı ve döven'in* şehrin kırsalında, çok yakın zamanlara kadar kullanıldığı bilinmektedir. Bu araçların menşei, Roma-Bizans döneminde, hatta daha önceki dönemlerde aranmalıdır.

2. 1. 2. Sınâî Üretim

Şehirde üretilen/yetiştirilen tarım ürünleri ve hayvanların hammadde olarak kullanıldığı birçok sanayi faaliyeti bulunmaktaydı. Bu faaliyetlerin başında dokumacılık, taş işçiliği, şarapçılık ve kuyumculuğun bulunduğu görülmektedir.

Kaynaklarda Ankara'da *taş işçiliği* ile ilgili bir kayıt olmamasına rağmen, şehirde bulunan mimarî yapı parçalarından ve yazıtlardan (yazıtlar üzerindeki işaretlerden ve yazıtların bizzat kendilerinden) şehirdeki ekonomik etkinliklerden birinin de taş işçiliği olduğunu söyleyebiliriz. Şehirde bulunan onursal yazıtlar ve mezar taşlarının ince bir işçilik ürünü olduğu görülmektedir. Çoğunlukla kalker bloklardan yapılmış bu eserlerin bazıları üzerinde işaretlerin taş işçisinin ya da taş ocağının işareti olduğu ileri sürülmektedir. French, C. Aelius Flavianus Sulpicius'a¹³⁸⁹ ait olan ve daha sonradan üzüm ezgi taşı olarak kullanılmış onursal yazıtın arkasında bulunan "A E" harflerinin bir taş ocağı veya taş işçisinin işareti olduğunu söylemektedir.¹³⁹⁰ Ankara şehrinde bulunan çok sayıdaki yazıt ve yapı kalıntıları için kullanılmış olan kalkerin çıkarıldığı taş ocakları, şehir yakınlarında

¹³⁸⁷ Ainsworth, **a.g.e.**, s. 143.

¹³⁸⁸ Dernschwam, **a.g.e.**, s. 245-248; Dernschwam'ın kağnı ve döven çizimleri için bkz. Ek-B28.

¹³⁸⁹ Yazıt için bkz. Ek-A36.

¹³⁹⁰ French, **a.g.e.**, s. 99.

bulunmalıdır. Reşit Galip Bey, Maarif Vekili iken Ankara ve civarında âsâr-ı atîka ve eski medeniyetler hakkında araştırma yaparken, şehrin 14 kilometre güneybatısında bulunan Ahlatlıbel'den geçerken büyüklü küçüklü on beş kadar tümülüsü andıran yığıntılar dikkatini çekmiş ve yaptığı çalışmalarda, tespit edilemeyen bir zamanda buraların taş ocakları olarak işletilmiş olduğunu bildirmiştir. Daha sonraki çalışmalarda buradaki kalıntıların tamamıyla kesme ve işleme ameliyelerinin arttığı olduğu ve Roma-Bizans döneminde kullanılan kalker mermerleri cinsinden olduklarının anlaşıldığı, H. Z. Koşay tarafından bildirilmektedir.¹³⁹¹ Burada bulunan malzemenin Ankara'da Roma-Bizans döneminde kullanılan kalkerle olan benzerliğinden dolayı, burasının Roma-Bizans dönemlerinde şehre taş sağlayan bir işletme olarak faaliyet sürdürmüş olduğu söylenebilir.

Şehirdeki ekonomik etkinlikler içerisinde *kuyumculuğun* da bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu el sanatının ne derece popüler ve yaygın olduğu bilinmemekle birlikte şehirde kuyumcuların bulunduğu bilinmektedir. Nilus'un şehirdeki bazı insanlara mektuplar yazdığı bilinmektedir. Bu insanlar içerisinde Elpidus adlı bir kuyumcu da bulunmaktadır.¹³⁹² Şehirde kuyumculuğun varlığıyla ilgili önemli bir veri olan bu mektuptan başka, şehirde bulunan iki kuyumcu mezartaşı da bu durumu desteklemektedir. Azizler Kilisesi Rahibi Theodoros'a ait olan mezartaşı yazıtında O'nun *bütün gümüşçüler içinde en sevileni* olarak anılması,¹³⁹³ bir rahip olan Theodoros'un aynı zamanda bir gümüşçü olduğunu da göstermektedir. Şehirde kuyumculuğun varlığını gösteren diğer bir mezartaşı da bir deve sürücüsü olan Ioannes'e aittir. Mezartaşı yazıtında O'nun aynı zamanda bir kuyumcu olduğu da yazılıdır.¹³⁹⁴ Şehirde kuyumculuğun varlığını bu bilgilerden anlamaktayız. Ancak kuyumculuğun ekonomiye ne düzeyde katkı sağladığının tespitini yapabileceğimiz bir malzeme olmadığından kuyumculuğun şehir ekonomisindeki yeri hakkında bir yorum yapamıyoruz.

Şehirdeki önemli ekonomik üretim alanlarından birinin de *şarapçılık* olduğu bilinmektedir. Şarabın hammaddesi olan üzümün Galatia Eyaleti'nde tahıl

¹³⁹¹ Koşay, "Ahlatlıbel...", s. 3.

¹³⁹² Cameron, "The Authenticity of the Letters of St Nilus of Ancyra", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Vol. 17, No. 2, 1976, s. 185.

¹³⁹³ Theodoros'un mezartaşı yazıtı için bkz. Ek-A21.

¹³⁹⁴ Ioannes'in mezartaşı yazıtı için bkz. Ek-A29.

üretiminden sonra ikinci sırada bulunduğu düşünülmektedir.¹³⁹⁵ Galatia Eyaleti'nin diğer bölgeleri gibi Ankara'da da üzüm bağcılığı yapıldığı bilinmektedir. Ankara yazıtlarından bazılarının daha sonraki dönemlerde üzüm ezgi taşı olarak kullanılmış olması da şarapçılığın göstergesidir.¹³⁹⁶ IV. yüzyılda Malos köyünün şarabıyla ünlü olduğu bilinmektedir. Ürettiği şarabı Ankara'da pazarlayan bu köy, Ankara'nın kuzeydoğusundaki Kalecik'e lokalize edilmektedir.¹³⁹⁷ Plinius, *scybelites* olarak anılan bir çeşit şarabın Galatia'da üretildiğini bildirmektedir.¹³⁹⁸ Bu nakil, Ankara'dan ziyade Galatia'daki bir üzüm çeşidi hakkında olsa da Ankara merkezli eyaletin üzüm üretimini göstermesi açısından önemlidir. Şarap, Hıristiyanlık döneminde sadece keyif veren bir içecek olmaktan ziyade, Kilisede kominyon ayininde de kullanıldığından bir nevi kutsiyet kazanmış ve şarapçılık endüstrisi bu dönemde de devam etmiştir. Türk hâkimiyeti döneminde de Ankara'da Hıristiyan ve Müslümanların bağcılık yaptıkları bilinmektedir. Hıristiyanların şarap yapma ve satma işlemlerinin düzenlenmesi için zaman zaman fermanlar gönderildiği bilinmektedir.¹³⁹⁹ Günümüzde de Ankara, Türkiye'nin en önemli şarap üretim merkezlerinden biridir.

Ankara ve çevresinde çok eski zamanlardan itibaren *dokumacılık* alanında faaliyetlerin süregeldiği bilinmektedir. Şehirde tarih öncesi yerleşim yerlerinde yapılan çalışmalarda bulunan *ağırşaklar*, şehir ve civarında dokumacılığın tarihî geçmişinin çok eski olduğunu kanıtlar.¹⁴⁰⁰ Ankara'da yün işlemeciliğinin Roma döneminde varlığı bilinmesine rağmen bu yünün keçi yünü olup olmadığı bilinmemektedir. Bolu-Mudurnu'da bulunan bir Kybele heykelinde rastlanılan ve Anadolu kırsal kesim kadınının simgesi olan Kirmen, tanrıçanın sol elinde bulunmaktadır. Arslan ve Metin'in bu heykeli yorumlarken, "*Ankara ve Bolu çevresinde çok meşhur olan Ankara keçileri ve dünyaca tanınan Angora yün işletmeciliği, Frigler zamanından beri tanınmaktadır.*"¹⁴⁰¹ sonucuna ulaşmaları,

¹³⁹⁵ Kaya, **a.g.e.**, s. 243.

¹³⁹⁶ Ait oldukları dönemlerden daha sonraki zamanlarda *üzüm ezgi taşı* olarak kullanılmış yazıt örnekleri için bkz. Ek-A9, A36.

¹³⁹⁷ Kaya, **a.g.e.**, s. 244.

¹³⁹⁸ Pliny, XIV. 80.

¹³⁹⁹ Gülekli, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁴⁰⁰ Şehir ve civarında bulunan ağırşak örnekleri için bkz. Ek-C4, C15.

¹⁴⁰¹ Melih Arslan, Mustafa Metin, "Yeni Bir Kybele Heykeli" **Anadolu**, S. 26, 2004, s. 5.

dokumacılığın Ankara'daki geçmişi açısından önemlidir. Kybele'nin elinde betimlenen kirmen (Anadolu kadınlarının deyimiyle fengire) figürü günümüz Anadolu kadınının da kullandığı vazgeçilmez bir alettir. Ancak bu figür, tiftik keçisinin varlığına işaret edebileceği gibi, koyunun varlığına da işaret edebilir. Bundan dolayı Kybele'nin elinde tuttuğu *kirmen*'in mutlak surette tiftik keçisinin varlığıyla ilişkilendirilmesi doğru değildir. Tiftik keçisinin Ankara'ya Türkler tarafından Orta Asya'dan getirildiğine dair görüşler de vardır.¹⁴⁰² Ancak Buluç, keçinin Ankara'da Frig döneminden beri yetiştirildiğini belirtmektedir.¹⁴⁰³ Hitit döneminde Ankara ve çevresinde tiftik keçisinin yetiştirildiği, Tiftik keçisinin bazı eserler üzerinde resmedilmiş olmasına istinaden ileri sürülmektedir.¹⁴⁰⁴ XVI. yüzyıldan itibaren şehre gelen seyyahların eserlerinde hakkında malumat bulunan Tiftik keçisi, Türk hâkimiyetinden önce de şehirde bulunmuşsa, dokumacılık sanayinde keçi kılından üretilen ipliklerden de kumaş dokunmuş olmalıdır. V. Yüzyıla ait bir kaynak olan *Expositio totius mundi et gentium*'da Galatia Eyaleti hakkında bilgi verilirken, burasının önemli bir tekstil ticaret merkezi olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁰⁵ Şehirde ve civarında bulunan ve Bizans dönemine tarihlenen mezartaşları üzerinde dokuma tezgâhı ve tarak figürlerinin kullanılması da bu sınıî etkinliğin şehir ve kırsalında yaygın olduğuna işaret etmektedir.¹⁴⁰⁶

2. 2. Ticaret

Ankara, Roma-Bizans döneminde olduğu gibi daha öncesinde de önemli yollar üzerinde bulunuyordu. Kral Yolu ve İpek Yolu üzerinde bulunan şehir, Roma döneminde aslen çoğunluğu eski yol güzergâhlarını takip eden yeni yol sisteminde şehir, her yönden gelen yolların birleştiği bir kavşak durumundaydı.¹⁴⁰⁷ Ankara'nın sahip olduğu konum, ticarî açıdan şehrin diğer bölgelerde de tanınıp bilinmesine ve birçok yabancı tüccarın da şehre gelmesini sağladı.

¹⁴⁰² Eyice, "Ankara'nın...", s. 69.

¹⁴⁰³ Buluç, **a.g.m.**, s. 18.

¹⁴⁰⁴ Bakır, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁴⁰⁵ **Expositio...**, s. 56; Foss, **a.g.m.**, s. 31.

¹⁴⁰⁶ Dokumacılıkta kullanılan araç-gereç tasvirli bir mezartaşı için bkz. Ek-A38.

¹⁴⁰⁷ Roma-Bizans döneminde Ankara'nın yollar üzerindeki konumu için bkz. Ek-B14, B15.

Şehir, Türk hâkimiyetine kadar geçen tarihî süreçte Galatia Eyaleti, Opsicion Theması ve Bucallerian Theması'nın idarî merkezi olması yanında ticarî merkezi de olmuş olmalıdır. Bölgesel ticaretin varlığı bilinmekle birlikte *Agoronamos* ünvanlı idarî personelin varlığı da bölgesel ticaretin bir kanıtı olarak görülmektedir.¹⁴⁰⁸ Ayrıca Ankara şehir sikkelerinin yanında Galatia eyaletinin diğer şehirlerinin sikkelerinin de şehirde bulunması, şehrin bölgesel bir ticarî merkez olduğunun kanıtıdır.

Aurelianus (270-275) döneminde, Philumenus adlı bir tahıl tüccarının memleketi Lycaonia (Konya)'dan Ankara'ya buğday getirdiğini biliyoruz.¹⁴⁰⁹ Philumenus'un Ankara'ya Konya'dan buğday getirmesi, kıtlık zamanlarında şehirde tahıl ihtiyacının ortaya çıktığını gösterdiği gibi, eyaletin diğer şehirleriyle Ankara arasındaki bölgesel ticareti de kanıtlamaktadır.

Şehirde keten/bez ticaretinin yapıldığı, Anicitus adlı bir keten tüccarının mezar taşından bilinmektedir.¹⁴¹⁰ Mezartaşı yazıtından Anicitus'un keten ticareti yaptığı görülmektedir. Ancak günümüzde şehirde keten-kenevir üretimi yapılmamasına istinaden, O'nun değişik bölgelerden özellikle Kastamonu civarından getirdiği malları şehirde sattığı veya buradan diğer yerlere gönderdiği söylenebilir.¹⁴¹¹

Ankara'nın çok uzak yerlerdeki tüccarlar tarafından bilindiği ve uzak bölgelerle şehir arasında ticarî bir ilişkinin varlığına işaret eden bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu durumda Ankara'nın ticarî hinterlandının oldukça geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir.

Mısır-Memphis'te bulunan Tischendorf güneş saatinde Ankara'nın konumu, gerçek konumuna çok yakın olarak verilmektedir.¹⁴¹² Bu durum, Ankara'nın Mısırlılar tarafından iyi bilindiğini göstermesi yanında, muhtemelen iki merkez arasında bir ticarî ilişkin varlığını da göstermektedir. Yine Slovakya-Bratislava civarında bulunduğu belirtilen Roma dönemi güneş saatinde¹⁴¹³ Galatia adının yer

¹⁴⁰⁸ Kaya, **a.g.e.**, s. 243.

¹⁴⁰⁹ Foss, **a.g.m.**, s. 33.

¹⁴¹⁰ Anicitus'un mezartaşı için bkz. Ek-A33.

¹⁴¹¹ French, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁴¹² Richard J. A. Talbert, "The Roman Worldview: Beyond Recovery?", **Geography and Ethnography, Perceptions of the World in Pre-Modern Society**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Richard J.A. Talbert, Blackwell Publishing, Oxford, 2010, s. 267.

¹⁴¹³ Bu güneş saati, 51358 kayıt numarasıyla Oxford Bilim Tarihi Müzesinde sergilenmektedir. Güneş saati için bkz. Ek-C49.

alması, bu dönemde Galatia bölgesinin Slovakya’da bilindiğine işaret etmektedir.¹⁴¹⁴ V. yüzyılda Ankara’nın uluslararası ticarete pay sahibi olduğunu gösteren önemli bir kayıt Hz. Peygamber’in büyük dedesi Hâşim b. Abdümenaf’ın Ankara’ya ticarî amaçlı ziyaretidir. Hâşim b. Abdümenaf’ın Ankara’ya ziyaretinin daha iyi anlaşılması için O’nun faaliyetleri hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Hâşim, komşu devletlerin hükümdarlarıyla Kureyş adına ticarî-diplomatik ilişkiler başlatmakla ve Kureyş için yılda iki defa (yaz-kış) ticarî seyahat sistemini getirmekle itibar kazanmıştı.¹⁴¹⁵ Hâşim ve kardeşlerinin yaz ve kış seferlerinin Mekke’ye refah getirdiği, Kureyş Suresi’nde anlatılmaktadır.¹⁴¹⁶ Sure’de geçen *ilâf* sözcüğü, kelime anlamı olarak *ahitler*, *dostluk* ve *uzlaşma* anlamlarına gelmektedir. Istilâhî olarak ise, komşu hükümdarlarla Kureyşliler arasında akdedilen antlaşmalara has isim olarak kullanılmaktadır. *Ashâbu’l-ilâf (Anlaşma Sahipleri)* olarak bilinen Hâşim, Abdüşems, Muttalib ve Nevfel; Bizans, Habeşistan, Irak ve Yemen hükümdarlarından aldıkları fermanlarla Kureyş ticaret kervanlarının bu ülkelere seyahat etme imtiyazını elde etmişlerdir. Hâşim, Şam, Rum ve Gassan meliklerinden; Abdüşems, Habeş Kralı Necâşî el-Ekber’den; Nevfel, İran Kısrası’ndan; Muttalib de Himyer (Yemen) melikinden emân almış, kışın Yemen, Habeşistan ve Irak’a; yazın ise Suriye ve Anadolu’ya ticarî seyahatler düzenlemişlerdir.¹⁴¹⁷ Dört kardeş bu ticarî faaliyetleriyle Kureyş kabilesinin yaşam standardını yükseltmişlerdir.

Hâşim b. Abdümenaf’ın Ankara’ya olan seyahatleri, İbn Sa’d’ın *Tabakatü’l-Kübra* adlı eserinde şu şekilde geçmektedir. (Metnin tercümesi, devamında açıklanarak verilecektir.)

ترحل إحداهما فى الشتاء إلى اليمن وإلى الحبشة إلى النجاشى فيكرمه ويحبوه ،
ورحلة فى الصيف إلى الشام إلى غزّة وربما بلغ أنقرة فيدخل على قيصر فيكرمه ويحبوه ،
فأصابت قرينًا سنوات ذهبن بالأموال

(İbn Sa’d, I, 57)

¹⁴¹⁴ Talbert, **a.g.m.**, s. 265.

¹⁴¹⁵ İbn Sa’d, I, 57; Sarıçam, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁴¹⁶ Bkz. **Kur’ân-ı Kerîm**, Kureyş Suresi, 1-4.

¹⁴¹⁷ Taberî, II, 252; Hamîdullah, **a.g.m.**, s. 216, 217.

“Hâşim, iki seyahatinin birinde kışın Yemen’e ve Habeş’e gitti. Necaşî’nin muhabbet ve ikramıyla karşılaştı. Yaz seyahatinde ise Şam’a, Gazze’ye ve Ankara’ya kadar gitti.” Bu seyahat 467 senesinde gerçekleşmiştir.¹⁴¹⁸ “Hâşim, Ankara’da Rum Kayseri (İmparatoru) ile görüştü. Onun muhabbetine ve ikramına nâil oldu.” Hâşim’in Ankara’ya kadar ticarî amaçlı olarak gelmiş olmasının yanı sıra Ankara’da Bizans İmparatoru I. Leon (457-474)’la görüşmesi de Ankara tarihi için önemlidir. Traianus, Caracalla, II. Constantius, Julian, Jovian (Flavius Jovianus), Valens, Arcadius, Heraclius, I. Justinianus, Alexius Comnenus... gibi Roma-Bizans İmparatorlarının çeşitli vesilelerle Ankara’da bulduklarını biliyoruz. Bu durum daha çok Ankara’nın, imparatorluğun başkentiyle doğu eyaletlerini birleştiren anayol üzerinde bir kavşak noktasında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Hâşim’in Ankara’ya gelerek imparatorla görüşmesi kaydından I. Leon’un da en azından 467 yılı yazında Ankara’da bulunduğu anlaşılmaktadır.

İbn Sa’d’ın rivayetinin ilginç olan bir yönü de “Hâşim’in Ankara’da, her yıl ticarî amaçlı olarak buraya gelen Kureyşlilerle karşılaşmasıdır.” Bu kayıt bize Kureyşliler yani Mekke ile Ankara arasında sıkı bir ticarî ilişki olduğunu göstermektedir. Bu dönemdeki Arap-Bizans ilişkileri, milattan önce başlayan Arap-Roma ilişkilerinin devamı olarak görülebilir. Konstantinopolis’in kuruluşundan VII. yüzyıla kadarki süreçte başta Mısır ve Suriye olmak üzere doğu eyaletleri Bizans İmparatorluğundaki uzun mesafe ticaretinde büyük öneme sahipti. En önemli ticaret yolları doğu eyaletlerinden geçiyordu. Ankara da doğu eyaletleriyle başkenti birleştiren yollar üzerinde önemli bir mevkie sahipti. Güney Arabistan emtiası Arabistan ve Filistin üzerinden ya da Ürdün, Şam ve Antakya yoluyla Akdeniz’e ulaşıyordu. Kureyşliler, bu ticarî akış içinde faaliyet gösteriyorlardı. Çin ve Hindistan gibi Uzakdoğu ülkelerinin malları Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve İskenderiye ya da Basra Körfezi, Irak, Suriye yolunu takip ediyordu. İpek Yolu ise Orta Asya ve Çin mallarını Anadolu ve Suriye’ye getiriyor, yolda Afganistan ve İran malları da ticarete ekleniyordu. İran’dan geçen İpek Yolu, Irak ve Antakya üzerinden Akdeniz’e, Tebriz ve Trabzon üzerinden Karadeniz’e ve Ankara üzerinden de başkente ulaşıyordu. Doğu eyaletlerindeki ticarete Arap tâcirler önemli rol oynuyorlardı.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁸ Tarihlendirme ile ilgili malumat için bkz. Hamîdullah, **a.g.m.**, s. 218.

¹⁴¹⁹ Baskıcı, **a.g.e.**, s. 200, 201.

Ankara'da *Kureyş Mahallesi*¹⁴²⁰ olarak bilinen bir mahallenin varlığı, Ankara ile Mekke arasındaki ilişkiyi kanıtlamaktadır.¹⁴²¹ Avram Galanti, *Ankara Tarihi* adlı eserinde Hz. Peygamber'in dedelerinden birinin Ankara'ya geldiğini ve Kureyş Mahallesi'nin adının bu ziyaretle ilgili olması gerektiğini belirtir.¹⁴²² Kureyş Mahallesi'nin adını, Ankara ile Kureyşlilerin ticarî amaçlı etkileşiminden almış olduğu

¹⁴²⁰ Kureyş Mahallesi'nin konumu için bkz. Ek-B29.

¹⁴²¹ Kureyş Mahallesi'nin varlığı, XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Osmanlı belgelerinden takip edilmektedir:

XVI. yüzyılda Kureyş Mahallesi'nin 11 avârızhânesiyle büyükçe bir mahalle olduğu görülmektedir. (Ergenç, **a.g.e.**, s. 28)

XVII. yüzyılda mahalleye şer'iyye sicillerinde sık olmamakla birlikte rastlanmaktadır. Adının belgelerde sık geçmemesi mahallenin nüfusunun azlığıyla veya hareketli bir sosyal hayata sahip olmamasıyla ilişkilendirilebilir. (Hülya Taş, **XVII. Yüzyılda Ankara**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 28)

XVIII. yüzyılda Kureyş Mahallesi'nin adına belgelerde rastlanmaktadır. 1781-1782 tarihli şer'iyye siciline göre mahallenin avârızhâne sayısı ikidir. (Asuman Uzun, "H.1195-1196/M.1781-1782 Tarihli Şer'iyye Siciline Göre Ankara", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, s. 419, 424) Mahallenin 1786 tarihinde vergiye tâbi tahmini kadın-erkek toplam nüfusu 160'dır. (Rifat Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 120)

XIX. yüzyıl belgelerinde de Kureyş Mahallesi'nin ve Kureyş Mescidi'nin adına rastlandığını belgeler üzerine yapılan çalışmalardan anlamaktayız. Mahalle, dinî olarak Müslüman mahallesidir. 1830 sayımına göre mahallenin kadın-erkek toplam nüfusu 136'dır. Özdemir, çalışmasında *Nüfusun Mahallelere Dağılım Tablosu* düzenlenmiş olup bu tabloya göre mahalleler, nüfus yoğunluğu açısından dört guruba ayrılmıştır. Buna göre Kureyş Mahallesi, nüfusuna göre, Çeşme, Saraç Sinan, Kenekî, Kızıllı, Ürgüç, Sabûnî, Rüstem Na'al, Yusuf Habbaz, Mürûrî, Yakub Harat, Halife Bâyezid, Hacı İvaz, Kezûr Ali, Hallaç Mahmud, Bademli, Şemseddin, Ahi Tura, Tülice, Hoca Paşa, İbn-i Gökçe, Kızıl Bey, Koçhisar, Emre Güllü, Baklacı, Konurca, Tiflis, Hacı Halil, Bazar-ı Ganem, Dellâl Karaca, Celâl Kattanîn, Boyacı Ali, Şeyh İzzeddin, Hacı Eshab mahalleleriyle birlikte üçüncü guruptaki mahaller arasında sayılmaktadır (Özdemir, **a.g.e.**, s. 120-124). Şennur Şenel'in *XIX. yy'da Ankara'nın Sosyal ve İktisadî Durumu Üzerine Değerlendirme* adlı çalışmasında mahallenin adı kanaatimizce *Kureyş* yerine *Karış* olarak okunmuş olmalıdır. Bu durumda kelimenin imlâsının **قريش** etkili olduğu görülmektedir. Tablolar dikkatle incelendiğinde *Karış*'in Kureyş'i temsil ettiği açıktır. Bu durumda Kureyş Mahallesi'nin 1844-1845 tarihli Temettüât Defterlerinde kayıtlı hane reisi sayısı 33'tür. 1844 yılında Kureyş Mahallesi'nde hane reislerinin tasarrufunda bulunan tarım arazisi miktarı 32 dönüm olup, toplam tarım arazisi geliri 529 kuruştur. (Şennur Şenel, "XIX. Yüzyılda Ankara'nın Sosyal ve İktisadî Durumu Üzerine Değerlendirme", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, s. 502, 519)

XX. yüzyılda Ankara'daki yapılanmayla birlikte birçok vakıf eserinin satıldığı ve yerlerine bazı binalar yapıldığı bilinmektedir. Hacı Bayram Camii ile Hamidiye Camii arasında bulunmuş olan mescid ve meşrutasının da 1939 yılında 1150 TL'ye satıldığı bilinmektedir. (Ali Kılıcı, "Ankara'nın Tarihî Yapıları", **Altındağ'ın Manevî Coğrafyası**, Altındağ Belediyesi Yayınları, Ankara, 1998, s. 197) Mahallenin adı da Hamidiye ve Bostaniye Mahalleleriyle birlikte İsmetpaşa adı altında birleştirilmiştir.

¹⁴²² Galanti, **a.g.e.**, s. 75.

düşünülebilir. Bizans ve Selçuklu devirlerinde Ankara'da *Kureyş* adlı bir mahallenin mevcudiyetine dair bir kanıt yoktur. Osmanlı döneminde Hz. Peygamber'in dedelerinden birinin Ankara'ya geldiği ve burada ticarî faaliyette bulunduğu bilinmekteydi. Ancak muhtemelen bu kişinin Hâşim b. Abdümenaf olduğu bilinmiyordu. Mahallenin adının Kureyş olması da bu olguyu destekler mahiyettedir. Aksi halde mahallenin adının *Hâşim/Amr Mahallesi* olması da ihtimal dâhilindeydi.

Mehmed Kemal Pilavoğlu'nun *Ankara'nın Tarihi Halleri* adlı eserindeki rivayet de Hz. Peygamber'in dedelerinden birinin Ankara'ya geldiği ve bu durumun Osmanlı döneminde bilindiği yönündedir. Ehemmiyetine binaen rivayeti burada naklediyoruz:

"...Ankara'ya Resulullah'ın dedelerinden, Şam'a gelip, Şam'dan aldıkları çeşitli metalarla Ankara'ya gelmişler bugünkü Cebeci semtinde alış veriş yoluyla emtia satıp memleketlerine dönmüşlerdir. Yavuz Sultan Selim de Resulullah'ın dedesinin geldiği yerde bulunmuş, sonra atlarıyla harp meydana yönelmiştir. Bu meydan bugünkü futbol meydanıdır. Yeniçeriler de yemeklerini bu meydanın üstündeki yerlerde yapıp öğle akşam askerlere sunmuşlardır..."¹⁴²³

Pilavoğlu'nun Yavuz Sultan Selim ile ilgili rivayeti, Osmanlı kroniklerinde ve Selim-nâme'lerde tarafımızca tespit edilememiştir. Bu durumda rivayetin menşeinin söylentilere dayandığı düşünülebilir. Ancak rivayet söylentilere dayansa dahi, Kureyş ile Ankara arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Şehirde canlı bir ticarî hayat ve çok sayıda tüccar da bulunmuş olmalıdır. Ticaretin deve kervanlarıyla yapıldığı şehirde varlığı bilinen develer¹⁴²⁴ ve deve sürücü Ioannes'in mezarından anlaşılmaktadır.¹⁴²⁵ XIX. yüzyıl seyyahı Ainsworth'un Haymana'ya bağlı Kargalı Köyü civarında deve sürülerinden bahsetmesi,¹⁴²⁶ devenin Ankara ve civarında uzun süre kullanıldığını göstermektedir. Şehrin agora'sı ve cardo maximus boyunca uzanan dükkân sıraları da şehirde birçok esnafın ve ticarî mekânın bulunduğunu göstermektedir.¹⁴²⁷

¹⁴²³ Pilavoğlu, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁴²⁴ Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 3; French, **a.g.e.**, s. 204.

¹⁴²⁵ Deve sürücüsü Ioannes'in mezartaşı için bkz. Ek-A29.

¹⁴²⁶ Ainsworth, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁴²⁷ Dükkân kalıntıları için bkz. Ek-C20.

Şehrin üzerinde bulunduğu yolların canlı bir trafiğe sahip olması, yollar üzerinde birçok hanın da kurulmasını sağlamıştır. Şehrin etrafındaki hanlar, şehir ticaretini desteklemiş ve birçok tüccarın uzun yollar boyunca rahat bir şekilde seyahat etmesini sağlamıştır. Bu hanlardan birini Syceonlu Theodore'nin hayat hikâyesinden bilmekteyiz. Buna göre hancılık kârlı bir işti ve Ankara civarındaki hanlar hayli işlekti.¹⁴²⁸

Şehre gelen mallar, agora'da, cardo maximus boyunca dizili bulunan bir dizi dükkânda ve Roma Hamamı'nın doğusunda bulunan dükkânlarda satılıyor olmalıdır. Cardo maximus'un V-VI. yüzyılda da kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. Caddenin doğusunda, cadde boyunca stoa'sız bir dükkân sırasının bulunduğu bilinmektedir.¹⁴²⁹ Buradaki dükkân temellerinde yapılan 2009 yılındaki kazılarda bulunan bronzdan yapılmış İsa heykelciği, bu dükkânların Bizans döneminde de kullanıldığını göstermektedir.¹⁴³⁰

Ankara'dan Kudüs'e kadar olan *mansio* ve *mutatiolari*¹⁴³¹ gösteren Bordeauxlu hacının yol rehberine göre, Ankara'dan güneye ve kuzeybatıya doğru uzanan yol güzergâhı üzerinde birçok durak ve konaklama yeri bulunmaktadır. Bu durak ve konaklama yerlerinin Hacı Yolu¹⁴³² sayesinde canlı bir trafiğe sahne oldukları bilinmektedir. Mansio ve Mutatio olarak işaretlenmiş yerlerde han vs. yapıların bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yerler de yol üzerindeki ticarî faaliyetten payını almış olmalıdır.

2. 3. Şehrin Gelir Kaynakları ve Para

Ankara şehrinin idaresi, imarı ve iaşesi için gerekli finansmanın nasıl sağlandığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şehirde bulunan yazıtlarda da ücretler, fonlar veya krediler hakkında bir kayıt yoktur. Şehirle ilgili bazı işler için

¹⁴²⁸ Dawes-Baynes, Theodore of Sykeon, 3.

¹⁴²⁹ Dükkân temellerinin görünümü için bkz. Ek-C20.

¹⁴³⁰ Bulunan İsa heykelciği için bkz. Ek-C52.

¹⁴³¹ Itinerary Antonini, Itinerary Hierosolymitanum ve Tabula Peutingeriana'da hem *mansio* (duraklar, konaklama yerleri) hem de *mutatio* (aktarmalar, at değiştirme yerleri)'lar işlenmiştir.

¹⁴³² Bkz. Ek-B15.

bir şehir hazinesi oluşturulmuş olması olasıdır ve bazı vergilerin imparatorluk hazinesine gönderilmeyip, şehir hazinesinde toplanmış olması muhtemeldir.

Mezar ihlali cezalarının ödenmesi için mezartaşı yazıtlarında, imparatorluk haznedarı *aeraium/ταμείον* ve halk haznedarı *fiscus/φίσκος* olmak üzere iki haznedardan bahsedilmesinden iki tür hazinenin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴³³ Şehirden bu iki hazineye de para toplandığı bilinmektedir. Mezar yazıtlarında geçen mezar ihlali cezalarının da *aeraium* ve *fiscus*'a gittiği görülmektedir.¹⁴³⁴ French, *fiscus*'un hem imparatorluk hem de şehir hazinesi olarak kullanılmış olabileceğini belirtmektedir. Bu düşüncesini yazıtlarda geçen: “şehrin 2500 denarii (dinar)’nin haznedarı ve Lord Caesar’ın 2500 dinarının haznedarı”, “hazine ve şehir için”, “en kutsal hazineye ve Cibyra şehrine”...ifadelerine dayandırmaktadır.¹⁴³⁵ Ankara’daki yazıtlarda tespit edilmemesine rağmen bazı yazıtlarda, *senatonun haznedarı*, *senatonun malî-para haznedarı* gibi sivil görevlilere de rastlanmaktadır.¹⁴³⁶

Şehirdeki finansal desteğin en önemli kaynağı, şehirde bulunan zenginlerdir. Bu zenginlerin kendi bütçelerinden bazı memurlukları ifa ettiklerinden bahsetmiştik. Zenginler, hem bazı memurlukları, giderlerini kendileri karşılamak üzere, üstlenirler hem de şehrin bayındırlaşmasına katkıda bulunurlardı. Şehirde zenginlerin birçok yapıların masraflarını üstlendikleri, onlara ithaf edilen yazıtlardan bilmekteyiz. Ti. Iulius Iustus, bu zenginlerden biriydi ve memleketini hamamların inşası, yağ tedariki gibi birçok hizmetlerle onurlandırmış ve şehrin phyleleri de O’nun hizmetlerine karşı minnettarlıklarının göstergesi olarak O’nun heykelini dikmişlerdir.¹⁴³⁷ Ankara senatosunun kırsalda yaşayan bazı üyelerinin olduğu da bilinmektedir. Kırsaldan senatoya üye olan zengin kimselerin de şehir yönetimini finansal olarak destekledikleri düşünülebilir.

Şehirde özellikle Augustus zamanında başlayan yapılaşma faaliyeti ve daha sonraki düşman istilası dönemlerinde surların ve kamu binaların yeniden inşasında da imparatorluğun katkısı olmuş olmalıdır. Nitekim III. Michael için surlar üzerindeki

¹⁴³³ French, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁴³⁴ Mezar ihlali cezası ile ilgili bir mezartaşı için bkz. Ek-A39.

¹⁴³⁵ French, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁴³⁶ Magie, **a.g.e.**, s. 1026, 1506, 1513.

¹⁴³⁷ Ti. Iulius Iustus onuruna düzenlenen yazıt örnekleri için bkz. Ek-A6, A7, A8.

yazıtlardaki minnettarlık ifadesi de bu durumla ilgilidir.¹⁴³⁸ Şehre imparatorluktan da zaman zaman maddî yardım gönderildiği bilinmektedir. Örneğin 1032 yılında Orta ve Kuzey Anadolu, kıtlık ve kıtlığın doğal sonucu halini alan vebadan zarar gördüğünde, bu bölgelerin ahalisi yurtlarını terk ederek, başkente doğru yola çıktıklarında, İmparator onlarla yolda karşılaşmış ve şehri terk etmelerini istemediğinden, onlara para ve malzeme vererek geri dönmelerini istemiştir.¹⁴³⁹

Para

Roma döneminde Ankara’da dinar (altın), drahmi (gümüş), follis, trimesion gibi imparatorluk paralarının yanında şehir sikkeleri de kullanılmıştır. Roma imparatorluk döneminde bağımsız para basmaya yetkili şehirler sadece Kuzey Yunanistan’da, Kuzey Afrika’da, Suriye’de ve Anadolu’da bulunmaktaydı. Romalılar zamanında şehir, “kültür bakımından birlik gösteren başşehir” anlamında *Metropolis*, “imparator Augustus’un şehri” anlamında *Sebaste ve Tektosagen*, “imparator adına tapınak kuran ve ona bakan” anlamında *Neokoros* ve “ünlü, büyük” anlamında da *Lamprotate* ünvanlarıyla anılmıştır.¹⁴⁴⁰

Ankara’nın ekonomik olarak zirve yaptığı III. yüzyıla kadarki dönemde çok sayıda, muhtelif tip ve büyüklükte bronz paraları basılmış olup, Yunanca yazıtlı olan bu paralar günümüze kadar iyi korunmuş olarak gelmiştir. Galatia’da üzerinde resmi ve ünvanı bulunan ilk Roma şehir sikkesini eyaletin kurucusu Augustus bastırmıştır. Ankara adı ise ilk kez Augustus veya Tiberius’a ait bir sikkede görülmektedir. Vespasianus ve Traianus dönemleri arasındaki sikkelerde Ankara adı monogram şeklinde yazılmıştır. Bu dönem sikkelerinde daha çok Men ve altı sütunlu tapınak tasvirine rastlanmaktadır. Bu sikkeler, Koinon adına (eyalet meclisi/Galatia birliği) merkez Ankara’da basılmıştır. KOINON ΓΑΛΑΤΙΑΣ (Galatia birliği/Galatia koinonu) ifadesinin yanı sıra sikkelerde dönemin valisinin ismi de yazılmıştır. Nerva ve Traianus sikkelerinin arka yüzlerinde Galatia ve Kappadokia Prokonsülü T. Pomponius Bassus’un adına sıkça rastlanmaktadır. I. yüzyılın başlarından itibaren sikkelerde Men, bazen ön yüzde ve çoğunlukla da arka yüzde bulunmaktadır. Galba,

¹⁴³⁸ Bkz. Ek-A17.

¹⁴³⁹ Cedrenus, II, 499-520; Foss, **a.g.m.**, s. 82; Eyice, **a.g.m.**, s. 256.

¹⁴⁴⁰ Warwick Wroth, **Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria**, London, 1899, s. 8-16; Arslan, **a.g.e.**, s. 33.

Titus, Nerva ve Traianus dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde Tanrı Men, ayakta, kısa khiton (tunik) ve Frig başlığı giymiş, omuzlarında hilâl şeklinde çengel boynuz, sağ elinde çam kozalağı, patera ve geç devirlerde Ankara adının sembolü gemi çapası tutarken ve bir ayağı ile de boğa başına basmakta iken tasvir edilmektedir.

Ankara'da darp edilmiş sikkelerde Augustus ve Tiberius ile başlayarak Gallienus'un karısı Salonia dönemine kadar (268) imparator ve imparatoriçe portreleri sikkelerin ön yüzlerinde bulunmaktadır. Özgür şehirlere kendi adlarına sikke basma yetkisini veren imparatorluk, geç Roma döneminde ekonomik ve siyasi zayıflama, malî ve idarî reformların yapılamaması ve şehir darplarını kontrol edememe gibi nedenlerden dolayı şehirlerin sikke basmalarını yasaklamıştır.

Şehir sikkelerinin ortalarında görülen nokta şeklindeki çukurluklar, sikkenin basım sırasında kalıptan kaymaması için özellikle yapılmıştır.

Antoninus Pius'tan Gallienus'a kadar basılmış olan sikkelerin arka yüzlerinde ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΙΑΣ (Galatların metropolisi/başkenti) veya ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΝΚΥΡΑΣ (Ankaralıların metropolisi/başkenti) ibareleri görülmektedir. Ankara şehir sikkelerinin arka yüzleri çok çeşitli tasvirlerle doludur. Bunların başlıcaları Tanrı Men, Amazon, Demeter, Zeus, Tykhe, Asklepios, Hygieia, Asklepios ve Hygieia, Afrodite, Artemis, Athena, Maenad, Sarapis, Leto-Apollon-Artemis, Kybele, Dionysos, Romus ve Romulus, İmparator, Nemesis, Hecate, Lejyon kartalı, Zeus Aetophorus, Nike, Triptolemos, Hades-Sarapis, Hermes, kura vazoları ve gemi çapası'dır.¹⁴⁴¹

¹⁴⁴¹ Arslan, **a.g.e.**, s. 33-35.

IV. BÖLÜM

ŞEHRİN DİNÎ YAPISI

Ankara, siyasî, fizikî, idarî ve iktisadî anlamda Anadolu'nun merkezi olma rolünü uzun yıllar sürdürmesinin yanında şehirde canlı bir dinî hayatın varlığı da bilinmektedir. Doğu ile Batı arasında doğal bir köprü olan şehir, Doğu ve Batı düşünce sistemlerinin de yoğrulduğu bir kültürel merkezdi. Bu durum, şehirde tarihî süreç içerisinde birçok din ve kültün var olmasını sağlamıştır.

Ankara'nın bilinen ilk dönemlerinden IV. yüzyıla kadar geçen sürede şehirde Paganist inanç sisteminin hüküm sürdüğü görülmektedir. Paganizm döneminde şehrin geniş bir tanrılar panteonuna sahip olduğu ve bu doğrultuda şehirde birçok kült ve kült tapınağının bulunduğu görülmektedir. Şehir, IV. yüzyılda Hıristiyanlığın, Paganizm karşısında yükselişine tanıklık etmiş ve iki inanç sisteminin mensupları arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. IV. yüzyılın ortalarında Ankara'da bazen Paganizmin bazen de Hıristiyanlığın baskın olduğu görülmekle birlikte, IV. yüzyılın sonlarında devlet gücünü de yanına almayı başaran¹⁴⁴² Hıristiyanlık, bu mücadeleden galip çıkarak, şehirde hâkim olmayı başarmıştır.

Şehirde Türk hâkimiyetine kadar geçen süreçte Paganizm ve Hıristiyanlık dışında, bunlar kadar etkili ve geniş katılımlı olmasa da Yahudiliğin varlığını da biliyoruz. Bu bölümde önce Ankara'da Paganizm, ardından Hıristiyanlık işlenecek olup Paganizmden Hıristiyanlığa geçiş sürecinin anlaşılmasında kopukluk olmaması için de son olarak Yahudiliğe değineceğiz.

I. PAGANİZM

Ankara'da Paganizm döneminde tapınım gören kültürleri kroniklerden, yazıtlardan ve sikkelerden tespit edebiliyoruz. Şehirde bilinen ilk yerleşimden IV. yüzyılda Hıristiyanlığın hâkim din haline gelişine kadar Pagan kültürlerin canlı bir

¹⁴⁴² İmparator Theodosius'un Hıristiyanlığı resmi devlet dini haline getirmesi ve devletin, Putperestliğe karşı savaş açması, iki inanç sistemi arasındaki mücadelenin Hıristiyanlık lehine sonuçlanmasında önemli bir etken oldu. (bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 17)

şekilde yaşamakta olduğunu, şehirdeki yazıt ve sikkelerde kültlerin ve tasvirlerinin yoğun olarak kullanılmasından öğreniyoruz. Pagan dönem yazıt ve sikkeleri incelendiğinde, Ankara'nın çok geniş bir tanrılar panteonuna sahip olduğu görülmektedir. Kaynaklardan tespit edebildiğimiz Paganizm dönemi tanrıları/kültleri şunlardır:

Kybele

Anadolu'da Ana Tanrıça kültü, Neolitik dönemden Hıristiyanlığa kadar çok uzun bir süre tapınım görmüştür. Antik dönem Anadolusunda özellikle Frigya Bölgesi bu tapınımın merkezi haline gelmiş ve Pessinus antik kenti (Ballıhisar) Kybele tapınımının merkezi olmuştur. Çatalhöyük ve Hacılar'da yapılan kazıların M.Ö. 5500'e kadar inen bulguları, insanlığın en eski inançlarından biri olan Ana Tanrıça kültürünün kaynağının Anadolu olduğunu göstermektedir. Ancak gerek Asya'da gerekse Avrupa'da yapılan arkeolojik çalışmalar ve Ana Tanrıça'nın mitolojide yer alan ad ve sıfatlarının çokluğu, Onun evrensel bir nitelik kazandığını göstermektedir. Ana Tanrıça'nın adı, Kültepe tabletlerinde *Kubaba*, Lydia'da *Kybebe*, Frigya'da *Kybele*, Sümerlerde *Marienna*, Hititlerde *Arrina*, Mısır'da *Isis*, Ege'de ve Yunanistan'da *Artemis*, İtalya'da *Venus* olarak geçmektedir. Anadolu'nun birçok yerlerinde Kybele kültürüyle ilgili bulgular ele geçirilmiştir. Özellikle Orta Frigya'da Gordion, Ankara ve Boğazköy'de ele geçen tanrıça tasvirleri, ana tanrıça ikonografisinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu tasvirlerin yanı sıra tanrıçaya ait küçük tanrıça tasvirleri ve basit şematik idoller de Boğazköy ve Gordion'da ele geçirilmiştir. Gordion, Ankara (Bahçelievler, Etlik ve Ayaş) ve Boğazköy'de bulunan beş adet büyük kült kabartma ve heykel şeklindeki tasvirler, muhtemelen tanrıçanın açık hava kutsal alanında bulunuyordu.¹⁴⁴³ Bu kültürü Frigyalılar resmi olarak tanıyıp öylesine sahip çıkmışlardır ki, Anadolu Ana Tanrıça'sı Frigya Tanrıçası olarak anılmış ve Friglerin yıkılmasından sonra da Ankara ve çevresinde etkisini sürdürmüştür. Frigya krallarından Midas'ın Ana Tanrıça ile olan ilişkisi efsanelere konu olmuştur. Kybele'nin oğlu olduğu söylenen Midas, O'nun için Pessinus'taki Günyüz dağında bir tapınak yaptırmıştır. Bu tapınak,

¹⁴⁴³ Arslan-Metin, **a.g.m.**, s. 3.

savaşlarda el değiştirme durumlarında da bağımsız kalmış ve saygınlığını korumuştur.¹⁴⁴⁴

Özünde ve tapınımında, doğanın engel tanımayan taşkın güçlerini sembolize eden Dionyzik karakter vardır. Yüksek dağ tepelerine ve karanlık orman köşelerine özel bir tutkusu vardır. Vahşi hayvanların, özellikle de aslanların hâkimesidir. Çünkü tanrıça asıl öz karakteri ile el değmemiş vahşi doğanın temsilcisidir.¹⁴⁴⁵

Buluç, Hacı Bayram Tepesi'nin Frig döneminde Tanrıça Kybele'nin oturduğu yer olduğunu belirtmekte ve şehrin kuzeybatısında bulunan Tümölüslerin yapılmasında da bu tepeden görünebilmesi amacı güdüldüğünü bildirmektedir.¹⁴⁴⁶ Ana Tanrıça (Meter) Kybele'nin şehirdeki önemine binaen Augustus Tapınağı'nın aslen Augustus'a ait olmayıp Ana Tanrıça'ya ait olduğu da iddia edilmiştir.¹⁴⁴⁷ şehirde bulunan bazı Kybele tasvirleri de O'nun Ankara'daki önemini göstermektedir. (bkz. Ek-C50)

şehir sikkelerinde de Kybele tasvirleri bulunmaktadır. (Kybele tasvirli şehir sikkeleri için bkz. Ek-A41) Caracalla dönemine ait bir sikkede Kybele başında kalathos, sağ elinde asa ve sol kolunda tympanum ile bir aslan üzerinde sağa doğru ilerlerken tasvir edilmiştir.¹⁴⁴⁸ (bkz. Ek-A41) Valerianus dönemine ait bir sikke üzerinde Kybele çıplak, sola dönük olarak tahta oturmuş, sağ elinde patera tutuyor ve sol dirseğini tympanum'a dayamış, iki yanında çömelmiş aslanlar ile tasvir edilmiştir.¹⁴⁴⁹ Gallienus dönemine ait bir sikkede Kybele sola dönük olarak oturmuş, sağ elinde patera tutarken ve sol eliyle tympanum'a dayanmaktayken ve ayakları yanında iki aslan otururken tasvir edilmiştir.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁴ Börtücene, **a.g.e.**, s. 12. İmparator Julianus'un İran Seferi öncesindeki faaliyetleri arasında Pessinus'ta büyük bir ayin düzenlemesi de anılmaktadır. Paganizm'i diriltmek isteyen imparatorun bu icraatı Pessinus'un bu dönemdeki önemini de göstermektedir. (Ammianus Marcellinus, XXII.8; Baydur, **a.g.e.**, s. 90)

¹⁴⁴⁵ Çapar, "Roma...", s. 177.

¹⁴⁴⁶ Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

¹⁴⁴⁷ Varinlioğlu, **a.g.m.**, s. 40.

¹⁴⁴⁸ Arslan, **a.g.e.**, no. 142.

¹⁴⁴⁹ Arslan, **a.g.e.**, no. B108.

¹⁴⁵⁰ Arslan, **a.g.e.**, no. 190-192.

Zeus Tavianus

Zeus, antik dünyanın Pagan inancının Baş Tanrı'sıdır. Zeus'un *Baba Tanrı* kimliği, toplumsal düzenin ataerkil yapısının ürünüdür. Evrenin Efendisi, Baba Tanrı Zeus'un ölümsüz kimliği, sosyal yaşamın baba soy çizgisinde, *Aile Reisi*, *Baba* ve *Toplumun Yöneticisi* olarak, ölümlü kimliği kazanır. Ana Tanrıça'nın beşiği Anadolu'da IV. yüzyıla kadar Kybele'nin yanında yoğun bir tapınım görmüştür. Ancak Anadolu'da Ana Tanrıça'dan gelen bir ana soy çizgisinin bulunması Anaerkil bir topluma da işaret etmektedir.¹⁴⁵¹ Zeus bir Hellen tanrısı olarak gösterilmiş olmasına karşın kökeni tartışmalı olan bir tanrıdır. Zeus'un Anadolu'daki epithet ve kültlerine çok yoğun olarak rastlanmaktadır.¹⁴⁵²

Gök ve göksel olayların tanrısı kabul edilen Zeus, ışık saçan, yağmur yağdıran, gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım gibi hava olaylarını yaratan tanrıydı. Zeus'un Hellen tanrı kimliği, Anadolu'nun yerel tanrılarının kimlikleriyle birleştirilerek ve çoğu kez de, yerel epithetler verilerek, bir Anadolu Tanrısı kimliğine dönüştürülmüş ve kültleri oluşturulmuştur. Zeus'un epithetlerinden biri de *Zeus Ankyranos* 'tur.¹⁴⁵³ Bu epithetin Ankara'daki Zeus kutsal alanıyla ilişkili olması muhtemel olmakla birlikte Ankara'da Zeus'un genellikle *Taenos* epithetine rastlanır.

Zeus Taenos/Tavianus, Tavion şehrinin baştanrısıdır. Strabon: "...*Tavion, memleketin o kısmında yaşayanların ticaret merkezi olup, burada Zeus'un tunçtan yapılmış anıtsal bir heykeli ve insanların sığındığı kutsal bir alanı vardı...*"¹⁴⁵⁴ şeklinde Zeus Tavianus'u açıklamaktadır. Bu ifadelerden Zeus Tavianus'un merkez tapınağının Tavion'da olduğu anlaşılmaktadır.

Ankara'da Zeus tapınımına hizmet eden bir tapınağın bulunduğu hakkında Pausanias'ta bazı bilgiler bulunmaktadır. Pausanias: "...*Ankyra kentini fethederek, şimdi Sangorios ırmağının öte yanındaki topraklara yerleşmişlerdir. Ve Midas'ın bulunduğu çapa benim zamanıma kadar Zeus tapınağında bulunuyordu...*"¹⁴⁵⁵ şeklindeki kaydıyla Zeus tapınağını gördüğünü hatta Ankara'nın adının kaynağı olduğu iddia edilen çapanın da bu tapınakta bulunduğunu ifade etmektedir.

¹⁴⁵¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 100, 101.

¹⁴⁵² Şahin, **a.g.e.**, s. ix.

¹⁴⁵³ Şahin, **a.g.e.**, s. 1, 21, 181.

¹⁴⁵⁴ Strabon, XII.5, 2.

¹⁴⁵⁵ Pausanias, I.IV, 5.

Günümüzde Roma Hamamı Açık hava Müzesi'nde bulunan ve bir grup tanrının adının kaydedildiği bir yazıtta Zeus adı da bulunmaktadır. (bkz. Ek-A42)

Ankara şehir sikkelerinden birinin üzerinde (bkz. Ek-A11) bulunan altı sütunlu tapınak figürünün alınlığında Zeus'u temsilen kartal figürünün bulunması, bu sikkede resmedilen tapınakla şehirde bulunan Zeus Tapınağı arasında bir bağlantı kurulmasını sağlayabilir. Ankaralı bir Hıristiyan martyr St. Plato'nun hayat hikâyesinde O'nun yargılanma sürecinde geçen "...*Galerius'un hükümdarlık yıllarında Plato ile ilgili olarak, Zeus Tapınağı'nın karşısındaki Basilica'daki papaz Agrippius'a suç duyurusunda bulunuldu...*"¹⁴⁵⁶ ifadesi, Zeus Tapınağı ile Agrippius'un başkanlık yaptığı bazilikanın IV. yüzyılda karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Erzen, şehirde Zeus Taenos tapınağından başka bir Zeus tapınağının daha varlığından bahseder.¹⁴⁵⁷

Yazıtlardan öğrendiğimize göre Ankara'nın V. Phyle'si *Dios Trapezôn*; numarası bilinmeyen diğer bir Phyle'si de *Dios Taênou* (Zeus Tavium) idi. (bkz. Ek-A6) Bu phyleler adlarını şehirde önemli etkisi bulunduğu anlaşılan Zeus'tan almıştır. Yeri ve şekli bilinmeyen tapınak muhtemelen V. Phyle Dios Trapezon veya Zeus Tavium Phylesinde bulunmaktaydı.¹⁴⁵⁸

Zeus Ankara şehir sikkelerinde de sıklıkla geçen bir figürdür. Galatia Krallığı'nın kurucusu I. Deiotaros, çok sayıda ve türde sikkeler bastırması olup O'nun dönemine ait iki sikkede Zeus tasviri bulunduğu görülmektedir. Sikkelerden birinde ön yüzde defne taçlı Zeus başı, arka yüzde kanatları açık kartal tasviri bulunmaktadır.¹⁴⁵⁹ Diğer bir sikkede yine ön yüzde defne taçlı Zeus başı, arka yüzde, oval Galat kalkanı tasviri vardır.¹⁴⁶⁰ Son Galat Kralı Amyntas zamanına ait bir sikkede sağa dönük Zeus başı tasviri bulunmaktadır.¹⁴⁶¹ Galat Krallığı'na ait sikkeler, Zeus kültürünün Galat Krallığı zamanında Ankara için önemli olduğunu göstermektedir.

Galat Krallığı döneminde şehirde Pagan tanrılar panteonu içerisinde önemli bir yer tutan Zeus, Roma dönemi şehir sikkelerini de süslemiştir. Bu durum Zeus

¹⁴⁵⁶ Vita S. Platonis, **Patrologiae Cursus Completus**, C. 115, süt. 405; Foss, **a.g.m.**, s. 34, 35.

¹⁴⁵⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁴⁵⁸ Erzen, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁴⁵⁹ Arslan, **a.g.e.**, no. K1

¹⁴⁶⁰ Arslan, **a.g.e.**, no. K2.

¹⁴⁶¹ Arslan, **a.g.e.**, no. K7.

tapınımının bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir. İmparator Traianus döneminde taht üzerinde sola dönük oturmuş, sağ elinde şimşek demeti, sol elinde asa ile; Caracalla döneminde basılan iki sikke üzerinde, sola dönük oturur pozisyonda patera ve uzun bir asa tutmuş vaziyette; yine Caracalla dönemindeki bir sikkede bir kayaya oturmuş, sağ elinde uzun asa ve sol elinde kendisini taçlandıran Nikephorus tutmaktadır.

Ankara'da Zeus kültüne ait tapınağın bulunuşu, şehrin on iki phylesinden ikisinin Zeus adıyla anılması, sikkelerde Zeus'un tasvir edilmesi, Zeus kültürünün Ankara'da Pagan tanrılar panteonunda önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Men

Frigya Ay Tanrısı olan Men, omuzlarında ay ile tasvir edilmiş olup, (bkz. Ek-C29) nemlenmeyi sağlayarak bitki yetişmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir.¹⁴⁶²

Men'in diğer ismi Uranios olup, Gök Tanrısı anlamında idi. Antik dönemin baş tanrısı Zeus, bu isimle anılmaktaydı. Zeus için kullanılan bu adın Ankara yazıtlarında Men için kullanılması, Men'in Ankara'da Zeus'un yerine oturduğu şeklinde yorumlanabilir. Uranios isminin Tanrı Men için kullanıldığı bir yazıt, Bosch'un 188. numarada bahsettiği, ancak bugün yeri bilinmeyen yazıttır.¹⁴⁶³ 206 yılında¹⁴⁶⁴ Publius tarafından Uranios Men'e adanan bu yazıt, Tanrı Men'in Ankara'daki Pagan dönem tanrıları içinde en önemlisi olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶⁵ Şehirde Men'in rahibi olarak görev yapan din kült rahiplerinin de bulunduğu Romalı bir şövalye olan Tertullus Varus adına dikilen bir onursal yazıttan anlaşılmaktadır. Yazıtta Tertullus Varus'un *galatarch* ve *başrahip* ünvanlarına sahip olup, Tanrı Men'in rahipliğini yaptığı kayıtlıdır.¹⁴⁶⁶ Yazıtlarda Men'in Meter (Kybele) ile birlikte anılması, bu iki tanrıya aynı tapınakta tapınıldığını göstermektedir. Dolayısıyla aslen bir Men tapınağı olarak inşa edilmiş olan Augustus Tapınağı'nın Men ve Kybele tapınımı için kullanılmış olması muhtemeldir. Frig döneminde Augustus Tapınağı'nın

¹⁴⁶² Boyana, **a.g.m.**, s. 560.

¹⁴⁶³ Bosch, **a.g.e.**, no. 188; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 200.

¹⁴⁶⁴ Mitchell ve French, bu tarihin, (Ankara'da era(tarih başlangıcının)'nın M.Ö. 25 olduğunu kabul ederek) 181 yılına denk geldiğini kaydetmektedirler. (Mitchell-French, **a.g.e.**, s. 392)

¹⁴⁶⁵ Mitchell-French, **a.g.e.**, s. 392; Erzen, **a.g.e.**, s. 84; Boyana, **a.g.m.**, s. 561.

¹⁴⁶⁶ Bosch, **a.g.e.**, no. 279; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 118.

bulunduğu tepenin tanrıça Kybele'nin oturduğu yer olduğu görüşü de¹⁴⁶⁷ bu durumu desteklemektedir. Men tapınağının şehrin muhtemelen en büyük ve en merkezi yerinde bulunması da Tanrı Men'in tanrılar panteonundaki yeriyle alakalıdır.

Tanrı Men'in değişik şekillerde Ankara şehir sikkelerinde tasvir edilmiş olması da O'nun şehir için önemini göstermektedir. Galat Krallığının ilk kralı Deiotaros dönemine ait bir sikkenin ön yüzünde Men büstü bulunmaktadır.¹⁴⁶⁸ Galba dönemine (68-69) ait Ankara şehir sikkelerinde ayakta sola dönük, Frig başlıklı ve omzunda hilal ile kısa tunik (khiton) ve pelerin (khlamys) giymiş, sağ elinde patera ve sol elinde çam kozalağı tutmuş olarak tasvir edilmiştir.¹⁴⁶⁹ Nerva ve Traianus dönemine ait sikkelerde, Men sola dönük olarak ayakta, başında Frig başlığı, omzunda hilâl ile khiton ve khlamys giymiş, sağ elinde patera ve sol elini beline dayamış şekilde tasvir edilmiştir.¹⁴⁷⁰ Traianus dönemindeki iki sikkede, cepheden ve yandan iki sütunlu Men Tapınağı ile girişte iki sütunun arasında da Men tasvir edilmiştir.¹⁴⁷¹ (bkz. Ek-A12) Antinoos döneminde basılmış bir şehir sikkesinde ise Men, sola dönük olarak ayakta, başında Frig başlığı, kısa tunik giymiş, omzunda hilâl, sağ elindeki gemi çapasını yere dayamış ve sol elinde uzun bir asa tutmuş vaziyette tasvir edilmiştir.¹⁴⁷² (bkz. Ek-A16) Marcus Aurelius'un karısı II. Faustina dönemine ait sikkelerde Men, sola dönük olarak ayakta, kısa khiton giymiş, sağ elindeki gemi çapasını yere dayamış ve sol elini beline koymuş şekilde tasvir edilmiştir.¹⁴⁷³ (bkz. Ek-A40) İmparator Caracalla dönemi sikkelerinde Men, sağa dönük olarak ayakta, başında Frig başlığı, omzunda hilâl, uzun khiton (tunik) giymiş, sağ elinde uzun asa ve sol elinde Nikephorus tutuyor, sol ayağının altında boğa başı ve sol boşlukta çapa ile tasvir edilmiştir.¹⁴⁷⁴ (bkz. Ek-A40) Valerianus ve Salonini dönemi sikkelerinde Men, sola dönük olarak ayakta, başında Frig başlığı, omzunda hilâl, kısa tunik ve

¹⁴⁶⁷ Buluç, **a.g.m.**, s. 19.

¹⁴⁶⁸ Arslan, **a.g.e.** no. K3.

¹⁴⁶⁹ Wroth, **a.g.e.**, s. 8; Arslan, **a.g.e.**, no. 19-31; Boyana, **a.g.m.**, s. 561.

¹⁴⁷⁰ Arslan, **a.g.e.**, no. 59-65.

¹⁴⁷¹ Arslan, **a.g.e.**, no. 64, 65.

¹⁴⁷² Arslan, **a.g.e.**, no. 83.

¹⁴⁷³ Wroth, **a.g.e.**, s. 9; Arslan, **a.g.e.**, no. 95-97.

¹⁴⁷⁴ Arslan, **a.g.e.**, no. 121, 122.

pelerin giymiş, sağ elinde patera, sol elinde asa tutuyor ve sağ ayağını boğa başı üzerine koymuş olarak tasvir edilmiştir.¹⁴⁷⁵

Ay Tanrısı Men, sikkeler üzerindeki tasvirlerine istinaden, şifa, sağlık, savaş ve zafer getiren tanrı olarak imgelenmiştir.¹⁴⁷⁶

Asklepios ve Hygeia

Aslen Anadolu'nun en eski dönemlerinin yer tanrısı olduğu düşünülen Asklepios, daha sonraları insanlara şifa getiren bir tanrı ve ilahî bir hekim olarak telakki edilmiştir. Asklepios, Sarapis'in büyük bir rakibi olup, taraftarlarınca güneş tanrısı Helios ile bir tutulmuştur. Sarapis ile İsis arasında bağlantı olduğu gibi, Asklepios ile de Hygeia arasında bir bağlantı vardır.¹⁴⁷⁷ Sağlık sembolü Hygeia, Asklepios'un kızı olarak bilinir,¹⁴⁷⁸ yazıt ve sikkelerde O'nunla birlikte görülür.

Sikkelerde Asklepios, çoğu kez yaşlı, deneyimli ve güven verici görünümüyle bir asaya yaslanmış olarak tasvir edilir. Kimilerine göre bunun anlamı, hekimliğin az bir zamanda öğrenilmeyip yaşlanıp da bir bastona dayanmak zorunda kalacağı zamana değin bilgilenmeye ve deneyim edinmeye gerek duyulmasıdır.¹⁴⁷⁹

Asklepios'un sembolleri bir sopaya sarılmış yılan ve bunun yanı sıra çam kozalakları, defne çelenkleri, bazen de horoz, keçi ya da köpektir. Yılan önlem ve ileri görüşlülük simgesidir. Zehrenden şifa elde edilen iksirler yapılabilir. Yılan aynı zamanda uzun ömürlülüğün de sembolü olarak Asklepios'un asasına dolanmış olarak resmedilir. Tek başına, başı yukarı doğru kalkmış, gövdesi kıvrımlı halde ilerlerken resmedilen yılan tasvirleri daha çok Asklepios'un kendisini simgeler. Hekimlik tanrısı Asklepios adına kurulan kült ve tedavi merkezleri *Asklepieionlar*, insan inançlarıyla kutsallaştırılmış birer şifa ocağı olmuştur. Ankara'daki büyük hamamın Asklepios'a ithaf edildiği, hamamda yapılan kazılarda ele geçirilen Asklepios heykelinin parçalarından yola çıkılarak ileri sürülmüştür. (bkz. Ek-C36) Asklepieionlarda yapılan tedaviler hakkında bilinenlerden de Roma hamamının bir Asklepieion olmasının muhtemel olduğu düşünülebilir.

¹⁴⁷⁵ Arslan, **a.g.e.**, no. 221, no. Ek-4.

¹⁴⁷⁶ Boyana, **a.g.m.**, s. 562.

¹⁴⁷⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 84, 85.

¹⁴⁷⁸ Pausanias, II.11, 6.

¹⁴⁷⁹ Bekircan Tahberer, **Antik Kilikya Sikkelerinde Asklepios Kültü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana, 2005, s. 11.

Asklepios tapınaklarının hekimleri aynı zamanda rahiptirler. Dinsel ve ruhsal etkiye inanarak telkin tedavilerinde başarılı olmuşlardır.

Bir Asklepieion'a gelen hasta aşağıdaki ritüelleri yerine getirmek zorundaydı:

- Bir kurban adamak (dana ve koç yanında çoğunlukla horoz¹⁴⁸⁰),
- Banyo yapmak,
- Oruç tutmak,
- Asklepieion'un bahçesinde yatmak.

Burada insanların yerde uydukları yatakhaneler, zehirsiz yılanlar tarafından ziyaret edilir ve onlar uyurken tanrı rüyalarına girerdi. Bu yolla mucizevi ilacını belirler ve yapılacak tedaviyi gösterirdi.¹⁴⁸¹

Ankara'da Asklepios ve Hygeia kültürünün bulunduğunu yazıt ve sikkelerden anlıyoruz. III. yüzyılın ortalarına tarihlenen Tertullus Varus'a ait bir onursal adak yazıtında Tertullus Varus'un kariyeri listelenirken O'nun Tanrı Asklepios'un rahipliğini de yaptığı kaydedilmektedir.¹⁴⁸² Şehirde, Asklepios ve Hygeia'ya adanan bazı yazıtlar da bulunmaktadır.¹⁴⁸³

Asklepios, şehir sikkelerinde de tasvir edilmiştir. Geta ve Valerianus dönemlerine ait sikkelerde Asklepios, ayakta ve başı sola dönük olarak ve yılan sarılı değneğini yere dayamış olarak tasvir edilmiştir.¹⁴⁸⁴ Antoninus Pius dönemine ait bir şehir sikkesinde de sola dönük olarak ayakta, sağ kolu altına yerleştirmiş olduğu yılan sarılı değneğine dayanmış vaziyette tasvir edilmiştir.¹⁴⁸⁵ Caracalla dönemine ait bir sikkede Asklepios, khiton giymiş ve sola dönük, sağında yılan sarılı değneği bulunduğu halde tasvir edilmiştir.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁰ Anadolu'da halen horoz kurbanının varlığının, bu rituelle ilişkili olduğu düşünülmektedir. 1839'da Ankara'da bulunan Ainsworth, şehrin kırsalında bir horoz kurbanına şahit olmuş, kıtlık ve açlığın hüküm sürdüğü bu yerlerde bu kurbanı anlam verememiş, evlerin önünde yeni kesilmiş ve henüz yenilmemiş horozu köylüler, madenlerin ruhunu yatıştırmak için öldürüklerini ve yenmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Ainsworth, bu hurafenin, antik çağlardaki horoz kurbanıyla ilişkili olduğunu ileri sürmektedir. (Ainsworth, **a.g.e.**, s. 131)

¹⁴⁸¹ Tahberer, **a.g.e.**, s. 11, 12.

¹⁴⁸² Bosch, **a.g.e.**, no. 280; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 119. Tertullus Varus adına dikilen bir başka yazıtta O'nun Tanrı Men'in de rahibi olduğundan bahsetmiştik. Bkz. "Men".

¹⁴⁸³ Şehirde bulunan Asklepios ve Hygeia adakları için bkz. French, **a.g.e.**, no. 23-25. Adak yazıtlarından örnekler için bkz. Ek-A10.

¹⁴⁸⁴ Wroth, **a.g.e.**, s. 15; Arslan, **a.g.e.**, no. 173, 178.

¹⁴⁸⁵ Wroth, **a.g.e.**, s. 9; Boyana, **a.g.m.**, s. 562.

¹⁴⁸⁶ Wroth, **a.g.e.**, s. 12.

Asklepios şehir sikkelerinde kızı olarak bilinen Hygeia ile birlikte de tasvir edilmiştir. Bu durum sağlık tanrısı ve tanrıçası kültürünün şehirdeki önemini göstermektedir. Marcus Aurelius dönemine ait sikkelerde Asklepios ve Hygeia, karşılıklı olarak ayakta, Asklepios yılanın dolanmış olduğu asasını yere dayamış ve Hygeia sol elinde tuttuğu yılanı, sağ elindeki çanaktan beslerken tasvir edilmektedir. (bkz. Ek-A10)

Şehrin eğlence hayatında önemli bir yer tutan kült festivalleri arasında Asklepios Soter adına düzenlenen şenliklerin bulunduğu da bilinmektedir. Asklepios Soter'e adanan bu oyunların Caracalla döneminde başlatıldığı ve dört yılda bir düzenlendiği bilinmektedir.¹⁴⁸⁷

Demeter

Homeros destanlarında *güzel saçlı kraliçe* ya da *güzel örgülü Demeter* olarak anılan¹⁴⁸⁸ toprak ve bereket tanrıçası Demeter, adını *toprak ana* anlamına gelen *Demeter*'den almıştır. Toprağın verimliliğini ve mahsulün bolluğunu sağlayan, yeryüzünün ve ölümler diyarının sahibi, mysterlerin tanrıçasıdır. Demeter sembollerinden olan meşale, O'nun arındırıcı yönüne işaret etmektedir.¹⁴⁸⁹ Tanrıçalar içinde halk tarafından en çok tutulanı ve en eskisi Demeter'di. İnsanlara toprağı ekip biçmesini öğreten bu tanrıçadır. Ekinleri, özellikle de buğdayı simgeler. Anadolu'nun bilhassa buğday tarımı yapılan yerlerinde kültüne daha yoğun olarak rastlanır.

Şehir yazıtlarında ve sikkelerinde Tanrıça Demeter'in tasvirlerine rastlanması, Paganizm döneminde Ankara'da, Demeter kültürünün şehir halkının dinî hayat tarzlarında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Demeter kültüründen bahseden bir yazıt, İçkale'de Zindankule'nin duvarında bulunmaktadır. İsmi bilinmeyen bir Ankaralı vatandaşın heykel kaidesi yazıtında, bu kişinin özellikleri anlatılırken, Tanrıça Demeter'in rahipliği görevini yaptığından da bahsedilmektedir. (bkz. Ek-A2) Günümüzde Roma Hamamları Açık hava Müzesi'nde bulunan, alt tarafı kırık bir grup tanrıya ithaf edilen bir yazıt üzerinde ismi okunamayan tanrının Demeter olabileceği

¹⁴⁸⁷ Bosch, **a.g.e.**, s. 310; French, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁴⁸⁸ Homeros. **Odyseia**, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1984, V.125; Homeros, **İlyada**, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1984, XIV.326.

¹⁴⁸⁹ Ayşen Sina, "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", **AÜDTCFD**, C. 44/1, 2004, s. 38; Boyana, **a.g.m.**, s. 563.

düşünülmektedir.¹⁴⁹⁰ Traianus (98-117) ve Commodus (177-192) dönemlerine ait iki sikke üzerinde Demeter tasviri bulunmaktadır. Demeter bu sikkelerde başak, meşale ve asa tutar vaziyette tasvir edilmiştir.¹⁴⁹¹ (bkz. Ek-A13) Septimus Severus'un karısı Julia Domna dönemine ait bir sikkede de Demeter yine sola dönük, khiton ve peplos giymiş, başında modius, sağ elinde buğday başağı ve sol elinde meşale tutarken tasvir edilmiştir.¹⁴⁹²

Dionysos

Şarap ve bitkilerin tanrısı Dionysos, Anadolu kökenlidir. Sembolü olan üzüm asması gibi ölüp yeniden doğar, haz ve acı arasında iki uçta gider gelir.¹⁴⁹³ Dionysos, bağbozumu tanrısı olarak da bilinir. Onun adına düzenlenen bağbozumu şenliklerinde antik tiyatroların da temeli atılmıştır.¹⁴⁹⁴

Ankara'daki yazıt ve sikkelerden şehirde Dionysos kültürünün bulunduğu görülmektedir. L. Papirius Alexander'a adanan bir yazıtta, O'nun kariyeri içerisinde Dionysos kültürünün rahipliğini de yaptığı kayıtlıdır.¹⁴⁹⁵ Septimus Severus'un karısı Julia Domna dönemine ait bir sikkede Dionysos, sola dönük olarak ayakta, belden yukarısı çıplak, sağ elinde kantharos, sol elinde thrysos tutmakta ve sol tarafta ayaklarının önünde bir panterle tasvir edilmiştir.¹⁴⁹⁶ (bkz. Ek-A43) Caracalla dönemine ait bir sikkede de sola dönük olarak oturmakta, sağ elinde üzüm tutmakta ve sol eliyle asaya dayanır şekilde tasvir edilmiştir.¹⁴⁹⁷

Şehirde Dionysos şenliklerinin düzenlendiğini Dionysos şenlikleri hakkında bir genelgeyi içeren heykel kaidesi yazıtından öğreniyoruz.¹⁴⁹⁸ Ankara'nın Paganist inanç sisteminde Dionysos kültürünün önemli bir yere sahip olduğu verilen sikke ve yazıt örneklerinden görülmektedir.

¹⁴⁹⁰ French, **a.g.e.**, s. 65; Daha sonraları bir kilisede para toplamak için kullanılmış olabileceği düşünülen yazıt için bkz. Ek-A42.

¹⁴⁹¹ Wroth, **a.g.e.**, s. 14; Arslan, **a.g.e.**, s. 102, 107.

¹⁴⁹² Wroth, **a.g.e.**, s. 11; Boyana, **a.g.m.**, s. 563.

¹⁴⁹³ W.F. Otto, **Dionysus Myth and Cult** (Çev. Robert B. Palmer), Spring Publications, Dallas, 1993, s. 49.

¹⁴⁹⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 86; Hüseyin Üreten, **Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 94.

¹⁴⁹⁵ Bosch, **a.g.e.**, no. 140; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 89.

¹⁴⁹⁶ Arslan, **a.g.e.**, no. 114.

¹⁴⁹⁷ Arslan, **a.g.e.**, no. 136; Boyana, **a.g.m.**, s. 564, res. 19.

¹⁴⁹⁸ Bosch, **a.g.e.**, no. 127; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 141.

Artemis

Avcı tanrıça Artemis, toprak ve bereketi simgelemektedir. Artemis kültürünün Ankara'da çok eski bir geçmişi olduğu ve her yıl bu kültü anmak için şenlikler düzenlendiği bilinmektedir.¹⁴⁹⁹ Ankara şehir sikkelerinde de Artemis tasvirinin varlığı görülmektedir. Son Galat Kralı Amyntas dönemi sikkelerinden birinin üzerinde Artemis, yay ve boynuna asılı sadak ile tasvir edilmiştir.¹⁵⁰⁰ İmparator Caracalla dönemine ait bir sikke üzerinde avcı Artemis, sağa dönük olarak ayakta, sol elinde yay ve sağ eliyle omzundaki sadaktan ok alırken tasvir edilmiştir.¹⁵⁰¹ Valirianus ve Salonina dönemine ait sikkelerde Avcı tanrıça Artemis, kısa khiton giymiş, sol elinde yay ve sağ eliyle omzundaki sadaktan ok alıyor ve sağa doğru yürürken, yanında da O'nunla sağa doğru yürüyen bir köpek bulunduğu halde tasvir edilmiştir.¹⁵⁰² (bkz. Ek-A44)

Yazıt ve sikkeler ışığında Pagan dönem Ankara'sında Artemis kültürünün bulunduğunu söyleyebiliriz.

Athena

Pagan dönemde aklın, sanatların, el sanatlarının ve savaşın tanrıçası Athena kültürünün Ankara'da yaşadığı, Athena kült şenliklerinin düzenlendiği bilinmektedir.¹⁵⁰³ Erzen, Artemis ile Athena için her sene Ankara'da şenliklerin düzenlendiğini ve bu şenliklerde iki tanrıçanın ağaçtan yapılmış olan kült heykellerinin merasimle Ankara yakınındaki bir göle götürülerek yıkandığını bildirmektedir.¹⁵⁰⁴ Ankaralı Theodotus'un hayat hikâyesinde geçen bir olay da bu bilgiyi desteklemektedir. Şehirde Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı IV. yüzyılın başlarında Theodotus, Paganlar tarafından yılda bir kez düzenlenen Artemis ve Athena'ya ait heykelleri şehrin yakınındaki bir gölde yıkama ayinine katılması için şehrin valisi tarafından zorlanmıştı.¹⁵⁰⁵ Bu bilgilerden Athena kültürünün şehirde Hıristiyanlığın hâkim oluşuna kadar canlı olduğu görülmektedir.

¹⁴⁹⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 86; Boyana, **a.g.m.**, s. 564.

¹⁵⁰⁰ Wroth, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁵⁰¹ Arslan, **a.g.e.**, no. 128; Boyana, **a.g.m.**, s. 564.

¹⁵⁰² Arslan, **a.g.e.**, no. 176, 219, B100, B105, B107, M25, F7.

¹⁵⁰³ Boyana, **a.g.m.**, s. 564.

¹⁵⁰⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 86.

¹⁵⁰⁵ Mitchell, "The Life...", s. 94.

Ankara şehir sikkeleri içerisinde Athena tasvirli sikkeler bulunmaktadır. Galat Kralı Amyntas dönemine ait bir sikkede, tepelikli bir başlık ile Athena başı tasviri bulunmaktadır.¹⁵⁰⁶ Roma İmparatorları Septimus Severus, Gallienus ve I. Valerianus dönemlerine ait sikkelerde Athena, sağa dönük olarak ayakta, miğferli, sağ eliyle mızrağına ve sol eliyle de kalkanına dayanmış şekilde tasvir edilmiştir.¹⁵⁰⁷ Caracalla dönemine ait bir sikkede Athena, yine aynı pozisyonda ve sol elinde baykuş tutarken tasvir edilmiştir.¹⁵⁰⁸ (Athena tasvirli şehir sikkelerinden birkaç örnek için bkz. Ek-A45)

Apollon

Gençlik, okçuluk, müzik, kehanet ve şifa tanrısı olan Apollon'a ait bir yazıt ve Valerianus dönemine ait bir Apollon tasvirli sikkeden bulunması, Apollon kültürünün şehirdeki varlığını göstermektedir.¹⁵⁰⁹

Valerianus döneminde ait olan sikkede Apollon, sola dönük olarak ayakta, çıplak, sağ elinde defne dalı tutmakta ve sol dirseğini kithara'ya dayamış biçimde tasvir edilmiştir.¹⁵¹⁰ (bkz. Ek-A48)

Hermes

Habercilik, aydınlatıcılık, rehberlik ve aracılık fonksiyonları¹⁵¹¹ olan Hermes, genellikle para kesesi ile ticaret tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Ankara'daki yazıt ve sikkelerden şehirde Hermes kültürünün varlığını öğrenmekteyiz. Roma Hamamları Açık hava Müzesi'nde bulunan alt tarafı kırılmış bir ithaf yazıtında Hermes'in adı diğer tanrılarla birlikte geçmektedir. (bkz. Ek-A42) Galat Kralı Amyntas dönemine ait iki sikke üzerinde petasos ve khlamys¹⁵¹², omuzlarında caduceus¹⁵¹³ ile tasvir edilmiştir.¹⁵¹⁴ Caracalla dönemine ait şehir sikkelerinde Hermes, sola dönük olarak ayakta, sağ elinde para kesesi ve sol kolunda caduceus tutarken ve omuzlarını örten

¹⁵⁰⁶ Wroth, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁵⁰⁷ Wroth, **a.g.e.**, s. 15, 16; Arslan, **a.g.e.**, no. 106.

¹⁵⁰⁸ Wroth, **a.g.e.**, s. 12; Arslan, **a.g.e.**, no. 115.

¹⁵⁰⁹ Boyana, **a.g.m.**, s. 564, 565.

¹⁵¹⁰ Arslan, **a.g.e.**, no. 179; Boyana, **a.g.m.**, s. 564, 565.

¹⁵¹¹ Mousaios, 151, s. 14.

¹⁵¹² Petasos: Yoksul Yunanlıların giydikleri başlık; Khlamys: Dikdörtgen bir kumaşın uzunluğuna ikiye katlanıp, kenarlarının bir kopça ile tutturulmasıyla oluşan delikten giyilen, yünden yapılmış giysi.

¹⁵¹³ Caduceus: Hermes'in barışı simgeleyen asasına verilen ad.

¹⁵¹⁴ Wroth, **a.g.e.**, s. 4; Arslan, **a.g.e.**, no. K10, K13.

pelelerini ile ayaklarının yanında horoz varken tasvir edilmiştir.¹⁵¹⁵ Septimus Severus dönemine ait bir sikkede de aynı şekilde Hermes tasvir edilmiştir.¹⁵¹⁶ Valerianus dönemine ait sikkelerde de Hermes ayakta, baş sola dönük, sağ elinde para kesesi, sol kolunda caduceus ve khlamys tutarken tasvir edilmiştir.¹⁵¹⁷ Gallienus dönemine ait bir sikkede de Hermes, aynı şekilde tasvir edilmiştir.¹⁵¹⁸ (Hermes tasvirli şehir sikkelerinden örnekler için bkz. Ek-A46)

Ankara'nın bilinen en eski ticaret yolları üzerinde bulunması ve Kral Yolu, İpek Yolu, Hacı Yolu dâhil sekiz yolun şehirden geçmesi, şehri önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Şehirde hem eyalet şehirleriyle ticaret yapıldığı hem de şehrin uluslararası ticarete pay sahibi olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla yazıt ve sikkelerin ortaya koyduğu Hermes kültürünün Ankara'daki varlığını, şehrin ticarî önemi de desteklemektedir.

Helios

Güneş tanrısı Helios kültürünün Ankara'daki varlığına dair bazı bulgular mevcuttur. Şehirde bulunan yazıtlarda Helios isimli şahısların bu adı Helios'a izafeten aldıkları düşünülmektedir.¹⁵¹⁹ Bir adak yazıtında *Zeus Helios Sarapis*'e ibaresinden (bkz. Ek-A15) Helios kültürünün Ankara'da Zeus ve Sarapis gibi, tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁵²⁰

Herakles

Hem kahraman hem de tanrı olarak saygı görmüş, yiğitlik ve yüreklilik simgesi¹⁵²¹ Herakles kültürünün şehirde bulunduğunu, Ankara şehir sikkelerinden görüyoruz. Commodus dönemine ait bir sikkede Herakles, sağa dönük olarak ayakta, çıplak, sağ eli belinde ve sol kolu ile de bir kayalığa basan sopasına dayanırken tasvir edilmiştir.¹⁵²² Caracalla dönemine ait bir sikkede Herakles, sağa doğru yürüyen bir

¹⁵¹⁵ Arslan, **a.g.e.**, no. 129, 130, B89, M28; Boyana, **a.g.m.**, s. 565.

¹⁵¹⁶ Arslan, **a.g.e.**, no. B39.

¹⁵¹⁷ Arslan, **a.g.e.**, no. 193-196.

¹⁵¹⁸ Wroth, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁵¹⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁵²⁰ Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 198, 199.

¹⁵²¹ Mousaios, 149, s. 14.

¹⁵²² Wroth, **a.g.e.**, s. 10; Arslan, **a.g.e.**, no. B36; Boyana, **a.g.m.**, s. 566.

arslan üzerinde sola uzanmış, sağ eliyle dizine oturttuğu Eros'u tutmaktadır.¹⁵²³ Son Galat Kralı Amyntas dönemine ait sikkelerde de Herakles büstü tasvir edilmiştir.¹⁵²⁴

Ankara yazıtlarında geçen Herakles adının da Herakles kültüründen kaynaklandığı düşünülmektedir.¹⁵²⁵ Şehir yazıtı ve sikkelerinden hareketle, şehirde Herakles kültürünün de bulunduğu görülmektedir.

Tykhe

Kader ve talih tanrıçası olan Tykhe, aynı zamanda önde gelen kimselerin ve devletlerin kaderini yönlendiren ve kentleri koruyan bir tanrıçadır.¹⁵²⁶ Tykhe kültürünün şehirde önemli bir yer tuttuğu şehir yazıtları ve sikkelerinde görülmektedir. 253/254 yıllarına tarihlenen Claudius Caecilius Hermianus'a ait bir onursal adak yazıtında, Claudius'un kariyeri listelenirken O'nun, hayatı boyunca Tykhe'nin başrahipliği görevini yürüttüğü kaydedilmektedir.¹⁵²⁷ Bu yazıttan Ankara'da Tykhe kültürüne ait bir rahipler topluluğu ve kültürün başrahibinin bulunduğu, dolayısıyla şehrin pagan tanrılar panteonunda Tykhe'nin önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Tykhe, Ankara şehir sikkelerinde de kader tanrıçasının oldukça çok tasvir edildiği görülmektedir.¹⁵²⁸ Bu sikkeler üzerinde Tykhe genellikle, sola dönük olarak ayakta, dümen ve bereket boynuzu tutarken tasvir edilmiştir. Tykhe'nin şehir sikkeleri üzerinde çokça tasvir edilmesi de şehrin pagan inancındaki yerini göstermektedir.

Sarapis

Anadolu kökenli bir tanrı olan Sarapis, iyileştirici tanrı olarak bilinir. Sarapis'e ithaf edilen Dioskur heykel kaidesi yazıtında şehirde Sarapis tapınağının bulunduğu bildirilmektedir. Marcus Aurelius Antoninus ve Marcus Aurelius Commodus tarafından kazanılan zaferden ve tehlikeden kurtulmalarından dolayı Ankara halkı ve meclisinin, bu heykel ve kaidesini hazırlattıkları bilinmektedir. Yazıttan, Sarapis'in şehirde tapınağı olan önemli bir kült olduğu anlaşılmaktadır. (bkz. Ek-A15)

¹⁵²³ Arslan, **a.g.e.**, no. B59; Boyana, **a.g.m.**, s. 566.

¹⁵²⁴ Arslan, **a.g.e.**, no. K8, K11; Boyana, **a.g.m.**, s. 566.

¹⁵²⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁵²⁶ Boyana, **a.g.m.**, s. 566.

¹⁵²⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 87, 88; Bosch, **a.g.e.**, no. 287; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 117.

¹⁵²⁸ Wroth, **a.g.e.**, s. 5, 10, 15; Arslan, **a.g.e.**, no. 81, 82, 131-134, 182, 183, 198-201, B34, B65-B68, B70, B116, B117, M18-M20.

Ankara şehir sikkelerinde de Sarapis tasvirlerine rastlanmaktadır.¹⁵²⁹ Sarapis sikkelerde, sola dönük, drapeli (katlanarak dikilmiş giysi) ve polos (başlık) ile, oturur pozisyonda, başında modius, himation giymiş, sağ elinde patera, sol elinde asa tutmuş olarak tasvir edilmektedir. (bkz. Ek-A49)

Belirttiğimiz yazıt ve sikkeler ışığında Ankara’da Sarapis kültürünün varlığı ve tanrılar panteonu içerisinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

İsis

Sarapis kültü ile birlikte Ankara’ya gelmiş olan İsis kültürüne dair Ankara’da yazıt ve sikkeler bulunmaktadır. Fl(avius) Vicrius Aphrodisios’un bir adak sunağından şehirde İsis kültürünün varlığı hakkında bilgi sahibi oluyoruz. (bkz. Ek-A32) Bir Mısır tanrıçası olan İsis, Roma İmparatorluğu döneminde büyük bir önem kazanmış olup,¹⁵³⁰ Tanrıça’nın kültürüne Ankara’da da rastlanmaktadır.

Yukarıda bilgi verdiğimiz Paganizm dönem Ankara tanrı ve kültlerine, yazıtlar ve sikkeler ışığında, Aşk ve güzellik tanrıçası *Afrodite*,¹⁵³¹ savaş tanrısı *Ares*,¹⁵³² Eysel bir kült olduğu düşünülen *Agathos Daemon*,¹⁵³³ Ay Tanrıçası *Selene*,¹⁵³⁴ Ay ve gece, ölümler, yeraltı ve büyücülük ile ilişkilendirilen bakire tanrıça *Hekate*,¹⁵³⁵ Zafer Tanrıçası *Nike*¹⁵³⁶ kültürünün de Ankara’da varlığı görülmektedir.

İmparator kültü

Bahsettiğimiz tanrılar ve kültürlerin yanında imparator kültü de pagan dönem Ankara’sında tapınım gören önemli bir kült olarak karşımıza çıkar. Roma imparatorlarının ve ailelerinin tanrı mertebesine yükselişlerinin izleri, M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında Caesar döneminde görülmekle birlikte¹⁵³⁷, İmparatorlar için dinî ayin düzenlenmesi esas itibariyle Augustus zamanında başlamıştır. Ancak hükümdarların tanrılaştırılması kültürünün tarihî temelleri oldukça eskidir. Augustus döneminde Roma dinindeki bu değişimin Doğu’nun din anlayışından esinlenerek

¹⁵²⁹ Wroth, **a.g.e.**, s. 16; Arslan, **a.g.e.**, no. 99, 112, 184, 197, B31, B47, B106.

¹⁵³⁰ Erzen, **a.g.e.**, s. 89; Boyana, **a.g.m.**, s. 567.

¹⁵³¹ Bkz. Ek-A

¹⁵³² Bkz. Ek-A42; Börtüçene, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁵³³ French, **a.g.e.**, s. 125; bkz. Ek-A50.

¹⁵³⁴ Bkz. Ek-A42

¹⁵³⁵ Bkz. Ek-A52; Şehrazat Karagöz, “Küçük Asya’ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate” **Anadolu Araştırmaları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, S. XVI, İstanbul, 2002, s. 313.

¹⁵³⁶ Bkz. Ek-A51.

¹⁵³⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 90; Kaya, **a.g.e.**, s. 233.

oluşturulduğu ileri sürülmektedir.¹⁵³⁸ Pagan tanrılar panteonuna eklenen bu yeni kült, Mısır'daki firavunların tanrılaştırılmasından hareketle, Doğu'daki Yunan krallarının benzer uygulamalarla tanrılaştırılması ile Roma'ya örnek olmuştur. Romalıların, Akdeniz'in doğusunda yaşayan halklarla siyasî ve ticarî ilişkiler kurmaları sonucunda, bu halkların yüzyıllardır tanrı/krallara sahip olduklarına tanık olmaları, bu anlayıştan etkilenmelerine ve kendi yöneticilerinin de birer tanrı olarak düşünülebileceğinin felsefî alt yapısını oluşturdu. Aslında Roma İmparatorlarının yetkileri göz önüne alındığında, Roma'nın imparatorluk kültürüne felsefî olarak uzak olmadığı da görülür. Krallık döneminden itibaren, Romalılar için siyasî lider, Mısır'daki kadar olmasa da, dinî liderliği özünde barındıran kişi olarak görülmüştür. Cumhuriyet döneminde, tek adamın bünyesinde toplanan bu kutsal hâkimiyet anlayışı yıkılmış, ancak vücut değiştirerek dinî otorite görevi, Senato ve Yaşlılar meclisinin sorumluluğuna girmiştir. Tarihsel süreçte, Cumhuriyet'ten İmparatorluk rejimine geçen Roma, krallık döneminden bu yana geçen 478 yıllık bir zamandan sonra, yine tek adam hâkimiyeti ve onun doğasına yerleşik olan siyasî ve dinî otorite anlayışına hiç şüphesiz, zamanın getirdiği birçok farklılıklara rağmen, geri dönmüştür. Dolayısıyla Roma'nın tarihî geçmişinin, Doğu'nun kralları ya da imparatorlarını tanrılaştırma düşüncesine çok da uzak bir anlayış içinde olmadığını göstermektedir.¹⁵³⁹

İmparatorluk kültürünün resmî kurucusu Octavianus'un, kendisini tanrılar panteonunun başına oturtma serüveni O'na bazı ünvanlar verilmesiyle başladı. M.Ö. 29 yılında Asia Eyaleti'nde babası *Divus Julius* için yapılan tapınağın ithaf töreninde kendisi *Divi Filius* (kutsal oğul) olarak anıldı. Böylece Octavianus, kutsal bir babanın oğlu olduğunu dolayısıyla *kutsal* olduğunu duyurdu. Octavianus'un kutsiyet kazanma serüveninin önemli bir noktasını da kendisine senato tarafından *Augustus* (Sebastos/Kutsal) adının verilmesi teşkil eder. Octavianus'un daha önce de bazı adlar aldığı bilinmektedir. Çocukluğunda babasının Thurii yakınında kazandığı zafer münasebetiyle *Thurinus*; daha sonra da *Gaius Caesar* adlarını almıştı.¹⁵⁴⁰ Ancak Senato tarafından M.Ö. 13 Ocak 27 tarihinde *Augustus* adıyla onurlandırılmakla,

¹⁵³⁸ Çiğdem Dürüşken, **Roma Dini**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003, s. 29.

¹⁵³⁹ Dürüşken, **a.g.e.**, s. 29, 30.

¹⁵⁴⁰ Eusebius, **Chronicle**, s. 248; Akşit, **a.g.e.**, s. 38.

kendisine daha önce kullandığı diğer isimlerle yüklenen mana ve değerden tamamen farklı bir değer yüklendi. *Augustus* sıfatı O’nu, adeta sıradan ölümlü insanlardan ayırıyor, O’na bir kutsiyet atfediyordu. Asia ve Bithynia Eyaletlerinde Augustus tapınaklarının yapılmasıyla da *Augustus kültü* doğdu.¹⁵⁴¹

Augustus, Roma’yı güçlü bir imparatorluk haline getirmek için en başta dini kullandı. Öncelikle, Ankara’da olduğu gibi imparatorluğun her köşesinde büyük tapınaklar kurdurup, kâhinlik müessesesini yeniden tanzim etti ve bu kurumun başına geçerek hem imparator hem de başkâhin (Pontifex Maximus) oldu.¹⁵⁴² Augustus’un, tanrılar panteonunun başına geçerek kendisini kutsallaştırması sonucunda, Roma siyasî otoritesiyle dinî otorite, Tanrısız Augustus(divi Augusti)’un elinde toplandı.¹⁵⁴³ Augustus bu dinî-politik hamleyle, farklı yerel tanrılara/kültlere ibadet eden unsurları bir araya getirerek onlar üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmış oldu. Mesela, Galatia’da daha önce üç kabile halinde yaşayan Galatları, imparator kültü, inanç açısından bir araya getirmiştir. Ankara’da bu yeni kült için büyük bir tapınak yapılması, şehrin dinî-siyasî açıdan diğer şehirler arasında daha seçkin bir konuma gelmesi ve ön plana çıkması yolunda önemli bir adımdır.¹⁵⁴⁴ Ankara’nın eyalet merkezi olması, şehrin Roma ile ilişkilerini sağlamlaştırmış ve bu durum şehrin büyüüp gelişmesini sağlamıştır. Nitekim bu ilişkilerin bir sonucu olarak İmparator Augustus ve Roma adına bir tapınak inşa edilmiş ve bu suretle imparator kültürünün de merkezi olan şehrin önemi bir kat daha artmıştır.¹⁵⁴⁵ Augustus’un, geçmişte Men tapınağının bulunduğu tepe üzerine, Men tapınağını yeniden ihya etmeyip, onun yerine Augustus ve Roma adına yeni bir tapınak inşasına başlaması, O’nun Helen paganizmi dışındaki önemli tapınakları ortadan kaldırmak ve yerine imparator kültürünü koymak amacını güttüğü şeklinde yorumlanabilir. Augustus’un bu düşüncesinin bir örneğini de bir Roma kolonisi kurmuş olduğu¹⁵⁴⁶ Psidia

¹⁵⁴¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 91.

¹⁵⁴² Eusebius, **Chronicle**, s. 249; Tacitus, **The Annals**, İngilizce’ye Çev. A. J. Woodman, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge, 2004, III.58.3, XI.32.2.

¹⁵⁴³ Çelik, **a.g.e.**, s. 5.

¹⁵⁴⁴ Augustus Tapınağı’nın Augustus kültü için inşa edilmediği, O’nun M.Ö. II. yüzyılda Men tapınımı için inşa edildiği, İmparator kültürünün yaygınlaşmasından sonra, İmparator kültüne hizmet etmeye başladığı da ileri sürülmektedir. (Schede’nin bu önerisi için bkz. Gülekli, **a.g.e.**, s. 91, 92)

¹⁵⁴⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁵⁴⁶ Pliny, V-XXIV; Levick, **a.g.e.**, s. 34.

Antiokeia(Isparta/Yalvaç)'sında uyguladığını görüyoruz. Augustus, buradaki Men tapınağının mülklerine el koyduktan sonra, burada da Augustus ve Roma tapınağını inşaya başladı.¹⁵⁴⁷ Augustus'un son zamanlarında başlayan tapınak inşası, Tiberius zamanında tamamlandı. Bu tapınak da Ankara'daki tapınak gibi, kentin merkezinde, çevreye hâkim bir tepenin üzerindeydi ve Ankara'da olduğu gibi bu tapınağın duvarlarına da Augustus'un yaptığı işler (res gestae) yazılmıştı.¹⁵⁴⁸

Augustus Tapınağı, Tanrı Augustus ve Tanrıça Roma tapınımına hizmet etmekteydi. İmparatorluk kültürünün yanında bulunan Tanrıça Roma'ya tapma geleneği, İmparatorluk kültüründen daha eski olup, bu kültürün ilk örneği M.Ö. 195 yılında Smyrna (İzmir)'da görülmüştür.¹⁵⁴⁹

Şehirde Paganizm döneminde imparatorluk kültürünü anmak için şenliklerin düzenlendiği bilinmektedir. (bkz. "Eğlence ve Sosyal Etkinlikler") İmparator kültürü hakkında bizi bilgilendiren en önemli kaynak, Augustus Tapınağı'nın sol anta duvarının dış yüzeyinde bulunan Augustus ve Roma Tapınağının rahiplerinin listelendiği yazıttır. Ayrıca bu yazıtta listelenen rahiplerin hangi şenliklerde hangi oyunları/hediyeleri tapınağa veya Augustus'a sundukları da listelenmiştir. Bu yazıttan hareketle, imparatorun doğum gününde ve diğer resmî günlerde ve ayrıca her beş yılda bir periyodik olarak da büyük şenliklerin düzenlendiğini, bu şenliklerde halka tahıl ve zeytinyağı dağıtıldığını görüyoruz. Yine yazıttan, imparator kültür şenlikleri ve kültür yarışmalarının Augustus tapınağı civarındaki *şenlik yerinde* yapıldığını öğreniyoruz.¹⁵⁵⁰ Augustus'tan sonraki imparatorların da Ankara'da kültürlerinin bulunduğu bilinmektedir. Tiberius kültürü için de Augustus Tapınağı'nın kullanıldığı bilinmekle birlikte Tiberius'tan sonraki imparatorlar için tapınak olarak neresinin kullanıldığı bilinmemektedir. Bu imparatorlar için Augustus Tapınağı kullanılmış olabileceği gibi, şehirde bulunan diğer pagan tapınaklarından bazılarının da kullanılmış olması muhtemeldir.¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁷ Strabon, XII.8, 14.

¹⁵⁴⁸ Akşit, **a.g.e.**, s. 64-66; Kaya, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁵⁴⁹ Tacitus, **Annals**, IV.56.1; Kaya, **a.g.e.**, s. 233.

¹⁵⁵⁰ İmparatorluk kültürü rahiplerinin ve icraatlarının bulunduğu yazıt için bkz. CIG, III, 4039; Erzen, **a.g.e.**, 91, 92; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 2.

¹⁵⁵¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 92, 93; S. R. F. Price, **Ritüel ve İktidar, Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü**, Çev. Taylan Esin, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 191.

Pagan kült rahiplerinin yanında, *Sebastophant* olarak anılan Augustus tapınağı rahibinin bulunduğunu da yazıtlardan öğrenmekteyiz.¹⁵⁵² Yazıtlarda, imparatorluk kültüne hizmet eden ve *hierophant* olarak anılan bir rahiplik makamının daha oluşu, Sebastophant makamının sadece Augustus kültüne münhasır olduğunu göstermektedir.¹⁵⁵³ Bu durum, şehirde İmparator kültürünün varlığına ve Augustus kültürünün, İmparator kültürü içerisinde daha özel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Pagan dönemde Ankara'da tapınım gören tanrı/tanrıça kültlerine mahsus rahiplerin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde pagan kült rahiplerinin başı sayılan *Archierus* ünvanlı başrahiplerin bulunduğunu da yazıtlardan tespit edebiliyoruz. Görev süresi bir yıl olan Başrahiplik/*Archierus* makamı, bir vatandaşın ulaşabileceği en yüksek merteye idi. *Archierus*, eyalette (dolayısıyla şehirde) bulunan bütün tapınaklardaki merasim, ayin ve şenlikleri tertiplemek ve onlara nezaret etmekle sorumlu idi.¹⁵⁵⁴ Şehrin ikinci phylesi Pakalene tarafından bir yazıtla onurlandırılan *Claudia Aquillia*'nın başrahiplik makamında bulunduğunu, günümüzde Roma Hamamı Açık hava Müzesi'nde bulunan yazıttan öğreniyoruz. (bkz. Ek-A2d) Sekizinci phyle *Claudia Athenaea*'nın bir yazıtla onurlandığı *Tib(erius) Cl(adius) Bocchus*'un kariyeri içerisinde O'nun eyaletin başrahipliği mevkiine yükseldiği de listelenmektedir. (bkz. Ek-A2f) Birinci phyle *Marouragene* tarafından *Ti(berius) Cl(adius) Procillianus* adına düzenlenen bir yazıtta, O'nun iki defa başrahiplik makamında bulunduğu görülmektedir. (bkz. Ek-A2c) *Dios Taênou/Zeus of Tavium* phylesi tarafından *Ti(berius) Iulius Iustus Iunianus* adına düzenlenen bir yazıtta, O'nun kariyeri içerisinde üç kez başrahiplik mevkiinde bulunuşu zikredilmektedir. (bkz. Ek-A6) Şehrin oniki phylesinin adına ortak bir yazıt düzenlediği *Latinia Cleopatra*'nın da iki kez başrahiplik makamında bulunduğu görülmektedir. (bkz. Ek-A2a) Şehirde başrahiplik/*archieus* makamının varlığı ve bu makamı elinde bulunduranlara dair verdiğimiz örneklerden *Claudia Aquillia* ve *Latinia Cleopatra*'nın başrahiplik makamında bulunmaları, bu makamın sadece erkeklere has bir makam

¹⁵⁵² *Sebastophant* ünvanıyla Augustus tapınak rahipliği görevini yürüten kimselerden bahseden şehir yazıtları için bkz. Ek-A2a, A2c, A2f; Erzen, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁵⁵³ Erzen, **a.g.e.**, s. 77; Mitchell-French, **a.g.e.**, no. 88.

¹⁵⁵⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 77.

olmadığını; kadınların da başrahip/archiereus mevkiine kadar yükselebildiklerini göstermeleri açısından ayrı bir öneme sahiptirler.

Pagan dönem Ankara’ında bulunan birçok kült ve bu kültlere ait tapınaklar, rahipler ve başrahiplerden, şehirde ve şehrin temsil ettiği Galatia Eyaletinde Paganizm’in güçlü bir organizasyona sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyanlığın şehirde yayılma sürecinin, uzun bir mücadele sürecinden geçmesi de bu güçlü organizasyonu göstermektedir.

II. HIRİSTİYANLIK

Ankara’da Paganizm’den sonra hâkim olan inanç sisteminin Hıristiyanlık olduğu bilinmekle birlikte, Hıristiyanlığın şehre girişi ve hâkim din oluşu süreci tarihsel açıdan belirsizlikler taşımaktadır. Hıristiyanlığın şehre girişinden önce bu dinin doğuşu ve yayılışı hakkında bilgi vermenin Ankara’da Hıristiyanlığın hâkim din oluşunu anlamak açısından faydalı olacağını düşünüyoruz.

1. Hıristiyanlığın Doğuşu ve Yayılışı

Günümüz dünyasının en büyük dinlerinden biri olan Hıristiyanlık, kurucusu olarak kabul edilen Hz. İsa zamanında yeni bir din olarak ortaya çıkmamıştı. Ne İsa-Mesih’in ne de O’nun ilk çekirdek cemaatini oluşturan Havarilerinin yeni bir din oluşturma gayesinde olduğu söylenebilir.¹⁵⁵⁵ Hıristiyanlık, Hz. İsa ile birlikte bir Yahudi reforme hareketi olarak ortaya çıkmış ve zamanla Yahudilikten uzaklaşarak evrensel bir din haline gelmiştir. Hz. İsa’nın ortaya çıktığı dönemde, içe dönük millî bir din haline gelmeye başlamış olan Yahudiliğin içerisinden ortaya çıkan bu reform hareketi, başlangıçta Yahudilerden başkasını muhatap almazken, İsa’dan sonra diğer dinlere ve etnik kökenlere mensup olan insanlara da kapılarını açmıştır.¹⁵⁵⁶ Hz. İsa ile başlayan bu Yahudiliğin reforme faaliyetinin, zamanla Yahudilikten uzaklaşarak evrensel bir din haline gelişinde, hadiselerin seyri ve Pavlos’un paganlar üzerindeki misyon faaliyetleri ve yorumları etkili olmuştur.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁵ Çelik, **Süryani...**, s. 8.

¹⁵⁵⁶ Mehmet Katar, “Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hıristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hıristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü)”, **İslamî Araştırmalar/Journal of Islamic Research**, C. 20, S. 3, Ankara, 2007, s. 330.

¹⁵⁵⁷ Çelik, **a.g.e.**, s. 8.

Hıristiyanlığın kurucusu olarak kabul edilen Hz. İsa hakkında, İnciller dışında o dönemin kaynaklarında tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır.¹⁵⁵⁸ Tarihî açıdan karanlık olan hayat hikâyesinden dolayı Hz. İsa, Mircea Eliade tarafından *Meçhul Yahudi* olarak nitelenmektedir.¹⁵⁵⁹ İncillerde, İsa'nın soyu ve doğumuyla ilgili verilen bilgiler dışında, çocukluğu ve gençliğiyle ilgili bilgi bulunmamakta ve bilgiler Hz. İsa'nın öğretisini yaymaya başladığı dönemde yoğunlaşmaktadır. Çocukluğu ve gençliği hakkında bilgi sahibi olamadığımız Hz. İsa, öncüsü ve gelişinin müjdecisi olarak telakki edilen¹⁵⁶⁰ Hz. Yahya tarafından vaftiz edilmek üzere Ürdün (Şeria) Nehri'ne giden kabileler arasında görülmektedir.¹⁵⁶¹ Kaynaklar, O'nun bu sırada otuzlu yaşlarda olduğunu kaydetmektedirler.¹⁵⁶²

Hz. Yahya'nın tutuklanıp idam edilmesinden sonra Hz. İsa, gezici vaiz olarak tebliğ faaliyetine başladı.¹⁵⁶³ Hz. İsa'nın ilk çekirdek cemaati, diğer Yahudiler gibi düzenli bir şekilde Mabed'e devam ediyor; ırkdaşlarından daha çok ve samimi bir şekilde Şeriat'a sarılıyorlardı. Diğer Yahudilerle aralarındaki tek fark, İsa'dan kaynaklıydı. Onlar, İsa'nın Musa kavmini ve Dinini ıslah etmek için gönderilmiş bir elçi ve Mesih olduğuna inanırlarken diğer Yahudiler bunu reddediyorlardı. Bunun dışında itikat, ibadet ve pratikte kendileriyle diğer Yahudiler arasında bir fark yoktu.¹⁵⁶⁴ Bir nevi Yahudiliğin reformatörü olan Hz. İsa, üç yıllık bir süreyi kapsayan tebliğini sadece Yahudilere yaptı ve bu tebliğleri neticesinde kendisine az sayıda taraftar bulabildi.¹⁵⁶⁵ Hz. İsa'nın öğretisini çevre köy ve kasabalarda yaymak amacıyla havarilerini gönderirken, *“Öteki ulusların arasına girmeyin. Samiriyeliler'in kentlerine de uğramayın. Bunun yerine, İsrail halkının yitik koyunlarına gidin.”*¹⁵⁶⁶ şeklindeki telkini de O'nun amacının, öğretisini İsrailoğulları arasında yaymak olduğunu göstermektedir. İncillerde Hz. İsa ile ilgili Yahudi

¹⁵⁵⁸ Çelik, a.g.e., s. 8.

¹⁵⁵⁹ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna**, C. II, Çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 380.

¹⁵⁶⁰ **Kur'ân-ı Kerîm**, Âl-i İmran, 39; **Yuhanna**, III/26-31; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s. 295.

¹⁵⁶¹ **Matta**, III/13; **Markos**, I/9; **Luka**, III/21-22; **Yuhanna**, III/26.

¹⁵⁶² **Luka**, III/23; Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 299; Çelik, a.g.e., s. 8.

¹⁵⁶³ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 299.

¹⁵⁶⁴ Çelik, a.g.e., s. 11, 12.

¹⁵⁶⁵ Çelik, a.g.e., s. 9.

¹⁵⁶⁶ **Matta**, X/5, 6.

milletini yüceltici birçok örnek de bu durumu destekler mahiyettedir. Mesela Kenanlı kadın ile Hz. İsa arasındaki olay, Hz. İsa'nın öğretisinin Yahudi milletine has olduğunu ve Yahudileri diğer milletlerden ayrı tuttuğunu gösteren güzel bir örnektir. İncillerdeki bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: “...O yöreden Kenanlı bir kadın İsa'ya gelip, “Ya Rab, ey Davut Oğlu, halime acı! Kızım cine tutuldu, çok kötü durumda” diye feryat etti. İsa kadına hiçbir karşılık vermedi. Öğrencileri yaklaşıp, “Sal şunu, gitsin!” diye rica ettiler. “Arkamızdan bağırıp duruyor.” İsa, “Ben yalnız İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gönderildim” diye yanıtladı. Kadın ise yaklaşıp, “Ya Rab, bana yardım et!” diyerek O'nun önünde yere kapandı. İsa ona, “Çocukların ekmeğini alıp köpeklere atmak doğru değildir” dedi. Kadın, “Haklısın, ya Rab” dedi. “Ama köpekler de efendilerinin sofrasından düşen kırıntıları yer.” O zaman İsa ona şu karşılığı verdi: “Ey kadın, imanın büyük! Dilediğin gibi olsun.” Ve kadının kızı o saatte iyileşti.”¹⁵⁶⁷ Yine İncillere göre, Hz. İsa'nın Yahudiler dışındaki milletleri dışlayıcı tavrı, ancak çarmıhta ölüp dirildikten sonra değişmiş ve O; göğe, Tanrı'nın yanına yükselirken havarilerine, gidip Yahudiler dışındaki milletleri de kazanmalarını ve inanç sistemini diğer milletlere de yaymalarını söylemiştir.¹⁵⁶⁸ Bu emirle Hz. İsa, bu zamana kadarki tebliğ kapsamını değiştirmiş ve genişletmiş oldu. Böylece Yahudilik içinden çıkan İsevî hareket, evrensel bir çehreye bürünmüş ve Yahudi olmayanların da Hıristiyan inancına davet edilmeye başlanmasının düşünsel altyapısı hazırlanmış oldu. Hz. İsa, ölüp dirilerek ve ardından *babam ve babanız* dediği Tanrı katına yükselerek insanüstü özelliklerini havarilerine gösterdi ve bu etkileyici ortamda onlara, inançlarını tüm insanlara yaymasını emretti. Ancak Hz. İsa'nın bu emrine rağmen, ilk başta bu isteği yerine getirmekte tereddüt eden havariler, daha sonra Yahudi asıllı olmayanları da –Yahudi dini kurallarına uymak kaydıyla- kendi aralarına almaya başladılar.¹⁵⁶⁹

Hz. İsa'dan sonra Hıristiyanlığın ilk çekirdeği mesabesinde olan İsa'nın kardeşi Yakub başkanlığında Kudüs'te teşkilatlanan cemaatin, civarda bulunan yerleşimlerdeki misyon faaliyetleri sonucunda, cemaat genişlemeye başlamış ve bu

¹⁵⁶⁷ **Matta**, XV/21-28; **Markos**, VII/24-30.

¹⁵⁶⁸ **Matta**, XXVIII/17-20; **Markos**, XVI/15-19.

¹⁵⁶⁹ **Katar**, **a.g.m.**, s. 333.

dönemde Tarsuslu Pavlos da Hıristiyan olmuştur.¹⁵⁷⁰ Cemaatin genişlemesiyle birlikte, cemaate katılan pagan kökenli yabancılar ile Yahudi asıllılar arasında bazı amelî farklılıkların ortaya çıkmasıyla birlikte, havariler cemaati içerisinde tartışmalar ve gerilim başlamış, bu gerilimi çözmek üzere *Havariler Konsülü* olarak adlandırılan bir konsül toplanmıştır (50/51). Konsülde Pavlos gibi pagan asıllı önderlerin de etkisiyle dinî pratikler konusunda bazı düzenlemeler yapılmış ve Yahudi asıllı olmayanların, kaçınılması gereken bazı temel prensipler hariç, Yahudi asıllı olan cemaat mensuplarının yapmakta oldukları ibadet ve dinî pratiklerden sorumlu tutulmamasına karar verilmişti.¹⁵⁷¹ Havariler konsülünde pagan asıllı olanlara yönelik olarak yapılan bu düzenlemeyle Hıristiyanlığın, içerisinden doğmuş olduğu Yahudilikten ayrı bir din haline gelişinin ilk adımı atılmış oldu. Hıristiyanlığın, Yahudilikten ayrı bir din haline gelişinin bu ilk adımı, daha sonraki zamanlarda yaşanan siyasî ve sosyal olaylar ile daha büyük ayrılıklara dönüşmüştür.¹⁵⁷² Havariler konsülü sonrasındaki tarihî süreçte Hıristiyanlar, Kudüs'ün tahribini, burada bulunan Mabed'in yıkılmasını ve Yahudilerin sürgün edilmesini (70), Yahudilerin İsa'yı inkâr etmelerinin ve O'nu çarmıha gerdirmelerinin tanrısal bir cezası olduğuna ve bu olaylarla Tanrı'nın Yahudiliğe tanıdığı seçkinliği onlardan alarak Hıristiyanlara verdiğine inanıyorlardı.¹⁵⁷³ Böylelikle düşünsel açıdan da Yahudilikle ayrılıkları iyice artan Hıristiyanlık, havariler ve özellikle de Pavlos vasıtasıyla evrensel bir din haline getirildi.

Pavlos'un cemaate girişine kadar Hz. İsa'nın havarileri İsa'nın vaazlarını, hal ve hareketlerini kendilerine esas alıyor, Yahudilik sınırları içinde bazı fikrî konularda yeni yorumlarla faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Eğer Pavlus cemaate katılmasaydı belki de Hıristiyanlık, Yahudilik içerisinde reformist bir mezhep veya gurup olarak hayatını sürdürecekti. Pavlos'un cemaate girişiyle Hz. İsa'nın uluhiyeti dile getirildi. Yaşayan İsa'nın hayatı değil, ölen ve dirilen İsa'nın yorumları ortaya çıktı. Bu

¹⁵⁷⁰ Çelik, **a.g.e.**, s. 12-14.

¹⁵⁷¹ Çelik, **a.g.e.**, s. 15, 16; Katar, **a.g.m.**, s. 333.

¹⁵⁷² İlk Hıristiyan cemaatinin faaliyetleri ve Hıristiyanlığın ilk yayılış sürecinin detaylı bir şekilde işlenişi için bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 10-23.

¹⁵⁷³ Katar, **a.g.m.**, s. 334.

yorumlar vurgulanarak günümüz Hıristiyan mezheplerinin de temellerini oluşturan esaslar meydana geldi.¹⁵⁷⁴

2. Ankara’da Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın Roma topraklarında yayılması üzerine imparatorluğun bu dine karşı uyguladığı siyasetin (başlangıçta tepki ve zulüm, sonrasında barış ve kabul süreci) mikro örneklerini, Ankara’da Hıristiyanlığın yayılışı ve yerleşmesi sürecinde de görmekteyiz.

Ankara’da Hıristiyanlığın Yayılışı

Hıristiyanlığın Ankara’ya ilk girişinin hangi dönemde olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, III. yüzyılda Ankara’da Hıristiyanların varlığı ve devletin uyguladığı şiddet politikasına maruz kaldıkları, Azizlerin hayat hikâyelerinde geçen anlatılar vasıtasıyla bilinmektedir. Ancak III. yüzyıldan daha önce Ankara’ya Hıristiyanlığın girmiş olması da muhtemeldir. Hıristiyanlığın yayılışında ve evrenselleşmesinde önemli bir rol oynayan Tarsuslu Paul’un mektuplarından birini de Galatyalılara yazmış olması bu ihtimali ortaya çıkarmaktadır.¹⁵⁷⁵ Ancak Pavlos’un mektubu adından anlaşılacağı üzere Galatlara değil, Galatyalılara hitap etmektedir. Galatlara yazılmış bir mektup olsaydı, o zaman Pavlos’un mektubunun muhatabının Ankara, Pessinus veya Tavium merkezli bir yerleşime sahip olan Galatlar olması gerekirdi. Ancak Galatia Eyaleti, Pavlos zamanında oldukça geniş bir mekânı kapsadığından,¹⁵⁷⁶ mektubun hangi şehri muhatap aldığı belirsizdir. Bununla birlikte Galatia Eyaleti’nin merkezi Ankara olduğundan Galatyalıları temsil edebilecek en önemli şehir de Ankara’dır. Bundan dolayı Pavlos’un Ankara’ya geldiği ve mektubun muhatabının Ankara olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁷⁷ Wright, Galatların çabuk fikir değiştirme gibi sosyolojik özelliklerine istinaden, mektubun Galatlara yazılmış ve şehir olarak da Ankara’nın seçilmiş olduğunu belirtmekte, *Paul’ün Şehirleri*

¹⁵⁷⁴ Sarıkçıoğlu, **a.g.e.**, s. 328.

¹⁵⁷⁵ Pavlos’un Galatyalılara Mektubu için bkz. **Galatyalılar’a Mektup** (Yeni Ahid)

¹⁵⁷⁶ Bkz. Ek-B11.

¹⁵⁷⁷ William Burnet Wright, **Cities of Paul, Beacons of the Past Rekindled for the Present**, Houghton, Mifflin Company, The Riverside Press, Cambridge, 1905, s. 184, 185; Mamboury, “Ankara Ogüst...”, s. 2; Hayrettin Âbidin, **a.g.e.**, s. 8; Galanti, **a.g.e.**, s. 38, 39; Pilavoğlu, **a.g.e.**, s. 7; Büyükyıldız, **a.g.e.**, s. 18, 19.

içerisinde Ankara'yı *Yel Değirmenlerinin Şehri* olarak saymaktadır.¹⁵⁷⁸ O'nun, Ankara'yı bu şekilde nitelendirmesindeki sebep, tarihî süreç içerisinde şehrin birçok fikrî hareketten etkilenmesi ve fikrî açıdan sıklıkla taraf değiştirmesidir.¹⁵⁷⁹ Eğer gerçekten Pavlos'un Galatyalılara mektubundaki muhatap şehir Ankara ve ahali de Ankaralılar olsaydı, Pavlos'un Ankara'ya iki defa geldiği ve şehirde O'nun tarafından ilk kiliselerin kurulduğu söylenebilirdi.¹⁵⁸⁰ Ancak genel kanaat, Pavlos'un Galatia'nın güneyi boyunca seyahat ettiği yönündedir. Pavlos'un dinî misyon için yaptığı beş seyahatinde kullandığı rota, Güney Galatia'ya konumlanmaktadır.¹⁵⁸¹ Lightfoot'un mektupta bahsi geçen ilk Galatia kiliselerinin Kuzey Galatia'da Ankara, Juliopolis, Tavium ve Pessinus'ta bulunmuş olmasını önermesine karşılık, Ramsay bu öneriyi reddetmekte ve ilk Galatia kiliselerini Güney Galatia'da konumlandırmaktadır.¹⁵⁸² Paul'ün seyahat ettiği dönemlerde Ankara ve diğer Kuzey Galatia şehirlerinde Hıristiyan cemaatlerin ortaya çıkamayacağı Strobel tarafından öne sürülmektedir.¹⁵⁸³ Nitekim bu bölgelerde Hıristiyan cemaatlere rastlanması IV. yüzyılı bulacaktır. Özellikle Pisidia Antioheiası(Yalvaç)'nda yapılan çalışmalarda burada St. Paul adına bir kilisenin bulunuşu ve Paul'ün Konya, Germe ve Anticheia üzerinden Bithynia ve

¹⁵⁷⁸ Wright, **a.g.e.**, s. 184-202.

¹⁵⁷⁹ Wright'e göre, Şehir bu özelliğiyle adının anlamı olan gemi çapasıyla tezat teşkil etmektedir. Zira şehirde bulunan Galatlar, gemi çapası gibi dev dalgalardan etkilenmeyen siyasi-askeri bir güce ve yel değirmeni gibi her rüzgârdan harekete geçen bir fikrî yapıya sahiptirler. (Wright, **a.g.e.**, s. 184, 185)

¹⁵⁸⁰ Pavlos, Galatyalıların kendisine olan tavırlarının, daha önceki gelişiyile, mektubu yazdığı ziyareti arasında çok farklı olduğundan yakınmaktadır. "...*Bedensel durumum sizin için bir deneme olduğu halde beni ne hor gördünüz ne de reddettiniz. Tanrı'nın bir meleğini, hatta Mesih İsa'yı kabul eder gibi kabul ettiniz beni. Şimdi o sevincinize ne oldu? Sizin için tanıklık ederim ki, elinizden gelse gözlerinizi oyar bana verirdiniz. Peki, size gerçeği söylediğim için düşmanınız mı oldum?*" (**Galatyalılar'a Mektup**, IV/14-16); Yine Galatyalılara mektubun başında yer alan *Galatya'daki kiliselere selam* ifadeleri de bu bölgedeki ilk kiliseleri ifade etmektedir. (**Galatyalılar'a Mektup**, I/1-2)

¹⁵⁸¹ Ramsay, **The Cities of St. Paul, Their Influence on His Life and Thought, The Cities of Eastern Asia Minor**, A. C. Armstrong and Son, New York, 1908, p. 343vd.; Ramsay, **The Church in The Roman Empire Before A.D. 170**, G. P. Putnam's Sons, New York, London, 1893, p. 83-111; Fahri Yıldırım, **Aziz Paul ile Türkiye Yolculuğu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s. 3vd.; Paul'ün seyahatleri, seyahatleri sırasında uğradığı yerler ve şehirler için bkz. Ek-B30.

¹⁵⁸² Ramsay, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁵⁸³ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 103.

Ephesus'a seyahat ettiğinin bilinmesi,¹⁵⁸⁴ Paul'ün mektubundaki muhatap şehrin Ankara olamayacağını göstermektedir.

Anadolu'da Paul'ün seyahatleriyle intişar eden Hıristiyanlık, ilk yüzyılda Perge, Pisidia Antiocheia, Iconium, Derbe, Lystra, Ephesus, Kolossae, Laodikea, Hieropolis, Smyrna, Pergamum, Sardis, Philadephia, Tyateira, Troas, Tralles, Magnesia ad Maeandrum, Galatia, Kappadokia ve Bithynia'nın bazı bölgelerinde Hıristiyan cemaatler ortaya çıkmıştı.¹⁵⁸⁵ Burada anılan yerler de Paul'ün misyon faaliyetlerinin daha çok buralarda yoğunlaştığını göstermektedir.

Şehirde henüz Hıristiyan cemaatlerin bulunmadığı II. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'yu etkileyen ve bir hayli taraftar toplayan Montanizm hareketi doğmuştu. Frigya orijinli bir Hıristiyan mezhebi olan Montanizm, yaklaşık 156 yılında Ardabau köyünde doğan Montanos tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir.¹⁵⁸⁶ Peygamberlik/mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan Montanos'un, Hıristiyan olmadan önce Kybele kültürünün rahibi olduğuna ve bundan dolayı mezhepte birçok kadın liderin faaliyet gösterdiğine inanılmaktadır. Montanistler, dinî pratikler konusunda katı bir tutum benimsemişler, evlenmemek/bekâr olmak ve temizlik kutsallık olarak kabul edilmiştir. Ancak evlenmeyi tamamen reddettiklerine dair bir kayıt da yoktur. Bununla birlikte istisnai durumlarda kilisenin izin verdiği ikinci evliliği yasaklamışlardır. Montanizm'in diğer Hıristiyan mezheplerinden ayrılan en önemli yönü, kadının kilise hiyerarşisindeki yeridir. Montanist kadın, piskopos bile olabilmektedir. Dolayısıyla bu durum bile Montanizm'in heretik addedilmesine bir sebeptir.¹⁵⁸⁷ Roma'ya kadar yayılan bu mezhep, orada çok güçlü bir hale gelememiş

¹⁵⁸⁴ **Elçilerin İşleri**, (Yeni Ahid); Çelik, **a.g.e.**, s. 17; Adrian Ossi, "Architectural Reconstruction Drawings of Pisidian Antioch by Frederick J. Woodbridge", **Bulletin**, The University of Michigan Museums of Art and Archaeology, Vol. 16, 2005, s. 6; Sara Parvis, **Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy**, Oxford University Press, 2006, s. 15; Sevil Sargın, "Yalvaç'ta İnanç Turizmi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 16, S. 2, Elazığ, 2006, s. 6-9; Mehmet Özhanlı, "Pisidia Antiokheiası Çalışmaları-2008", **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, S. 28, Mayıs, 2009, s. 35.

¹⁵⁸⁵ Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 103, 104.

¹⁵⁸⁶ H. J. Lawlor, "Montanism", **Encyclopaedia of Religion and Ethics**, Ed. James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York, 1915, Vol. VIII, p. 828; Leo Nikolayeviç Tolstoy, **Din Nedir?** Çev. Murat Çiftkaya, Furkan Basım-Yayın, İstanbul, 1995, s. 196.

¹⁵⁸⁷ George Waddington, **A History of the Church, from the Earliest Ages to the Reformation**, Baldwin and Cradock, Paternoster Row., London, 1833, s. 69; Lawlor, **a.g.m.**, s. 828-832; A. R. Whitham, **The History of The Christian Church to The Separation of East and West**,

ve V. yüzyıldan sonra Roma’da artık adından bahsedilmemiştir.¹⁵⁸⁸ Anadolu’da ise II. yüzyılda bir hayli taraftara sahip olan Montanizm’in 4. yüzyılda lokal hale geldiği bilinmektedir.¹⁵⁸⁹ Eusebius, bir takım insanların sapkınlığa düşmüş Montanus ve Paraclete’nin peşinden gittiklerini bildirmektedir. Takipçilerin arasında Priscila ve Maximilia adlı kadınların da varlığını bildirmesi, mezhep içerisinde IV. yüzyılda da kadınların öneminin devam ettiğini göstermektedir.¹⁵⁹⁰ VI. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinianus’un barbarlar ve sapkın mezheplere karşı mücadelesinde önemli ölçüde güç kaybına uğramışlardır.¹⁵⁹¹

Anadolu’da Montanizm, II. yüzyılın sonlarından itibaren oldukça yaygın olmasına rağmen Ankara’da Montanizm’le ilişkilendirilen sadece bir yazıt bulunmuştur.¹⁵⁹² Dolayısıyla Montanizm’in şehirde çok etkili olmadığı söylenebilir. Ancak herhangi bir kayıt olmamakla birlikte, Ankara’da en azından II. yüzyılın sonlarında bir Hıristiyan cemaatinin var olduğu iddia edilmektedir.¹⁵⁹³ Vita veya Hagiografi olarak adlandırılan Hıristiyan azizlerinin hayatlarına ilişkin anlatılara istinaden, Ankara’da Hıristiyanlığın III. yüzyılda yayılmaya başladığı söylenebilir.

Şehirde, uzun süren savaşların doğal bir sonucu olan kıtlığın hüküm sürdüğü Aurelian(270-275) döneminde, Philumenus adlı bir tahıl tüccarının memleketi Lycaonia (Konya)’dan Ankara’ya buğday getirdiği ve O’nun şehre ulaştığında Hıristiyan olmakla suçlanıp öldürüldüğü kaydedilmektedir.¹⁵⁹⁴ Şehrin Hıristiyan bir tüccara bile tahammül edememesi, bu dönemde Ankara’da Paganizm’in hâkim inanç olduğu, şehir idaresinin paganların elinde bulunduğu ve İmparatorluğun dinî politikasıyla şehrin dinî politikasının paralel olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Hıristiyanlığın ilk yüzyılının sonlarına gelindiğinde İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi, Anadolu’da da bazı Hıristiyan cemaatler ortaya çıkmıştır.

Rivingtons, London, 1920, s. 125, 126; Adnan Şişman, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak’ta Montanizm’e Dair Çalışmalar”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. III, S. 2, Aralık 2001, s. 5, 6.

¹⁵⁸⁸ Lawlor, **a.g.m.**, s. 830.

¹⁵⁸⁹ Sozomen, II. 12.

¹⁵⁹⁰ Eusebios, V. 15.

¹⁵⁹¹ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁵⁹² Mitchell, **a.g.e.**, s. 62; Aydın ve diğerleri, s. 104.

¹⁵⁹³ Eyice, “Bizans...”, s. 249; Joseph T. Lienhard, **Contra Marcellum, Marcellus of Ancyra and Fourth-Century Theology**, The Catholic University of America Press, Washington, 1999, s. 1.

¹⁵⁹⁴ Foss. **a.g.m.**, s. 33.

Devletin siyasî yapısına zarar vermeyen, insanların manevî yönlerine hitap eden Hıristiyanlık mesajı, I. yüzyılda Roma'nın diğer dinlere gösterdiği hoşgörü ortamında hiçbir engelle karşılaşmadan yayılıyordu. Devlet, bu yeni mesajı Yahudiliğin içinden çıkmış herhangi bir mezhep kabul ederek, Hıristiyanlığın yayılışına müdahale etmiyordu. Ancak Hıristiyanlığın hızla bir Yahudi mezhebi karakterinden sıyrılarak, evrensel bir mahiyet almaya başlaması devletin dikkatini çekti. Hıristiyanların, İmparatorun ve beşerî sistemin otoritesini reddederek, İsa'nın yeryüzündeki otoritesinin yakın olduğunu dillendirmeleri üzerine İmparatorluk, Traianus ile birlikte, Hıristiyanlık ile organize bir mücadeleye başlamıştır.¹⁵⁹⁵

Ankara'nın III. yüzyılda Hıristiyanlaşmaya başladığını gösteren bazı bilgiler Azizlerin hayat hikâyelerinde mevcuttur. Bu anlatılarda şehrin valileri tarafından yargılanıp öldürülen martırların hikâyelerinden, Ankara'nın bu dönemde yaşadığı sosyal, dinî durum hakkında bilgi edinilebilmektedir.

Önemli bir Hıristiyan martır'ı Clement'in hayat hikâyesinde, O'nun Ankara'da 258 yılında, Pagan bir baba ve Hıristiyan bir anneden dünyaya geldiği ve Aziz'in gençlik yıllarında, aileleri tarafından yollarda bırakılmış veya ebeveynleri ölmüş pagan çocuklarına yardım ettiğinden ve onları birer Hıristiyan olarak yetiştirmesinden bahsedilmektedir.¹⁵⁹⁶ Bu anlatının, şehrin III. yüzyıl krizi içerisindeki buhran dönemlerinde geçmesi ve anlatıda Clement'in yetim pagan çocuklarına yardım ettiği sırada şehrin sıkıntılı şartlarının, "...*insanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyor...*" şeklinde ifade edilmesi Ankara'nın, siyasî tarih süreciyle de örtüşmektedir. Clement'in Pagan bir baba ile Hıristiyan bir anneden doğduğunun ifade edilişi, III. yüzyılın ortalarında şehrin dinî olarak Pagan ve Hıristiyan cemaatlerine sahip olduğunu göstermektedir.

İmparatorluğun, Hıristiyanlıkla mücadelesindeki son büyük zulüm dönemi olarak tanımlanan Diocletianus döneminde¹⁵⁹⁷ Ankara'da bulunan Hıristiyanlar da

¹⁵⁹⁵ Çelik, **Siyasal...**, s. 8, 9.

¹⁵⁹⁶ Delehaye, **Synaxarium...**, Bruxellis, 1902, süt. 415-422; Foss, **a.g.m.**, s. 33; Clement'in hayat hikâyesi için ayrıca bkz. <http://oca.org/saints/all-lives/2013/01/23>.

¹⁵⁹⁷ Çelik, **a.g.e.**, s. 11, 12. Diocletianus'un Hıristiyanlık karşısındaki katı tutumunu ve bu dönemdeki takibatın şiddetini, Eusebios'un: "...*saldırıları arttırdığında kentlerde ve kırsal alanda Tanrı için ne kadar sayıda insanın şehit olduğunu hesaplamak mümkün değildir...*" (Eusebios, VIII. 6) şeklindeki ifadesinden de anlayabiliriz.

Diocletianus'un Hıristiyanlığı yok etme politikasından olumsuz etkilenmişlerdir. Diocletianus döneminde imparatorluk genelinde uygulanan devlet dairelerinin Hıristiyanlardan temizlenmesi, kiliselerin yıkılması, kutsal kitapların imhası, Hıristiyanların resmî devlet dini(paganizm)'nin ilahlarına kurban kesmeye ve pagan tapınaklarına devama zorlanması gibi uygulamalara¹⁵⁹⁸ paralel olarak Diocletianus dönemi Ankara'da, Hıristiyanların takibata uğradığı ve birçok Hıristiyan'ın öldürüldüğü bir zulüm dönemi oldu.

Yaklaşık 310 yılında gömüldüğü düşünülen 577 sikkeden müteşekkil bir definenin, takibat dönemiyle ilişkilendirilerek, Galerius'un ölümünden sonra takibattan kaçan bir Hıristiyan tarafından gömüldüğü ileri sürülmektedir.¹⁵⁹⁹ Bu definenin takibattan kaçan bir Hıristiyan tarafından gömülüp gömülmediği net olmamakla birlikte define, şehirde güven ortamının olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Dördüncü yüzyılın başındaki bu zulüm döneminde Ankara'da Clement, Theodotos ve Plato gibi Hıristiyan önderlerin martyrlikle sonuçlanan hikâyeleri, bu dönemde şehirde Hıristiyanlığın hayatta kalma mücadelesi verdiğini göstermektedir.

Cryptus denilen yerde taraftarlarıyla birlikte öldürülen ve daha sonra onların mezarının bulunduğu bu yerin üzerine Ankara'nın en büyük Ortodoks kilisesi olan Clemens Kilisesi inşa edilerek adına ithaf edilen Clement'in hayatının son yılları, Diocletianus dönemine tarihlenmektedir. Ortodoks kilisesince *aziz* kabul edilen ve 23 Ocak günü yortusuna tahsis edilen Clement'in hayat hikâyesine göre O, takibat sırasında sorguya çekilmiş, inancından dönmeyince, İmparator'un huzuruna çıkarılmıştır. Clement, Ankara'yı terk ederken şehri şeytandan ve zorbalardan koruması için Tanrı'ya yalvarır.¹⁶⁰⁰ Çok sayıda yargılanmanın ardından arkadaşı Agathangelus, yardımcıları Christopher, Chariton ve yıllar önce kıtlıktan kurtardığı yetimler aynı yerde Clement ile birlikte katledildiler. Clement ve Agathangelus Cryptus'ta bulunan bir kilisenin girişine yakın derin bir çukura gömüldüler ve burada

¹⁵⁹⁸ Çelik, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁵⁹⁹ Foss, **a.g.m.**, s. 36; Eyice, **a.g.m.**, s. 246, 247.

¹⁶⁰⁰ Şehir yazıt ve sikkelerinden görebildiğimiz Ankara kentsel yurtseverliğinin hâlâ canlı olduğu bu anlatıdan anlaşılmaktadır. (Foss, **a.g.m.**, s. 34)

bulunan küçük bir türbe onların anısına adandı.¹⁶⁰¹ Clement ve Agathangelus, Ankara için önemli figürler olmalarının yanı sıra başkentte Samatya Manastırı'nda Onların anısına ithaf olunan bir şapel bulunmaktadır.¹⁶⁰² Samatya Manastırı'ndaki bu şapele ek olarak, İstanbul'da Clement adına, O'nun kalıntılarının saklandığı iki kilise daha bulunmaktadır. Biri muhtemelen Rumelihisarı'nda olup Aziz Clement ile ilişkiliydi. İkinci kilise ise Makedonyalı Basil tarafından inşa edilen ve Aziz Clement'in başının ve diğer hatıralarının saklandığı küçük bir kilise olup Aziz Clement adını taşımaktaydı. IX. ve X. yüzyıllarda da İstanbul'da Clement'e olan bağlılık ve saygı devam etmekteydi. Clement'in bir takipçisi olan Patrik Euthymius, Clement'e bir martyrium yaptırmıştı. Ankara piskoposu Gabriel, Euthymius'a eski zamanlardan beri piskoposların başlıca giysisi olan Clement omophorionu'nu göndermişti ki, bu giysi muhtemelen Patrik tarafından Samatya Manastırı'nda bulunan Clement Şapeli'nde saklanmıştır.¹⁶⁰³

Clement'in çağdaşı ve Ondan daha meşhur bir Ankaralı Hıristiyan azizi de Plato'dur. Plato'nun ününün Galatia dışına yayıldığı bilinmekle birlikte, O'nun hayatıyla ilgili yargılanma süreci ve idamı dışında bir şey bilinmemektedir. Plato, Zeus Tapınağı'nın karşısındaki Bazilika'da bulunan Agrippinus tarafından sorgulanmış, Apollo'ya kurban adaması için zorlanmış, sonuç alınamayınca da şehirden çıkarılarak Campus denilen mevkide idamı kararlaştırılmış ve karar uygulanmıştır.¹⁶⁰⁴ V. yüzyılın başlarında Plato'nun adına şehirde bir kilisenin

¹⁶⁰¹ Delehaye, *Synaxarium...*, süt. 415-422; Foss, *a.g.m.*, s. 34; Strickland, *a.g.e.*, s. 285; Clement'in hayat hikâyesi için ayrıca bkz. <http://oca.org/saints/all-lives/2013/01/23/>; 3-29 Nisan 1740 tarihlerinde Ankara'da bulunan Pococke, şehirdeki nüfus hakkında bilgi verdikten sonra, Hıristiyan nüfustan bahseder ve kiliseler hakkında bilgi verir. Rumların dört kilisesi, Ermenilerin üç kilisesinin varlığını haber verir ve Clement'in işkenceyle öldürüldüğü ve Clement'in kıtlık zamanlarında kurtarıp birer Hıristiyan olarak yetiştirdiği yetimlerin de Onunla birlikte gömüldüğü inancının bu dönemde hâlâ canlı olduğunu gösteren bir bilgi aktarmaktadır. Pococke'nin bu olayla ilgili verdiği bilgi şöyledir: "...Onlar(Hıristiyanlar) bozulmamış yedi çocuk cesedi bulmuşlardı: bu cesetler Bremen ve Venzoni'deki Friuli'deki cesetlere benziyordu. Ancak buradakiler onlardan daha düzgün ve tamdı. Bu cesetlerin St. Clemens Ancyranus'un işkencesi sırasında şehit edilen on iki çocuğa ait olduğu düşünülüyordu..." (Pococke, C.II, II, 89) Pococke, bu bilgileri vermekle birlikte, cesetlerin şehrin neresinde bulunduğunu belirtmemektedir.

¹⁶⁰² Strickland, *a.g.e.*, s. 285.

¹⁶⁰³ Strickland, *a.g.e.*, s. 285, 286.

¹⁶⁰⁴ Vita S. Platonis, süt. 404-425; Foss, *a.g.m.*, s. 34, 35; Vali Agrippinus tarafından uygulanan idamı tasvir eden bir duvar resmi Kosova'daki Decani Manastırı'nda bulunmaktadır. Tasvir için bkz. Ek-C51.

bulunduğu bilinmektedir.¹⁶⁰⁵ Ancak Plato'nun ünü, Galatia sınırlarını aşmıştır. O'nun adına Ankara dışındaki yerlerde de martyrium(şehitlik) ve kilise yapılmış olması bu durumu desteklemektedir. Plato adına bir martyrium, İstanbul'da Justinianus tarafından yapıldığını Procopius kaydetmektedir.¹⁶⁰⁶ Eyice, Konya'da kiliseden çevrilerek önce mescit, daha sonra da saat kulesi olarak kullanılan ve günümüzde mevcut olmayan Eflâton Mescidi'nin Ankaralı Aziz Plato'ya ithaf edilmiş olabileceğini bildirmektedir.¹⁶⁰⁷ Plato'nun ikonlarının oldukça yaygın olduğu da Onunla ilgili mucizevî anlatılardan bilinmektedir.¹⁶⁰⁸ Plato ikonlarından yola çıkılarak bu IV. yüzyılda ikonların oldukça önemli dinî figürler oldukları anlaşılmaktadır. Theodosius tarafından 530 yılında yazılan *De situ terrae sanctae* adlı eserde Ankara'dan: "...Civitas Anquira, quae est in provincia Galatiae, ubi est sanctus Platon martyr...(Galatia eyaletinin şehri olan Ankara, Aziz Platon'un şehit olduğu yerdir.)"¹⁶⁰⁹ şeklinde bahsedilmesi de Plato'nun önemini göstermektedir.

Plato'nun yerel bir mezhebe (Montanizm, Novatîlik, Enkratîlik, Hatarîlik veya Sakkoforizm?) bağlı doktor olan kardeşi Antiochus da bu dönemdeki zulümde martyr olarak anılmaktadır. O, Hıristiyan olduğu için tutuklanmış ve Vali Hadrianus'un huzuruna çıkarılarak işkenceyle öldürülmüştür. Antiochus'un öldürülmesinin/martyrliğinin anlatısında O'nun başsız gövdesinden süt ile kanın birlikte sızdığını gören celladı Kyriacos da o anda Hıristiyan olmuştu.¹⁶¹⁰

Büyük takibat döneminde Ankara'da anılan diğer Ankaralı bir Hıristiyan azizi de Theodotos'tur. Galerius Maximinus (308-313) dönemine tarihlenen¹⁶¹¹ bu Hıristiyan azizinin yargılanması ve idamı sırasında Galatia valisi Theoteknos idi. Martyr'lik anlatısına göre Aziz Theodotos, Ankara yakınlarındaki Malos (Kalecik?) denilen mevkiye orada öldürülen martyr Valens'in emanetlerini toplamak için gitti.

¹⁶⁰⁵ Vita S. Platonis, C. 115, süt. 405; Foss, **a.g.m.**, s. 34, 35.

¹⁶⁰⁶ Procopius, **Buildings**, I. 4, 27.

¹⁶⁰⁷ Eyice, "Eflâton Mescidi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, C. 10, s. 477.

¹⁶⁰⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 53; Cameron, **a.g.m.**, s. 189; Kornarakis, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁶⁰⁹ Theodosius, **De Situ Terrae Sanctae**, Haz. J. Gildemeister, Bei Adolph Marcus, Bonn, 1882, s. 23.

¹⁶¹⁰ Delehaye, **a.g.e.**, süt. 821, 824; Delehaye, **Les Origenes...**, Bruxelles, 1912, s. 187; Foss, **a.g.m.**, s. 35.

¹⁶¹¹ Mitchell, "The Life...", s. 93.

Burada Hıristiyan arkadaşlarıyla birlikte, Valens'in reliklerinin muhafazası için bir şapel kurdular. Theodotos Ankara'ya döndüğünde aralarında Tecusa'nın da bulunduğu yedi Hıristiyan kadın, vali tarafından, yıllık olarak düzenlenen Artemis ve Athena'nın heykellerinin göl kenarına götürülerek yıkanması ve kült heykellerinin etrafında düzenlenen ayine katılmaya zorlandılar. Bu ayinde müzik eşliğinde heykeller göle sokulup yıkanıyor ve kadınlar da tıpkı maenad'lar gibi Artemis ve Athena kült heykellerinin etrafında dans ediyorlardı. Bu yedi Hıristiyan kadın ayine katılmayı reddettiler ve boyunlarına taş bağlanıp göle atıldılar. Olaya şahit olan Theodotos, Kutsal Haç'tan, Kilise babalarından ve Aziz Sosandros'tan yardım isteyerek mucizevi bir şekilde kadınların cesetlerini gölden çıkardı ve onları Patrikler şapelinin yanına gömdü. Yoldaşlarına Malos'a gitmelerini söyleyerek kendisi gönüllü olarak vali Theoteknos'un mahkemesine çıktı. Theoteknos, O'na inancından dönmesi karşılığında Apollon Tapınağı'nın rahipliği de dâhil türlü vaatlerde bulduysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine Theodotos hapsedildi ve işkenceyle öldürüldü. Cesedini yakacakları sırada bir fırtına çıktı ve cesedini yakamadılar. Bu esnada Malos rahibi, eşeğinin terkisinde kendi bölgesinin ünlü şarabı olduğu halde oraya ulaştı ve cesedi şarap karşılığında muhafızlardan aldı ve Malos'a götürerek, Theodotos'un kilise kurulmasını işaret ettiği yere gömdü. Buraya bir kilise yapıldı ve bu kilise Theodotos'a adandı.¹⁶¹² Mitchell, Theodotos ve rahibelerin Ortodoks değil Montanist olduklarını ve Theodotos adına kurulan kilisenin de bir Montanist kilisesi olma ihtimalini ileri sürmektedir.¹⁶¹³

Ankara'da büyük takibat döneminde anılan bir diğer Hıristiyan martyri de Ankara'nın 20 mil kuzeybatısındaki Crentinus kasabasından olan Iulianos'tur. Anlatıya göre, Iulianos, ihtiyarlığı döneminde kırk iki arkadaşıyla ormanlık bir dağda bulunan mağarada işkencelerden kurtulmak için saklanmıştı. Bir gün su getirmeye gittiğinde yakın bir tapınakta Hekate'ye kurban adayan birkaç yerel pagan tarafından görüldü ve Vali Agrippinus'a bildirildi. Bunun üzerine Iulianos, Ankara'da valinin huzuruna getirilerek idam edildi.¹⁶¹⁴

¹⁶¹² Mitchell, **a.g.m.**, s. 94; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁶¹³ Mitchell, **a.g.m.**, s. 102-105.

¹⁶¹⁴ Foss, **a.g.m.**, s. 35.

Bu zulüm döneminde Ankara'da daha birçok Hıristiyan'ın öldürüldüğü bilinmektedir. Eustochius ve Gaianus da Agrippinus'un emriyle idam edilmişlerdir.¹⁶¹⁵ Diocletianus'tan I. Constantinus'un imparatorluğuna kadar geçen ve büyük takibat dönemi olarak bilinen sürede, Hıristiyan martıyr'lerinin anlatılarından şehirde Hıristiyanlarla Paganlar arasında bir mücadele olduğu ve bu mücadelede üstün tarafın yönetimi elinde tutan Paganlar olduğu görölmektedir. Ancak bu dönemde gerçekleşen martıyr'lik hadiseleri, daha sonraki Hıristiyanlar için örnek olmuş ve inancın daha sağlam bir şekilde yerleşmesinde etkili olmuştur. Yine bu anlatılardan büyük takibatın, şehrin kırsalında şehir merkezindeki kadar etkili olmadığı da görölmektedir. Mesela, Theodotos, Malos'a gittiğinde burada bir Hıristiyan cemaatiyle birlikte hareket etmiş, yine yargılanma sürecinden önce de taraftarlarına Malos'a gitmelerini söylemişti. Bu durum Malos'ta daha özgür bir hayatın olduğunu göstermektedir. Harnack'ın Malos'tan, tamamen Hıristiyanlardan oluşan ve takibat döneminde rahat bırakılmış bir köy olarak bahsetmesi de,¹⁶¹⁶ Malos özelinde Ankara kırsalının takibat sürecinde şehir merkezine oranla daha rahat koşullara sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Ankara çevresinde bulunan ve genellikle IV. yüzyılın başındaki büyük takibata tarihlenen kaya ve mağara yerleşimleri, kırsaldaki Hıristiyanların da çok rahat bırakıldıklarını göstermektedir. Ankara çevresinde bu döneme tarihlendirilebilecek yerler arasında; İnözü, Zir, Alicin, Bağözü, İnbaşı, Güdül, Başköy kaya ve mağara yerleşimlerini sayabiliriz.¹⁶¹⁷ Bu mevkiler, Ankara'da Hıristiyanlar için manastır hayatının önem kazandığı V. ve VI. yüzyıllarda manastır olarak da kullanılmıştır.

¹⁶¹⁵ Foss, **a.g.m.**, s. 35; Ramsay, **Anadolu'nun...**, s. 368.

¹⁶¹⁶ Adolf Harnack, **The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries**, İngilizceye Çev. ve Ed. James Moffatt, Putnam's Sons, New York, 1908, C. II, s. 217.

¹⁶¹⁷ **İnözü** Kaya Yerleşimleri, Beypazarı İlçesi, İnözü Vadisinin iki yakasında bulunmaktadır.
Zir Kaya Yerleşimleri, Yenikent İlçesi Zir vadisinde, Zir çayının batısında bulunmaktadır.
Alicin Deresi Kaya Yerleşimleri, Kızılcahamam İlçesi, Çeltikçi Beldesi'nin yaklaşık 4 km kuzeybatısında Alicin Deresi mevkiindedir. Kayalara oyularak inşa edilmiş erken Bizans dönemi yerleşimidir.
Bağözü Köyü Kaya Yerleşimleri, Ankara'ya 112 km ve Beypazarı İlçesi'ne 12 km mesafededir. Kaya Yerleşimleri, Bağözü Köyü'nün yaklaşık 1.5 km güneybatısında kalmaktadır.
İnbaşı kaya yerleşimleri, Güdül İlçesi'nin Yeşilöz Beldesi, İnbaşı Mevkii'nde bulunmaktadır. Kirmir Çayı'nın oluşturduğu kanyon ve Kirmir Çayı'na bakan yamaçta birçok kaya yerleşimi bulunmaktadır. Birbirine bağlı üç kattan oluşmakta olup, içeride ayrı ayrı mekânlar yer almaktadır. Çayın aşındırmasıyla alt katlarda çökmeler meydana gelmiştir.

Diocletianus dönemiyle başlayan Hıristiyanlığa karşı son büyük zulüm döneminden Ankara Hıristiyanları da imparatorluğun diğer şehirleri gibi olumsuz etkilendi ve birçok Hıristiyan, Diocletianus'tan Constantinus'a kadar geçen süreçte öldürüldü. Bu döneme tarihlenen Ankaralı Hıristiyan martıyr'lerin hikâyeleri ve şehir çevresinde, bu döneme tarihlenen kaya yerleşimleri, Hıristiyanların zorlu bir dönem geçirdiğini göstermektedir.

Constantinus, Hıristiyanlığın hızlı yükselişine karşı yürütölen devlet politikasının imparatorluk için bir fayda sağlamadığını görerek, devlet-kilise çatışmasına bir son vermek ve Hıristiyan ahaliyle devletin barışını sağlamak için tarihe Milano Fermanı olarak geçen bir emirname yayınladı(313).¹⁶¹⁸ Bu fermanla daha önceki zulüm dönemi sona ermiş ve Hıristiyanlık, devlet himayesine girmiş oldu.

Constantinus'un Milano Fermanı ile Hıristiyanlığı devlet himayesine alması ve ardından kiliseyi güçlendirmek için attığı adımlar,¹⁶¹⁹ büyük zulüm döneminde azizleriyle ünlü Ankara Kilisesi'nin de güçlenmesini sağlamıştır. Constantinus ile gelen barış döneminde Ankara Kilisesi, Anadolu'daki en önemli kiliselerden biri ve Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinde dördüncü sırada bulunan Galatia metropolitinin ikametgâhı idi.¹⁶²⁰ Milano Fermanı'nın ilanından bir yıl sonra, Maksiminus'un ölümünden sonraki paskalyadan sonra¹⁶²¹ büyük zulüm dönemindeki baskılardan dolayı (görünüşte de olsa) Hıristiyanlıktan sapmaların görüşüldüğü konsilin (*Saint Synode*) toplanma yeri olarak da Ankara'nın seçilmiş olması, bu durumu desteklemektedir.¹⁶²²

Güdöl Mağara Yerleşimleri, Güdöl İlçesi, Kırmir Çayı Mevkiinde bulunmaktadır.

Başköy Mağara Yerleşimleri, Kızılcahamam İlçesi, Başköy mevkiinde bulunmaktadır. (Bu yerleşimler için bkz. www. envanter.gov.tr; Zir Kaya Yerleşmesi için ayrıca bkz. Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: 2001, **20. AST**, C. 2, s. 204) Kaya ve Mağara Yerleşimleri için bkz. Ek-C53.

¹⁶¹⁸ Eusebius, VIII. 18; Vasiliev, **a.g.e.**, s. 62; Çelik, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁶¹⁹ Constantinus'un kiliseyi güçlendirmek amacıyla yaptığı çalışmalar için bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 16-21.

¹⁶²⁰ Foss, **a.g.m.**, s. 36.

¹⁶²¹ Eusebius, X. 3; Galanti, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁶²² Charles Joseph Hefele, **A History of the Christian Councils, from the Original Documents, to the Close of the Council of Nicaea, A.D. 325.**, Almanca'dan İngilizce'ye Çev. William R. Clark, T. & T. Clark, Edinburgh, 1894, C. I, s. 200-222; Koşay, **a.g.e.**, s. 13; Güleklı, **a.g.e.**, s. 45; Galanti, **a.g.e.**, s. 39.

Ankara, Hıristiyanlığın takibattan kurtulmasının hemen ardından düzenlenen 314 Konsili'ne ev sahipliği yapmış ve bu konsilde daha sonra düzenlenecek ilk ekümenik konsil olan İznik Konsili'ne de katılacak, Antioch (Antakya)'dan Vitalis, Caesarea(Filistin)'dan Agricolaus, Ancyra'dan Marcellus, Tarsus'tan Lupus, Amasia'dan Basil, Galatia'daki Juliopolis'ten Philadelphius, Nicomedia(Kocaeli)'dan Eustolius, Armenia'daki Tela'dan Heraclius, Iconium'dan Peter, Phrygia'daki Laodicea'dan Nunechius, Antioch(Yalvaç)'dan Sergianus, Pamphilia'daki Perga'dan Epidaurus, Cilicia'daki Neronias'tan Narcissus, Cappadocia'daki Caesarea'dan Loeontius, Pontus'daki Neocaesarea'dan Longinus, Cilicia'daki Epiphania'dan Amphion, Germanicia'dan Salamenus ve Neapolis'ten Germanus olmak üzere on sekiz piskoposu ağırlamıştır.¹⁶²³

314 konsilinin Ankara'da toplanmasından dolayı konsile, Ankara Piskoposu Marcellus'un başkanlık ettiği düşünülebilir.¹⁶²⁴ Ancak Hefe, konsile katılan Piskopos listelerinde Antakya Piskoposu Vitalis'in adının en başta yazılmasına istinaden konsile başkanlık yapan piskoposun Vitalis olduğunu belirtmektedir.¹⁶²⁵ Konsile Vitalis'in mi Marcellus'un mu başkanlık ettiği bilinmemekle birlikte,¹⁶²⁶ Marcellus'un ev sahibi olarak konsilde aktif bir rol oynamış olması muhtemeldir. Ankara Kilisesi'ni temsilen konsile katılan Marcellus'un konsile başkanlık yapması ihtilafli ise de, konsilin Ankara'da toplanması, Ankara'nın Hıristiyanlığın yayılması sırasında 313 Milano Fermanı'na kadarki zulüm ve takibat döneminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Ankara Konsili'nde 25 esas karar alınmış olup bu kararlardan on bir tanesi, paganizm ile paralel uygulamalara katılmış (istemese de pagan gibi görünme, pagan tanrılarına/kültlerine kurban adanmış/adamak zorunda bırakılma... gibi) kimselerin

¹⁶²³ Hefe, **a.g.e.**, s. 200, 201; Ankara Konsili'nde temsil edilen şehirler için bkz. Ek-B31.

¹⁶²⁴ Eyice, **a.g.m.**, s. 250; Strickland, **a.g.e.**, s. 276; Turhan Kaçar, "IV. Yüzyıl Kilise Politikaları ve Ancyra'lı Piskoposlar", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 2, s. 602.

¹⁶²⁵ Hefe, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁶²⁶ Philip Schaff, "The Council of Ancyra", **Documenta Catholica Omnia**, (<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf214.html> - 20.05.2014, 18:38); Ankara Konsili'ne kimin başkanlık yaptığı hakkında bir araştırma için bkz. Parvis, "Marcellus or Vitalis: who presided at Ancyra 314?", **Studia Patristica, International Conference on Patristic Studies 13th**, V. 34, 2001, s. 197-203.

yeniden nasıl kiliseye dâhil edilebileceğine dair kanunlar ve kısıtlamalardır. Konsilin 1. ve 2. kanunları, daha önce çile çeken gönüllü diyakozlar ve mücadeleyi cesurca üstlenen, çile çeken rahipleri anar. 3. – 9. ve 24. kanunlar, dinden dönmeyle (korkudan pagan gibi hareket edenler) ilgilidir. Diğer kanunlar pagan tanrılara/közlere tapınılan yerlerde yemek yiyenler ve tanrılara/közlere sunulan şeyleri kederle tüketenler ve pagan şenlikleri/ayinlerini uzaktan izleyenler veya şenlik/ayinlere katılanlarla ilgilidir. Kanunlarla paganizmin kalıcı etkileri ya da dinî eksiklikler olarak görülen kehanet ve büyücülük uygulamaları da yasaklanmıştır.¹⁶²⁷ Konsilden günümüze ulaşan kilise içi disiplin problemlerini ele alan 25 yasa, imparatorluğun doğu yarısından elimize geçen en eski kilise yasaları olma özelliğine de sahiptir.¹⁶²⁸

Konsilde alınan kararlar, Ankara'da ve konsilde temsil edilen diğer şehirlerde, Hıristiyanlığın intişarını engellemek için paganların elinde bulunan resmî idarenin, Hıristiyanları inançlarından döndürmek için ne tür yöntemler uyguladığını açıkça göstermektedir. Bu durum Ankaralı Hıristiyan martyr'lerin hikâyelerindeki anlatıları destekler mahiyettedir.

Hıristiyanlığın yönetimce serbest bırakıldığı, hatta desteklendiği Constantinus ve daha sonraki dönemde Ankara'da Hıristiyanların sosyo-ekonomik olarak güçlendiklerini gösteren bir yazıt, Ankara Kalesi'nin surlarında durmaktadır.¹⁶²⁹ Mitchell'e göre IV. yüzyıla ait olan ve dili Homeros'un diline çalan bu yazıtta, şehri imar etmesi ve yol yaptırması dolayısıyla bir Hıristiyan selamlanmaktadır. Bu yazıtta, Ioannes adlı Hıristiyan'ın şehir meclislerinden talimat almadan şehir civarındaki yolları döşediğinden bahsedilmektedir.¹⁶³⁰ Bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Ankara şehir meclislerinde çoğunluk hâlâ pagan idi. Ancak meclislere rağmen şehirde imar faaliyeti yürütebilecek bir konumda olan kimselerin de (şehrin zengin tabakasından) Hıristiyan oldukları yine yazıttan anlaşılmaktadır.

Ankara'nın bilinen ilk yerleşimi olduğu tarihî ve arkeolojik kaynaklardan anlaşılan Frig yerleşiminin merkezi konumunda bulunan ve Friglerce en önemli

¹⁶²⁷ Hefe, **a.g.e.**, s. 201-222; Schaff, **a.g.m.**, s. 121-140; Strickland, **a.g.e.**, s. 277-279; Parvis, **a.g.e.**, s. 17-20; Gary, B. Ferngren, **Medicine-Health Care in Early Christianity**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2009, s. 79, 80.

¹⁶²⁸ Kaçar, **a.g.m.**, s. 602.

¹⁶²⁹ Yazıt için bkz. Mitchell, "R.E.C.A.M. Notes...", no. 36.

¹⁶³⁰ Mitchell, **a.g.m.**, s. 92; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 105.

tanrı/kült olan Kybele tapınıminin mekânı olan ve sonraki süreçte Men, İmparator kültü için de tapınım görmüş olan alandaki Augustus Tapınağı'nın kiliseye çevrilmesi de IV. yüzyıla tarihlenmektedir.¹⁶³¹ Şehrin merkezî ve muhtemelen en önemli Pagan tapınağının kiliseye çevrilmesi, bahsettiğimiz yazıttan anlaşıldığı üzere şehrin yönetiminin çoğunluğunun paganlardan oluştuğu IV. yüzyılda gerçekleşmiş olamaz. Tapınağın pencereler açılıp bazı eklemeler yapılarak kiliseye çevrilmesi, Hıristiyanlığın şehre tamamen hâkim olduğu V. ve VI. yüzyıllara tarihlenebilir.

Bütün imparatorluk içindeki Hıristiyan cemaatleri arasında uzun müddet yaşanan İsa'nın şahsından kaynaklanan tartışmalar, Ankara'daki Hıristiyanları da etkilemiştir. Esasen ilk ekümenik konsil olarak kabul edilen 325 İznik Konsili'nin düzenlenme amacı da bu tartışmalara bir son vermek ve dinî birliği sağlamaktır. Ankara'da İznik Konsili ve sonrasındaki dinî sürecin daha iyi anlaşılması adına, İznik Konsili öncesi teolojik tartışmalara kısaca değineceğiz.

Constantinus imparatorluğun başkentini Roma'dan Boğaziçi kıyılarına taşıırken, Hıristiyan düşüncesinin gücünü sezmiş, imparatorluk içindeki birliğin ancak Hıristiyanlıkla sağlanabileceğini anlamıştı. Roma'nın Hıristiyanlaştırılması eski ilahlarla bir çatışma yaratacaktı. Ancak bu da yeni bir başkent ve yeni bir imparatorluk düşüncesi ile hafifletilebilirdi.¹⁶³² Konstantin'in yaşadığı dönem, aynı anda birçok değişik kulte birden inanmanın tabii sayıldığı, bir dinî “*Synkratismus Devresi*” idi.¹⁶³³ Fakat Konstantin Hıristiyanlığı sahiplenerek, fermanın dayandığı, “*dinlerin eşitliği*” ilkesini ihlal etmekte ve bu şekilde Hıristiyanları yanına çekerek, bir büyük rüyayı gerçekleştirmek istemekteydi: “*Din birliğini, devlet birliğinin harcı yapmak*”. Daha önce baskıyla ve zorla denenen bu düşünce, şimdi Hıristiyanlık gibi bir dinden güç alıyordu. Constantinus işte bu amaçla paganizme karşı Hıristiyanlığı destekliyordu.¹⁶³⁴

Constantinus'un Hıristiyanlığı himayesi altına alarak desteklemesiyle Hıristiyanlar rahatlamışlar ve gizlilik devri sona ermişti. Son demlerini yaşayan

¹⁶³¹ Gülekli, **a.g.e.**, s. 45; Eyice, **a.g.m.**, s. 251; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁶³² Bailly, **a.g.e.**, s. 14, 15.

¹⁶³³ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 43; Çelik, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁶³⁴ Albert Bayet, **Dine Karşı Düşüncenin Tarihi**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1970, s. 54; Çelik, **a.g.e.**, s. 15; Alparslan Yalduz, “Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 12, S. 2, 2003, s. 269, 270.

paganizmin yerini imparatorlukta hızla Hıristiyanlık almaktaydı. Ancak bu arada İsa'nın şahsından kaynaklanan yorum tartışmaları sürüyor ve ilk öğreti gitgide karmaşık bir hal alıyordu.¹⁶³⁵

IV. yüzyılın başına gelindiğinde İsa'nın şahsından kaynaklanan fikirler başlıca üç grupta toplanabilir:

1. Baba Tanrı, İsa'da şekil bulmuş, haçın üzerinde acı çekmiştir. Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Ruh'u Kudüs, bir tek Tanrı'nın sadece geçici ve farklı tezahürleridir. (Şekilci Monarchianlara göre) Bu görüşe göre, baba ile oğul aynı cevherden olup birbirlerinden farklı değildir.

2. İlahî varlık, İsa'da ruhi bir varlık olarak zuhur etmiştir. Oğul, gerçekte dünyadan önce yaratılmıştı, fakat yeryüzüne dünyanın yaratılışından sonra gelmiştir. (Subordinationistlere göre) Bu görüşte Oğul, Babaya göre ikinci plana düşürülmüş ve aynı zamanda ikisinin de aslı kimlikleri inkar edilmiş oldu.

3. İsa'nın saf bir insan ve peygamberdir. (Dinamik Monarşianizm'e göre) Bu görüşü savunanların en önemli temsilcisi Antakya Patriği Samsatlı Pavlos idi. Bu görüşteki Oğul ile Baba arasındaki ilişki, "yaratılan ile yaratan" arasındaki ilişki olarak izah edilmektedir.¹⁶³⁶

314 Ankara konsili(synodu)'nin esas mevzuu olan "Hıristiyanların büyük zulüm döneminde işledikleri amelî suçların cezalandırılması" tartışması, yerini daha büyük ve İsa'nın şahsından kaynaklanan Christolojik/itikadî tartışmalara bırakmış ve bu tartışmalar Hıristiyan dünyasını fikren parçalamıştır. Tartışmaların başını ise kurucuları Arius'tan adını alan Aryanizm akımı çekmiştir.¹⁶³⁷

Arius'un baba ile oğul arasındaki ilişki hakkındaki görüşü şu şekildedir: *"Oğul, Baba ile ortak bir ebediyet ve ezeliyete sahip olamazdı. Zaman, yaratıcıyla başlar. Bunun için, her şeyle beraber Oğul da yaratılmıştır. Ancak Oğul, ilk yaratılıştır. Oğul, Baba'nın cevherinden değildir. O, mutlak ve kesin olarak mahlûktur. Eğer Oğul'un, Baba'nın cevherinden geldiğini söylersek, İlahî Cevher taksim edilmiş olacaktır. Halbuki Tanrı, temelde bölünmeyi kabul etmeyendir.*

¹⁶³⁵ Giovanni Scognamillo, **Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri**, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2002, s. 117-122; Yalduz, **a.g.m.**, s. 271.

¹⁶³⁶ Çelik, **Süryani...**, s. 82, 83.

¹⁶³⁷ Procopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 15, 16.

Oğul'un Tanrı'nın özünden geldiğini söyleyenler, İlâhî özü, cismanî bir şey gibi anlamakta ve bu suretle taksim etmektedirler. Halbuki Tanrı gayr-i maddî, bölünmez, değişmezdir. Buna karşılık Oğul, yaratılmış olduğu için değişebilir. Tanrı tarafından yaratılan, bizzat nasıl Tanrı olabilir ve O'na eşit olabilir? Olsa olsa Oğul sadece Tanrı ile insanlar arasında bir aracıdır."¹⁶³⁸

Ülkede dinî birliği sarsan bu hareket, devletin siyasî yapısında da istikrarı bozdu. Bu durum imparatora dini kontrol altına alabilmek için, dini kurumların siyasî yapı gibi hiyerarşik bir modelde organizasyona tabi tutulmasının kaçınılmaz olduğu fikrini uyandırdı. Bunun için de imparatorun kontrolünde 325 yılında İznik'te ekümenik bir konsil toplandı.¹⁶³⁹

Constantinus, Aryan tartışmasını çözmek için 325 ekümenik konsilinin toplanması kararını aldığı anda, bu konsilin Ankara'da toplanmasını kararlaştırdı.¹⁶⁴⁰ Ancak daha sonra konsilin İznik'te toplanması kararlaştırıldı.¹⁶⁴¹ Ankara'nın konsilin yeri olarak seçilmesinin nedeni, Ankara kilisesinin konsile ev sahipliği yapmaya hazır oluşu ve şehrin konumunun elverişliliği idi. Ancak imparator, batı bölgelerinden gelecek din adamları için daha uygun olduğu ve ikliminin daha sağlıklı oluşu gerekçesiyle konsilin İznik'te toplanmasını kararlaştırdı.¹⁶⁴² İmparatorun bu gerekçelerinin arkasında konsile hâkim olma ve konsili yönlendirme isteği yatmaktadır.¹⁶⁴³

325 yılında İznik'te düzenlenen Hıristiyanlığın ilk ekümenik konsilinde Ankara Kilisesi, Marcellus tarafından temsil edildi. Marcellus konsilde, Ariuşçulara karşı İskenderiye Patriği Alexander ile birlikte hareket etti ve muhtemelen, İznik itikadı/amentüsü olarak anılan metnin hazırlanmasında da önemli bir rol oynadı.¹⁶⁴⁴

¹⁶³⁸ Hefe, **a.g.e.**, s. 244; Çelik, **a.g.e.**, s. 84, 85.

¹⁶³⁹ Çelik, **a.g.e.**, s. 89vd.; Çelik, **Siyasal...**, s. 20.

¹⁶⁴⁰ Theophanes, s. 39; Konsilin ilk olarak Ankara'da toplanmasının kararlaştırılmasında, şehrin konumunun ve kilisesinin önemini yanında, Marcellus gibi entelektüel bir piskoposa sahip olmasının ve Ankara'daki Hıristiyan toplumun Novatianlar, Montanistler ve Marcionistler gibi gruplara bölünmüş olmasının da rolü bulunmaktadır. Bir yönüyle konsil, Ankara'nın Hıristiyan toplumuna inancın standartlarını da göstermiş olacaktır. (Kaçar, **a.g.m.**, s. 603)

¹⁶⁴¹ Theophanes, s. 39.

¹⁶⁴² Foss, **a.g.m.**, s. 37.

¹⁶⁴³ Kaçar, "Roma İmparatorluğun'da Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2, S. 1, 2002, s. 8.

¹⁶⁴⁴ Hefe, **a.g.e.**, s. 283; Leinhard, **a.g.e.**, s. 1; Parvis, **a.g.e.**, s. 50vd.

Konsilde heretik bulunan Arianizm başta olmak üzere Nobatiyan, Samsatlı Pavlos ve Meletian taraftarları hakkında kararlar alındı. Konsil, özellikle Arianizm'i görünüşte tekrar dirilmemek üzere mahkûm etmiş oluyordu. Ancak süreç bunun tam aksi cereyan etti ve bu mahkumiyet, Arianlar için adeta bir doping vazifesi gördü.¹⁶⁴⁵

İznik konsili sonrası yaşanan Arian-Ortodoks çatışmasını Ankara, birbirinin halef-selefi olan iki Piskopos Basileus ve Marcellus etrafında yaşadı. Ariuşçular, Tanrı ile İsa'nın kişilikleri arasına kesin bir ayırım koymaktayken karşıtları olan Ortodokslar, onları hem İsa'nın kutsallığını reddetmekle hem de iki tanrı yaratmakla suçluyorlardı.

İznik konsili kararları, özellikle doğu dünyasında memnuniyetsizlik uyandırdığından, konsili takip eden on yıl içinde İznik itikadını hazırlayan ve savunanlar mevkilerini kaybettiler. Marcellus 335 yılında düzenlenen Tyros ve Kudüs konsillerine katıldı¹⁶⁴⁶ ve teolojik görüşlerini savunan bir metin hazırlayıp Constantinus'a sundu. Ancak görüşleri Ortodoks inancına ters bulunarak, 336 yılında İstanbul'da toplanan konsilde, teolojik görüşlerinden dolayı afroz edildi.¹⁶⁴⁷

Marcellus'un mevkiini kaybetmesiyle Ankara Piskoposluğu'na Basileus geçti.¹⁶⁴⁸ Ancak Marcellus'un görüşlerini benimsemiş olan önemli bir halk kitlesi Ankara'da bulunuyordu ve bu taraftar gurubu Marcellus'u, Basileus'a karşı destekledi. 336 yılında Ankara Piskoposluğu görevinden alınan Marcellus, 337 yılında makamını yeniden elde etmeyi başardı. Ancak yeni piskoposları Basileus'u çok seven Ankara halkı bu durumu kabul etmeyerek, büyük nümayişler başlattı ve şehirde bu azil ve atama dolayısıyla büyük bir kaos yaşandı. Halk, kararı engellemek

¹⁶⁴⁵ Çelik, **Süryani...**, s. 97.

¹⁶⁴⁶ Socrates, I. 36; Hefele, **a.g.e.**, C. II, s. 17, 26; Leinhard, **a.g.e.**, s. 3; Mitchell, **a.g.e.**, s. 92; Parvis, **a.g.e.**, s. 96; Kaçar, "IV. Yüzyıl..." s. 603.

¹⁶⁴⁷ Socrates, I. 36; Sozomen, II. 33; Hefele, **a.g.e.**, s. 27-35; Leinhard; **a.g.e.**, s. 3. Marcellus, Sabelliusçu olarak nitelendirilmektedir. III. Yüzyılda yaşadığı ve öğretilerini Roma'da yaydığı düşünülen Sabellinus'un ilahiyat anlayışına göre, Tanrı bölünemezdir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak yansıyan aynı şeydir. Tanrı, yaratılıştta Baba olarak; günahlardan arınmada, yani kurtuluştta Oğul olarak; kutsanmada veya yenilenmede ise Kutsal Ruh olarak ortaya çıkmıştır. Literatürde modalist monarchianizm olarak da bahsedilen bu ekol, kendini İznik konsilinde homoiousius (benzer öz) terimi altında göstermiştir. Daha sonraları sıkı İznik itikâdı yanlıları dahi bu terimi açıklamakta zorlanmışlardır. (Kaçar, **a.g.m.**, s. 603)

¹⁶⁴⁸ Socrates, I. 36; Sozomen, II. 33; Theodoretus, II. 6; Eusebius Hieronymous(Jerome), **Lives of Illustrious Men**, Çev. Ernest Cushing Richardson, Nicene and Post-Nicene Fathers Series, II, Ed. Philip Schaff, Vol. 3, Christian Classics Ethereal Library, LXXXIX.

için şiddete başvurdu, evler yakıldı ve Marcellus taraftarlarıyla Basileus taraftarları arasında büyük kavgalar yaşandı. Kalabalıklar şehri baştan sona şiddetle ele geçirdiler. Rahipler ve Rahibelerin elbiseleri soyularak çıplak bir şekilde kent meydanına sürüklendiler ve boyunlarında kutsal ekmek asılı olduğu halde teşhir edildiler.¹⁶⁴⁹ Böyle bir hengâmede Piskoposluk makamını ele geçiren Marcellus, 339 yılında Arius taraftarı Constantius zamanında yeniden şehirden kaçmak zorunda kaldı. Marcellus, 341 Antiochea ve 343 Serdica Konsillerinde de gündemdeydi. Bu arada Ankara Piskoposluğu makamını yeniden ele geçiren Marcellus, İmparator Constans'ın ölümüyle Arianların üstün duruma gelmesiyle 350 yılında makamından indirilerek sürgün edildi. Marcellus'un yıldızı bu tarihten itibaren tamamen söndü. 370'li yılların ilk yarısında öldüğü düşünülen Marcellus'un hayatının geri kalan kısmı hakkında bilgimiz yoktur.¹⁶⁵⁰

Ankaralı Marcellus'un önemli bir rakibi ve halefi olan Ankaralı Basileus da, selefi gibi görevinden azledilene kadar dönemin kilise politikalarında hem bir entelektüel hem de organizatör olarak etkin bir rol oynadı. 336 yılında Marcellus'un görevden alınmasıyla Ankara Piskoposu olan Basileus, Eusebius Hieronymous'un bildirdiğine göre bazı eserler yazmış bir tıp doktoruydu.¹⁶⁵¹ Marcellus ile giriştiği dinî-siyasî mücadeleden galip olarak ayrılan ve makamını yeniden kazanan Basileus, Arian görüş ile Ortodoks görüş arasında bir orta yol arayışına girdi ve Oğul'un da Baba gibi bir özü olduğu esasına dayanan *Homoiousion* öğretisinin peyderpey üstünlük kazanmasına yardımcı olarak saygınlık kazandı.¹⁶⁵² Ankara Piskoposu olarak 341-Antiochea, 343-Serdica(Sofya), 344/345-Antiochea konsillerine katıldı. 351 yılında düzenlenen küçük Sirmium konsilinde bir başka Ankaralı, Marcellus'un

¹⁶⁴⁹ Athanasius, **Apologia Contra Arianos**, İngilizce'ye Çev. M. Atkinson, Archibald Robertson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 4, Ed. Philip Schaff, Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., 1892, 33; Socrates, II. 23; Sozomen, II. 33, III. 24.

¹⁶⁵⁰ Athanasius, **History of the Arians**, İngilizce'ye Çev. M. Atkinson, Archibald Robertson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 4, Ed. Philip Schaff, Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., 1892, 6; Epiphanius of Salamis, **The Panarion**, Books II-III (Sects 47-80), İngilizce'ye Çev. Frank Williams, Brill, Leiden, 1994, 72. 1, 1; Foss, **a.g.m.**, s. 37; Leinhard, **a.g.e.**, s. 5, 6; Parvis, **a.g.e.**, s. 146-151.

¹⁶⁵¹ Eusebius Hieronymous, **Lives...**, 89.

¹⁶⁵² Hefele, **a.g.e.**, C. I, s. 123; Leinhard, **a.g.e.**, s. 4; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 107; Kaçar, **a.g.m.**, s. 605.

öğrencisi Photinus'u teolojik görüşlerinden dolayı sorgulayan ekibin başındaydı.¹⁶⁵³ Basileus 357/8 yılında, Antiochea piskoposu Leontius ölünce, ondan boşalan makama geçmek istemiş, ancak başaramamış¹⁶⁵⁴ ve kilise tarihçisi Philostorgius'un ifadesiyle Basileus'un kıskandığı¹⁶⁵⁵ Germanicea (=Kahramanmaraş) piskoposu Eudoxius, Leontius'un halefi olmuştur.

Basileus, teolojik görüşlerini duyurmak ve taraftar bulmak amacıyla yaptırdığı bir kilisenin açılışını vesile ederek, Ankara'da bir konsil çağrısında bulundu. 358 Ankara konsili, semi-arian (yarı-aryan) olarak vasıflandırılan rahiplerin katılımı dolayısıyla semi-arian konsili olarak da bilinir.¹⁶⁵⁶ Antiochea kilisesinde tartışılan, Hz. İsa'nın Baba Tanrı ile "benzemezliği" (anhomoios) temelinde başlayan teolojik çatışmalara, Ankaralı Basileus ve çevresi "benzer öz" (homoiousios) kavramını kullanarak karşılık verdiler.¹⁶⁵⁷ Bu konsil 358 yılı Paskalya'sından daha önce toplandı ve konsile Ankara Piskoposu Basileus başkanlık yaptı. Konsilin üyeleri Sebaste(Sivas)li Eustathius, Hyperechius, Lotojus, Heorticus, Gymnasius, Memnonius, Eutyches, Severinus, Euty chius, Alcimedes ve Alexander idi.¹⁶⁵⁸ 358 Ankara konsilinde savunulan *Homoiousion* kavramıyla Ariuşçular ve İznik amentüsüne bağlı Ortodokslar arasındaki ihtilafın ortadan kalkacağı düşünülüyordu.

¹⁶⁵³ Hefele, **a.g.e.**, C. II, s. 30; Kaçar, **a.g.m.**, s. 604.

¹⁶⁵⁴ Philostorgius, IV. 8-12.

¹⁶⁵⁵ Philostorgius, IV. 6.

¹⁶⁵⁶ Hefele, **a.g.e.**, s. 228, 229. İznik Konsili'nde muhafazakar piskoposlardan oluşan ve konsilde ilan edilen inanç esaslarından memnun olmayan grup, Nicomedialı Eusebius tarafından yönlendirilmiş ve Ariuşçularını desteklemiştir. Ariuşçuların İznik konsilinden sonra ilan ettikleri inanç esaslarının hepsi Kayserialı Eusebius'un savunduğu inanç esaslarının çizgisini takip etmiştir. Ariuşçular, bu inanç esaslarıyla hem içlerindeki muhafazakârları memnun ediyorlar hem de Latin batıya ortodoksluklarını göstermiş oluyorlardı. Asıl olarak Ariuşçularla birlikte hareket eden Eusebius ve Sofist Asterius, bu grubun fikir babalarıdır. 343 Sardika konsili bu grubun Ariuşçulardan ayrılmasına yol açmıştır. Bu konsilden sonra bunlara Semi-Arianlar adı verilmiştir. Semi-Arianların önde gelen liderlerinden biri de Ankaralı Basileus'tur. Onlara göre eğer *ousia* (öz) Aristo'nun birinci tabiatı anlamını taşıyorsa yani birey anlamına geliyorsa, homoousius zorunlu olarak bu tabiatı bir bölünme söz konusu olacaktır. Bu nedenle onlar *homoousius* yerine *homoiosius* (benzer öz) ifadesini ortaya koymuşlardır. Bu kavram, Baba ile Oğul arasında benzerlik olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre Oğul, özü ve bütün özellikleriyle Baba'nın benzeridir. Semi-Arianlar, Ariuşçuların aksine Oğul'un yaratılmış olmadığını fakat Baba tarafından doğurulduğunu söylerler. (Bilal Baş, "Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryuşçülük Mezhebi", **Divan**, 2000/2, s. 181, 182)

¹⁶⁵⁷ Sozomen, IV. 13; Kaçar, **a.g.m.**, s. 605.

¹⁶⁵⁸ Hefele, **a.g.e.**, s. 228, 229.

Basileus, 358 yılında İmparator Constantius'u Nicomedia'da genel bir konsil toplaması konusunda ikna etti. İmparator, ilk başta konsili Nicaea'da toplamak niyetindeydi. Muhtemelen Basileus, Nicomedia piskoposu Cecropius'un kendisiyle birlikte hareket etmesi dolayısıyla konsilin yerinin Nicomedia olmasını istemişti. Ancak planlanan konsil, 24 Ağustos 358 tarihli Nicomedia depremi yüzünden toplanamadı.¹⁶⁵⁹ Basileus'un İzmit'te toplanmasını istediği konsilin deprem dolayısıyla toplanamaması, O'nun planlarını bozduğu gibi düşüşünün de başlangıcı oldu. İzmit'te toplanamayan genel konsil ikiye bölünerek 359 yılında Sirmium(Metroviç) ve Seleucia(Silifke)'da toplandı. Basileus, zamanın Ariusçuların lehine işlemesi ve Constantius'un zamanla koyu Ariusçuların etkisinde kalmasıyla, 359 Seleucia(Silifke) Konsili'nin düzenlendiği binaya dahi giremedi.¹⁶⁶⁰ Sirmium ve Seleucia'daki konsillere katılan temsilcilerden oluşan 360 Constantinopolis konsilinde Basileus, şahsına yöneltilen adli suçlamalardan dolayı piskoposluk makamını kaybetti.¹⁶⁶¹ Basileus'a yöneltilen dokuz suçlamadan en dikkat çeken, Basileus'un Frigya, Galatia, Asia ve Fırat bölgelerinde bulunan devlet yetkililerine emir vererek din adamlarını tutuklatması veya sürgüne göndermesi, Suriye'deki idarecilere kimi nereye süreceği konusunda yönlendirmeler yapması idi. Bu suçlamalar, bir piskoposun gücünün düzeyini göstermesi ve Roma dünyasında yeni bir kamusal liderin doğuşunu ifade etmesi ve Ankara Kilisesi'nin bu dönemdeki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Basileus'a isnat edilen kamu otoritesi gibi hareket etmesi suçlaması, O'nun sadece Ankara gibi coğrafi-siyasî açıdan önemli bir kentin piskoposu oluşuyla açıklanamaz. Ankara, O'na hareket kabiliyeti, ulaşım ve iletişim imkânları vermiş olmakla birlikte, asıl etkenin Constantinus ile başlayan imparatorluğun Hıristiyanlaşma sürecinde, imparatorun piskoposa biçtiği rol ile ilgili olması daha muhtemeldir.¹⁶⁶²

Basileus'tan itibaren Ankaralı piskoposların IV. yüzyıl genel kilise politikalarındaki etkinlikleri neredeyse sonlanmış gibi görünüyor. 360 yılından 380 yılına kadar kilise konsillerinin sayısı azalmış, buna paralel olarak da piskoposların

¹⁶⁵⁹ Sozomen, IV. 16; Hefele, **a.g.e.**, s. 247; Kaçar, **a.g.m.**, s. 605.

¹⁶⁶⁰ Socrates, II. 39; Sozomen, IV. 22.

¹⁶⁶¹ Socrates, II. 42; Sozomen, IV. 24; Hefele, **a.g.e.**, s. 273; Whitham, **a.g.e.**, s. 240; Foss, **a.g.m.**, s. 38; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 107, 108; Kaçar, **a.g.m.**, s. 605.

¹⁶⁶² Foss, **a.g.m.**, s. 38; Kaçar, **a.g.m.**, s. 606.

konsillere katılmak amacıyla yapmak zorunda kaldıkları seyahatlerin sayısında da azalma olmuştur. Bunun nedeni, 361-363 yılları arasında imparatorluğu bir paganın yönetmesi, 364-378 yılları arasında ise, İmparator Constantius'un din politikasını takip eden Valens'in dinî politikalarıdır. Valens, bir araya gelmeye çalışan muhalif piskoposların hareket alanlarını kısıtlamıştır. Kilise tarihlerinde 360'lı yıllardan itibaren Ankaralı piskoposlardan neredeyse hiç söz edilmemektedir. Meselâ daha önceki konsillere katılan ve etkin roller üstlenen Ankaralı piskoposların, 360 sonrası konsillerde hangi piskopos tarafından temsil edildiği veya temsil edilip edilmediği de bilinmemektedir.¹⁶⁶³ 375 yılında Ankara'da toplanan bir synod'da Arianlar İmparator Valens tarafından desteklenmiş ve içlerinde Nyssa'lı (Nevşehir) Gregory'nin de bulunduğu bazı Ortodoks görüşte olan rahipler aforoz edildi.¹⁶⁶⁴ Bu synoda başkanlık eden piskopos kaydedilmemiştir. Ankara Kilisesi'nin IV. yüzyıldan sonra genel kilise politikalarında etkinlik gösterememesinin nedeni, 381 yılında toplanan II. ekümenik konsille birlikte Constantinopolis kilisesinin dinî otorite oluşu ve başkent diğer şehir piskoposlukları üzerinde hâkimiyetini kurmasıdır.¹⁶⁶⁵ Muhtemelen Ankara Kilisesi de Constantinopolis kilisesinin yükselişine ters orantılı olarak düşüşe geçmiş ve başkent hegemonyası altında tâbi bir politika izlemiş ve sivrilememiştir.

II. Constantius'un ölümü üzerine imparatorluğun başına geçen¹⁶⁶⁶ Julianus (361-363)'un kısa süren saltanatının en önemli olayı, imparatorluk inanç sistemine egemen hale gelmiş Hıristiyanlıktan Paganizme dönme girişimleridir. Aslen bir Hıristiyan olarak yetiştirilen Julianus, Paganizme ilgi duymaya başlayarak, II. Constantius'un ölümünden sonra bu ilgisini açıkça ortaya koydu ve dinden dönüşünü (apostasia) ilan etti. İmparatorluğunun ilk zamanlarında dinsel hoşgörü politikası

¹⁶⁶³ Kaçar, **a.g.m.**, s. 606.

¹⁶⁶⁴ Hefele, C. II, s. 290. Arianizm'in güç kaybetmesi ve çöküşü Valens'in ölümüyle olmuştur. Ortodoksluk, zaferini İznik kararlarını tasdik ve itmam ederek Hıristiyan inanç formülüne kesin ve en son şeklini veren İstanbul ekümenik konsiliyle (381) ilan etmiştir. İznik amentüsünün ateşli bir taraftarı olan I. Theodosius, Ortodoks inancı bütün kudretiyle takviye ederek gerek putperestliği ve gerekse ayrı itikatta olan Hıristiyan mezheplerini acımasız takibata uğrattı. Ancak O'nun saltanatı süresinde devletin Hıristiyanlaştırılması oluşumunu tamamlayabilmiştir. Ortodoks Hıristiyanlık devletin resmî dini olarak tek başına kaldı, bütün diğer dinlerin ve inançların yaşama hakları ellerinden alındı. (Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 49)

¹⁶⁶⁵ Çelik, **Fener Patrikhanesi'nin Ekümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)**, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s. 20vd.; Kaçar, **a.g.m.**, s. 607.

¹⁶⁶⁶ Eutropius, X. 15,16; Zosimus, III. 11, 2; Gibbon, **a.g.e.**, C. 2, s. 111, 112; Özsait, **a.g.m.**, s. 404; Gregory, **a.g.e.**, s. 77.

uyguladı ve Hıristiyanları ibadetlerinde serbest bıraktı. Julianus, Bostra halkına hitaben 1 Ağustos 362 tarihinde yazdığı bir mektupta, Hıristiyanların kendisine selefinden (Constantius) daha fazla saygı duymaları gerektiğini, çünkü selefi döneminde birçok eyalette heretik bulunan gurupların oturdukları yerlerin yakılıp yıkıldığını ancak kendi zamanında bunun tam tersi uygulamaların olduğunu, sürgünlerin cezalarının affedildiğini ve müsadere edilmiş mallarının da kendilerine geri verildiğini yazıyordu.¹⁶⁶⁷ Ancak daha sonra Hıristiyanlığa karşı açıktan saldırıya geçti.¹⁶⁶⁸

Julianus, tahta oturalı henüz birkaç ay olmuşken, Antiochea'ya doğru yola çıktı. İznik ve Juliopolis (Nallıhan'ın güneyinde bir yerleşim)'den geçerek, Ankara'ya giderken (Julianus, İstanbul'dan Ankara'ya yolculuğunu, Hacı Yolu olarak anılan anayolda gerçekleştirmiştir.) güneye döndü; amacı, Ana tanrıçanın kenti Pessinus'a gitmekti. Julianus, Pessinus'ta bir gece içerisinde Ana tanrıça için bir söylev yazdı. O, Ana tanrıçaya özel bir saygı duyuyordu; tanrıçayı bütün yaşamın sahibesi, bütün varlığın nedeni olarak niteliyor, anasız bakire, bütün tanrıların anası olarak tanımlıyordu. Kybele kültürünü diriltmek için orada bir ayin düzenledikten sonra Ankara'ya geldi.¹⁶⁶⁹ Ve burada şehrin kenar mahallelerinde Hekate'nin simgesini taşıyan Paganlar tarafından karşılandı.¹⁶⁷⁰ Daha sonra kendisini karşılayanlarla birlikte şehrin ileri gelen vatandaşlarıyla tanıştığı ve büyük hediyeler dağıttığı bir yere geldi. Şehre gelişinin ertesi gününde tanrılar ve kendisi onuruna düzenlenen oyunları izledi ve daha sonra saraya döndü.¹⁶⁷¹

Julianus'un bu Ankara ziyaretinin anısına, vali Saturninius Secundus Salutis tarafından dikilen bir yazıtlı heykel kaidesi bilinmektedir. Kale duvarlarında bulunan bu yazıt, imparatorla birlikte doğu seferine çıkan Saturninius Secundus Salutis tarafından "*bütün dünyanın efendisi, Britanya Denizi'nden Dicle'ye kadar Barbarları*

¹⁶⁶⁷ Julian, **Letters, The Works of the Emperor Julian**, İngilizce'ye Çev. Wilmer Cave Wright, London, William Heinemann, New York, G. P. Putnam's Sons, 1923, C. III, 41, s. 129; Sozomen, V. 15.

¹⁶⁶⁸ Akşit, **a.g.e.**, s. 596.

¹⁶⁶⁹ Ammianus Marcellinus, XXII.8; Baydur, **a.g.e.**, s. 90.

¹⁶⁷⁰ Julian'ı, Hekate'nin simgesiyle karşılayanlar, Foss tarafından *Şeytanın Kulları* olarak anılmaktadır. Bkz. Foss, **a.g.m.**, s. 40.

¹⁶⁷¹ Foss, **a.g.m.**, s. 40.

mağlup eden” ifadeleriyle Julianus’un onurlandırılmasını içermektedir.¹⁶⁷² Günümüzde Ulus, Vilayet meydanında bulunan yaklaşık 15 metrelik bir sütunun da Julian’ın Ankara’yı ziyareti anısına dikildiği düşünülmektedir. (bkz. Ek-C30) Julian’ın Ankara ziyareti, Ankaralı Hıristiyan Azizlerin hayat hikâyelerinde de zulümle birlikte anılmaktadır.¹⁶⁷³ O’nun Ankara ziyareti bilinen en az bir martyr hikâyesiyle sonuçlandı. Hayatı martyr’lik ile sonuçlanan Basil, Ankara’da Arianların en etkili oldukları dönemde onların önemli bir muhalifi olarak ünlenmiş ve vaazdan men edilmişti. Basil, Julianus’un şehirde bulunuşunun anısına bir heykelini diktiren vali Saturninus’a karşı ayaklanmış ve Julianus, Basil’le sonuçsuz bir görüşme yapmıştır. İşbirliğine yanaşmayan Basil, Julianus’un şehirden ayrılmasının ardından 29 Haziran 362 tarihinde öldürüldü.¹⁶⁷⁴ Böylece Basil, Ankaralı ilk dönem Hıristiyan martyrler içerisinde yerini aldı. Basil’le birlikte Julianus’a muhalefet eden Busiris adlı bir Hıristiyan daha bilinmektedir. Busiris, Paganlarla alay ettiği için Galatia valisi tarafından tutuklanmış ve işkence edilerek hapse atılmıştı. Julianus’un ölümü üzerine, O, Theodosius döneminde hapisten kurtuldu.¹⁶⁷⁵

Ankaralıların Hıristiyanlığa açıktan savaş açmış bir imparatorun heykelini diktirmeleri ve O’nu büyük şenlikler ve paganist ayinlerle karşılamaları, Ankara’da bu dönemde etkin bir pagan cemaatinin bulunduğunu göstermektedir. Julianus, Antiochea yolculuğunda Ankara’dan sonra Kappadocia’ya gitti. Baydur’a göre, Julianus, halkının çoğunluğunun Hıristiyan olması dolayısıyla bu eyaleti sevmediğinden burada fazla oyalanmadı.¹⁶⁷⁶ Bu durumda Julianus’un konaklama yeri olarak Ankara’yı seçmesinde, Ankara’nın dinî durumunun payının olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla Julianus’un uygulamaları ve Ankaralıların Julianus’a karşı tutumları, bu dönem Ankara’sının dinî olarak kırılğan bir yapıya sahip olduğunu ve Hıristiyanlığın şehrin inanç dünyasında henüz egemen olmadığını göstermektedir.

¹⁶⁷² Tournefort, **a.g.e.**, C. III, s. 294; **CIL**, III, no. 247; Foss, **a.g.m.**, s. 41; Graham, **a.g.e.**, s. 87; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **a.g.e.**, s. 226.

¹⁶⁷³ Sozomen, V. 11.

¹⁶⁷⁴ Sozomen, V. 11; Foss, **a.g.m.**, s. 40.

¹⁶⁷⁵ Sozomen, V. 11; Foss, **a.g.m.**, s. 40.

¹⁶⁷⁶ Baydur, **a.g.e.**, s. 91.

IV. yüzyılın ikinci yarısında Ankaralıların çocuklarını Libanius, Himerius ve Themistius gibi meşhur pagan öğretmenlere göndermeleri de, şehrin elit tabakalarının henüz pagan olduğunun bir göstergesidir.

Ankara'ya Dinî Ziyaretin İzleri

Hıristiyanlığın ilk kaynağı olan Yeni Ahit'te Hac ibadeti ile açık ifadeler yer almamakla birlikte, İmparator Constantinus döneminde hac uygulaması başlamış ve başlangıçta Hz. İsa'nın doğduğu, yaşadığı, çarmıha gerildiği ve büyük kiliselerin kurulduğu yerlerin ziyaret edilmesi şeklinde uygulanmıştır. Bu manada Constantinus'un annesi Azize Helene'nin hac ziyareti Hıristiyanlık tarihinde ilk hac, Azize Helene de ilk hacı olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁷⁷

Hıristiyanların çoğunluğu, hac ziyaretini yerine getirmeyenlerin dinî açıdan büyük bir lakaytlık yapmış olduğuna inanıyorlardı. Bir tehlikeden canını kurtarmış veya düşmanına galip gelmiş olan kimse, şükürünü eda etmek üzere eline esasını alarak hac için yola düşerdi. Bazen bir baba, çocuğunun vücudu üzerine ayağını basmış olduğu halde, onu Kudüs ziyaretine vakfedip, adardı. Çocuğunun da yetişkinliğindeki ilk işi babasının adağını yerine getirmek olurdu. Ziyaretçiler her tarafta iyi bir kabule mazhar olarak kendilerinden misafirliklerinin ücreti olmak üzere hayır duadan başka bir şey talep olunmadığından, her türlü bağdan veya yükten arınmış bir şekilde yola çıkarlardı. Hac seyahatine giden şahsa bir rahip ziyarete mahsus dağarcıkla asayı ve üzeri haç işlemeli gömleği vererek, mukaddes sudan giysilerine serper ve rahiplerden oluşan bir alayla bir kiliseden diğerine kadar eşlik ederdi. Hacı ziyaretini tamamlayıp geri döndüğünde, doğruca kiliseye yönelerek orada bu seyahatinin iyi sonuçları kendisine nasip olduğundan dolayı yaratıcıya şükürünü ve kulluğunu arz ederek, sağ salim bir şekilde ve güvenle dönüşünün bir nişanesi olarak kilisenin mihrabına konulması için bir hurma dalını papaza sunardı.¹⁶⁷⁸ Hıristiyanlarca Hacılık çok önemli olduğundan Hıristiyanlığın özgürlük kazandığı ve devlet himayesi altına girdiği Milano Fermanı'ndan sonra Hıristiyanlar, günahattan kurtuluşun gerçekleştiği esrarlı

¹⁶⁷⁷ Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, 2002, s. 110.

¹⁶⁷⁸ Joseph François Michaud, **Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları**, Çev. Güray Kırpık, Lotus yayınevi, Ankara, 2011, s. 52-55.

mekân ve yaratılmış dünyanın merkezi¹⁶⁷⁹ olarak gördükleri Kudüs için hac seyahatlerini sıklaştırdılar.

Hıristiyanlığın ilk yıllarından beri martyriumlar(şehitlikler) da yerel toplum tarafından ziyaret edilmekte ve Evharitiya (Komünyon/Ekmek-Şarap ayini) ayinleri de genellikle buralarda yapılmaktaydı.¹⁶⁸⁰ Strickland'a göre martyr'lerin faaliyetleri sadece tarihî bir kayıt değil aynı zamanda martyriumlara yapılan dinî ziyaretlerini gösteren belgelerdir. Hacı Yolu üzerinde önemli bir noktada bulunan Ankara, (bkz. Ek-B15) konumu itibariyle İstanbul-Kudüs arasında seyahat eden hacıların önemli konaklama yerlerinden biriydi. Dolayısıyla şehirde vakit geçiren hac yolcularının Ankara'daki martyr'lerden haberdar olmaları ve onların hayatlarını kaybettikleri yerler üzerinde bulunan kilise ve şapelleri de ziyaret ettikleri düşünülebilir.

Ankara'nın ne zaman bir dinî ziyaret mekânı olduğunu söylemek zordur. Ancak büyük ihtimalle dördüncü yüzyıl sonlarında bir dinî ziyaret mekânına bürünmüş olduğu ve Aziz Plato'nun şehitliğinin de şehirde bulunan en önemli cazibe merkezi olduğu düşünülebilir. Ankaralı martyrlerin şehirdeki ve diğer şehirlerdeki Hıristiyanlarca bilinmesi, martyrlerin mezarlarının bulunduğu şehri bir ziyaretgâh haline getirmiştir. 333 civarında Bordeauxlu bir hacının yol rehberi olan Itinerarium Burdigalense'de Ankara, sadece ana yol üzerinde önemli bir metropolis olarak anılmaktadır.¹⁶⁸¹ Ancak 530 yılında Theodosius tarafından yazılan *De situ terrae sanctae* adlı eserde Ankara'dan: "...*Civitas Anquira, quae est in provincia Galatiae, ubi est sanctus Platon martyr... (Galatia eyaletinin şehri olan Ankara, Aziz Platon'un şehit olduğu yerdir.)*"¹⁶⁸² şeklinde bahsedilmesi, VI. yüzyılda Ankara'nın Hacı Yolu üzerinde martyr'leri ile anılan bir kutsal şehir haline geldiğini göstermektedir. Ankara'daki martyrlerin şehit edildikleri yerler üzerine sonradan inşa edilen ve onların adlarına ithaf olunan dinî yapılar, Onların hatıralarının unutulmamasını sağlamış ve şehre gelen hacılar için ziyaret yeri işlevi görmüştür. Plato'nun şehit

¹⁶⁷⁹ Erbaş, **a.g.m.**, s. 111.

¹⁶⁸⁰ Erbaş, **a.g.m.**, s. 111.

¹⁶⁸¹ **Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum**, 575 (<http://soltdm.com/sources/mss/ib/ib.htm>); Noordegraaf, **a.g.m.**, s. 273-277; French, "Galatia...", s. 11; Aydın ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 97.

¹⁶⁸² Theodosius, **De Situ Terrae Sanctae**, Haz. J. Gildemeister, Bei Adolph Marcus, Bonn, 1882, s. 23.

edildiği campus adlı mekânda O'na izafeten bir martyrium ve şehirde adına bir kilisenin bulunuşu, Clement ve taraftarlarının şehit edildiği cryptus (mahzen) adlı yerin üzerine inşa edilen ve son zamanlara kadar varlığı görülebilen Clement Kilisesi, Hacı Yolu üzerinde bulunan şehrin ziyaretgâhlarının başında yer almalıdır. Ankaralı martyler, şehre çok uzak bölgelerde dahi tanınmaktadırlar. Mesela Kosova'da bulunan Decani Manastırı'nda Plato'nun vali Agrippinus tarafından öldürülmesi sahnesinin resmedilmiş olması, Plato'nun ününün oralara kadar yayıldığını göstermektedir. Ankaralılar arasında uzak bölgelere seyahat eden bazı kimseler, gittikleri yerlerde bazı tehlikelerden Plato vesilesiyle kurtulduklarını anlatmaktadırlar.¹⁶⁸³ Dolayısıyla martyrin ünü ve ruhaniyeti şehre uzak coğrafyalarda da anılmaktadır. Ankara dışındaki bazı yerlerde de Plato, Clement ve O'nun yardımcısı Agatangelus'a ithaf edilmiş şehitlik ve kiliselerin bulunması da Ankaralı martyr'lerin dinî önemini ve onların ünlerinin imparatorluk coğrafyasındaki yaygınlığını göstermektedir.

Dolayısıyla imparatorluk sathında bu denli meşhur olan martyrlerin yaşadıkları ve martyrium'larının bulunduğu yer olan Ankara'nın, Hac ziyareti için şehirde konaklayan Hacılar tarafından ziyaret edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Manastır Hayatının Yükselişi

Manastırlar bir veya birkaç binadan müteşekkil yapılar olup, dünyadan el etek çekerek, toplu halde yaşamayı isteyen kişiler için düzenlenmiş yapılardır. Hıristiyanlıktaki bu mistisizmin tarihî temelleri çok eskiye dayanır.¹⁶⁸⁴ Manastırlarda yaşayan keşişler kendilerini Tanrı için çalışma, ibadet etme, okuma ve araştırmaya adanmışlardı. Manastır hayatının felsefesi, belli bir aşamaya ulaşmak için çile çekmenin gerekliliği demek olan *ascetizm* (züht hayatı) inancıdır. Ascetizm, bedeni küçümseme yoluyla ruhu yüceltmeyi hedeflemektedir. Bu anlamda her türlü eğitim ve davranış çile niteliği taşır. Birçok dinî sistemde var olan bu düşünce Hıristiyanlıkta, Adem'in işlediği ilk günah yoluyla aşağılanmış insanın kendini cezalandırmasını temsil eder.¹⁶⁸⁵ Ascetizm yani bedenini küçümseyip ruhun yüceltilmesi, bazı dünyevî zevklerin reddiyle mümkündür. Bu ideale ulaşmak için başlıca üç reddiye söz

¹⁶⁸³ Cameron, "Authenticity...", s. 189; Foss, **a.g.m.**, s. 53; Strickland, **a.g.e.**, s. 287.

¹⁶⁸⁴ Tural, **a.g.e.**, s. 19vd.

¹⁶⁸⁵ Hançerlioğlu, **a.g.e.**, s. 130, 131.

konusuydu: Kendini-varlığını reddetme, Nefsine haz veren arzuları ve hevesleri reddetme, Sosyal hayatı reddetme, yakın çevreden uzaklaşma-inziva.¹⁶⁸⁶

Bir anlamda kendini toplumsal hayattan soyutlama demek olan Manastır hayatının yaşandığı manastırların şehre uzak, ıssız bölgelerde olması gerekir gibi bir düşünce akla gelse de Ankara'nın kırsalında manastırların varlığına paralel olarak şehrin hemen kenar kısımlarında da manastırların olduğu bilinmektedir. Dinî yapılar başlığı altında incelediğimiz gibi, şehirde birçok manastırın varlığı ve adı bilinmekle birlikte, şehrin kiliselerinde olduğu gibi (Clement Kilisesi hariç), bu yapıların buldukları yerler ve fizikî durumları hakkında herhangi bir bilginiz yoktur. Şehirde canlı bir manastır hayatının varlığı, Palladius'un Ankara şehrinde hem ılımlı hem de ünlü, seçkin rahibelerin sayısının iki bin veya daha fazla¹⁶⁸⁷ olduğunu bildirmesinden de anlaşılmaktadır. Kaynaklarda V. ve VI. yüzyıllarda asketik hayatı benimseyen pek çok Ankaralı keşişe rastlanmaktadır.

V. yüzyılın önde gelen keşişlerinden Palladius, asketik hayatı benimsemiş bir keşiş olarak Mısır ve Filistin bölgesinde dolaştıktan sonra 400 yılında Helenopolis(Yalova) piskoposu olmuş, ancak beş yıl sonra Patrik Chrysostum taraftarı olduğu için görevinden alınarak sürgün edilmiştir. 412 yılında Galatia'ya geri dönen Palladius, Hacı Yolu üzerinde merkezi bir noktada bulunan Ankara'nın güneydoğusundaki Aspona(Bala/Şedidhöyük) piskoposu oldu.¹⁶⁸⁸ Aslen Galatyalı bir keşiş olan Palladius'un *Lausiatic History* adlı eserinde andığı bazı Ankaralı keşişler, V. yüzyılda Ankara'da etkin bir manastır topluluğunun varlığını göstermektedir.

Palladius, Ankara manastırlarında iki bin veya daha fazla rahibenin yaşadığını ve bunlar arasında en seçkininin de Magna adlı bir rahibe olduğunu kaydetmektedir. Magna, zengin bir kadın olup evlenmeyi reddederek kendini hayır işlerine adanmış bir münzevi idi. Magna, hac yolundaki piskoposlara, fakirlere, hastanelere bağışta bulunuyordu¹⁶⁸⁹ ve bu faaliyetlerinde yalnız değildi. Zengin çift Verus ve Bosporia, mülklerinin gelirlerini fakirlere vakfetmişlerdi. Bütün hasat gelirlerini de kiliselerde ve köylerde dağıtıyorlardı. Kıtık ve salgın hastalıklar döneminde zahire ambarlarını

¹⁶⁸⁶ Çelik-Yaşar, "Tur Abdin'de...", s. 493, 494.

¹⁶⁸⁷ Palladius, LXVII.

¹⁶⁸⁸ Foss, **a.g.m.**, s. 51; Aspona'nın konumu için bkz. Ek-B14.

¹⁶⁸⁹ Palladius, LXVII.

fakirlere açmışlardı. Verus ve Bosporia çifti, şehrin konforundan kaçınarak büyük bir sadelik içinde yaşıyorlar ve sadece en ucuz elbiseler giyiyorlardı.¹⁶⁹⁰ Foss'a göre, Palladius'un bahsettiği Bosporia, muhtemelen Libanius'la mektuplaşan ve senatonun ileri gelenlerinden olan Bosporius'un kızı veya akrabası olmalıdır.¹⁶⁹¹ Bu çıkarım doğru kabul edilirse, Hıristiyanlığın hâkim olduğu altmış yıl sonraki şehirde iki kuşak arasında zıt bir durum söz konusudur. Zenginlerin yaşadığı lüks dünya, monastisizm ile birlikte, yine zenginlerin yaşadığı aşırı mistik bir dindarlığa dönüşmüştür.

Palladius'un zikrettiği diğer bir keşiş de Julianus'a karşı cesurca inancını savunan, ancak buna rağmen yaşamını devam ettirebilen yaşlı Philoromus idi. Philoromus, hayatının çoğunu manastırlarda ve yaya olarak Roma'ya, Filistin'e, Mısır'a yolculuklarla geçirmişti.¹⁶⁹²

İsmi bilinmeyen bir papaz da kendini hayır işlerine adanmıştı. Bu papaz Ankara Piskoposuyla birlikte yaşıyor ve hapisane ile hastaneye çok yardımlarda bulunuyordu. Palladius'un anlatısına göre O, bir gece kilisenin sundurmasına çıktı ve – büyükşehirlerin hepsinde normal bir uygulama – günlük yiyeceklerini beklemek üzere kalabalık bir grubun burada toplandığını gördü. Bu esnada, kadınlardan biri doktorsuz ve kendisine yardım edilmeksizin doğum sancısı çekiyordu. Rahip yardımsever bir şekilde bebeği doğurttu.¹⁶⁹³

Palladius'un anlatılarına göre, Ankara'da manastır hayatına geniş bir katılımın olduğu ve V. yüzyılda Ankara Kilisesi'nin, şehir halkı için birçok alanda hizmet veren önemli bir kurum haline geldiği ve adeta hükümetin yerini aldığı görülmektedir.

V. yüzyılda şehirde manastır hayatıyla ilgili bilgiler veren diğer bir kaynak da Nilus'un yazdığı 1062 mektuptur. Ankaralı Nilus, Leontius tarafından yönetilen ve şehrin karşısındaki bir dağda bulunan manastırda (muhtemelen Hıdırlık Tepe'deki) yaşamıştır. O buradaki manastırda bir başka Ankaralı keşiş olarak Albinus'u anar. Albinus, daha sonra genel uygulamaya paralel bir şekilde, keşiş olarak Mısır ve Filistin'e gitmiştir. Bu manastırın başrahibi Leontius daha sonra Ankara Piskoposu

¹⁶⁹⁰ Palladius, LXVI.

¹⁶⁹¹ Foss, **a.g.m.**, s. 52.

¹⁶⁹² Palladius, XLV.

¹⁶⁹³ Palladius, LXVIII.

olmuştur. Sozomen tarafından Galatia'nın önde gelen keşişlerinden biri olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁹⁴

C. Mango'ya göre, gerek tek başına, gerek toplu halde manastırcılık, yerleşik Kilise'ye bir tehdit oluşturmaktaydı ve bu iki kurum arasında bir rekabet söz konusuydu.¹⁶⁹⁵ Bu rekabetin Ankara kilise ve manastırları arasında da geçerli olduğu düşünülebilir. Ancak Leontius gibi bir keşişin piskoposluk makamını elde etmesi, bu dönemde kilise ile manastır kurumları arasında çok büyük rekabetin olmadığını da gösterebilir.

Leontius, Ortodoksluğu şehirdeki Hıristiyanlara kabul ettirmek için şehirde bulunan diğer mezhep mensuplarına baskı uyguladı. Ancak bu mücadele sonucunda Konstantinople'e gitmek zorunda kaldı. Sozomen'e göre, Ankara Piskoposu Leontius, kendi eyaletindeki kiliselerinden Novatianlarca mahrum edildikten sonra, Ankara'dan Konstantinople'e giderek oraya yerleşti. Bu durum Novatianların şehirde ne denli etkin olduklarını göstermektedir. Yine Sozomen'e göre, Leontius Konstantinople'deyken Sisinus, O'nu ziyarete gitti. Bu ziyarette ikisi arasında geçen konuşmada Sisinus, Leontius'tan kiliselerinin restoresini rica etmiş, Leontius ise, Novatianlara hakaret ederek, onların kiliselere sahip olmayı hak etmediklerini söylemiştir.¹⁶⁹⁶ Bu bilgilere göre V. yüzyıl Ankara'sında Novatianların etkin ve kiliselere sahip bir topluluk oldukları anlaşılmaktadır.

692 tarihli Trullo Konsili'nin 95. kanununda Novatianlardan, Montanistlerden ve Tetradiplerden bahsedilmektedir. Aynı kanun maddesinde, heretik grupların çoğunun Galatia'da ortaya çıktığından söz edilmektedir.¹⁶⁹⁷

Galatia bölgesinde V. yüzyılın sonunda, asayişin bozulduğu ve isyanlar dolayısıyla devlet otoritesinin sarsıldığı, buna bağlı olarak eşkıyalık hareketlerinin görüldüğü bilinmektedir. Ülke genelinde halkın kırsal kesimi terk edip kentlere ve manastırlara yönelmesi durumu¹⁶⁹⁸ güvensiz Ankara kırsalında da gerçekleşmiş olmalıdır. Aziz Daniel'in hayat hikâyesindeki bir olay, din adamlarının şehirdeki

¹⁶⁹⁴ Sozomen, VI. 34.

¹⁶⁹⁵ Cyril Mango, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 122vd.

¹⁶⁹⁶ Sozomen, VIII. 1.

¹⁶⁹⁷ Mansi, **a.g.e.**, C. 11, süt. 983; Hefele, **a.g.e.**, C. V, s. 236.

¹⁶⁹⁸ Levtchenko, **a.g.e.**, s. 55.

hayırseverlik faaliyetlerini ve güvensiz ortamı göstermektedir. Yaklaşık 480 yılında büyük karayolu boyunca seyahat eden bir seyyah, eşkıyaların saldırısına uğrayıp soyuldu, dövüldü ve Ankara yakınlarında bir yerde ölüme terk edildi. Seyyah, yol boyunca seyahat eden diğer yolcular tarafından bulundu ve Ankara'ya şehrin piskoposuna getirildi. Piskopos, onu hastaneye yatırdı ve tedavi etti.¹⁶⁹⁹ Bu anlatıdan şehrin piskoposunun bu dönemde şehir demek olduğu, valinin adının dahi anılmadığı görülmektedir.

VI. yüzyılda Ankara'da yaşanan kuraklık, salgın hastalıklar, düşman istilaları...gibi olumsuz durumlarda Ankara halkının sığınağı Syceonlu Theodore olmuştu. Theodore, asketik hayatı benimsemiş bir keşişti. Syceon, ana yol üzerinde bulunduğundan azizin ünü çok geniş alanlara yayılmış ve imparatorlar dahi doğu seferleri esnasında O'nu ziyaret etmişlerdir. VI. yüzyılda manastır hayatı Theodore'nin şahsında yükseliş kazanmıştır.¹⁷⁰⁰

VII. yüzyılda Ankara'da manastır hayatının canlılığını, Sasani istilâsı dolayısıyla öğreniyoruz. Agapius'a göre, Sharbaraz komutasındaki Sasaniler, Ankara'yı ele geçirdiklerine şehri yakmışlar ve ahalisini katl ve esir etmişlerdir.¹⁷⁰¹ Sasani istilâsı sırasında ahalinin şehri terk ettiği bilinmektedir. Şehri terk edenler arasında Ankara Piskoposu Antiochus ve Attalina Manastırı'nın başrahibi Eustathius da bulunmaktaydı.¹⁷⁰² Sasani istilâsının şehrin kırsalında da etkili olduğunu Sykeonlu Theodore'nin hayat hikâyesinden öğreniyoruz. Theodore'nin bir öğrencisi olan Leontius, Sykeon'a yakın bir köyün kenarında bir hücrede yaşıyordu. Sasani birlikleri buraya geldiklerinde, O'na hücrelerinden çıkmasını emrettiler. Leontius bu emre olumsuz cevap verdi ve askerler tarafından öldürüldü.¹⁷⁰³ Dolayısıyla Leontius örneğinden hareketle şehrin kırsalındaki çok sayıda keşişin Sasaniler tarafından öldürüldüğü söylenebilir.

Ankara'da Ortodoks ağırlıklı Hıristiyan cemaatinin yanında diğer mezheplere mensup Hıristiyan gurupların varlığı da bilinmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısında Pavlikanlar olarak bilinen dinî-siyasî gurup, liderleri Crysocheir komutasında

¹⁶⁹⁹ Dawes-Baynes, **a.g.e.**, St. Daniel the Stylite, 87, s. 60, 61.

¹⁷⁰⁰ Syceonlu Theodore'nin hayatı için bkz. Dawes-Baynes, **a.g.e.**, St. Theodore of sykeon, s. 88vd.

¹⁷⁰¹ Agapius, II, 198.

¹⁷⁰² Foss, **a.g.m.**, s. 70.

¹⁷⁰³ Dawes-Baynes, St. Theodore of Sykeon, 49; Foss, **a.g.m.**, s. 71.

Ankara'ya kadar uzanan akınlarda bulunmuş ve Ankara'yı zapt etmiştir.¹⁷⁰⁴ Şehirdeki Pavlikan hâkimiyeti uzun sürmemiş, 872 yılında İmparatorun kayınbiraderi Khristophoros, Pavlikanlara karşı kesin bir zafer kazanarak, onların elinde bulunan önemli kaleleri ele geçirmiştir. Pavlikanların reisi Crysocheir de yapılan savaşta maktul düşmüştür.¹⁷⁰⁵ Bu savaştan sonra Pavlikanlar Trakya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun farklı bölgelerine sürüldüler.¹⁷⁰⁶ Dolayısıyla siyasî bir güç olmaktan çıktılar. Pavlikanların istilâsının şehrin dinî yapısını nasıl etkilediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Ankara, Hıristiyanlığın Anadolu'da yayılışı ve hâkim din oluşu sürecinde, imparatorluğun Hıristiyanlığa karşı uyguladığı politika paralelinde ilişkilerin yürütüldüğü bir şehir olmuştur. IV. yüzyıla kadar genel kilise politikalarında etkin bir rol oynayan şehir, bu yüzyılda üç kilise konsiline de ev sahipliği yapmıştır. Kaynaklarda özellikle martyrleriyle anılan şehir, bu özelliğiyle daha sonraki yüzyıllarda hacıların bir ziyaretgâhı haline gelmiştir. Her dönemde kozmopolit bir yapıya sahip olduğu gibi, dinî açıdan Hıristiyanlığın egemen olduğu V. yüzyıldan itibaren de şehirde mezhepleri farklı Hıristiyan cemaatlerine ev sahipliği yapmıştır. Manastır hayatının şehir ve kırsalında yaygınlığı da kaynaklardan izlenebilmektedir. Ancak şehirdeki kiliselerdeki örgütsel yapı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Hıristiyanlığın hâkim olduğu şehre, Müslüman Emevî-Abbâsî ordularının akınlar düzenlenmesi, şehrin bir anlamda iki dinin mücadelesinin geçtiği bir sahaya çevirmiştir. Bu döneme ait olan Battalname ve Digenes Akrites destanlarında bu dinî mücadele işlenmektedir. Şehrin Türk hâkimiyetine girişiyle, şehirde İslâmiyet'in hâkim din olduğu, Türk-İslâm döneminde şehirde inşa edilen yapılardan ve dönemin kaynaklarından anlaşılabilir. Şehirde farklı dinî inanç gruplarının uzun yıllar bir arada yaşadıkları muahhar kaynaklardan görülmektedir.

¹⁷⁰⁴ Genesisios, IV. 36; Texier, C. III, s. 132; Gülekli, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁷⁰⁵ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 221.

¹⁷⁰⁶ Coğ, **a.g.m.**, s. 82.

III. YAHUDİLİK

Yahudiler tarihî süreçte defalarca Kudüs'ün tahrip edilmesi sonucu Filistin bölgesinden sürülmeleri ve ticarî faaliyetleri sonucunda çok farklı coğrafyalara dağılmışlardır.¹⁷⁰⁷ Yahudilerin bazı gruplarının da Anadolu'ya yerleştikleri bilinmektedir. Anadolu'daki Yahudi yerleşiminin M.Ö. IV. Yüzyıla kadar uzandığı bilinmekle birlikte,¹⁷⁰⁸ Roma-Bizans döneminde Ankara'da Yahudilik ve Yahudi varlığı hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Ankara'da Yahudi varlığına dair şehir yazıtlarında bilgi olmadığı gibi, diğer şehirlerdeki yazıtlarda da bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat Roma-Bizans askerî-ticarî yollarının merkezinde canlı bir ticaret merkezi olan şehirde, özellikle de bu yollardan via tauri/Hacı Yolu üzerinde bulunan şehirde, Yahudilerin bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Ankara Piskoposu St. Theodotus'un V. yüzyılda birçok Yahudi'nin Hıristiyanlığa geçtiğini kaydetmesi, şehirdeki Yahudi varlığının bir göstergesidir.¹⁷⁰⁹

Galanti, Orta Çağ Ankara'sında Yahudilerin yaşadığını belirtmekte ve 1492'de, İspanya'dan Ankara'ya göç eden İspanyol ve Portekiz Yahudilerinin Ankara'ya geldiklerinde, Bizans zamanından kalma Yahudi cemaatleriyle karşılaştıklarını kaydetmektedir.¹⁷¹⁰

Feridun Büyükyıldız, Julian Sütunu'nun Roma İmparatoru Claudius'un, Büyük İskender'in imparatorluğu dâhilinde bulunan Yahudi varlığını tanıdığını göstermek için diktirdiği tunç sütunlardan birisi olarak görüldüğünü de ifade etmektedir ki¹⁷¹¹ bu ifadelerden sütunun, Ankara'da Yahudi varlığının bir nişanesi olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durumu doğrulayabilecek herhangi bir bilgi/bulgu mevcut değildir.

Roma-Bizans dönemi Ankara'sında kozmopolit yapı içerisinde Yahudi varlığının bulunması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, Yahudi varlığıyla ilgili

¹⁷⁰⁷ Mehmet Çelik, Şinasi Gündüz, Şükran Yaşar, "Şehrin Dinî Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya I*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, s. 477.

¹⁷⁰⁸ Besalel, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁷⁰⁹ Galanti, *a.g.e.*, s. 39; Bonfil, *a.g.m.*, s. 96; Eyice, *a.g.m.*, s. 251; L. Bahar, *a.g.e.*, s. 22, 23. Roma döneminde Galanti'nin Ankara'da Yahudi yerleşimi olduğu yönünde bazı efsanevi kayıtları vardır. Bkz. Galanti, *a.g.e.*, s. 38; III. Antiochos zamanında Frigya ve Lidya'da askeri Yahudi kolonilerinin kurulmaya başlandığı yönünde de bir bilgi bulunmaktadır. (Lea Roth, *a.g.m.*, s. 239)

¹⁷¹⁰ Galanti, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁷¹¹ Büyükyıldız, *a.g.e.*, s. 30.

mevcut bilgiler, Roma-Bizans dönemi Ankara'sında, Yahudi varlığını ortaya koyacak nitelikte değildir.

SONUÇ

Ankara, bulunduğu coğrafi konumun ve topoğrafyasının sağladığı imkânlar neticesinde tarihî süreçte Anadolu'nun en kadîm şehirlerinden birisi olmuştur. Zaman açısından ele aldığımız oldukça geniş süreçte, Anadolu'da bir zamanlar var olan ancak veba salgını, savaşlar ya da yol güzergâhındaki değişiklikler neticesinde varlığını sürdüremeyen birçok yerleşim bulunmaktadır ki, günümüzde bu yerleşimlerin adı dahi bilinmemektedir. Ankara, tarihî süreç içerisinde uğradığı birçok işgal, yağma ya da salgın hastalıklara rağmen varlığını devam ettirebilmiştir. Ankara'nın varlığını devam ettirebilmesinin en önemli nedeninin şehrin coğrafi konumu olduğu söylenebilir. Ankara'ya tarihin farklı dönemlerinde yerleşen toplumlar, şehrin adını kendi dillerindeki anlamına uyarlayıp devam ettirmişlerdir. Ankara adının Anadolu'daki diğer aynı adı taşıyan yerlerle coğrafi açıdan da karşılaştırması yapılmış ve adın coğrafi bir anlam ifade etmediği görülmüştür. Çalışmamızda Ankara adının kaynağına dair rivayetleri sunmakla birlikte, bu adın kaynağı hakkında güçlü bir rivayete rastlayamadık. Dolayısıyla Ankara adı hâlâ gizemini korumaktadır.

Tezimizin Giriş bölümünde şehrin kuruluşundan Roma hâkimiyetine kadar olan dönem işlenmiş olup, arkeolojik ve tarihî kaynaklar ışığında, şehirde ilk yerleşimin Friglere ait olduğu görülmüştür. Friglerin Ankara'da Hacı Bayram Tepesi merkezli bir yerleşime sahip oldukları ve şehirde birçok Tümülüs bıraktıkları bilinmektedir. Frig dönemi Ankara'sının açık kent görünümünde olduğu arkeolojik çalışmalarla tespit edilmiştir. M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda Frig hâkimiyetinin Kimmer akınlarıyla sarsıldığı ve Ankara'nın bu dönemde Frig hâkimiyetinden çıktığı görülmektedir. Ankara'da Kimmer varlığı hakkında kesin bilgilere sahip olmamamıza rağmen, Makridî Bey'in çalışmaları sırasında bir Tümülüs içinde bulunduğu at iskeletinden hareketle Ankara'da Kimmerlerin bulunmuş olabileceği ifade edilmektedir. Frig hâkimiyetinin sona ermesinden sonra sınırlarını Kızılırmak'a kadar genişleten Lidyalıların Ankara'ya da hâkim oldukları söylenebilir. Ancak Lidyalıların Ankara'da mutlak bir hâkimiyet kurdukları bilinmemektedir. Lidya – Pers mücadelelerinde Ankara muhtemelen orduların geçiş güzergâhında (Kral Yolu)

bulunması dolayısıyla mücadelelerden doğrudan etkilenmiştir. Frig devletinin yıkılmasından Büyük İskender'in Asya seferine kadar geçen döneme ait tarih kaynaklarında Ankara hakkında bir kayıt bulunmadığından Lidya krallığı ve Pers İmparatorluğu dönemlerinde Ankara'nın durumu tarihî açıdan karanlık kalmaktadır. Şehrin bağlı bulunduğu coğrafi bölge Galat hâkimiyetine kadar Frigya olarak anılmaktadır. Bu durum, Lidya ve Pers döneminde de Frig kültürel etkisinin devam ettiğini ve kültürel olarak şehrin iki büyük gücün de hâkimiyetinde olmadığını göstermektedir. Büyük İskender'in Anadolu seferine kadar Pers hâkimiyetinde ve Daskyleion Satraplığına bağlı bir Frig şehri olduğu bilinmektedir. Büyük İskender'in Asya seferinde Anadolu'daki önemli duraklarından birinin de Ankara olduğu dönemin kaynaklarınca ifade edilmektedir. İskender, M.Ö. 333 ilkbaharında Ankara'ya gelmiş ve burada bir süre kalmıştır. İskender'in Issos Savaşı'ndan sonra Babil'de ani ölümüyle birlikte şehir, İskender'in haleflerinin (diodokhoi) hâkimiyetine girmiştir. Ankara'nın bu dönemde sırasıyla Antigonos, Lysimakhos ve Sleukos Krallığı'na bağlı olduğu görülmektedir. Ankara, İskender'in halefleri arasında defalarca el değiştirmiş ve bu durum Galatların şehre yerleşmesine kadar sürmüştür. Orta Avrupa'dan Tektosaglar, Tolistoboglar ve Trokmiler adlarıyla üç boy halinde Anadolu'ya gelen Galatlar'ın Tektosaglar boyunun Ankara'ya yerleştiği bilinmektedir. Galatlar, Anadolu'nun diğer krallıklarıyla sürekli mücadele halinde bulduklarından Ankara, antik kaynaklarda Galatlar öncesi zamana oranla daha fazla anılmaktadır. Galatlar, Anadolu'nun diğer krallıklarıyla mücadele halinde oldukları gibi Roma İmparatorluğu ile de mücadele ettiler ve dolayısıyla Galatlar elinde bulunan şehir de bu mücadelelerden etkilendi. Ankara ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda birçok Galat yerleşimi tespit edilmiştir. Ankara'da Galat hâkimiyeti Roma İmparatoru Augustus'un M.Ö. 25 yılında Galat Krallığı'nı yıkmasına kadar sürmüştür.

Tezimizin Birinci bölümünde Ankara'nın Roma-Bizans döneminde siyasî yapısını inceledik. Ankara'nın tarihî süreçte birçok siyasî olaya ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Ankara'da Roma hâkimiyeti, İmparator Augustus zamanında başlamıştır. Galatların Roma İmparatorluğu ile ilişkileri uzun bir dönemi kapsamakla birlikte, İmparator Augustus M.Ö. 25 yılında Galat Krallığına son vermiştir. Ankara'nın Roma İmparatorluğunun siyasî ve dinî merkezi haline gelişi ve şehrin

üçüncü yüzyıla kadar olan gelişimi yazıtlardan görülmektedir. Roma İmparatorluğu için üçüncü yüzyıl krizi olarak geçen dönemde Ankara'nın yazıtlarda "barbar kavimler" olarak adlandırılan kavimlerin saldırılarına uğradığı bilinmektedir. Anadolu hâkimiyeti için mücadele veren büyük devletlerin mücadelelerinde şehrin kilit rol oynadığı ve bu mücadelelerden önemli ölçüde etkilendiği, özellikle Anadolu yol ağı üzerinde birçok yönden gelen yolların şehre zenginlik ve refah getirdiği gibi büyük düşman ordularını da getirdiği görülmektedir. Bu dönemde Ankara, Gothların, Sasanilerin ve Zenobia'nın saldırısına ve işgaline maruz kalmıştır. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ve Konstantinopolis'in Doğu Roma'nın başkenti olmasıyla İstanbul'dan doğuya giden yollar üzerinde bulunan şehrin önemi daha da artmıştır. Ankara, Bizans döneminde siyasî olarak Bizans-Sasani ve ardından Bizans-Emevi/Abbasi mücadelelerine sahne olmuştur. Bu uzun süreçte birçok saldırılara, işgal ve yağmalara maruz kalmıştır. Başkenti ele geçirmek isteyen güçler, yol üzerindeki önemli bir kale-şehir konumunda olan ve geniş bir kırsala hâkim olan şehri almak veya yok etmek istemişlerdir. Şehre yapılan saldırıların canlı tanığı kale surlarıdır. Kale surlarında birçok tamirat izi, devşirme malzeme ve yazıt bulunmaktadır. Şehir, Bizans'ın otoritesinin sarsıldığı dönemlerde bir uç kalesi halini almış ve düşman ordularının hedefi olmuştur. Şehrin konumu ve kalesinin sağlamlığı, Emevî/Abbasi-Bizans mücadelelerinde önemli görevler üstlenen şehrin Türk-Bizans mücadelelerinde de etkin olmasını sağlamıştır. Daha önce yapılan çalışmalarda şehrin Türkler tarafından alınışının 1075 yılından önce olduğu belirtilmekteydi, ancak şehrin ilk fâtihinin kim olduğu bilinmemekteydi. Şehrin Nisan 1073'ten önce Artuk Bey tarafından alındığını, Artuk Bey'in Sakarya havalisine kadar olan faaliyetlerinden ve Danişmend-nâme'deki konu ile ilgili rivayetlerden yola çıkarak gösterdik. Ankara'nın 1101 Haçlı Seferiyle Bizans'ın eline geçişi ve 1127 yılı öncesi yeniden Türk hâkimiyetine girişiyle siyasî yapıyı tamamladık. Şehrin siyasî olarak kuruluşundan Türk hâkimiyetine girişine kadar oldukça hareketli bir süreç yaşadığı, çalışmamızın siyasî yapı bölümünde görülmektedir.

Tezimizin ikinci bölümü olan *Şehrin Yerleşimi* bölümünü *Şehrin Konumu ve Önemi* ve *Şehrin Fizikî Yerleşimi* olmak üzere iki ana başlık altında işledik. Şehir yerleşiminin ilk evresinin arkeolojik ve tarihî kaynaklar ışığında Frig yerleşimi olduğu görülmektedir. Daha önceki çalışmalarda iddia edildiği gibi, Ankara'daki Frig

yerleşiminin kale ve eteklerinde olduğu ve bu yerleşimin daha sonraki zamanlarda Roma-Bizans yerleşimine de temel teşkil ettiği, şehrin kaleden etrafa doğru büyüdüğü savını, mevcut araştırmalar çürütmüş ve Hacı Bayram tepesi ile eteklerindeki ilk yerleşimin daha sonraki istilâlar dolayısıyla kaleye doğru kaydığı görülmüştür. Ankara'nın ilk yerleşiminin Hacı Bayram tepesi merkezli olup, Fidanlık çevresi ve Çankırıkapı arasında olduğu, Ankara Kalesi ve Ulus merkezinin güneybatısında, Fidanlık-Anıttepe-Bahçelievler arasında kalan bölgede M.Ö. VIII-VI. yüzyıllara tarihlenen Frig Tümülüsleri ile belirgin nekropol alanının yer aldığı görülmektedir. Frig döneminde açık kent görünümünde olan şehrin Galatlar döneminde kale-kent olduğu ve Ankara Kalesi'nin temellerinin de bu dönemde atıldığı düşünülmektedir. Galatia'nın Roma'nın bir eyaleti haline getirilmesi ve Ankara'nın da bu eyaletin merkezi oluşu, şehrin Roma ile ilişkilerini sağlamlaştırmış ve bu durum, şehrin büyüüp gelişmesini sağlamıştır. Roma ile ilişkiler bağlamında Augustus ve Roma adına inşa edilen tapınak da şehrin öneminin artmasını sağlamıştır. Ankara'nın III. yüzyıla kadar çeşitli yapılarla süslendiği ve yerleşimin kalenin batı-kuzeybatısı yönünde ovaya doğru genişlediği görülmektedir. Şehrin Roma hâkimiyetine girişinden (M.Ö.25) Hadrianus zamanına kadar (117-138) sürekli bir gelişme içerisinde olduğu, şehrin phylelerine istinaden söylenebilir. Şehirde Augustus'tan önce varlığı bilinen beş phyleye zaman içerisinde yedi phyle daha ilave edilmiş ve Hadrianus döneminde şehirdeki phyle teşkilatı tamamlanmıştır. Roma döneminde ovaya doğru yayılan şehrin bir surla çevrildiği bilinmektedir. Yapılan surların III. yüzyıldaki saldırılardan zarar gördüğü ve onarıldığı şehir yazıtlarından bilinmektedir. Ankara'da III. yüzyıl istilalarından zarar gören yapıların yenilendiği ve 622 yılındaki Sasani istilasına kadar yerleşimin kale ve aşağısındaki düzlüğü kapsadığı görülmektedir. Sasani istilası ve hemen sonrasında başlayan Emevî/Abbâsî – Bizans mücadeleleri sırasında Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Ankara'da da yerleşimin akropol çevresine odaklanmaya başladığı ve düzlükteki yapıların terkedildiği görülmektedir. Dolayısıyla Roma döneminin geniş alana yayılan metropolisi ilerleyen süreçte tepebaşında ağır istihkâmlı bir şehre dönüşmüştür. Ankara'nın bu kale-şehir yerleşimi, Arap saldırıları boyunca devam etmiş ve X. yüzyılın ilk yarısındaki huzur döneminde şehir, kaleden etrafa doğru yayılmaya başlamıştır. Roma Hamamları ve Augustus Tapınağı gibi surların dışında kalan

yapıların IX. ve X. yüzyıllarda yeniden işlerlik kazanması da bu durumun göstergesidir. Şehrin bu genişlemesi, Türk akınlarıyla sona ermiş ve Türk-Bizans mücadelesinin başladığı XI. yüzyılda şehir yeniden bir Bizans sınır kalesi hüviyetini almıştır.

Ankara şehrinin tarihî süreçteki yerleşim biçimini hem şehrin topografyası, hem de yaşanan siyasî-askerî gelişmeler belirlemiştir.

Ankara şehrinin konumu itibariyle Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen sekiz yolun birleşim noktasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Konstantinopolis ile Kudüs arasındaki ana yolun (Hacı Yolu) da şehirden geçtiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Günümüzde çok azı hariç mevcut olmayan Roma-Bizans dönemi yapılarını, kaynaklar ışığında tespit ettik. Bu yapılardan çok azı bugün mevcut olup, kaynaklarda adı geçen yapıların çoğunun günümüzde yeri dahi bilinmemektedir.

Şehirde bulunan yapıların isimleri bilinenler çalışmamızda kaydettiklerimiz olup, isimleri bilinmeyen birçok yapı da Ankara'da bulunmuş olmalıdır. Ankara ahalisinin ikâmet ettiği mahaller, şehrin tarihî süreçte geçirdiği alansal daralma veya genişlemeyle paralellik göstermiş olmalıdır. Şehirde bulunan mahalleler, phyle teşkilatıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Roma-Bizans döneminde şehrin *Cryptus* ve *Campus* adlı iki ana yerleşim bölgesinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ankara'nın on iki phyle (mahalle)'sini yazıtlardan tespit ettik ve bu phyleleri gösteren yazıtları tezimizin Ek-A bölümünde Türkçe tercümeleriyle birlikte sunduk.

Ankara'da ilk yerleşimin sahibi olan Frigler'den itibaren şehre hâkim olan milletlerin mezarlıklarına da rastlanmaktadır. Bu mezarlık bölgeleri genel olarak tarihî bir devamlılık gösterirler. Meselâ, Frig dönemi mezarlığı olan Gar ve çevresinin Bizans döneminde de mezarlık olarak kullanıldığı görülmektedir.

Çalışmamızın üçüncü bölümü *Şehrin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı* başlığını taşımaktadır. Şehrin Galatlar döneminde bir idarî merkez olup olmadığı belirsizliğini korumakla birlikte M.Ö. I. yüzyıl için Ankara'nın önemli bir Galat kaleşehri olduğu bilinmektedir. Ankara'nın Roma hâkimiyetiyle birlikte bir idarî fonksiyona sahip olduğu ve bu fonksiyonunu Türk hâkimiyetine kadar devam ettirdiği bilinmektedir. Ankara, Roma-Bizans döneminde eyalet ve daha sonra da thema merkezi olarak önemli bir idarî rol oynamıştır. Ankara'nın eyalet ve thema merkezi

oluşu, eyalet/thema yönetimiyle ilgili kurumların ve memurlukların da şehirde bulunmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Ankara'da hem eyalet yöneticileri hem de şehir yöneticileri bulunmuştur. Ankara'nın merkezi olduğu yönetsel alan zaman içinde genişleme ve daralmaya uğramış olmakla birlikte, şehrin idarî merkez olma durumu değişime uğramamıştır. Ankara Roma-Bizans döneminde sırasıyla *Galatia Eyaleti*, *Galatia Prima*, *Opsikion Themasi*, *Bucallerian Themasi*'nin merkezi olmuştur. Ankara'da bulunan idarî kurumlar ve memuriyetler kaynaklardan tespit edilmiştir.

Ankara'nın nüfusunun çevresindeki diğer Anadolu kentlerinden fazla oluşu, şehrin taşıdığı idarî ve coğrafi vaziyete istinaden söylenebilir. Ancak nüfusun miktarını sayısal olarak vermek mümkün değildir. Ankara nüfusunun zaman içerisinde azaldığı veya çoğaldığı da bir çıkarım olarak belirtilebilir. Ancak bu azalmanın ve çoğalmanın rakamsal olarak ifadesi de yine mümkün olamamaktadır. Ankara'da yaşayan halkın toplumsal olarak tabakalar halinde yaşadıkları bilinmektedir. Ankara'da yaşayan bu sosyal grupları kaynaklar ışığında Yöneticiler, Askerler, Asiller ve Zenginler, Ruhban Sınıfı, Özgür Şehir Halkı, Köleler ve Hizmetçiler olarak sınıflandırabilmekteyiz.

Ankara'nın coğrafi konumu, Anadolu'nun önemli yolları üzerinde bir kavşak niteliğinde oluşu, şehrin kesintisiz bir şekilde eyalet/thema merkezi olması, şehir yerleşiminin boyutları, şehirde çok sayıda ve nitelikli sosyal yapıların bulunuşu Roma-Bizans Ankarası'nda canlı bir sosyal hayatın varlığını göstermektedir.

Roma-Bizans Ankara'sında eğlence de sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuruydu. Şehirde çok eski dönemlerden biri büyük şenlikler ve gösteriler düzenlenmekteydi. Ankara'da düzenlenen festivaller ile kültürler arasında yakın bir ilişki bulunmakta olup bazı oyunlar bazı kültürlere adanmaktaydı.

Ankara'da yaşayan nüfusun iktisadî yapısını bütün yönleriyle ortaya koyacak belgelerden mahrum bulunmamız, bizi bazı ipuçlarından çıkarımlar yapmaya zorlamıştır. Şehrin iktisadî yapısı doğal olarak bazı olumlu ve olumsuz faktörlerden etkilenmekteydi. Bu nedenle ekonomide (rakamsal olarak tespit edilememekle birlikte) değişkenlik söz konusuydu. Ankara şehrinin ziraî ve sînâi anlamda önemli ürünlerin üretildiği bir merkez olduğu bilinmekle birlikte bu üretim faaliyetlerinin boyutları ve üretilen malın miktarı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.

Ankara’da tarımsal üretim doğal dengeye dayanmaktaydı ve karasal iklime bağlı olarak da şehrin kırsalında tahıl üretimi yapılmaktaydı. Günümüzdeki durumdan yola çıkılarak şehir kırsalında üretimi yapılan başlıca tarım ürünlerinin buğday ve arpa olduğu söylenebilir. Galatia bölgesinde ele geçirilen öküz ve pulluk tasvirli mezartaşları da tahıl üretimine işaret etmektedir. Şehirde bulunan idarî memuriyetlerden birinin de yazıtlara binaen Sitometres makamı olduğu bilinmektedir. Tahıl ölçüleri hâkimi olarak hizmet gören Sitometres makamı, şehirdeki tahıl üretimine işaret etmektedir. Tahıl üretiminin dışında üzüm üretimi hakkında da kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Ancak diğer tarımı yapılan meyve sebzelerin neler olduğu kaynaklar ışığında söylenemese de günümüzden çok farklı olmadığı söylenebilir. Ziraî hayatın önemli bir unsuru olan hayvancılığın da şehirde çok eski zamanlardan beri ekonomik bir faaliyet olarak sürdürüldüğü bilinmektedir.

Roma-Bizans döneminde şehirde sınaî üretimin de çeşitlilik gösterdiği kaynaklardan yola çıkılarak söylebilir. Ankara’da bu dönemde taş ocaklarının bulunduğu, taş işçiliğine, kuyumculuğa, şarapçılığa, dolumacılığa dair bilgi ve işaretler bulunmaktadır.

Şehir, Türk hâkimiyetine kadar geçen tarihî süreçte Galatia Eyaleti, Opsicion ve Bucallerian Themalarının idarî merkezi olması yanında, ticarî merkezi de olmuştur. Bölgesel ticaretin varlığı bilinmekle birlikte yazıtlarda Agoronamos ünvanlı idarî personelin varlığı da bölgesel ticaretin bir kanıtı olarak görülmektedir. Ayrıca Ankara şehir sikkelerinin yanında Galatia eyaletinin diğer şehirlerinin sikkelerinin de şehirde bulunması, şehrin bölgesel bir ticarî merkez olduğunu göstermektedir. Bölgesel ticarî bir merkez olan şehrin uzak bölgelerdeki tüccarlar tarafından da bilindiği ve uzak bölgelerle şehir arasında ticarî bir ilişkinin bulunduğu dair bazı bilgiler de vardır. Ankara’nın ticarî hinterlandının oldukça geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Mısır-Memphis, Slovakya-Bratislava ve Arabistan-Mekke ile Ankara arasında ticarî ilişkiler bulunduğunu gösteren belgeler bulunmaktadır. Bu bölgelerden Mekke ile Ankara arasındaki ilişki Hâşim b. Abdümenâf’ın Ankara’yı ziyaretiyle ilgilidir. Bu ziyareti gösteren önemli bir bulgu, şehirde XVI. yüzyıldan 1932 yılına kadar Kureyş adlı bir mescid ve mahallenin bulunmasıdır. Şehrin ticarî öneminin en önemli göstergesi ise şehrin Kral Yolu, Hacı Yolu ve İpek Yolu gibi önemli yollar üzerinde bulunmasıdır.

Şehirde ticaret, agora’da, cardo maximus boyunca dizili bulunan bir dizi dükkânda ve Roma Hamamı’nın doğusunda bulunan dükkânlarda satılıyordu. Şehirdeki

kamu işlerinin yürütülmesi için gerekli olan finansal desteğin en öneml kaynağının şehirde bulunan zenginler olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır. Ankara senatosunun kırsalda yaşayan bazı üyelerinin olduğu da bilinmektedir. Kırsaldan senatoya üye olan zengin kimselerin de şehir yönetimini finansal olarak destekledikleri düşünülebilir.

Ankara'nın çok sayıda, muhtelif tip ve büyüklükte bronz paraları basılmış olup, Yunanca yazıtlı olan bu paralar günümüze kadar iyi korunmuş olarak gelmiştir. Ankara şehir sikkeleri aracılığıyla şehir tarihi hakkında önemli ipuçlarına ulaşılabilmektedir.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde Ankara'nın Roma-Bizans dönemindeki dinî yapısını işledik. Bu bağlamda şehirde paganizm ve pagan kültler, Yahudilik ve Hristiyanlık üzerinde durduk.

Ankara'da paganizm döneminde tapınım gören kültleri kroniklerden, yazıtlardan ve sikkelerden tespit edebiliyoruz. Şehirde bilinen ilk yerleşimden IV. yüzyılda Hıristiyanlığın şehirde yaygın hale gelişine kadar Pagan kültlerin canlı bir şekilde yaşamakta olduğunu, şehirdeki yazıt ve sikkelerde kültlerin ve tasvirlerinin yoğun olarak kullanılmasından öğreniyoruz. Pagan dönem yazıt ve sikkeleri incelendiğinde, Ankara'nın çok geniş bir tanrılar panteonuna sahip olduğu görülmektedir. Kaynaklardan tespit edebildiğimiz Paganizm dönem tanrıları/kültleri; Kybele, Zeus Tavianus, Men, Asklepios ve Hygeia, Demeter, Dionysos, Artemis, Athena, Apollon, Hermes, Helios, Herakles, Tykhe, Sarapis, İsis, İmparator kültü olarak sıralanabilir.

Ankara'da Paganizm'den sonra yaygın olan inanç sisteminin Hıristiyanlık olduğu bilinmekle birlikte, Hıristiyanlığın şehirde III. yüzyılda yayılmaya başladığı ancak, İmparatorluğun Hıristiyanlıkla barıştığı IV. yüzyılda (313 Milano Fermanı) açıktan yayıldığı görülmektedir. Hıristiyanlığın Roma topraklarında yayılması üzerine imparatorluğun bu dine karşı uyguladığı siyasetin (başlangıçta tepki ve zulüm, sonrasında barış ve kabul süreci) mikro örneklerini, Ankara'da Hıristiyanlığın yayılışı ve yerleşmesi sürecinde de görmekteyiz. Hıristiyanlığın yayılmasında önemli bir figür olan Paulos'un Galatia ziyaretinde Ankara'ya uğramadığı, O'nun faaliyetleri ve seyahat rotasına dayanılarak söylenebilir. Nitekim Ankara'da ilk Hristiyan cemaatlere IV. yüzyılda rastlanmaktadır. Anadolu'da Montanizm, II. yüzyılın sonlarından itibaren oldukça yaygın olmasına rağmen Ankara'da Montanizm'le ilişkilendirilen sadece bir yazıt bulunmuştur. Dolayısıyla Montanizm'in şehirde çok etkili olmadığı söylenebilir. Ankara'nın III. yüzyılda Hıristiyanlaşmaya başladığını gösteren bazı bilgiler Azizlerin hayat hikâyeleri (vitalar)'nde bulunmaktadır. Bu anlatılarda şehrin

valileri tarafından yargılanıp öldürülen martyr (Hıristiyan şehidi) hikayeleri, Ankara'nın bu dönemdeki dinî yapısı hakkında bilgi vermektedir. Ankara, İmparatorluğun Hıristiyanlara uyguladığı baskı ve takibat dönemini gayet canlı bir şekilde yaşamıştır. Bu durumu 314 yılında Ankara'da yapılan Ankara Konsili'nde alınan kararlar da göstermektedir. 313 Milano Fermanı'na kadar geçen dönemde valiler tarafından yargılanıp öldürülen Ankaralı martyrler arasında Clement, Agathangelus, Christopher, Chariton, Theodotos, Plato, Antiochus ve Valens kaydedilmektedir.

Diocletianus'tan I. Constantinus'un imparatorluğuna kadar geçen ve büyük takibat dönemi olarak bilinen süreçte, Hıristiyan martyrlerinin anlatılarından, şehirde Hıristiyanlarla Paganlar arasında bir mücadele olduğu ve bu mücadelede üstün tarafın yönetimi elinde tutan Paganlar olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde gerçekleşen martyr'lik hadiseleri, daha sonraki Hıristiyanlar için örnek olmuş ve inancın daha sağlam bir şekilde yerleşmesinde etkili olmuştur. Yine bu anlatılardan büyük takibatın, şehrin kırsalında şehir merkezindeki kadar etkili olmadığı da görülmektedir.

Constantinus ile gelen barış döneminde Ankara Kilisesi, Anadolu'daki en önemli kiliselerden biri ve Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinde dördüncü sırada bulunan Galatia metropolitinin ikametgâhı idi. Milano Fermanı'nın ilanından bir yıl sonra, Maksiminus'un ölümünden sonraki paskalyadan sonra büyük zulüm dönemindeki baskılardan dolayı (görünüşte de olsa) Hıristiyanlıktan sapmaların görüldüğü konsilin (*Saint Synode*) toplanma yeri olarak da Ankara'nın seçilmiş olması, bu durumu desteklemektedir.

Basileus'tan itibaren Ankaralı piskoposların IV. yüzyıl genel kilise politikalarındaki etkinlikleri neredeyse sonlanmış gibi görünüyor. 360 yılından 380 yılına kadar kilise konsillerinin sayısı azalmış, buna paralel olarak da piskoposların konsillere katılmak amacıyla yapmak zorunda kaldıkları seyahatlerin sayısında da azalma olmuştur. Bunun nedeni, 361-363 yılları arasında imparatorluğu bir paganın yönetmesi, 364-378 yılları arasında ise, İmparator Constantius'un din politikasını takip eden Valens'in dinî politikalarıdır. Valens, bir araya gelmeye çalışan muhalif piskoposların hareket alanlarını kısıtlamıştır. Kilise tarihlerinde 360'lı yıllardan itibaren Ankaralı piskoposlardan neredeyse hiç söz edilmemektedir. Muhtemelen Ankara Kilisesi de Constantinopolis kilisesinin yükselişine ters orantılı olarak düşüşe geçmiş ve başkent'in hegemonyası altında tâbi bir politika izlemiş ve sivrilememiştir. Ayrıca Julianus'un uygulamaları ve

Ankaralıların Julianus'a karşı tutumları, bu dönem Ankara'sının dinî olarak kırılğan bir yapıya sahip olduğunu ve Hıristiyanlığın şehrin inanç dünyasında henüz egemen olmadığını göstermektedir. IV. yüzyılın ikinci yarısında Ankaralıların çocuklarını Libanius, Himerius ve Themistius gibi meşhur pagan öğretmenlere göndermeleri de, şehrin elit tabakalarının henüz pagan olduğunun bir göstergesidir.

Ankara'nın VI. yüzyılda Martyrleriyle anılan kutsal bir ziyaret mekânı olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. İmparatorluk sathında meşhur olan martyrlerin yaşadıkları ve martyrium'larının bulunduğu yer olan Ankara'nın, Hac ziyareti için şehirde konaklayan Hacılar tarafından ziyaret edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Hıristiyanlığın Ankara'da Türk hâkimiyetine kadar oldukça etkili ve canlı olduğu kaynaklardan görülmektedir. Şehrin Türk hâkimiyetine girişiyle, şehirde İslâmiyet'in hâkim din olduğu, Türk-İslâm döneminde şehirde inşa edilen yapılardan ve dönemin kaynaklarından anlaşılma ile birlikte, şehirde farklı dinî inanç gruplarının uzun yıllar bir arada yaşadıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

- 1973 İl Yıllığı**, Ankara Valiliği Yayınları, Ankara, 1973.
- AGAPIUS (Mahboub) DE MENBIDJ, **Kitab Al-Unvân**, C. 2, haz. Alexandre Vasiliev, Paris, 1909.
- AHMED REFİK, “Ankara’da Osmanlı Türkler”, **Hayat**, S. 21, Ankara, 23 Nisan 1927, ss. 407-408.
- AHMED TEVHİD, “Ankara’da Ahiler Hükümeti”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, cüz. 19, 1 Nisan 1329, ss. 1200-1204.
- AINSWORTH, William Francis, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, C. 1, 2, J. W. Parker, London, 1842.
- AK, Bilal, “Ankara Adının Kaynağı ve Yeni Bir Yaklaşım”, **Türk Yurdu**, C. 22, S. 176 (Ankara Sayısı), Ankara, 2002, ss. 50-60.
- AKÇURA, Tuğrul, **Ankara, Türkiye Cumhuriyeti’nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1971.
- AKOK, Mahmut, “Ankara Şehri İçinde Rastlanan İlkçağ Yerleşmesinden Bazı İzler ve Üç Araştırma Yeri”, **Bellekten**, C. XIX, S. 75, Temmuz 1955, ss. 309-329.
- _____ “Ankara Şehrindeki Roma Hamamı”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XVII.1 (1968), TTK Basımevi, Ankara, 1969, ss. 5-37.
- AKOK, Mahmut; PENÇE, Necdet, “Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarının Nakli”, **Bellekten**, C. V, Ankara, 1941, ss. 117-122+7ek.
- AKŞİT, Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- AKTÜRE, Sevgi, **Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- _____ “16. Yüzyıl Öncesi Ankara’sı Hakkında Bilinenler”, **Tarih İçinde Ankara, Eylül 1981 Seminer Bildirileri**, der. Aysel Tükel Yavuz, ODTÜ-Ankaralılar Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, ss. 3-48.
- AKURGAL, Ekrem, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey**, TTK Basımevi, Ankara, 1978, s. 284.

- _____ “Augustus Tapınağı ve Yazıtlar Kraliçesi”, **Ankara Dergisi**, C. 1, S. 1, Ekim-1990, ss. 16-34.
- _____ **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Yayınları, Ankara, 1998.
- AKYOL, Hasan, “Fatih Sultan Mehmed Döneminde Ankara”, **I. Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu**, Gebze, 2013. (Baskıda)
- ALBERTUS AQUENSIS, **Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione**, Almancaya Çev. H. Hefe, Geschichte des Ersten Kreuzzuges, Jena, 1923.
- ALBUSTANLIOĞLU, Tulga, “Ankara-Beypazarı, Yalnızçam Köyü Ören Yeri midir?”, **AMM 1995 Yıllığı**, Ankara, 1996, ss. 215-231.
- ALFOLDY, Geza, “The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries”, **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Vol. 15/1, Duke University, 1974, ss. 89-111.
- AMMIANUS MARCELLINUS, **History**, C. I, II, III, İngilizceye Çev. John C. Rolfe, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1935.
- ANGOLD, Michael, **The Byzantine Empire, 1025-1204**, Longman Press, London-New York, 1997.
- ANNA KOMNENA, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.
- APPIAN, **Roman History**, Ed. E. H. Warmington, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1972.
- ARDIÇ, Nureddin, “Frikler Devrinde Ankara”, **Ülkü**, S. 71, C. XII, İkinci Kânun, 1939, ss. 423-427.
- ARIK, Remzi Oğuz, “Karalar Hafriyatı”, **TTAED**, S. II, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, ss. 102-168.
- _____ “Karaoğlan Höyüğü”, **Bellekten**, C. 3, S. 9, 1939, ss. 27-42.
- _____ “Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor”, **Bellekten**, C. VIII, S. 29-32, 1944, ss. 341-384.
- _____ “Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, ss. 47-59.

- _____ “Anadolu’da Yeni Yerleşme Yerleri”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, ss. 342-352.
- ARRIANUS, **İskender’in Seferleri**, Çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul, 2005.
- ARSLAN, Melih, **Roman Coins, Museum of Anatolian Civilisations**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- _____ **Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri**, ATO Yayınları, Ankara, 2004.
- ARSLAN, Melih; METİN, Mustafa, “Yeni Bir Kybele Heykeli”, **Anadolu**, S. 26, 2004, ss. 1-10.
- ARSLAN, Murat, **Galatlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- ARSLANOĞLU, İbrahim, **Genel Sosyoloji Ders Notları**, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000.
- ASLAN, F. Gülay, “Ankara İli, Haymana İlçesi, Külhöyük 1998 Kurtarma Kazısı Kemik Buluntuları”, **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, ss. 9-23.
- Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C. 30, (1 Ekim 1937-10 Kasım 1938), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- ATHANASIOS, **Apologia Contra Arianos**, İngilizce’ye Çev. M. Atkinson, Archibald Robertson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 4, Ed. Philip Schaff, Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., 1892.
- _____ **History of the Arians**, İngilizce’ye Çev. M. Atkinson, Archibald Robertson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 4, Ed. Philip Schaff, Henry Wace, Christian Literature Publishing Co., 1892.
- AUGUSTUS, **Monumentum Ancyranum Ankara Anıtı**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009.
- AVCI, Casim, **İslam-Bizans İlişkileri**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.
- AYDIN, Süavi; EMİROĞLU, Kudret; TÜRKOĞLU, Ömer; ÖZSOY, Ergi D., **Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- AZİMÎ, **Azimî Tarihi**, Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

- BAĞLUM, Kemal, **Beşbin Yılda Nereden Nereye Ankara**, Ankara, 1992.
- BAHADIR, Gürhan, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı”, **AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 28, S. 46, 2009, ss. 163-178.
- BAHAR, Beki L., **Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- BAHAR, Hasan, **Eskiçağ Uygarlıkları**, Kömen Yayınları, Konya, 2010.
- _____ **Roma ve Bizans Tarihi**, Kömen Yayınları, Konya, 2010.
- BAILLY, Auguste, **Bizans Tarihi**, C. I, Çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, t.y.
- BAKAR, Nur, **Ankara Roma Hamamı ve Hamamda Ele Geçen Sütun Başlıkları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- BAKIR, Abdulhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara, 2005.
- BARJAMOVIC, Gojko, “The Geography of Trade: Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975 – 1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of Exchange” **Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period (Old Assyrian Archives, Studies 3)**, Ed. J. G. Dercksen, Vol. 111, Nederlands Instituut Publications, Leiden, 2008, pp. 87-100.
- _____ “Sites, routes and geography in Central Anatolia”, **Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday**, Ed. I. Singer, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, Tel Aviv, 2010, pp. 10-25.
- _____ **A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period**, CNI Publications, Copenhagen, 2011.
- BASKICI, M. Murat, **Bizans Döneminde Anadolu, İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009.
- BAŞ, Bilal, “Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüşçülük Mezhebi”, **Divan**, 2000/2, ss. 167-200.

- BAYBURTLUOĞLU, İnci, “Ankara Antik Tiyatrosu”, **AMM 1986 Yıllığı**, Ankara, 1987, ss. 9-23.
- BAYDUR, Nezahat, **İmparator Iulianus**, Arkeloloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.
- BAYET, Albert, **Dine Karşı Düşüncenin Tarihi**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1970.
- BAYKURT, Burhanettin, **Ankara Akıncı Ovası Tarihi ve Kültürü**, Kazan Ofset, Ankara, 2003.
- BAYKURT, Cami, **Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler**, Karma Kitaplar, İstanbul, 2007.
- BAYNES, Norman H., “Cosntantine’s Successors to Jovian: and the Struggle with Persia”, **CMH**, Macmillan Company, 1911, C. I, ss. 55-86.
- BENNETT, Julian, “The Political and Physical Topography of Early Imperial Graeco-Roman Ancyra”, **Anatolica**, C. XXXII, 2006, ss. 189-227.
- _____ “New Evidence from Ankara fort the *collegia veteranorum* and the *albata decursio*”, **AS**, Vol. 56, BIAA Yayınları, Ankara, 2006, ss. 95-101.
- _____ “Gladiators at Ancyra”, **Anatolica**, C. XXXV, 2009, ss. 1-15.
- BESALEL, Yusuf, **Yahudi Tarihi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2000.
- BONFIL, Robert, “Continuity and Discontinuity (641-1204)”, **Jews in Byzantium Dialectics of Minority and Majority Cultures**, Ed. R. Bonfil, O. Irshai, G. G. Stroumsa, R. Talgam, Brill, Leiden, Boston, 2012, ss. 65-100.
- BOSCH, M. E., **Helenizm Tarihinin Ana Hatları**, C. I, Çev. Afif Erzen, İÜ Yayınları, İstanbul, 1942.
- _____ **Helenizm Tarihinin Anahatları**, C. II, Çev. Sabahat Atlan, İÜ Yayınları, İstanbul, 1943.
- _____ “Ankara’daki Antik Devir Hamamının Müessisi”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, ss. 576-580.
- _____ “Ankara I. Die Phylen II. Die Aera”, **Anadolu Araştırmaları**, C. I, S. I, Ankara, 1955, s. 57-74.

- _____ **Quellen Zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum**, TTK Yayınları, Ankara, 1967.
- BOSWORTH, C. E., “el-Harizmî’ye Göre Bizanslıların ve Hristiyanların Kullandıkları İdârî-Dînî Unvanlar”, Çev. Levent Öztürk, **Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, 1995, ss. 309-317.
- _____ “The Byzantine Defence System in Asia Minor and the First Arab Incursions”, **The Arabs, Byzantium and Iran**, Variorum Collected Studies Series: CS529, 1996, ss.116-124.
- _____ “Byzantium and the Syrian Frontier in the Early Abbasid Period”, **The Arabs, Byzantium and Iran**, Variorum Collected Studies Series: CS529, 1996, ss.54-62.
- BOYANA, Hülya, “Antik Dönemde Ankara Tanrıları ve Kültürleri”, **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. II, ss. 557-575.
- BÖRTÜCENE, Demet, **Bir Zamanlar Ankara**, ABB Yayınları, Ankara, t.y.
- BRADBURY, Scott, **Selected Letters of Libanius from the Age of Constantius and Julian**, Liverpool University Press, 2004.
- BRIANT, Pierre, **The History of Persian Empire: From Cyrus to Alexander, A History of The Persian Empire**, İngilizceye Çev. Peter T. Daniels, Eisenbrauns, 2002.
- Brill’s Encyclopedia of the Ancient World New Pauly**, Ed. Hubert Cancik, Helmuth Schneider, English Ed. Christine F. Salazar, David E. Orton, Leiden-Boston, 2002. C. 1, süt. 673, 674.
- BROOKS, Edmund Wright, “The Emperor Zenon and the Isaurians”, **The English Historical Review**, Oxford University Press, Vol. 8, No: 30 (Nisan, 1893), pp. 209-238.
- _____ “A Syriac Chronicle of the year 846”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft**, C. 51(1897), ss. 569-588.
- _____ “The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources”, **JHS**, Vol. XVIII, 1898, ss. 182-208.

- _____ “Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids”, **The English Historical Review**, Vol. 15, No: 60 (October, 1900), pp. 728-747.
- BROWN, Peter, **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, Çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- BULUÇ, Sevim, “İlkçağda Ankara”, **Ankara Dergisi**, C. 1, S. 2, Mayıs 1991, ss. 13-28.
- BULUT, Hülya, **Daskyleion’da Akhemenid Satrahlığı Sonu ve Hellenistik Dönem**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.
- BURY, John B., **A History of Greece to the Death of Alexander the Great**, Macmillan and Co. Limited, New York, 1900.
- _____ “Mutasim’ s March Through Cappadocia in A. D. 838”, **JHS**, Vol. 29 (1909), ss. 120-129.
- BUSBECQ, O. G., **Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.
- BÜLBÜL, Cemil, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 27, 2009/2, ss. 79-94.
- BÜYÜKYILDIZ, Feridun, **Başka Kent Ankara**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009.
- CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul, 1994.
- CAMERON, Averil, “Agathias on the Sassanians”, **DOP**, Vol. 23 (1969-1970), ss. 67-183.
- _____ “The Authenticity of the Letters of St Nilus of Ancyra”, **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Vol. 17, No. 2, 1976, ss. 181-196.
- _____ “Images of Authority: Elites And Icons in Late Sixth-century Byzantium”, **Byzantium And The Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979**, Ed. Margaret Mullet, Roger Scott, 1981, ss.205-236.

- CANTOR, Norman F., **Alexander the Great Journey to the End of the Earth**, Harper Perennial Edition Published, New York, 2007.
- CASSIUS DIO, **Roman History**, C. I-IX, İngilizceye Çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1970.
- CHARANIS, Peter, “Kültürel Çeşitlenme ve Anadolu’da Bizans İktidarının Çöküşü”, Çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, S. X, Mayıs-Ağustos 2011, ss. 195-217.
- CICERO, M. Tullius, **Deiotarus’u Caesar’a Karşı Savunma**, Çev. Leylâ Özbay, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994.
- _____ **Political Speeches**, İngilizceye Çev. D. H. Berry, Oxford University Press, New York, 2006.
- CLAUDIAN, **Against Eutropius**, İngilizceye Çev. Maurice Platnauer, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1922.
- CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, **De Administrando Imperio**, CFHB, Vol. I, Ed. Gy. Moravcsik, İngilizceye Çev. R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967.
- Corpus Inscriptionum Graecarum**, Ed. A. Boeckh, Berolini, 1828-1877.
- Corpus Inscriptionum Latinarum**, Academiae Litterarum Regiae Borussicae, C. III, Ed. Theodorus Mommsen, 1873.
- CRAMER, John Anthony, **A Geographical and Historical Description of Asia Minor**, C. II, University Press, Oxford, 1832.
- CRIBIORE, Raffaella, **The School of Libanius in Late Antique Antioch**, Princeton University Press, 2007.
- _____ **Libanius the Sophist**, Cornell University Press, New York, 2013.
- CROSS, Toni M.; LEISER, Gary, **A Brief History of Ankara**, Indian Ford Press, Vacaville, California, 2000.
- CROWFOOT, J. W., “Exploration in Galatia cis Halym”, **JHS**, Vol. 19, Society for The Promotion of Hellenic Studies, 1899, ss. 34-318.
- ÇAPAR, Ömer, “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, **AÜDTCFD**, C. 29, S. 1-4, 1978, ss. 167-210.
- _____ “Ankara Adı ve Kentin Kuruluşu”, **Taş Devrinden Cumhuriyet’e Ankara**, 2009, ss. 41-71.

- ÇELEBİ, Ahmet, “et-Tarihu’l-İslâmî ve Hadaratü’l-İslâmiyye”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. 2, Esra Yayınları, Konya, 1994.
- _____ “Abbasiler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. 3, Esra Yayınları, Konya, 1994.
- ÇELİK, Mehmet, **Süryani Kilisesi Tarihi**, C. I, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987.
- _____ **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu’nda Din-Devlet İlişkileri-I**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.
- _____ **Fener Patrikhanesi’nin Ekümeniklik İddiasının Tarihî Seyri (325-1453)**, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.
- ÇELİK, Mehmet; GÜNDÜZ, Şinasi; YAŞAR, Şükran, “Şehrin Dinî Yapısı”, **Edessa’dan Urfa’ya I**, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, ss. 333-489.
- ÇELİK, Mehmet; YAŞAR, Şükran, “Kuruluşundan İslam Fethine Kadar Edessa’nın Siyasi Tarihi”, **Edessa’dan Urfa’ya I**, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, ss. 127-235.
- _____ “Tur Abdin’de Manastır Hayatı”, **Uluslararası Midyat Sempozyumu**, Mardin, 2012, ss. 491-506.
- ÇİNER, Refakat, “İlica-Ayaş İskelet Kalıntılarının Tetkiki”, **Antropoloji**, S. 4, 1969, ss. 195-217.
- ÇOĞ, Mehmet, “İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında ‘Pavlikanlar’ Üzerine Bir Değerlendirme”, **Fırat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 13, S. 2, 2008, ss. 73-87.
- DALMAN, Knut Olof, “1931’de Ankara’da Meydana Çıkarılan Asarı Atika”, **TTAED**, S. I, İstanbul, Temmuz 1933, ss. 121-133.
- DANDAMAEV, Muhammad Abdulkadyrovich, **A Political History of the Achaemenid Empire**, İngilizceye Çev. W. J. Vogelsang, Brill, Leiden, 1989.
- DANIK, Ertuğrul, “Arşiv Belgeleri Işığında Ankara Teyyare Meydanı Kazısı”, **Kebîkeç**, Yıl. 5, S. 9, Ankara, 2000, ss. 139-148.
- Dânişmend-nâme**, Haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

- DARBYSHIRE, Gareth; MITCHELL, Stephen, “The Galatian Settlement in Asia Minor”, **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, ss. 163-199.
- DARBYSHIRE, Gareth; MITCHELL, Stephen; VARDAR, Levent, “The Galatian Settlement in Asia Minor”, **AS**, Vol. 50, BIAA, 2000, ss. 75-97.
- DARKOT, Besim, “Ankara”, **İA**, MEB Yayınları, İstanbul, 1965, C. 1, ss. 437-453.
- DAWES, Elizabeth; BAYNES, Norman H., **Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies Translated from the Greek**, Basil Blackwell-Alden Press, Oxford, 1948.
- DE MARTINO, Stefano, **Hititler**, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.
- DE LA BLETERIE, **The History of the Emperor Jovian**, London, 1798.
- DELEHAYE, Hippolyti, **Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae**, Bruxellis, 1902.
- _____ **Les Origenes du Culte des Martyrs**, Bruxelles, 1912.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, **Roma Tarihi I. Cilt-Cumhuriyet, I. Kısım-Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, TTK Yayınları, Ankara, 1993.
- DEMİRDELEN, Halil, “Balgat Roma Mezarında Bulunan Bronz Kilit Aksanı”, **AMM 1999 Yıllığı**, Ankara, 2000, ss. 77-92.
- DEMİRKENT, Işın, “1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans’ın Askerî ve Siyasî Durumu”, **Tarih Dergisi**, S. XXXIII, Mart 1980/81 (Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra Sayısı’ndan Ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1982, ss. 133-146.
- _____ “Bizans”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, C. 6, ss. 230-244.
- DENİZLİ, Hikmet; KAYA, Vahap; ÇETİN, Nusret, “2005 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları”, **AMM 2005 Yıllığı**, Ankara, 2006, ss. 9-34.
- DERNSCHWAM, Hans, **İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü**, Çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- DEVREKER, John, “Pessinonte: Histoire et Fouilles”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XXVIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1989, ss. 165-176.

- DIEHL, Charles, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Cevdet R. Yularkıran, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.
- Dictionary of Greek and Roman Geography**, Ed. William Smith, London, 1854.
- DİLEMRE, Saim Ali, “Ankara’nın Adına Dair Eski Bir Efsane”, **Ulus**, 26.12.1941, s. 2.
- _____ “Ankara’nın Adı”, **Ulus**, 27.12.1941, s. 2
- DİNÇOL, Ali, “Hititler Son Tunç Çağı”, **Arkeo-Atlas**, S. 3, İstanbul, 2004, ss. 22-59.
- DIODORUS OF SICILY, **Bibliothèque Historique**, İngilizceye Çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1947.
- DODGEON, Michael H.; LIEU Samuel N. C., **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226±363)**, Roudledge, London, New York, 1991.
- DOLUNAY, Necati, “Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Çankırıkapı Hafriyatı”, **Belleten**, C. V, S. 19, Temmuz 1941, ss. 261-275.
- _____ “Ankara Tarihi Milâttan Binlerce Yıl Eveline Çıkan Asla Sahiptir”, **Ulus**, 25.12.1941, s. 2, 6.
- _____ “Çankırıkapı Hafriyatı”, **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, ss. 212-218.
- _____ “Hasanoğlan İdolü”, **V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1960, ss. 80-86.
- DÖNMEZER, Sulhi, **Toplumbilim**, Beta Yayınları, İstanbul, 1999.
- DRINKWATER, John, “Maximinus to Diocletian and crisis”, **CAH**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, C. XII, ss. 28-66.
- DÜRÜŞKEN, Çiğdem, **Roma Dini**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003.
- EBU’L-FİDÂ’, **Takvîmu’l-Buldân**, İntişarat-ı Bünyad Ferheng-i İran, 1999.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Tarihimizde Kölelik”, **Tarih ve Medeniyet**, S. 11, Ocak, 1995, ss. 20-25.

- EKİZ, Halil Hamdi, “Etiyokuşu İdolleri ve Karayavşan İdolleri”, **25. AST**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 147-159.
- _____ “Gavurkalesi (Gavurkale) Kaya Anıtı”, **AMM 2007-2008 Yıllığı**, Ankara, 2009, ss. 213-226.
- EL-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud, **Fütûhu'l-Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- EL-İDRİSÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hüsni et-Talebî, **Nüzhetu'l-Müştâk fî İhtiraki'l-âfâk**, c. 2, Âlemül'l-Kütüb, Beyrut, 1989.
- EL-KAZVİNÎ, Zekeriyya İbn Muhammed bin Mahmud, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Dâr Sâdır, Beyrut, [t.y.].
- EL-MAKDİSÎ, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-benâe'ş-Şâmî, **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim**, Brill, 1906.
- Elçilerin İşleri**, (Yeni Ahid)
- ELIADE, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna**, C. II, Çev. Ali Berktay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.
- EPIPHANIUS OF SALAMIS, **The Panarion**, Books II-III (Sects 47-80), İngilizce'ye Çev. Frank Williams, Brill, Leiden, 1994.
- ERBAŞ, Ali, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, 2002, ss. 97-120.
- ERBİL, Mehmet, “Hasanoğlan”, www.mehmet-erbil.tr.gg (19.11.2013-01:58).
- ERDOĞAN, Abdülkerim, **Unutulan Şehir Ankara**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004
- _____ **Geçmişten Günümüze Kazan**, Kazan Belediye Başkanlığı Yayınları, 2009.
- ERDOĞAN, Abdülkerim; GÜNEL, Gökçe; KILCI, Ali, **Tarih İçinde Ankara**, C. 1, ABB Yayınları, Ankara, 2008.
- ERDOĞAN, Abdülkerim; GÜNEL, Gökçe; NARİNCE, Mehmet, **Cumhuriyet ve Başkent Ankara**, ABB Yayınları, Ankara, 2007.
- ERENDİL, Muzaffer, “Ankara'da Galat-Roma Magaba Savaşı”, **Askerî Tarih Bülteni**, S. 35, Ağustos 1993, ss. 234-241.

- ERGENÇ, Özer, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- ERGİN, Gürkan, **Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- ERTEM, Hayri, "1990 Yılı Yaz Aylarında Ankara Gölbaşı ve Haymana İlçe Sınırları İçinde Gerçekleştirilen Satıh Araştırmaları", **IX. AST**, Ankara, 1992, ss. 585-593.
- ERZEN, Afif, **İlkçağda Ankara**, TTK Yayınları, Ankara, 2010.
- _____ "Men ve Augustus'un Ankara Mabedi ile Olan Münasebetleri", **V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1960, ss. 134-141.
- EUSEBIOS, **Kilise Tarihi**, Çev. Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011.
- _____ **The Life of Constantine**, İngilizceye Çev. E. Cushing Richardson, Ed. Philip Schaff, Christian Classics Ethereal Library, New York, 1890.
- _____ (Jerome), **Chronicle**, Online edition (tertullian.org), 2005.
- EUSEBIUS HIERONYMOUS, **Lives of Illustrious Men**, Çev. Ernest Cushing Richardson, Nicene and Post-Nicene Fathers Series, II, Ed. Philip Schaff, Vol. 3, Christian Classics Ethereal Library
- EUTROPIUS, **Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti**, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- EVAGRIUS SCHOLASTICUS, **Ecclesiastical History**, İngilizceye Çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2000.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Çev. Zuhuri Danışman, C. 4, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1970.
- Expositio Totius Mundi et Gentium**, Haz. Giacomo Lumbroso, 1903.
- EYİCE, Semavi, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", **Atatürk Konferansları IV 1970**, TTK Yayınları, Ankara, 1971, ss. 61-124.
- _____ "Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri: Klemens Kilisesi", **Ankara Dergisi**, C. 1, S. 2, Mayıs 1991, ss. 5-12.

- _____ “P. Guillaume de Jerphanion ve Ankara Kalesi”, **Ankara Dergisi**, C. 2, S. 5, Temmuz 1993, ss. 9-32.
- _____ “Eflâtun Mescidi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 477-478.
- _____ “Bizans Döneminde Ankara”, **Anadolu Araştırmaları**, S. XIV (Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, ss. 243-264.
- FERNGREN, Gary, B., **Medicine-Health Care in Early Christianity**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2009.
- FOSS, Clive, **Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis**, Çev. Çiğdem Önal Emiroğlu, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2011.
- _____ “The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity”, **The English Historical Review**, Vol. 90, No: 357(Ekim-1975), ss. 721-747.
- _____ “Late Antique and Byzantine Ankara”, **DOP**, Vol. 31(1977), pp. 27+29-87.
- FRENCH, David, **Roma Çağında Küçük Asya’daki Yollar ve Mil Taşları**, Fasikül I: Hacı Yolu, BIAA Yayınları, 1981.
- _____ “Galatia Bölgesi Roma Yolları ve Miltaşları”, **AMM 1990 Yıllığı**, Ankara, 1992, ss. 6-31.
- _____ **Inscriptions of Ankara**, AMM Yayınları, Ankara, 2003.
- FRENCH, David ve diğerleri, **Ankara 50**, The Ankara Society for the Promotion of Tourism, Antiquities and Museums-5/Ankara Turizmi, Eskieserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yayınları-5, Ankara, 1973.
- GALANTİ, Avram, **Ankara Tarihi I-II**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.
- Galatyalılar’a Mektup**, (Yeni Ahid)
- GARSTANG, John, **The Land of the Hittites an Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments**, Londra, 1910.
- GENESIOS, **On The Reigns of The Emperors**, İngilizceye Çev. Anthony Kaldellis, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, 1998.

- GEORGE SYNKELLOS, **The Chronography**, Çev. William Adler, Paul Tuffin, Oxford University Press, Oxford, New York, 2002.
- GEORGIUS CEDRENUS, **Historiarum Compendium**, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Vol. I, II, Bonnae, 1838, 1839.
- Ghewond's History**, İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006.
- GIBBON, Edward, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, C. 1, 2 Çev. Asım Baltacıgil, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, 1988.
- GOLDSWORTHY, Adrian, **How Rome Fell, Death of a Superpower**, Yale University Press, New Haven, London, 2009.
- GÖKHAN, İlyas, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 10(2), 2013, ss. 195-214.
- GRAHAM, Mark W., **News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire**, University of Michigan, 2006.
- GREGOIRE, H., "Inscriptions Historiques Byzantines," **Byzantion**, S. 4 (1927-28), 437-49.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, C. I, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- GREGORY, Timothy E., **Bizans Tarihi**, Çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÜLEÇ, Erksin, "1991 Yılı Çandır Kazıları", **XIV. KST I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, ss. 59-71.
- GÜLEKLİ, Nurettin Can, **Ankara Tarih-Arkeoloji**, Doğu Matbaası, Ankara, 1948.
- GÜMÜŞ, Hasan Hüseyin, **Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar Anadolu'da İslâm – Bizans Mücadelesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜ, Ankara, 2010.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **İran Tarihi**, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1948.
- _____ **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- GÜNDAY, Onur, **Antikçağ'dan Ortaçağ'a Hayvanlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2010.

- GÜNGÖR, Kemal, “Anadolu’da Hızır Geleneği ve Hıdırellez Törenlerine Ait Bir İnceleme”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. I, 1956, ss. 56-72.
- GÜVEN, Suna, “Bir Roma Eyaletinin Evrim Sürecinde Galatia ve Ancyra”, **Tarih İçinde Ankara II Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, der. Yıldırım Yavuz, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, ss. 109-122.
- HADAS, Moses, **A History of Rome**, Double Day Anchor Books, New York, 1984.
- HALDON, John F., **Byzantium in the Seventh Century**, Cambridge University Press, Melbourne, 1997.
- _____ **Bizans Tarih Atlası**, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- HALİFE B. HAYYÂT, **Tarihu Halife b. Hayyât**, Çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2008.
- HALL, A. S., “Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia”, **AS**, Vol. 18, BIAA Yayınları, Ankara, 1968, pp. 57-92.
- HAMILTON, William J., **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, C. I, II, London, 1842,
- HAMİDULLAH, Muhammed, “El-İlaf veya İslâm’dan Önce Mekke’nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri”, Çev. İsmail Cerrahoğlu, **AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, S. 1, 1961, s. 213-222.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Dünya İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- HARMANKAYA, Savaş; TANINDI, Oğuz, **TAY**, C. 1, Ege Yayınları, İstanbul, 1996.
- HARMANKAYA, Savaş; TANINDI, Oğuz; ÖZBAŞARAN, Mihriban, **TAY**, C. 2, C. 3, Ege Yayınları, İstanbul, 1997.
- HARMANKAYA, Savaş; ERDOĞDU, Burçin, **TAY**, C. 4a, 4b, TASK Yayınları, İstanbul, 2002.
- HARNACK, Adolf, **The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries**, İngilizceye Çev. ve Ed. James Moffatt, Putnam’s Sons, New York, 1908.
- HARRIS, Jonathan, **Byzantium and The Crusades**, Hambledon and London, London, New York, 2003.

- HASLUCK, F. W., "Graves of the Arabs in Asia Minor", **The Annual of the British School at Athens**, Vol. 19/1912-1913, ss. 182-190.
- _____ **Christianity and Islâm Under The Sultans**, C. I-II, Oxford at the Clarendon Press, 1929.
- HAYRETTİN ÂBİDİN, **Tarihte Ankara İstiklâl Harbi ve Bursa Hâtırâtı**, Semih Lütü Matbaası, 1934.
- HEATHER, Peter; MONCUR, David, **Politics, Philosophy, and Empire in the Fourty Century Select Orations of Themistius**, Liverpool University Press, Liverpool, 2001.
- HEFELE, Charles Joseph, **A History of the Christian Councils, from the Original Documents, to the Close of the Council of Nicaea, A.D. 325.**, C. I, II, Almanca'dan İngilizce'ye Çev. William R. Clark, T. & T. Clark, Edinburgh, 1894.
- HERODIAN, **History of the Empire**, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1969.
- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- HIEROCLIS, **Synecdemvs**, Ed. A. Bvrckhardt, Lipsiae: Aedibvs B. G. Tevbneri, 1893.
- HIMERIUS, **Man and the Word, The Orations of Himerius**, Ed. Robert J. Penella, University of California Press, London, 2007.
- HOCA SADETTİN EFENDİ, **Tâcü't-Tevârih**, C. II, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- HOMEROS, **İlyada**, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1984.
- _____ **Odyseia**, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1984.
- http://www.srpskoblag.org/Archives/Decani/exhibits/Menologion/November/CX4K3532_1.html (St. Plato'nun idamının tasviri.13.05.2014-10:18)
- HUOT, J. Louis; THALMANN, J. Paul; VALBELLE, Dominique, **Kentlerin Doğuşu**, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- IOANNES MALALAS, **The Chronicle**, İngilizceye Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne, 1986.

- Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum**, (<http://soltdm.com/sources/mss/ib/ib.htm>)
- İBN HALDUN, **Kitabu'l-İber ve Dîvanu'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min Âsârihim**, C. III, C. V, C. IX, Dâru'l-Kitâb el-Mısrî, Dâru'l-Kitâb el-Lübnânî, Kahire, Beyrut, 1999,
- İBN HAVKÂL, **Kitâb-ı Sûretu'l-Arz**, J. H. Kramers, Brill, Lübnan, 1938.
- İBN HURDAZBÎH, Ebu Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, **El-Mesâlik ve'l-Memâlik**, C. I, Dâr Sâdır Ofset Leiden, Beyrut, 1889; Eserin Türkçe Çevirisi İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- İBN KESÎR, **El-Bidâye Ve'n-Nihâye**, C. 9, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998.
- İBN SA'D, **Et-Tabakatü'l-Kübra**, C. I, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, t.y.
- İBN SAÎD EL-MAĞRİBÎ, Ebul'l-Hasan Ali b. Musa, **Kitabu'l-Coğrafya**, C. 1.
- İBN TAĞRİBİRDÎ, Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf bin Tağribirdi el-Atabekî, **E'n-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısr ve'l-Kâhire**, C. 2, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İBNÜ'L-ESİR, **El-Kâmil fi't-Târîh**, Dâr Sâdır, Beyrut, 1867.
- İDİL, Vedat, **Ankara The Ancient Sites And Museums**, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 2001.
- Imperatoris Theodosii Codex**, (<http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/>)
- İNAN, Afet, "Ankara'nın Güney Kısmında Bir Tarih Gezisi", **AÜDTCFD**, C. 7, S. 4, 1949, ss. 173-174.
- _____, "Atatürk'ten Hatıralar ve Onun Anıt-Kabri İçin Düşünceler", **Belleten**, C. XIV, S. 54, Nisan 1950, ss. 159-169.
- JERPHANION, G., **Mélanges D'Archéologie Anatolienne. Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Müsülmans de Pont, de Cappadoce et de Galatie**, Mélanges De l'université Saint-Joseph Beyrouth, tome. XIII, Beyrouth, 1928.
- JONES, A.H.M., **Cities of The Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, Oxford, 1998.

- JORDANES, **The Origin and Deeds of the Goths**, İngilizceye Çev. Charles C. Mierow, Part of a Thesis, Princeton, 1908.
- JOSEPH PITTON DE TOURNEFORT, **A Voyage into the Levant**, C. III, London, 1741; Türkçesi: **Tournefort Seyahatnamesi**, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- JULIAN, **Oration 1: Panegyric in honour of Constantius, The Works of The Emperor Julian**, İngilizce'ye Çev. Wilmer Cave Wright, C. I, Ed. T. E. Page, W. H. D. Rodge, London, New York, 1923.
- _____ **Letters, The Works of the Emperor Julian**, İngilizce'ye Çev. Wilmer Cave Wright, C. III, Ed. T. E. Page, W. H. D. Rodge, London, William Heinemann, New York, G. P. Putnam's Sons, 1923.
- JUSTINUS, Marcus Junianus, **Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus**, İngilizce'ye Çev. J. C. Yardley, Scholars Press, Atlanta, 1994.
- KAÇAR, Turhan, "Roma İmparatorluğun'da Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2, S. 1, 2002, ss. 1-18.
- _____ "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", **Tarih Dergisi**, S. 47, İstanbul, 2009, ss. 1-22.
- _____ "IV. Yüzyıl Kilise Politikaları ve Ancyra'lı Piskoposlar", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 2, ss. 599-607.
- KADIOĞLU, Musa; GÖRKAY, Kutalmış; MITCHELL, Stephen, **Roma Dönemi'nde Ankyra**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- KAEGI, Walter E., **Heraclius, Emperor of Byzantium**, Cambridge University Press, 2003.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.
- KANSU, Şevket Aziz, "1936 Yılında Ankara ve Yakınlarında Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Bir Not", **Ülkü**, S. 48, C. VIII, 1937, ss. 482-488.

- _____ “Türk Tarih Kurumunun Hafriyat ve İstikşafı”, **Bellekten**, C. 2, S. 7/8, 1938, ss. 491-496.
- _____ “Anadolu Paleolitikine Dair Bir Not”, **Ülkü**, C. 12, S. 72, Şubat 1939, s. 477,479.
- _____ **Eti Yokuşu Hafriyatı**, TTK Yayınları, Ankara, 1940.
- _____ **İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- KANSU, Ş. Aziz; OZANSOY, Fikret, “Ankara Civarında Paleolitik Yeni Buluntular”, **Türk Tarih Kongresi 4, Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1952, ss. 381-390.
- KARADUMAN, Hüseyin, “1986 Yılında Ankara Çevresinde Yapılan Yüzeysel Araştırmaları”, **AMM 1986 Yıllığı**, Ankara, 1987, ss. 38-44.
- KARAGÖZ, Şehrazat, “Küçük Asya’ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate” **Anadolu Araştırmaları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, S. XVI, İstanbul, 2002, ss.303-320.
- KARAKUŞ, Filiz; ÇETİNER, Meltem; OLUĞ Serkan, “Ballıkuyumcu Höyüğü”, www.envanter.gov.tr (10.07.2013-02.55).
- KARAMANLI NİŞANCI MEHMED PAŞA, “Tevârihü’s-selâtini’l-Osmâniye (Osmanlı Sultanları Tarihi)”, Çev. İbrahim Hakkı Konyalı, **Osmanlı Tarihleri I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1925-1949.
- KARAVELİ, Orhan, **Bir Ankara Ailesinin Öyküsü**, Pergamon Yayınları, İstanbul, 1999.
- KARTAL, Metin, “Yontmataş Buluntu Toplulukları Işığında Ankara: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz? Yeni Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, **Anadolu/Anatolia**, S. 28, 2005, ss. 49-72.
- KATAR, Mehmet, “Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hıristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hıristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü)”, **İslamî Araştırmalar/Journal of Islamic Research**, C. 20, S. 3, Ankara, 2007, s. 330-339.
- KÂTİP ÇELEBİ, **Cihannümâ**, (Tıpkıbasım) Boyut Yayıncılık, 2008.

- KAYA, M. Ali, “Parthlar (Arsaklar) ve İ.Ö. I. Yüzyılın İlk Yarısında Parth-Roma İlişkileri”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir, 1999, ss. 407-425.
- _____ **Anadolu’daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, EÜ, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2000.
- _____ “Ankyra (Ankara) ve Galatlar”, **Kebîkeç**, S. 9, Ankara, 2000, ss. 77-95.
- _____ “Anadolu’da Keltler”, **Toplumsal Tarih**, C. 20, S. 124, Nisan 2004, ss. 36-39.
- KAYHAN, Hüseyin, “Haçlılar Karşısında Dânişmendliler”, **History Studies**, C. 4/2, Temmuz-2012, ss. 227-234.
- KAYTAN, Emre, **An Investigation of Water Supply in Roman Ankara**, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara, 2008.
- KAZHDAN, Alexander P., **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. 3, Oxford University Press, New York, 1991.
- KERÎMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYÎ, **Müsâmeretü’l-Ahbâr**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- KILCI, Ali, “Ankara’nın Tarihî Yapıları”, **Altındağ’ın Manevî Coğrafyası**, Altındağ Belediyesi Yayınları, Ankara, 1998.
- KIRPIK, Güray, **Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.
- KIRPIK, Güray; AKYOL, Hasan, “I. Kılıç Arslan (1092-1107)”, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 289-292.
- KINNEIR, John Macdonald, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814 with remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the ten thousand**, London, 1818.
- KOENIGS, Wolf; PHILIPP, Hanna, “Die Löwensäule Von Ankara”, **Anadolu/Anatolia**, Ankara, 1978, S. 21, ss. 157-173.

- KORDATOS, Yannis, **Bizans'ın Son Günleri**, Çev. Muzaffer Baca, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1999.
- KORNARAKIS, Constantine J., **The Monastic Life According to Saint Nilus**, Master Dissertation, Submitted to the Faculty of Arts, Department of Theology, Durham University, 1991.
- KORTANOĞLU, R. Eser, **Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları**, C. I, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir, "Ankara Gazi Orman Fidanlığında Bulunan Eserler", **TTAED**, S. I, İstanbul, Temmuz 1933, s. 5-21.
- _____ "Ahlatlıbel Hafriyatı", **TTAED**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, S. II, ss. 3-102.
- _____ **Ankara Budun Bilgisi**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- _____ "Augustustempel in Ankara", **Anadolu/Anatolia**, S. 2, 1957, ss.137-139.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, "Orta, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tarih Öncesi Araştırmaları", **Bellekten**, C. 10, S. 38, 1946, s. 224.
- _____ "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", **Bellekten**, C. 10, S. 43, 1946, ss. 431-472.
- _____ "Kuzey-Batı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler", **AÜDTCFD**, C. 9, S. 3, ss. 201-213.
- _____ "Anadolu'da Yeni Yerleşme Yerleri", **III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara, 1948, ss. 342-352.
- _____ "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", **AÜDTCFD**, C. 10, S. 3-4, 1952, ss. 167-207.
- _____ "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", **AÜDTCFD**, C. 11, S. 2-4, 1953, ss.177-209.
- KRIEYEV N. G., **Ankara**, Uzdatelstvo Nauka Glounoya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskvo, 1972.
- KULAÇOĞLU, Belma, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Frig Seramiği", **AMM 1987 Yıllığı**, Ankara, 1988, ss. 80-95.

- Kur'ân-ı Kerîm**, Kureyş, Âl-i İmran (Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Kur'an-ı Kerim Meali**, Akit Yayınları, İzmir, 2006).
- KURUM, Musa, "Cüçük Definesi, Constans II (Constans III)'nin Solidusları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XX-2, 1973, ss. 79-90.
- KUTKAM, Mehmetçik, "Demetevler-Yumurtatepe Tümülüsü 1987 Kazısı", **AMM 1987 Yılı**, Ankara, 1988, ss. 12-18.
- LAUFFER, Siegfried, **Büyük İskender**, Çev. Nilgün Sorguç, İlya Yayınevi, İzmir, 2004.
- LAWLOR, H. J., "Montanism", **Encyclopaedia of Religion and Ethics**, Ed. James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York, 1915, Vol. VIII, pp. 828-832.
- LEINHARD, Joseph T., "Basil of Caesarea, Marcellus of Ancyra, and Sabellius", **American Society of Church History**, Vol. 58, No: 2, (Haziran, 1989), ss. 157-167.
- LEQUENNE, Fernand, **Galat'lar**, Çev. Suzan Albek, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- LEVICK, Barbara, **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford University Press, 1967.
- _____ "Caracalla's Path", **Hommages à Marcel Renard**, Ed. J. Bibauw, Vol. II, Brussels, 1969, pp. 426-446.
- LEVTCHENKO, M. V., **Bizans Tarihi**, Çev. Maide Selen, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- LEWIS, Bernard, **Tarihte Araplar**, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- LIGHTFOOT, Chirstopher, **Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti Amorium**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.
- LIVIUS, **History of Rome/Ab Urbe Condita**, İngilizceye Çev. B.O. Foster, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1998.
- Liddell and Scott's Grek-English Lexicon**, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- LLOYD, Seton; GÖKÇE, Nuri, "Excavations at Polatlı: A New Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia", **AS**, Vol. I, BIAA Yayınları, London, 1951, pp. 21-75.

- LUCAS, Paul, **Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grece, l'Asie Mineure, la Macedonie et l'Afrique**, C. I, Paris, 1712.
- LUCIAN, **The Works of Lucian**, Ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rouse, A. Post, E. H. Warmington, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1959.
- Luka**, (Yeni Ahid)
- LUMSDEN, Stephen, "Gavurkalesi, 1993", **XII. AST**, Ankara, 1995, ss. 267-280.
- MACBEAN, Alexander, **A Dictionary of Ancient Geography, Explaining The Local Appellations in Sacred, Grecian, and Roman History**, London, 1773.
- MACQUEEN, J. G., **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001.
- MAGIE, David, **Roman Rule in Asia Minor**, Vol. I-II, Princeton University Press, New Jersey, 1950.
- MAKRİDİ, T. H., "Ankara Höyüklerindeki Hafriyata Dair Rapor", **Maarif Vekâleti Mecmuası**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, C. 2, S. 6, ss. 38-45.
- MAMBOURY, Ernest, **Ankara Guide Touristique**, İstanbul, 1933.
- _____ "Ankara'da Çankırıkapı Kazıları", **Ulus**, 07.12.1941, s. 7.
- _____ "Ankara Tarihini En Eski Şehirlerinden Biridir", **Ulus**, 08.12.1941, s. 2.
- _____ "Ankara Ogüst Mâbedinin Yeni Bulunan Duvarındaki Yazı", **Ulus**, 09.12.1941, s. 2.
- MANGO, Cyril, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- MANSI, Joannes Dominicus, **Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio**, C. 11, Florentia, 1765.
- Markos**, (Yeni Ahid)
- MARTIN, Sean, **Ortaçağ'da Avrupa'da Alevi Hareketi Katharlar**, Çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2009.
- Matta**, (Yeni Ahid)

- MEADOWS, Andrew R., "The Administration of the Achaemenid Empire", **Forgotten Empire: The World of Ancient Persia**, Ed. J. Curtis, N. Tallis, The British Museum Press, London, 2006, ss. 181-209.
- MEMNON, **History of Heracleia**, Online edition (attalus.org); Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Memnon, **Herakleia Pontike Tarihi**, Çev. Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- MERCER, Charles, **Alexander The Great**, A Cassell Caravel Book, London, 1964.
- MERMERCİ, Doğu, "Oyaca Kasabası Külhüyük 1992 Kurtarma Kazısı", **AMM 1992 Yıllığı**, Ankara, 1993, ss. 3-25.
- _____ "Külhöyük 1992 Kazıları", **1993 Yılı AMM Konferansları**, Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Ankara, 1994, ss. 58-64.
- MESUDÎ, **Murûc ez-Zehab**, Çev. D. Ahsen Batur, 1. Baskı /Genişletilmiş 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- METİN, Mustafa; AKALIN, Mehmet, "Ankara-Ulus Kazısı Frig Seramiği", **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, ss. 141-163.
- MEYER, Eduard, **Reich und Kultur der Chetiter**, Verlag Karl Curtius, Berlin, 1914.
- MICHAEL OF SYRIANS, **Chronicle**, İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2013.
- _____ **Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, Birinci Kısım (622-1042), Çev. Hrant D. Andreasyan, (TTK'da henüz yayınlanmamış tercüme), Ankara, 1944.
- MICHAUD, Joseph François, **Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları**, Çev. Güray Kırpık, Lotus Yayınevi, Ankara, 2011.
- MILLER, Timothy S., **The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 1997.
- MINORSKY, V., **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib**, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- MIQUEL, Andre, **Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslâm Dünyası ve Yabancı Diyarlar**, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003

- MITCHELL, Stephen, "Blucium and Peium: The Galatian Forts of King Deiotarus", **AS**, Vol. 24 (1974), BIAA Yayınları, pp. 61-75.
- _____ "R.E.C.A.M. Notes and Studies No: 1 Inscriptions of Ancyra", **AS**, Vol. 27, BIAA Yayınları, London, 1977, pp. 63-103.
- _____ **RECAM II The Ankara District The Inscriptions of North Galatia**, Ed. Stephen Mitchell, BIAA Yayınları, BAR International Series, 1982.
- _____ "The Life of Saint Theodotus of Ancyra", **AS**, Vol. 32, BIAA, 1982, pp. 93-113.
- _____ **Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor I. The Celts and The Impact of Roman Rule**, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- _____ **Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor II. The Rise of the Church**, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- _____ "Roma Döneminde Ankyra: Epigrafik Kültür", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, ss. 523-530.
- MITCHELL, Stephen; FRENCH, David, **The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra) Vol. I From Augustus to the end of the third century AD**, Verlag C. H. Beck München, 2012.
- MOUSAIOS, **Hero ile Leandros**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1987.
- MUSLİHİDDİN SAFVET, **Türkiye'nin Sıhî İctimai Coğrafyası Ankara Vilâyeti**, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1925.
- MÜBAREK GALİB, **Anadolu Türk Âsâr ve Mahkûkâtı Tettebbuatına Esas Ankara**, I. Kısım (Umumî bir nazar, Kabristanlar-Mescidler-Cami'ler), Matbaa-i Âmire, 1341.
- _____ "Ankara'nın Tarihi" **Hayat**, C.1, S. 21, 1927, ss. 409-413.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH, **Câmiu'd-Düvel**, C. II, Çev. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001.
- NAPOLEON III, **History of Julius Caesar**, C. I, Harper&Brothers Publishers, New York, 1865.

- NAUMANN, Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Çev. Beral Madra, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
- NICEPHORUS BRYENNIUS, **Commentarii**, Recognovit: Augustus Meineke, Bonnae, 1886. Eserin Türkçe Çevirisi: Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- NIKEPHOROS PATRIARCH OF CONSTANTINOPLE, **Short History**, Çev. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1990.
- NIKETAS KHONIATES, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, Çev. Fikret İşıltan, TTK. Yayınları, Ankara, 1995.
- NOORDEGRAAF, Cornelia A., “A Geographical Papyrus”, **Mnemosyne**, C. 6, Fasikül. 3, Brill, 1938, ss. 273-310.
- OMURA, Sachihiro, “1991 Yılı İç Anadolu’da Yürütülen Yüzey Araştırmaları”, **X. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 365-387.
- _____ “1992 Yılında İç Anadolu’da Yürütülen Yüzey Araştırmaları”, **XI. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, ss. 311-337.
- _____ “1993 Yılında İç Anadolu’da Yürütülen Yüzey Araştırmaları”, **XII. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, ss. 215-245.
- _____ “1994 Yılı İç Anadolu’da Yürütülen Yüzey Araştırmaları”, **XIII. AST**, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 243-273.
- OROSIUS, **Seven Books of History Against the Pagans**, İngilizceye Çev. A. T. Fear, Liverpool University Press, Liverpool, 2010.
- ORTHMANN, Winfried, “Ausgrabungen in Ilıca 1963-1964”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. 13-1, 1964, ss. 107-113.
- OSSI, Adrian, “Architectural Reconstruction Drawings of Pisidian Antioch by Frederick J. Woodbridge”, **Bulletin**, The University of Michigan Museums of Art and Archaeology, Vol. 16, 2005, ss. 5-28.
- OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- OTTO, W. F., **Dionysus Myth and Cult** (Çev. Robert B. Palmer), Spring Publications, Dallas, 1993.

- OZANSOY, Fikret, “Ankara-Sarılar (İn Önü) Pleistosen Prehistorik Arkeoloji Zonu”
Antropoloji, S. 6, (1971-1972), 1993, s. 191-195.
- ÖĞÜN, Sema Polat, **Principatus Dönemi Küçük Asya’sında Gösteriler**, AÜ,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara,
2006.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ankara”, **Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**,
İstanbul, 1991, C. 3, ss. 203-204.
- ÖZDEMİR, Rifat, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Kültür Bakanlığı Yayınları,
Ankara, 1998.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Beypazarı Çevresinden Getirilen Testi ve Damga Mühür”,
Bellekten, C. IX, S. 33-36, 1945, ss. 289, 292.
- _____ “Anadolu’da Arkeoloji Araştırmaları”, **Bellekten**, C. X, Ankara,
1946, ss. 557-597.
- _____ “Bitik Vazosu”, **AÜDTCFD**, C. XVI, S. 1-2, Mart-Haziran 1958, ss.
1-18.
- ÖZGÜÇ, Tahsin; AKOK, Mahmut, “Türk Tarih Kurumu Adına Anıt-Kabir Alanında
Yapılan Tümülsüz Kazıları”, **Bellekten**, C. XI, S. 41-44, 1947, ss.
27-57.
- ÖZHANLI, Mehmet, “Pisidia Antiokheiası Çalışmaları-2008”, **Türk Eskiçağ
Bilimleri Enstitüsü Haberler**, S. 28, Mayıs, 2009, ss. 34-35.
- ÖZKAN KILIÇ Serap, **Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu**, Yayınlanmamış
Doktora Tezi, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.
- ÖZMEN, Fatih, **Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Ankara**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜ, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Ankara, 2004.
- ÖZSAİT, Mehmet, “Anadolu’da Hellenistik Dönem”, **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel
Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, ss. 333-378.
- _____ “Anadolu’da Roma Egemenliği”, **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel
Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, ss. 379-416.
- ÖZTÜRK, Mustafa, **Tarih Felsefesi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.
- PALLADIUS, **The Lausiatic History**, Ancient Christian Writers, Pulist Press, New
Jersey, 1964.

- PARVIS, Sara, "Marcellus or Vitalis: who presided at Ancyra 314?", **Studia Patristica, International Conference on Patristic Studies 13th**, V. 34, 2001, ss. 197-203.
- _____ **Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy**, Oxford University Press, 2006.
- PAUSANIAS, **Description of Greece**, Çev. W. H. S. Jones, C. 1, London, 1918.
- PERROT, Georges; GUILLAUME, Edmond; DELBET, Jules, **Exploration Archeologique de La Galatie et de La Bithynie, D'une Partie de la Mysie de la Phrygie de la Cappadoce et du Pont, Executée en 1861 et Publiée Sous les Auspices du Ministère de L'Instruction Publique**, C. I, Paris, 1872.
- PHILOSTORGIUS, **Church History**, İngilizceye Çev. Philip R. Amidon, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007.
- PİLAVOĞLU, Mehmed Kemal, *Ankara'nın Tarihi Halleri*, nüve matbaası, Ankara, 1976.
- PLINY, **Natural History**, İngilizceye Çev. H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, Harvard University Press, London, 1949-54.
- PLUTARKHOS, **Büyük İskender Hayatı ve Savaşları**, Çev. Vahdet Gültekin, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2001.
- _____ **Moralia**, İngilizceye Çev. F. C. Babbitt – W. C. Helmbold, C. I- XIV, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, New York, 1928-1967.
- _____ **Lives**, Vol. II, İngilizceye Çev. Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1968.
- POLYBIUS, **The Histories**, İngilizceye Çev. W. R. Paton, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1922.
- PRICE, S. R. F., **Ritüel ve İktidar, Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü**, Çev. Taylan Esin, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- PROCOPIUS, **History of the Wars**, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London-New York, 1914.
- _____ **The Buildings**, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, 1940.

- _____ **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
- PURTON, Peter, **A History of the Early Medieval Siege c.450-1200**, The Boydell Press, Woodbridge, 2009.
- QUINTUS CURTIUS RUFUS, **Life and Exploits of Alexander the Great**, Haz. W. M. Henry Crosby, London, 1854.
- RAMSAY, William Mitchell, **The Church in The Roman Empire Before A.D. 170**, G. P. Putnam's Sons, New York, London, 1893.
- _____ **The Cities of St. Paul, Their Influence on His Life and Thought, The Cities of Eastern Asia Minor**, A. C. Armstrong and Son, New York, 1908.
- _____ "Early History of the Province Galatia", **Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler**, Ed. W. M. Calder, J. Keil, Manchester, 1939, ss. 201-220.
- _____ **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası**, Çev. Mihri Pektaş, MEB Yayınları, İstanbul, 1960.
- RETIEF F. P.; CILLIERS, L., "The Epidemic of Justinian (AD 542): A Prelude to the Middle Ages", **Acta Theologica**, Vol. 26, No: 2, 2006, s. 115-127.
- REZAKHANI, Khodadad, "Menander Protector, Fragments 6.1-3", **Sasanika Sources**, ss.1-14. (<http://www.sasanika.org/wp-content/uploads/Menander6-1.pdf>- 06.02.2014/03:02)
- RHEIDT, Klaus, "Kent mi, Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda Konut ve Yerleşme", Çev. Zeynep Rona, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, t.y., ss. 221-233.
- RICE, David Talbot, "Byzantines", **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II**, Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Ankara, 2008, ss. 551-672.
- RICHARD POCOCKE, **A Description of the East, and Some other Countries**, Vol. II, Part II, London, 1745.
- ROGERS, G. M., "The Crisis of the Third Century A.D.", **Belleten**, C. LII, S. 205, ss. 1509-1526.

- ROSSER, John H., “Dazimon(Tokat?)”, **Historical Dictionary of Byzantium**, Scarecrow Press, 1942.
- ROTH, Lea, “Galatia”, **Encyclopedia Judaica**, Ed. Michael Barenbaum, Fred Skolnik, Vol. 7, 2007, ss 239-240.
- RUBIN, Benjamin B., **(Re) Presenting Empire, The Roman Imperial Cult in Asia Minor, 31 BC – AD 68**, University of Michigan, 2008.
- SAATÇI, Tahsin, “Karalar Kazısı 1986”, **AMM 1986 Yıllığı**, Ankara, 1987, ss. 30-33.
- SAATÇI, Tahsin; KOPAR, Asım, “Gordion Kızılarkayası Tümülüsü Kazısı 1989”, **AMM 1989 Yıllığı**, Ankara, 1990, ss. 68-79.
- SAMS, G. Kenneth, “Gordion ve Frigler”, **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, Ed. Hakan Sivas, Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 49-58.
- SAMS, G. Kenneth; VOIGHT, Mary M., “Work at Gordion in 1988”, **XI. KST-II**, Ankara, 1990, ss. 77-107.
- _____ “Work at Gordion in 1989”, **XII. KST-I**, Ankara, 1991, ss. 455-470.
- _____ “Gordion Archaeological Activities 1993”, **16. KST-I**, Ankara, 1995, ss. 369-393.
- SARGIN, Haluk, **Antik Ankara**, Ankara, 2004.
- SARIÇAM, İbrahim, **Emevî-Haşimî İlişkileri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.
- SARGIN, Sevil, “Yalvaç'ta İnanç Turizmi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 16, S. 2, Elazığ, 2006, ss. 1-18.
- SAVRAN, Ahmet, “İmruülkays b. Hucr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, C. 22, ss. 237-238.
- SCHACHNER, Andreas, “Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu”, **Colloquium Anatolicum/Anadolu**

- Sohbetleri**, C. XI'den ayrı basım, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 25-54.
- SCHAFF, Philip, "The Council of Ancyra", **Documenta Catholica Omnia**, ss. 119-140 (<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf214.html> - 20.05.2014, 18:38)
- SCOGNAMILLO, Giovanni, **Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri**, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2002.
- SEBEOS, **History**, Çev. Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, New York, 1985.
- SEVER, Hasan S., **Büyük İskender**, Anonim Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- SEVİM, Ali, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- SEVİN, Veli, "Frygler", **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, ss. 248-274.
- _____ "Anadolu'da Pers Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 2, ss. 310-332.
- _____ **Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar**, Der Yayınları, İstanbul, 1997.
- SHERK, Robert K., "The Inermes Provinciae of Asia Minor", **The American Journal of Philology**, The Johns Hopkins University Press, Vol. 76, No: 4 (1955), pp. 400-413.
- _____ "A Chronology of the Governors of Galatia: A. D. 112-285", **The American Journal of Philology**, Vol. 100, No: 1, Tekmhpion. A Special Issue in Honor of James Henry Oliver (Spring, 1979), pp. 166-175.
- SİNA, Ayşen, "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", **AÜDTCFD**, C. 44/1, 2004, ss. 37-52.
- SKELTON, Debra; DELL, Pamela, **Empire of Alexander the Great**, Chelsea House Publishers, New York, 2009.
- SOCRATES SCHOLASTICUS, **Ecclesiastical History**, World Public Library Edition, 2010.
- SOZOMEN, **History of the Church**, Samuel Bagster and Sons, London, 1846.

- STEPHANI BYZANTII, **De Urbibus et Populis**, Haz. Thomas de Pinedo, Amsterdam, 1678.
- STERTZ, Stephen A., “Themistius: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Roman Empire”, **The Classical Journal**, Vol. 71, No: 4 (Nisan-Mayıs 1976), pp. 349-358.
- STONEMAN, Richard, **Alexander the Great**, Routledge, New York, 2001.
- STRABON, **Geography**, Bohn’s Classical Library, London, 1854; Eserin Anadolu ile ilgili kısmının çevirisi: **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- STRICKLAND, Edward, **Christian Leadership in Late Antique Ancyra (284-450)**, A Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy, The Catholic University of Amerika, Washington, 2006.
- SULIMIRSKI, T.; TAYLOR, T., “The Scythians”, **CAH**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, V. III/2, pp. 547-591.
- SÜLÜNER, Hasan Sinan, “**The Citadel of Ankara**”: **Aspects of Visual Documentation and Analysis Regarding Material Use**, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University, Ankara, 2005.
- SYKES, P. M., **A History of Persia**, C. I, Macmillan, London, 1915.
- ŞAHİN, Nuran, **Zeus’un Anadolu Kültleri**, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- ŞENEL, Şennur, “XIX. Yüzyılda Ankara’nın Sosyal ve İktisadi Durumu Üzerine Değerlendirme”, **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, ss. 489-522.
- ŞENYAPILI, Önder, **Ne demek Ankara; Balgat niye Balgat!?**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004.
- ŞENYÜREK, Muzaffer S., “Ankara civarında bulunan bir kaç Paleolitik alete dair bir not”, **AÜDTCFD**, C. 2, S. 2, Ankara, 1944, ss. 345-348.

- ŞİŞMAN, Adnan, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak’ta Montanizm’e Dair Çalışmalar”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. III, S. 2, Aralık 2001, ss. 1-6.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed Cerîr, **Tarihu’t-Taberî, Tarihu’r-Rusul ve’l-Mülûk**, (tahkik. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim), C. II, Dâru’l-Meârif, Kahire, t.y.
- Tabula Peutingeriana**, Ed. Conradi Milleri, Bibliotheca Augustana ca. 250, 1887/88.
- TACITUS, **The Histories**, İngilizceye Çev. Clifford H. Moore, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1980.
- _____ **The Annals**, İngilizce’ye Çev. A. J. Woodman, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge, 2004.
- TAHBERER, Bekircan, **Antik Kilikya Sikkelerinde Asklepios Kültü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana, 2005.
- TALBERT, Richard J. A., “The Roman Worldview: Beyond Recovery?”, **Geography and Ethnography, Perceptions of the World in Pre-Modern Society**, Ed. Kurt A. Raaflaub, Richard J.A. Talbert, Blackwell Publishing, Oxford, 2010, ss. 252-267.
- TANSUĞ, Kadriye, “Kimmer’lerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, **AÜDTCFD**, C. 7, S. 4, Ankara, 1949, ss. 535-550.
- TARHAN, M. Taner, “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, **VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara, 1976, C. 1, ss. 355-369.
- _____ “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, **I. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984, ss. 109-120.
- TAŞ, Hülya, **XVII. Yüzyılda Ankara**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “İslâm Öncesi Devrede Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. II, ss. 323-367.
- TEKİN, Oğuz, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

- TEMİZSOY, İlhan, “Ankara-Polatlı İlçesi Beylikköprü Köyü Mamaderesi Tümülüsü Kazısı-I”, **AMM 1991 Yıllığı**, Ankara, 1992, ss. 3-28.
- _____ “Mamaderesi Tümülüsü Kazısı Küçük Buluntular”, **AMM 1992 Yıllığı**, Ankara, 1993, ss. 110-138.
- _____ “Mamaderesi Tümülüsü Küçük Buluntular II”, **AMM 1993 Yıllığı**, Ankara, 1994, ss. 5-34.
- TEMİZSOY, İlhan; ALPAGUT, Berna, “Ankara’nın Doğa Tarihinden Bir Kesit: Sinap Formasyonu Kazıları”, **AMM 1996 Yıllığı**, S. XI, Ankara, 1997, ss. 58-66.
- TEMİZSOY, İlhan; ARSLAN, Melih; AKALIN, Mehmet; METİN, Mustafa, “Ulus Kazısı 1995”, **AMM 1995 Yıllığı**, Ankara, 1996, ss. 7-37.
- TEMİZSOY, İlhan; DEMİRDELEN, Halil, “Balgat Roma Mezarı”, **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, ss. 24-52.
- TEMİZSOY, İlhan; KAYA, Vahap; ÇETİN, Nusret, “Külhöyük Kurtarma Kazıları”, **AMM 1995 Yıllığı**, Ankara, 1996, ss. 37-89.
- _____ “1998 Külhöyük Kazısı”, **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, ss. 5-24.
- TEMİZSOY, İlhan; LUMSDEN, Stephen, “Gavurkalesi: The 1998 Season”, **AMM 1998 Yıllığı**, Ankara, 1999, ss. 53-87.
- TEXIER, Charles, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, 3 cilt, Çev. Ali Suat, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman, Musa Yıldız, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.
- TEZCAN, Burhan, “Nallıhan-Beypazarı Çevresinden Getirilen Kulplar Hakkında”, **Belleten**, C. XX, S. 79, 1956, ss. 343-349.
- _____ **1964 Koçumbeli Kazısı**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1966.
- The Chronicle of Zuqnîn**, İngilizceye Çev. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Canada, 1999.
- The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople**, İngilizce’ye Çev. Cyril Mango, Harvard University Press, Cambridge, 1958.
- THEODORETUS, **A History of The Church**, Samuel Bagster and Sons, London, 1843.

- THEODOSIUS, **De Situ Terrae Sanctae**, Haz. J. Gildemeister, Bei Adolph Marcus, Bonn, 1882.
- THEOPHANES CONFESSOR, **The Chronicle**, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- TOLAN, Barlas, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Kalite Matbaası, Ankara, 1975.
- TOLSTOY, Leo Nikolayeviç, **Din Nedir?** Çev. Murat Çiftkaya, Furkan Basım-Yayın, İstanbul, 1995.
- TOPRAKLI, Ramazan, **Ammuriye'nin Fethi Halife Mu'tasım Tarafından Uluborlu'nun Fethi Risalesi**, Ankara, 2014.
- TREADGOLD, Warren, **Byzantium and Its Army**, Stanford University Press, Stanford, California, 1995.
- _____ **A History of the Byzantine State and Society**, Stanford University Press, California, 1997.
- TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.
- TUNA, Numan, "ODTÜ Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde Araştırma ve Kurtarma Kazıları", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, Ed. Hakan Sivas, Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 99-113.
- TURAL, Murat, **Ortaçağ Doğu Hıristiyanlığında Manastır Hayatı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- TURAN, Refik, "Malazgirt'te Bir Medeniyet Savaşı ve Türkiye Devleti'nin Doğuşu", **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 127-133.
- TÜFEKÇİ SİVAS, Taciser, "Frigler ve Frig Uygarlığı", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, Ed. Hakan Sivas, Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 9-14.

- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin, **Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- _____ **Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- UÇAR, Şahin, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.
- ULUSOY, Derya, **Archaeology of The Galatians at Ancyra From the Hellenistic Period Through The Roman Era**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Yerleşim Arkeolojisi Bölümü, Ankara, 2006.
- UMAR, Bilge, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993.
- _____ **Türkiye'deki Tarihsel Anıtlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Urfalı Mateos Vekani-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çev. Hrant D. Andreyan, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- UYAR, Mustafa, "Adab el-Harb ve el-Şeca'a'ya Göre "Hisar ve Kuşatma Geleneği", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 25, S. 40, 2006, ss. 215-224.
- UZUN, Asuman, "H.1195-1196/M.1781-1782 Tarihli Şer'iyye Siciline Göre Ankara", **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (25-26 Ekim 2011)**, Ed. Yılmaz Kurt, Ankara, 2012, C. 1, ss. 417-430.
- ÜÇOK, Bahriye, **İslâm Tarihi, Emevîler-Abbasîler**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- ÜNAL, Ahmet, "Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar", **Anadolu (Anatolia)**, S. XXII (Akurgal'a Armağan), Ankara, 1989
- _____ "Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında", **Bellekten**, C. XLV/2, S. 180, Ekim-1981, ss. 433-455.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi**, No: 581.2-426-411.
- VARDAR, Levent Egemen, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Bolu İlleri, 2000", **19. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, c. 1, ss. 297-302.

- _____ “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: 2001, **20. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, C. 2, ss. 203-218.
- _____ “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002”, **21. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, C. 2, ss. 117-132.
- _____ “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 2003”, **AMM 2003-2004 Yıllığı**, Ankara, 2005, ss. 315-338.
- VARDAR, Levent Egemen; VARDAR, Nalan Akyürek, “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996”, **XV. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, C. I, ss. 245-279.
- _____ “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1997”, **16. AST**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, C. 1, ss. 287-296.
- _____ “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1998”, **17. AST**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, C. 1, ss. 163-168.
- _____ “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Kırıkkale İlleri, 1999”, **18. AST**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, C. 2, ss. 237-249.
- VARİNLİOĞLU, Ender, “Meter Theon”, **AMM 1990 Yıllığı**, Ankara, 1992, ss. 39-43.
- VARLIK, M. Çetin, “Anadolu Eyaleti”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, C. 3, ss. 143-144.
- VASILIEV, A. A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.
- VENNING, Timothy, **A Chronology of the Byzantine Empire**, Palgrave Macmillan, New York, 2006.
- VITA S. NILUS, **Patrologiae Cursus Completus**, Ed. J-P. Migne, Paris, C. 79, 1865.
- VITA S. PLATONIS, **Patrologiae Cursus Completus**, Ed. J-P. Migne, Paris, 1899.

- VITAL CUINET, **La Turquie D'Asie**, C. VI (L'Anatolie centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas), Les Editions Isis, İstanbul, 2001.
- VOIGHT, Mary M., "Celts at Gordion-The Late Hellenistic Settlement", **Expedition**, Penn Museum, Philadelphia, Vol. 45, No: 1, 2003, ss. 14-19.
- _____ "Gordion Kazıları", **Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians**, Ed. Hakan Sivas, Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 65-76.
- VON DER OSTEN, Hans Henning, **Explorations in Hittite Asia Minor**, The University of Chicago Press, 1927.
- _____ **Discoveries in Anatolia 1930-31**, The University of Chicago Press, 1933.
- _____ "Anadolu'da Milattan Önce Üçüncü Binyıl", **İkinci Türk Tarih Kongresi**, TTK Yayınları, İstanbul, 1943, ss. 151-157.
- WADDINGTON, George, **A History of the Church, from the Earliest Ages to the Reformation**, Baldwin and Cradock, Paternoster Row., London, 1833.
- WELLHAUSEN, Julius, **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.
- WHEATCROFT, Andrew, "Buğulu Aynada Suretler: İskender'in Fetihlerinden Haçlı Seferleri'ne İÖ 400-İS 1400", **Başlangıçtan Bugüne Ortadoğu'da Tarih ve İnanç**, National Geographic Society, Washington, 2003, ss. 46-81.
- WHITHAM, A. R., **The History of The Christian Church to The Separation of East and West**, Rivingtons, London, 1920.
- WITTEK, Paul, "Orta Zamanlarda Ankara", **Çığır Gençlik ve Kültür Mecmuası**, Çev. Nurettin Ardıç, C. IV, S. 43-44, 1936.
- WRIGHT, William Burnet, **Cities of Paul, Beacons of the Past Rekindled for the Present**, Houghton, Mifflin Company, The Riverside Press, Cambridge, 1905.
- WROTH, Warwick, **Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria**, London, 1899.

- YAKUT EL-HAMEVÎ, **Mu'cemu'l-Buldân**, C. I, Dâr Sâdır, Beyrut, 1977.
- YALDUZ, Alparslan, “Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 12, S. 2, 2003, ss. 257-296.
- YAŞAR, Şükran, “Şehrin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Edessa'dan Urfa'ya I**, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, ss. 489-564.
- YEGÜL, Fikret, **Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma**, Çev. Emel Erten, Homer Hitabevi, İstanbul, 2006.
- YILDIRIM, Ercüment, “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi”, **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 7, 2012, ss. 45-64.
- _____ “II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S. 23, Güz 2012, ss. 455-475.
- YILDIRIM, Fahri, **Aziz Paul ile Türkiye Yolculuğu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bizans Tarihi”, **Anadolu Uygarlıkları**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, C. 3, ss. 488-565.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1944.
- YOUNG, Rodney S., “Gordion Tomb”, **Expedition**, Penn Museum, Philadelphia, 1958, Vol. I, ss. 3-13.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, **Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar**, Haz. Turhan Yörükân, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- _____ **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.
- Yuhanna**, (Yeni Ahid)
- ZEHEBÎ, **Düvelü'l-İslâm**, C. I, Dâr Sâdır, Beyrut, 1999.
- ZONARAS, **History**, İngilizceye Çev. Thomas M. Banchich, Eugene N. Lane, Routledge, London, New York, 2009; Eserin 17. ve 18. son iki

bölümünün Türkçe çevirisi: Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**,
Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
ZOSIMUS, **New History**, İngilizceye Çev. Ronald T. Ridley, Australian Association
for Byzantine Studies, Canberra, 1982.

EKLER

A. YAZITLAR VE SİKKELER

1. Kral Deiotaros'un mezartaşı yazıtı.
2. Şehirdeki Phyle'lerin bahsedildiği yazıtlardan örnekler.
3. Şehir surlarının Barbarların saldırıları sonrasında yeniden yapıldığından bahseden yazıt.
4. İmparator Caracalla'nın, 215 yılında Ankara'da bulunması onuruna hazırlanmış bir yazıt.
5. İmparator Caracalla'nın, 215 yılında Ankara'da bulunması onuruna hazırlanmış bir yazıt.
6. Ti. Iulius Iustus Iunianus'un heykel kaidesi(?) yazıtlarından bir örnek.
7. Ti. Iulius Iustus Iunianus'un heykel kaidesi(?) yazıtlarından bir örnek.
8. Ti. Iulius Iustus Iunianus'un heykel kaidesi(?) yazıtlarından bir örnek.
9. Flavius Constantius tarafından İmparator Constantinus'a adanan yazıtlı heykel kaidesi.
10. Asklepios ve Hygeia'ya adanan yazıt ve sikke örnekleri.
11. İmparator Nerva (96-98) zamanında basılmış, altı sütunlu, alınlıkta kanatları açık kartal figürü bulunan tapınak işlemeli sikke.
12. İmparator Traianus (98-117) dönemine ait Men tapınağı tasvirli sikke.
13. Tanrıça Demeter'in tasvir edildiği sikke örnekleri.
14. Publius Aelius Cyrillus'un lahit mezarı.
15. Sarapis ve diğer Tanrılara, şehrin vatandaşları ve meclisi için adanan yazıt.
16. Üzerinde gemi çapası bulunan Ankara sikkelerinden örnekler.
17. III. Michael'in kaleyi yenilemesi dolayısıyla hazırlanmış bir yazıt.
18. Ankara çevresinde bulunan miltaşlarından örnekler.
19. Demirci Ankyrası adına düzenlenen onur yazıtı.
20. Ankara'dan *dâru'l-hısn* olarak bahsedilen Ahi Şemseddin Ahmed Vakfı'na ait Arapça vakfiye.
21. Azizler Kilisesi Rahibi Theodoros'un mezartaşı yazıtı.
22. Augustus Tapınağı civarında bulunan Meter Theon yazıtı.
23. Sütunlu Caddeye ait arşitrav parçaları.
24. Cohors I Augusta Cyrenaica'nın anıldığı iki mezartaşı yazıtı.
25. Vali C. Iulius Scapula onuruna düzenlenen bir yazıt.
26. Comites L. Tuccius Secundus adına düzenlenen mezartaşı yazıtı.
27. Collegium Veteranorum (Emekli Askerler Kulübü)'un ve Emekli askerlerin anıldığı yazıt örnekleri.
28. G. Iulius Severus adına dikilen onursal yazıt.
29. Deve Sürücüsü ve Kuyumcu Ioannes'in mezartaşı.
30. Keten Tüccarı Anicitus'un mezartaşı.
31. L. Hennis Marus'a ait bir onursal adak yazıtı.
32. Fl(avius) Vicrius Aphrodisios tarafından Isis'e adak.
33. I(ulius) Amyntianus tarafından Kral ve Kraliçe'ye adak.
34. Phoebion'un Mezartaşı yazıtı.
35. Ankara'daki gladyatör mezartaşlarından örnekler.
36. C. Aelius Flavianus Sulpicius'a ait bir onursal yazıt.
37. M. Aurelius Didymus'a ait heykel kaidesi yazıtı.
38. Ekonomik faaliyetlerle ilgili figürler içeren mezartaşı örneği.
39. Flavius Sabinus'un mezartaşı yazıtı.

40. Men tasvirli Ankara Şehir sikkelerinden örnekler.
41. Kybele tasvirli Ankara Şehir sikkelerinden örnekler.
42. Bir grup tanrıya adak yazıtı.
43. Dionysos tasvirli bir Ankara Şehir sikkesi.
44. Artemis tasvirli Ankara Şehir sikkelerinden iki örnek.
45. Athena tasvirli Ankara Şehir sikkelerinden örnekler.
46. Hermes tasvirli Ankara Şehir sikkelerinden örnekler.
47. Caracalla dönemine ait Tykhe tasvirli Şehir sikkelerinden örnekler.
48. Apollon tasvirli Ankara Şehir sikkesi.
49. Sarapis tasvirli Ankara Şehir sikkelerinden örnekler.
50. Agathos Daemon'a bir adak yazıtı.
51. Nike tasvirli Ankara sikkelerinden örnekler.
52. Hekate tasvirli Ankara Şehir sikkesi.
53. Aphrodite tasvirli bir Ankara Şehir sikkesi.
54. Kınacızâdeler Konağı'nın bahçesinde bulunan mezartaşı yazıtı.

EK-1) Kral Deiotaros'un mezar taşı yazıtı (RHAM)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΙΟΤΑΡΟΣ ΦΙΛΟ
ΠΑΤΩΡ ΚΑΙ ΓΑΛΑΤΩΝ ΤΟΛΙΣ
ΤΟΒΟΓΙΩΝ ΚΑΙ ΤΡΟΚΗΩΝ
ΤΕΤΡΑΡΧΗΣ Ο ΕΓ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΔΗΙΟΤΑΡΟΥ ΦΙΛΟΡΩΜΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΓΑΛΑΤΩΝ ΤΟΛΙΣ ΤΟΒΟΓΙ
ΩΝ ΚΑΙ ΤΡΟΚΜΩΝ ΤΕΤΡΑΡΧΟΥ
ΚΑΙ ΕΓ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΒΕΡΕΝΙΚΗΣ

(Arik, "Karalar Hafriyatı",
TTAED, s. 131; Mitchell,
RECAM II..., 1982, s.158, no.
188, fig. 2; French, **Inscriptions...**,
no. 1)

[Βασιλεύς Δη]όταρος Φιλο[πάτ]ωρ κ[αί Γ]αλατών Τολισ[τοβ]ωγ[ίω]ν καί Τρόκμων
[τετράρ]χης ὁ ἐγ Βασιλέως [Δ]ηιοτάρου Φιλορωμαίου [κ]αί Γαλατών
Τολιστοβογίων κα[ί] Τρόκμων τετράρχο[υ] καί ἐγ Βασιλίσης Βερενίκης

(*Türkçesi:* Kraliçe Berenice ile Trocmi ve Tolistobogii Galatları'nın Tetrarkı Kral
Deiotaros Philoromaios'un oğlu, Trocmi ve Tolistobogii Galatları'nın Tetrarkı Kral
Deiotaros Philopator)

ΕΚ-2) Şehirdeki Phyle'lerin bahsedildiği yazıtlardan örnekler

a) Hadrianus döneminde (117-138) Ankara'nın on iki phyle'ye ayrıldığını ifade eden yazıtlı onursal heykel kaidesi (AMM)

ΤΗΝΕΚΒΑΣΙΛΕΩΝ
ΛΑΤΕΙΝΙΑΝΚΛΕΟΠΑΤΡΑΝ
ΘΥΓΑΤΕΡΑΛΑΤΕΙΝΙΟΥΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΒ
ΑΡΧΙΕΡΕ(ΩΣ)ΣΕΒΑΣΤΟΦΑΝΤΟΥ
ΑΛΕΙΦΑΝΤΟΣΕΚΤΩΝΙΔΙΩΝ
ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΑ(ΤΩ)ΝΠΡΟΑΥΤΟΥΔΙ
ΟΛΟΥΤΟΥΕΤΟΥΣΕΠΙ(Τ)ΗΤΟΥ
ΜΕΓΙΣΤΟΥΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣΚΑΙΣΑΡΟΣ
ΤΡΑΙΑΝΟΥΑΔΡΙΑΝΟΥΣΕΒΑΣΤΟΥ
ΠΑΡΟΔΟΚΑΙΤΩΝΙΕΡΩΝΑΥΤΟΥ
ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝΔΟΝΤΟΣΔΙΑΝΟΜΑΣ
ΤΗΠΟΛΕΙΑΡΞΑΝΤΟΣΟΜΟΥΚΑΙ
ΕΙΡΗΝΑΡΧΗΣΑΝΤΟΣΑΓΝΩΣΚΑΙ
ΕΠΙΣΗΜΩΣΠΑΙΔΕΙΑΚΑΙΛΟΓΩ
ΚΟΣΜΟΥΝΤΟΣΤΙΝΜΗΤΡΟΠΟΛΙΝΑΙ
ΔΩΔΕΚΑΦΥΛΑΙΜΡΩΙΔΑ
ΦΥΛΑΡΧΟΥΝΤΩΝΚΛΑΚΥΛΟΥΑΚΥΛΟΥ
ΔΕΚΜΟΥΚΛΕΙΤΑΡΧΟΥΒΩΚΟΝΤΟΣ
ΖΗΝΩΝ(ΟΣ)ΑΡ(Τ)ΕΜΩΝΟΣΑΙΛΙΟΥ
ΜΑΓΝΟΥΙΧΡΗΣΙΜΟΥΙΑΠΟΛΛΟΦΑΝΟΥΣ
ΟΥΑΛΕΝΤΟΣΓΑΙΟΥΔΗΙΟΤΑΡΟΥ
ΣΑΡ[...]ΝΟΣΚΜΑΞΙΜΟΥΗΡΑΚΛΕΩΝΟΣ
ΒΑΣΣΟΥΦΙΛΩΝΙΔΟΥΟΥΙΛΛΩΝΟΣ (Bosch,
Quellen..., no. 117; French, **Inscriptions...**, no.
18)

Τὴν ἐκ Βασιλεῶν Λατεινίαν Κλεοπάτραν, Θυγατέρα Λατεινίου Ἀλεξάνδρου, Β΄ ἀρχιερέ[ως] σεβαστοφάντου αλείφαντος ἐκ τῶν ἰδίων λαμπρότατα [τῶ]ν πρό αὐτοῦ δι' οἴου τοῦ ετους, ἐπὶ [τ]ῆ τοῦ μεγίστου Αυτοκράτορος Καίσαρος τραιανοῦ Ἀδριανοῦ Σεβαστοῦ παρῶδω καὶ τῶν ἱερῶν αὐτοῦ στρατευμάτων δόντος διανομάς τῆ πόλει ἀρξάντος ὁμοῦ καὶ εἰρηναρχήσαντος ἀγνως καὶ ἐπισήμως, παιδεία καὶ λόγῳ κοσμοῦντος τὴν μητρόπολιν αἱ δώδεκα φυλαὶ ἠρωίδα, φυλαρχοῦντων Κλ Ἀκύλου, Ἀκύλου Δέκμου, Κλειτάρχου Βώκοντος, Ζήνων(ος) Ἄρ[τ]έμωνος, Αἰλίου Μάγνου, Ἰ Χρησίμου, Ἰ Ἀπολλοφάνουσ Ουάλεντος Γαίου, Δηιοτάρου Σαρ[...]νος, Κ Μαξίμου, Ἡρακλέωνος Βάσσου, Φιλωνίδου Ουίλλωνος

(*Türkçesi:* Cl(audius) Aquila, Docmus'un (oğlu) Aquila, Bokon'un (oğlu) Cleitarchos, Artemon'un (oğlu) Zenon, Aelius Magnus, Iulius Chresimos, Iulius Apollophanes, Gaius'un (oğlu) Valens, Sar[...]n'in (oğlu) Deiotaros, C(laudius) Maximus, Bassus'un (oğlu) Heracleon ve Villon'un (oğlu) Philonides **on iki phyle(kabile)**'nin liderleriyken iki kez başrahiplik yapan, sebastophant, öncüllerinden daha parlak şekilde giderlerinde (gymnasium için) yağ tedarik eden, imparator Caesar Traianus Hadrianus Augustus ve kutsal ordularının geçtiği sırada şehre bağışlar yapan, archon ve eirenarch görevlerinin her ikisini de birden ve hakkıyla yapan, eğitimi ve belagatıyla şehri zenginleştiren, kralların soyundan gelen kahraman kadın Latinia Cleopatra.)

b) VI. Phyle Sebaste'nin anıldığı bir yazıt örneği (RHAM)

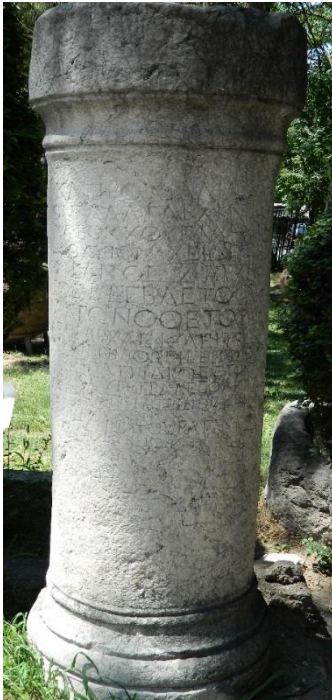
ΓΙ(ΟΥΛΙΟΝ)ΙΟΥΣΤΟΝΥΙΟΝ
ΓΙ(ΟΥΛΙΟΥ)ΒΟΚΧΟΥΦΥΛΗΣ
ΣΕΒ(ΑΣΤΟΥ)ΕΠΙΜΕΛ(ΗΘΕΝΤΟΣ)
Ι(ΟΥΛΙΟΥ)ΠΑΥΛΙΝΟΥ(CIG, 4027; Bosch,
Quellen..., no. 55; French, **Inscriptions...**,
no. 13)

Γ Ι(ούλιον) Ιούστον υιόν Γ Ι(ουλίου) Βόκχου
φυλή ς' Σεβ(αστού) επιμελ(ηθέντος) Ι(ουλίου)
Παυλίνου

(*Türkçesi*: VI. Kabile(Phyle)

Seb(aste=Augustan), I(ulius) Paulinus'un
gözetimi altında, G(aius) I(ulius) Bocchus'un
oğlu G(aius) I(ulius) Iustus'u onurlandırdı.)

c) I. Phyle Maruragêne'nin anıldığı bir yazıt örneği (AMM)

ΤΙΚΛΠΡΟΚΙΛΛΙΑΝΟΝΓΑΛΑΤΑΡΧΗΝΤΙΚΛ
ΒΟΚΧΟΥΓΑΛΑΤΑΡΧΟΥΥΙΟΝ
ΧΕΙΛΙΑΡΧΗΣΑΝΤΟΣΞΑΡΧΙΠΕΩΣΒ
ΣΕΒΑΣΤΟΦΑΝΤΟΥΑΓΩΝΟΘΕΤΟΥΠΑΣΑΣ
ΑΡΧΑΣΚΕΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣΚΑΙΕΠΙΔΟΣΕΙΣ
ΕΚΤΕΛΕΣΑΝΤΟΣΤΗΠΑΤΡΙΔΙΩΣΤΕΤΟΥΣΑΠ
ΑΙΩΝΟΣΥΠΕΡΒΑΛΕΣΘΑΙΝΕΑΝΕΛΠΙΔΑΤΗΣ
ΠΑΤΡΙΔΟΣΕΤΕΙΜΗΣΕΦΥΛΗΑ
ΜΑΡΟΥΡΑΓΗΝΗΤΟΝΕΑΥΤΗΣΕΥΕΡΓΕΤΗΝ (Bosch,
Quellen..., no. 142; French, **Inscriptions...**, no. 12)

Τι Κλ Προκιλλιανόν γαλατάρχην Τι Κλ Βόκχου γαλατάρχου
υιόν χειλιαρχήσαντος ξ αρχιπέως Β σεβαστοφάντου
αγωνοθέτου πάσας αρχάς κέ λειτουργίας καί επιδόσεις
εκτελέσαντος τη πατρίδι ωστε τούς απ αιώνος υπέρβαλέσθαι
νέαν ελπίδα της πατρίδος ετείμησε φυλή α' Μαρουραγηνή τόν
ε/α/υτης ευεργέτην

(*Türkçesi*: I. Kabile (Phyle) Maruragêne, patronları *galatarch* Τι(berius) ΚΙ(audius) Βocchus'un oğlu *galatarch* Τι(berius) ΚΙ(audius) Procillianus'u onurlandırdı. Ο, askerî tribüne olarak yedi kez, başrahip *sebastophant*, oyunların yöneticisi olarak iki kez hizmet verdi. Ana şehri için bütün görev ve sorumlulukları yürüttü. Bu yüzden tüm çağdaşlarını aştı (ve sonunda) ana şehri için yeni bir ümit oldu.)

d) II. Phyle Pakalene'nin anıldığı bir yazıt örneği (RHAM)

ΚΛΑΚΥΛΛΙΑΑΡΗΙΕΡΕΙΑΝ
ΑΠΟΓΟΝΟΝΒΑΣΙΛΕΩΝΘΥΓΑΤ(Ε)ΡΑ
ΤΗΣΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣΓΥΝΑΙΚΑ
ΙΟΥΛΙΟΥΣΕΟΥΗΡΟΥΤΟΥΠΡΩΤΟΥ
ΤΩΝΕΛΛΗΝΩΝΥΠΕΡΒΑΛΟΥΣΑΝ
(Ε)ΠΙΔΟΣΕΣΙΚΑΙΦΙ(Λ)ΟΤΕΙΜΙΑΙΣ
ΦΥΛΗΠΑΚΑΛΗΝΗΒΤΗΝΙΔΙΑΝ
Ε(Υ)ΕΡΓΕΤΙΝΕΤΙΜΗΣΕΝ
ΦΥΛΑΡΧΟΥΝΤΟΣΟΥΑΡΟΥΛΟΓΙΟΥ
(Bosch, **Quellen...**, no. 107; French,
Inscriptions..., no. 35; Mitchell-French,
Greek..., no. 78)

Κλ Ακυλλίαν αρχιερείαν απόγονον Βασιλέων
θυγατ[έ]ρα τής μητροπόλεως γυναίκα Ιουλίου
Σεουήρου τού πρώτου των Ελλήνων
υπερβαλουσαν [ε]πιδόσεσι καί φι[λ]οτειμίας
φυλή [Π]ακαληνή β' τήν ιδίαν [ευ] εργέτιν
ετίμησεν φυ[λ]αρχουντος Ουάρου Λογίου

(*Türkçesi*: II. Kabile (Phyle) Pakalene, cömertliği ve hayırseverliğiyle seçkin, Greklerin içinde en önde gelen Iulius Severus'un eşi, şehrin kızı, kralların torunu ve kendi hayırseverleri olan ezeli rahibe Claudia Aquillia'yı onurlandırdı. Bu zamanda Varus Logios, phylarch idi.)

e) III. Phyle Menorizeiton'un anıldığı bir yazıt örneği (Yazıtın günümüzde yeri bilinmiyor)

ΟΥΛΠΙΟΝ
ΑΙΛΙΟΝΠΙΟΝ
ΠΗΕΙΑΝΟΝ
ΕΛΛΑΔΑΡΧ[Η]
ΣΑΝΤΑ[Φ]
ΦΥΛΗ Γ
ΜΗΝΟΡΙΞ

ΕΙΤΩΝ (CIG 4021; Bosch, **Quellen...**, no. 129; Mitchell-French, **The Greek...**, no. 142)

Ουλπιον Αιλιον Πονηπειανόν έλλαδαρχ[ή]σαντα φυλή γ' Μηνοριζειτών

(*Türkçesi*: Helladarch olarak hizmet eden Ulpius Aelius Ponpeianus'a, üçüncü phyle Menorizeiton (bu anıtı yaptı))

f) VIII. Phyle Claudia Athenaea'nin anıldığı onursal yazıt (RHAM)

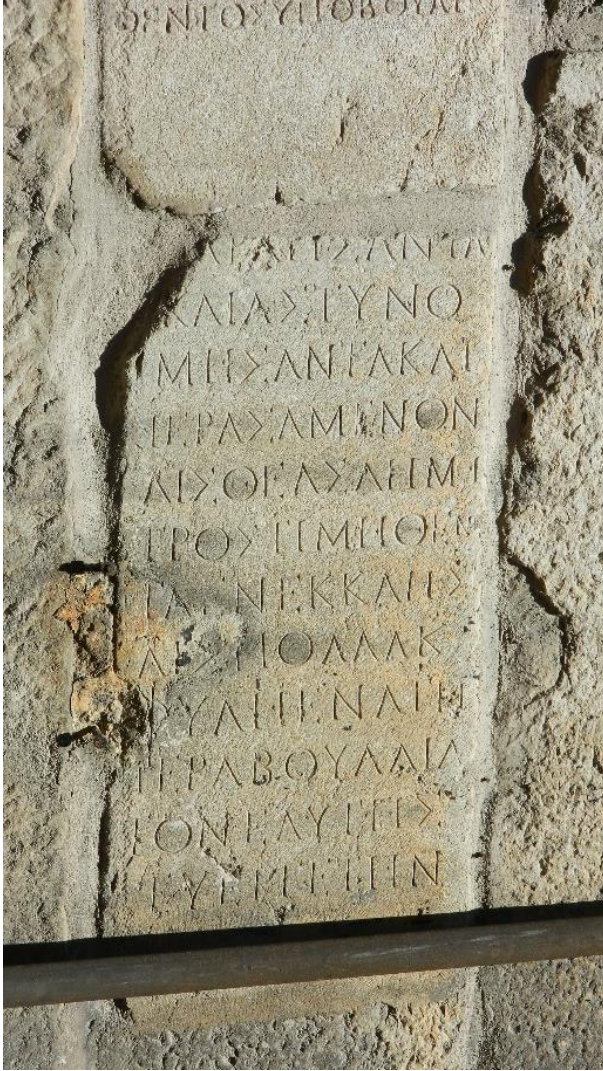

TIBKΛΑΒΟΚΧΟΝΤΙΒ
ΚΛΑΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΓΑΛΛΑ
ΤΑΡΧΟΥΥΙΟΝΕΚΓΟΝΟΝ
ΤΕΤΡΑΡΧΩΝΧΙΛΙΑΡΧΗ
ΣΑΝΤΑΕΝΛΕΓΟΩΝΙΓΚΥ
ΡΗΝΑΙΚΗΑΡΧΙΕΡΗΣΑ
ΜΕΝΟΝΤΩΚΟΙΝΩΤΗΣ
ΓΑΛΑΤΕΙΑΣΑΛΕΙΨΑΝΤΑ
ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΩΣΠΟΛΛΑΣ
ΔΙΑΝΟΜΑΣΕΠΙΔΟΝΤΑΤΗΠΑ
ΤΡΙΔΙΑΡΞΑΝΤΑΕΠΙΣΗΜΩΣ
ΣΕΒΑΣΤΟΦΑΝΤΗΝΕΙΡΗΝΑΡ
ΧΗΝΠΑΙΔΕΙΑΚ[ΑΙ ΛΟΓΩ ΚΑΙ]
ΜΕΤΡΙΟΤΗΤΙΔΙ[ΑΠΡΕΨ]ΑΝΤΑ
ΕΤΙΜΗΣΕ
ΦΥΛΗΗ (Bosch, *Quellen...*, no.
100; French, *Inscriptions...*, no.
11)

Τιβ Κλα Βόκχον Τιβ Κλα Αλεξάνδρου γαλατάρχου υιόν έκγονον τετράρχων χιλιαρχήσαντα έν λεγιωνι γ' Κυρηναϊκη αρχιερησάμενον τω κοινω της Γαλατείας αλείψαντα μεγαλοπρεπως πολλάς διανομάς επιδόντα τη πατρίδι αρξαντα επισήμως σεβαστοφάντην ειρηνάρχην παιδεία κ[αί λόγω και] μετριότητα δι[απρέψ]αντα ετίμησε φυλή η'

(*Türkçesi:* (Claudia Athenaea) olarak adlandırılan VIII. kabile, galatarch Tib(erius) Cla(udius) Alexander'ın oğlu, tetrarch'lar soyundan gelen, 3. lejyon Cyrenaican'da tribüne olarak görev yapan, Galatia'nın koinonu'nda başrahip olarak hizmet eden, yerlisi olduğu şehre önemli bol miktarda yağ tedarik eden, bağışlar yapan, üstünlük ve seçkinlikle archon, sebastophant, eirenarch görevlerini yürüten, iyi eğitim almış, akıllı ve ılımlı Tib(erius) Cla(udius) Bocchus'u (bu yazıtle) onurlandırdı.)

g) IX. Phyle Hiera Boulaia'nın anıldığı bir yazıtlı heykel kaidesi (İçkale-Zinkankule duvarına gömülü)

[.....ΦΥ]
[Λ]ΑΡΧΗΣΑΝΤΑ
ΚΑΙΑΣΤΥΝΟ
ΜΗΣΑΝΤΑΚΑΙ
ΙΕΡΑΣΑΜΕΝΟΝ
ΔΙΣΘΕΑΣΔΗΜΗ-
ΤΡΟΣΤΙΜΗΘΕΝ
ΤΑΕΝΕΚΚΛΗΣΙ
ΑΙΣΠΟΛΛΑΚΙΣ
ΦΥΛΗΝΑΤΗ
ΙΕΡΑΒΟΥΛΑΙΑ
ΤΟΝΕΑΥΤΗΣ
ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ

(CIG, 4026; Hamilton, II, no. 111;
Bosch, *Quellen...*, no. 262;
Mitchell-French, *The Greek and
Latin Inscriptions of Ankara
(Ancyra) Vol. I From Augustus*

to the end of the third century AD, no. 132)

[.....φυλ]αρχήσαντα καί αστυνομήσαντα καί ιερασάμενον δις θεας Δήμητρος,
τιμηθέντα εν εκκλησίαις πολλάκις), φυλή ενάτη Ιερά Βουλαία τον εαυτης ευεργέτην

(*Türkçesi*: Phylarch ve astynomos olan, Tanrıça Demeter'in bir rahibi olarak görev yapan, sık sık meclislerde övülen kendi hayırseverleri için IX. Phyle Hiera Boulaia (bunu dikti))

h) XI. Phyle Nea Olympias'ın anıldığı bir adak yazıtı (RHAM)

ΚΥΡΙΚΚΟΝ ΜΑΝΟΥ
ΦΙΛΟΤΕΙΜΗΣΑΜΕ
ΝΟΝ ΠΑΝΤΟΙΩΣΙΕ
ΡΑΣΑΜΕΝΟΝΤΕ ΚΑΙ
ΝΕΟΚΟΡΟΥΝΤΑΔ
ΑΒΙΟΥ ΚΑΙ ΦΥΛΑΡΧΗ
ΣΑΝΤΑΑΣΥΝΚΡΙΤΩΣ
ΑΙ ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΩΣ
ΦΥΛΗ ΑΙ ΝΕΑ ΟΛΥΜ
ΠΙΑΣ ΤΟΝ ΙΔΙΟΝ ΠΑ
ΕΡΑ ΦΥΛΑΡΧΟΥΝ
ΟΣΙΟΥ ΛΙΑΝΟΥ
ΓΑΙΟΥ ΕΠΙΜΕΛΟ
ΜΕΝΟΥ ΤΙΤΙΑΝ
ΒΟΥΓΙΩΝΟΥ ΚΕ ΦΙΛ
ΟΠΑΤΟΡΟΣ ΑΝΤΩ
ΝΙΟΥ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΔΟ
ΘΕΝΤΟΣ ΥΠΟ ΤΗΣ
ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΗΣ ΒΟΥ

ΛΗΣ (Mitchell, "R.E.C.A.M....", no. 9;
French, *Inscriptions...*, no. 19)

Κύρικκον Μάνου φιλοτειμησάμε νον παντοίως ιερασάμενον τε καί νεοκορουντα δ[ι]ά βίου καί φυλαρχήσαντα ασυνκρίτως [κ]αί μεγαλοπρεπως Φυλή αι Νεα Ολυμπίας τόν ίδιον πα[τ]τέρα φυλαρχουν[τ]ος Ίουλιανου Γαίου επιμελο[υ]μένου Τιτιαν[ου] Βουγιώνου κέ φιλοπάτορος Αντωνίου του τόπου δοθέντος υπό της λαμπροτάτης βουλης

(*Türkçesi:* 11. Phyle Nea Olympias, birçok makamları elinde tutan, rahip ve hayati boyunca *neocorus* (tapınak müdürü) olan rakipsiz ve cömert *phylarch* (kabile reisi) olan babaları Manes'in oğlu Quiriccus'a (bu yazıtı dikti). Titianus ve Antonius oğlu Philopator, işin masrafını yüklediler ve yer (yazıt için) muhteşem meclis tarafından bağışlandı.)

EK-3) Şehir surlarının Barbarların saldırıları sonrasında yeniden yapıldığından bahseden yazıt (yazıt, XVI. yy'dan beri kayıp olduğundan fotoğrafı çekilememiştir.) (Erzen, **İlkçağda Ankara**, s. 61; Bosch, **Quellen...**, no. 289; Mitchell-French, **The Greek...**, no. 120)

.... ΚΕΤΟΥΠΟΛΥΕΙΔΟΥΓΥΜΝΑ
ΣΙΟΝΚΑΘΗΡΗΜΕΝΟΝΕΠΙΣΚΕΥ
ΑΣΑΝΤΑΚΕΣΥΜΠΙΑΝΤΟΤΕΙΧΟΣ
ΕΝΣΙΤΟΔΕΙΑΚΕΒΑΡΒΑΡΙΚΑ(ΙΣ)
ΕΦΟΔΟΙΣΕΚΦΕΜΕΛΙΩΝΕΙΣ
ΤΕΛΟΣΑΓΑΓΟΝΤΑ
ΚΕΤΗΝΒΟΥΛΟΓΡΑΦΙΑΝΕΚΠΟΛΛΟΥΚΑΤ(ΑΛΕ)
(ΛΕΙΜ)ΜΕΝΟΝΜΕΤΑ(ΛΟ)ΓΟΥΑΚΡΙΒΩ(Ν)
ΣΑΝΤΑ(Η)ΒΟΥΛΗΚΕΟΔΗΜΟΣΤΗΣΛΑΜΠΡ
ΜΗΤΡΟΠΟΛ(ΕΩΣ)ΑΝΚΥΡΑΣΚΟΙΝΩΔΟΓΜΑΤΙ
ΤΟΝΕΑΥΤΩΝΕ(ΥΕΡΓΕΤΗΝ)ΚΕΤΟΥΕΘΝΟΥΣ
ΣΟΤΗΡΑ

.... κε του Πολυείδου γυμνάσιον καθηρημένον επισκευάσαντα, κε συμπαν το τειχος εν σιτοδεία κε βαρβαρικα[ις] εφόδοις εκ θεμελίων εις τέλος αγαγόντα, κε την βουλογραφίαν εκ πολλου κατ[αλελειμ]μένον μετά (λό)γου ακριβώ(ν)σαντα, [ή] βουλή κε ο δημοσ της λαμπρ. μητροπόλ(εως) Ανκύρας κοινω δόγματι τον εαυτων ε[υεργέτην] κε του εθνουσ σωτήρα

(*Türkçesi:* yıkılmış ve harap bir halde bulunan Polyeidos gymnasiumu'nu yeniden yaptırdı, kıtlık ve barbar saldırıları sırasında surların tamamını temellerinden başına kadar yeniden yaptırdı, uzun zamandır boş bulunan Boulograph memuriyetini anlayışla ve hakkıyla yürüttü. Şanlı başşehir Ankara'nın meclisi ve halkı ortak kararlar eyaletin kurtarıcısı ve şehirlerinin hayırseverine [adadılar])

EK-4) İmparator Caracalla'nın, 215 yılında Ankara'da bulunması onuruna hazırlanmış bir yazıt (Ahi Şerafeddin Türbesi Girişi)

(Üst alınlıkta)

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ

(ortada)

ΕΙΣ ΑΙΩΝΑ

ΤΟΝ ΚΗΠΙ-

ΟΝ (yaprak) (Bosch, **Quellen...**, no. 261; French, **Inscriptions...**, no. 38)

(*Türkçesi:* Ebedî Efendimize iyi şans getirmesi için!)

EK-5) İmparator Caracalla'nın, 215 yılında Ankara'da bulunması onuruna hazırlanmış bir yazıt (AMM)

(üst alınlıkta)

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ

(ortada)

ΕΙΣ ΑΙΩΝΑ

ΤΟΝ ΑΝΕΙ-

ΚΗΤΟΝ

(yaprak) (yaprak)

(Mitchell, "R.E.C.A.M. Notes and Studies No: 1 Inscriptions of Ancyra", **AS**, no. 38; French, **Inscriptions...**, no. 37)

(*Türkçesi:* Asla yenilmeyen için iyi şans ile!)

EK-6) Ti. Iulius Iustus Iunianus'un heykel kaidesi(?) yazıtlarından bir örnek (AMM)

ΤΙΟΥΛΙΟΝΙΟΥΣΤΟΝΙΟΥΝΙ
ΑΝΟΝΓΑΡΧΙΕΡΕΑΚΤΙΣΤΗΝ
ΤΗΣΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣΠΟΡΦΗΡΑ
ΚΕΣΤΕΦΑΝΩΔΙΑΒΙΟΥ
ΤΕΤΕΙΜΗΜΕΝΟΝ
ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΝΙΑΣ(Α)ΙΣ
ΔΙΕΝΕΓΚΟΝΤΑΦΙΛΟΤΕΙΜΙ
ΑΙΣΚΕΕΝΤΕΔΙΑΝΟΜΑΙΣΠΛΟΥ
ΤΙΣΑΝΤΑΤΗΝΠΑΤΡΙΔΑΕΡΓΟΙΣ
ΤΕΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣΤΑΤΟΙΣΚΟΣΜΗ
ΣΑΝΤΑΚΕΜΟΝΟΝΤΩΝΠΡΟΑΥ
ΤΟΥΔΙΟΛΗΣΕΛΕΑΙΘΕΤΗΣΑΝ
ΤΑΤΗΣΗΜΕΡΑΣΕΠΙΜΕΛΗΘΕ
ΝΤΑΔΕΚΕΤΗΣΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ
(ΤΟΥ)ΒΑΛΑΝΕΙΟΥΦΥΛΗΔΙ
ΟΣΤΑΗΝΟΥΕΤΙΜΗΣΕΝ

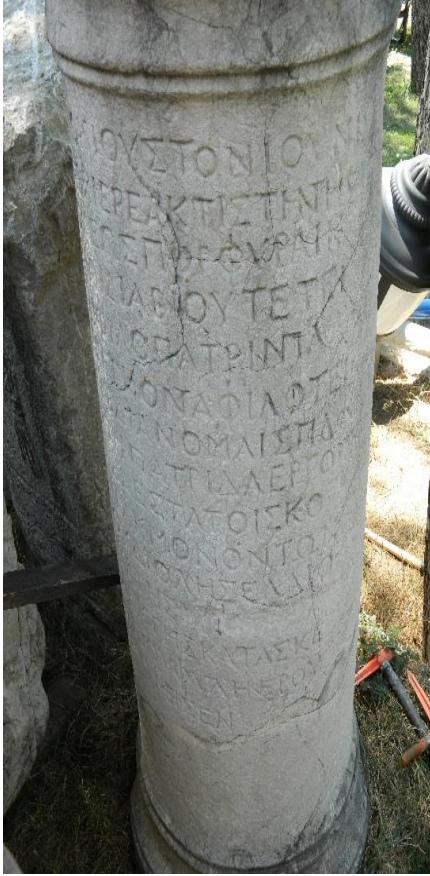
(CIG, 4025c; Bosch, "Ankara'daki Antik Devir Hamamının Müessisi", **III. Türk Tarih Kongresi**, s. 581;

French, **Inscriptions...**, no. 15; Mitchell-French, **Greek...**, no. 93)

Τι Ιούλιον Ιουστον Ιουνιανόν γ' αρχιερέα κτίστην της μητροπόλεως πορφύρα κε στεφάνω δια βίου τετειμημένον φιλόπατριν πάσ[α]ις διενεγκόντα φιλοτειμαίαις κε εν τε διανομαίς πλουτίσαντα τήν πατρίδα εργοίς τε περικαλλεστάτοις κοσμήσαντα κε μόνον των πρό αυτου δί' όλης ελαιθετήσαντα της ημέρας επιμεληθέντα δε κέ της κατασκευης [του] βαλανείου φυλή Διός Ταηνου ετίμησεν

(*Türkçesi*: Üç kez başrahip, metropolis (Ankara)'in kurucusu, hayatı erguvanî elbise ve bir taçla onurlandırılan, şehrinin âşığı, bütün görevlerinde seçkin, bağışlarıyla yerlisi olduğu şehri zenginleştiren, en muhteşem işlerle onu süsleyen, bütün gün boyunca (gymnasium'da) yağ tedarik eden ve Hamamların inşasını denetleyen Ti(berius) Iulius Iustus Iunianus'u Dios Taênou/Zeus of Tavium phylesi onurlandırdı.)

ΕΚ-7) Ti. Iulius Iustus Iunianus'un heykel kaidesi(?) yazıtlarından bir örnek (AMM)

ΤΠΟΥΛΙΟΝΙΟΥΣΤΟΝΙΟΥΝΙ
ΑΝΟΝΓΑΡΧΙΕΡΕΑΚΤΙΣΤΗΝΤΗΣ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣΠΟΡΦΗΡΑΙΚΕ
ΣΤΕΦΑΝΩΔΙΑΒΙΟΥΤΕΤΕΙ
ΜΗΜΕΝΟΝΦΙΛΟΠΑΤΡΙΝΠΑ
ΣΑΙΣΔΙΕΝΕΓΚΟΝΤΑΦΙΛΟΤΕΙ
ΜΙΑΙΣΚΕΕΝΤΕΔΙΑΝΟΜΑΙΣΠΛΟΥ
ΤΙΣΑΝΤΑΤΗΝΠΑΤΡΙΔΑΕΡΓΟΙΣ
ΤΕΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣΤΑΤΟΙΣΚΟ
ΣΜΗΣΑΝΤΑΚΕΜΟΝΟΝΤΩΝ
ΠΡΟΑΥΤΟΥΔΙΟΛΗΣΕΛΛΑΙΘΕΤΗΣΑΝΤΑ
ΤΗΣΗ(ΜΕΡΑΣΕΠΙΜΕ)
ΛΗΘΕΝΤΑΔΕΚΕΤΗΣΚΑΤΑΣΚΕ(ΥΗΣ)
ΤΟΥΒΑΛΑΝΕΙΟΥΦΥΛΗΝΕΡΟΥΑ
ΕΤΙΜΗΣΕΝ

(Hamilton, II, no. 121a; CIG, 4025b; Bosch, “Ankara’daki Antik Devir Hamamının Müessisi”, **III. Türk Tarih Kongresi**, s. 581; French, **Inscriptions...**, no. 16)

Τι Ιούλιον Ιουστον Ιουνιανόν γ’ αρχιερέα κτίστην της μητροπόλεως πορφύρα κε στεφάνω δια βίου τετειμημένον φιλόπατριν πάσαις διενεγκόντα φιλοτεμνίαις κε εν τε διανομαίς πλουτίσαντα τήν πατρίδα εργοίς τε περικαλλεστάτοις κοσμήσαντα κε μόνον των πρό αυτου δι’ όλης ελαιθετήσαντα της η[μέπας επιμε]ληθέντα δε κε της κατασκε[υης] του βαλανείου φυλή Νέρουα ετίμησεν

(*Türkçesi*: Üç kez başrahip, metropolis (Ankara)’in kurucusu, hayatı erguvanî elbise ve bir taçla onurlandırılan, şehrinin âşığı, bütün görevlerinde seçkin, bağışlarıyla yerlisi olduğu şehri zenginleştiren, en muhteşem işlerle onu süsleyen ve öncüllerinden çok farklı, bütün gün boyunca (gymnasium’da) yağ tedarik eden ve Hamamların inşasını denetleyen Ti(berius) Iulius Iustus Iunianus’u, Nerva phylesi onurlandırdı.)

EΚ-8) Ti. Iulius Iustus Iunianus’ un heykel kaidesi(?) yazıtlarından bir örnek (RHAM)

ΤΠΟΥΛΙΟΝΙΟΥΣΤΟΝΙΟΥΝΙΑ
ΝΟΝΓΑΡΧΙΕΡΕΑΚΤΙΣΤΗΝ
ΤΗΣΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣΠΟΦΥΡΑΙ
ΚΕΣΤΕΦΑΝΩΔΙΑΒΙΟΥΤΕΤΙ
ΜΗΜΕΝΟΝΦΙΛΟΠΑΤΡΙΝΠΑΣΑΙΣ
ΔΙΕΝΕΓΚΟΝΤΑΦΙΛΟΤΙΜΙ
ΑΙΣΚΕΕΝΤΕΔΙΑΝΟΜΑΙΣΠΛΟΥ
ΤΙΣΑΝΤΑΤΗΝΠΑΤΡ(ΙΔ)ΑΕΡΓΟΙΣ
ΤΕΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣΤΑΤΟΙΣΚΟ
ΣΜΗΣΑΝΤΑΚΕΜΟΝΟΝΤΩΝ
ΠΡΟΑΥΤΟΥΔΙΟΛΗΣΕΛΑΙΟΘΕ
ΤΗΣΑΝΤΑΤΗΣΗΜΕΡΑΣΕΠΙ
ΜΕΛΗΘΕΝΤΑΔΕΚΕΤΗΣΚΑΤΑ
ΣΚΕΥΗΣΤΟΥΒΑΛΑΝΕΙΟΥ
ΦΥΛΗΔΙΟΣΤΡΑΠΕΖΩΝΕΤΙΜΗ
ΣΕΝ

(Mitchell, “RECAM...”, no. 6; French, **Inscriptions...**, no. 17)

Τι Ιούλιον Ιουστον Ιουνιανόν γ’ αρχιερέα κτίστην της μητροπόλεως ποψύραι κε στεφάνωι διά βίου τετιμημένον φιλόπατριν πάσαις διενεγκόντα φιλοτιμίαις κε εν τε διανομαίς πλουτίσαντα τήν πατρ(ιδ)α εργοίς τε περικαλλεστάτοις κοσμήσαντα κε μόνον των προ αυτου δι όλης ελαιοθετήσαντα της ημέρας επιμεληθέντα δε κε της κατασκευης του βαλανείου φυλή Διος Τραπεζων ετίμησεν

(*Türkçesi*: Üç kez başrahip, metropolis(Ankara)’in kurucusu, hayatı erguvanî elbise ve bir taçla onurlandırılan, şehrinin âşığı, bütün görevlerinde seçkin, bağışlarıyla yerlisi olduğu şehri zenginleştiren, en muhteşem işlerle onu süsleyen ve öncüllerinden çok farklı, bütün gün boyunca (gymnasium’da) yağ tedarik eden ve Hamamların inşasını denetleyen Ti(berius) Iulius Iustus Iunianus’u, V. Phyle Dios Trapezôn phylesi onurlandırdı.)

EK-9) Flavius Constantius tarafından İmparator Constantinus'a adanan yazıtlı heykel kaidesi (RHAM)

AETERNAEPIETATISAU(GUSTO)
DNCONSTANTINOMAXI(MO)
VICTORISEMPERAUGUSTO
FLCONSTANTIUSVCPRAEFECTUS
PRAETORIONUMINIEIUSSEMPER
DICATISSIMUS

(Bosch, **Quellen...**, no. 305; French, **Inscriptions...**, no. 4)

Aeternae pietatis Au(gusto) D n Constantino maxi(mo) victori semper Augusto Fl
Constantius v c praefectus praetorio numini eius semper dicatissimus

(*Türkçesi:* En büyük muzaffer, ölümsüz Augustus, efendimiz, ölümsüz dindar Augustus, Constantinus'a; en önemli kişi, yüksek praetorium Fl(avius) Constantius, sonsuza dek O'nun (Constantinus'un) kutsallığına adadı.)

EK-10) Asklepios ve Hygeia'ya adanan yazıt ve sikke örnekleri

A(tti)kos tarafından Asklepios ve Hygeia'ya adanan yazıtlı bir sunak (AMM)

ΑΚΟΣ (Υıldız) ΤΗΡΟΥ

ΤΟΙΣΘΕΟΙΣΚΑΤΑΕΠΙΤΑΓΗ

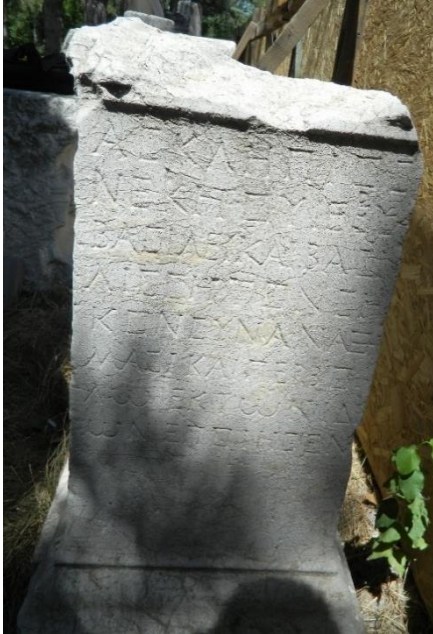
A..ΚΟΣ (French, **Inscriptions...**, no. 23)

A[...]κός τήρου τοις θεοις κατά επιταγή[ν]

A[ττι]κός

(*Türkçesi:* Teres'in oğlu Attikos(?) bu sunağı, tanrılara (Asklepios ve Hygeia) onların emirleriyle adadı.)

Kral ve Kraliçenin Asklepios'a adadığı sunak (AMM)

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ

ΝΕΙΚΗΤΟΝ ΙΕΡΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙ ΚΑΙ ΒΑΣΙ-

ΛΙΣΣΗ ΤΟΝ ΣΗ-

ΚΟΝ ΣΥΝ ΑΝΑΘΗ-

ΜΑΣΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΟ-

ΛΩ ΕΚ ΤΩΝ ΙΔΙ-

ΩΝ ΕΠΟΙΗΣΕΝ (French, **Inscriptions...**, no. 29)

Asklēpios Neikētou iereús Basilei kai Basilissa ton shkon syn anathēmasi kai peribōlō ek ton idion epoiēsen

(*Türkçesi:* Bu sunak kral ve kraliçe tarafından sağlık tanrısı Asklepios'a adanmıştır.)

Asklepios tasvirli sikke örnekleri (AMM)

EK-11) İmparator Nerva (96-98) zamanında basılmış, altı sütunlu, alınlıkta kanatları açık kartal figürü bulunan tapınak işlemeli sikke (AMM)

EK-12) İmparator Traianus (98-117) dönemine ait Men tapınağı tasvirli sikke (AMM)

EK-13) Tanrıça Demeter'in tasvir edildiği sikke örnekleri (AMM)

EK-14) Publius Aelius Cyrillus'un lahit mezarı (RHAM)

Ortadaki panonun üst kısmında:

Π ΑΙΛΙΟΝ Κ[ΥΡ]ΙΛΛΟΝ ΠΑΧΗ [ΑΡ]ΕΤΗ ΚΕΚΟCΜΗΜΕΝΟΝ ΚΑΙ
ΑΡΧΟΜΕ[Ν]ΟΝ ΠΡΩΤΗ[Σ] ΗΛΙΚΙΑC ΚΑΤΑΞΙΩ
ΘΕΝΤΑ

Ortadaki panoda:

ΟΥ ΜΟΝΟΝ ΤΗΣ ΕΝΘΑ-
ΔΕ ΒΟΥΛΗΣ ΕΝ ΤΗ ΕΑΥ-
ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΔΙ ΑΛΛΑ ΚΑΙ
ΕΝ ΑΛΛΑΙC ΠΟΛΕCΙ ΔΙΑ ΤΗΝ
ΑΝΑCΤΡΟΦΗΝ ΑΥΤΟΥ (yaprak) ΟΙ Α-
ΔΕΛΦΟΙ ΑΥΤΟΥ Π ΑΙ ΚΥ-
ΡΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΥΔΗΣ ΕΚΟΜΙ-
CΑΝ ΑΥΤΟΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝ-
ΔΡΕΙΑC

Ortadaki Panonun her iki yanında:

ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΑΡΝΑΚΑ ΑΠΕΘΟΝΤΟ ΚΑΤΑΞΙΩΝΤΕC ΔΙΑΔΟΧΗΣ
(Mitchell, "R.E.C.A.M....", no. 12; French, **Inscriptions...**, no. 71)

(üst kısım) Π Αίλιον Κ[ύρ]ιλλον πάση [αρ]ετη κεκοσμημένον καί αρχόμε[ν]ον μώττη[ς] ηλικίας καταξίω θέντα (ortadaki kısım) ου μόνον της ενθάδε βουλής εν τη εαυτου πατριδι αλλά καί εν άλλαις πόλεσι δια την αναστροφήν αυτου οι αδελφοί αυτου Π Αί Κυρίων καί Πούδης εκόμισαν αυτόν από της Αλεξανδρείας (panonun yanlarında) καί τήν λάρνακα απέθοντο / καταξιωθέντες διαδοχης

(*Türkçesi:* Bütün erdemlerle donatılmış P(ublius) Aelius C(yr)illus, gençliğinin başlarında senato üyeliğine layık görüldü. Sadece burada kendi memleketinin meclisinde değil, aynı zamanda başka şehirlerde de rehberliği için layık görüldü. Kardeşleri P(ublius) Ae(lius) Curio ve P(ublius) Ae(lius) Pudens, O'nu Alexandria'dan getirdi ve mirasa layık görülerek, böyle bir larnax'a koydular.)

EK-15) Sarapis ve diğer Tanrılara, şehrin vatandaşları ve meclisi için adanan yazıt (RHAM)

[ΔΙΙ]ΗΛΙΩΜΕΓΑΛΟΣΑ[ΡΑΠΙΔΙΚΑΙ
 [ΤΟΙ]ΣΣΥΝΝΑΟΙΣΘΕΟΙΣ[ΤΟΥΣ ΣΩ]
 [ΤΗΡΑ]ΣΔΙΟΣΚΟΥΡΟΥΣΥΠΕΡ[ΤΗΣ]
 [ΤΩΝ]ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝΣΩΤΗ[ΡΙ]
 [ΑΣΚ]ΑΙΝΕΙΚΗΣΚΑΙΑΙΩΝΙΟΝΔ[ΙΑ]
 [ΜΟΝ]ΗΣΜΑΥΡΗΛΙΟΥΑΝΤΩΝΕ[Ι]
 [ΝΟΥ]ΚΑΙΜΑΥΡΗΛΙΟΥΚΟΜΟΔΟΥ
 [ΚΑΙ]ΤΟΥΣΥΜΠΑΝΤΟΣΑΥΤΩΝ
 [ΟΙΚΟ]ΥΚΑΙΥΠΕΡΒΟΥΛΗΣΚΑΙΔΗ
 [ΜΟΥ]ΤΗΣΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣΑΓΚΥ
 [ΡΑΣ]ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣΑΠΟΛΛΩ
 [ΝΙΟΥ]ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣΤΗΣΜΕΓΑ
 [ΛΗΣΑ]ΛΕΞΑΝΔΡΙΑΣΟΚΑΙΑΓΚΥ
 [ΡΑΝΟΣ]ΝΕΩΚΟΡΟΣΤΟΥΜΕΓΑΛΟΥ
 [ΣΑΡΑΠ]ΙΔΟΣΑΝΕΣΤΗΣΕΝΕΚΤΩΝΙΔΙ
 [ΩΝΑΦΙ]ΕΡΟΥΝΤΟΣΚΑΙΗΓΟΥΜΕΝΟΥΤΗΣ
 [ΕΠΑΡ]ΧΕΙΑΣΤΙΤΟΥ[Λ]ΙΚΙΝΝΙΟΥΜΟΥΚΙ
 [ΑΝΟΥ]ΤΟΥΣΩΤΗΡΟΣΕΠΙΠΕΡΕΩΣΚΛ
 (Yaprak) [Τ]ΕΡΤΥΛΛΟΥ

(Bosch, **Quellen...**, no. 184; French, **Inscriptions...**, no. 31)

[Δί] Ηλίω Μεγάλω Σα[ράπιδι και τοι]ς συννάοις θεοις [τούς Σωτηρα]ς Διοσκούρους υπέρ [της των] Αυτοκρατόρων σωτη[ρίας κ]αί νείκης και αιωνίου δ[ιαμον]ης Μ Αυρηλίου Κομόδου [και] του σύμπαντος αυτων [οίκο]υ και υπέρ βοθλης και δή[μου] της μητροπόλεως Αγκυ[ρας] Απολλώνιος Απολλω[νίου] Αλεξανδρεύς της μεγά[λης] Α]λεξανδρίας ο και Αγκυ[ρανός] νεωκόρος του Μεγάλου [Σαράπ]ιδος ανέστησεν εκ των ιδί[ων αφι]ερουντος και ηγουμένου της [επαρ]χίας Τίτου [Λ]ικιννίου Μουκι[ανου] του σωτηρος επί ιερέως Κλ (yaprak) [Τ]ερτύλλου

(*Türkçesi:* Büyük Zeus Helios Sarapis ve O'nun tapınağını paylaşan Tanrılara, İmparatorların güvenliği ve zaferi ve Marcus Aurelius Antoninus ve Marcus Aurelius Commodus'un ve onların bütün yurtlarının ebedî güçleri adına ve Metropolis Ancyra'nın halkı ve meclisi adına, Apollonius'un oğlu Apollonius, Büyük İskenderiye'den bir İskenderiyeli, aynı zamanda bir Ankara vatandaşı, Büyük Sarapis Tapınağının görevlisi, kurtarıcı Titus Licinnius Mucianus'un bağışçılığı ve valiliği; Cl(audius) Tertullus'un rahipliği zamanında, masraflarını kendisi karşılayarak kurtarıcı Dioskouri heykellerini yaptırdı.)

EK-16) Üzerinde gemi çapası bulunan Ankara sikkelerinden örnekler (AMM)

Antoninus Pius'un üzerinde Tektosag Galatlarının Ana kenti Ankara yazıtlı ve elinde gemi çapası tutan Amazon tasvirli sikkesi (M.S.138-161)

Septimus Severus'un Metropol Ankara yazıtlı ve yüzen Nymphe (su perisi) ile gemi çapası tasvirli sikkesi (M.S. 193-211)

Antinoos portreli ve dönemin valisi C. Julius Saturninus ile Ankara isminin yazıldığı, gemi çapası tutan Tanrı Men tasvirli madalyon sikke (M.S. 130)

Caracalla'nın Metropol Ankara yazıtlı, dişi kurt tarafından emzirilen Romus ve Romulus ile sağa yatık gemi çapası tasvirli sikkesi (M.S. 198-217)

EK-17) III. Michael'in kaleyi yenilemesi dolayısıyla hazırlanmış bir yazıt (Ankara Kalesi, İç Kale Kapısı/Demir Kapı'nın sağındaki surun en üstünde)

ΔΟΞΑΝ ΜΕΓΙΣΤΗΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΕΔΟΡΚΟΤΕΣ
ΕΧΟΝΤΕΣ ΟΜΜΑ ΚΑΙ ΧΕΡΑΣ ΕΠΗΡΜΕΝΑΣ
ΑΠΑΝΤΕΣ ΕΥΛΟΓΕΙΤΕ ΤΟΝ ΠΑΝΤΕΡΓΑΤΗΝ
ΤΟΝ ΙΣΧΥΝ ΕΝΔΥΟΝΤΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΜΕΓΑ
ΤΩ ΕΥΣΕΒΟΥΡΓΩ ΚΑΙ ΠΟΛΙΣΤΗ ΔΕΣΠΟΤΗ
ΑΝΑΚΤΙ ΠΙΣΤΩ ΜΙΧΑΗΛ ΕΥΕΡΓΕΤΗ
ΟΙ ΕΙΣΙΟΝΤΕΣ ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ
ΛΑΛΕΙΤΕ ΠΑΝΤΑ ΘΕΙΑ ΔΕΔΟΞΑΣΜΕΝΑ
ΠΟΛΙΣ ΚΥΡΙΟΥ ΧΑΙΡΕ ΣΙΩΝ Η ΝΕΑ

ΘΕΟΓΡΑΦΟΙΣ ΠΙΝΑΞΙΝ ΕΓΓΕΓΡΑΜΕΝΗ (Hamilton, II, no. 137; CIG, 4054;
French, **Inscriptions...**, no. 80)

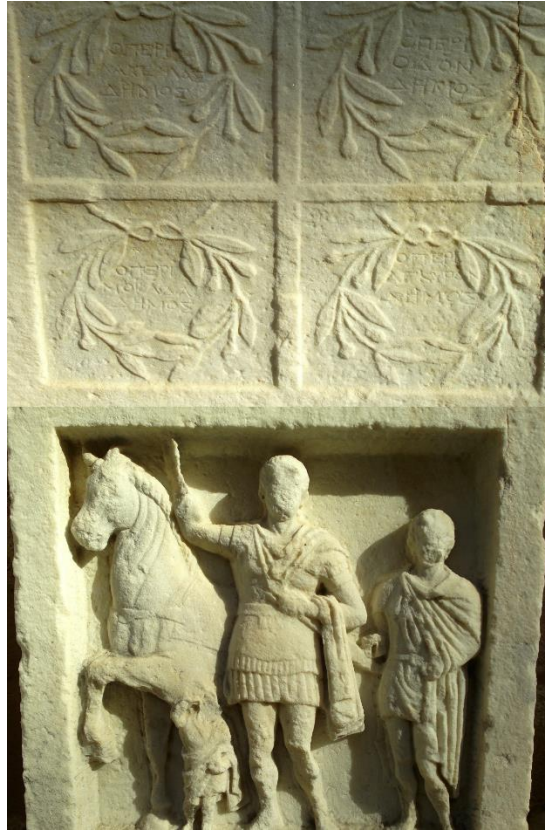
(*Türkçesi:* Tanrı'nın en büyük zaferi üzerine bakarken, gözlerini ve ellerini yukarıda tutarken, bütün güzel işlerinle övün. İşlerin dindarlıkla kuvvet ve büyüklük buldu. Şehrin kurucusu, velinimetimiz imanlı lord Michael, Siz şehre girdiğinizde şehir bütün kabul edilen kutsal kelimelerle ağlıyordu: "Selam şehrin efendisi! Tanrı'nın yazdığı tabletlerde kazınan yeni Sion)

EK-18) Ankara çevresinde bulunan miltaşlarından örnekler (RHAM/AMM)

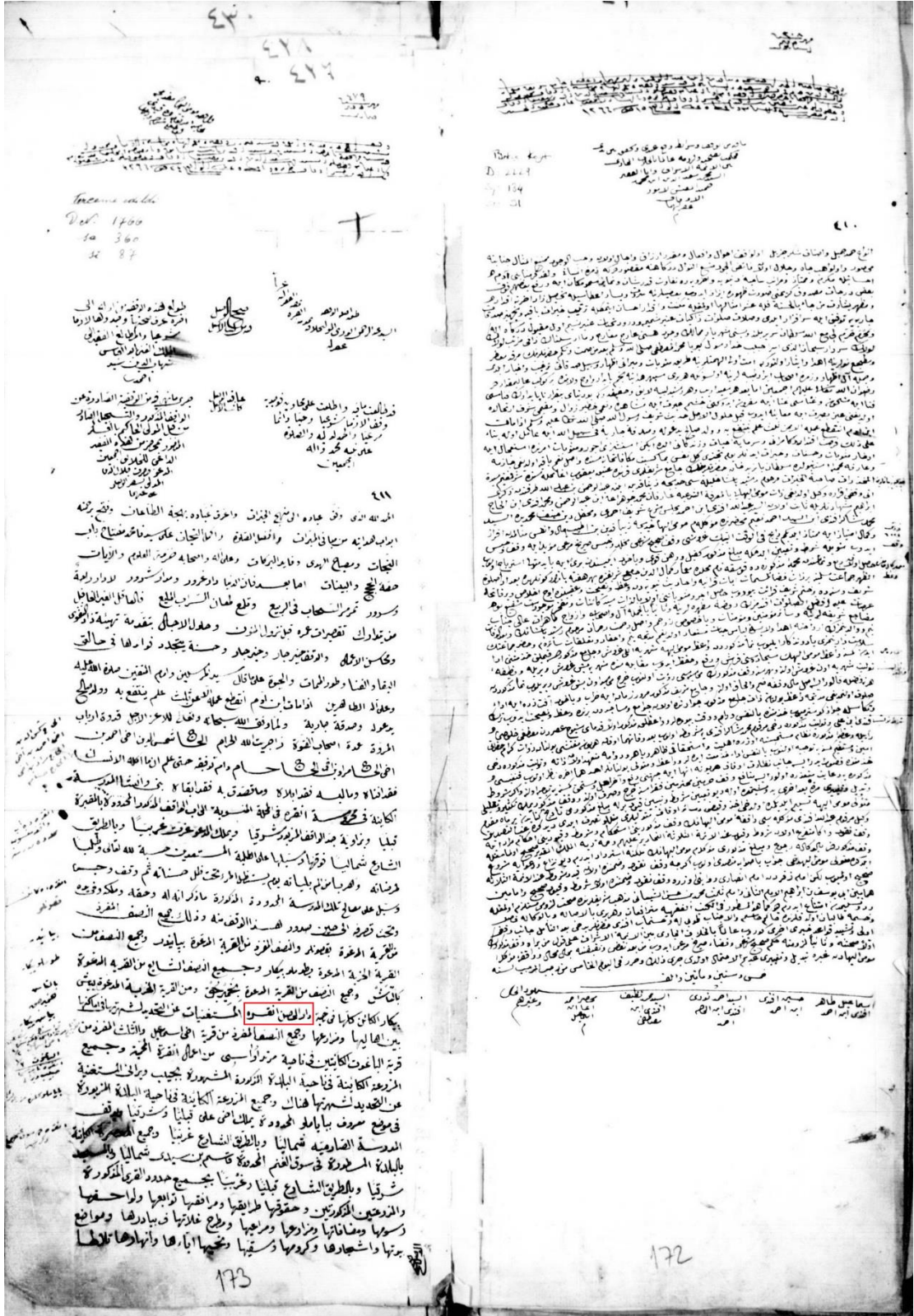

EK-19) Demirci Ankyrası adına düzenlenen onur yazıtı (Manisa Arkeoloji Müzesi)

EK-20) Ankara'dan dârü'l-husn olarak bahsedilen Ahi Şemseddin Ahmed Vakfı'na ait Arapça vakfiye (Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi, 581.2-426-411)

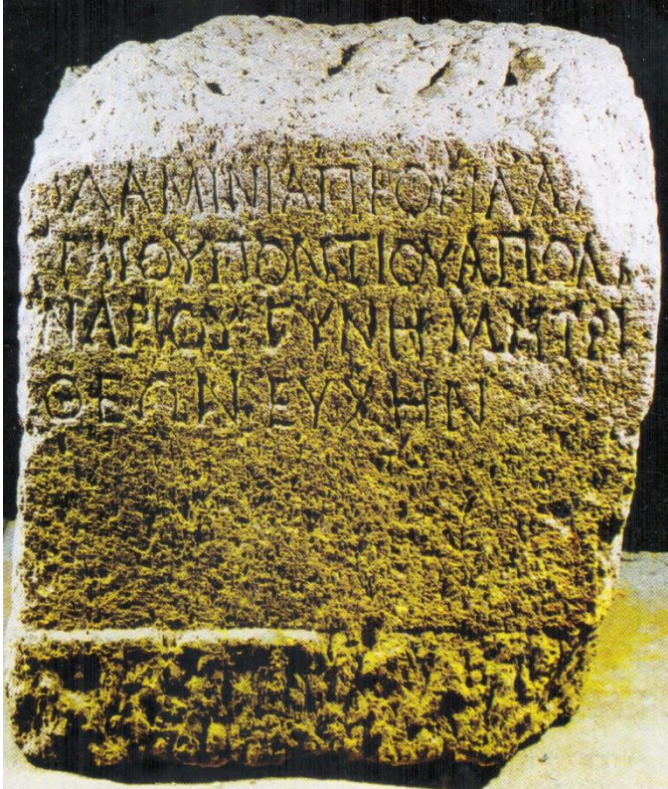
EK-21) Azizler Kilisesi Rahibi Theodoros'un mezartaşı yazıtı (CIG 9258'te kayıtlı olan mezartaşı yazıtı, yayınlanmamış bir yazıt olup, yeri bilinmemektedir.)

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΚΥ-
ΜΗΤΕ Ο ΔΟΥΛΟΣ Τ-
ΟΥ ΘΕΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙ-
ΟΝ ΚΕ ΑΡΓΥΡΟΚΟΠΙΟΣ Ο
ΠΑΝΤΩΝ ΦΙΛΟΣ ΕΤΕ-
ΛΙΟΘΙ ΜΗΝΙ ΝΟΕΝΒΡΙΩ
ΙΕ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Ε

ἐνθάδε κεκύμητε ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Θεόδωρος πρεσβ(ύτερος) τῶν ἁγίων καὶ ἀργυροκό(πος), ὁ πάντων φίλος. ἐτελιόθι μη(νι) Νοενβρ(ίω) ιε' ἰνδ(ικτιωνος) ε'

(*Türkçesi:* Tanrının kölesi, bütün gümüşçüler içinde en sevileni, Azizler kilisesi rahibi Theodoros burada yatıyor. Kasım ayında hayatı sona ermiştir.)

EK-22) Augustus Tapınağı civarında bulunan Meter Theon yazıtı (AMM)

ΦΛΑΜΙΝΙΑ ΠΡΟΚΙΛΛΑ
ΓΑΙΟΥ ΠΟΝΤΙΟΥ
ΑΠΟΛΛ[Ι]-
ΝΑΡΙΟΥ ΓΥΝΗ ΜΗΤΡΙ
ΘΕΩΝ ΕΥΧΗΝ (Varinlioğlu,
“Meter Theon”, s. 42, French,
Inscriptions..., no. 30)

Φλαμινία Πρόκιλλα Γαιου
Ποντίου Απολλ[ι]ναρίου γυνή
Μητρί Θεων ευχήν

(*Türkçesi:* Gaius Pontius
Apollinarius'un karısı
Flaminia Procilla, Tanrıların
Annesi'ne yemin için (bunu
dikti))

EK-23) Sütunlu Caddeye ait yazıtlı arşitrav parçaları (RHAM)

EK-24) Cohors I Augusta Cyrenaica'nın anıldığı iki mezartası yazıtı

Quintus'un Mezartası Yazıtı (RHAM)

(Alınlıkta) ΧΑΙΡΕΠΑΡΟΔΕΙΤΑ
ΕΝΘΑΔΕΚΕΙΤΑΙΚΟΥΙΝΤ
ΦΙΛΙΠΠΙΚΟΥΠΑΤΩΡΣΑ
ΟΥΑΘΡΕΥΣΣΤΡΑΤΙΩΥΗΣΧΩΡΤΗΣΠΡΩ
ΤΗΣΑΥΤΟΥΣΤΗΣΚΥΡΗ
ΝΑΙΚΗΣΤΟΥΠΙΕΝΔΙΩΝ
ΚΑΛΟΥΚΙΟΣΟΥΑΛΕΡΙΟΣΟΥΑ
ΛΗΣΟΑΔΕΛΦΟΣΑΥΤΟΥΣΤΡΑΤΙΩ
ΤΗΣΙΠΠΕΥΣΧΩΡΤΗΣΤΗΣΑ
ΤΗΣΤΟΥΠΙΕΝΔΙΩΝΙΓ
ΜΑΡΚΙΑΑΙΜΙΛΙΑΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΙΑΡΤΕΜΕΙΣΙΑΣΥΝΒΙΟΙΣ
ΝΗΜΗΣΧΑΡΙΝ (Jerphanion, *Melanges...*, no. 24, fig. 38;
Bosch, *Quellen...*, no. 113; French, *Inscriptions...*, no.

54)

Χαίρε παροδείτα Ενθάδε κείται κούντ[ος] Φιλίππικου [κου]πάτωρ Σαουαθρεύς στρατιώτης χώρτης πρώτης Αυγούστης Κυρηναϊκής [σ]τουπενδίων κα' [καί] λούκιος Ουαλέριος Ουάλης ο αδελφός αυτου στρατιώτης ιππεύς χώρτης της α[υ]της [σ]τουπενδίων γ' Μαρκία Αιμιλία Αθηναίς [κ]αί Αρτεμεισία συνβίους [μ]νήμης χάριν

(*Türkçesi*: Selâm ey yoldan geçen! Burada Savatralı Curator, Philippikos'un oğlu Quintus yatıyor. O, birinci Augustan Cyrenaican chort'unun askeri olarak 21 yıl görev yaptı; kardeşi Lucius Valerius aynı birlikte 13 yıl görev yaptı; (bu mezartasını onların) eşleri Marcia Aemilia Athenais ve Artemisia, onların anısına (dikti))

*Sergianus Longus'un Mezartası Yazıtı (French, **Inscriptions...**, no. 55)*

Ενθάδε κείτε
Σεργιανός
Λόνγος ιππεύς
[ε]των κε ισ-
[το]υπενδίων
[ξ']χα' Σεβ
[Κυρ] Άνεϊκή-
[του.....] (Bosch, *Quellen...*, no. 115; French, no.55)

(*Türkçesi*: Burada 7 yıl Yenilmez Birinci Augustan Cyrenaican Cohort'unda görev yapan, 25 yaşında, süvari Sergianus Longus yatıyor.)

EK-25) Vali C. Iulius Scapula onuruna düzenlenen bir yazıt (RHAM)

Γ. Ιουλίω Σχάπλα υπάτω αποδεδειγμένω
πρεσβευτη χε αντιστρατήγω
Αυτοχράτορος Τραιανου Αδριανου
Σεβαστου πατρός πατρίδος αρχιερέως
μεγίστου χε Αυτοχράτορος Τίτου Αιλίου
Καίσαρος Αντωνείνου ανθυπάτωι Αχάιας
ηγεμόνι λεγιωνος δ' Σχυθιχης στρατηγωι
δημάρχωι ταμίαι επαρχείας Βαιτιχης
χειλιάρχω πλατυσήμωι λεγ(ιωνος) ζ'
Διδύμου Ευτυχους Κλ(αύδιος) Μάξιμος

(Bosch, Quellen..., no. 137; French, **Inscriptions...**, no. 5)

(*Türkçesi:* Achaea'nın proconsul'ü, İmparator Titus Aelius Caesar Antoninus'un ve başrahip, ülkesinin babası İmparator Traianus Hadrianus Augustus'un legate propraetore'u, Baetica eyaletinin praetoru, tribune'ü, quaestor'u, 4. lejyon Scythian'in legate'ı C. Iulius Scapula 7. lejyon Gemina Felix'in bir kurulu ile askerî tribüne Claudius Maximus (bu yazıtla onurlandırıldı))

EK-26) Comites L. Tuccius Secundus adına düzenlenen mezartaşı yazıtı (RHAM)

Dis Manib(us) L. Tuccio L. f(ilio) Pom(tinia)
Secundo, comiti M. Valeri Itali leg(ati) Aug(usti)

(Dernschwam, **Anadolu'ya...**, s. 305; Bosch, **Quellen...**, no. 364; French, **Inscriptions...**, no. 8)

(*Türkçesi:* Ölülerin Kutsal Ruhlarına! Legate Augustus M(arcus) Valerius Italus'un yoldaşı, Pomptina kabilesinden L(ucius)'un oğlu L(ucius) Tuccius Secundus için)

EK-27) Collegium Veteranorum (Emekli Askerler Kulübü)'un ve Emekli askerlerin anıldığı yazıt örnekleri

a) *M. Iulius Rufus'a ait heykel kaidesi yazıtı* (RHAM)

M(arco) Iulio M(arci) f(ilio) Fab(ia tribu)
Rufo (centurioni) leg(ionis) IIII
Scy(thicae) secundo
princ(ipie) priori
donis donato
ab divo Vespasian[o]
et albata decursi[o]
ne [[ab imp(eratore) Domitiano]]
Collegium vete
ranorum qui An
cyrae consis
tunt
h(onoris) c(ausa)

(French, **Inscriptions...**, no. 46; Bennett, "New Evidence...", s.95)

(*Türkçesi:* Fabia kabilesinden Marcus'un oğlu, 4. lejyon Scytian'da bir yüzbaşı, 2. cohort'ta Princeps Prior rütbeli komutan; kutsal Vespasianus tarafından onurlarla ödüllendirilmiş ve İmparator Domitianus tarafından albata decursio (beyaz tören üniforması) ile ödüllendirilmiş Marcus Julius Rufus'a, Ankara'da bulunan college of veterans (emekli askerler kulübü) O'nun onuruna (bu anıtı dikti))

b) *Aurelius Asclepiades'in mezartaşı yazıtı* (RHAM)

D M Aur As-
clepiade {te} vet[ra]-
no ex l[eg] IIII F[la]v[i]-
a convetr[an]-
i et hredes [memo]-
riam posuer[unt]

(Bosch, **Quellen...**, no. 271;
French, **Inscriptions...**, no. 40)

(*Türkçesi:* 4. Lejyon Flavia'nın bir gazisi Aurelius Asclepiades'in anısına, O'nun yoldaşları ve mirasçıları (bunu) dikti.)

c) Aurelius Kallisthenes'e ait Latince/Grekçe mezartaşı yazıtı (RHAM)

D [M]
Aur Kal[listhe]-
ne veter[ano]
leg(ionis) V Maced(onicae)
Aur Valen[ti]-
na coniunx [et]
Aurel Va[leria]
et Valent[ina]
filiae here[des]
fecer[unt]
Αυρ Καλλισθ[ένει πα]-
λαιστρατιώτη [λεγ ε']
Μακεδονικη[ς Αυρηλία]
Ουαλεντινα σ[ύμβιος]
καί Αυρηλίου Ου[αλερία]
καί Ουαλεντιν[α θυφατέρες]
[κλ]ηρόνο[μοι ανέστη]-
σαν

(CIL III. 262; Bosch, **Quellen...**, no. 270; French, **Inscriptions...**, no. 41)

(*Türkçesi:* Ölülerin kutsal ruhlarına, 5. lejyon Macedonian'ın gazisi Aur(elius) Kal[listhenes] için, O'nun eşi Aur(elia) Valen[ti]na [ve] Aurel(ia) Va[leria] ve kızları Valent[ina], [ve onun mirasçıkları] (bu mezartaşını) yaptı.)

d) P. Aelius Novellus'un mezartaşı yazıtı (AMM)

P. Ael. Novel-
io. centurio-
ni.leg.VI
Fer.Publicia
Sabina.con-
iux.marito
dulcissimo
et.fili patri
carissimo
(French, **Inscriptions...**, no. 39)

(*Türkçesi:* Ölülerin kutsal ruhlarına. 6. lejyon Ferrata'nın yüzbaşısı P(ublius) Ael(ius) Novellus için (onun) eşi, çok sevgili kocası ve (onun) oğulları, gözbebekleri babaları için (bu mezartaşını yaptılar))

e) C. Cattanius Tertius'un mezartası yazıtı (RHAM)

D M
C Cattanio Tertio
bf trib leg. XXX V V P F
stip XVII c-
ivi Agrippinensi
M Victorius
Lollius frater
Tertullo et Cleme-
nte cos
f c

(French, **Inscriptions...**, no. 42)

(*Türkçesi:* Ölülerin kutsal ruhlarına! (Claudia Ara Kolonisinden) Agrippinensium on yedi yıl hizmet eden, güvenilir, dindar (galip/muzaffer) 30. lejyon Ulpia Victrix'in bir tribune'üne beneficiarius C(aius) Cattanius Tertius için. O'nun kardeşi M(arcus) Victorius Lollius, Tertullus ve Clemens konsül iken (mezarı yaptırdı))

f) Flavius Audax'ın mezartası yazıtı (İbadullah Camii'nin giriş kapısının solunda)

D M
Fl Audacis
nat Germanic
vixit annis L
mens III diebus
IIII Iulius Fortu-
natus collega
et procur eius
amico optimo

(Bosch, **Quellen...**, no. 176; French, **Inscriptions...**, no. 43)

(*Türkçesi:* Ölülerin kutsal ruhlarına! 1. lejyon Adiutrix'in (yüzbaşı) Fl(avius) Audax, elli yıl, üç ay, dört gün yaşadı. O'nun meslektaşı ve vasiyetinin hükümlerini gerçekleştiren Iulius Fortunatus en iyi arkadaşı için (bu taşı dikti))

g) I. Legio Parthica'dan emekli Niketes'in, Castrensis için yaptırdığı mezar taşı yazıtı (RHAM)

ΝΕΙΚΗΤΙΣΟΥΕΤΡΑ
ΝΟΣΕΚΛΕΓΠΡΠΑΡΘΙΚΗΣ
ΚΕΗΜΗΤΗΡΚΑΛΗΤΩΙΔΙΩΕ
ΑΥΤΩΝΤΕΚΝΩΓΛΥΚΥΤΑΤΩ
ΚΑΣΤΡΗΣΙΩΕΝΣΑΝΤΙΕΤΗΓ
ΠΑΣΗΧΑΡΙΤΙΚΕΕΠΙΣΤΗΜΗΚΕ
ΠΑΙΔΕΙΑΚΕΚΟΣΜΗΜΕΝΟΝ
ΜΝΗΜΗΣΧΑΡΙΝΕΥΨΥΧΙ
ΤΕΚΝΟΝΓΛΥΚΥΤΑΤΟΝ
ΟΥΔΕΙΣΑΘΑΝΑΤΟΣ

(Mitchell, "R.E.C.A.M....", no. 18;

French, *Inscriptions...*, no. 52)

Νεικήτης ουετρανός εκ λεγ πρ Παρθικης κέ ή μήτηρ Καλή τω ιδίω εαυτων τέκνω γλυκυτάτω Καστρησίω ξήσαντι έτη ιγ' παση χάριτι κέ επιστήμη κέ παιδεία κεκοσμημένον μνήμης χάριν. Ευψήχι, τέκνον γλυκύτατον, ουδείς αθάνατος

(*Türkçesi*: I. legio Parthica'nın emektarı Niketes ve çocuğunun annesi Kale, onların en sevgili çocukları, bilgi ve eğitimin tüm zaferiyle süslenmiş, 13 yıl yaşayan Castrensis anısına. Tatlı çocuk, mutlu ol, kimse ölümsüz değildir.)

EK-28) G. Iulius Severus adina dikilen onursal yazıt (RHAM)

Γ ΊΣΕΟΥΗΡΟΝ
ΒΑΣΙΛΕΩΝΚΕΤΕΤΡΑΡ
ΧΩΝΑΠΟΓΟΝΟΝΜΕ
ΤΑΠΑΣΑΣΤΑΣΕΝΤΩ
ΕΘΝΕΙΦΙΛΟΤΕΙΜΙΑΣ
ΚΑΤΑΤΑΓΕΝΤΑΕΙΣ
ΤΟΥΣΔΗΜΑΡΧΙΚΟΥΣΥΠΟΘΕΟΥ
[Α]ΔΡΙΑΝΟΥΠΡΕΣΒΕΥΣΑΝΤΑΕΝΑΣΙ[Α]
[Ε]ΞΕΠΙΣΤΟΛΗΣΚΕΚΩΔΙΚΙΛΛΩΝ
ΘΕΟΥΑΔΡΙΑΝΟΥΗΓΕΜΟΝΑΛΕΓΤΕ
ΤΑΡΤΗΣΣΚΥΘΙΚΗΣΚΑΙΔΙΚΗΣΑΝΤΑ
[ΤΑ]ΕΝΣΥΡΙΑΠΡΑΓΜΑΤΑΗΝΙΚΑ
[ΠΟΥΒΛΙΚ]ΙΟΣ[ΜΑ]ΡΚΕΛΛΟΣ[Δ]ΙΑΤΗΝ
[ΚΙΝΗΣΙ]ΝΤΗ[ΝΙ]ΟΥΔΑΙΚΗΝΜΕ
[ΤΑΒΕΒΗ]ΚΕΙΑΠΟ[Σ]ΥΡΙΑΣΑΝΘΥ
ΠΑΤΟΝΑΧΑΙΑΣΠΡΟΣΠΕΝΤΕ
[Ρ]ΑΒΔΟΥΣΠΕΜΦΘΕΝΤΑΕΙΣ
ΒΕΙΘΥΝΙΑΝΔΙΟΡΘΩΤΗΝΚΑΙ
ΛΟΓΙΣΤΗΝΥΠΟΘΕΟΥΑΔΡΙ
ΝΟΥΕΠΑΡΧΟΝΑΙΡΑΡΙΟΥΤΟΥΚΡΟ
ΝΟΥΥΠΑΤΟΝΠΟΝΤΙΦΙΚΑΕΠΙΜΕ[ΛΗ]
ΤΗΝΕΡΓΩΝΔΗΜΟΣΙΩΝΤΩΝΕΝΠΙΩΜ[Η]
ΗΓΕΜΟΝΑΠΡΕΣΒΕΥΤΗΝΑΥΤΟΚΡ[Α]
ΤΟΡΟΣ[Κ]ΑΙΣΑΡΟΣΤΙΤΟΥΑΙΛΙΟΥΑΔΡΙ
[Α]ΝΟΥΑΝΤΩΝΕΙΝΟΥΣ[ΕΒΑ]ΣΤΟΥΕΥΣΣΕ
[Β]ΟΥΣΓΕΡΜΑΝΙΑΣΤΗΣΚΑΤΩ
Μ.Π.ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΤΟΝΕΑΥΤΟΥΕΥΕΡΓΕΤΗ[Ν]

(French, **Inscriptions...**, no. 14; Mitchell-French, **Greek...**, no. 76)

Γ. Ι. Σεουηρον Βασιλέων κέ τετράρχων απόγονον μετά πάσας τάς εν τω έθνει φιλοτειμίας καταταγέντα εις τούς δημαρχικούς υπό θεου [Α]δριανου πρεσβεύσαντα εν Ασί[α] [έ]ξ επιστολης κέ κωδικίλων θεου Αδριανου ηγεμόνα λεγ τετάρτης Σκυθικης καί διοκήσαν[τα] [τα] εν Συρία πράγματα ηνίκα [Πουβλικ]ιος [Μά]ρκελλος [δ]ιά τήν [κίνησι]ν τήν Ήουδαικής με[ταβεβή]κει από [Σ]υρίας ανθύπατον. Αχαίας. προς πέντε [ρ]άβδους. πεμφθέντα εις Βειθυνίαν. διορθωτήν καί λογιστήν. υπό θεου Αδρινου. έπαρχον αιραρίου του Κρόνου ύπατον ποντίφικα επιμε[λη]τήν έργων δημοσίων των εν Ρώμ[η] ηγεμόνα. πρεσβευτήν Αυτοκρ[ά]τορος [Κ]αίσαρος Τίτου Αιλίου Αδρι[α]νου Άντωνείνου Σ[εβα]στού Ευσε[β]ους Γερμανίας τής κάτω Μ. Π. Αλέξανδρος τόν εαυτου ευεργέτη[ν]

(*Türkçesi:* M(arcus) P(ublius) Alexander; tetrarkhların ve kralların soyundan gelen, hayırsever, bütün üstün görevlerinden sonra eyaletinden Roma Senatosuna Tanrısal Hadrian tarafından tribüne rütbesiyle atanan, Tanrısal Hadrian'ın vasiyetnamesindeki ek ve yazılı talimatnamesiyle Asia Eyaleti'nin valisi olan, 4. Legion Scytia'nın komutanı ve Publius Marcellus, Yahudiye(Judaea)'deki isyan sebebiyle Suriye'den alındığında Suriye'nin yönetici olan, Achaea'nın proconsulü 5 lictor(polis)'un kararıyla Tanrısal Hadrian tarafından Bithynia'ya vali ve düzenleyici olarak gönderilen, Kronos fonunun başkanı, Roma'nın bayındırlık hizmetlerinin curator'u, Pontifex, Consul, Aşağı Almanya'da Caesar Titus Aelius Hadrianus Augustus Pius'un valisi ve elçisi olan G(aius) I(ulius) Severus'u onurlandırmak için (bu anıtı dikti))

EK-29) Deve Sürücüsü ve Kuyumcu Ioannes'in mezartaşı (RHAM)

ενθάδε κεκύμη-
τε ο δουλος του
θ(εο)υ Ἰωάννις καί χρ-
υσοκ[όπος] ο πάντων
φίλος ο καί καμ-
ιλάρικ ετελιώθι
μη Μαρτίω ιη ινδ

(Mitchell, “R.E.C.A.M....”, no. 39; French, **Inscriptions...**, no. 84)

(*Türkçesi:* Herkesin dostu, kuyumcu ve aynı zamanda deve sürücüsü de olan Tanrı'nın kölesi Ioannes, burada yatıyor. O, Mart'ın 18'inde öldü)

EK-30) Keten Tüccarı Anicetus'un mezartaşı (RHAM)

ενθάδε κα-
τακιτε ο δουλ(ος)
του Θεου Ἀνί-
κιτος οθονι-
οπράτις ο πάν-
των φίλος
χωρίου Χωά-
ξων

(Mitchell, “R.E.C.A.M....”, no. 40; French, **Inscriptions...**, no. 82)

(*Türkçesi:* Choaza(?) Köyünden, herkesin sevdiği, keten tüccarı, Tanrı'nın kölesi Anicetus burada yatıyor.)

EK-31) L. Hennius Marus'a ait bir onursal adak yazıtı (RHAM)

D(is) M(anibus)
L Hennio Maro
(centurioni) leg(ionis) XII Ful(minatae) qui
vixit annis LXX
stip(endiis) XXXXV memor-
iae caus{aus}a
Hennius Tertio
et Henn(ius) Aemillia-
nus lib(erti) eius
patrono opti[mo]
f(aciendum) c(uraverunt)

(CIL.III, 266; Jerphanion, **Melanges...**, no. 41; Bosh, **Quellen...**, 268; French, **Inscriptions...**, no. 44)

(*Türkçesi:* Ölülerin kutsal ruhlarına! 70 sene yaşayan (ve) 45 sene hizmette bulunan, XII. Lejyon Fulminata'nın komutanı L(ucius) Hennius Marus için, serbest bıraktığı köleleri Hennius Tertio ve Hennius Aemilianus, iyi patronları anısına bu mezarı yaptılar.)

EK-32) Fl(avius) Vicrius Aphrodisios tarafından Isis'e adak (Erzen, **İlkçağda...**, levha VI)

ΚΥΡΙΑΙΣΙΔΙ
ΦΛΟΥΙΚΡΙΟΣ
ΑΦΡΟΔΕΙΣΙΟΣ
ΕΥΧΗΣΧΑΡΙΝ

ΑΝΕΣΤΗΣΑ (Jerphanion, **Melanges...**, no. 1; Erzen, **İlkçağda...**, s. 88, levha VI; Bosch, **Quellen...**, no. 186; French, **Inscriptions...**, no. 27)

Κυρία Ἴσιδι Φλ Ουίκριος Ἀφροδείσιος ευχης χάριν ανέστησα

(*Türkçesi:* Ben Fl(avius) Vicrius Aphrodisios, adağımı yerine getirmek için (bu adağı) Leydi Isis için yaptım.)

EK-33) I(ulius) Amyntianus tarafından Kral ve Kraliçe'ye adak (RHAM)

ΙΑΜΥΝΤΙΑ
ΝΟΣΒΑΣ
ΚΑΙΒΑΣΙ
ΛΙΣΣΗ
ΤΟΔΩΠΙΟΝ

Ἰ(ούλιος) Ἀμυντιανός Βασ(ιλει) καί Βασιλίσση τό
δωρον

(Mitchell, "R.E.C.A.M...", no. 32; French, **Inscriptions...**, no. 28)

(*Türkçesi:* I(ulius) Amyntianus, Kral ve Kraliçe'ye armağan verdi.)

EK-34) Phoebion'un Mezartaşı yazıtı (RHAM)

Ν ΚΑΛΛΙΣ
ΤΟΦΟΙ
ΒΙΩΝΙ ΤΩ
ΘΡΕΠΤΩ

Ν Κάλλιστος Φοιβίωσι τω
θρέπτω μνήμης χάριν
ενκάλυψε εταίρω καί
εαυτῶ (CIG.III, 4063;
Bosch, **Quellen...**, no. 346;
French, **Inscriptions...**,
no. 67)

(*Türkçesi:* N(umerius)
Callistus, terkedilmiş
çocuk Phoebion'un anısına
(bu anıtı) arkadaşı ve
kendisi için bıraktı.)

EK-35) Ankara'daki gladyatör mezartaşlarından örnekler
P. Aelius'un mezartaşı (RHAM)

Θεοις Καταχθονίοις
Αιλία [...]
Π Αιλίω [...]
Περγαμηνω επιδό/ξ/ω [σουμ]-
μαρούδη κολλήγιον έχον-
τι εν Ῥώμη των σουμμαρούδ[ων]
ιδίω ανδρί χρηστωσ μοι σ[υμ]-
βιώσαντι μνήμης χάριν
ξήσαντι έτη λξ'
καί πολείτης πόλεων των
τεταγμένων
Θεσσαλο[ν(ίκης)]
Νεικομηδί[ας]
λαρίσης
Φιλιπποπ[ό]-
λεωσ
Ἄπρου
Βερί[ας]
Θάσ[ου]
Βουζ[η]-
νων
Ἄβδ[ήρων]
Ταύτην τής στήλην παριών
φίλε χαιρε καί ένπησ
γειγ[νώ]σκων σουμμαρούδην
[κει]μενον εν δαπέδω
....

(Bosch, **Quellen...**, no. 149; French, **Inscriptions...**, no. 69)

(*Türkçesi:* Yeraltındaki Tanrılara! Aelia [...], Roma'daki summarudes okulundan Pergamonlu ünlü summarudis P. Aelius'a (bu mezartaşını adadı). Benimle mutlu bir şekilde yaşayan kocamın anısına. O, 37 yıl yaşadı ve şu şehirlerin vatandaşıydı: Thessalonica, Nicomedia, Larisa, Philippopolis, Aprus, Beroea, Thasus, Bizye, Abdera. Selam bu mezardan geçen ve summarudis'in yeraltında yattığını bilene!..)

Peitheros'un mezar taşı (French, a.g.e., s. 182)

ΟΙΚΟΚΟΜΟΠΑΤΡΙΣ
ΜΕΧΧΝΙΑΠΕΙΘΕ
ΡΩΤΙΕΚ
ΤΩΙΔΙ
ΩΝ
ΜΝΗ
ΜΗϚ
ΧΑΡΙΝ

(Jerphanion, *Melanges...*, no. 44; Bosch, *Quellen...*, no. 151; French, *Inscriptions...*, no. 70)

(*Türkçesi:* Memleketim Oescus idi. Messenia, Peitheros için kendi gelirleriyle, Onun anısına (bu steli yaptı)

EK-36) C. Aelius Flavianus Sulpicius'a ait bir onursal yazıt (RHAM)

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
ΓΑΙΛΦΛΑΟΥΙΑΝΟΝΣΟΥ
ΠΙΚΙΟΝΠΡΩΤΟΝΤΟΥΕΘΝΟΥ
ΔΙΣΓΑΛΑΤΑΡΧΗΝΦΙΛΟΔΟΞΟΝ
ΚΕΚΤΙΣΤΟΝΚΕΠΛΟΥΤΙΣΤΗΝ
ΚΕΠΟΛΥΣΤΕΦΑΝΟΝΦΙΛΟΣΟ
ΦΟΝΚΑΙΦΙΛΟΠΑΤΡΙΝΚΑΙ
ΑΛΕΙΠΤΟΝΠΟΛΕΙΤΕΥΤΗΝ
ΤΟΝΕΑΥΤΟΥΕΥΕΡΓΕΤΗΝΕΝ
ΤΟΙΣΙΔΙΟΙΣΑΥΤΟΥΚΤΙΣΜΑΣΙΝ

(Bosch, *Quellen...*, no. 161; French, *Inscriptions...*, no. 10)

Ἄγαθη Τύχη Γ Αίλιον) Φλαουιανόν Σου[λ]πίκιον πρωτον του έθνου[ς] δίς
γαλατάρχην φιλόδοξον φιλόσοφ[ο]ν [κ]α[ί] φιλόπατριν καί άλειπτον πολειτευτήν τόν
εαυτου ευεργέτην εν [το]ίς ιδίοις αυτου κτίσμασιν.....

(*Türkçesi:* Milletin en seçkini, iki kez Galatarch, şerefın âşığı, şehrin zenginleştiricisi ve kurucusu, birçok tac sahibi, filozof, babasının ülkesinin âşığı, yenilmemiş devlet adamı, belirli işlerde hayırsever Gaius Aelius Flavianus Sulpicius'a iyi şans için!)

EK-37) M. Aurelius Didymus'a ait heykel kaidesi yazıtı (RHAM)

ΕΠΙΤΗΣΤΡΙΤΗΣΠΥ

ΘΙΑΔΟΣΤΩΝΜΕΓΑ

ΛΩΝΑΣΚΛΗΠΙΕΙΩΝ

ΣΩΤΗΡΕΙΩΝΗΜΗ

ΤΡΟΠΟΛΙΣΤΟΝΑΝ

ΔΡΙΑΝΤΑΜΑΥΡ

ΔΙΔΥΜΩΙΕΡΑΚΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΚΑΙΑΓ

ΚΥΡΑΝΩΝΕΙΚΗΣΑΝ

ΤΙ ΟΠΛΟΝ (French, **Inscriptions....**,

no. 21)

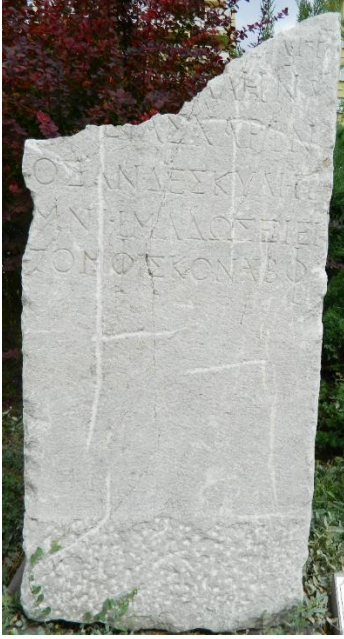
[Ἄγαθη Τύχη] Ἐπί της τρίτης Πυθιάδος
των Μεγάλων Ἀσκληπιείων Σωτηρείων
ἢ μητρόπολις τόν ανδριάντα Μ Αὐρ
Διδύμω Ἰέρακος Ἀλεξανδροι καί
Ἀγκυρανῶ νεικήσαντι οπλον

(*Türkçesi:* Hierax'ın oğlu, Alexandria ve Ankara'nın vatandaşı M(arcus) Aurelius Didymos adına, zırh yarışlarını kazandığı için bu heykel, Büyük Asclepian Soterian Oyunlarının üçüncü Pythiad'ında metropolis(Ankara)'te dikildi.)

EK-38) Ekonomik faaliyetlerle ilgili figürler içeren mezar taşı örneği (AMM)

EK-39) Flavius Sabinus'un mezar taşı yazıtı (RHAM)

-----ΤΗΡ
-----ΛΛΗΝ
ΜΝΕΙΑΣΧΑΡΙΝ
ΟΣΑΝΔΕΣΚΥΛΗΤΟ
ΜΝΗΜΑΔΩΣΕΙΕΙΣ
ΤΟΝΦΙΣΚΟΝ*ΒΦ

Φλαουίω Σαβείνω γένει Νεικομηδει ή θυγατήρ τήν
στήλλην μνείας χάριν Ός άν δέ σκύλη το μνημα δώσει
εις τον φίσκον * βφ' (Tournefort, *A Voyage...*, s. 296;
French, *Inscriptions...*, no. 61)

(*Türkçesi:* Nicomedia'da doğan Flavius Sabinus için kızı, O'nun anısına bu taşı (steli) dikti. Her kim bu mezara zarar verirse, hazineye 2500 dinar ücreti ödeyecektir.)

EK-40) Men Tasvirli Ankara Şehir Sikkelerinden Örnekler

Marcus Aurelius'un karısı II. Faustina (161-180) dönemine ait Men ve gemi çapası tasvirli bir sikke (AMM)

İmparator Caracalla dönemine ait Men tasvirli şehir sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-41) Kybele tasvirli Ankara sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-42) Bir grup tanrıya adak yazıtı (RHAM)

ΕΡΜΟΥ ΔΙΟΣ
ΣΕΛΥΝΗΣ ΑΡΕΩΣ
ΑΦΡΟΔΕΙΤΗ[Σ]

.....
(French, **Inscriptions...**, no. 33)

(*Türkçesi:* Hermes, Zeus, Selene, Ares, Aphrodite ve'e.)

EK-43) Dionysos tasvirli bir Ankara şehir sikkesi (AMM)

EK-44) Artemis tasvirli Ankara şehir sikkelerinden iki örnek (AMM)

EK-45) Athena tasvirli Ankara şehir sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-46) Hermes tasvirli Ankara şehir sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-47) Caracalla dönemine ait Tykhe tasvirli şehir sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-48) Apollon tasvirli Ankara şehir sikkesi (AMM)

EK-49) Sarapis tasvirli Ankara şehir sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-50) Agathos Daemon'a bir adak yazıtı (RHAM)

ΑΓΑΘΩΙ ΔΑΙΜΟΝΙ
ΠΑΤΡΙ
ΟΥΕΛΛΕΙΟΣΕΥΒΟΥ
ΛΟΣ

Άγαθωι Δαίμονι πατρί Ούελλειος Εύβουλος

(Mitchell, "R.E.C.A.M...", no. 30; French, **Inscriptions...**, no. 26)

(*Türkçesi:* Velleius Eubulus, baba Agathos Daemon'a
[bu herm'i ithaf etti])

EK-51) Nike tasvirli Ankara sikkelerinden örnekler (AMM)

EK-52) Hekate tasvirli bir Ankara şehir sikkesi (AMM)

EK-53) Aphrodite tasvirli bir Ankara Şehir sikkesi (AMM)

EK-54) Kınacızâdeler Konağı'nın Bahçesinde bulunan bir mezartaşı yazıtı

B. HARİTALAR VE PLANLAR

1. İç Anadolu Bölgesi fizikî haritası.
2. Kral Yolu'nun, Gordion'da ortaya çıkarılan bir bölümü.
3. Asurlu tüccarların Anadolu'daki faaliyetlerini gösteren harita.
4. Kapalıkaya yerleşmesi ve Karakeçili ile Köprüköy arasındaki (Eski Ankara-Kayseri Yolu) Çeşnigir Köprüsü'nün kuzey ve güneyden görünüşü.
5. Ankara tümülüsleri haritası.
6. Pers İmparatorluğunun sınırları ve Kral Yolu güzergâhı haritası.
7. Galatların (Keltler) yayıldıkları tahmini sahaları gösteren harita.
8. VI. Mithridates döneminde Anadolu'nun siyasî yapısını gösteren harita.
9. Blukion ve Peion Kalelerinin konumu.
10. Roma İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Önemli Yollar (M.Ö.I-M.S.IV. yy)
11. Roma-Bizans Döneminde Anadolu'nun Siyasî Yapısı.
12. İbn Havkâl'in Akdeniz Haritası.
13. Roma-Bizans dönemi Ankara şehir plânı.
14. Tabula Peutingeriana'da Ankara.
15. Hacı Yolu.
16. Ankara Kalesi'nin Plânı.
17. Ulus İşhanı Hamamı/Saray? (Palatium) yapısının genel planı.
18. Frigya Ankyrasının, başkent Ankara'ya göre konumunu gösteren harita.
19. Dernschwam'ın Ankara krokisi.
20. Dernschwam'ın çizdiği Augustus Tapınağı.
21. Roma ve Augustus Tapınağının şematik planı.
22. Tournefort ve Texier'in Augustus Tapınağı Çizimi örnekleri.
23. Clement Kilisesi'nin planı ve birkaç detay.
24. Tournefort'un Ankara Gravürü.
25. Roma Hamamı perspektif çizim.
26. Çankırıkapı Roma Hamamı'nın Planı.
27. 1101 Haçlı Ordularının Anadolu'da takip ettikleri güzergâh.
28. Dernschwam'ın *kağnı* ve *döven* çizimi.
29. Osmanlı dönemi Ankara'sında Kureyş Mahallesi'nin konumu.
30. Tarsuslu Pavlos'un ziyaret ettiği yerler ve şehirler.
31. Ankara Konsili'nde temsil edilen şehirler.

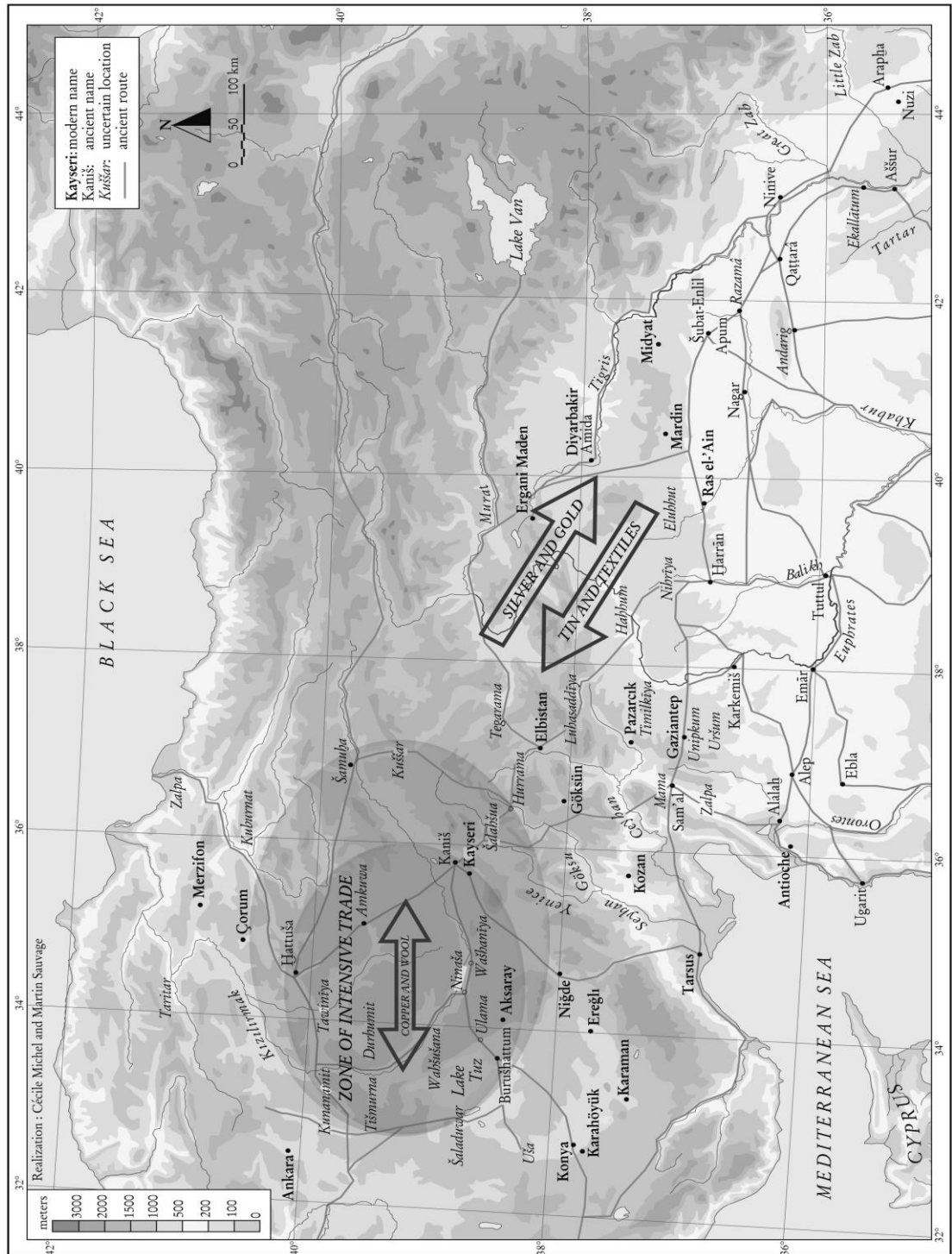
EK-1) İç Anadolu Bölgesi fizikî haritası

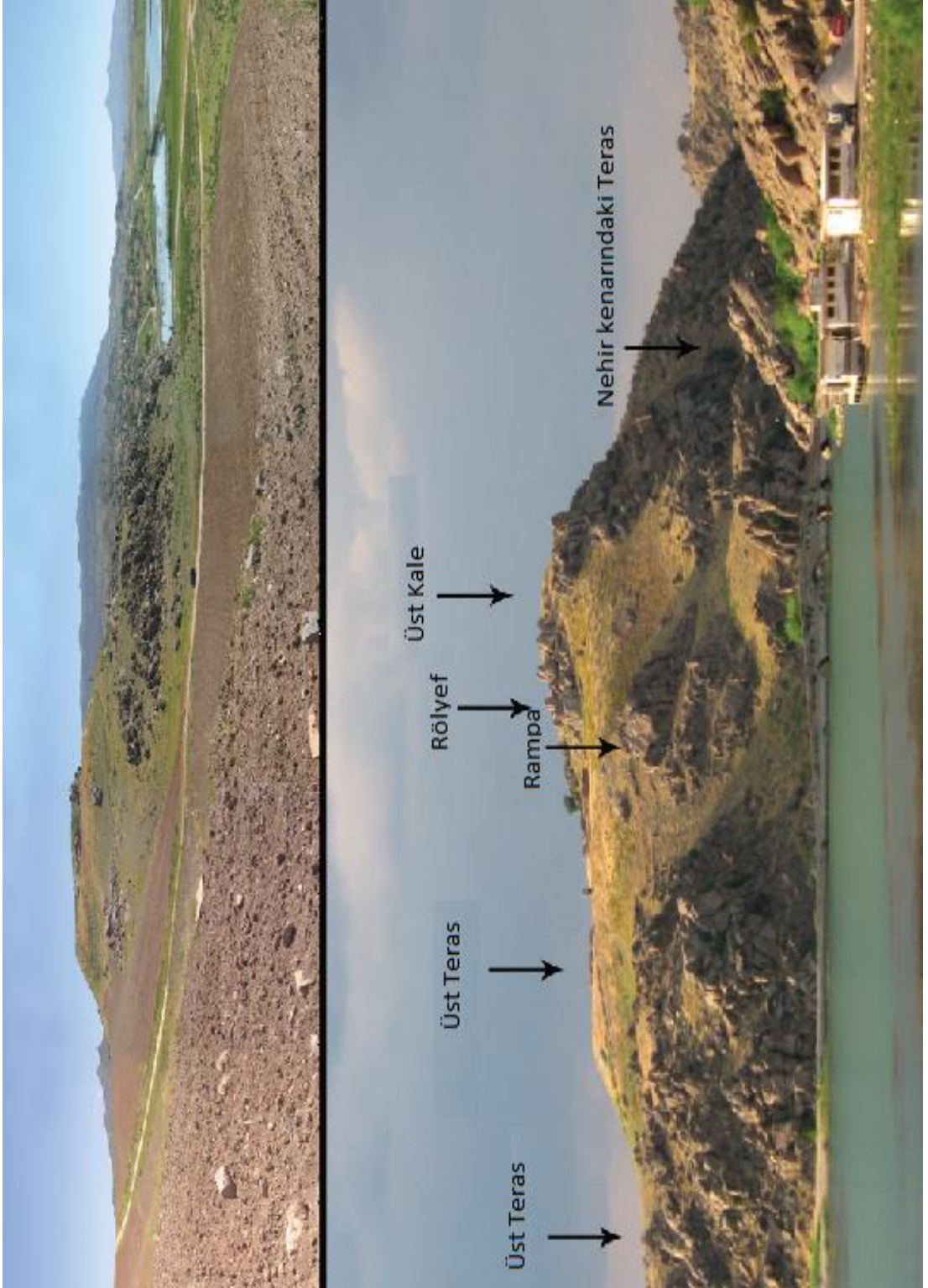
EK-2) Kral Yolu'nun, Gordion'da ortaya çıkarılan bir bölümü (Voight, "Gordion Kazıları", Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians, İstanbul, 2007, s. 66)

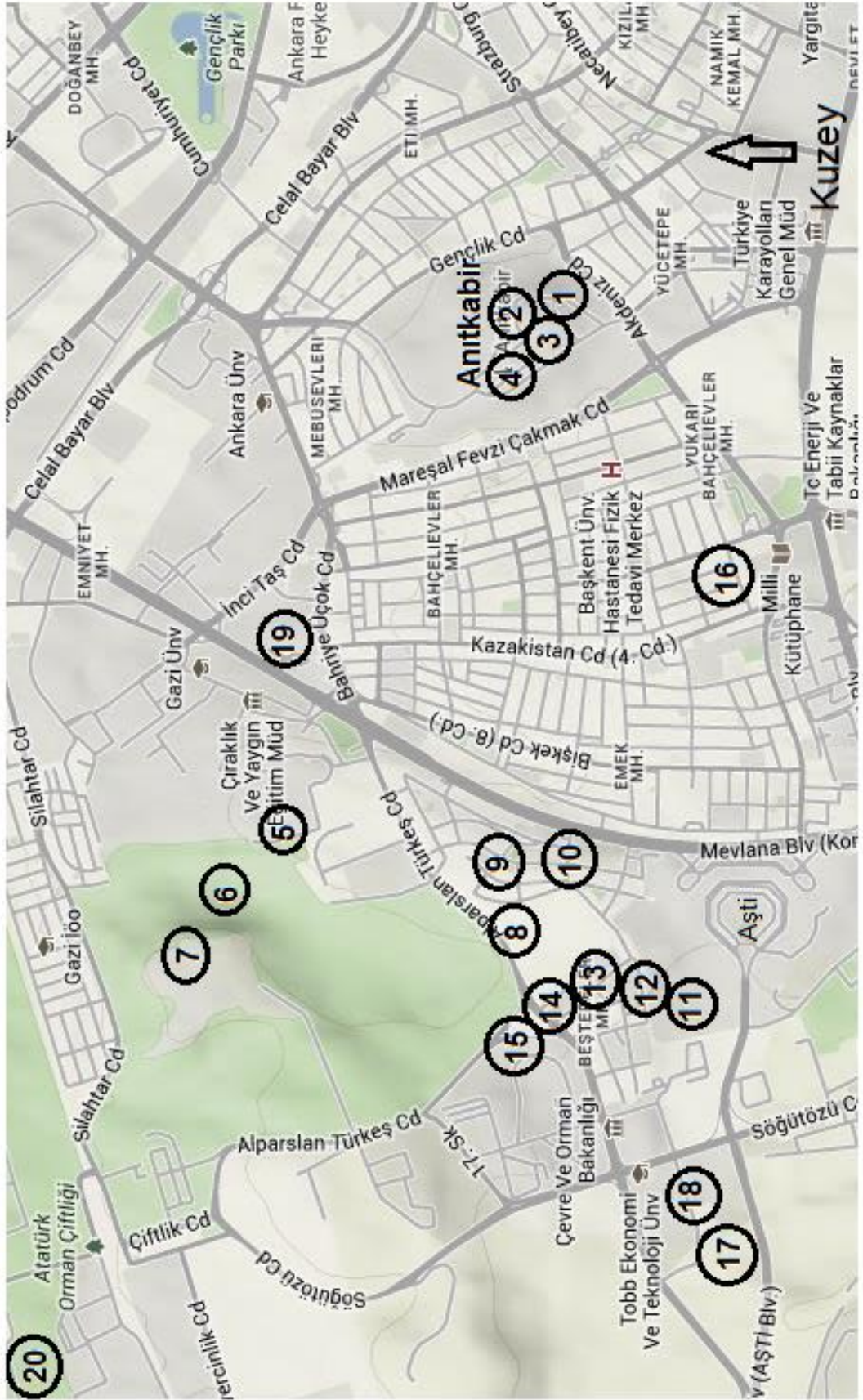
EK-3) Asurlu tüccarların Anadolu'daki faaliyetlerini gösteren harita (Gojko Barjamovic, “The Geography of Trade: Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975 – 1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of Exchange” **Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period (Old Assyrian Archives, Studies 3)**, Ed. J. G. Dercksen, Vol. 111, Nederlands Instituut Publications, Leiden, 2008, p. 92.)

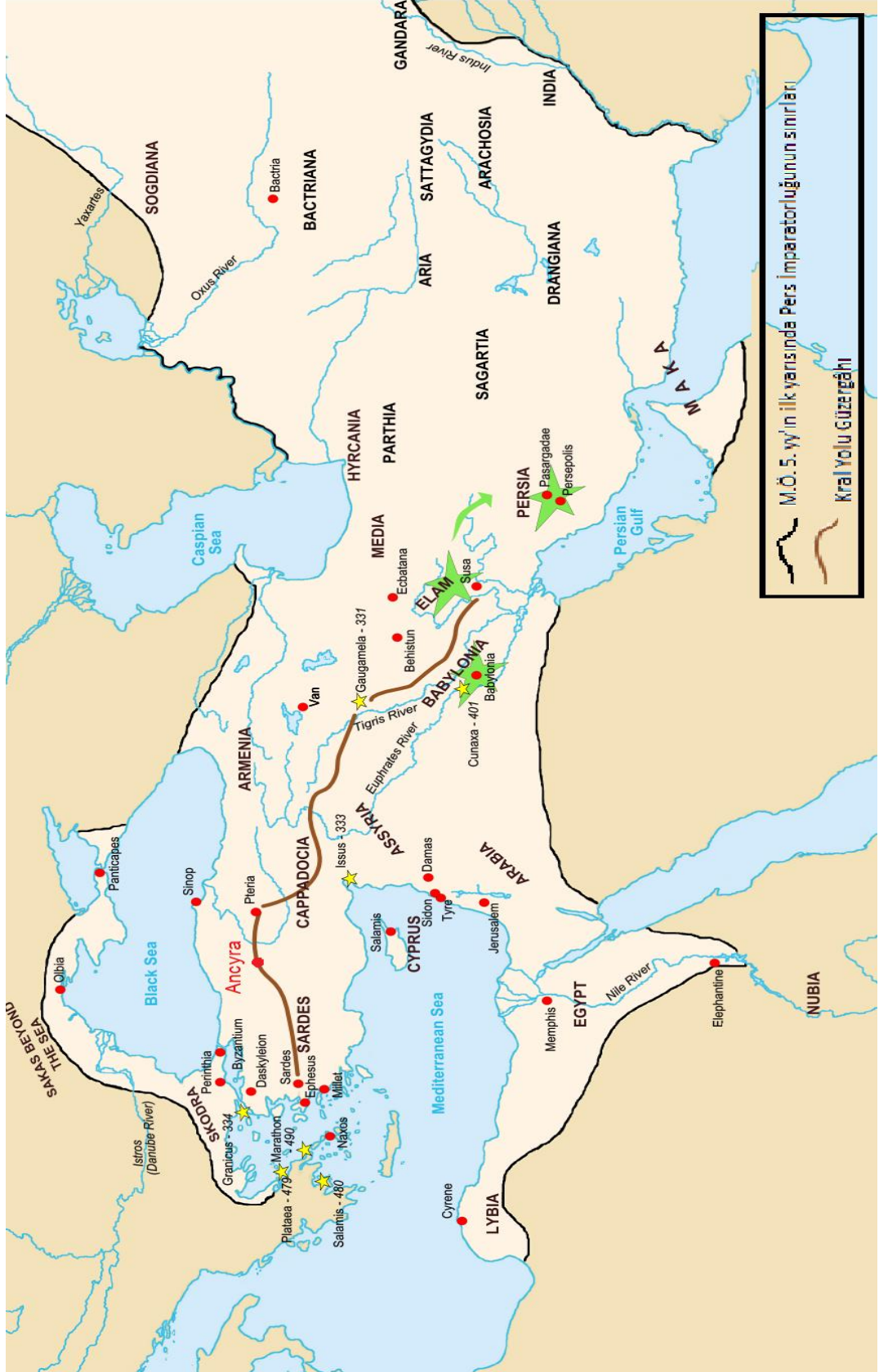
EK-4) Kapalıkaya yerleşmesi ve Karakeçili ile Köprüköy arasındaki (Eski Ankara-Kayseri Yolu) Çeşnigir Köprüsü'nün kuzey ve güneyden görünüşü. (Barjamovic, "Sites, routes and geography in Central Anatolia", p. 19.)

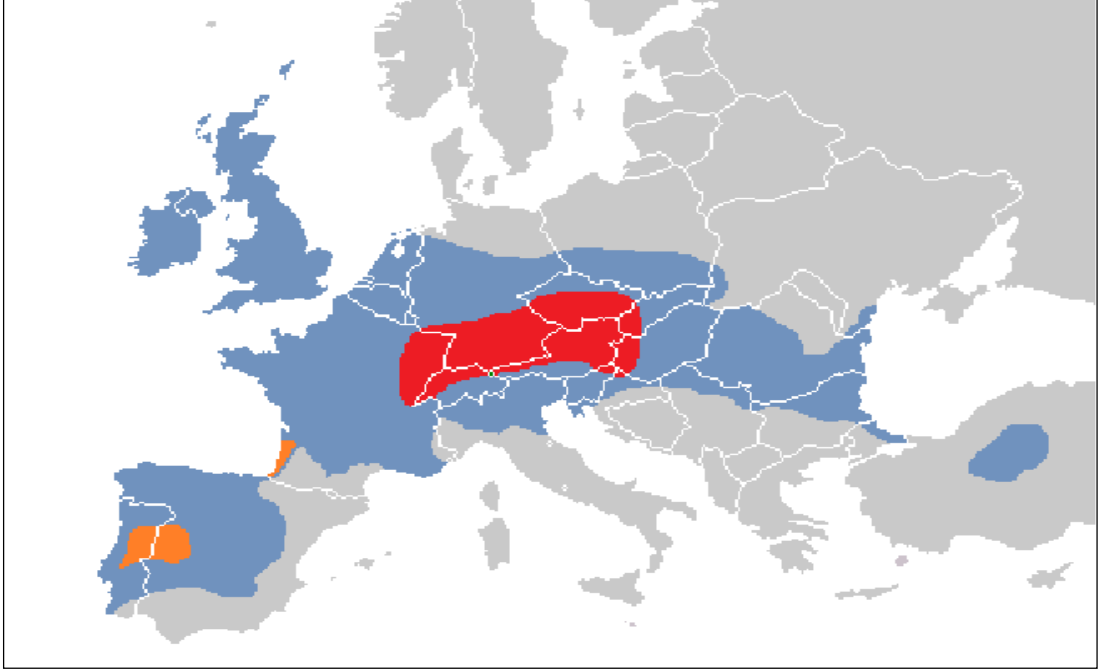
EK-5) Ankara tümülüsleri haritası

EK-6) Pers İmparatorluğunun sınırları ve Kral Yolu güzergâhı haritası

EK-7) Galatların (Keltler) yayıldıkları tahmini sahaları gösteren harita

■ Galatların M.Ö. 500'den önceki yayılım sahası.

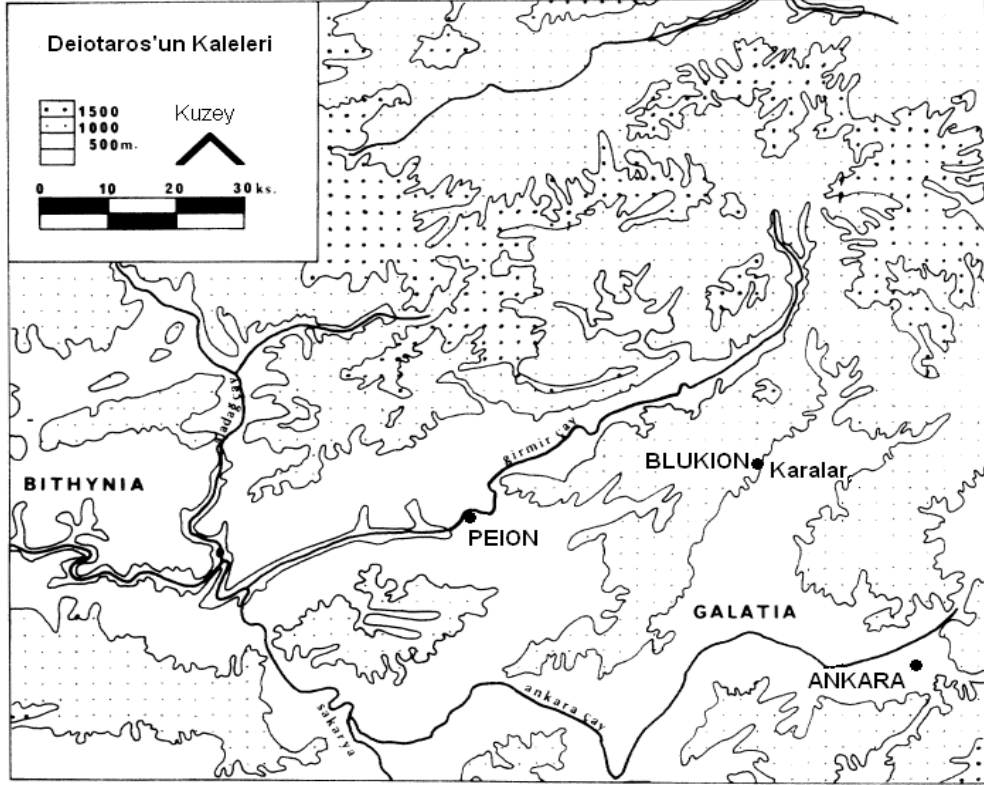
■ M.Ö. III.yy'a kadar Galatların en geniş yayılım sahası.

■ Galat yaşam alanı olup olmadığı belirlenemeyen, Galya'nın Aquitanian ve İberya'nın Lusitanian bölgeleri.

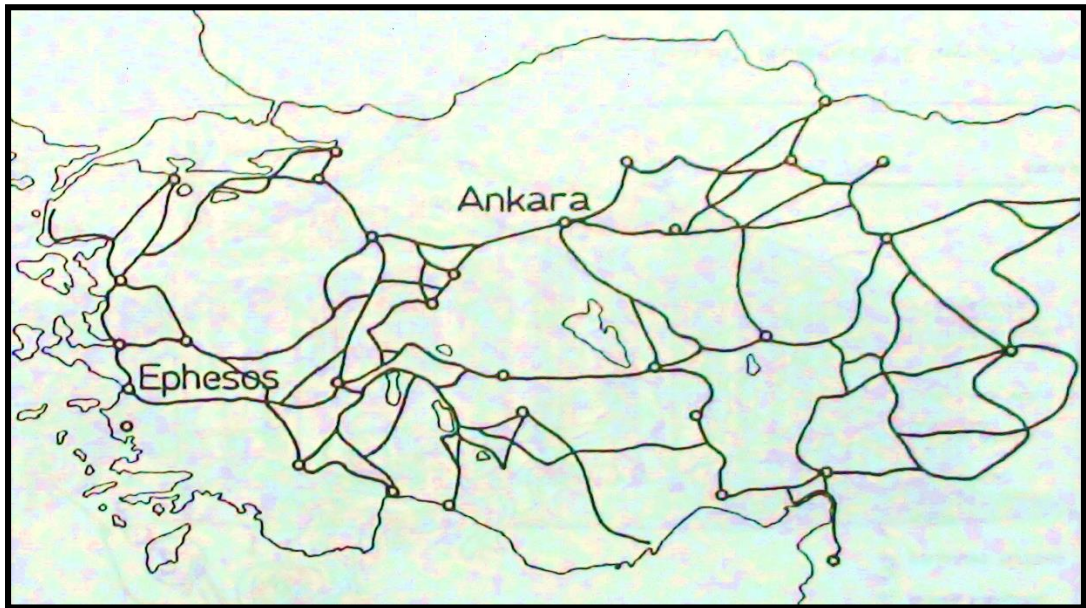
EK-8) VI. Mithridates döneminde Anadolu'nun siyasi yapısını gösteren harita (Cicero, **Political Speeches**, map-2)

EK-9) Blukion ve Peion Kalelerinin konumu (Mitchell, “Blucium and Peium...”, AS, Vol. 24 (1974), BIAA Yayınları, fig. 14)

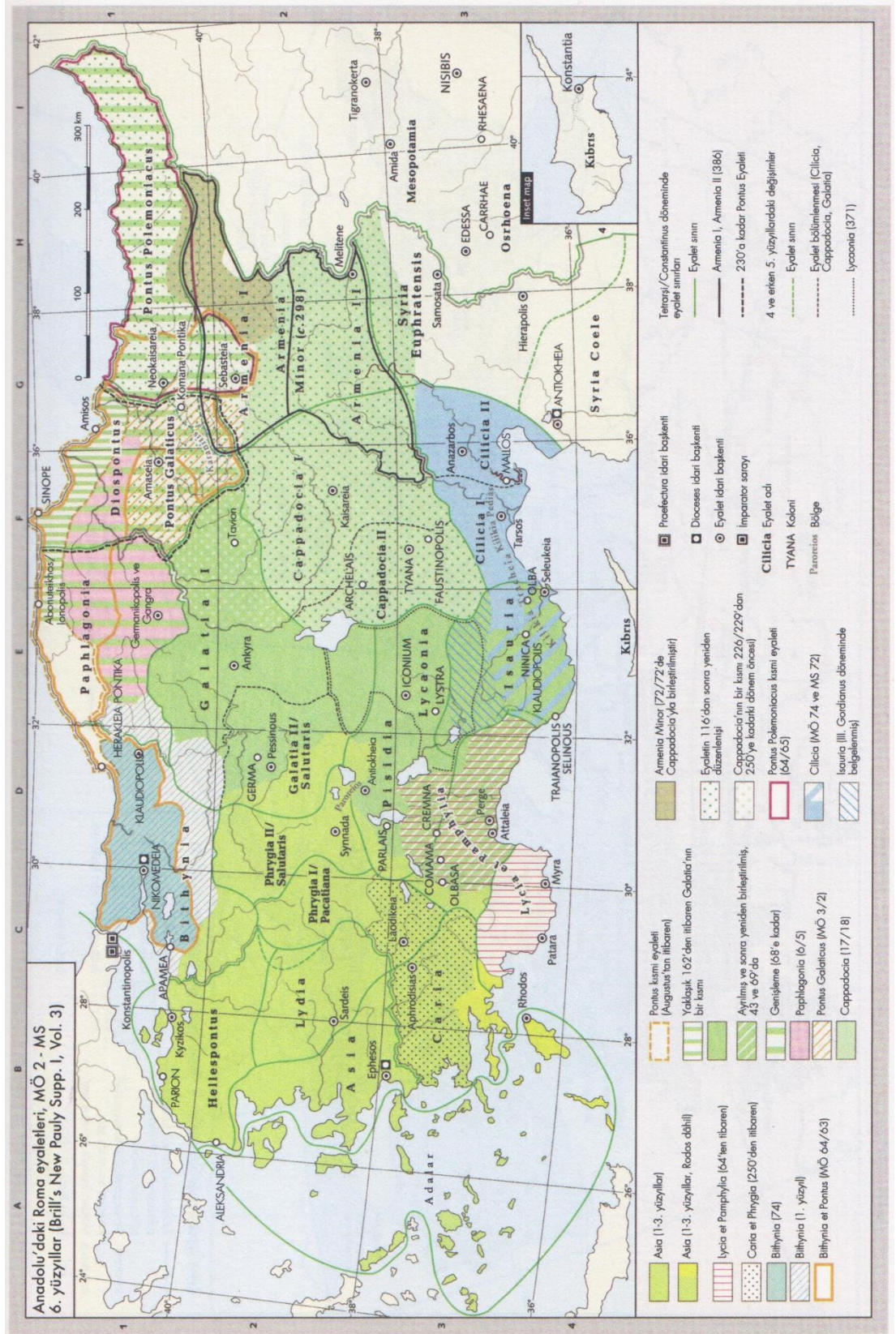

EK-10) Roma İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Önemli Yollar (M.Ö.I-M.S.IV. yy) (Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 22)

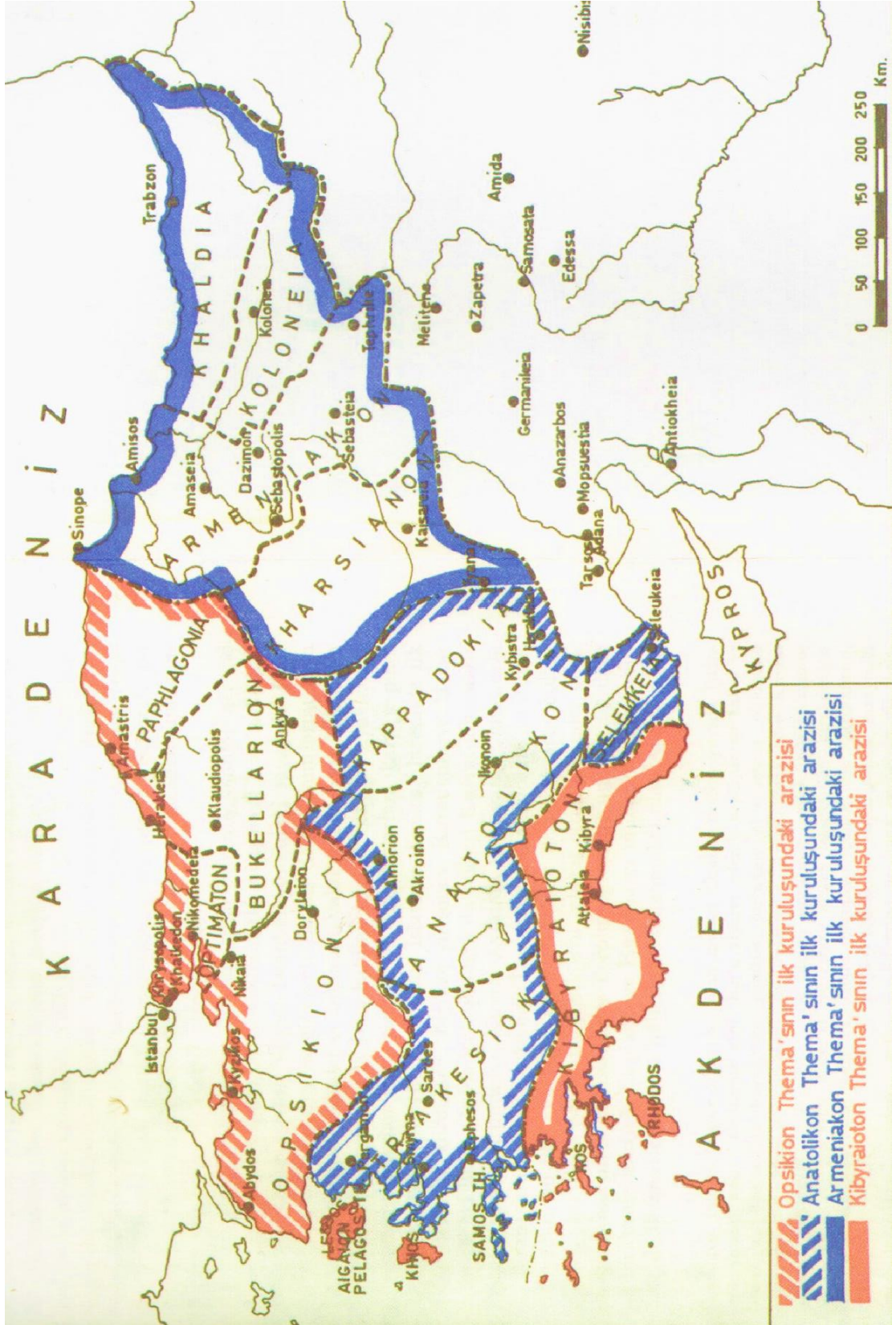

EK-11) Roma-Bizans Döneminde Anadolu'nun Siyasî Yapısı

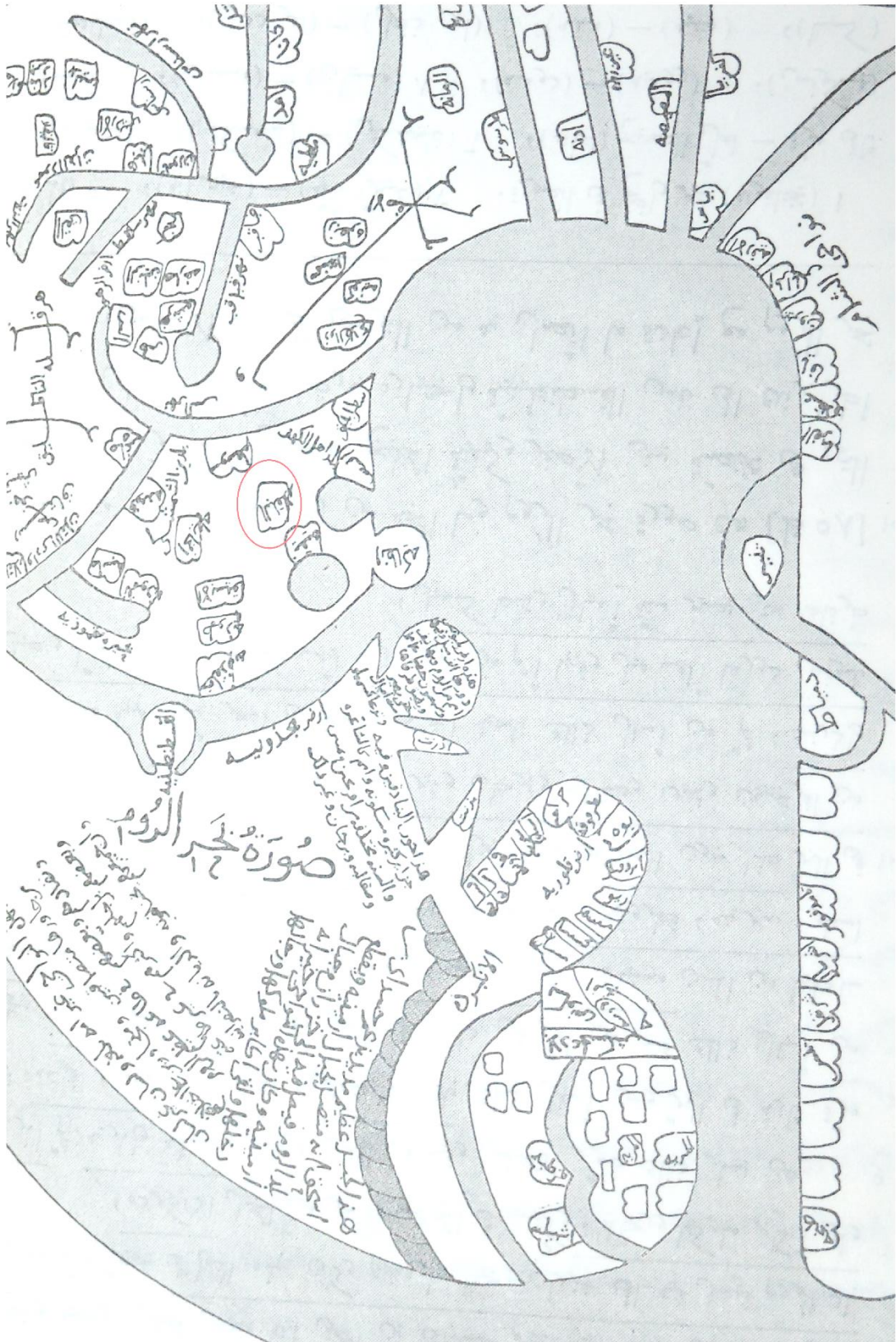
M.Ö. II-M.S. VI. Yüzyıllarda Anadolu'da Roma Eyaletleri (Ergin, Anadolu'da..., ek-3)

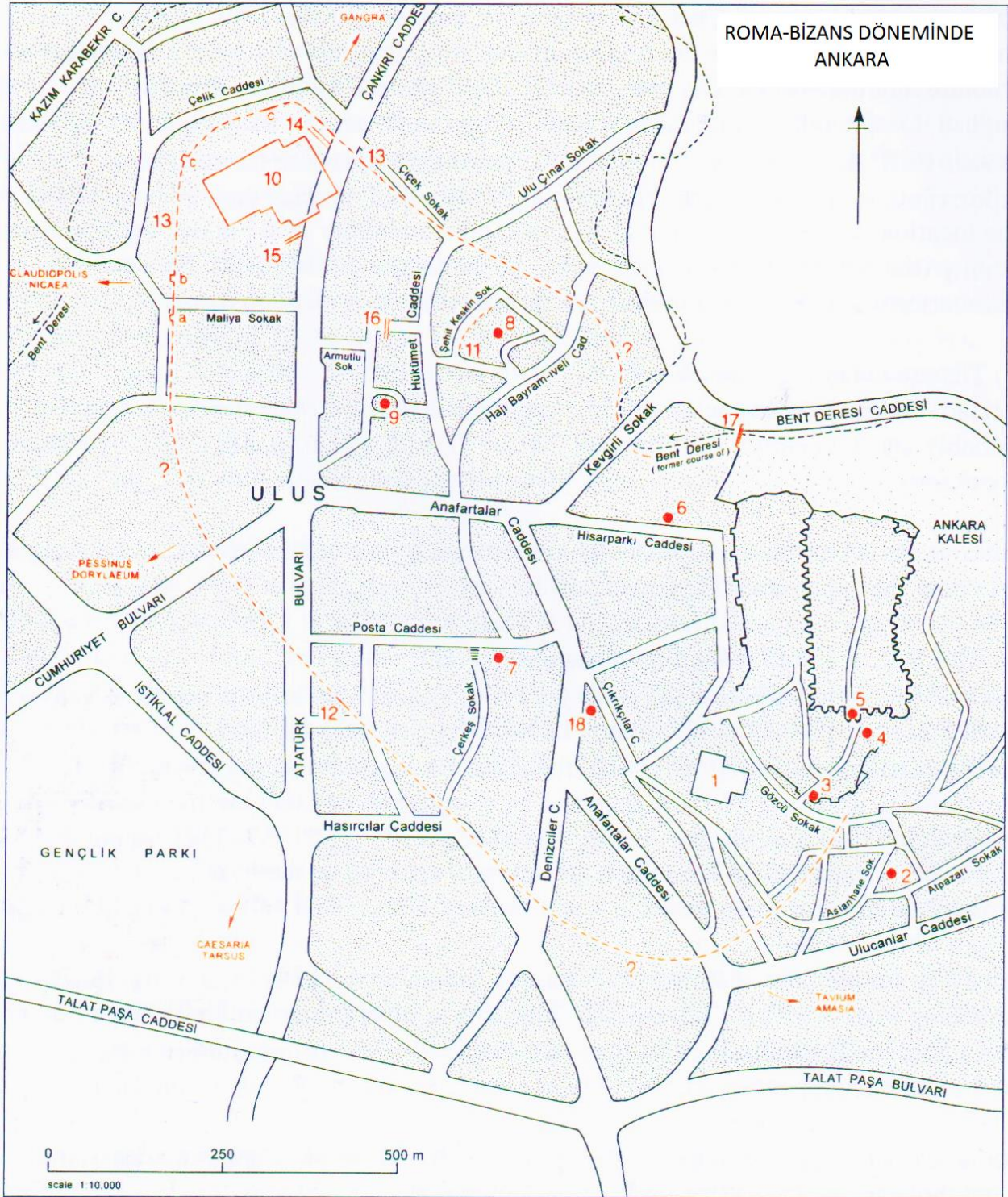
VII-IX. Yüzyillarda Anadolu'da Thema Teşkilatı (Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Harita II)

EK-12) İbn Havkâl'in Akdeniz Haritası (İbn Havkâl, **Kitâb-ı Sûretu'l-Arz**, J. H. Kramers, Brill, Lübnan, 1938, s. 193)

EK-13) Roma-Bizans dönemi Ankara şehir plânı (French, **Inscriptions of Ankara**, Fig. 3)

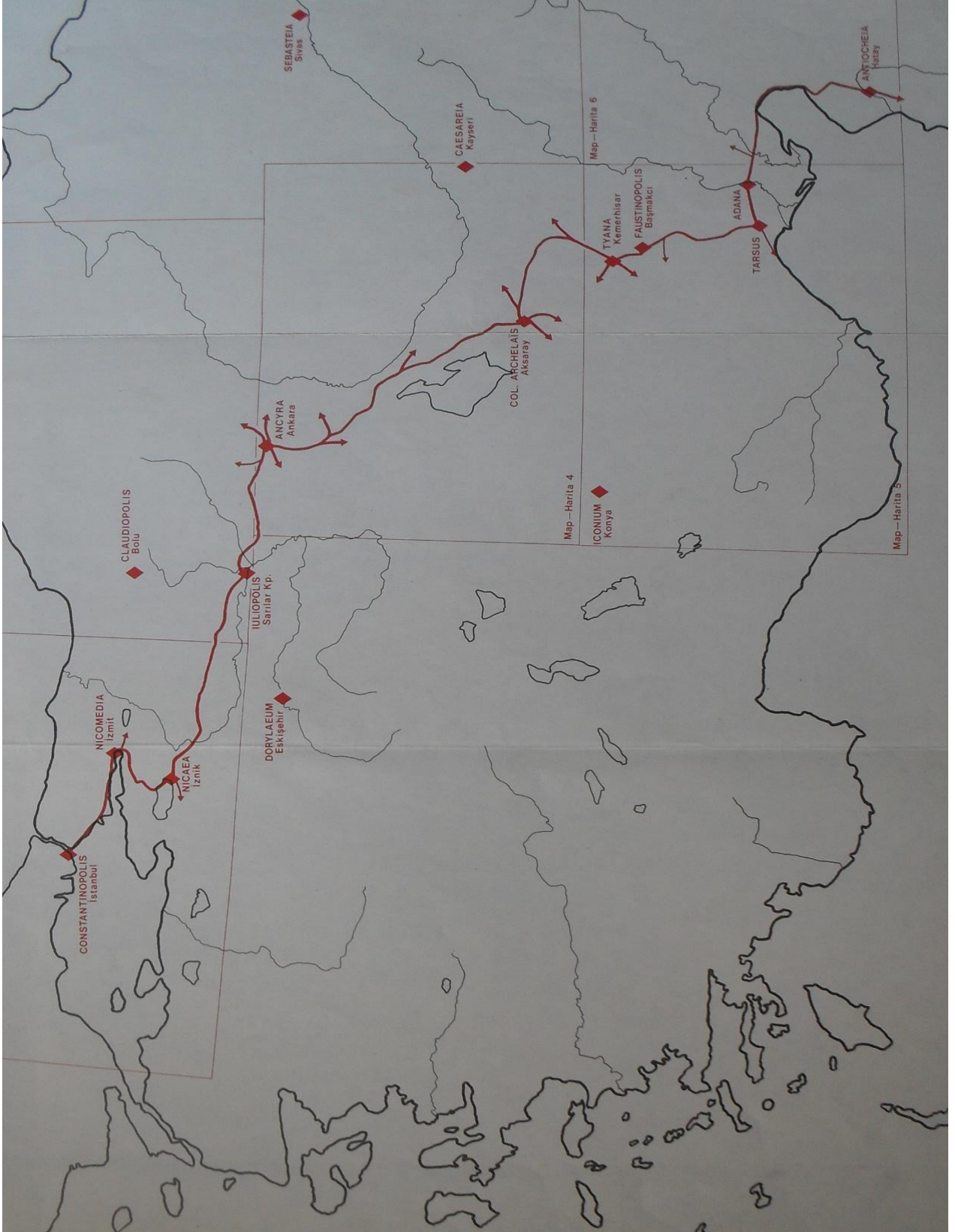

1. Anadolu Medeniyetleri Müzesi
2. Aslanhane Camii/Ahi Şerafeddin Türbesi
3. Kale, Ana Giriş
4. Kale, Kınacılar Evi
5. Kale, Burç
6. Hisar Caddesi: Tiyatro
7. Posta Caddesi: İbadullah Camii
8. Hacı Bayram Camii/Augustus Tapınağı
9. Uluş: Julianus Sütunu
10. Uluş: Roma Hamamları
11. Uluş, Şehit Keskin Cd: sur duvarı kalıntısı?
12. Uluş, PTT: sur duvarı kalıntısı ?
13. Uluş, Roma Hamamları: sur duvarı kalıntıları
14. Uluş, Roma Hamamları: cadde ve stoa
15. Uluş, Kız Lisesi: döşemeli cadde
16. Uluş, Armutlu Cd.: döşemeli cadde
17. Bent deresi: Bent
18. St. Clements Kilisesi

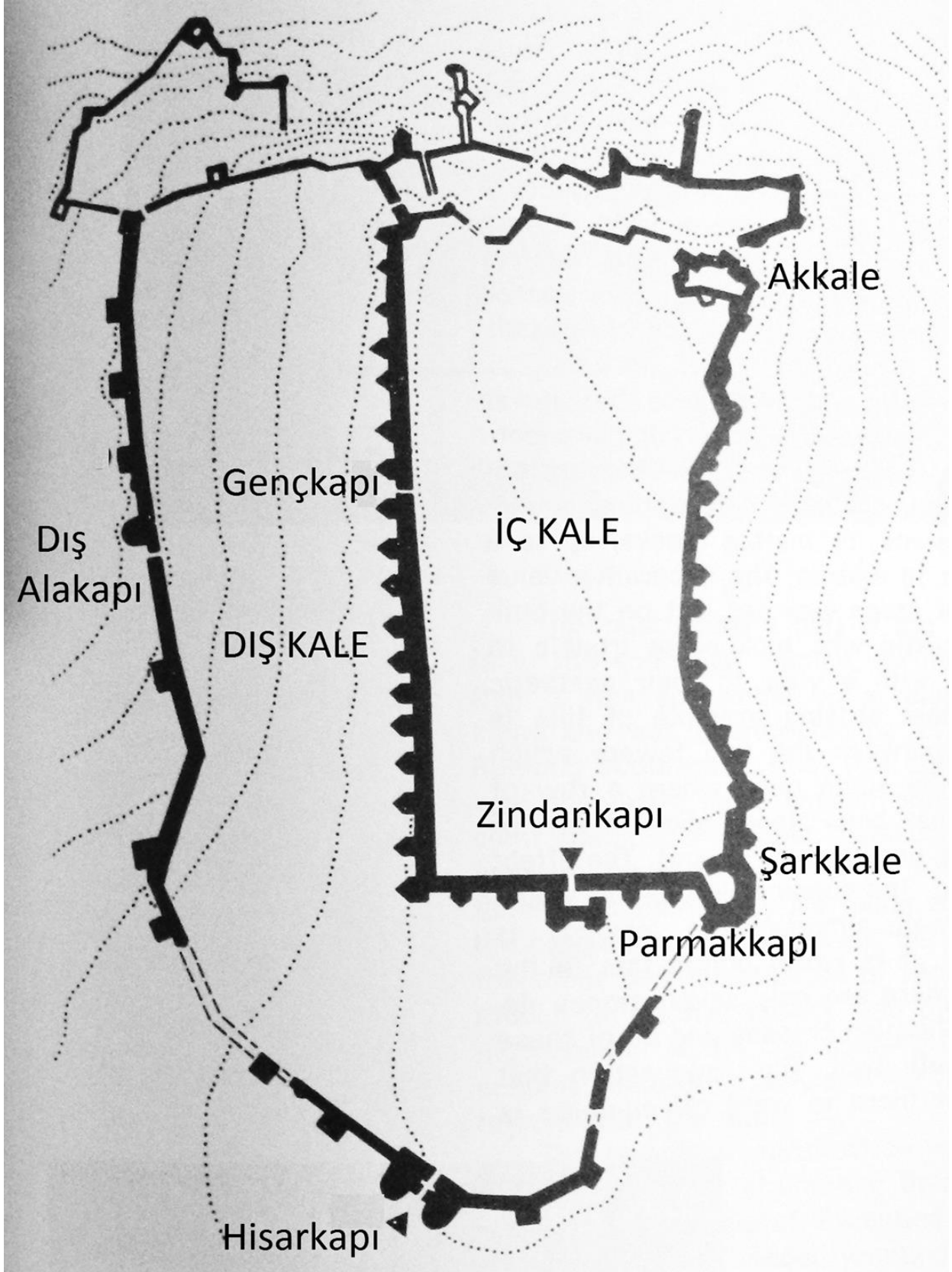
EK-14) Tabula Peutingeriana' da Ankara

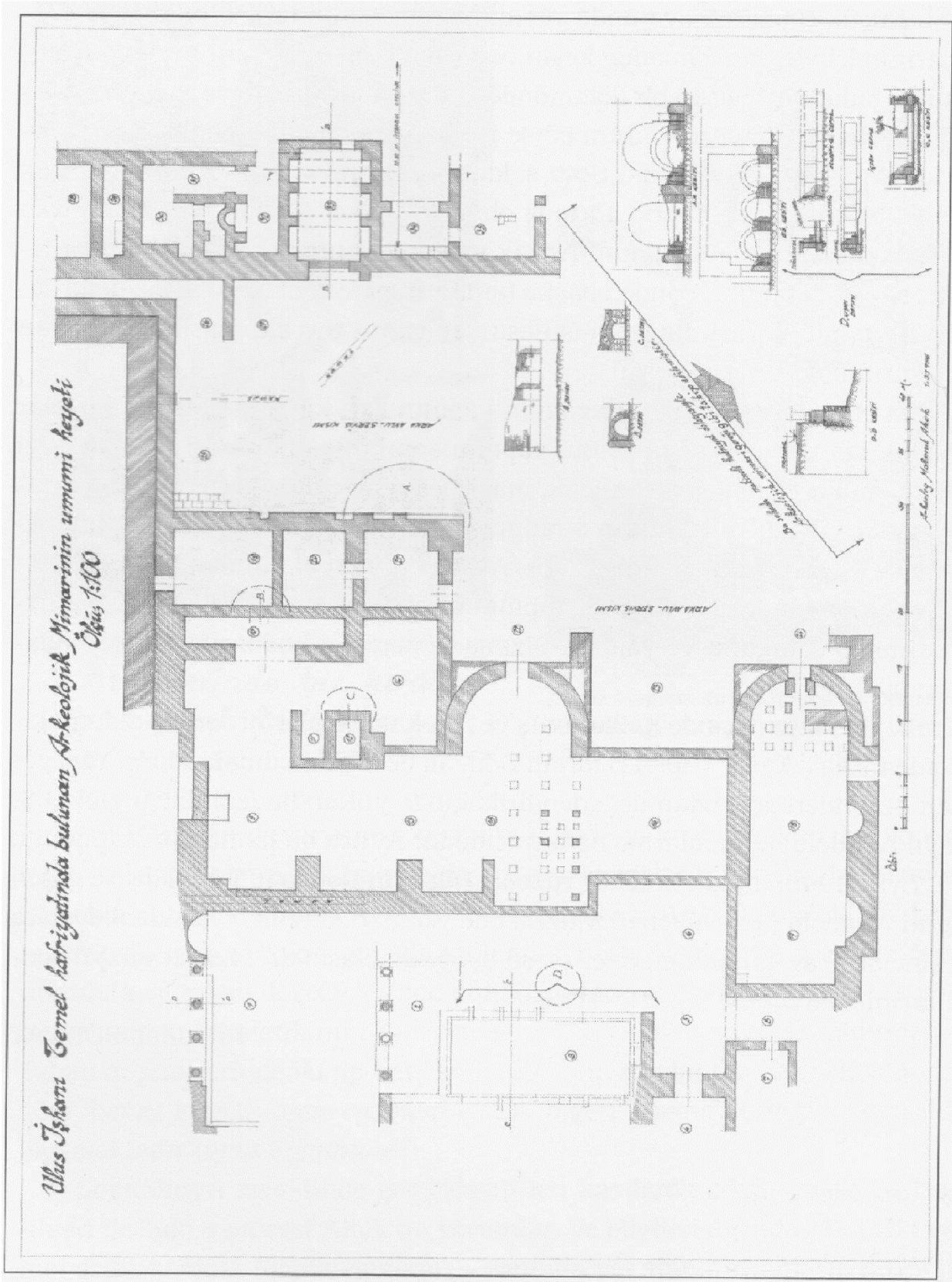
EK-15) Hacı Yolu (French, Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları, Harita-2)

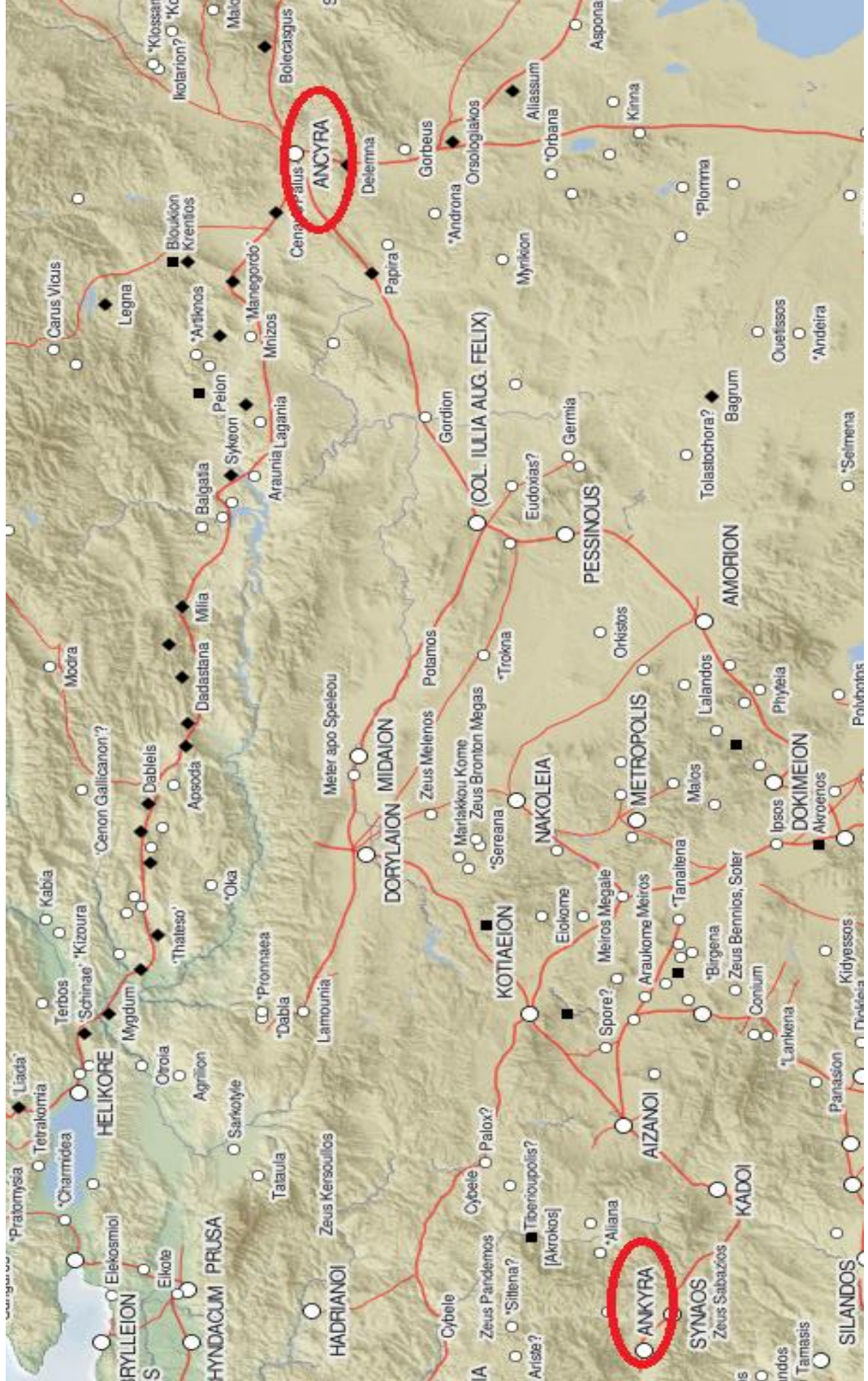
EK-16) Ankara Kalesi'nin Plânı

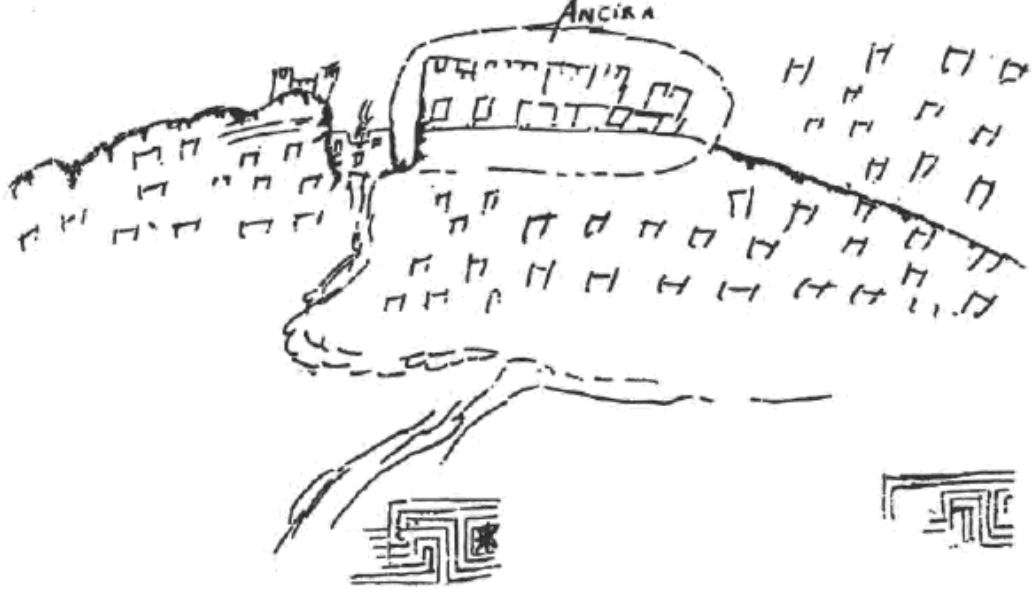
EK-17) Ulus İşhanı Hamamı/Saray? (Palatium) yapısının genel planı (Kadioğlu-Görkay-Mitchell, a.g.e., s. 198, fig. 119)

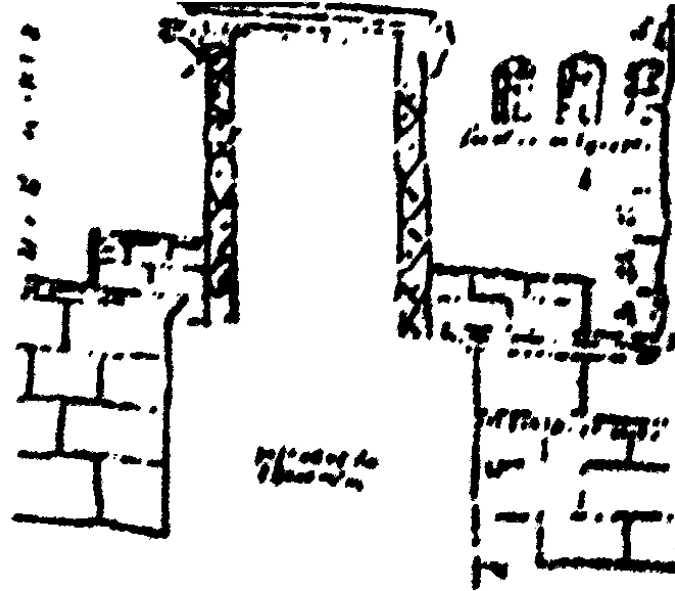
EK-18) Frigya Ankyrasının, başkent Ankara'ya göre konumunu gösteren harita

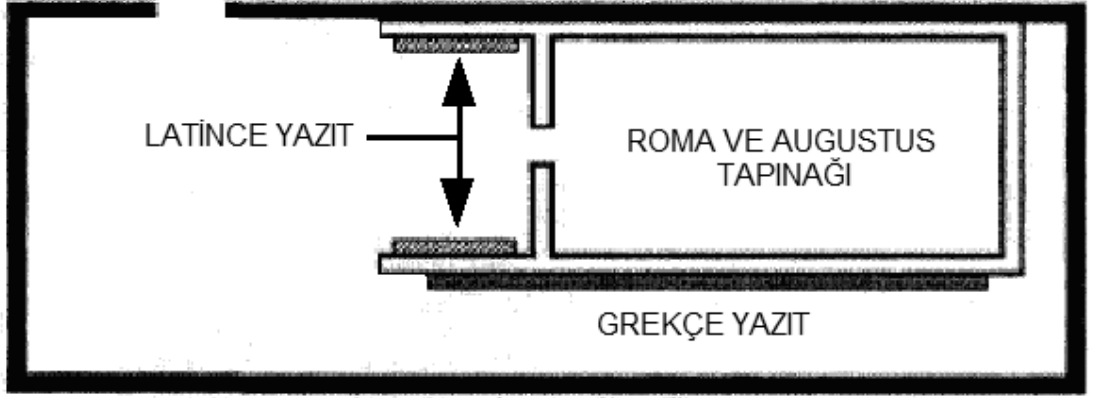
EK-19) Dernschwam'ın Ankara krokisi (Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, 1987, s. 258)

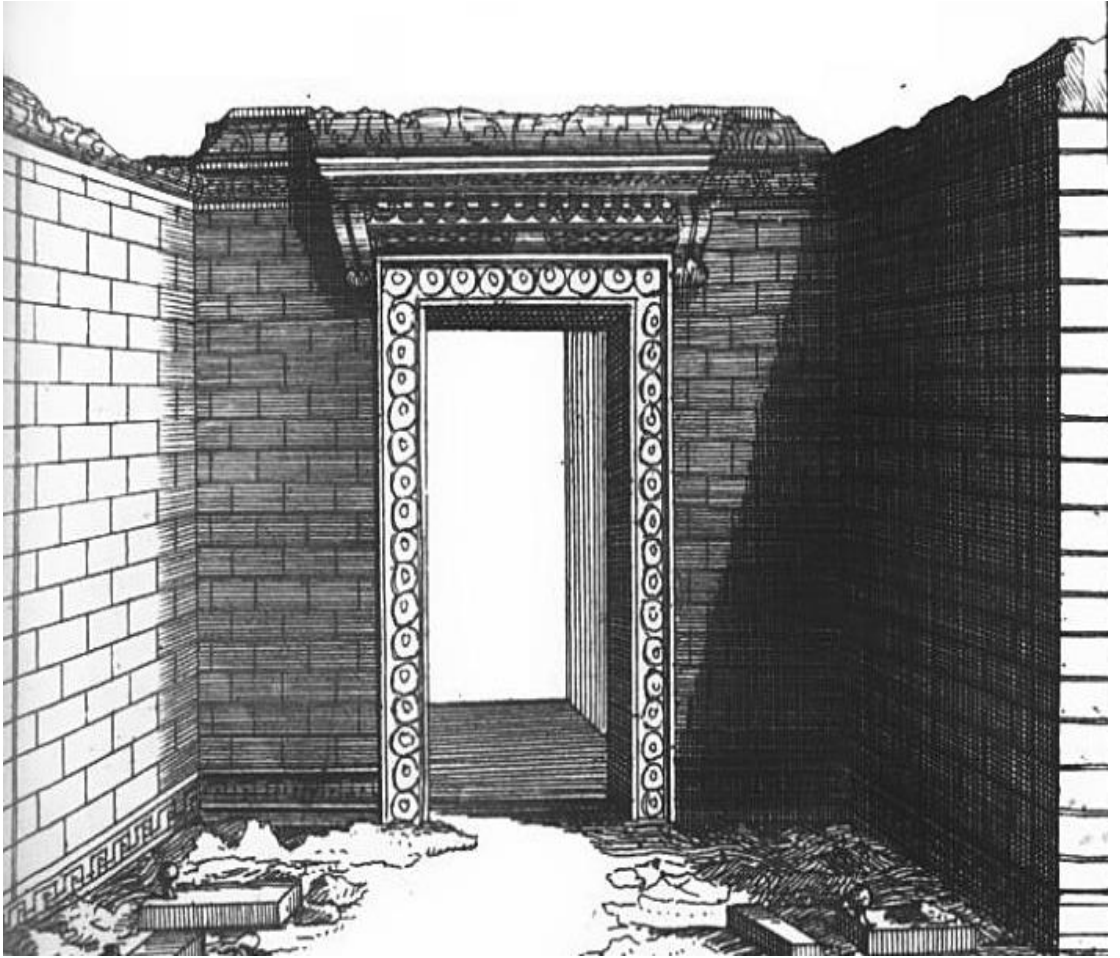
EK-20) Dernschwam'ın çizdiği Augustus Tapınağı (Dernschwam, a.g.e., s. 256)

EK-21) Roma ve Augustus Tapınağının şematik planı

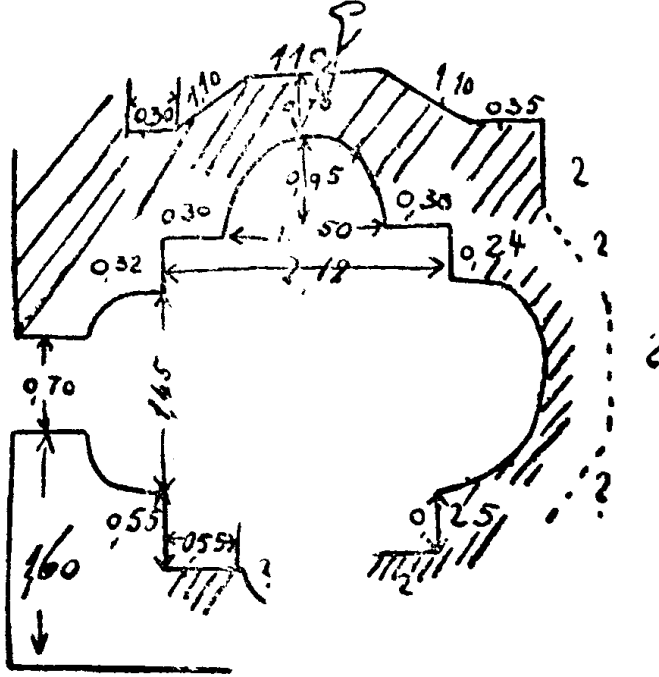
EK-22) Tournefort ve Texier'in Augustus Tapınağı Çizimi örnekleri (Tournefort, C.III, fig. 138; Texier, C. 2, s. 447)

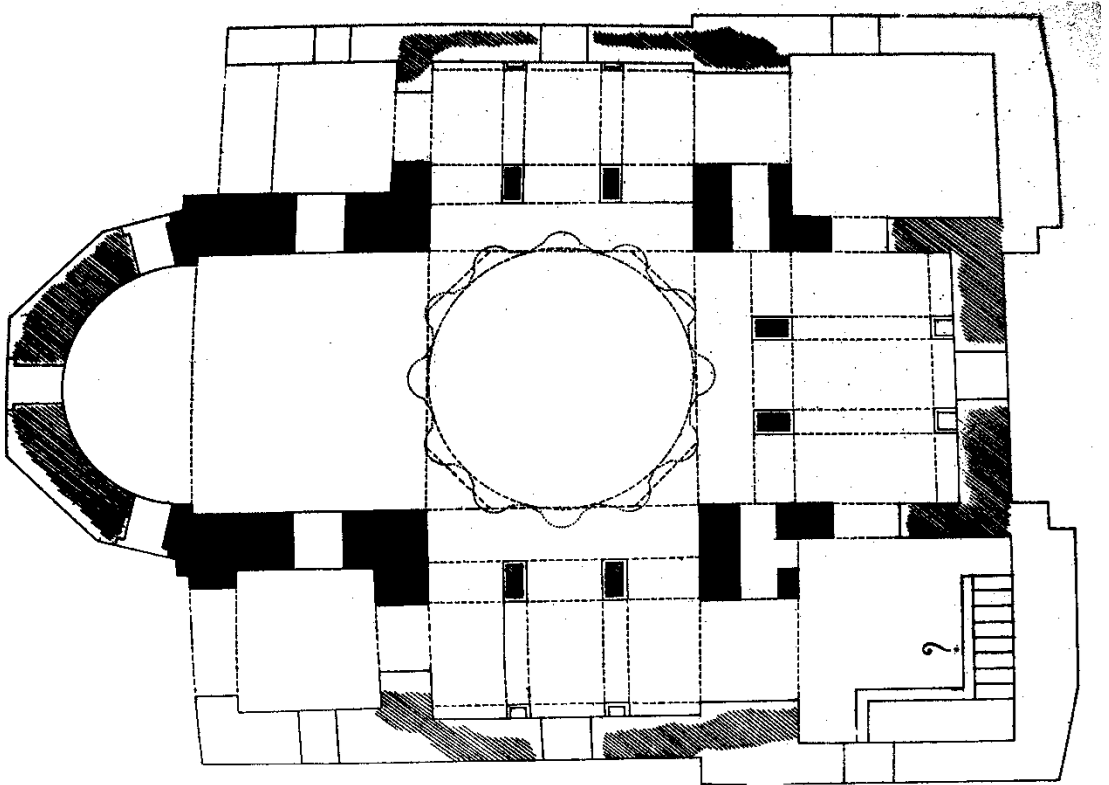

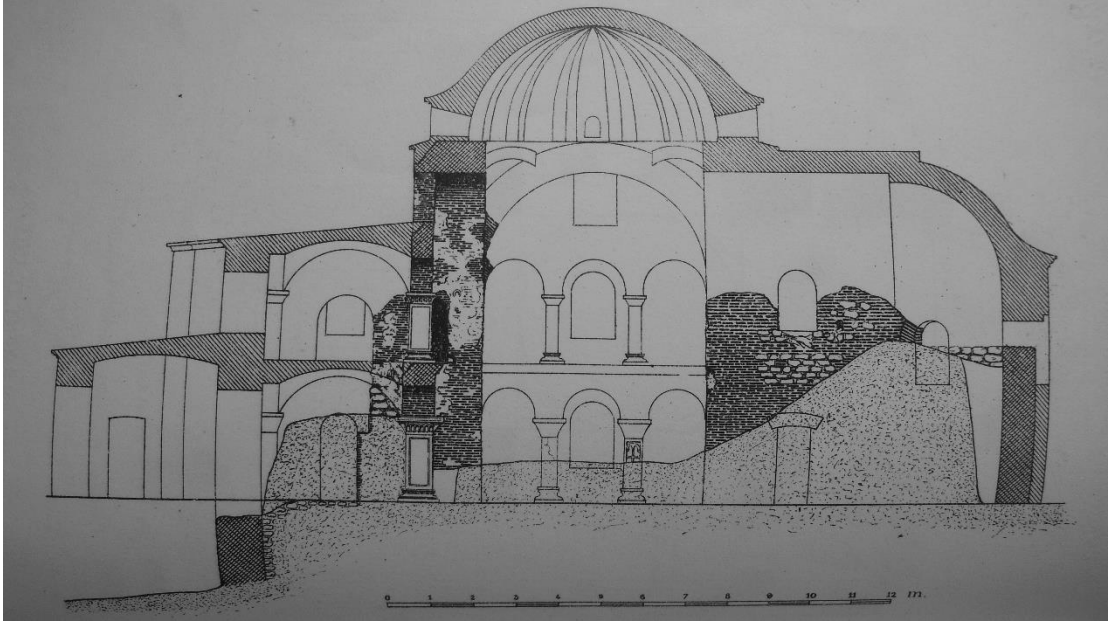
EK-23) Clement Kilisesi'nin planı ve birkaç detay

M. Wolfgang Zorer'in Clement Kilisesi krokisi (Jerphanion, Melanges..., fig. 17)

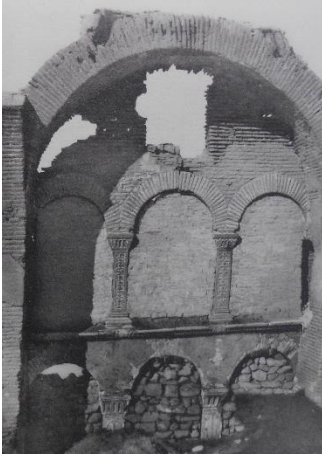

Kilisenin Planı ve uzunlamasına kesiti (Jerphanion, Melanges..., Ek-LXVII, LXVIII)

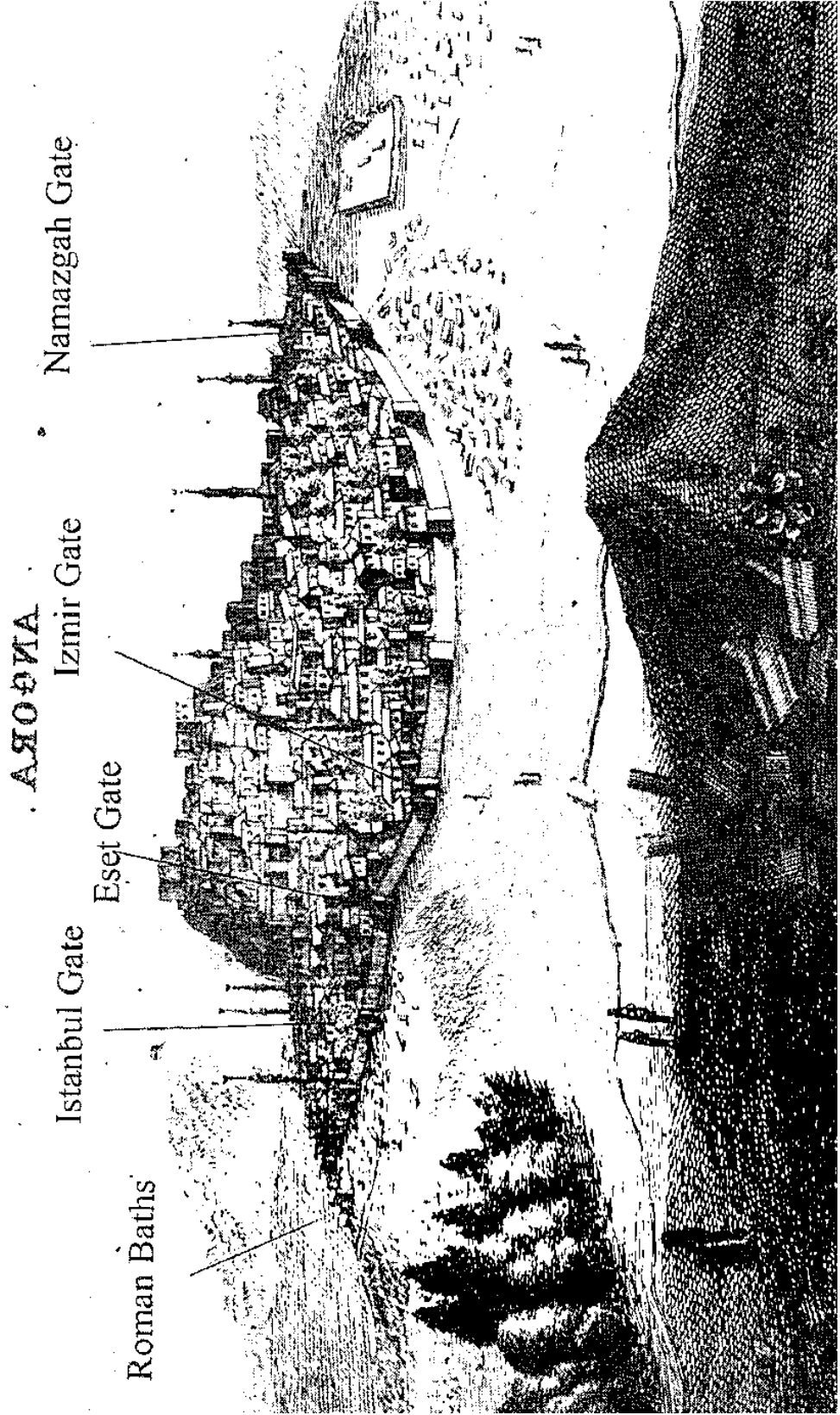

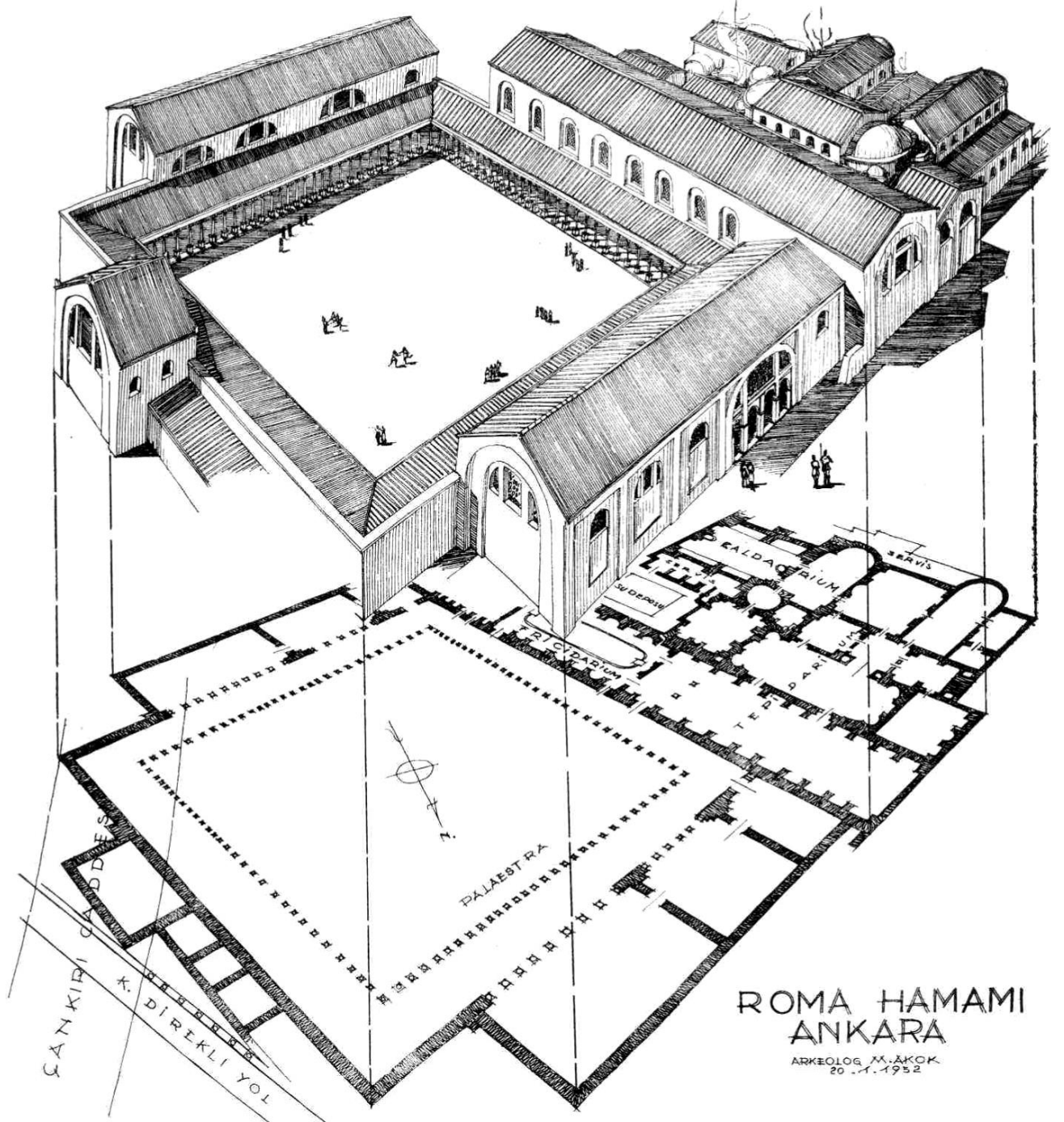
XX. yüzyılın başlarında harabe halindeki kiliseden detaylar

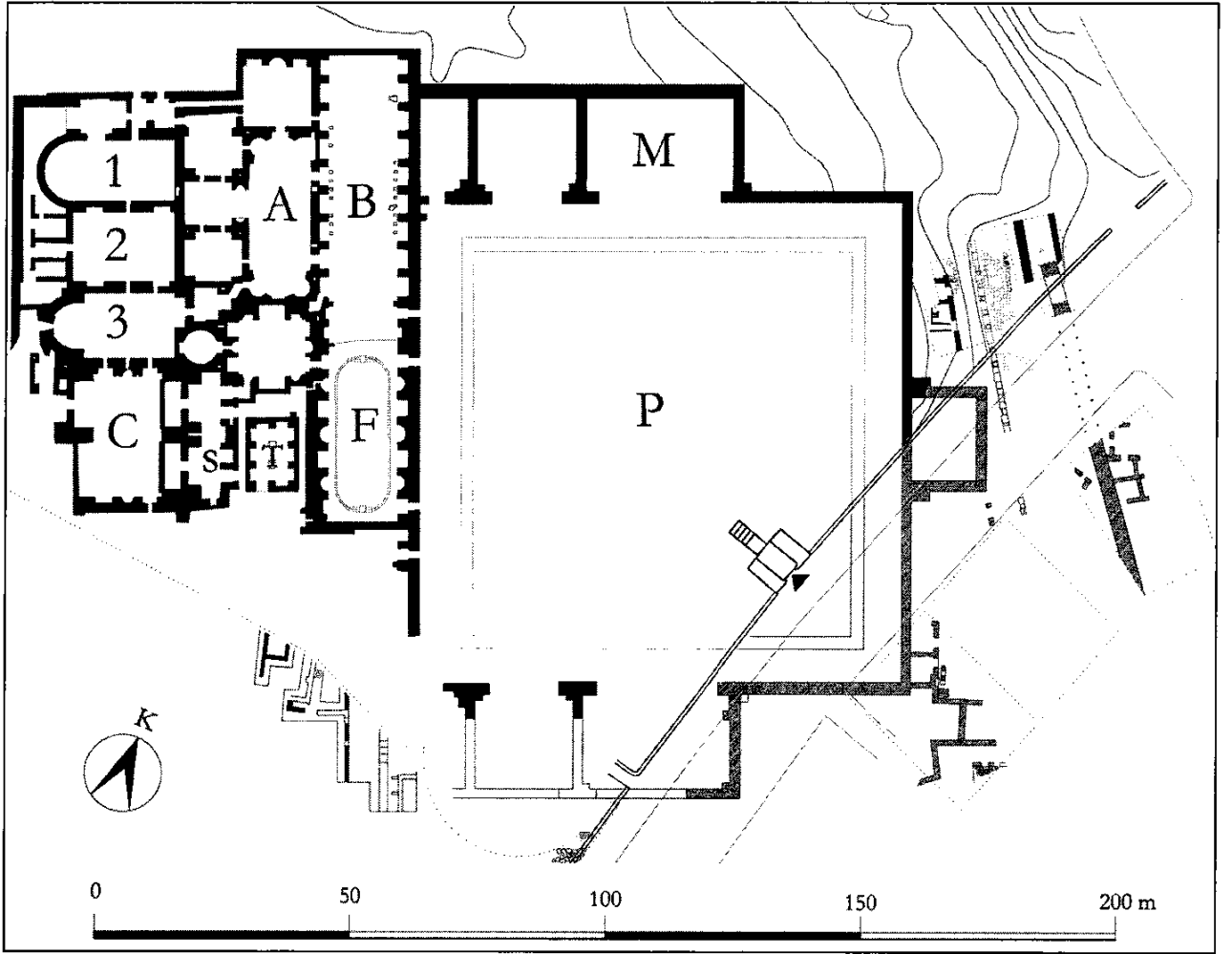
EK-24) Tournefort'un Ankara Gravürü (Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, s. 142; Kadioğlu-Görkay-Mitchell, **Roma Döneminde Ankyra**, s. 110)

EK-25) Roma Hamamı perspektif çizim (Akok, "Ankara...", s. 29, plan. 5)

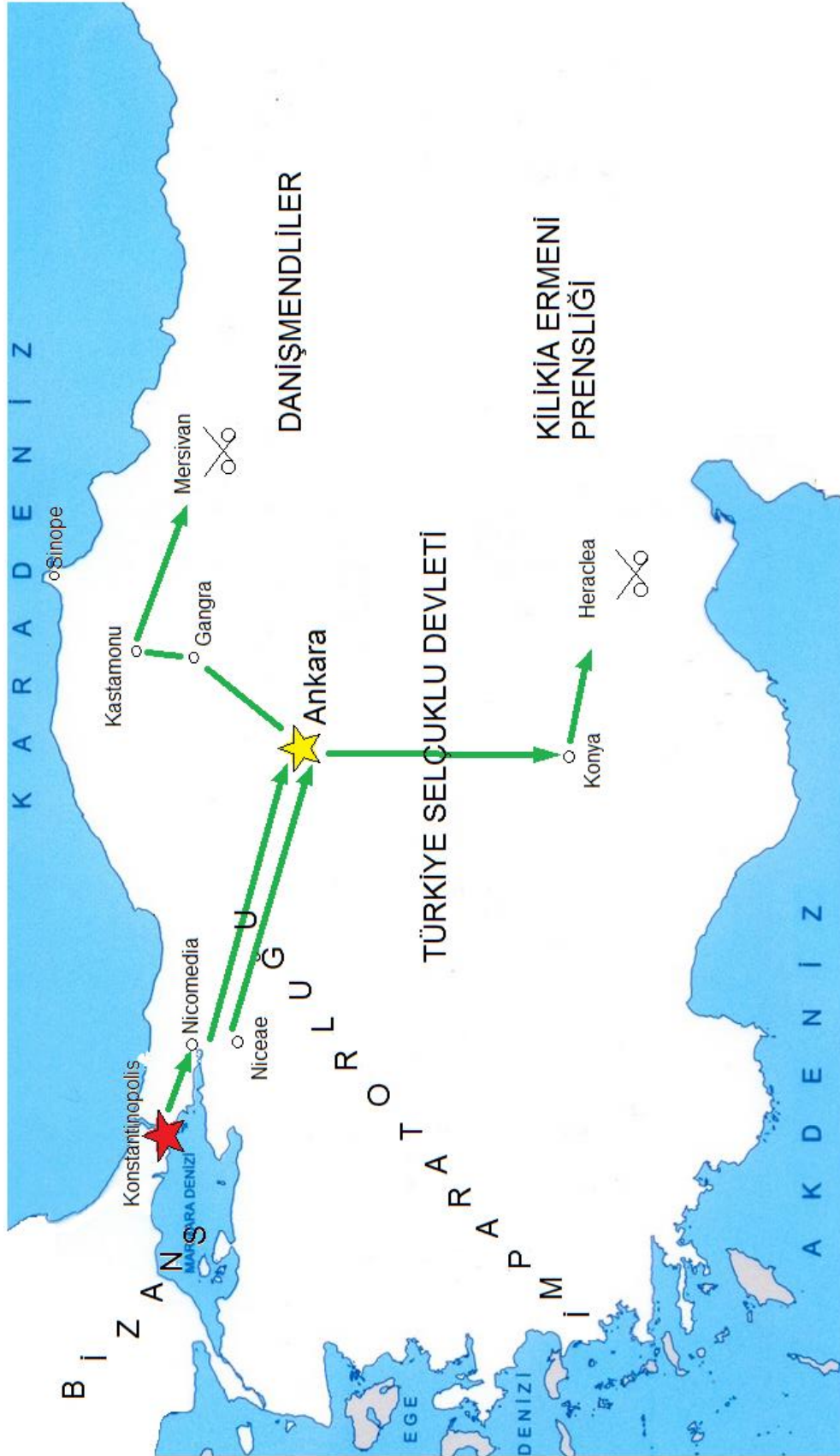

EK-26) Çankırıkapı Roma Hamamı'nın Planı (Kadioğlu-Görkay-Mitchell, Roma..., s. 184)

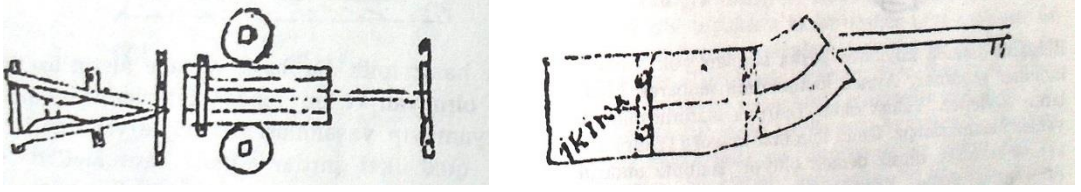

- 1, 2, 3. Isıtılan Odalar
- A. Apodyterium (Soyunma Odası)
- B. Bazilika – Kapalı Palaestra
- C. Caldarium (Sıcaklık)
- F. Frigidarium (Soğukluk)
- G. Giriş
- M. İmparatorluk Salonu
- P. Palaestra
- S. Servis Salonları
- T. Tepidarium (Ilıklık)

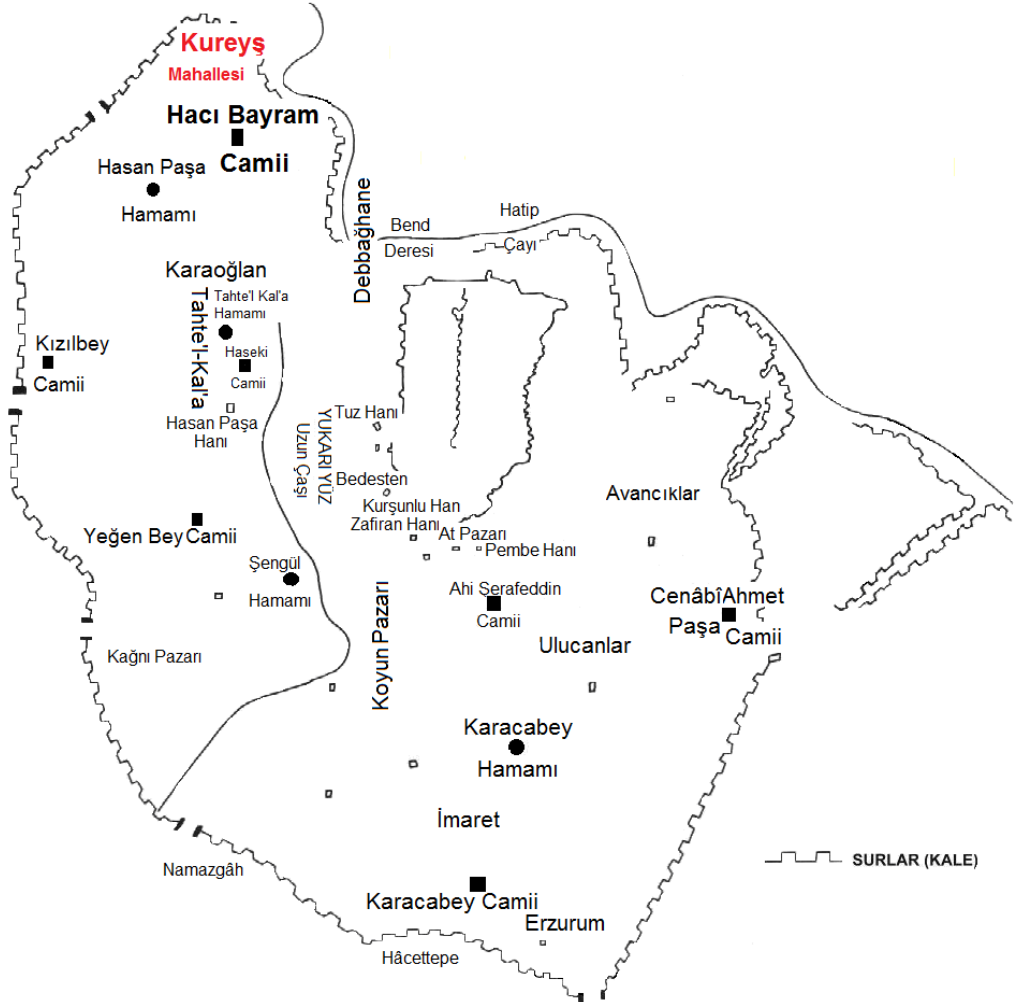
EK-27) 1101 Haçlı Ordularının Anadolu'da takip ettikleri güzergâh

EK-28) Dernschwam'ın *kağrı* ve *döven* çizimi (Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, s. 245, 248)

EK-29) Osmanlı dönemi Ankara'sında Kureys Mahallesi'nin konumu

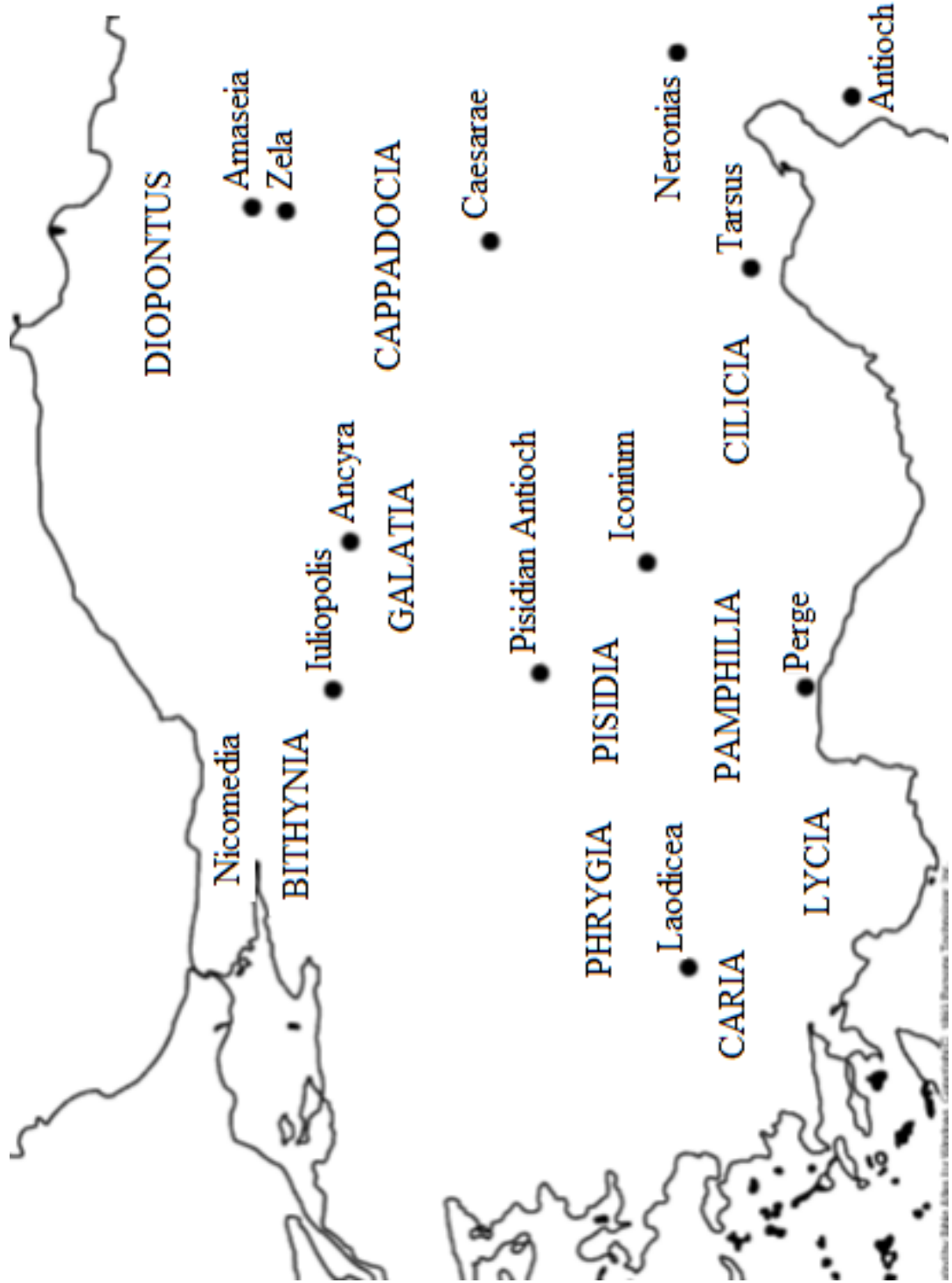

EK-30) Tarsuslu Pavlos'un ziyaret ettiği yerler ve şehirler

- (0): İlk seyahatinden önce ziyaret ettiği yerler (33-44)
 (1): I. seyahatinde ziyaret ettiği yerler (44-46)
 (2): II. seyahatinde ziyaret ettiği yerler (49-52)
 (3): III. seyahatinde ziyaret ettiği yerler (53-58)
 (4): IV. seyahatinde ziyaret ettiği yerler (60-63)
 (5): V. seyahatinde ziyaret ettiği yerler (63-67)

EK-31) Ankara Konsili'nde temsil edilen şehirler

C. KÜÇÜK BULUNTULAR VE FOTOĞRAFLAR

1. Kazan, Sinaptepe (Yassıören)'de bulunan Ankara Maymunu (*Ankarapithecus metei*).
2. Asarcık Höyük'te bulunan İlk Tunç Çağına ait taş temeller.
3. Ahlatlıbel Höyüğü buluntularından örnekler.
4. Eti Yokuşunda bulunan İlk Tunç Çağı eserlerinden örnekler.
5. Karaoğlan Höyüğü çanak-çömlek kesitleri ve idol ile buluntularından bazı örnekler.
6. Karayavşan'da ele geçirilen idoller, kulak tıkaçları ve buluntulardan bir örnek.
7. Koçumbeli yerleşmesi buluntularından örnekler.
8. Polatlı Höyüğündeki buluntulardan örnekler.
9. Yassihöyük'te bulunan İlk Tunç Çağı çanak-çömleklerinden örnekler.
10. Dikmen Höyük'te bulunan tunç mühür.
11. Hasanoğlan İdolü.
12. Beypazarı Hırka-Höyük'te bulunan gaga ağızlı testi.
13. Uluköy'den Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne getirilen gaga ağızlı testiler.
14. Bitik Vazosu ve Bitik'te bulunan boğa biçimli törensel kap "riton".
15. Külhöyük'te ele geçirilen İlk Tunç Çağı buluntularından örnekler.
16. Gâvurkale'nin güneyden görünümü.
17. Gâvurkale'de bulunan Hitit kabartmaları.
18. Von der Osten'in Gavurkale rekonstrüksiyon denemesi ve Atatürk'ün Gâvurkale kazı alanını ziyareti sırasında çekilmiş bir fotoğraf.
19. Milet işi olup Ankara'ya getirilmiş, M.Ö. 530-500 yıllarına ait aslanlı sütun kaidesi.
20. Eski Ulus Şehir Çarşındaki Yapıların Görünümü.
21. Urpalla'nın üzerindeki Frig fibulası ve koç başlı tunç Asur bakracı.
22. Tümürlüs MM giriş kapısı ve R. S. Young, asistanıyla birlikte mezar odasındaki buluntuları kaydederken.
23. Fil Tarafından Ezilerek Öldürülen Galat Savaşçısı tasviri.
24. Eski Ulus Şehir Çarşısı Kazısında bulunan at figürinlerinden örnekler.
25. Ankara'daki dolmenler.
26. Ankara Kalesi'nin güneydoğusundan bir görünüm.
27. Karalar, Asar Kalesi'nin güneyden görünümü ve kale kalıntıları.
28. Hasanoğlan Kabartması/Gâvur Suvatı.
29. Men'in, omzundaki hilal şeklinde çıkıntıyla tasviri.
30. Julian Sütunu.
31. Yapımında devşirme malzemenin yoğun olarak kullanıldığı surun bir bölümü.
32. Okçu gözetleme boşluğu üzerindeki Haç işlemeli taşlar.
33. Traianus(?) Portresi.
34. Hacı Bayram tepesinden Ankara Kalesi'nin görünümü.
35. İç Kale'nin kuzeydoğusunda bulunan Akkale.
36. Çankırıkapı Roma Hamamı kazısında bulunan mermer heykel parçası.
37. Augustus Tapınağı ve Hacı Bayram Camii'nin İçkaleden görünümü.
38. XX. yüzyılın başlarında Hıdırlık Tepe'de bulunan yapı.
39. Jerphanion'un fotoğrafladığı Roma Hamamlarının görünür son duvarları.
40. Roma Hamamları kalıntılarında birkaç örnek.
41. Kalenin kuzeybatısında bulunan Ankara Tiyatrosu.

42. Tiyatro kazılarında ele geçirilen sanatsal parçalardan örnekler.
43. Cardo Maximus'un bir bölümü.
44. Küçük Hamam mevkiinde bulunan av sahnesi tasvirli mermer masa ayağı.
45. Bent Deresi'nin ve Bendin 1920'lerdeki vaziyeti.
46. Kalede su şebekesine ait künklerin kullanıldığı bazı örnekler.
47. Ankara Garı İdare Binası temellerinde bulunan ve Roma Hamamı Açık Hava Müzesi'ne taşınan Bizans Mezarı.
48. Balgat Roma Mezarı (RHAM) ve Mezarda ele geçirilen buluntulardan örnekler.
49. Slovakya-Bratislava'da bulunan Roma dönemi güneş saati.
50. Bahçelievler'de bulunan Kybele kabartması.
51. Kosova Decani Manastırı'nın duvarında bulunan, Plato'nun idam sahnesi tasviri.
52. Ulus-Cardo maximus boyunca uzanan dükkân alanında bulunan İsa heykelciği.
53. Ankara çevresindeki kaya yerleşimlerinden örnekler.

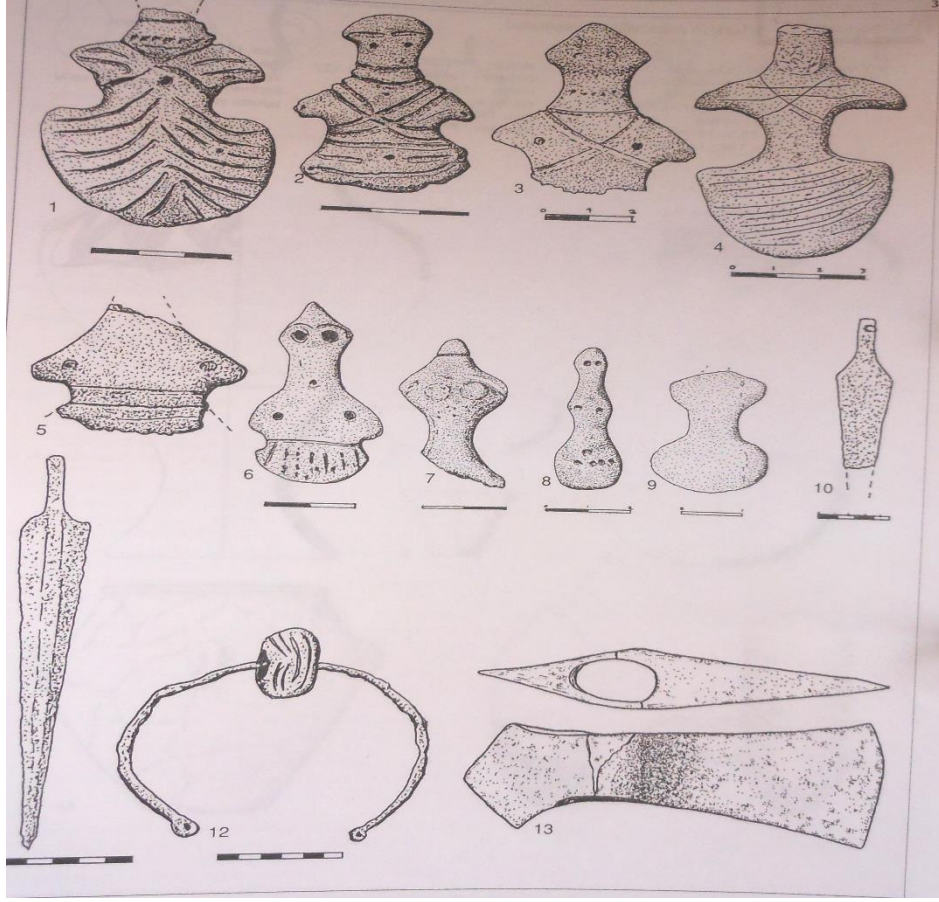
EK-1) Kazan, Sinaptepe (Yassıören)'de bulunan Ankara Maymunu (*Ankarapithecus meteai*) (AMM)

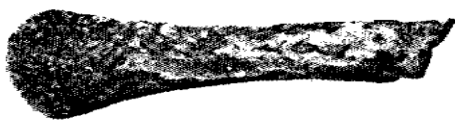

EK-2) Asarcık Höyük'te bulunan İlk Tunç Çağına ait taş temeller (Orthmann, "Ausgrabungen in Ilıca 1963-1964", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. 13-1, 1964, res.10)

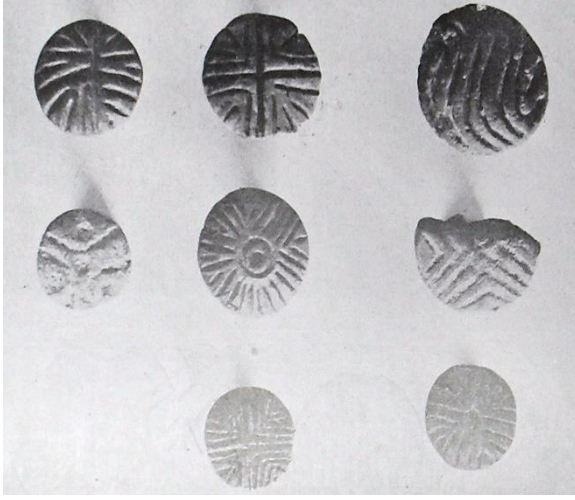

EK-3) Ahlatlıbel Höyüğü buluntularından örnekler (TAY, C.4a, Ahlatlıbel; AMM; Koşay, *Ahlatlıbel Hafriyatı*, s.104)

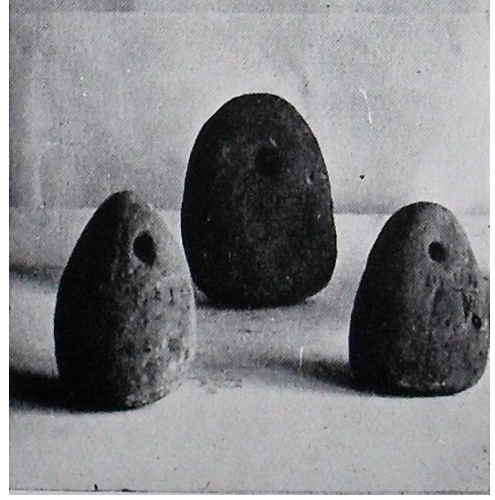

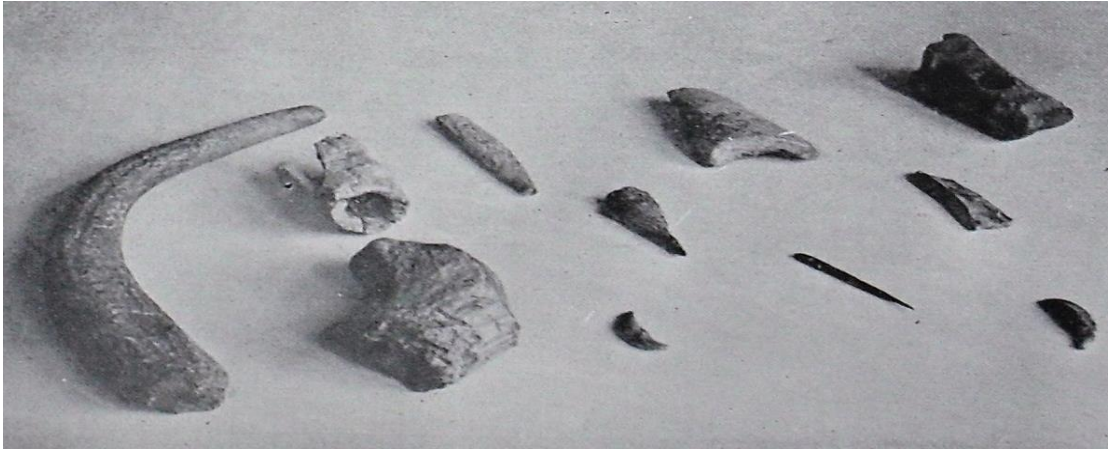
EK-4) Eti Yokuşunda bulunan İlk Tunç Çağı eserlerinden örnekler (Kansu, Etiyokuşu Hafriyatı, s.57-106)

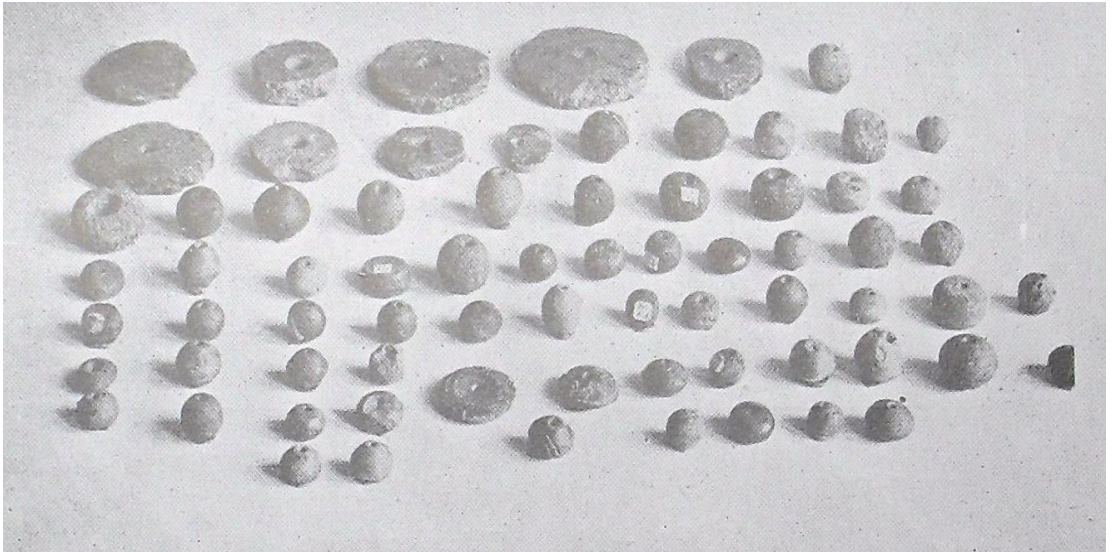
Mühürler

Ağırlıklar

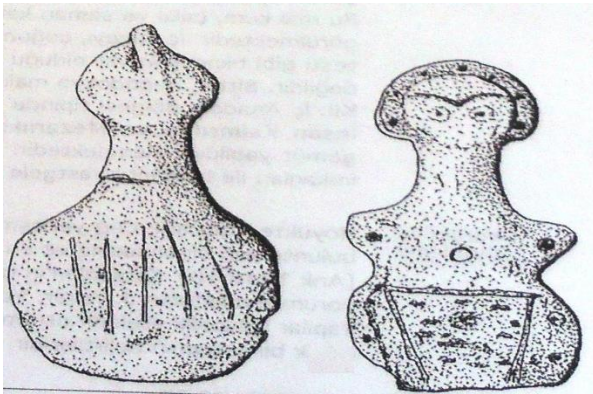
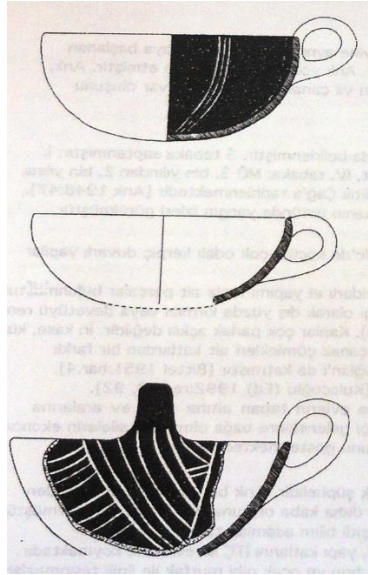
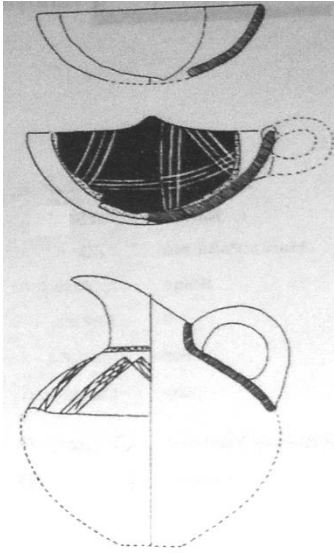
Kemik eşya parçaları

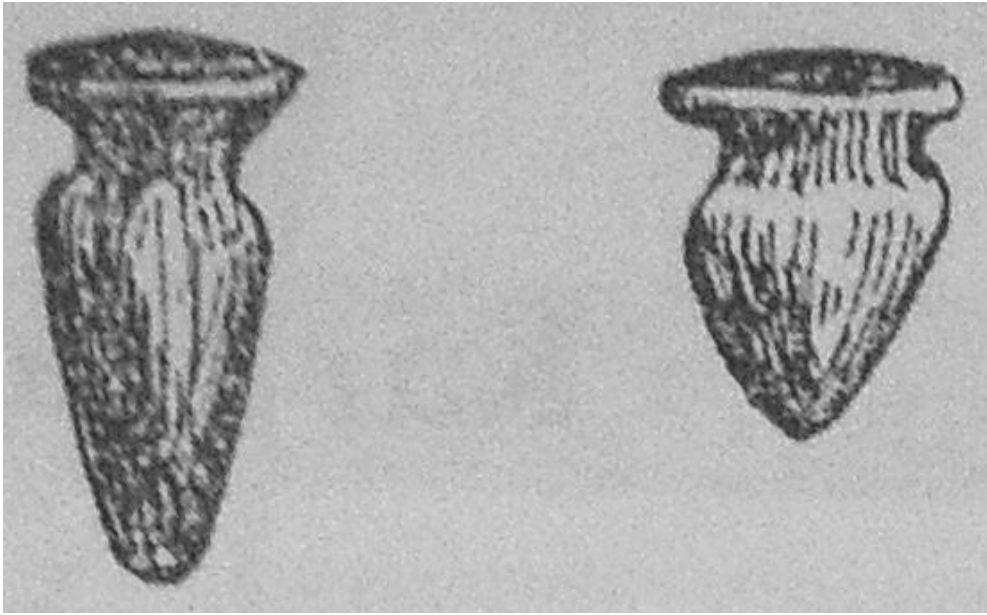
Ağırsaklar

EK-5) Karaoğlan Höyüğü çanak-çömlek kesitleri ve idol (TAY, C. 4a, Karaoğlan);
Karaoğlan Höyüğü buluntularından bazı örnekler (AMM)

EK-6) Karayavşan'da ele geçirilen idoller (Ekiz, "Etiyokuşu İdoller ve Karayavşan İdoller", 25. AST, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, res. 9, 10, 11, 12), kulak tıkaçları (TAY, C. 4a, Karayavşan) ve Karayavşan buluntularından bir örnek (AMM)

Altın kulak tıkaçları

İdoller

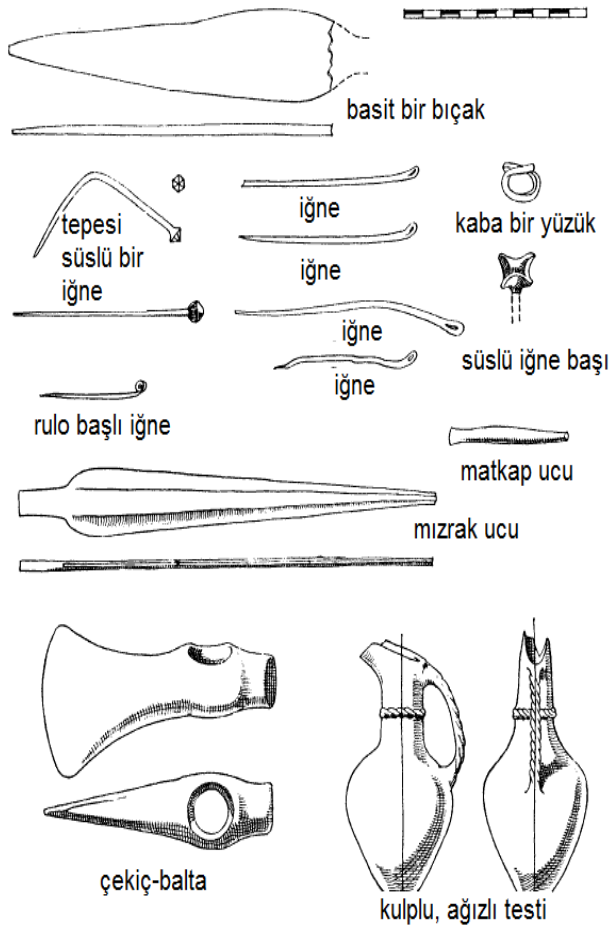

AMM'de sergilenen tekne biçimli kap

EK-7) Koçumbeli yerleşmesi buluntularından örnekler (Tezcan, 1964 Koçumbeli Kazısı, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1966, Lev. 12, 13, 18, 20, 21)

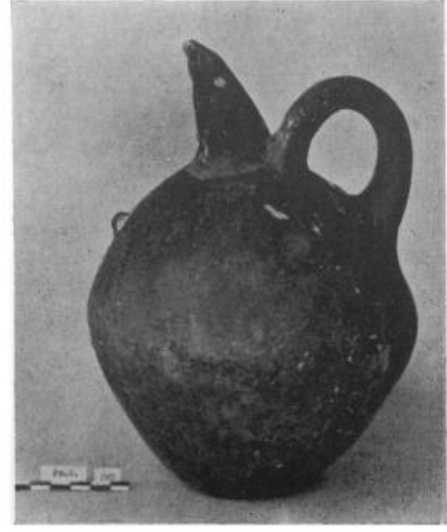
EK-8) Polatlı Höyüğündeki buluntulardan örnekler (AMM)

Madeni eşyalardan örnekler (S.Lloyd-N.Gökçe, "Excavations at Polatlı: A New Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia", **AS**, Vol. I, BIAA Yayınları, London, 1951, s.61)

Depas Amphikypellon

dar ağızlı testi

pişmiş
toprak
firçası

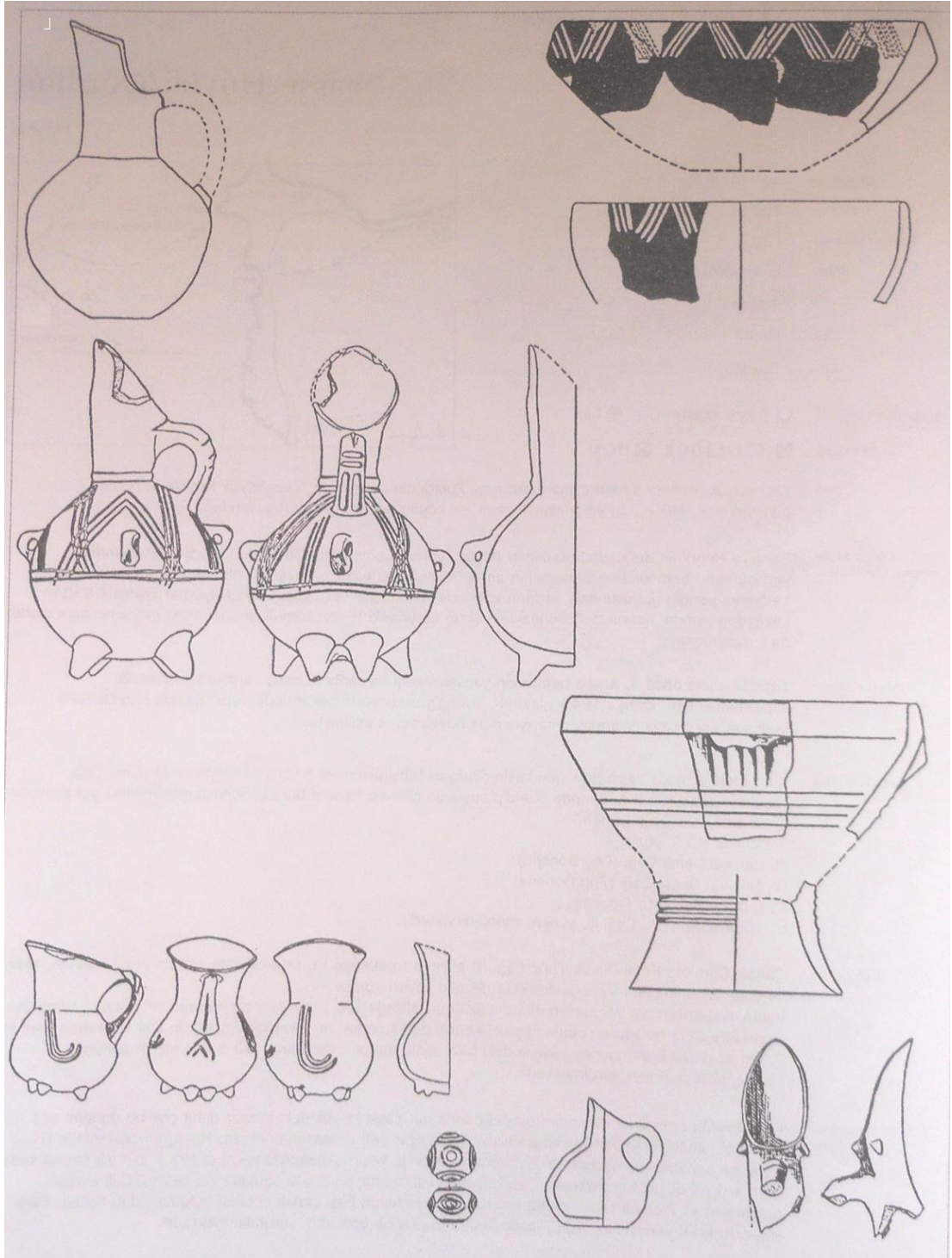
heykelcik/idol

dokuma ağırlığı

Toprak buluntulardan örnekler (S.Lloyd-N.Gökçe, "Excavations at Polatlı: A New Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia", *AS*, Vol. I, BIAA Yayınları, London, 1951, lev. IV)

EK-9) Yassihöyük'te bulunan İlk Tunç Çağı çanak-çömleklerinden örnekler (TAY 4a, Yassihöyük/Gordion)

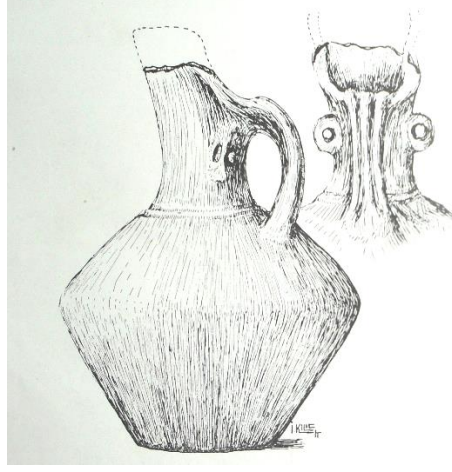
EK-10) Dikmen Höyük'te bulunan tunç mühür (Tahsin Özgüç, "Beypazarı Çevresinden Getirilen Testi ve Damga Mühür", **Bellekten**, C. IX, S. 33-36, 1945, lev. LVII)

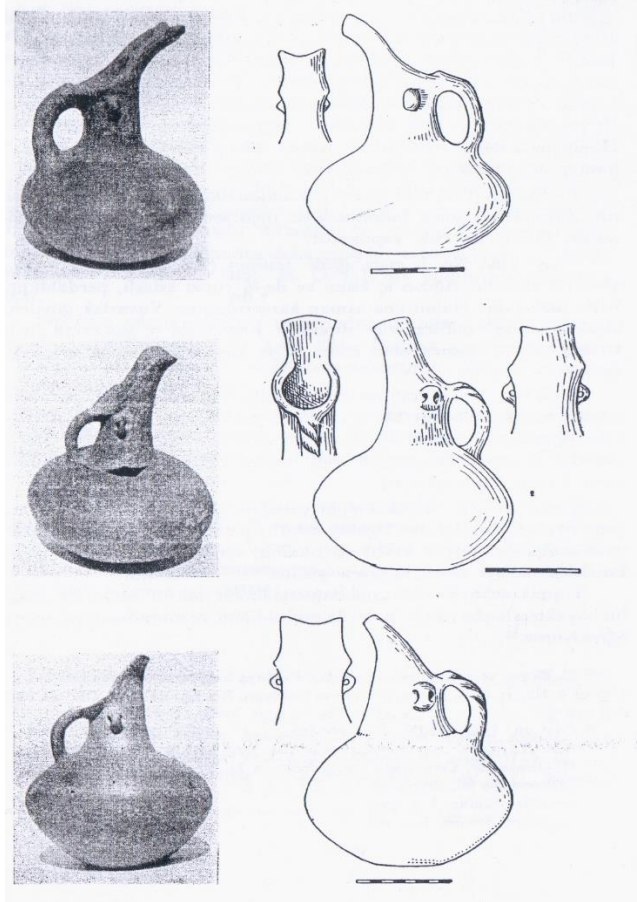
EK-11) Hasanoğlan İdolü (AMM)

EK-12) Beypazarı Hırka-Höyük'te bulunan gaga ağızlı testi (Tahsin Özgüç, "Beypazarı Çevresinden Getirilen Testi ve Damga Mühür", **Bellekten**, C. IX, S. 33-36, 1945, lev. LVII.)

EK-13) Uluköy'den Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne getirilen gaga ağızlı testiler (Burhan Tezcan, "Nallıhan-Beypazarı Çevresinden Getirilen Kaplar Hakkında", **Bellekten**, C. XX, S. 79, 1956, s. 349)

EK-14) Bitik Vazosu ve Bitik'te bulunan boğa biçimli törensel kap "riton" (AMM)

EK-15) Külh y k'te ele geçirilen İlk Tunç ağı buluntularından  rnekler (AMM)

İdoller

Toprak Mühür

Ağırşaklar

EK-16) Gâvurkale'nin güneyden görünümü (von der Osten, **Discoveries in Anatolia 1930-31**, The University of Chicago Press, 1933, fig. 57)

EK-17) Gâvurkale'de bulunan Hitit kabartmaları

Sur ve rölyefler (Meyer, **Reich und Kultur der Chetiter**, Berlin, 1914, fig. 60)

EK-18) Von der Osten'in Gavurkale rekonstrüksiyon denemesi ve Atatürk'ün Gâvurkale kazı alanını ziyareti sırasında çekilmiş bir fotoğraf (von der Osten, **Discoveries in Anatolia 1930-31**, The University of Chicago Press, 1933, fig. 76, fig. 55)

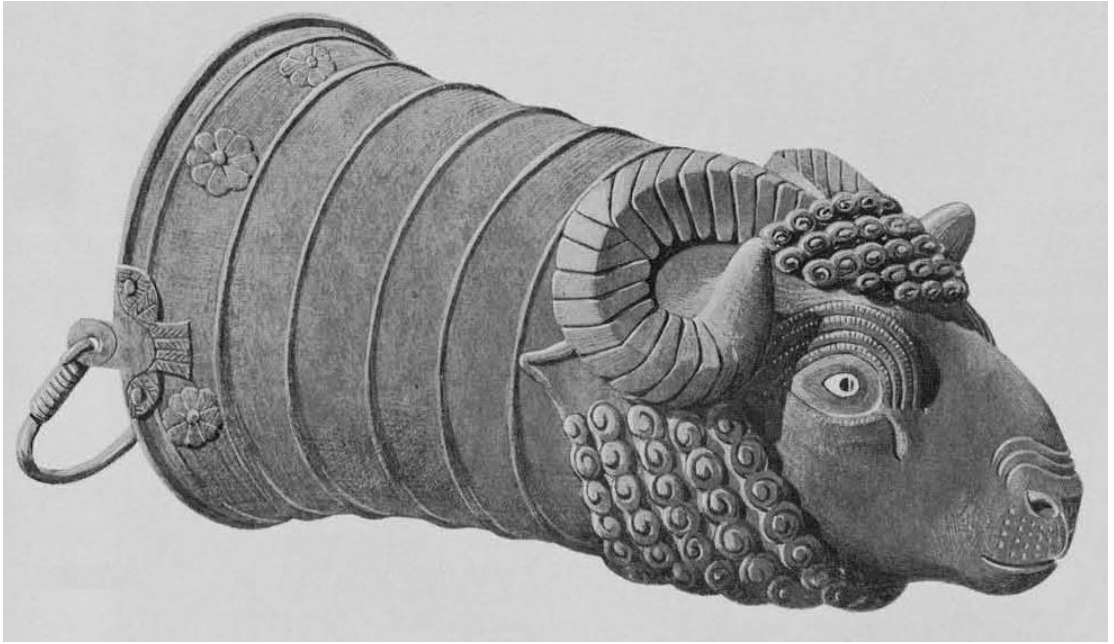
EK-19) Milet işi olup Ankara'ya getirilmiş, M.Ö. 530-500 yıllarına ait aslanlı sütun kaidesi (Koenigs-Philipp, "Die Löwensäule Von Ankara", **Anadolu/Anatolia**, Ankara, 1978, S. 21, fig. 1)

EK-20) Eski Ulus Şehir Çarşındaki Yapıların Görünümü (Temizsoy ve diğerleri, “Ulus Kazısı 1995”, AMM 1995 Yıllığı, Ankara, 1996, res. 1)

EK-21) Urpalla'nın üzerindeki Frig fibulası (İvriz Kabartmasından bir detay) ve koç başlı tunç Asur bakracı (Gordion Büyük Tümülüs/Tümülüs MM'den) (AMM)

EK-22) Tümülüs MM giriş kapısı ve R. S. Young, asistanıyla birlikte mezar odasındaki buluntuları kaydederken (Young, "Gordion Tomb", **Expedition**, Penn Museum, Philadelphia, 1958, Vol. I, s. 7)

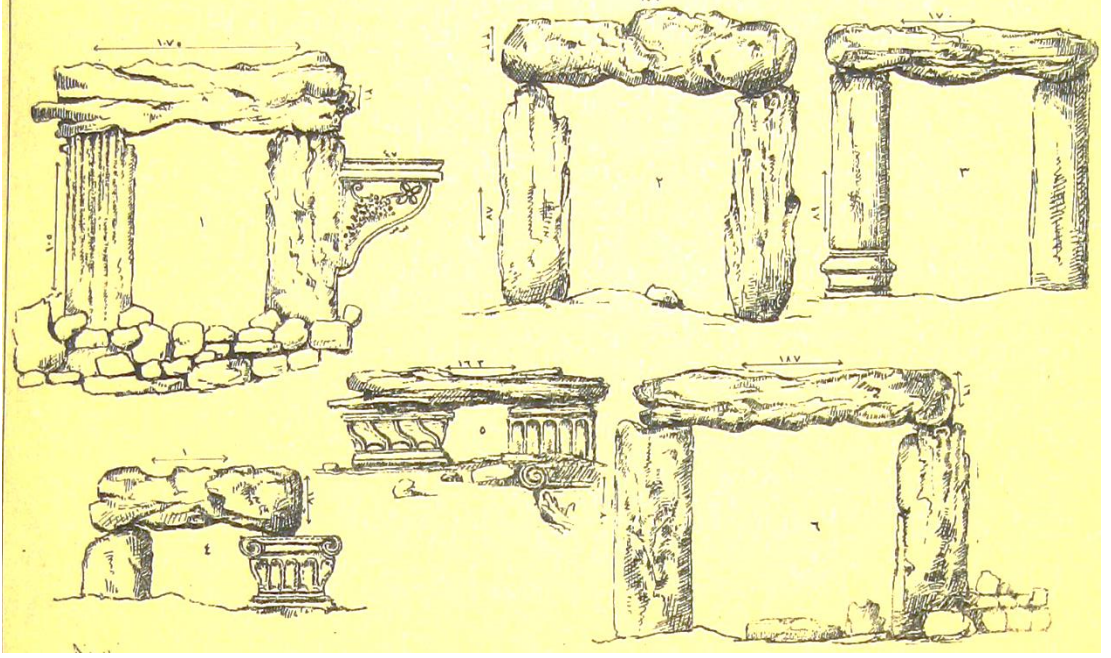
EK-23) Fil Tarafından Ezilerek Öldürülen Galat Savaşçısı tasviri (Murat Arslan, Galatlar, s. 72)

EK-24) Eski Ulus Şehir Çarşısı Kazısında bulunan at figürinlerinden örnekler (AMM)

EK-25) Ankara'daki dolmenler (Mübarek Galib, **Ankara**, levha-8)

EK-26) Ankara Kalesi'nin kuzeydoğusundan bir görünüm

EK-27) Karalar, Asar Kalesi'nin güneyden dörünümü görünümü ve kale kalıntıları(Erdoğan, **Geçmişten Günümüze Kazan**, s. 51, 70)

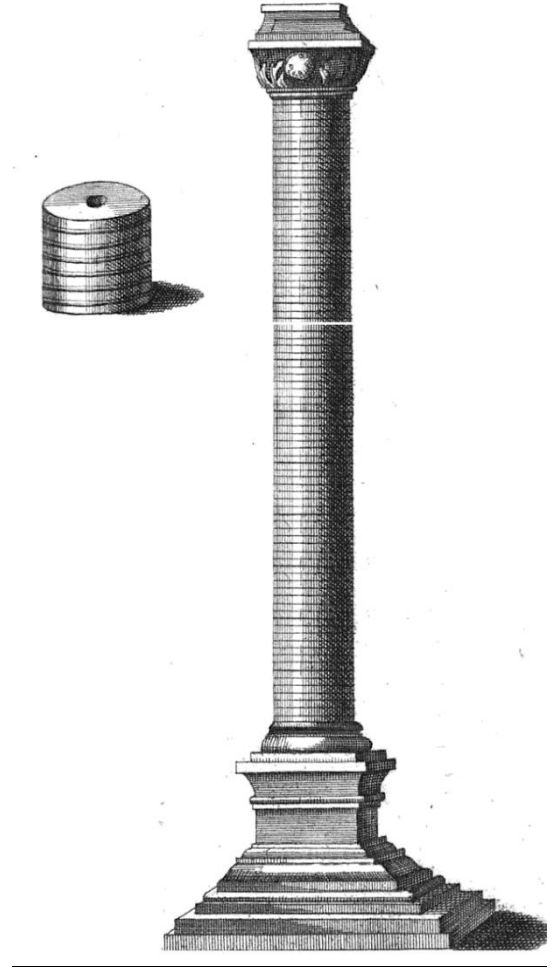
EK-28) Hasanoğlan Kabartması/Gâvur Suvatı (Mehmet Erbil, “Hasanoğlan”,
www.mehmet-erbil.tr.gg, 19.11.2013-02:01)

EK-29) Men'in, omzundaki hilal şeklinde çıkıntıyla tasviri (AMM)

EK-30) Julian Sütunu ve Tournefort'un çizimi (Tournefort, C. III, fig.140)

EK-31) Yapımında devşirme malzemenin yoğun olarak kullanıldığı surun bir bölümü

EK-32) Okçu gözetleme boşluğu üzerindeki Haç işlemeli taşlar

EK-33) Traianus(?) Portresi (AMM)

EK-34) Hacı Bayram tepesinden Ankara Kalesi'nin görünümü

EK-35) İç Kale'nin kuzeydoğusunda bulunan Akkale

EK-36) Çankırıkapı Roma Hamamı kazısında bulunan mermer heykel parçası (AMM)

EK-37) Augustus Tapınağı ve Hacı Bayram Camii'nin İçkaleden görünümü

Tapınağın dış duvarının görünümü

Augustus Tapınağı'nın maketi (AMM)

EK-38) XX. yüzyılın başlarında Hıdırlık Tepe'de bulunan yapı

1900'lü yılların başında Hıdırlık Tepe ve tepede bulunan türbenin görünümü

(Muslihiddin Safvet, **Ankara Vilâyeti**, s. 107; Koşay, **Ankara Budun Bilgisi**, s. 140; Börtücene, **Bir Zamanlar Ankara**, s. 82, 83)

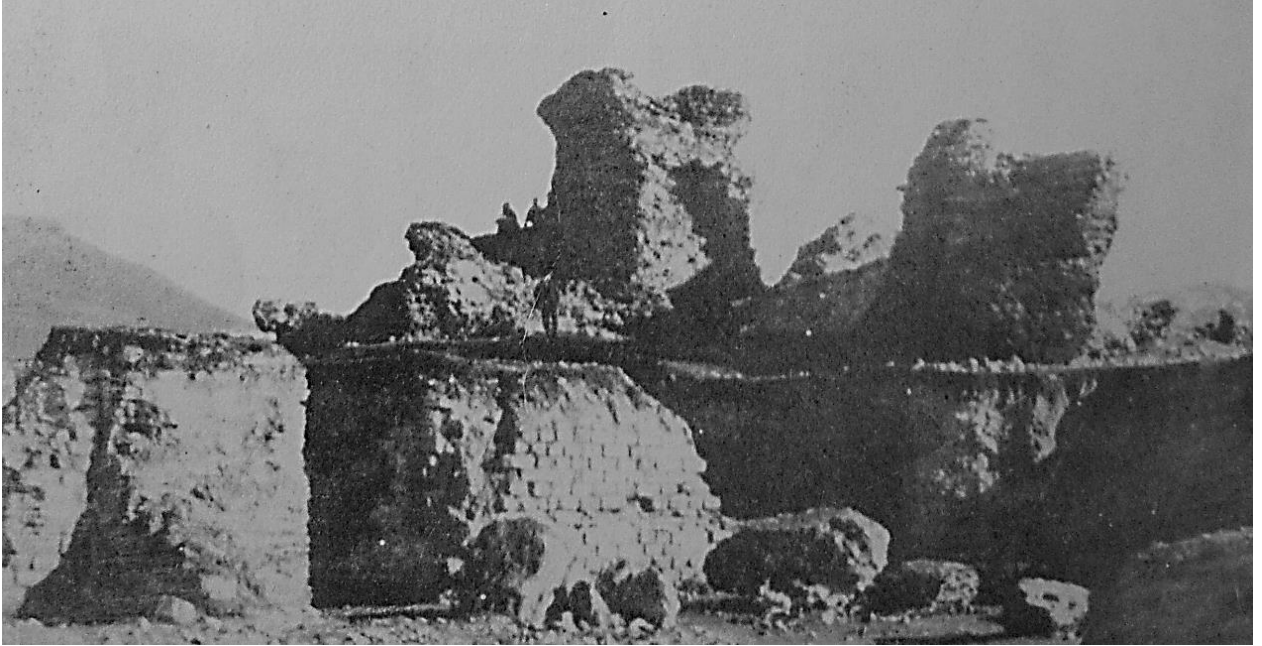

*Hıdırlık Tepe'nin, Kale'den ve Hacı Bayram'dan günümüzdeki görünümü
(29.12.2013)*

EK-39) Jerphanion'un fotoğrafladığı Roma Hamamlarının görünür son duvarları
(Jerphanion, **Melanges...**, Ek-CXX)

EK-40) Roma Hamamları kalıntılarında birkaç örnek (RHAM)

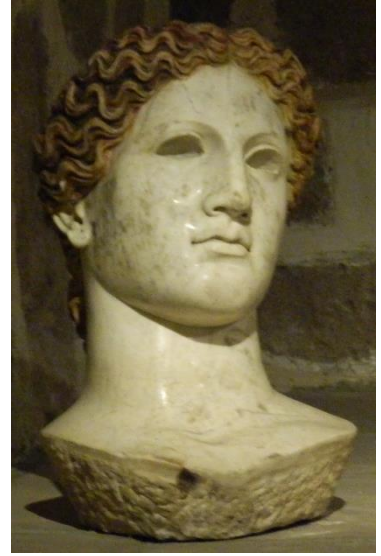
EK-41) Kalenin kuzeybatısında bulunan Ankara Tiyatrosu

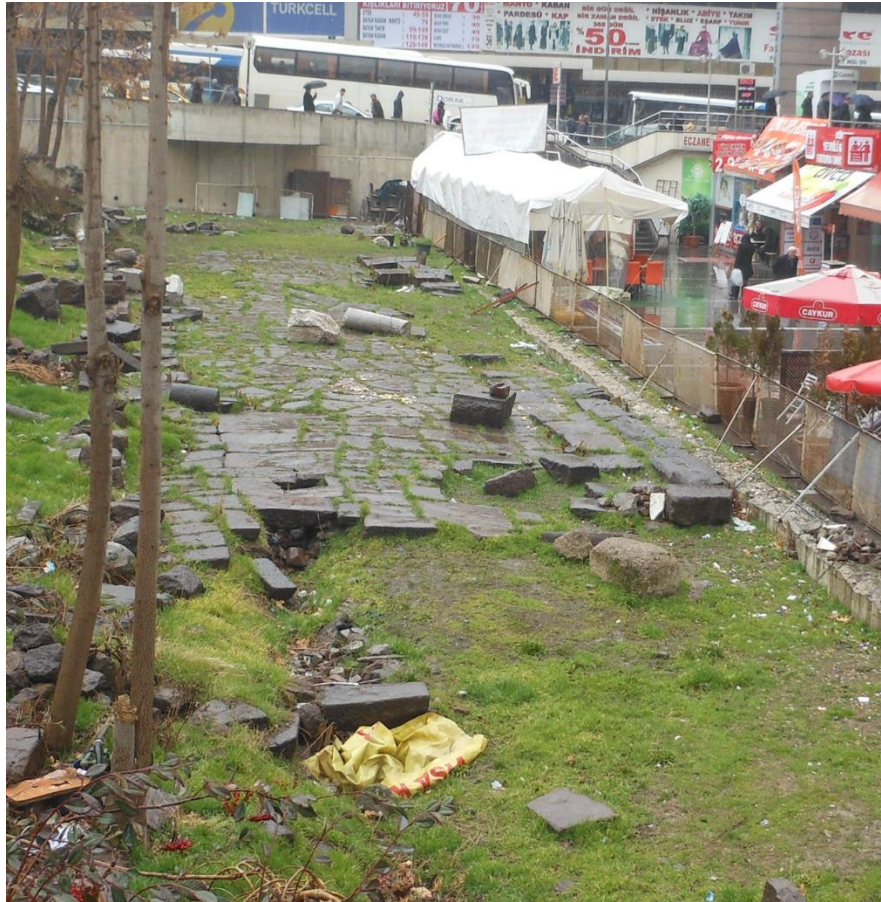

EK-42) Tiyatro kazılarında ele geçirilen sanatsal parçalardan örnekler (AMM)

EK-43) Cardo Maximus'un bir bölümü (Zincirli Camii ile Ulus Şehir Çarşısı arasında)

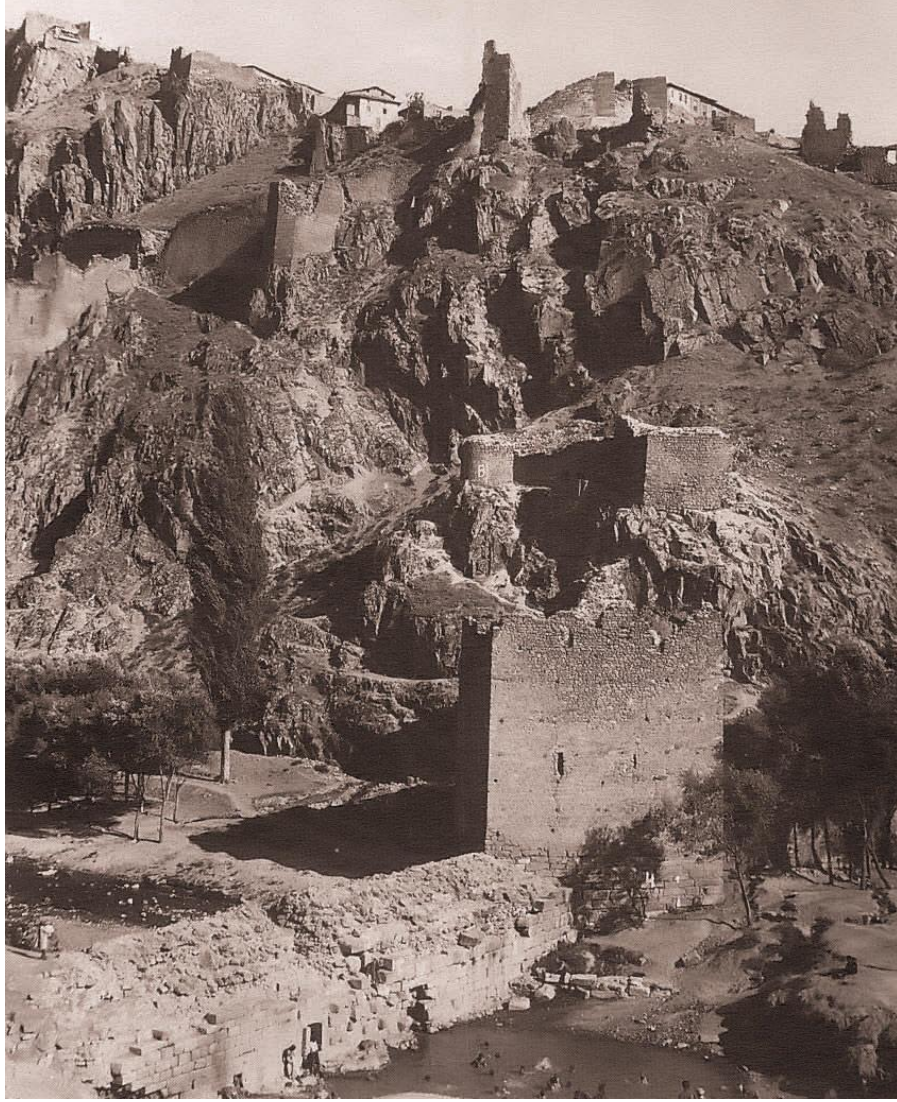

EK-44) K Hamam mevkiinde bulunan av sahnesi tasvirli mermer masa ayağı
(AMM)

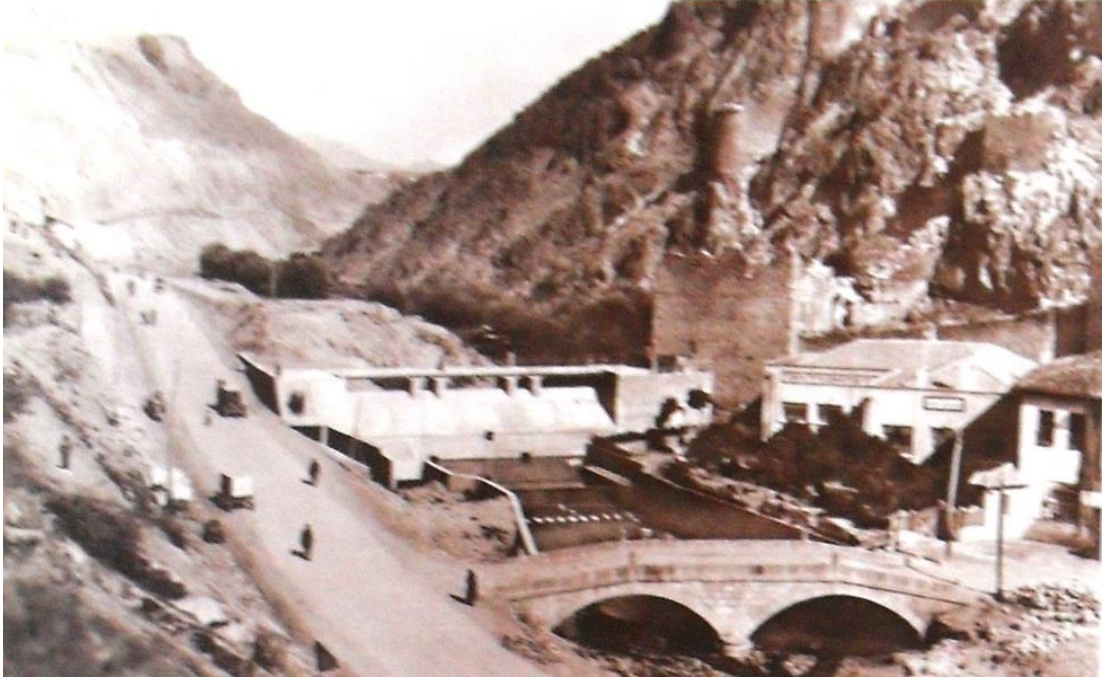

EK-45) Bent Deresi ve Roma Bendi

Bent Deresi'nin ve Bendi'nin 1920'lerdeki vaziyeti (Jerphanion, Melanges..., Ek-CX, CXIV)

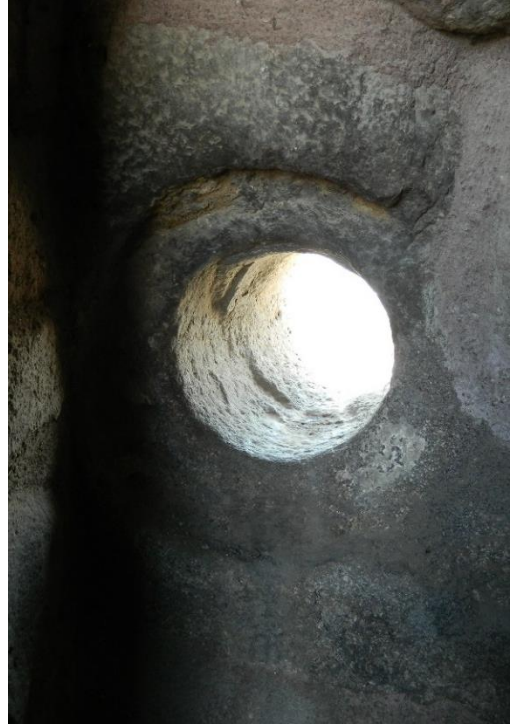
Bent Deresi'nin 1930'lardaki görünümü (Börtücene, Bir Zamanlar Ankara, s. 76)

Bent Deresi'nin günümüzdeki hali, kaleden görünüm (29.12.2013)

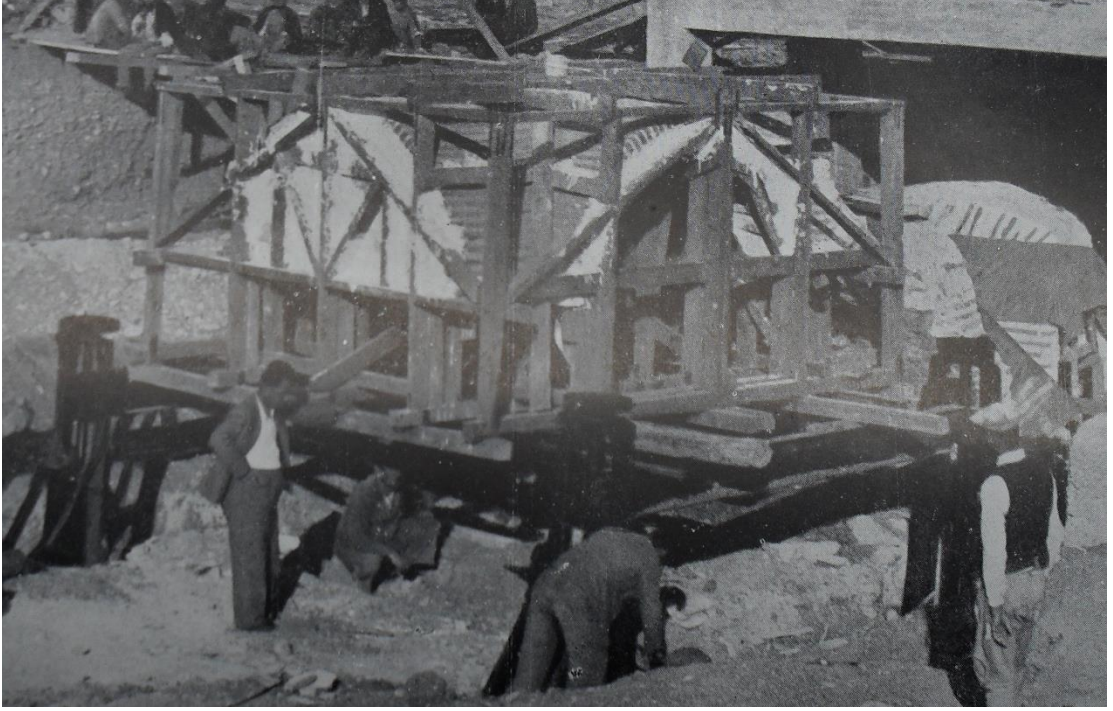

EK-46) Kalede su şebekesine ait künklerin kullanıldığı bazı örnekler

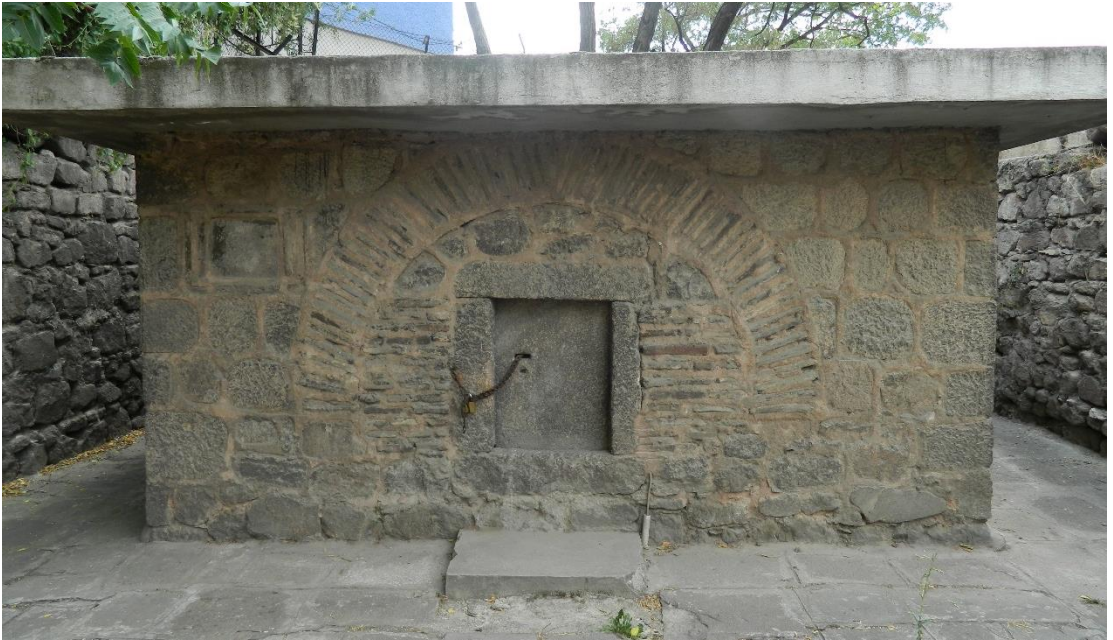

EK-47) Ankara Garı İdare Binası temellerinde bulunan ve Roma Hamamı Açık Hava Müzesi'ne taşınan Bizans Mezarı

Mezarın Nakle Hazır Hale Getirilişi (Akok-Pençe, "Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Mezarının Nakli", ek. CXL)

Mezarın günümüzdeki vaziyeti (RHAM)

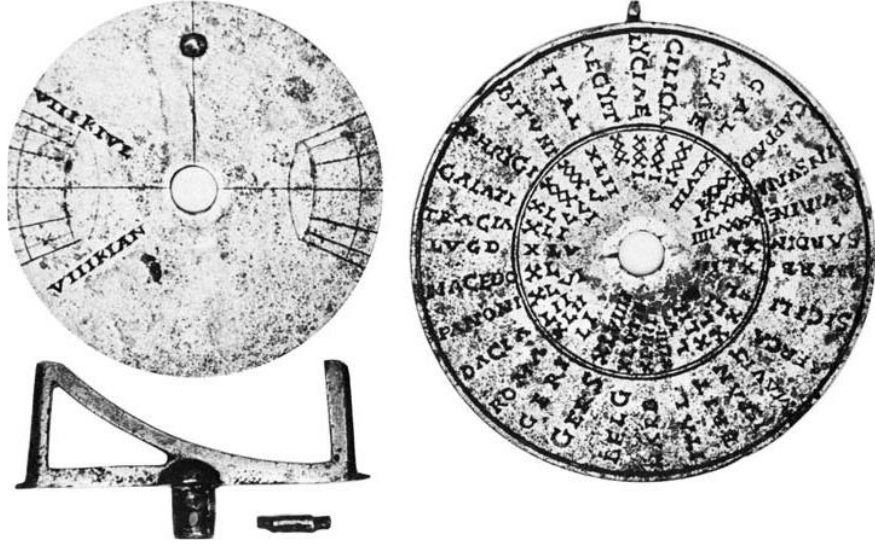
Yapının iç süslemelerinden görüntüler

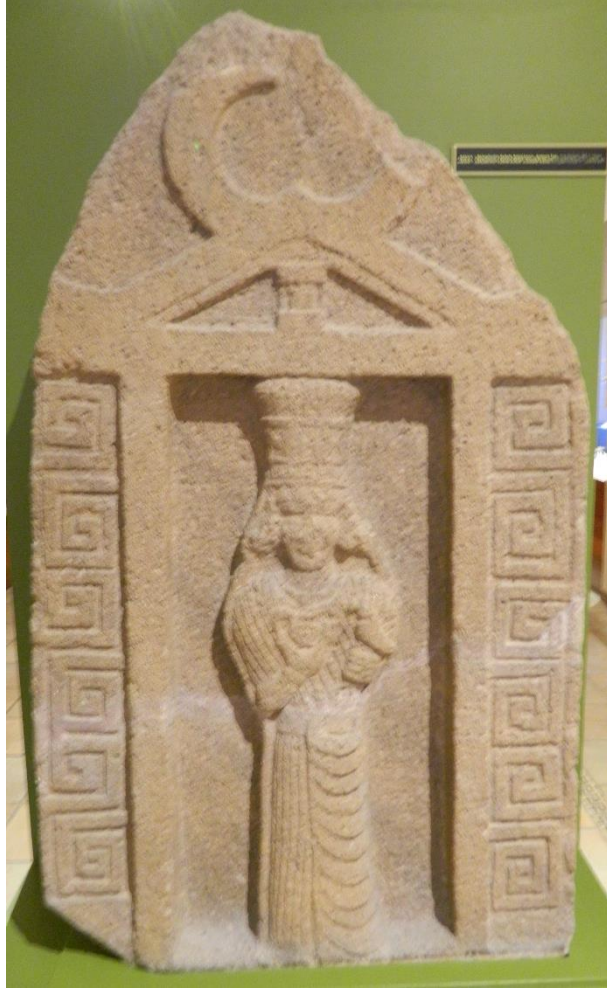
EK-48) Balgat Roma Mezarı (RHAM) ve Mezarda ele geçirilen buluntulardan örnekler (AMM)

EK-49) Slovakya-Bratislava’da bulunan Roma dönemi güneş saati (Talbert, “The Roman...”, s. 265)

EK-50) Bahçelievler’de bulunan Kybele kabartması (AMM)

EK-51) Kosova Decani Manastırı'nın duvarında bulunan, Plato'nun Vali Agrippinus tarafından idam edilme sahnesinin tasviri

(http://www.srpokoblago.org/Archives/Decani/exhibits/Menologion/November/CX4K3532_1.html)

EK-52) Ulus-Cardo maximus boyunca uzanan dükkân alanında bulunan İsa heykelciği (AMM)

EK-53) Ankara çevresindeki kaya yerleşimlerinden örnekler
İnözü Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

Zir Vadisi Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

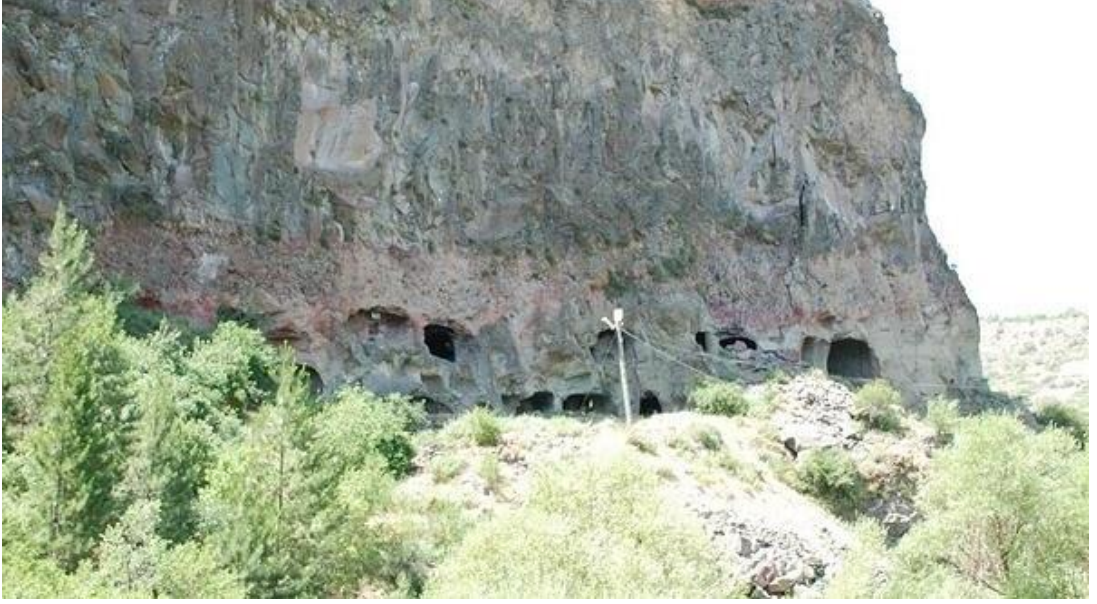
Alicin Deresi Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

Bağözü Köyü Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

İnbaşı Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

Güdül Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

Başköy Kaya Yerleşimlerinden bir görüntü

